

Втрачені ілюзії

Оноре де Бальзак

Роман

З французької переклали Дмитро Паламарчук і Віктор Шовкун

Частина перша ДВА ПОЕТИ

За тих часів, коли починається наша повість, по малих провінційних друкарнях ще не було верстатів Стенгопа і валків для накатування фарби. Хоч Ангулем своїм паперовим промислом Сьєв зв'язаний із паризькими друкарнями, тут по-давніошг цюацювали на дерев'яних машинах, завдяки яким і виник у нашій мові нині вже забутий вираз: довести верстат до скрипу. У відсталій місцевій друкарській справі й досі використовували просякнуті фарбою шкіряні таїуїони, якими відбивальник наносив фарбу на шрифт. Висувна плита, де містилася форма з набраним Шрифтом, на яку накладали аркуш паперу, витісувалася з каменю і виправдовувала свою назву — мармур. Сучасні ненажерні механічні верстати так уже зітерли з пам'яті цей механізм, котрому, при всій його недосконалості, ми завдячуємо прекрасними виданнями Ельзевірів, Плантенів, Альдів та Дідо, що варто докладніше розповісти про оте старовинне устаткування, до якого Жером-Нікола Сешар відчував заботонну любов, оскільки воно відіграє певну роль у цій великій повісті про малі діла.

Сешар був колись підмайстром-відбивальником, тим, кого складачі на своєму жаргсші називають Ведмедем. Так відбивальників прбзвали, гівно, тому, що вони, як ведмідь у клітці, тспчуться туди-сюди — від стола з фарбами до верстата і від верстата зйову до стола з фарбами. Щоб помотитися складачам, Ведмеді охрестили їх Мавпами, бо ті з мавп'ячою спритністю хапають літери ві ста п'ятдесяти двох комірок набірної каси, по яких розкладений шрифт. У грізну пору 1793 року Сешар мав уже п'ятдесят років і був одружений. Похилий вік та сімейне становище врятували його йід загального призову, коли трохи не всіх робітників забрали до війська. Старий відбивальник зостався сам у друкарні, бо її власник, інакше кажучи Простак, помер, залишивши бездітну вдову. Підприємству, здавалося, загрожувала неминуха руїна: працюючи сам-один, Ведмідь не міг обернутися на Мавпу, бо цей друкар, виявляється, не вмів ні цитати, ні писати. Незважаючи на його невігластво, один із народних представників, прагнучи якнайскоріше поширити чудові декрети Конвенту, видав відбивальникові патепт майстра друкарської справи і зобов'язав його працювати на державні потреби. Діставши всупереч усякому глузду такий патент, громадянин Сешар із заощаджень своєї дружини відшкодував збитки вдові колишнього свого хазяїна купив у неї за півціни все друкарське устаткування. Та головні труднощі були попереду. Треба було грамотно і без затримки друкувати республіканські декрети. За таких вельми скрутних обставин Жерому-Нікола Сешарові поталанило зустріти одного марсельського дворянина, котрий не хотів ні емігрувати, щоб не втратити своїх маєтків, ані залишатися на видноті, щоб не позбутися голови, і мусив задля шматка хліба

шукати собі роботи. Отож граф де Мокомб надів скромну куртку провінційного фактора: він набирив текст і правив коректуру декретів, що проголошували смертну кару громадянам, котрі переховували дворян. Ведмідь, ставши Простаком, друкував ті декрети, сам розклеював їх по стінах будинків, і обидва вони залишалися живі й здорові. 1795 року, коли шквал терору вщух, Нікола Сешар мусив шукати іншого майстра на всі руки, який міг би виконувати роботу за складача, коректора й метранпажа. Один абат, що відмовився прийняти присягу, а пізніше, за Реставрації, став єпископом, заступив графа де Мокомба і працював у друкарні аж до того дня, коли перший консул повернув католицькому духовництву всі права. Граф та єпископ згодом зустрілися в палаті перів і сиділи там на одній лаві. Хоч 1802 року Жером-Нікола Сешар умів читати й писати не краще, як 1793-го, а проте на той час він добре натоптав калитку і вже міг найняти собі фактора. Колишній підмайстер, який раніше не надто замислювався про своє майбутнє, став пострахом для своїх Мавп і Ведмедів. Скарність починається там, де кінчається убожество. Тільки-но друкар учув можливість забагатіти, потяг до вигоди розвинув у ньому практичну кмітливість — пожадливу, підозріливу й проникливу. Людина з життєвим досвідом, він зневажливо ставився до теорії і так набив собі руку, що з одного погляду, залежно від щільності набору, визначав вартість друкованої сторінки чи аркуша. Він доводив нетямущим замовникам, що набір жирним шрифтом обходиться дорожче, ніж світлим⁷ а коли йшлося про петит, запевнював, ніби складати цим шрифтом значно важче. Складання становило ту галузь друкарського ремесла, в якій Сешар анічогісінько не тямив і, боячись продешевити, він завжди намагався злупити лев'ячу частку зиску. Якщо його складачі працювали погодинно, він не спускав із них ока. Коли йому випадало пронюхати, що якийсь із підприємців потрапив у скруту, Сешар за безцінь купував у нього папір і ховав його у свої склепи. На той час будинок, у нікому з незапам'ятних часів містилася друкарня, вже належав Сешарові. В усьому йому таланило. Він овдовів і мав лийп одного сина, якого послав до ліцею не так задля того* щоб дати йому освіту, як з розрахунку підготувати собі спадкоємця; старий поводився з ним дуже суворо, прагнучи щонайдовше тримати його в батьківській покорі, під час канікул примушував хлопця працювати, не від* іодячи від складальної каси, кажучи, що той повинен привчатися заробляти собі на прожиток, щоб згодом віддячити бідолашньому батькові, який зі шкури пнувся, аби вивчити сина. Розставшись із абатом, Сешар поставив на його місце одного з чотирьох своїх складачів, про котрого майбутній єпископ відгукувався як про людину чесну й тямущу. Отже, старий міг спокійно чекати того дня, коли його син очолить підприємство, і воно забуває в його молодих умілих руках. Ангулемський ліцей Давід Сешар закінчив блискуче. Хоч батько Сешар, колишній Ведмідь, темний і безрідний вискочень, науку вельми зневажав, однак послав сина в Париж навчатися вищого друкарського ремесла, але, виряджаючи хлопця, старий так наполегливо радив йому зібрати якомога більше грошей у місті, яке називав робітничим раєм, і так рішуче остерігав його не покладати надій на батьків гаманець, що, видно, вважав перебування сина в країні Премудрості лише засобом для

досягнення своєї мети. Опановуючи в Парижі ремесло, Давід водночас завершив свою освіту. Метранпаж друкарні Дідо став ученим. Наприкінці 1819 року Давід Сешар покинув Париж, де перебування його не обійшлося батькові й сантимам; старий кликав сина додому, щоб передати на його руки всі справи. Друкарня Нікола Сешара містила судові оголошення в єдиній тоді на весь департамент газеті, виконувала замовлення префектури та єпископату, і ці три клієнти повинні були забезпечити енергійному юнакові повний достаток.

Саме тоді брати Куенте, власники паперової фабрики, купили патент на другу в Ангулемі друкарню, яка через воєнні потрясіння, що за часів Імперії спричинилися до цілковитого застою в промисловості, стояла без роботи. З огляду на цей застій він і сам не купував її, і його скупість призвела до занепаду старовинної друкарні. Узнавши новину про купівлю, Сешар зрадив, розуміючи, що боротьбу, яка неминуче виникне між його друкарнею та друкарнею братів Куенте, доведеться тепер вести його синові, а не йому. "Я не вистояв би, — міркував він, — але хлопець, який навчався в панів Дідо, ще потягається з ними". Сімдесятирічний старий зітхав по тих часах, коли зможе пожити собі на втіху. Хоч єін мало тямив у тощшщах типографії, зате зажив собі слави великого знавця в тому мистецтві, яке друкарі жартома називають п'янографією, в мистецтві, що його так високо шанував божественний автор "Пантагрюеля", і яке, зазнаючи переслідувань так званого Товариства тверезості, щодалі більше занепадає. Жером-Нікола Сешар, покірний долі, яку визначило йому саме прізвище був одержимий непогамовною спрагою. Тривалий час дружина стримувала в належних межах цю пристрасть до виноградного соку — пристрасть таку властиву всім Ведмедям, що пан Шатобріан запримітив її навіть у справжніх американських ведмедів; однак філософи зауважили, що в старості звички молодих літ проявляються з новою силою. Сешар підтверджував цей закон природи: що більше він старівся, то дужче любив випити. Ця пристрасть наклала на його ведмежу фізіономію сліди, які надавали їй певної своєрідності; його ніс вельми вибуяв і набрав форми заголовної літери А — кегля потрійного канону; щоки з прожилками стали подібні до виноградного листя, всипаного ліловими, багряними, а то й багатобарвними бородавками, і можна було подумати, що це страхітливий трюфель виглядає 8-поміж виноградного листя. Маленькі сірі оченята, що ховалися під кошлатими бровами, подібними до запорошених снігом кущів, лукаво поблискували від Скнарості, яка вбйвала в ньому всякі почуття, навіть батьківкд>i&, і зберігала проникливість навіть тоді, коли він був п'яний. Облізла голова з лисиною на тім'ї, облямована вінчиком сивуватого, але кучерявого волосся, викликала в уяві образи францисканців із Лафонтенових казок. Він був оземкуватий і пузатий, мов ті старовинні лампадки, в яких згорає більше оливи, ніж гнота; адже надмірне вживання будь-чого штовхав людину на шлях, найбільше їй властивий: від пияцтва, як і від розумової праці, бїіасистий стає ще товщим, а худий іще кудішим. Жером-Нікола Сешар уже років тридцять не знав іншого головного убору, окрім славно-

звісного муніципального трикутного капелюха, якого ще й тепер можна побачити

десь у провінції на голові міського барабанщика. Його жилетка й штани були зеленавого оксамиту. Він носив стареньку коричневу сюртучину, бавовняні смугасті панчохи і черевики з срібними пряжками. Цей одяг буржуа, з якого знати було недавнього простолюдина, так пасував до його вад і звичок, так викривав спосіб його життя, що здавалося, ніби він і народився вдягнений: без цього одягу ви не змогли б і уявити його, як цибулину без лущиння. Якби навіть старий друкар здавна не виявив своєї сліпої скнарості, досить було глянути, як він передавав синові підприємство, щоб скласти точне уявлення про його вдачу. Хоч син і мав набратися великого розуму в школі панів Дідо, старий уже дйвно обміркував, як йому ошукати спадкоємця. Батькова вигода означала синову втрату. Та коли йшлося про справи, для старого не існувало ні сина, ні батька. Якщо раніше він дивився на Давіда як на єдину свою дитину, то тепер син став для нього звичайним покупцем, чиї інтереси були протилежні його власним: він хотів продати якомога дорожче, Давід мав прагнути купити якомога дешевше; отже, сьогодні син був супротивником, якого належало перемогти. Таке переродження почуттів на сліпий потяг до наживи, яке в людей вихованих звичайно відбувається поступово, приховано й лицемірно, у старого Ведмедя сталося відверто, нахрапом і показало, як підступна п'янографія може перемогти учену типографію. Коли син приїхав, старий поставився до нього з корисливою люб'язністю, якою ділові люди обплутують тих, кого прагнуть пошити в дурні: батько упадав коло сина, як закоханий біля милої, брав його під руку, показував, куди ступити, щоб не забруднив ніг," велів нагріти йому постіль, затопити грубку, приготувати вечерю. На другий день, надумавши за багатим обідом упоїти сина, Жером-Нікола Сешар, сам уже добре випивши, раптом сказав: "Ну, що ж, поговоримо про справи". Ці слова так несподівано вихопилися у старого між двома нападами гикавки, що Давід попросив відкласти ділову розмову на завтра. Але старий Ведмідь надто добре вмів використовувати своє сп'яніння, щоб відмовитися від давно обміркованого поєдинку. Мовляв, він і так півсотні років тягнув ярмо і навіть зайвої години не хоче залишатися в ньому. Завтра ж його син стане Простаком.

Тут, либонь, доречно буде сказати кілька слів про саме підприємство. Друкарня ще з кінця царювання Лю— довіка XIV містилася на розі вулиці Больє, там, де вона виходить на майдан Мюр'є. Отже, будинок уже давно був пристосований до потреб цього виробництва. Весь його нижній поверх займала величезна робітня, що освітлювалася крізь старі скляні двері з вулиці та крізь широке вікно, яке виходило в невеличкий двір. До контори хазяїна можна було пройти і коридором. Але в провінції друкарська справа викликала таке жваве зацікавлення, що замовники воліли заходити просто з вулиці скляними дверима, проробленими в фасаді, хоч їм доводилося спускатись на кілька приступок, бо долівка в майстерні була нижча за рівень тротуару. Приголомшені видовищем, відвідувачі звичайно не зважали на незручності такого шляху* Коли вони, бувало, задивлялися на склепіння, що їх утворювали аркуші паперу, які звисали з натягнених під стелею мотузок, то наштотувалися на складальні каси або збивали собі капелюхи, зачепившись за металеву розтяжку, котрою кріпилися

друкарські машини. Якщо ж замовйки загавлювалися, втупившись у складача, який спритно хапав літери із ста п'ятдесяти двох комірок каси, перечитував набраний рядок і ставив у версгатку шпону, вони натикалися на стоси зволоженого й пригніченого каменем паперу або вдарялися ногою об ріг друкарської машини; все те відбувалося на превелику втіху Мавп та Ведмедів. Не було випадку, щоб хтось без халепи добрався в глиб тієї печери, до двох кліток, що виступали в двір двома нужденними прибудовами, в одній із яких сидів фактор, а в другій — хазяїн друкарні. В дворі виноградні лози мальовничо вилися по мурах, надаючи будівлі — та ще коли зважити на славу господаря — вельми привабливого місцевого колориту. В глибині двору, притулившись до темної стіни сусіднього будинку, бовваніла напівзруйнована повітка, де змочували й готували до друку папір. Там же містилася кам'яна плита з мийницею, в якій перед друкуванням і після нього мили форми, чи друкарські дошки, як їх називають попростому; звідти постійно стікала чорна від фарби вода і змішувалася з кухонними помиями; селяни, які в базарні дні приїжджали до міста, дивлячись на той чорний струмок, лякалися, гадаючи, що в цьому будинку миється сам сатана. До повітки з одного боку приткнулася кухня, а з другого — дровітня. У горішньому поверсі дому, над яким здіймалася тільки мансарда на дві коміра чини, було три кімнати. Перша, що над коридором і майже така сама довга, з ветхими дерев'яними східцями на мансарду, освітлювалася з вулиці крізь довгасте вікно, а з двору — крізь слухове віконце; вона правила і за передпокій, і за їдальню. Вельми скромно побілена вапном, вона з грубою відвертістю свідчила про скуцість хазяїна дому. Брудна підлога ніколи не милася; усе вмеблювання складалося з трьох поганеньких стільців, круглого стола та буфета, що стояв між двома дверима, які вели до спальні та вітальні; вікна й двері почорніли від бруду; кімнату звичайно захаращували стоси друкованого й чистого паперу; на них частенько можна було бачити пляшки та недоїдки після обіду Жерома-Нікола Сешара, Спальня, вікно якої зі свинцевою рамою виходило в двір, була обтягнена благоденними килимами, що ними прикрашають стіни будинків на свято Тіла господнього. Тут стояло широке ліжко з колонками, запнуте рясним запиналом і застелене укривалом червоної саржі, двоє поточених шашелем крісел, два м'які горіхові стільці з гаптованою оббивкою, старовинне бюро і на каміні — годинник. Цю, в брунатних тонах кімнату, що дихала патріархальною благоденністю, обставив іще пан Рузо, попередник і хазяїн Жерома-Нікола Сешара. Вітальня, яку опорядила на новітній лад покійна пані Сешар, являла очам жахливі дерев'яні панелі, помальовані, як у перукарні, синьою фарбою; над ними стіни були обклеєні паперовими шпалерами, де на світлому тлі зображено сцени з життя Сходу. Умеблювання тут складалося з шести стільців, оббитих синім сап'яном, зі спинками на взірець ліри. Двоє незграбно складених арками вікон, що виходили на майдан Мюр'є, були без фіранок; на каміні не було ні свічників, ні годинника, ані дзеркала. Пані Сешар померла в самому розпалі свого захоплення оздобленням дому, а Ведмідь, не добачаючи глузду у витівках, що не приносять зиску, відмовився від них. Саме сюди, *pede titubante* і привів Жером-Нікола Сешар сина. Від показав йому на круглий стіл, де лежав опис друкарського устаткування, що його склав

за вказівками хазяїна фактор.

— Читай, синку, — сказав Жером-Нікола Сешар, переводячи п'яний погляд із паперу на сина і з сипа на

папір. — Упевнишся, що я віддаю тобі не друкарню, а скарб.

— "Три дерев'яні верстати із залізними підпорами, з чавунною плитою для розтирання фарб..."

— Моє вдосконалення, — мовив старий Сешар, перебиваючи сина.

— "...з усім обладнанням: діжками для фарби, валками, столами тощо — тисяча шістсот франків..." Але ж, тату, — сказав Давід Сешар, випускаючи з рук інвентарний опис, — оці ваші верстати — всього-на-всього дрова, не варті й ста екю, ними хіба що в печі протопити.

— Дрова?! — крикнув старий Сешар. — Хе, дрова! Бе— ри-но опис та ходімо вниз. Побачиш, чи ваше хитромудре залізччя зможе орудувати так, як ці добрі, випробувані старі верстати. Отоді язик тобі не повернеться ганити ці чесні машини, що ходять як ото поштові карети і слугуватимуть тобі все твоє життя, не потребуючи анінайменшого ремонту, ^ова! Та вони забезпечать тобі шматок хліба! Дрова! Твій батько працював на них двадцять років, без них і ти не став би тим, чим ти став.

Батько прожогом метнувся вниз і навіть не спіткнувся па старих, вичовганих, хитких східцях; він одчинив двері з коридора в друкарню, кинувся до першого з верстатів, котрий, як і решта, був тайкома ретельно почищений та протертий мастилом, і показав на дубові бруски, що їх підмайстер наглянсував воском.

— Лялечка, не верстат! — сказав він.

В машині було підготовлене до друку запрошення на весілля. Старий Ведмідь опустил рамку 8 набором на декель, а декеля — на мармур, який подав під верстат; тоді висмикнув шворня, розмотав мотузку, щоб висунути мармур назад, цідняв декель і раму зі спритністю молодого Ведмеда. Верстат під його руками заскрипів так по— чудному, ніби то забриніла віконна шибя, в яку, пролі— таючи, вдарився птах.

— Чи хоч ддин англійський верстат може так працювати? — сказав батько здивованому сипові.

І старий Сешар перебіг від першої друкарської машини до другої, від другої до третьої і по черзі проробив на кожній те саме, однаково вправно. На останній він помітив затуманеним од вина оком пляму, що її залишив недбалий учень; п'яниця круто вилаявся і став полою сюртука терти верстат, як, буває, баришник чистить коня перед тим, як вести його на продаж.

— З цими трьома верстатами, Давіде, ти навіть без фактора можеш загребти тися\$ дев'ять за рік. Як твій майбутній компаньйон, я заборбняю тобі замінити їх на оті чавунні одоробла, що тільки шрифти стирають. Ви там у Парижі зчинили галас — ото, мовляв, чудасія! — побачивши винахід того цятого англійця, французького ворога, що тільки й дбає про вигоди словолитників! А вам — гвалт! — забандюрилооя стенгопів! Красенько дякую 8а ваші стенгопи! За кожен луплять дві тисячі п'ятсот марок, майже вдвічі дорожче за всі мої три чудо— машини! До того ж чавунні веротати не досить

пружні і збивають літери. Я не такий учений, як ти, але добре зтям: стенгопи — то смерть для шрифтів. Мої дерев'яні верстати служитимуть тобі вірно, робота буде чиста, а більше 8 тебе ангулемці й не вимагатимуть. Друкуй ти па залізі чи на дереві, на золоті чи на сріблі, вони все одно тобі й лівра зайвого не накинуть.

— "Item — читав далі Давід, — п'ять тисяч фунтів шрифту із словолитні пана Вафлара..."

Натрапивши на це ім'я, учень Дідо не міг утриматися від посмішки.

— Смійся, смійся! Двадцять років одслужили і як новісінькі. От де словолитня Пан Вафлар людина чесна і постачає матеріал добротний} як на мене, найкращий словолитник той, до котрого не треба часто ходити.

— "...оцінені на десять тисяч франків", — читав далі Давід. — Десять тисяч, батьку! Та це ж виходить по сорок су за фунт, а пани Дідо новий ціцero продають усього по тридцять шість! Ціна вашим вухналям десять су за фунт — як свинцевому брукотві!

— Вухналі? Отак ти навиваєш батарди, куле, рондо пана Жілле, колишнього імператорського друкаря? Та цим шрифтам ціна — шість франків за фунт! Вершина граверного мистецтва! П'ять років тому куплені, а подивись, блищать, як новісінькі!

Старий Сешар схопив кілька пакунків шрифту, який ще не був у вжитку, і показав їх синові.

— Я не проходив усяких там наук, не годен ні читати, ні писати, та в мене досить кебети, аби збагнути, що шрифти твоїх панів Дідо походять од курсивів фірми

Жілле. Ось глянь-но, яке рондо! — сказав він, витягуючи 8 каси літеру М круглого ціцero, досі невживаного.

Давід упевнився, що сперечатися з батьком г— марна річ. Треба було або на все погоджуватися, або від усього відмовитися, сказати "так" або "ні". Старий Веддідь заніс до опису геть усе до останньої мотузки, на якій розвішують папір. Найнікчемніша гранка, дощина, миски, щітка для миття форм — усе було оцінено з дбайливістю окупаря. Загальна сума разом із патентом на звання друкаря та всіма замовленнями сягала тридцяти тисяч франків. Давід замислився, чи може з того бути якесь пуття. Помітивши, що син мовчить, збитий тією сумою в панте— лику, старий Сешар занепокоївся; він волів би запеклий торг над мовчазну згоду. Коли покупець торгується, видно, що він чоловік тямущий і здатний обстоювати свої інтереси. "Хто не торгується, — часто казав старий Сешар, — той нічого й не купить". Намагаючись розгадати синову думку, він перераховував різне начиння, необхідне для роботи провінційної друкарні; він по черзі підводив Давіда до верстата для налощування паперу, до верстата для різання паперу, призначеного для міських замовлень, і все вихваляв їхню надійність та досконалість.

— Старе обладнання завжди найкраще, — казав він. — У друкарському ділі треба було б платити за нього дорожче, ніж за нове, як це й заведено в золотобитні— ків.

Страхітливі віньєтки із зображенням гіменів, амурів, мерців, що підіймають плити свого надгробка, призначені оздоблювати якесь М чи В, величезні обрамлення театральних афіш, прикрашені масками, завдяки красномовству п'яного Сешара

перетворювалися на речі, яким ціни немає. Він запевняв сина, що провінціали цупко тримаються своєї звички, що даремно він пропонуватиме їм щось навіть і краще. Він, Жером-Нікола Сешар, ч сам пробував продавати їм календарі, куди кращі за "Подвійні Льежські", друковані на обгортковому папері і що з того? Перевагу перед його чудовим календарем завжди віддавали звичному "Подвійному Льежському". Та Давід незабаром і сам упевниться в цінності цієї старовини, коли почне продавати її дорожче за всяку там не вигідну новизну.

— Отак-то, синку! Провінція — вона і є провінція, а Париж — це Париж. Уяви собі, прийде до тебе такий собі чолов'яга з Умо замовити запрошення па весілля, а ти відмолотиши їх без купідонів з гірляндами. Та він же сам не повірить, що одружується, і поверне оті запрошення, коли побачить на ньому голе-голісіньке З, як у твоїх панів Дідо, котрі хоч і славляться в друкарстві, але в провінції їхні витребеньки приживуться хіба років через сто. Он які

Люди великодушні — кепські комерсанти. Давід був із тих сором'язливих і лагідних натур, котрі страхаються суперечок і поступаються відразу ж, тільки-но супротивник торкнеться їхнього серця. Високі почуття та батьківська влада, яку ще зберігав над ним старий пияк, не дозволяли хлопцеві вести з батьком ніці торги, тим паче, що син був упевнений в добрих намірах старого, бо спочатку пояснював його жадібність любов'ю до своєї друкарні. Та, оскільки Жером-Нікола Сешар відкупив у вдови Рузо все устаткування за десять тисяч франків асигнаціями, а за теперішніх обставин тридцять тисяч були сумою величезною, син не втримався від вигуку:

— Та ви ж мене живцем ріжете, тату!

— Я? Твій рідний батько?... — вигукнув старий п'яниця, здіймаючи руки до стелі, де сушився папір.— Ну, а на яку ж суму ти оцінюєш, Давіде, патент? Чи знаєш ти, чого вартий самий лише "Листок оголошень", рахуючи по десять су від рядка? Та він один за минулий місяць дав п'ятсот франків зиску! Синку, розгорпи книги, перевір рахунки і сам побачиш, скільки дають афіші, відомості префектури, замовлення мерії та єпископату. Ти просто ледащо, не хочеш забагатіти. Торгуєшся за коника, що вивезе тебе в який-небудь чудовий маєток на зразок марсакського.

До інвентарного опису був долучений договір про укладення спілки між батьком та сином. Добрий батько здавав спілці у винайм свій будинок за тисячу двісті франків — хоч сам купив його за шість тисяч ліврів, і при тому залишав собі одну з двох кімнаток на мансарді. Поки Давід Сешар не сплатить йому тридцять тисяч франків, прибутки ділитимуться порівну; єдиним і повноправним власником друкарні син стане того дня, коли остаточно розрахується з батьком. Давід прикинув у думці вартість патенту, клієнтури та "Листка оголошень", не беручи до уваги устаткування; він вирішив, що зможе викрутитись, і пристав на ті умови. Батько, який звик до селянського лукавства і зовсім не розумівся на далекосяжних розрахунках парижан, здивувався, що син так відразу погодився.

"Чи, бува, не забагатів мій син у Парижі? — подумав старий. — А може, він метикує, як би мені не заплатити?"

Виходячи з таких міркувань, батько взявся випитувати в Давіда, чи не привіз він із собою грошей, щоб дати щось у рахунок завдатку. Батькова цікавість насторожила сина, і Давід замкнувся в собі. На другий день старий Сешар звелів учневі перенести всі меблі в свою кімнату на третьому поверсі, маючи намір вивезти їх на село, коли селяни їхатимуть із міста порожняком. Три голі кімнати другого поверху він відступив синові і передав йому друкарню, не вділивши й сантима, щоб заплатити робітникам. Коли Давід попросив батька, як свого компаньйона, взяти участь у витратах, необхідних для спільного виробництва, старий друкар прикинувся, ніби нічого не второпав. Він, мовляв, не зобов'язаний на додачу до друкарні давати ще й гроші. Його пайка уже вкладена в діло. Припертий слушними доводами сина, старий відповів, що, купуючи у вдови Рузо друкарню, він викрутився, не маючи й су за душею. Якщо він, убогий, неписьменний робітник, дав собі раду, то вихованець Дідо упорається й поготів. До того ж Давід і гроші заробляє тільки завдяки своїй освіті, а кому він завдячує цю освіту, як не батькові, що на старості літ трудився в поті чола, аби вивести сина в люди. Отож і настала синові пора вкласти ті гроші в діло.

— Куди ж ти подів свої заробітки? — поцікавився він, намагаючись з'ясувати питання, не розв'язане напередодні, бо син учора промовчав.

— Аз чого ж я жив, за що купував книжки? — роздратовано відповів Давід.

— Ага! Ти купував книжки? Погано ж ти поведеш діло! Тому, хто купує книжки, не личить їх друкувати, — сказав Ведмідь.

Давід зазнав найважчого з принижень, приниження, якого завдала йому батькова нищість; йому довелося вислухати цілий потік плаксивих, облудних гендлярських доказів, якими старий скнара виправдовував свою відмову дати гроші. Давід затамував душевний біль, відчувши себе самотнім, без жодної підтримки. Переконавшись, що його батько гендляр, він із філософської цікавості захотів узнати старого до решти. Він, мовляв, ніколи не до

магався у нього звіту про материні статки. Але якщо вони не можуть піти в рахунок його плати за друкарню, то чи не вкласти б їх принаймні в спільну справу?

— Статки твоєї матері? — перепитав старий Сешар. — Тими статками були її розум і врода.

У цій відповіді Давід побачив усю батькову натуру і зрозумів, що домогтися від нього звіту можна, хіба що затіявши нескінченний, надто обтяжливий і ганебний позов. Шляхетне серце взяло на себе призначений йому тягар, хоч Давід і збагнув, як важко буде йому виконувати зобов'язання щодо батька.

"Працюватиму, — подумав він. — Зрештою, якщо і стане непереливки, то й старому бувало не з медом. Та й хіба ж я не сам на себе працюватиму?"

— Я залишаю тобі скарб, — сказав батько, непокоячись мовчанкою сина.

Давід спитав, що воно за скарб.

— Маріон, — відповів Сешар.

Маріон була огрядна сільська дівчина, без якої не обійтися в друкарському ділі: вона змочувала й нарізала папір, виконувала всілякі доручення, готувала їсти, прала

білизну, розвантажувала підводи з папером, ходила одержувати гроші, чистила тампони. Якби вона вміла читати, старий Сешар підпріг би її й до складання.

Батько пішки пішов на село. Хоч він і був вельми задоволений зі своєї обладки, прикритої під вивіскою спілки, а проте непокоївся, як же стягнути з сина належні йому гроші. По тривогах продажу приходять непевність у тому, чи пощастить отримати з боржника гроші. У всіх пристрастях є щось езуїтське. Цей чоловік, який вважав, що з освіти — ніякого пуття, тепер намагався переконати себе, що наука ушляхетнює людей. Він дав свої тридцять тисяч франків під заставу честі, яку його синові прищепила освіта. Як добре вихована людина Давід трудитиметься до сьомого поту, щоб додержати угоди, знання допоможуть йому добрати способу; він уже вповив свою великодушність, він заплатить! Багато батьків, поводячись отак, вважають, що це побатьківськп, в чому переконав себе і старий Сешар, підходячи до свого виноградника в Марсаку, невеличкому селі за чотири льє він Ангулема. Ця садиба, де колишній господар спорудив гарний будинок, із року в рік поширювалася, починаючи з 1809 року, коли її придбав старий Ведмідь. Він поміняв роботу біля друкарського верстата на піклування про те, що виходить із-під преса — зрештою, він мав на тому розумітися, адже здавна водив дружбу з винами.

Протягом першого року самотнього життя на селі заклопотане обличчя старого Сешара весь час манячіло між виноградними тичками; він тепер порпався на винограднику, як ото раніше, майже не виходячи, жив у друкарні. Несподівані тридцять тисяч п'янили його дужче, ніж молоде вересневе вино, він подумки вже тримав гроші в руках і рахував їх. Що несправедливіше діставався йому цей куш, то більше хотілося йому покласти його до кишені. Тим-то, гнаний тривогами, старий часто бігав із Марсака в Ангулем. Він вибирався схилом узгір'я, на вершині якого розкинулося місто, і спішив до друкарні, щоб подивитись, як син дає собі раду. Мащини стояли на своїх місцях. Єдиний учень у паперовому ковпаку чистив тампони. Старий Ведмідь чув, як скрипить верстат, друкуючи якесь повідомлення, впізнавав свої старожитні шрифти, бачив сина і фактора, які, кожен у своїй комірчині, читали книжки, що їх старий Ведмідь вважав за коректури. Пообідавши з Давідом, він вертався до Марсака, міркуючи про свої тривоги. Скупість, як і кохання, заздалегідь бачить можливі небезпеки, вона передчуває їх і мовби підганяє. Далеко від майстерні, де споглядання верстатів зачаровувало старого, переносячи його в ті дні, коли він починав багатіти, виноградар помічав у синові тривожні ознаки неробства. Фірма Брати Куенте наганяла на нього страх, він бачив, що вона випереджав фірму Сешар і син. Коротше, старий відчував повів нещастя. Передчуття не підвело його: лихо нависло над Сешаровим домом. Але в скупарів свій бог. Завдяки непередбаченому збігові обставин цей бог повинен був кинути в калитку п'яниці весь зиск од його лихварської обладки. Сешарова друкарня, хоч і мала всі підстави для процвітання, занепадала, і ось чому: байдужий до клерикальної реакції, що її Реставрація викликала в урядових колах, але так само байдужий і до лібералізму, Давід тримався в політичних і релігійних питаннях досить небезпечного нейтралітету. Адже він жив за тих часів,

коли провінційні комерсанти, якщо вони хотіли мати клієнтів, повинні були визнати певні погляди і вибрати між лібералами та роялістами. Любов, що запала в Да— відове серце, його наукові інтереси й шляхетна вдача не дали вкорінитися в ньому пристрасті до наживи, яка притаманна справжньому комерсантові й могла б схилити його до вивчення особливостей провінційної та паризької промисловості. Відтінки, такі прикметні в провінції, стираються в кипучій метушні Парижа. Брати Куенте співали в один голос з монархістами, підкреслено постилися, неухильно відвідували собор, запобігали ласки в духівництва і перші заходилися перевидавати церковні книжки, як тільки на них виник попит. Таким чином Куенте випередили Давіда Сешара в цій зисковій галузі, а на додачу звели на нього наклеп, звинувативши його у вільнодумстві та безбожництві. Як можна, — обурювалися вони, — мати справу з людиною, чий батько — один із сен— тябристів, п'яниця, бонапартист, старий скнара, котрий рано чи пізно залишить синові купу золота? Вони бідні, обтяжені сім'ями, тоді як Давід неодружений і стане казково багатий; отож він тільки й дбав про власні примхи і таке інше. Під впливом цих звинувачень проти Давіда префектура та єпископат передали нарешті всі свої замовлення братам Куенте. Невдовзі зажерливі конкуренти, підбадьорені недбальством суперника, взялися видавати другий "Листок оголошень". Стара друкарня зійшла на дрібні замовлення, а прибуток від оголошень зменшився наполовину. Забагатівши на вельми прибутковому виданні церковних требників та інших душеспасенних книжок, фірма Куенте незабаром запропонувала Сеша— рам, щоб вони продали "Листок", коротше кажучи, поступилися їм правами на публікацію департаментських оголошень та судових повідомлень. Ледве Давід устиг сказати про це батькові, як старий виноградар, і так уже наляканий успіхами фірми Куенте, прилетів із Марса— ка на майдан Мюр'є зі швидкістю крука, що зачув трупи на бойовищі.

— Дай мені самому поладнати з Куенте, не втручайся в це діло, — сказав він синові.

Старий умить збагнув інтереси Куенте, він настрахав їх своєю прозорливістю. Син ладен зробити дурницю, якій він хоче запобігти, сказав батько. Навіщо б ми здалися нашим клієнтам, якби відступили вам "Листок"? Адвокати, нотаріуси, всі купці — ліберали. Куенте хотіли втопити Сешарів, звинувачуючи їх у лібералізмі, а самі ж кинули їм якоря порятунку, бо оголошення лібералів залишаться у Сешарів. Продати "Листок"? Але ж це те саме, що продати устаткування й патент.

Він заправив із Куенте шістдесят тисяч франків — вартість усієї друкарні, щоб не зруйнувати сина: він

любить, він захищав його. Виноградар покликався на сина, як селяни покликаються на жінок: син погоджувався або не погоджувався залежно від пропозицій, які старий виривав одну по одній у Куенте, і, зрештою, він змусив їх, хоч і не без зусиль, заплатити за "Шарантсь— кий листок" двадцять дві тисячі франків. Але Давід зобов'язався надалі не друкувати будь-якої газети, інакше мусив би сплатити тридцять тисяч франків за порушення угоди. Цей продаж був самогубством для Сеша— рової друкарні, та це не обходило виноградаря. Де злодійство, там завжди і вбивство. У старого був памір вабрати цю суму в рахунок свого паю, вкладеного в спільне діло, і,

щоб отримати ці гроші, він ладен був віддати й Давіда на додачу, тим паче, що цей капосний син мав право на половину несподіваного скарбу. На відшкодування втрат великодушний батько віддав синові друкарню, проте за приміщення Давід і далі мав платити оті горезвісні тисячу двісті франків. Продавши братам Куенте "Листок", старий зрідка приходив у місто: він посилався на похилий вік. А справжня причина була в тому, що друкарня більше його не цікавила, — вона йому вже не належала. Проте він не міг позбутися давньої любові до своїх верстатів. Коли справи приводили його до Ангулема, уже важко було збагнути, що більше вабило старого заглянути до свого дому — дерев'яні машини чи син, кому він "для порядку" пагадував про платню за оренду приміщення. Його колишній фактор, що перейшов до Куенте, розгадав, чим викликана ця батькова великодушність; він казав, що хитрий лис тим самим зберігає право втручання в синові справи: адже борг за винайм приміщення усе накопичувався — і в такий спосіб Сешар-батько став головним кредитором сипа.

Безтурботність Давіда мала свої підстави, котрі виразно змальовують вдачу цього юнака. Кілька днів по тому, як він став власником батьківської друкарні, Давід зустрів свого шкільного товариша, що саме тоді дуже бідував. Люсьєн Шардон, юнак близько двадцяти одного року, був сином колишнього хірурга республіканської армії, котрий після важкого поранення пішов у відставку. Хімік за покликанням, Шардон-батько з примхи випадку став аптекарем у Ангулемі. Смерть несподівано спіткала його в самому розпалі підготовчих робіт, необ-1 хідних для здійснення дуже прибуткового винаходу, якому він віддав багато років наукових досліджень. Він хотів знайти спосіб для лікування всіх видів подагри. Подагра — недуга багатців, а багатчі щедро платять, щоб повернути собі втрачене здоров'я. Тому аптекар і обрав саме цю проблему з-поміж багатьох інших, що цікавили його. Покійний Шардон, поставлений перед вибором між наукою й практикою, зрозумів, що лише наука зможе йому забезпечити достаток; отоді він і заходився вивчати причини цього захворювання й поклав у основу свого способу лікування певний режим, пристосовуючи ного до властивостей кожного організму. Він помер у Парижі, куди поїхав домагатися визнання свого винаходу в Академії наук, так і не скориставшись плодами своєї праці. Сподіваючись па майбутні достатки, він нічого не шкодував задля освіти сина й дочки, і всі прибутки від аптеки йшли на утримання сім'ї. Отже, він не тільки залишив дітей у злиднях, але й, на їхнє лихо, виховав їх у надії на блискуче майбутнє, яка згасла разом із ним. Славетний Деппен, що лікував його, бачив, як він страждав від безпорадної люті. Шанолубство колишнього хірурга походило з його палкої любові до дружини, останнього пагону дворянського роду де Рюампре, яку він чудом урятував од ешафоту 1793 року. Не питаючи в дівчини згоди на обман, він заявив, що вона вагітна, і вигадав час. Заробивши певне право побратися з нею, він і справді взяв її за дружину, хоча обоє вони були вбогі, їхні діти, як усі діти кохання, дістали в спадщину саму лише дивовижну материну вроду, — дар нерідко фатальний, коли його супроводжують злидні. Ошукані сподівання, безпросвітна праця й розпач, що так гнітили сім'ю, геть зів'ялили вроду пані Шардон, а невилазні злидні змінили її звички; однак мужність матері та дітей була не менша за їхнє горе.

Бідолашна вдова продала аптеку, що була на головній вулиці Умо, найбільшого ангулемського передмістя. Гроші, виторгувані з продажу аптеки, давали триста ліврів ренти — суму, якої не вистачало навіть на прожиття самої пані Шардон; але мати й дочка змирилися зі своїм становищем і, анітрохи цього не соромлячись, пішли працювати в наймах. Мати доглядала породіль, і за лагідну вдачу їй віддавали перевагу перед іншими в багатих домах, де вона й жила, нічого не коштуючи своїм дітям та ще й заробляючи по двадцять су в день. Щоб син менше переймався думкою, що його мати посідає таке принизливе становище в суспільстві, вона стала називатися папі Шарлотта. Люди, котрі потребували її послуг, зверталися до аптекаря Постеля, наступника пана Шардона. Люсьєнова сестра працювала в сусідки, статечної жінки, шанованої в Умо пані Прієр, що тримала пральню тонкої білизни; дівчина заробляла там близько п'ятнадцяти су на день. Вона наглядала за роботою праль і вважалася там ніби старшою, що підносило її над становищем гризеток. Мізерні заробітки разом із трьомастами ліврів пані Шардон становили близько восьмисот франків за рік, на які усі трое мусили жити, одягатися й оплачувати квартиру. За найсуворішої ощадливості сім'ї не вистачало цієї суми, що мало не вся йшла на самого Люсьєна. Пані Шардон та її дочка Єва вірили в нього, як вірила в Магомета його дружина, їхня самопожертва задля Люсьєнового майбутнього була безмежна. Бідна родина жила в Умо, наймаючи в наступника пана Шардона за дуже скромну плату квартирку, що містилася над лабораторією в глибині внутрішнього двору. Люсьєн займав убогу кімнату на мансарді. Під впливом батька, якого захоплювали природничі науки, Люсьєн став одним із найздібніших учнів Ангулемського коледжу; він навчався у третьому класі в той час, як Се— шар закінчував курс.

Коли випадок звів двох шкільних товаришів, Люсьєн, пізнавши, почім ківш лиха, дійшов межі й був наперекор додні того відчайдушного рішення, до якого часто приходять у двадцять років. Сорок франків на місяць, що їх великодушно запропонував йому Давід, узявшись навчати його ремесла фактора, хоч і не мав жодної потреби в факторі, врятували Люсьєна від розпачу. Шкільна дружба, тепер поновлена, швидко зміцніла через схожість долі й різницю характерів. Вони обидва були обдаровані світлим розумом та багатьма талантами, які підіймають людину на висоти духу, й усвідомлювали, що їх кинуто на дно суспільства. Несправедливість долі міцно поєднала двох юнаків. До того вони обидва різними шляхами прийшли до поезії. Призначений для розумової праці в царині природничих наук, Люсьєн палко поривався до літературної слави; тим часом Давід, натура мрійлива і поетична, захоплювався точними науками. Такий обмін ролями породив своєрідне духовне братерство. Люсьєн невдовзі поділився з Давідом широкими задумами, які перейняв од батька, що мріяв про застосування пауки в промисловості, а Давід вказав Люсьєнові нові шляхи, якими той повинен увійти в літературу, щоб здобути славу та багатство. За короткий час товаришування переросло в палку дружбу, що народжується тільки в кінці юності. Незабаром Давід побачив Єву й закохався в неї, як закохуються натури, схильні до мрійливості та смутку. Слова літургії: *Et nunc et semper et in secula seculorum* — то

девіз невідомих поетів, чия піднесена творчість народжується й гине у двох серцях. Коли закоханий проник у таємницю, що її покладали мати й сестра на Люсьєнові поетичні здібності, коли їхня сліпа жертовна віра передалась і йому, він збагнув, як солодко зближуватись із коханою, поділяючи з нею її прагнення й сподівання. Люсьєн став Давідові братом. Як ото крайні праві хочуть бути більшими роялістами, піж сам король, так і Давід перевершив матір та сестру вірою в Люсьєнову геніальність і ніжив його, як мати ніжить дитину. Якось, коли друзям було сутожно на гроші, що зв'язувало їм руки, і вони, як усі юнаки, сушили собі голову над способами швидкого збагачення, намарне обтрушуючи всі плодові дерева, обнесені їхніми попередниками, Люсьєн згадав, що батько міркував над двома завданнями. Бін казав, ніби можна вдвічі зменшити вартість цукру, коли запровадити в його виробництво одну хімічну речовину, і на стільки ж здешевити папір, використавши привезену з Америки і куплену за безцінь рослинну сировину, подібну до тієї, яку застосовують китайці. Давід, розуміючи важливість другої ідеї, вже обговорюваної в Дідо, вхопився за цю думку, що обіцяла багатство, і став вважати Люсьєна за свого добродійника, перед яким він залишатиметься у вічному боргу.

Кожному зрозуміло, як тяжко було керувати друкарнею двом захопленим високими помислами юнакам, які жили внутрішнім життям. Куди їм було вгнатися за братами Куенте, — друкарями, книговидавцями єпископату і власниками "Шарантського листка", нині єдиної в усьому департаменті газети, яким друкарське ремесло давало п'ятнадцять-двадцять тисяч прибутку! Друкарня Сешара-сина ледве спромоглася натягти триста франків за місяць, із яких частина йшла на утримання фактора й Маріон, частина — на оплату податків та приміщення, а самому Давідові залишалась якась сотня франків. Люди ділові й заповзятливі поновили б шрифти, придбали б металові верстати, дістали б у паризьких видавців замовлення й виконували б їх за невисоку ціну; проте хазяїн і фактор, витаючи в своїх мріях, удовольнилися замовленнями, що надходили від останніх кількох клієнтів. Брати Куенте, зрештою, розгадали натуру й нахили Давіда і вже не обмовляли його; навпаки, практична кмітливість підказала їм, що в їхніх інтересах дати змогу цій друкарні животіти й далі і підтримувати її нужденне існування з тим, щоб вона не потрапила до рук якогось небезпечного супротивника; вони навіть самі стали падси — лати туди дрібні замовлення, так звані акцидентні роботи. Отже, сам того не відаючи, Давід Сешар існував як комерсант тільки завдяки передбачливості своїх конкурентів: Куенте, радіючи з Давідової, як вони казали, манії, поводитися щодо нього, здавалося, цілком чесно, але насправді вони чинили, як компанія поштових сполучень, котра іноді влаштовує собі штучну конкуренцію, аби уникнути справжньої.

Зовні Сешарів будинок цілком відповідав тій огидній скупості, що панувала в ньому, бо старий Ведмідь ніколи його не лагодив. Від дощів, сонця та негоди всіх чотирьох пір року надвірні двері стали схожі на репаний стовбур старезного дерева — такі вони були покопирсані тріщинами. Фасад, без будь-якого ладу вимуруваний із цегли впереміж із каменем, аж ніби скособочився під тягарем жолобчастої черепиці, якою звичайно

покривають дахівки на півдні Франції. На поточених шашелем вікнах були, з огляду на гарячий клімат, важкі віконниці з навкісними прогоничами. У всьому Ангулемі навряд чи знайшовся б іще такий потрісканий будинок, що тримався купи лише міцним цементом. Уявіть собі майстерню, освітлену з двох кінців і темну посередині; стіни, позаклеювані афішами і потемнілі внизу від того, що робітники за тридцять років устигли геть заялозити їх брудним одягом, і протягнене під стелею мотуззя, стоси паперу, ряди складальних кас, а в самому кінці дві клітки, де сиділи, кожен у себе, хазяїн і фактор, і ви зрозумієте, як жили обидва приятелі.

Деся на початку травня 1821 року Давід і Люсьєн стояли біля вікна, що виходило в двір; було близько другої години дня, і четверо-п'ятеро робітників пішли з майстерні на обід. Побачивши, як учень замикає падвірпі двері з дзвінком, господар повів Люсьєна в двір, начебто йому був нестерпний запах паперу, фарби, машин і старого дерева. Вони посідали в альтанці, звідки могли бачити кожного, хто йшов до майстерні. Сонячне проміння ряхтіло на виноградному листі й пестило обох поетів, охоплюючи їх наче ореолом. Несхожість цих двох постатей і характерів у цю хвилину проступала так виразно, що могла б привабити пензель великого художника. Давід був тієї кремезної будови, якою природа наділяє людей, призначених для великої боротьби, відвертої або прихованої. Його широкі груди й могутні плечі були в повній гармонії з усією його міцною статуєю. На товсту шию опиралася голова з чорним буйним волоссям, що облямовувало повне, засмагле квітуче лице, яке з першого погляду нагадувало обличчя каноніків, оспіваних Буало; але пильніше придивившись, ви помітили б у складці повних губ, у виямку підборіддя, у формі широкого й трохи роздвоєного на кінчику носа — а надто в очах! — незмінний огонь сталої любові, проникливість мислителя, палкий смуток душі, що спроможна охопити обрій з кінця в кінець, проникаючи в усі його вигини, і легко пересичується найвитонченішими насолодами, безжально розтинаючи їх світлом аналізу. Якщо це обличчя й осявав блиск генія, що поривається у височінь, то біля вулкана помітний був і попіл; надія згасала від глибокого усвідомлення своєї суспільної нікчемності, в якій низьке походження та бідність тримають так багато видатних умів. Поруч убогого друкаря, якому було осоружне його ремесло, хоч і таке близьке до розумової праці, поруч цього Силена, що шукав опори в самому собі і пив уповільненими ковтками з келиха науки й поезії, щоб у сп'янінні забути про знегоди провінційного життя, стояв Люсьєн у граційній позі, яку скульптори обрали для італійського Вакха. В рисах його обличчя була досконалість античної краси: грецькі чоло й ніс, біла бархатиста шкіра, як у жінки, очі такі сині, що здавалися чорними — сповнепі пристрасті очі, з чистими й свіжими, немов у дитини, білками. Ці чудові очі під дугами брів, ніби наведених китайською тушшю, були отінені довгими каштановими віями. На щоках блищав шовковистий пушок, гармоніюючи кольором із білявим, хвилястим від природи волоссям. Золотаво-білі скроні дихали божественною свіжістю. Незрівнянна шляхетність позначалася па короткому заокругленому підборідді. Усмішка засмученого ангела блукала на коралових устах, їхню яскравість підкреслювала білизна чудових зубів. У нього були Руки аристократа, елегантні руки,

на один знак яких скоряються чоловіки, а жінки люблять їх цілувати. Лю— сьєн був стрункий, середнього зросту. Глянувши на його ноги, можна було подумати, що це переодягнена дівчина, тим паче, що в нього, як у більшості лукавих, щоб не сказати підступних, чоловіків, стегна мали жіночу будову. Ця прикмета, рідко коли оманлива, справджувалась і на Люсьєнові; коли, бувало, він критикував звичаї тогочасного суспільства, непокійливий розум часто збивав його на шлях дипломатів, котрі в своїй розбещеності гадають, ніби успіх виправдовує засоби, хай би які ганебні вони не були. Одне з нещасть, від якого страждають люди великого ума — те, що вони мимоволі здатні розуміти як добродісні вчинки, так і гідні осуду.

Обидва юнаки судили суспільство тим суворіше, чим нижче вони посідали в ньому становище, бо люди невизнані мстять світові за своє приниження зверхністю думок. І їхній розпач був тим більший, чим швидше йшли вони пазустріч неминучій долі. Люсьєн багато читав, багато порівнював; Давід багато думав, багато розмірковував. Незважаючи на своє міцне здоров'я й дужі м'язи, друкар був меланхолійного й хворобливого душевного складу. Він сумнівався сам у собі; тоді як Люсьєн, наділений кмітливим, але несталим розумом, був зухвалий усупереч своїй тендітній, майже кволій, сповненій жіночої звабливості, статури. Люсьєн був з природи справжній гасконець — сміливий, енергійний, заповзятливий, схильний перебільшувати добро й применшувати лихо; він не боявся переступу, якщо це обіцяло йому успіх, і не гребував пороком, якщо він правив йому за шабель на шляху до мети. Однак ці нахили честолюбця стримувалися прекрасними мріями палкої юності, що завжди пориває людину на шляхетні вчинки, до яких насамперед і вдаються ті, хто закоханий у славу. Він поки що боровся лише із власними бажаннями, а не з життєвими труднощами, зі своїми поривами, а не з людською ницістю, яка подає згубний приклад для натур незрівноважених. Зачарований блискучим розумом Люсьєна, Давід захоплювався ним, проте, бувало, і втримував друга від хибних вчинків, на які штовхало його французьке завзяття. Ця справедлива людина, всупереч своїй могутній будові, була сором'язливою вдачею, проте їй не бракувало наполегливості, властивої жителям Півночі. Якщо Давідові зустрічалися труднощі, він рішуче брався переборювати їх і не падав духом; якщо йому й була властива майже

апостольська суворість добродісності, то вона зрівноважувалась певичерпною поблажливістю. В цій уже давній дружбі один любив до обожнювання — це був Давід. Люсьєн командував, як жінка, котра певна, що її кохають. Давід корився охоче. Фізична краса його друга давала тому право на зверхність, і Давід визнавав її, вважаючи себе незграбним і пересічним.

"Волові судилося гарувати, а птахів — в небі ширяти! — думав друкар. — Віл — це я, а орел — Люсьєн".

Вже минуло близько трьох років відтоді, як друзі поєднали свої долі, такі блискучі в мріях. Вони читали великі твори, що після відновлення миру з'явилися на літературному й науковому обрії: твори Шіллера, Гете, лорда Байрона, Вальтера Скотта, Жан-Поля, Берцеліуса, Деві, Кюв'є, Ламартіна та інших. Вони запалювалися від

цих вогнищ геніальної думки, вони пробували сили у власних незрілих спробах, то кидаючи їх, то знову гаряче беручись до праці. Вони трудилися наполегливо, не вичерпуючи, проте, безмежної снаги молодості. Однаково бідні, але заохочувані любов'ю до мистецтва й науки, вони забували повсякденні злигодні в прагненні закласти підвалини своєї майбутньої слави.

— Знаєш, Люсьєне, що я отримав із Парижа? — мовив друкар, витягуючи з кишені томик на вісімнадцяту частку аркуша. — Послухай!

Давід прочитав, як уміють читати поети, ідилію Андре Шеньє, котра називається "Неєра", потім ідилію "Хворий юнак", далі елегію про самогубця та ще одну на античний зразок і два останні "Ямби".

— То ось він який, Андре Шеньє! — аж двічі вигукнув Люсьєн. — Його поезія навіює розпач, — сказав він утретє, коли Давід, занадто схвильований, щоб читати далі, подав другові томик.

— Поет, відкритий поетом, — мовив Люсьєн, глянувши на прізвище, що стояло під передмовою.

— І, написавши такі вірші, — зауважив Давід, — Шеньє вважав, що не створив нічого гідного друку.

Люсьєн, у свою чергу, прочитав епічний уривок із "Сліпця" та кілька елегій. Дійшовши до рядка:

Якщо нещасливі й вони, то де ж тоді щастя? —

він поцілував книжку, й друзі заплакали, бо обидва були безтямно закохані. Випоградні лози наче розквітли, старі стіни будинку, порепані, горбасті, скопирсані тріщинами, волею фей оздобилися капелюрами, рустиками, барельєфами, численними шедеврами якоїсь чудесної архітектури. Фантазія розсипала в темному дворіку квіти й рубіни. Камілла Андре Шеньє для Давіда обернулася на його кохану Єву, а для Люсьєна — на ту знатну даму, по якій він зітхав. Поезія розпустила пишні поли своїх зоряних шат над майстернею, де кривлялися друкарські Мавпи й Ведмеді. Вибило п'яту, але друзям не хотілося ні їсти, ні пити; життя для них було золотим сном, всі земні скарби лежали біля їхніх ніг. Вони побачили той блакитний просвіт у небесному склепінні, на який Надія вказує тим, чиє життя сповнене тривоги і кому вона ніжним голосом сирени наспівує: "Линьте сюди, і ви позбудетесь горя в цій далині, золотій і сріблясто-блакитній!.." В цю хвилину відчинилися невеличкі скляні двері, і учень Серізе, паризький бродяга, якого Давід привіз в Ангулем, вийшов із майстерні в двір. З ним був якийсь незнайомець. Серізе показав йому на двох приятелів, і той, уклонившись, підійшов до них.

— Пане, — звернувся він до Давіда, дістаючи з кишені грубого зошита, — ось моя праця, і мені хотілося б падрукувати її. Скажіть, будь ласка, скільки це коштуватиме.

— Ми, добродію, не друкуємо таких великих рукописів, — відказав Давід, не глянувши на зошит. — Зверніться до панів Куєите.

— Але ж ми маємо дуже гарний шрифт, саме підходящий до цього, — зауважив Люсьєн, беручи рукопис. — Може б, ви були ласкаві залишити рукопис і зайти завтра

— ми прикинемо, скільки коштуватиме друк.

~ Чи не з паном Люсьєном Шардопом маю честь?..

— Так, добродію, — відказав фактор.

— Я дуже радий, ласкавий пане, — сказав автор, — познайомитись із молодим поетом, якому провіщають блискуче майбутнє. Мені порадила сюди прийти пані де Баржетон.

Почувши це ім'я, Люсьєн зашарівся й промимрив кілька слів, висловлюючи подяку пані де Баржетон за її увагу. Давід, помітивши, як його друг збентежився й почервонів, відійшов, надавши йому змогу самому поговорити з провінційним дворянином, автором статті про розведення шовкопрядів, який із марполобства хотів надрукувати свою працю, щоб її могли прочитати його колеги по Землеробському товариству.

— Скажи, Люсьєпе, — озвався Давід, коли дворянин пішов, — чи не закохався ти в пані де Баржетон?

— Безтямної

— Та якби вона жила в Пекіні, а ти в Гренландії, відстань роз'єднувала б вас не так, як станові упередження.

— Воля закоханих перемагає все, — відповів Люсьєн, опустивши очі.

— Ти забудеш нас, — мовив несміливий закоханець прекрасної Єви.

— Навпаки! Може, задля тебе я пожертвую коханою.

— Що ти хочеш сказати?

— Незважаючи на мою любов, незважаючи на інтереси, які спонукують мене бувати в її домі, я сказав їй, що ноги моєї там не буде, коли той, хто перевищує мене талантами, той, кого чекає більша слава, коли Давід Сешар, мій брат, мій друг, не буде в неї прийнятий. Я сподіваюся, що вдома мене чекає відповідь. І хай усю тутешню аристократію сьогодні запрошено слухати мої вірші, але якщо відповідь буде негативна, я ніколи більше не піду до пані де Баржетон.

Давід, утерши сльозу, міцно потис Люсьєнові руку. Вибило шосту.

— Єва, певно, турбується. Прощай! — раптом сказав Люсьєн.

І він пішов, залишивши Давіда під гнітом почуттів, що їх так болісно переживають лише в тому віці, в якому перебували два молоді лебеді, котрим провінційне життя ще не підрізало крил.

— Золоте серце! — вигукнув Давід, проводжаючи Люсьєна очима, аж поки той не зник за дверима майстерні.

Люсьєн вертався в Умо чудовим бульваром Больє, через вулицю Мінаж і браму Сен-П'єр. Якщо він обрав саме цю найдовшу дорогу, то вам стане ясно, що вона пролягала повз будинок пані де Баржетон. Люсьєнові було так приємно проходити попід вікнами цієї жінки, що він, сам того не помітивши, вже два місяці тому як вапедбав коротший шлях до Умо крізь браму Пале.

Зупинившись під деревами Больє, він замислився над відстанню, що відокремлює Ангулем від Умо. Місцеві звичаї поставили суспільні перепони, які було важче здолати, аніж круті схили, що ними спускався Люсьєн. Юний шанолуб, недавно діставши достуй

в особняк де Баржетоіів, перекинув повітряного моста слави поміж містом та передмістям і тепер тривожився, чекаючй вироку своєї коханої, неначе той фаворит, що переступив свою владу й чекав неласки. Ці слова можуть видатися незбагненними для тих, кому не доводилося спостерігати особливих звичаїв у містах, поділених на верхнє і нижнє; отож тут треба дати деякі пояснення, що стосуються Ангулема і допоможуть читачеві зрозуміти пані де Бар— жетоп, одну з головних дійових осіб цієї історії.

Ангулем — старе місто, збудоване на вершині кам'яної гори, подібної до брили цукру і піднесеної над розлогими луками, де тече Шаранта. З боку Перігора гора прилягає до видовженого плоскогір'я, що круто обривається над шляхом із Парижа в Бордо, утворюючи щось на зразок високого мису, облямованого трьома мальовничими долинами. Про значення цього міста за часів релігійних воєн свідчать земляний вал, брами та руїни фортеці на самому шпичаку гори. За своїм розташуванням Ангулем колись являв собою особливий стратегічний пункт, однаково важливий як для католиків, так і для кальвіністів; але те, що в давнину було його силою, сьогодні стало слабкістю: вали та стрімкі урвища, заважаючи місту розростатися в бік Шаранти, прирекли його до згубного застою. За тих часів, про які розповідав наша історія, уряд пробував був поширити місто в напрямі Перігора, проклавши вздовж плоскогір'я вулиці, спорудивши будинки префектури, морської школи та військові казарми. Однак торгівля уже раніше осіла в іншому місці. Передмістя Умо здавна розрослося, немов купа грибів, біля підніжжя гори й по берегах річки, вздовж якої пролягає шлях із Парижа в Бордо. Всім відомі знамениті ангулемські паперові фабрики, ще триста років тому споруджені на берегах Шаранти та її приток, багатих на водосиادي. У Рюелі держава збудувала величезний гарматний завод для озброєння флоту. Транспортні контори, пошта, заїзди, каретні майстерні, компанії поштових диліжансів, усі промисли, що живуть із дороги й річки, зосередились біля підніжжя Ангулема, щоб уникнути труднощів узвозу. Природно, що чинбарні, пральні, всі підприємства, пов'язані з водокористуванням, розташувалися понад Шарантою; потім винні погреби, склади сировини, яку підвозили річкою, нарешті, всі посередницькі контори скупчилися на берегах Шаранти. Тим-то передмістя Умо стало багатим промисловим містом, другим Ангулемом, якому заздрило Ангулем горішній, де залишились урядові установи, управління єпархією, суд,

аристократія. Проте Умо, попри свою діловитість і дедалі більшу вагу, так і залишилося додатком до Ангулема. На горі — дворянство і влада, долі — купецтво і гроші. Дві соціальні верстви постійно і всюди ворогували між собою; важко було сказати, котре з двох міст більше ненавиділо суперника. За дев'ять років свого існування Реставрація загострила становище, досить мирне за часів Імперії. Більшістю будинків горішнього Ангулема володіють або дворянські сім'ї, або старовинні буржуазні родини, що живуть на ренту і становлять у певному розумінні корінне населення, куди чужинцям доступ заборонений. Тільки проживши в Ангулемі років двісті або породичавшись із тутешньою знаттю, захожа з сусідньої провінції сім'я діставала право

бути прийнятою в це коло, хоча корінні жителі завжди дивитимуться на неї, як на вчорашнього прибульця. Префекти, начальники податкового управління, адміністративна верхівка, які часто мінялися впродовж останніх сорока років, марно намагалися укоськати оті давні родини, що вмостилися па своїй скелі, немов недовірливі круки: вельможне папство відвідувало їхні бали та обіди, але приймати у себе рішуче відмовлялося. Насмішкуваті, лихомові, заздрісні, скупі, ці сім'ї родичаються тільки зі своїми і, складаючи замкнуту касту, не дозволяють нікому ні ввійти туди, ні звідти вийти; їм чужі вигадки сучасної розкоші; на їхню думку, послати дитину в Париж — те саме, що віддати її на згубу. Така обережність показує відсталі звичаї і вподобання цих родин, заражених тупим роялізмом, скоріше захряслих у святенництві, ніж побожних, і так само далеких від життя, як їхнє місто та їхня гора. Однак у сусідніх провінціях Ангулем зажив[^] собі доброї слави як місто, де дістають чудове вихован[^] ня. Сусідні міста посилають своїх дівчат у ангулемські пансіони й монастирі. Легко зрозуміти, як кастовий дух впливає на почуття, що розділяють Ангулем і Умо. Купецтво багате, дворянство здебільшого збідніле. У ці чвари втягнені й ангулемські городяни. Говорячи про купця з нижнього міста, висловлюються тоном, який годі передати: "Та це ж умовець!" Визначивши дворянству особливі привілеї у Франції і подавши йому надії, нездійсненні без загального перевороту, Реставрація духовно роз'єднала Ангулем та Умо більше, ніж роз'єднувала їх фізична відстань. Дворянська каста, пов'язана тоді з урядовими колами, посіла в Ангулемі ще винятковіше

становище, ніж деінде у Франції. Житель Умо у великій мірі нагадував парію. З цього зродилася глуха й глибока ненависть, яка надала грізної одностайності повстанню 1830 року і зруйнувала підвалини довготривалого суспільного ладу Франції. Пиха придворних вельмож відштовхнула від трону провінційне дворянство так само, як останнє відштовхнуло від себе буржуазію, постійно вражаючи її марнолюбство. Отже, поява у вітальні пані де Баржетон людини з Умо, аптекаревого сина, була в повному розумінні революцією. Хто ж до неї призвів? Ла— мартін і Віктор Гюго, Казимір Делавінь і Каналіс, Беранже і Шатобріан, Вільмен і пан Еньян, Суме і Тіссо, Етьєн і Давріньї, Бенжамен Констан і Ламенне, Кузен і Мішо, — одне слово, старі й молоді літературні світила, як ліберали, так і роялісти. Річ у тім, що папі де Баржетон кохалася в мистецтві й літературі — примха смаку, дивацтво, про яке відверто шкодували в Ангулемі

і яке необхідно пояснити, розповівши про життя цієї жінки, народженої для слави, але фатальними обставинами вмушеної zostаватися в тіні, жінки, чий вплив на Люсь— ена визначив його долю.

Пан де Баржетон був правнуком бордоського синдика на ймення Міро, удостоєного дворянства за довголітню службу Людовікові XIII. За Людовіка XIV його син, що став Міро де Баржетоном, був офіцером придворної гвардії й так вигідно одружився, що за Людовіка XV його сина уже звали просто паном де Баржетоном. Цей де Баржетон, онук Міро-синдика, жив на вельми широку дворянську ногу і, розтринькавши всі родові

маєтки, вруйнував добробут своєї родини. Два його брати, двоюрідні діди нинішнього Баржетона, знову взялися до торгівлі, і прізвище Міро ще й тепер трапляється серед бордоських купців. Оскільки земля Баржетонів в Аигу— муа, яка перебувала в ленній залежності від феодального уділу Ларошфуко, як і ангулемський будинок, так званий палац де Баржетонів, були невідчуженою власністю, то онук пана де Баржетона, того, який носив прізвисько "Марнотрат", дістав у спадщину обидва ці володіння. 1789 року він утратив права стягувати феодальні податки і жив самими прибутками від землі, що забезпечувала йому близько десяти тисяч ліврів на рік. Якби його дід пішов за славним прикладом Баржетона I та Баржетона II, то Баржетон V, котрому пасувало б прізвисько "Німий", був би маркізом де Баржетоном; він би поро-

дичався з якпм-небудь знатним родом і став би, як багато інших, герцогом і пером; вийшло так, що 1805 року він впзпав за велику честь побратися з панною Марі— Луїзою-Анаїс де Негрпеліс, дочкою такого собі дворянина, давно забутого в своєму маєтку, хоч він і належав до молодшого пагона одного з найстаровинніших родів пів— денпої Франції. Один із Негрпелісів був серед заложників Людовіка Святого; причому голова старшого пагона називається славним ім'ям д'Еспарів, яке віц дістав, одружившись за Генріха IV із спадкоємницею цього роду. Згаданий же дворянин, молодший нащадок молодшого пагона, жив із статків дружини на прибутки від невеликого маєтку поблизу Барбезьє, в якому він добре господарював, сам, не зважаючи на кпини, продавав на базарі пшеницю, сам робив вино і складав гроші та час од часу поширював свої володіння. Завдяки збігові обставин, вельми рідкісному для глухої провінції, в пані де Бар— жетон розвинувся смак до музики й літератури. Під час революції якийсь абат Ніюлан, найкращий учень абата Роза, переховувався в маленькому замку д'Ескарба зі всім своїм композиторським доробком. Він щедро оплатив гостину старого дворянина, зайнявшись вихованням його дочки Анаїс, або, як її звали, Наїс; якби не цей випадок, вона була б покинута на саму себе або, ще гірше, її віддали б якійсь лихій покоївці. Абат виявився не лише музикантом, а й неабияким знавцем літератури, говорив по-італійському й по-німецькому. Отож він навчив дівчину обох цих мов і контрапункту — ознайомив її з шедеврами французької, італійської та німецької літератури, розучив із нею твори визначних композиторів. Нарешті, щоб не нудьгувати з дозвілля й самоти, до яких прирекли його політичні події, він навчив її грецької та, латинської мов і дав деякі знання з природничих наук. Присутність матері нічого не змінила в цьому чоловічому вихованні, яке здобула молода дівчина, що її сільсько життя і так схилило до надмірної незалежності. Абат Ніюлан, натура запальна й поетична, особливо визначався артистичним розумом, який, при багатьох цінних рисах, підіймається над обивательськими забобонами свободою міркувань та широтою поглядів. Якщо світ і прощає зухвалу сміливість такої мислі за її самотність та глибину, то в особистому житті вона може завдати шкоди, ведучи до відхилення від прийнятих норм. Абатіві не бракувало темпераменту, тому його думки заражали юну

дівчину, чиї поривання, властиві молодості, посилювалися під впливом сільської самотності. Абат Ніюлан передав учениці свою незалежність поглядів і пезалежність

мислі, не думаючи про те, що ці прикмети, такі необхідні чоловікові, стануть вадою в жінки, призначеної для скромних обов'язків дружини й матері. Хоч абат настійно радив своїй вихованці бути тим вибачливішою та скромнішою, чим освіченішою вона ставала, мадмуазель Негрпеліс засвоїла високу думку про саму себе й пройнялася неймовірною зневагою до людства. Бачачи довкола тільки людей, які стояли нижче за неї й були готові покірно їй слугувати, вона перейняла зарозумілість вельможних дам, не захопивши лукавої звабливості їхніх манер. Бідний абат занадто панькався з нею, постійно лестив її марнославству, милуючись у ній самим собою, як автор милується своїм твором, а вона, на лихо, не зустрічала жодного взірця, з яким би могла себе порівняти, щоб скласти про себе правильну думку. Одна з найбільших вад сільського життя — брак товариства. Якщо немає потреби бодай чимось жертвувати на догоду вимогам доброго тону — ні в поведженні, ні в одязі, — відвикаєш стежити за собою. А це нівечить і дух, і тіло. Вільнодумство панни де Негрпеліс, не стримуване світськими звичаями, позначилося на її манерах та зовнішності: вона набула того надмірно сміливого вигляду, що на перший погляд може видатися своєрідним і привабливим, проте личить він тільки тим жінкам, котрі праг — путь любовних пригод. Отже, це виховання, нерівності якого згладились би в світському товаристві, в Ангулемі загрожувало поставити Наїс у смішне становище, тільки — но зітхальники відмовляться боготворити її вади, чарівні лише замолоду. Що ж до пана де Негрпеліса, то він віддав би всі доччині книжки, якби тим самим можна було врятувати хворого бика; він був такий скупий, що не накинув би і двох ліарів над прибуток, на який вона мала право, навіть коли б ішлося про купівлю якоїсь дріб — нпчки, вкрай необхідної для її виховання. Абат помер 1802 року, до одруження мадмуазель Негрпеліс, одруження, від якого він, безперечно, відрадив би свою дорогу вихованку. По абатовій смерті дочка стала для старого великим тягарем. Він відчув себе надто кволим, щоб витримати боротьбу, яка неминуче виникне між його скнарістю та незалежною вдачею нічим не зайнятої дочки. Як і всі молоді дівчата, котрі не бажають іти призначеним для жіноцтва шляхом, Наїс дивилася на шлюб по — своєму й анітрохи його не прагнула. Їй була осоружна думка підпорядкувати свій розум і своє "я" чоловікові сірому й пересічному, а тільки такі могли їй тут трапитись. Вона хотіла наказувати, а не коритися. Вона, не вагаючись, утекла б із коханим, аби не схилитися перед грубими примхами того, хто не шанував би її смаків. Пап де Негрпеліс, хоч би там що, був дворянин і лякався нерівного шлюбу. Як і багато батьків, він прагнув видати дочку не так заради неї самої, як задля власного спокою. Він волів би якого-небудь знатного чи навіть простого дворянина не дуже великого розуму й нездатного позиватися через звіт про опіку над доччиним спадком — а такий звіт він уже заздалегідь склав, — волів би чоловіка обмеженого й безвольного, щоб Наїс могла жити, як їй заманеться, і водночас безкорисливого, щоб погодився взяти дружину без посагу. Та де знайти претендента, який годився б і для батька, і для дочки? Такий чоловік був би не зятем, а справжнім скарбом. Виходячи з цього подвійного інтересу, пан де Негрпеліс почав приглядатися до женихів у себе в провінції. Пан де Баржетон, чоловік років сорока,

уже добре надвередже— ний вибриками молодості, був єдиний, хто відповідав його вимогам; прикметний своїм недоумством, він, проте, мав досить здорового глузду, щоб управляти своїм маєтком, і досить світського такту* щоб, буваючи у вищому ангулемському товаристві, не бовкнути чогось недоречного і не накоїти дурниць. Пан де Нагрпеліс відверто розтлумачив дочці, яку велику вартість мають вади зразкового чоловіка, котрого він радить їй, і яку вигоду з того шлюбу дістане вона для свого особистого щастя. Вона матиме прізвище Баржетонів і здобуде право на їхній старовинний двохсотлітній герб; розділений на чотири поля шит; на першому полі по золотому тлу три червоні оленячі голови, дві над однією; на четвертому полі по золотому тлу три чорні бичачі голови, одна над двома; на другому й третьому полі по шість срібних і лазурових поясів; лазурові пояси обтяжені шістьма мушлями — три, дві й одна. Взявши собі такого супутника, вона зможе па свій розсуд керувати власного долею, покладаючись на захист закону і на зв'язки, що їх забезпечать їй у Парижі власний розум і врода. Наїс приваблювали втіхи такої свободи. Пан де Баржетон вважав цей шлюб дуже вигідним, бо сподівався, що тесть не забариться залишити йому свій маєток, який поширював з такою любов'ю. Але в ті часи, про які йдеться, більше скидалося на те, що панові де Негрпелісові доведеться складати епітафію своєму зятеві.

Пані де Баржетон на ту пору вже виповнилося тридцять шість років, а її чоловікові — п'ятдесят вісім. Така різниця в роках вражала тим прикріше, що пан де Баржетон виглядав років на сімдесят, тоді як його дружина могла безкарно вдавати із себе молоденьку дівчину, вдягатися в рожеві сукні й зачісуватися по-дівочому. Хоч їхні статки забезпечували їм пе більше як двадцять тисяч річної ренти, одначе вони були зараховані до шести найбагатших родин старого міста, коли не брати до уваги купців та чиновників. Необхідність доглядати батька, від якого пані де Баржетон чекала спадщини, що дала б їй змогу переселитися до Парижа, — а батькові судилося пережити зятя! — змусила дочку жити в Ангулемі, до блискучі розумові здібності Наїс та нерозтрачені скарби її серця були приречені гинути безплідно і з часом стати смішними. Справді-бо, наші смішні сторони здебільшого походять від високих почуттів, від чеснот або талантів, доведених до крайнощів. Гордість, не обмежена великосвітськими звичаями, обертається на пиху, марнується на дрібниці, замість того щоб підноситися до шляхетних почувань. Захопленість — чеснота над усі чесноти,— яка породжує святих, надихає людину на таємні самопожертви та поетичні поривання, під впливом провінційної суєти вироджується в бундючність. Далеко від центру, де сяють великі уми, де навіть повітря пасичене мислями, де все невпинно поновлюється, освіта й та старіє, а смак псується, немов стояча вода. Пристрасті, не знаходячи собі мети, дрібніють і звеличують мале. Саме в цьому причина скупості та пліток, що отруюють провінційне життя. Обмеженість думки та міщанські манери швидко прищеплюються навіть найкраще вихованій людині. Так гинуть чоловіки, небуденні від природи, жінки, що могли б стати чарівними, якби здобули світське виховання та зазнали впливу визпачних умів. Папі де Баржетоп бралася за ліру з першого-ліпшого,

навіть незначного, приводу, не відрізняючи поезії для себе від поезії для товариства. А проте є почуття, яких нікому не збагнути, їх слід берегти в самому собі. Звичайно, захід сонця — велична поема, та чи не ризикує видатися смішною жінка, яка пишномовно змальовуватиме цю картину людям досить прозаїчним? Є радощі, якими можна втішатися тільки вдвох — поетові з поетом, серцю із серцем. У пані де Баржетон була звичка недоречно вживати довжелезні

її кучеряві фрази, пересипані вигадливими слівцями й дотепно звані тартинками на жаргоні журналістів, котрі щоранку частують ними своїх передплатників, а ті покірно споживають цю страву, хоч би як важко було перетравити її. Вона понад усяку міру зловживала високими словесами, і тому найдрібніші речі зростали в неї до велетенських розмірів. На ту пору вона почала все типізувати і індивідуалізувати, синтезувати, драматизувати, аналізувати, поетизувати, прозувати, англізувати, неологізувати, гігантизувати, трагізувати] доводиться іноді чинити справжнє насильство над мовою, щоб показати модні дивацтва, до яких удаються деякі жінки. А втім, думка її запалювалась, як і мова. Дифірамби тріпотіли в неї на устах і в серці. Вона завмирала, умлівала, захоплювалась з усякого приводу й від чого завгодно: її хвилювали і самопожертва якої-небудь сестри-жалібниці, і страта братів Фоше, й "Іпсібое" віконт д'Арленкура та "Анаконда" Льюїса, і втеча Лавалета, і хоробрість подруги, яка, закричавши басом, наполохала злодіїв. Їй усе здавалося величним, надзвичайним, дивним, божест— венним, чудовим. Вона спалахувала, гнівалась, непритомніла, поривалась, падала, споглядала то небо, то землю; на очах у неї бриніли сльози. Вона спалювала своє життя па вогні нескінченних захоплень і чахла від огиди до всього. Вона розуміла Янінського пашу, вона прагнула позмагатися з ним у його сералі, і її навіть приваблювала доля жінки, зашитої в мішок і кинутої у воду. Вона заздрила леді Естер Стенгоп, цій синій папчосі пустелі. Її поривало постригтися в черниці ордену Святої Камілли, доглядати хворих у Барселоні і вмерти там від жовтої пропасниці, — ото слава, ото шляхетна доля! Коротко кажучи, вона жаждала всього, що не було змістом її життя, похованого в глушині. Вона обожнювала лорда Бапропа, Жан-Жака Руссо, всяке поетичне й драматичне існування. Їй не бракувало сліз для кожного нещастя і фанфар для кожної перемоги. Вона співчувала поваленому Наполеонові, вона симпатизувала Мехметові-Алі, що вигублював єгипетських тиранів. Коротше, вона оточувала геніїв ореолом і вважала, ніби вони харчуються пахощами та світлом. Багатьом здавалося, що вона вражена навіженством, але небезпеки для оточення не становить;

однак проникливий спостерігач у всіх цих дивацтвах помітив би уламки прекрасного кохання, що загинуло відразу по тому, як виникло, руїни небесного Єрусалима, одне слово, кохання без коханого. Так воно й було. Історію вісімнадцяти років подружнього життя пані де Бар— жетон можна описати в кількох словах. Деякий час вона жила своїм внутрішнім світом і невиразними надіями. Згодом, зрозумівши, що життя в Парижі, по якому вона зітхала, для неї недоступне за браком коштів, вона почала приглядатися до свого оточення й злякалася своєї самоти. Довкола неї не було

жодного чоловіка, здатного надихнути її на ті шаленства, що в них впадають жінки з розпачу, причина якого в безвихідному, одноманітному й безпросвітному існуванні. Вона не могла ні на що сподіватися, навіть на випадок, бо трапляються життя, в яких не буває випадків. За часів Імперії, коли Франція сліпила своєю славою, коли Наполеон здійснював похід у Іспанію, куди він вирядив цвіт свого війська, надії цієї жінки, доти ошукані, знову відродилися. Цікавість, природно, спонукувала її побачити героїв, що на одне слово наказу руйнували Європу і воскрешали легендарні подвиги лицарства. Найкупіші й найнепокірніші міста змушені були влаштовувати свята на честь імператорської гвардії, яку, ніби коронованих осіб, мери та префекти вітали врочистими промовами. Пані де Баржетон, з'явившись на бал, що його влаштував у місті якийсь полк, закохалася в молодого дворянина, простого корнета, котрого лукавий Наполеон звабив жезлом маршала Франції. Та стримана, шляхетна і глибока пристрасть, така відмінна від тодішнього кохання, яке аж надто легко зав'язувалось і так само легко рвалося, була освячена в своїй цнотливості рукою смерті. Під Ваграмом гарматне ядро розбило на серці маркіза де Кант-Круа заповітний портрет, який засвідчував вроду пані де Баржетон. Вона довго оплакувала вродливого юнака, що, натхнений славою і коханням, за дві кампанії дослужився до полковника і над імператорську ласку цінував листа від Наїс. Жалоба накинула на обличчя цієї жінки серпанок глибокої скорботи. Хмара смутку розвіялася лише в тому страшному віці, коли жінка починає оплакувати свої кращі роки, що минули без радощів, коли вона бачить, як в'януть її троянди, коли прагнення любові відроджується бажанням розтягти останні усмішки молодості. Всі жіночі принади Наїс стали тільки ранили її душу, коли її огорнув холод провінції. Вона б, як ото горностай, померла від печалі, якби забруднила себе інтрижкою з одним із тих чоловіків, котрі тільки і мріють, як би після обіду пограти в карти на кілька су. Гордість уберегла її від банальних провінційних пригод. Поставлена перед вибором між нікчемністю місцевих чоловіків та самотою, така визначна жінка обрала, звичайно, самоту. Отже, шлюб і світське товариство стали для неї монастирем. Вона жила поезією, як кармелітка релігією. Творіння славетних чужоземців, доти невідомі, що з'явилися між 1815 і 1821 роками, талановиті трактати пана де Бональ— да й пана де Местра, цих двох орлів мислі, нарешті, менш величні твори французької літератури, які пустили тоді своє перше могутнє пагіння, скрасили її життя, але не надали гнучкості ні її розумові, ні вдачі. Вона трималася прямо й міцно, як дерево, що вистояло бурю. Гідність переродилася на пиху, велич — на хизування й манірність. Як і всі, хто прагне поклоніння, але невибагливий у доборі поклонників, вона царювала попри свої вади чи навіть завдяки їм. Таким було минуле пані де Баржетон; цю невтішну історію треба було розповісти, щоб читач міг краще зрозуміти її взаємини з Люсьєном, який потрапив до її вітальні в досить незвичний спосіб. Річ у тім, що тієї зими в місті з'явилась особа, котра пожвавила одноманітне життя пані де Баржетон. Саме тоді звільнилося місце начальника управління непрямыми податками, і пан де Варант призначив на нього чоловіка, який уславився такими походеньками, що жіноча цікавість стала йому найкращою перепусткою до місцевої королеви.

Пан дю Шатле з'явився на світ просто Сікстом Шатле, але 1806 року йому вхопилася голови бундючна думка титулуватися; це був один із тих приємних молодиків, котрі за Наполеона викрутилися від усіх рекрутських наборів, тримаючись поблизу імператорського сонця. Він почав кар'єру з посади особистого секретаря однієї з приицес імператорської родини. У пана дю Шатле були всі прикмети, потрібні при його Босаді. Стрункий, гарний, він добре танцював, непогано грав на більярді, був удатний на всілякі витівки; пересічний актор-аматор, виконавець романсів, шанувальник дотепного слова, одчайдух, медоуст, заздрісник, дю Шатле знав усе й не знав нічого. Невіглас у музиці, він завжди міг сяк-так проакомпану— вати на фортепіано якій-небудь рамі, котра "з люб'язності" погоджувалася проспівати романс, розучуваний у поті

чола цілісінький місяць. Нездатний відчувати поезію, він просив десять хвилин подумати і зухвало складав експромт, плаский, як ляпас, куплет, де думку заміняла рима. Пан дю Шатле був наділений іще одним хистом: він вишивав по канві і, бувалр, домережував квіточки, що їх починала принцеса; з надзвичайною грацією тримав він моточки шовку, які принцеса звивала на клубок, і теревенив усіляку нісенітницю, прикриваючи непристойності більш чи менш прозорим серпанком. Анітрохи ЗїЄ тямлячись па малярстві, він міг скопіювати пейзажпк, накидати профіль, начеркати олівцем і розфарбувати костюми. Одне слово, в нього були всі дрібні таланти, що правили за місток до успіху в ту пору, коли жінки мали Гільший вплив, аніж заведено думати. Він удавав із себе знавця дипломатії, науки тих, хто невіглас у будь-якій науці, хто вміє видавати свою порожнечу за глибокодумність; науки, зрештою, дуже вигідної, бо виражається вона зовні тільки в обійманні високих посад; вимагаючи рід людей тримати язика на припоні, вона дає змогу .не— ейгласові значливо мовчати, відбуваючись таємничим похитуванням голови; і, як відомо, найсильніший у цій науці той, хто плаває, тримаючи голову над потоком подій і вдаючи, ніби він ними керує, хоч насправді уся суть у його особливій легковажності. Тут, як і в мистецтві, на одну талановиту людину припадає тисяча людей пересічних. Незважаючи на те, що він не тільки вірно служив її імператорській високості, а й виконував при ній особливі обов'язки, його висока заступниця, попри всю свою силу, не прилаштувала його в державну раду і не тому, що з нього не вийшов би чудовий, не гірший за інших доповідач прохань, а просто принцеса вважала, що він більше надається для слугування її власній особі. Проте пана дю Шатле вшанували баронським титулом, відрядили його надзвпчайним послом до Касселя, і він справив там неабияке враження. Коротше кажучи, Наполеон скористався ним в один із критичних моментів як дипломатичним кур'єром. Напередодні падіння Імперії йому було обіцяно пост посла в Вестфалії при королі Жеромі. Коли пішло прахом це сімейпе, як він казав, посольство, барон впав у розпач і вирушив у подорож до Єгипту разом із генералом Арманом де Мопріво. Розлучений зі своїм супутником за досить загадкових обставин, віп дла роки блукав із пустелі в пустелю, від племені до племені, будучи бранцем арабів, що перепродували його одні одним, не вміючи дістати ніякісінької користі з

його талантів. Нарешті він добрався до володінь імама Маскотського, тим часом як Монріво прямував до Танжера; але баронові поталанило застати в Маскоті англійське судно, що саме підіймало якоря, і він повернувся до Парижа на рік раніше за свого супутника. Недавні поневіряння, деякі колишні зв'язки і послуги, зроблені людям, що на той час користувалися ласкою, схилили до нього першого міністра, і той примістив його до барона де Варанта, при якому він і перебував, аж поки в Ангу— лемі звільнилася посада. Роль, що її свого часу викопував барон дю Ідїтле при її імператорській високості, його слава жіночого улюбленця, надзвичайні пригоди та страждання, яких він зазнав у Єгипті, — усе це страх як зацікавило ангулемських дам. Вивчивши звичаї верхнього міста, барон Сікст дю Шатле повівся відповідно: він прикинувся хворим, удавав із себе людину розчаровану н пересичену. Віп раз у раз хапався за голову, мовби давні рани не давали йому спокою — маленькі хитрощі, щоб підтримати цікавість до себе і постійно нагадувати про свої колишні поневіряння. Його приймали вищі представники влади: генерал, префект, головний податковий управитель та єпископ, але всюди він тримався поштиво, холодно, трохи зневажливо, як людина, котра певна, що їй тут не місце, і чекає на ласку згори. Він залишав здогадуватися про свої світські таланти, які тільки набували більшої ваги, зостаючись невідомими; ось так він став усюди жаданим гостем, постійно підтримуючи інтерес до себе; водночас він переконався в нікчемності тутешніх чоловіків і, уважно придивившись до жінок під час недільних відправ у соборі, впевнився, що пані де Баржетон — це особа, гідна його уваги. Дю Шатле вирішив, що музика відчинить йому двері цього дому, неприступного для чужака. Потай роздобувши месау Мі— руара, він вивчив її на фортепіано; тоді якось у неділю, коли все вище ангулемське товариство посходилося на відправу, дю Шатле зачарував невігласів своєю грою на органі і збудив ще більшу цікавість до своєї особи, нескромно розтрубивши через церковних послугувачів ім'я органіста. Виходячи з собору, пані де Баржетон похвалила його гру й висловила жаль, що не мала нагоди зайнятися з ним музикою. Після цієї жаданої зустрічі перед ним відчинилися двері її особняка, чого не домогся б він проханням. Спритний барон явився до ангулемської королеви й почав відверто за нею упадати. Підтоптаний красень, адже йому було сорок п'ять років, помітив у цій жінці молодість, яку можна відживити, скарби, з яких можна мати зиск, багату вдову в майбутньому, на якій, дивись, можна буде й женитися і в такий спосіб породичатись із родиною Негрпелісів, що дало б йому змогу зблизитися в Парижі з маркізою д'Еспар, а вже при її заступництві знову вийти на політичну арену. Незважаючи на те, що буйна омела псувала це прегарне дерево, дю Шатле вирішив заходитися біля нього, підрізати, плекати його й домогтися від нього чудових плодів. Аристократичний Ангулем зчинив галас, не бажаючи впускати гяура до храму, бо вітальня пані де Баржетон була фортецею найдобірнішого товариства. Завсідником там був лише єпископ, префекта приймали двічі-тричі на рік, а головний податковий управитель узагалі не мав туди доступу; пані де Баржетон бувала в його домі 'на вечорах, концертах, але ніколи там не обідала. Нехтувати головного податкового управителя й щиро вітати простого

начальника податкового управління було справжнім переворотом у місцевій ієрархії, незбагненим для зневажених сановників.

Хто може подумки проникнути в коло цих дріб'язкових інтересів, що, зрештою, існують у всіх суспільних прошарках, тому легше збагнути, яким значущим здавався особняк де Баржетонів ангулемській буржуазії. Що ж до жителів Умо, то велич цього маленького Дувра, слава цього ангулемського палацу де Рамбульє засліплювали їх на відстані, як сонце. А тим часом усі, що там збиралися, були найжалюгідніші, найубогіші духом, найнедо— умкуватіші люди, яких тільки можна було знайти в околі двадцяти лье. Політика там зводилася до банальної й багатослівної балаканини; "Котідьєн" вважали там за помірковану газету, Людовіка XVIII величали якобінцем. Що стосується жінок, здебільшого придуркуватих і незграбних, нечупарно зодягнених, то всі вони були потворні, — кожна по-своєму, — і нічогосінько в них не приваблювало: ні мова, ні вбрання, ні розум, ані тілесні принади. Якби Шатло не плекав певної надії щодо пані де Баржетон, він би не стерпів цього товариства. Проте кастовий дух і манери, статечний вигляд, гордість дріб— номаеткового дворянства, знання законів гречності прикривали їхню порожнечу. Вірнопідданські почуття були тут набагато щиріші, піж у колах паризької знаті; тут У всьому блиску виявляли шанобливу прихильність до Бурбонів, незважаючи ні на що. Це товариство можна було порівняти, якщо такий образ припустимий, до старовинного срібного посуду, потьмянілого, але масивного. Застійність політичних поглядів тут вважали вірністю. Відстань, яка пролягала між цим товариством та буржуазією, те, що в нього важко було проникнути, ніби підносили його й надавали йому умовної вартості. Кожен із цих вельмож мав у очах тутешніх городян певну ціну, як ті черепашки, що правлять за гроші неграм бамбарського племені. Чимало жінок, яким дю Шатле підлестив, визнали в ньому переваги, що їх бракувало чоловікам їхнього кола, і вгамували своє обурене самолюбство: всі вони сподівалися посісти спадщину її імператорської високості. Ревні охоронці добрих звичаїв гадали, що хоч цей зайда і втесався до пані де Баржетон, але в інших домах його не приймуть. Дю Шатле вислухав немало ущипливих слів, але втримався на здобутих позиціях, упадаючи за духівництвом. Він лестив слабостям ангу— лемської королеви, які зросли на провінційному ґрунті, він приносив їй книжкові новини і читав поезії, що виходили друком. Вони разом захоплювалися творами молодих поетів, вона — щиро, він — нудьгуючи, бо як людина /імператорської школи мало розумів романтичну поезію, хоч і вислуховував ті вірші досить терпляче. Зате пані де Баржетон була щиро захоплена цим відродженням, яке сталося в затінку королівських лілей, і полюбила Шатобріана за те, що він назвав Віктора Гюго натхненною дитиною. Вона сумувала, що тільки з чуток може познайомитися з цим генієм і зітхала за Парижем, де живуть великі люди. І тоді пан дю Шатле надумав здійснити чудо. Він сповістив її, що в Ангулемі існує своя "натхненна дитина" — юний поет, який, сам того не зважаючи, блиском нової зорі затьмарює найяскравіші паризькі сузір'я. Майбутня знаменитість пародилася в Умої Мовляв, директор коледжу показував баронові прекрасні вірші. Вбогий і скромний хлопець був новим Чаттерто— ном, але

далеким від політичної ницості і тієї лютої ненависті до соціальної верхівки, ненависті, що спонукала англійського поета строчити памфлети проти своїх добродійників. Серед п'яти-шести осіб, котрі поділяли її смаки до мистецтва та літератури — цей тому, що цигикав на скрипці, а той умів так-сяк квацяти сепією, один був головою Землеробського товариства, а другий мав бас і, ніби той мисливець, що зацькував оленя, міг проревіти "Бе Паїо іп согро ауеіе" — серед цих химерних постатей пані де Баржетон почувалась, як голодний на театральному обіді, де стіл заставлений бутафорськими стравами 8 картону. Отож годі описати радість, з якою вона сприйняла цю новину. Вона хотіла побачити поета, цього ангела. Вона нетямилась, вона була в захваті й цілі години говорила тільки про нього. Через день колишній дипломатичний кур'єр завів з директором коледжу розмову про те, що треба відрекомендувати Люсьєна пані де Баржетон.

Лише ви, сердешні ілоти провінції, змушені долати нескінченні суспільні відстані, які в очах парижан скорочуються день у день, тільки ви, перед ким так невблаганно височіють перепони, поставлені між різними світами нашого світу, світами, що віддають один одного анафемі й кричать: "Рака!" — лише ви збагнете, як хвилювалися розум і серце Люсьєна Шардона, коли шановний директор сказав, що перед ним відчиняються двері особняка де Баржетонів! Слава змусила їх повернутися на своїх завісахі Ласкавий прийом чекає на поета в цьому старому домі зі шпилем на даху, що вабив його зір, коли він гуляв із Давідом по бульвару Больє і думав, що їхні ймення, можливо, ніколи не досягнуть тих вух, глухих до науки, якщо її голос іде з низів. Лише сестрі звірив він свою таємницю. Як передбачлива господиня дому, як добра чарівниця, Єва дістала зі своєї скарбнички кілька луїдорів й купила Люсьєнові гарні черевики в найкращого ангулемського шевця та новий фрак у най— знаменитішого кравця. Вона прикрасила його святкову сорочку власноручно випраним і випрасуваним жабо. Яка то була для бви радість, коли вона побачила брата таким причепуреним! Як вона ним пишалася! Скільки падала йому порад! Завбачлива сестра нагадала й про дрібні його хиби. Заглиблений у роздуми, Люсьєн мав звичку, тільки-но сяде, присувати стола, щоб зіпертися ліктями. Єва застерегла його від подібних вільностей у^ аристократичному святилищі. Вона провела його до бра*г ми Сен-П'єр, дійшла майже до собору і дивилася йому вслід, поки він прямував вулицею Больє на бульвар, де чекав на нього дю Шатле. Бідолашна дівчина зовсім припишкла, завмерла, ніби відбувалася якась велика подія.

1 Якби у Тілі було дихання (іт.).

Люсьєн у пані де Баржетон! Це для Єви звістувало зорю його щастя. Простодушне створіння! Вона не знала, що там, де замішане честолюбство, немає місця щирим почуттям.

Коли Люсьєн вийшов на вулицю Мінаж, його не вразив зовнішній вигляд дому де Баржетонів. Цей Лувр, такий звеличений в його уяві, був споруджений із крихкого, звичайнісінького в цих краях каменю, поруділого від давності. Досить похмурий із боку вулиці, зсередини будинок здавався зовсім простим: він був строгої, майже монастирської архітектури і добре зберігся, провінційний і досить охайний двір теж

справляв похмуре враження. Люсьєн піднявся старими сходами з поручнями горіхового дерева; сходи були кам'яні лише до другого поверху. Він перейшов скромний передпокій, велику, м'яко освітлену вітальню і застав свою владарку в маленькій вітальні, оздобленій різьбленими панелями в стилі минулого століття, пофарбованими в сірий колір. Над дверима — розпис, що імітував барельєф. Стіни були прикрашені благоденним червоним штофом із скромним візерунком. Старомодні меблі сором'язливо ховалися під картатими — червоне з білим — чохлами. Поет побачив пані де Баржетон; вона сиділа на стебнованій канапі за круглим столом, накритим зеленою килимовою скатеркою, при світлі двох свічок у старосвітському свічнику з дашком. Королева не встала йому назустріч, вона лише манірно вигнулась, усміхаючись поетові, вельми схвилюваному цим зміїним рухом, що видався йому таким вишукано зграбним.

Надзвичайна Люсьєнова врода, стриманість, голос — все в нього полонило пані де Баржетон. Поет — це вже була сама поезія. Хлопець, крадькома вивчаючи цю жінку захопленими поглядами, впевнювався, що її врода повністю відповідає чуткам про неї; вий анітрохи не помилявся, коли мріяв про світську даму. На гіапі де Барже — топ, згідно з останньою модою, був чоргшій оксамитовий берет із розрізами. Цей головний убір, нагадуючи середні віки, надає жінці поетичної привабливості, що завжди зачаровує юнаків; при світлі свічок її рудувате пепокір — не волосся, вибиваючись із-під берета, здавалося позолоченим і ніби палахкотіло на завитках. У шляхетної дами була сліпучо-біла шкіра, що врівноважувала рудий колір волосся, який хибно вважається вадою жінки. Її сірі очі сяяли; чоло, вже ледь збрижепе, але біле,

неначе різьблене з мармуру, прекрасно увінчувало ці очі, обведені перламутровою каймою, і голубі прожилки обабіч перенісся відтінювали ту ніжну оправу. Ніс із горбинкою, як у Бурбонів, підкреслював жагучий вираз довгастого обличчя і являв собою ту рису, що колись так яскраво передавала царствену палкість роду Конде. Волосся не затуляло всієї шиї. Недбало пов'язана косинка дозволяла бачити білосніжні плечі, за вузьким прорізом корсажа око вгадувало досконалої форми груди. Тонкою й пещеною, хоч і трохи сухуватою, рукою пані де Бар — жетон приязно показала молодому поетові на стілець біля себе. Дю Шатле сів у крісло. Тут Люсьєн помітив, що в кімнаті нема більше нікого.

Розмова з пані де Баржетон одурманила поета. Три години, проведені в її товаристві, були для Люсьєна сном, який хотілося продовжити навечно. Йому здалося, що ця жінка скоріше худорлява, аніж худа, що вона схильна до захоплень, але не спізнала кохання, і хвороблива, незважаючи на міцну будову; а проте її вади, перебільшені манірністю, приваблювали Люсьєна, бо юнакам, що тільки починають закохуватися, подобаються перебільшення — ця омана властива навіть прекрасним душам. Він не помітив ні прив'ялості щік, ні цеглястого відтінку червоних плям, які з'являються на обличчях від турбот і страждань. Палкі очі, зграбні локони, що наче аж мерехтіли світлом, сліпуча білина шкіри, увесь її чар захопили уяву поета, принадажували його, як метелика вабить полум'я свічки. До того ж душа пані де Баржетон падто багато говорила його душі, щоб він міг судити її як жінку. Його

полонила екзальтованість цієї жінки, пишномовність дещо старомодних фраз, звичайних у мові пані де Баржетон, але нових для нього, полонила тим легше, що він у всьому волів бачити лише прекрасне. Своїх віршів Люсьєн не приніс, але про них і не питали: він не взяв їх навмисне, щоб мати привід прийти вдруге; пані де Баржетон про них не згадувала, бо хотіла назавтра запросити його, щоб він почитав їх. Чи не була то їхня перша взаємна змова? Пан Сікст дю Шатле був дуже невдоволений з такого прийому. Він пізно помітив у цьому вродливому юнакові суперника і, коли вони пішли, провів його до повороту, де починається спуск ВІД Больє, з наміром підкорити його своїй дипломатії. Люсьєн неабияк здивувався, коли начальник управління непрямыми податками, вихваляючись тим, що відрекомендував його пані де Баржетон, прибрав собі право дати йому кілька порад.

Дай боже, щоб із Люсьєном повелися там краще, ніж із ним самим, сказав пан дю Шатле. Королівський двір, мовляв, не такий бундючний, як оця купка тупих бовдурів. Тут тобі можуть завдати смертельної образи, тут відчуєш, що таке погордлива зневага. Якщо ці люди не схаменуться, революція 1789 року почнеться знову. Щодо нього, то він буває в цьому домі тільки з пошани до пані де Баржетон, у певному розумінні, єдиної цікавої жінки на весь Ангулем; він став упадати за нею знічев'я і закохався нестямно. І незабаром він таки здобуде її, це видно з усього. Перемога над гордою королевою буде його відомстою отому аристократичному кублу дво— рянчиків.

Шатле говорив про свою пристрасть із виглядом людини, ладної вбити суперника, якби такий виявився. Старий зальотник часів Імперії всією вагою навалився па сердешного поета, намагаючись розчавити його значливістю своєї особи й нагнати на нього страху. Розповідаючи про свою подорож, дю Шатле перебільшував її небезпеки, щоб звеличити себе; та якщо він і вразив уяву поета, то анітрохи не злякав закоханого.

З цього вечора, нехтуючи погрозами старого фата, що вдавав із себе неабиякого вояку, Люсьєн почав приходити до пані де Баржетон, спочатку дотримуючись скромності, яка личить міщанинові з Умо, та коли він при звичаївся до того, що раніше здавалося йому великою ласкою, візити його почастишали. Для людей того кола аптекарів син був цілковитим нікчемом. Коли якийсь дворянин чи дама приїжджали з візитом до Наїс, то, заставши в неї Люсьєна, вони ставилися до нього з підкресленою чемністю, якої аристократи дотримувалися щодо людей нижчого стану. Спершу ангулемське дворянство здавалося Люсьєнові досить приемним, але незабаром він зрозумів, від яких почуттів походить ця вдавана люб'язність. Він скоро відчув поблажливий тон, що розбудив у ньому люті і повні зненависті республіканські почуття, з яких багато майбутніх патрициїв починають свій шлях нагору. Та яких тільки страждань не витерпів би Люсьєн заради Наїс, як називали її в своєму колі, де чоловіки й жінки за прикладом іспанських грандів та вершків віденського товариства надавали одне одному пестливих імен; це була остання вишуканість, до якої додумалась ангулемська аристократія, щоб підкреслити свої станові відмінності.

Люсьєн любив Наїс, як любить юнак першу жінку, котра йому лестить, адже пані де Баржетон провіщала поетові велике майбутнє, гучну славу. Вона вдалася до всіх своїх

хитрощів, аби виправдати близькі взаємини а поетом: вона не тільки підносила його до небес, а й казала, що він бідний хлопець, якого вона хоче влаштувати^ применшувала вагу Люсьєна, щоб утримати його біля себе; вона називала його своїм читцем, секретарем; але любила вона його більше, ніж сподівалася, що зможе полюбити після пережитого страшного горя, якого їй довелося зазнати. Вона засуджувала себе подумки, твердила, що це безумство — кохати двадцятилітнього юнака, ; такого далекого від неї за своїм суспільним становищем. Панібратство у взаєминах із ним було в примхливій су-*, перечності з її гордістю, що походила від вимогливості; Вона поводитися наперемінки то як гордовита заступ-¹ ниця, то як лестива поклонниця. Отож Люсьєн, якого;¹ спершу лякало високе становище цієї жінки, зазнав усгх страхів, падій і розчарувань, що виковують першу любов,, котра так глибоко западає в серце під ударами горя чи•* радощів, прискорюючи його биття. Протягом двох місяців— він бачив у ній добродійницю, ладну по-материнському піклуватися про нього. Пані де Баржетон вже називала його "любим Люсьєном", а далі просто "любим". Поет¹ набравшись сміливості, зважився назвати величну даму "Наїс". Почувши це ім'я з його уст, вона виявила гнів, вельми приємний для юнака; вона дорікнула йому, що* він називає її так, як усі. Гордій і шляхетній Негрпеліс хотілося, щоб цей чарівний ангел називав її, як ніхто,— другим ім'ям. Вона хотіла бути для нього Луїзою. Поет злинув на третє небо кохання. Якщо увечері він уві— і йшов, коли вона саме роздивлялася чийсь портрет і рап-¹ том сховала його. Люсьєн захотів побачити портрет. Щоб^ розвіяти відчай розбудженої ревності, Луїза показала, ; портрет молоденького Кант-Круа і не без сліз розповіла печальну історію свого кохання, такого чистого і таф жорстоко розбитого. Готувалася вона порушити вірність мертвому чи надумала створити Люсьєнові суперника з цього портрета? Люсьєн був надто молодий, щоб заглянути в серце коханої, розпач його був цілком щирий, а вона просто починала війну, в ході якої жінки змушують чоловіка пробивати хід у більш або менш майстерно спорудже-

пій фортеці своєї вдаваної неприступності. Міркування про обов'язок, про звичаї, про релігію — то, так би мовити, їхні фортечні мури, і жінка любить, щоб її брали штурмом. У війні з наївним Люсьєном таке кокетування було зайве, він ладен був іти на приступ без усякого підбурювання.

— Я не помру, я житиму для вас, — відважно заявив він якось увечері, бажаючи покінчити з паном де Кант— Круа, і кинув на Луїзу погляд, сповнений пристрасті, що дійшла до самого краю.

Налякана швидким успіхом цієї любові, що постала у неї з її поетом, вона спитала його про вірші, котрі він пообіцяв їй для першої сторінки альбома, сподіваючись у зволіканні Люсьєна знайти привід до суперечки. Та що сталося з нею, коли вона прочитала два станси, які видались їй значно кращими за найліпші станси аристократичного поета Каналіса!

"Зегке дихання муз і пензель чарівливий Не завжди кластимуть ясний узор пестливий На вбогий мій папір,—

Л бистрий олівець коханої моєї,

Що сум і радощі несе мені від неї,

Не втомиться, повір.

Як пальчики її у цих листків питають Про дії майбутнього, що так принадно сяють
Улюбім колі мрій,—

Пильнуй, хай не згаса вогонь любові,

Щоб спогад радісний про мандри ці чудові,

Як небо, був ясний *.

— Невже я падихнула вас на ці вірші? — спитала вона.

Сумнів, навіяний кокетством жінки, якій подобалося гратися з вогнем, викликав на Люсьєнових очах сльози; вона заспокоїла його, вперше поцілувавши в чоло. Люсь— сн був справді велика людина, і вона захотіла взятися за його освіту; вона мріяла навчити його італійської та німецької мов, прищепити йому великосвітські манери, вона шукала приводу постійно тримати його при собі на злість набридливим поклонникам. Яке цікаве стало її життя! Задля свого поета вона знову звернулася до музики й відкрила йому світ звуків; зігравши Люсьєнові кілька чудових уривків із творів Бетховена, вона зачарувала його. Помітивши, як він умліває, щаслива з його радощів, Луїза лукаво спитала:

— Хіба ми не можемо вдовольнитися цим щастям?

Бідолашний поет мав дурість відповісти:

— Так.

Врешті дійшлося до того, що минулого тижня Луїза запросила Люсьєна пообідати з нею — втрюх із паном де Баржетоном. Незважаючи на таку завбачливість, усе місто дізналося про цю подію і вважало її настільки неймовірною, що кожен питав себе: "Невже це правда?" Зчинився страшенний галас. Багатьом здавалося, що суспільство напередодні загибелі. Інші кричали: "Ось вони, плоди ліберальних ідей!"

Ревнивий дю Шатле тим часом довідався, що Шарлотта, доглядачка породіль, не хто інша, як пані Шардон, мати, як він казав, "Шатобріана із Умо". Цей вираз було визнано за влучний дотеп. Пані де Шандур перша примчала до пані де Баржетон.

— Чи знаєте, дорога Наїс, що говорить увесь Ангулем? — сказала вона. — Оцей віршомаз — син папі Шардон, тієї самої, котра два місяці тому приймала пологи в моєї невістки.

■— Дорога моя, — відповіла пані де Баржетон, прибравши царственного вигляду, — що ж у цьому дивного? Хіба вона не вдова аптекаря? Гірка доля випала панні де Рю—бампре. Уявіть собі, що ми з вами залишилися без жодного су... На які кошти було б нам жити? Як би ви прогодували своїх дітей?

Незворушний спокій пані де Баржетон поклав край злослів'ю ангулемської знаті. Величні душі завжди схильні вважати горе чесною. До того ж дуже спокусливо творити добро, яке вважають за злочин, невинність тоді набуває гостроти пороку. Ввечері салон пані де Баржетон наповнився друзями, що прийшли покарати господнію. Вона виявила при цій нагоді всю ущипливість свого розуму. Вона сказала: якщо дворянство неспроможне дати ні Мольєра, ні Расіпа, ні Руссо, ні Вольтера, ні Мас—

сільйоа, ні Бомарше, ні Дідро, доводиться миритися з оббивальниками, годинникарями, ножарями, чиї діти стають великими людьми. Вона сказала, що геній завжди шляхетний. Вона дорікала дворянчикам, що вони самі не розуміють, у чому їхні справжні вигоди. Одне слово, вона наговорила багато дурниць, із яких люди, не такі тупі, відразу здогадалися б, у чому тут суть, але вони тільки віддали шану її дотепності. Таким чином вона підвернула грозу гарматними пострілами. Коли Люсьєн, вперше запрошений до неї на вечір, увійшов у стару,

збляклу вітальню, де за чотирма столами грали у віст, пані де Баржетон ласкаво зустріла його і відрекомендувала присутнім, неначе королева, яка звикла, щоб їй корилися. Вона назвала начальника управління непрямыми податками паном Шатле, і він остовпів, зрозумівши, що їй відомо про незаконне присвоєння ним частки "дю". З того вечора Люсьєн був силоміць введений у товариство пані де Баржетон; але поета прийняли, як щось отруйне, і кожен поклявся позбутися його, застосовуючи протиотруту презирства. Незважаючи на перемогу Наїс, її влада похитнулася: знайшлися вільнодумці, що спробували підняти бунт. За намовою пана Шатле Амелі, вона ж пані де Шандур, вирішила поставити вівтар супроти вівтаря і стала приймати в себе щосереді. Але салон пані де Баржетон був одкритий щовечора, а його завсідники були люди такі закостенілі, вони так звикли сидіти перед тими самими шпалерами, грати в той саАмий трик-трак, бачити тих самих слуг, ті самі свічники, падагати свої плащі в одному й тому ж передпокої, що любили приступки сходів не менше, ніж господиню дому.

— Ет, вони витерплять і щиглика із священного гаю, — сказав Александр де Бребіан, ставши автором ще одного дотепу.

Нарешті голова Землеробського товариства вгамував хвилювання повчальним зауваженням.

— До революції, — мовив він, — найбільше панство приймало в себе Дюкло, Грімма, Кребільйоа — людей без особливого становища, як і цей віршомаз із Умо, але вони ніколи не приймали збирачів податків, яким, по суті, є пан Шатле.

Дю Шатле поплатився за Шардона: всюди почали ставитися до нього холодно. Відчувши загальну неприязнь, начальник управління непрямыми податками, який запрягнув собі тієї хвилини, коли пані де Баржетон назвала ного просто "Шатле", здобути її, став на бік господині дому: він підтримував молодого поета, заявив, що вони друзі. Цей великий дипломат, яким так необачно знехтував імператор, приголубив Люсьєпа, назвавши його своїм другом. Щоб увести поета до вищого товариства, він дав обід, де були присутні префект, головний

управитель державними податками, начальник гарнізону, директор морської школи, голова суду, — одне слово, йся верхівка місцевої влади. Бідолашного поета так ушанували, що всякий інший, але не двадцятидвохлітній молодик, запідозрив би в тих надмірних вихваланнях якийсь підступ. За десертом Шатле попросив свого суперника прочитати оду "Смерть Сарданапала" — останній шедевр молодого поета. Вислухавши оду, директор коледжу, людина байдужа до всього, заплескав у долоні й сказав, що Жан-

Батіст Руссо не написав би краще. Барон Сікст Шатле сподівався, що молоденький віршувальник рано чи пізно захиріє в тепличній атмосфері похвал або ж, сп'янілий від передчасної слави, зважиться на зухвалу вихватку, яка кине його назад, на дно нікчемності. Чекаючи генієвого кінця, він, здавалося, зрікся своїх претензій на пані де Баржетон, проте спритний зальотник склав хитромудрий план і пильно стежив за кожним кроком закоханих, чатуючи на випадок, щоб занাপастити Люсьєна. Відтоді по Ангулему і по всій окрузі пішли глухі поголоски, що в Ангумуа з'явилася велика людина. Пані де Баржетон співали хвалу за її піклування про це орленя. Та як тільки її поведінку було схвалено, вона захотіла домогтися цілковитого визнання і роздзвонила на весь департамент, що влаштовує вечір з морозивом, печивом і чаєм — нововведений звичай у місті, де чай продавали лише в аптеках як засіб проти шлункового розладу. Цвіт аристократії був запрошений послухати велике творіння, що його мав прочитати Люсьєн. Луїза приховала від свого друга, як нелегко було їй долати перепони, проте в кількох словах натякнула про змову вищого товариства супроти нього: їй не хотілося таїти від хлопця ті небезпеки тернистого шляху, які чекають на геніїв, ті перешкоди, що їх не здолати слабодухим. Своєю перемогою вона скористалася для напучення. Біломармурови— ми рукамп показала вона йому на Славу, що купується ціною нескінченних страждань, говорила йому, що доведеться зійти на вогнище мучеництва, вона досягла справжніх вершин пишномовності. Це було наслідування імпровізацій, які зіпсували роман "Корінна". Луїза так утішалася власною красномовністю, що ще дужче полюбила Веніаміна, який надихав її. Вона порадила йому сміливо зректися батька, узяти собі шляхетне прізвище де Рюбампре, незважаючи на галас, що з цього приводу зчиниться, бо король, безперечно, узаконить зміну імені.

Пані де Баржетон має за родичку маркізу д'Еспар, з роду де Бламон-Шоврі, даму, вельми впливову при дворі. Вона береться домогтися для поета монаршої ласки. Почувши слова "король", "маркіза д'Еспар", "двір", Люсьєн зайнявся, як фейерверк, і необхідність його хрещення була доведена.

— Люба дитино, — ніжно-насмішкуватим тоном сказала Луїза, — що раніше це станеться, то скоріш буде визнано.

Вона перебрала одну по одній усі суспільні верстви і разом з поетом перелічила щаблі, які він зразу переступить, прийнявши це мудре рішення. За одну мить змусила вона Люсьєна зректися плебейських ідей про химерну рівність 1793 року; пробудила в ньому жадобу гонору, що її досі гамувала Давідова розважливистість; вона вказувала йому на вищий світ, як на єдине середовище, якого слід триматися. Завзятий ліберал став монархістом *in petto* х. Люсьєн скуштував від аристократичного плода розкошів і слави. Він запрягнувся покласти до ніг своєї дами вінок, хай навіть закривавлений; він здобуде його будь-якою ціною, *quibuscumque viis* . Щоб довести свою мужність, він розповів їй про свої злигодні, які досі приховував од неї з незбагненної сором'язливості, супутниці першого кохання, коли юнак не виставляє напоказ свої чесноти, бо йому любо знати, що його душу оцінили, хоч вона й зберегла інкогніто. Він змалював тягар убогства, яке терпів із гордістю, працю в Давіда, ночі, віддані науці. Його молодечий

запал нагадав пані де Баржетон двадцятишестирічного полковника Кант-Круа, і погляд її стуманів. Помітивши, що його величну кохану опанувала слабкість, Люсьєн узяв її за руку — і йому те дозволили! — і почав цілувати її з палкістю поета, юнака, коханця. Луїза дійшла до того, що дозволила синові аптекаря торкнутись її чола й припасти до нього трепетними устами.

— Дитино! Дитино! Коли б нас побачили, як би з мене глузували! — мовила вона, прокидаючись із чарівного заціпеніння.

Того вечора пані де Баржетон спромоглася майже дощенту розбити те, що вона називала Люсьєновими забобонами. Послухати її, то для геніальних поетів не існує яї братів, ні сестер, ні батька, ні матері; великі творіння, які вони повинні подарувати людству, вимагають од них певного себелюбства, зобов'язують їх жертвувати всім задля своєї величі. Якщо їхні родичі спочатку й страждають від обтяжливої данини, яку стягують із них титани мислі, то згодом вони дістають сторицею за всі жертви, принесені на початку боротьби за високий престол, і поділяють з ними здобутки перемоги. Геній має звітувати лише самому собі; він єдиний суддя над власними вчинками, бо він один бачить свою кінцеву мету; а хто став володарем своєї доби, той може усе брати, усе ставити на карту, бо все належить йому. Вона згадала історію життя Бернара Паліссі, Людовіка XI, Фок— са, Наполеона, Христофора Колумба, Цезаря — усіх цих славетних гравців, спочатку обтяжених боргами, замучених убогістю, кого ніхто не хотів розуміти, кого вважали за безумців, за поганих синів, за поганих братів, за лихих батьків і хто, проте, згодом став гордістю своєї сім'ї, своєї батьківщини, усього світу.

Такі міркування відповідали таємним вадам Люсьєна і ще дужче розбещували його душу, бо в запалі своїх бажань він аргіогі виправдовував усі засоби. А не домогтися успіху — хіба не злочин проти його величності суспільства? Зазнавши поразки, хіба тим самим не завдав би він смертельного удару всім обивательським чеснотам, на яких ґрунтується суспільство, котре з жахом виганяє Маріїв, які сидять між руїн? Не усвідомлюючи собі того, що стоїть на роздоріжжі між гапью каторги та лаврами генія, Люсьєн ширяв над Сінаєм — горою пророків — і не бачив унизу Мертвого моря, страшного савана Гоморри.

Луїза так спритно вивільнила розум і серце свого поета з пелюшок, у які їх сповило провінційне життя, що Люсьєн захотів випробувати пані де Баржетон, вивідати, чи вдасться йому вполювати цю високу здобич, чи не дістане він ганебного одкоша. Званий вечір дав йому нагоду здійснити це випробування. Йшлося водночас і про кохання, і про шанобство. Він любив і жадав підвестися вгору — подвійне бажання, природне в молодих людей, які хочуть задовольнити серце й позбутися злиднів. Запрошуючи сьогодні всіх своїх дітей на спільний бенкет, Суспільство вже на світанку їхнього життя будить у них чостолобні поривання. Воно позбавляє юність її чарівності і псує найкращі почуття, вносячи в них розрахунок. Поезія прагнула б, щоб було інакше; проте дійсність дуже часто заперечує вигадку, в яку хотілося б вірити, і навряд чи варто змальовувати юнака XIX століття інакшим, ніж він є насправді. Люсьєн

переконавав себе, що його розрахунки підказані добрими почуттями, дружбою до Давіда.

Люсьєн написав Луїзі великого листа, бо почував себе сміливіше з пером у руці, ніж зі словом на устах. На дванадцяти сторінках, тричі переписаних, він розповів їй про таланти свого батька, про втрачені надії та про свою страшну убогість. Він змалював ангелицею свою дорогу сестру, а Давіда — майбутнім Кюв'є, великою людиною, що замінила йому батька, брата; він був би не вартий Луїзиної любові, не вартий своєї першої слави, якби не попросив її поставитися до Давіда так, як вона поставилась до нього самого. Краще він відмовиться від усього, аніж зрадить Давіда Сешара; він хоче, щоб Давід став свідком його успіху. Люсьєн написав одного з тих божевільних листів, у яких юнаки погрожують, що, в разі відмови, пальнуть у себе з пістолета, у яких повно хлоп'ячої казуїтики і в яких говорить нерозважлива логіка прекрасної душі — миле базікання, оздоблене наївними освідченнями, що мимохіть вихопились із серця, базікання, таке любе жінкам. Вручивши покоївці листа, Люсьєн цілий день і не прохопився Давідові про свій вчинок ні словом, правив коректуру, наглядав за роботою, клопотався дрібними справами у друкарні. Поки серце залишається ще дитинним, юнакам властивий цей дивовижний дар стриманості. А може, Люсьєн просто боїся — ся Фокіонової сокири, якою вправно вмів орудувати Давід, може, поета лякав його ясний погляд, що проникав у саму глибину душі. Після читання віршів Шеньє його сердечна таємниця злетіла з уст, стривожена докірливим словом, що завдало йому болю, як ото палець лікаря, коли він торкається відкритої рани.

Тепер ви можете уявити собі, які думки непокоїли Люсьєна, коли він спускався з Ангулема в Умо. Чи не прогнівалася вельможна пані? Чи запросить вона до себе Давіда? Чи не опиниться честолюбець знову в своїй дірі на передмісті Умо? Хоч перед тим, як поцілувати Луїзу в чоло, Люсьєн міг би подумки прикинути, яка відстань відокремлює королеву од її фаворита, проте він навіть не подумав, що Давід не зможе за одну мить подолати такий простір, коли йому самому знадобилося на це аж п'ять місяців. Не знаючи, на яке безоглядне відлучення від суспільства приречені люди низького стану, він не розумів, що друга така спроба стане згубною для пані де Баржетон. Запідозрена й звинувачена в принизливих знайомствах, Луїза мусила б покинути місто, де люди її касті сахалися б від неї, як у середні віки сахалися від прокаженого. Клан вищої аристократії та духівництво захищали б її перед усіма навіть тоді, коли б вона дозволила собі порушити подружню вірність, але гріха поганої дружби їй ніколи б не подарували; бо якщо владарю й прощають гріхи, поки він при владі, то після зречення його негайно за них засудять. А хіба приїняти в себе Давіда не означало б для Луїзи зректися влади? Якщо Люсьєн про це й не думав, то тонка інтуїція підказувала йому багато інших небезпек. Шляхетність почуттів не конче поєднується зі шляхетністю манер. Якщо Расін нагадував статечного вельможу, то Корпель вельми скидався на баришника, Декарт — па бувалого голландського купця. Відвідувачі замку Ла-Бред, зустрівши Мон—теск'є з граблями на плечі, в нічному ковпаку вважали його за садівника. Світська поведінка, якщо вона не дарунок високого

походження, не наука, засвоєна з молоком матері чи передана з крові, набувається вихованням, якому допомагає й випадковість — зграбна статура, благородні риси обличчя, приємний голос. Усіх цих важливих дрібниць бракувало Давідові, тим часом як природа щедро обдарувала його друга. Дворянин з боку матері, Люсьєн від голови до ніг був справжній франк, тоді як Давід Сешар мав пласку стопу кельта і незграбну постать батька-друкаря; Люсьєн уже наперед бачив, як насміхаються з Давіда, йому ввижалася ледь стримувана посмішка па устах пані де Баржетон. Він не те щоб соромився свого друга, однак дав собі слово надалі не йти за першою спонудою серця і добре обмірковувати власні вчинки.

Отже, коли минула година поезії та щиріх розмов після читання віршів, які відкрили двом приятелям літературну ниву, освітлену новим сонцем, для Люсьєна настав час політики й тверезих розрахунків. Входячи в Умо, він уже каюся, що написав того листа, йому хотілося вернути його, бо тепер, у хвилину просвітлення, він збагнув невблаганні закони вищого світу. Розуміючи, що завойоване становище вельми сприятиме його честолюбним намірам, він не хотів би прийняти ногу з першого шабля драбини, по якій збирався кинутись на штурм висот. Але тоді постали перед ним картини життя простого й спокійного, прикрашені живими квітами сердечності: Давід, сповнений високих поривів, що великодушно допомагав йому і ладен був, якщо потрібно, життя віддати заради нього; мати, така велична навіть у своєму приниженні, впевнена, що він так само добрий, як і розумний; сестра, ця дівчина, така прекрасна в своїй самопожертві; його чисте дитинство, його незаплямоване сумління, його надії, з яких вітер ще не оббив пелюсток. І Люсьєн сказав собі, що краще самотужки пробитися крізь щільне товпище аристократичного та обивательського наброду, ніж домогтися успіху з жіночої ласки. Геній його засяє рано чи пізно, як засяяв геній тих попередників, котрі підкорили суспільство; ось тоді жінки його любитимуть і Приклад Наполеона, такий фатальний для XIX століття, приклад, що навівав надії безлічі сіряків, постав перед Люсьєном, і він кинув на вітер свої розрахунки, картаючи себе за них. Такий був Люсьєн, він з однаковою легкістю переходив від зла до добра і від добра до зла. Замість любові, яку мудрі люди відчують до свого притулку, Люсьєн протягом останнього місяця відчував щось подібне до сорому, дивлячись на вивіску, де жовтими літерами на зеленому тлі було виведено:

АПТЕКА ПОСТЕЛЯ,

ШАРДОНОВОГО НАСТУПНИКА.

Батькове прізвище, виставлене напоказ на вулиці, де проїжджало стільки екіпажів, ображало його зір. Того вечора, коли Люсьєн крізь поганеньку хвіртку вийшов із свого двору, щоб з'явитися на вулиці Больє серед най— добірнішої молоді горішнього міста поруч із папі де Бар— жетон, він на диво гостро відчув невідповідність між своїм житлом та ласкавою до нього фортуною.

"Любити пані де Баржетон, може, незабаром стати її коханцем — і животіти в цій пацючій норі!" — думав він, заходячи в двір, де попід стінами були розкладені жмути вивареного зілля, де аптекарський учень чистив лабораторні казани, а пан Постель,

оперезаний фартухом, із ретортою в руках роздивлявся якийсь хімічний препарат, водночас поглядаючи на свою аптеку; пу а в ті хвилини, коли дивився тільки в реторту, він уважно дослухався, чи не задзеленчить у дверях аптеки дзвінок. Пахощі ромашки, м'яти, різних лікарських рослин, що їх піддавали мокрій перегонці, наповнювали все подвір'я та скромну оселю, куди треба було видиратися крутими сходами з двома мотузками замість поручнів. Ті сходи по-простому називають млинарською драбиною. Нагорі, в мансарді на одну кімнату, мешкав Люсьєн.

— Добрий день, хлопче, — мовив Постель, справжнісінький взірець провінційного крамаря. — Як наше дорогоцінне здоров'ячко? А я тут роблю досліди над мелясою, та щоб знайти те, чого я шукаю, сюди треба було б вашого батечка. То-то була тямуща людина! Ех, знав би я його секрет проти подагри, ми б оце з вами каталися в каретах!

Не минало й тижня, щоб аптекар, такий же придуркуватий, як і добрий, не штрикав ножем Люсьєнові в серце оцим нагадуванням про фатальну потайливість батька в усьому, що стосувалося його відкриття.

— Авжеж, це велике лихо! — коротко відповів Люсьєн; виученик його батька почав видаватися йому нікчемою, хоч іще недавно він часто благословляв його, бо чесний Постель допомагав удові та дітям свого навчите— ля.

— Що з вами? — запитав Постель, ставлячи реторту на лабораторний стіл.

— Листа мені не було?

— Є лист, є! Ще й пахтить, як той бальзамі Онде він на поличці, коло моєї конторки. Лист від пані де Баржетон серед клістирних рурок! Люсьєн метнувся в аптеку.

— Швидше йди, Люсьєне! Обід чекає на тебе вже цілу годину, геть прохолоне! — долинув із одчиненого вікна ласкавий голос, та Люсьєн його не чув.

— Ваш брат несповна розуму, мадмуазель, — озвався Постель, підводячи голову.

Цей старий парубок, дуже подібний до горілчаного барила, на якому з химери маляра була зображена товсто— щока, таранкувата од віспи і червона пика, забачивши Єву, прибрав церемонного й люб'язного вигляду, котрий свідчив, що віп ладен би одружитися з дочкою свого попередника, коли б спромігся покласти край боротьбі між любов'ю та розрахунком, яка точилася в його серці. Отож він частенько, усміхаючись, повторював Люсьєнові ту саму фразу, яку промовив і тепер, коли той проходив повз нього:

— А ваша сестриця на диво гарна. Та й впівроку собі. Ваш татусь робив усе до ладу.

Висока брюнетка з синіми очима, Єва п справді була навдивовижу гарна, і хоч у кожному жесті дівчини видно було мужню вдачу, це не уймало їй лагідності й чарівності. Її щирість, простодушність, упокореність трудовому життю, розважливість і скромність, яка не давала жодного приводу до пересудів, полонили Давіда Сешара. Отож із першої зустрічі між ними виникло безмовне й сором'язливе кохання в німецькому дусі, без бурхливих проявів та палких освідчень. Вони потай думали одне про одного, немов закохані, розлучені ревнливим чоловіком, якому їхня любов завдавала б образи. Обое крилися від Люсьєна, ніби їхні взаємини могли бути на шкоду дружнім

почуттям до нього. Давід боявся, що він не подобається Єві, а вона, в свою чергу, соромилася своєї бідності. Проста робітниця була б сміливіша, але дівчина, що дістала добре виховання й зубожіла, покірливо мирилася зі своєю сумною долею. Скромна з вигляду й горда вдачею, Єва не хотіла впадати за сином чоловіка, котрого вважали за багатія. На той час люди, обізнані з вартістю землі, яка день у день дорожчала, оцінювали марсаксь— кий маєток десь на вісімдесят тисяч франків, не враховуючи тих земель, що їх принагідно, мабуть, прикупував старий Сешар, людина грошова, щаслива на врожай і спритна у справах його збуту. Давід, певно, був єдиним, хто не здогадувався про батькове багатство. Для нього Марсак залишався садибою, купленою 1810 року за якісь там п'ятнадцять чи шістнадцять тисяч франків. Він паві— дувався туди тільки раз на рік у пору збирання винограду, коли батько водив його по виноградниках і вихвалявся урожаєм, від якого друкар не бачив ніякого пуття й нітрохи тим не цікавився. Любов ученого, звиклого до самотності, в якій уява перебільшує перепони і тим самим іще посилює чуття, потребувала заохочення, бо Єва навіювала Давідові глибшу пошану, ніж якась найвель— можлиша дама писарчукові. Поблизу своєї богпні друкар тримався незграбно й розгублено, квапився піти, як і киався прийти, і ховав свою жагу, замість того щоб виявити її. Бувало, вигадавши якийсь, привід, щоб порадитись із Люсьєном, він увечері спускався з майдану Мюр'є в Умо через браму Пале, але дійшовши до зеленої хвіртки із залізними ґратками, втікав назад, злякавшись, що прийшов занадто пізно і може видатися настирливим Єві, яка, мабуть, уже лягла спати. Хоч його велика любов проявлялася тільки в дрібницях, Єва добро її відчувала; вона була втішена, проте не гордувала, ставши предметом глибокої шаноби, що відчувалася у поглядах, у словах, у всій Давідовій поведінці; та найбільше вабила її в друкареві його фанатична відданість Люсьєнові — він знайшов найкращий спосіб подобатися Єві. Щоб уявити собі, чим ці німі втіхи кохання відрізнялись від бурхливих пристрастей, треба вподобити їх до польових квітів і порівняти з пишпим тепличним букетом. То були погляди ніжні й чисті, як голубі лотоси на гладіні вод, освідчення, ледь уловимі, як шипшинові пахощі, смуток, ніжний, як оксамит моху, — то були квіти двох прекрасних душ, що вирости на ґрунті багатому, плодючому, не виснаженому. Єва не раз помічала, яка сила прихована під цією слабкістю. Вона дуже добре розуміла все те, чого Давід не зважувався висловити, і найменший привід міг спричинити найтісніше єднання душ.

Люсьєн увійшов крізь двері, що їх уже відчинила Єва, і, нічого не кажучи, сів за незастелений столик на перехресних ніжках, накритий на одну особу. В їхньому скромному господарстві було всього три срібні прибори, і Єва ставила їх лише кожному братові.

— Що ти там читаєш? — спитала вона, поставивши перед ним страву тільки-но з вогню і погасивши переносну плитку, — вона накрила її ковпачком.

Люсьєн не відповів. Єва взяла тарілочку, зі смаком обкладену виноградним листям, і поставила її на стіл разом із горнятком вершків.

— Поглянь, Люсьєпе, я дістала для тебе суніць.

Люсьєн був такий захоплений читанням, що нічого не чув. Тоді Єва, не мовивши жодного слова, сіла поруч нього, бо ласкавій сестрі подобалося, коли брат тримався з нею без усяких церемоній.

— Що з тобою? — вигукнула вона, помітивши, як у брата на очах блиснули сльози.

— Нічого, Єво, нічого! — сказав він, обіймаючи сестру і, пригорнувши її до себе, став з дивною палкістю цілувати її чоло, волосся, шию.

— Ти з чимось криєшся від мене?

— Гаразд, слухай же: вона мене любить!

— Я добре знала, що ти не мене цілуєш, — почервонівши, ображено мовила бідолаха.

— Всі ми будемо щасливі! — вигукнув Люсьєн, сьорбаючи повними ложками суп.

— Ми? — повторила бва.

Непокоєна тими самими передчуттями, які тривожили й Давіда, вона додала:

— Ти нас розлюбиш!

— Як ти, знаючи мене, можеш так думати?

бва взяла його руку й потиснула її, потім прибрала порожню тарілку, череп'яну супницю й підсунула приготовлені суниці. Люсьєн перестав їсти, він знову заглибився в листа від пані де Баржетон, а тактовна Єва не просила показати його: якщо він захоче їй прочитати сам, вона має зачекати, а ні — то чи насмілиться вона домагатись? І Єва чекала. Ось той лист:

"Друже мій, невже я могла б відмовити вашому братові по науці в підтримці, яку виявляю вам? У моїх очах таланти мають однакові права; та ви нехтуєте забобони людей нашого кола. Ми неспроможні наказувати аристократії неуктва визнавати шляхетність духу. Якщо виявиться, що не в моїх силах увести в це товариство пана Давіда Сешара, я заради вас охоче пожертвую тими жалюгідними людьми. Це буде щось на зразок античної гекатомби. Але, дорогий друже, ви, звичайно, не захочете, щоб я приймала в себе людину, чий напрям думок і манери можуть бути мені не зовсім приємні. Ваше надмірне захоплення моєю особою свідчить про те, як легко засліплює дружба! Ви не прогніваєтесь на мене, коли я погоджуся з вами за однієї умови? Мені хочеться спершу побачити Вашого друга, скласти про нього власну думку, дізнатися, у Ваших же інтересах, чи, бува, не помиляєтесь ви? Хіба це не доказ мого справжнього материнського піклування про Вас, мій любий поете?"

Луїза де Негрпеліс"

Люсьєн не знав, з яким мистецтвом у вищому світі кажуть "так", що означало "ні", і "ні", щоб сказати "так". Цей лист був для нього тріумфом. Давід піде до папі де Баржетон, він вразить там усіх блиском свого розуму. Сп'янілий від перемоги, яку навіяла йому впевненість у силі свого впливу на людей, він прибрав такої гордовитої постави, стільки надій випромінювало його осяяне радістю обличчя, що сестра не могла не замилюватися ним і не сказати, який він гарний.

— Якщо ця жінка розумна, вона мусить щиро тебе любити. І тоді цього вечора їй доведеться зазнати прикрощів, бо всі дами задивлятимуться на тебе. Який ти б>деш

прекрасний, коли читатимеш свого "Святого Іоанна на Патмосі"! От стати б мені мишкою, щоб прошмигнути туди! Іди перевдягайся, я приготувала тобі все у маминій кімнаті.

Ця кімнатка була позначена печаттю благопристойної бідності. Там стояло ліжко горіхового дерева під білою запоною, перед ним був розстелений нужденний зелений килимчик. Комод із дзеркалом у дерев'яній оправі та кілька горіхових стільців довершували вмеблювання. Годинник на каміні нагадував про часи колишнього достатку. На вікнах висіли білі фіранки, стіни були обклеєні сірими шпалерами з сірими квіточками. Підлога, яку Єва пофарбувала й натерла, виблискувала чистотою. Посеред кімнати стояв столик на одній ніжці, де на червоній таці з золотими трояндами видніли три чашки й цукорниця з ліможської порцеляни. Єва спала в суміжній кімнаті, де було лише вузьке ліжко та стареньке глибоке крісло і при вікні робочий столик. Через тісноту цієї корабельної каюти скляні двері були завжди відчинені, щоб надходило свіже повітря. Незважаючи на убожество, що проглядало з кожної речі, все тут дихало скромністю трудового життя. Хто знав матір та її двох дітей, той знаходив у цьому видовищі зворушливу гармонію.

Люсьєн саме вив'язував краватку, коли в дворіку почулися Давідові кроки, а потім увійшов і сам друкар квапливою ходою людини, стурбованої встигнути завчасу.

— І Іу, Давіде, — скрикнув юний шанолубець, — ми перемогли! Вона мене любить! Ти підеш зі мною до неї.

— Ні, — зніяковіло сказав друкар. — Я прийшов подякувати тобі за цей знак твоєї дружби; ти наштотхнув мене на серйозні роздуми. Моє життя, Люсьєне, визначилось. Я, Давід Сешар, королівський друкар в Аигулемі, і моє ім'я можна прочитати на всіх мурах під кожною афішею. Для людей тієї касты я — ремісник, ба навіть, коли хочеш, крамар, тобто промисловець, що держить підприємство на вулиці Больє, біля майдану Мюр'є. Поки що немає в мене ні Келлерового багатства, ні Демпле — нової слави — двох видів могутності, яку ще намагається заперечувати дворянство, але яка — і тут я погоджуся з ними — нічого не варта без знання світу та світських звичаїв. Чим я міг би виправдати таке раптове звеличення? Я став би посміховиськом і для міщан, і для дворянства. Ти в іншому становищі. Бути фактором не сором: ти працюєш, щоб набути знання, необхідні для успіху. Ти можеш пояснити свою теперішню діяльність інтересами майбутнього. До того ж завтра ти можеш зайнятися чимось іншим — вивчати право, дипломатію, стати урядовцем. Одне слово, ти не занурований, не затаврований; користуйся ж привілеями свого суспільного становища, іди сам і добийся визнання! Радісно пожинай успіхи, навіть успіхи честолюбства. Будь щасливий! А я радітиму твоєю славою, ти будеш моїм другим "я". Так, я подумки житиму твоїм життям. Тобі призначено бенкетування, пишноти світу й нещадні пружини його інтриг. Мені — суворе трудове життя промисловця й скромні заняття наукою. Ти будеш нашою аристократією, — сказав він, дивлячись на Єву. — Якщо ти похитнешся, у мені ти завжди знайдеш підтримку. Якщо тебе вразить чиясь зрада, ти знайдеш притулок у наших серцях, зустрінеш там непохитну любов. Заступництва,

прихильності, доброзичливості може не вистачити на двох; чи не стали б ми перешкодою один для одного? Іди вперед, а буде в тому потреба, ти потягнеш і мене за собою. Далекий від будь-якої заздрості, я присвячую себе тобі. Те, що ти зараз зробив для мене, ризикуючи втратити заступницю, може, й кохану, аби тільки не покинути, не зректися мене, цей простий — ба й великий! — вчинок, Люсьєне, навіки прикував би мене до тебе, якби ми й так не були братами. Не картайся докорами сумління, не тривож себе тим, що тобі, видно, випаде краща доля. Розподіл у стилі Монтгомері мені до смаку. Навіть як ти завдаси мені прикрощів, хто знає, чи не залишусь я однаково в боргу перед тобою?

Мовивши ці слова, він боязко глянув на Єву — в очах у неї були сльози, бо вона все зрозуміла.

— Зрештою, — сказав Давід здивованому Люсьєнові, — ти вродливий, стрункий, умієш носити одяг, ти виглядаєш дворянином і в цьому синьому фракі з мідними гудзиками, і в простих нанкових панталонах; а я в світському товаристві матиму вигляд сірого ремісника, буду незграбний, почуватимуся ніяково, говоритиму дурниці або й зовсім нічого не говоритиму; ти можеш, улягаючи забобонам, прибрати материне ім'я й називатися Люсьє— ном де Рюампре; я ж так і залишусь Давідом Сешаром. Все тобі на користь, а мені все на шкоду в тому світі, в який ти йдеш. Ти створений для успіхів. Жінки обожнюватимуть тебе за янгольське обличчя. Правда ж, Єво?

Люсьєн кинувся на шию Давідові й поцілував його. Давідова скромність одразу відкинула багато сумнівів і усунула всі труднощі. І як же було Люсьєнові не відчувати припливу ніжності до того, хто з почуття дружби дійшов тих самих впснунків, які були навіяні йому честолюбством? Честолубець і закоханий відчули ґрунт під ногами, серця друзів розквітли. Це була одна з тих не частих хвилин у житті, коли всі сили радісно напружені, коли всі струни бринять повнозвучно. Але ця мудрість прекрасної душі пробудила в Люсьєні властиву людям схильність усе добре приписувати собі. Ми всі так чи інакше кажемо, як Людовік XIV: "Держава — це я!" Виняткова ніжність матері й сестри, Давідова відданість, звичка бачити себе предметом таємного піклування цих трьох істот прищепили йому вади сімейного пестунчика, породили те себелюбство пожирача благородних почуттів, на якому лукаво грала пані де Баржетон, спонукуючи його знехтувати обов'язки щодо своєї сестри, матері й Давіда. Правда, до того ще не дійшлося; та хіба не слід було побоюватися, що, поширюючи межі свого честолубства, він мимоволі муситиме дбати лише про себе, щоб там утриматися?

Хвилювання вляглося, і Давід сказав Люсьєнові, що його поема "Святий Іоанн на Патмосі", мабуть, занадто біблійна, щоб читати її в товаристві, якому поезія апокаліпсиса . не зовсім звична. Люсьєн, що готувався виступити перед найвимогливішою публікою Шаранти, занепокоївся. Давід порадив йому взяти з собою томик Андре Шеньє й замінити сумнівну втіху на втіху безсумнівну. Читає Люсьєн прекрасно, він, безперечно, сподобається і виявить скромність, що, певна річ, піде йому на користь. Як і більшість юнаків, вони наділяли світське товариство своїм розумом і своїми чеснотами. Якщо молодість, поки вона нічим себе ще не затаврувала, і

немилосердна до чужих вад, то водночас вона паділяв людей чистотою своєї віри. Справді, тільки великий життєвий досвід допомагає усвідомити, що зрозуміти, за чудовим виразом Рафаеля,— означає стати рівним. Почуття, необхідне для розуміння поезії, зустрічається дуже рідко у Франції, де розум висушує джерело святих сліз захоплення, де ніхто не завдає собі клопоту витлумачити пеличне, заглибитись у його суть, щоб збагнути безмежне.

Люсьєн мав уперше випробувати на собі нецтво й байдужість світського товариства. Він пішов до Давіда, щоб узяти томик віршів Шеньє.

Коли закохані залишилися наодинці, Давід зніяковів, як ще ніколи в житті. Приголомшений безмірним страхом, він прагнув і боявся похвал, він ладен був утекти — адже й сором'язливість не позбавлена кокетстваї Бідолашний закоханець не насмілювався й слова мовити, щоб не виглядало, ніби він набивається на подяку. Кожне слово здавалося йому недоречним, і він стояв мовчки, піби злочинець. Єва, здогадуючись про муки тієї скром— пості, тішилася його мовчанкою; та коли Давід почав крутити в руках капелюха, лаштуючись іти, вона всміхнулася.

— Дорогий Давіде, якщо ви не думаєте іти на вечір до папі де Баржетон, ми можемо його провести разом. Погода чудова — чи не бажаєте прогулятися берегом Шаранти? Побалакаємо про Люсьєна.

Давідові хотілося впасти навколішки перед чарівною дівчиною. В самих звуках Євиного голосу бриніла несподівана винагорода; ніжністю тону вона розрядила папру— ження. Її пропозиція була більше, ніж похвала, то був перший дарунок кохання.

— Зачекайте мене кілька хвилин, — сказала вона, побачивши, що Давід уже готовий іти, — я перевдягнуся.

Давід, який ніколи в житті не знав жодної пісні, вийшов, мугикаючи якусь мелодію,— і тим самим неймовірно здивував статечного Постеля, давши привід до жорстокої підозри щодо взаємин бви та друкаря.

Усі, навіть найдрібніші, події цього вечора справили великий вплив на Люсьєна, за своєю вдачею схильного піддаватися першим враженням. Як і всі недосвідчені закохані, він прийшов надто рано, і Луїзи ще не було у вітальні. Там стовбичив лише пан де Баржетоп. Люсьєн уже почав проходити школу дрібних підлот, коштом яких полюбовник одруженої жінки купує своє щастя, і які для жінок правлять за мірило їхньої влади; але йому досі не випадало залишатися наодинці з паном де Бар— жетоном.

Цей дворянин був одним із тих недалеких людей, що мирно перебувають між нешкідливою нікчемністю, яка ще здатна розуміти дещо, та бундючною тупістю, яка вже нічого не прагне ані розуміти, ані висловлювати. Пройнявшись свідомістю своїх світських обов'язків і намагаючись бути приємним в товаристві, він засвоїв усмішку танцюриста — єдино приступну йому мову. Задоволений чи незадоволений, він усміхався. Він усміхався на лиху вістку так само, як і на повідомлення про радісну подію. Ця усмішка, залежно від виразу, якого надавав їй пан де Баржетон, могла висловлювати все, що завгодно. Якщо від нього чекали цілковитого схвалення, він

посилював усмішку поблажливим хихотінням, а в разі виняткової потреби навіть дозволяв собі проронити одне слівце. Залишатися з кимось сам на сам було для нього прикрістю, яка ускладнювала його рослинне животіння, бо в таких випадках йому доводилося шукати хоч би чогось у своїй внутрішній порожнечі. Здебільшого він рятувався з того клопоту, вдаючись до наївних звичок дитинства: він думав уголос, звіряючи вам найменші подробиці свого життя, розповідав про свої потреби, про незначні відчуття, що, на його погляд, скидалося на обмін думками. Він не говорив ні про дощ, ні про погоду, не кидався в розмові до загальників, якими часто рятуються дурні, він переходив на буденні життєві інтереси.

— На догоду пані де Баржетон, — казав він, — я врап — ці поїв телятини — дружина дуже любить телятину — і тепер у мене болить живіт. Наперед знаю, що так буде, а завжди клепаюся. І що воно за морока?

Або:

— Я подзвоню, щоб мені подали склянку води з цукром; не бажаєте й ви за одним заходом?

Або:

— Врапці я звелю осідлати коня і поїду навідати тестя.

Короткі фрази не давали приводу до суперечок, співрозмовник відповідав "так" чи "ні", і розмова уривалася. Тоді пан де Баржетон благав гостя про допомогу, піднявши носа, як старий ядушливий мопс; косоокий, з виряченими очима, він дивився на вас, ніби питаючи: "Що ви зволили сказати?" Людей занудних, охочих теревенити про самих себе, він просто обожнював і слухав їх із такою щирою увагою та вдячністю, що ангулемські балакуни вважали, що він приховує свій розум і про нього судять несправедливо. Тим-то, коли їх уже ніхто не хотів слухати, вони йшли до пана де Баржетона закінчувати свою оповідку чи міркування, впевнені, що будуть удостоєні його схвальної усмішки. Вітальня дружини завжди була повна гостей, і там він почувався дуже добре. Його цікавили найнезначніші дрібниці: він дивився, хто входить, вітав їх звичною усмішкою і підводив новоприбулих до дружини; чатував на тих, хто збирався виходити, і проводив їх, відповідаючи на їхні поклопи своєю вічною посмішкою. Якщо вечір був жвавий і він бачив, що гості всі чимось зайняті, то стояв щасливий і заанімілий на своїх цибатих ногах, схожий на лелеку, з таким глибокодумним виглядом, ніби дослухався до політичної розмови; або, стоячи біля котрогось із гравців, пильно роздивлявся карти, нічогісінько в них не тямлячи, бо не знав жодної гри; а ні — то походжав, шохав табаку і, важко зводячи дух, пихкав від поганого травлення. Анаїс була ясною стороною його життя, вона становила для нього безмірну втіху. Коли дружина приймала гостей, він милувався на неї, вмостившись у фотелі, бо говорила за нього вона; тоді він мав приємну розвагу дошукуватися змісту її слів; а що звичайно йому треба було на це багато часу, то сміх, який він іноді собі дозволяв, нагадував запізнілий вибух глибоко заритої в землю бомби. Причому, його повага до дружини доходила до обожнювання. А хіба обожнювання не досить для щастя? Анаїс, як жінка розумна й добродушна, не надуживала своїми перевагами,

зрозумівши, що в її чоловіка вдача слухняної дитини, яка потребує, щоб нею керували. Вона поводитися з ним, як із плащем; доглядала його, чистила, зберігала; і, відчуваючи, що про нього піклуються, що його доглядають, чистять, пан де Барже— топ віддячував дружині собачою вірністю. Як легко дарувати іншим щастя, коли тобі самому воно нічого не коштує! Пані де Баржетон, знаючи, що єдина втіха для її чоловіка — добре попоїсти, загадувала для нього чудові обіди. Віп збуджував у неї жаль. Вона ніколи по скаржилася на нього, і дехто, не розуміючи її гордовитого мовчання, ладен був приписувати панові де Барже— тонові приховані чесноти. А втім, вона вимуштрувала ного по-військовому, і він слухняно корився волі дружини. Вона казала йому: "Навідайте пана такого-то" чи "пані таку-то", і він рушав, немов солдат у караул. Та й тримався він перед пею наввипинки.

Саме тоді цього мовчуна ладили на депутата. Люсьєн зовсім недавно почав бувати в їхньому домі і не встиг відхилити заслони, що скривала цей незбагнений характер. Утопаючи в своєму фотелі, пан де Баржетон, здавалося, все бачив, все розумів, приховував мовчанкою неабияку гідність і скидався на особу, вельми поважну. Люди, обдаровані уявою, схильні все звеличувати і наділяти душею будь-який предмет, отож Люсьєн, замість того щоб сприйняти цього аристократа за гранітну тумбу, уявив його собі загадковим сфінксом і надумав підлестити йому.

— Я прийшов перший, — сказав він, уклонившись із трохи більшою шанобливістю, аніж заслуговував цей телепень.

— Цілком природно, — відповів пан де Баржетон.

Люсьєн прийняв ці слова за ущипливий натяк ревнивого чоловіка, почервонів і оглянув себе в дзеркало, намагаючись заспокоїтися.

— Ви живете в Умо, — озвався пан де Баржетон. — Хто живе далеко, той завжди приходить раніше за тих, хто живе близько.

— А чому так? — спитав Люсьєн, надаючи своєму обличчю приємного виразу.

— Не знаю, — відповів пан де Баржетон, впадаючи у своє зазвичайне заціпеніння.

— Ви просто не зволили подумати, — відповів Люсьєн. — Людина, здатна зробити спостереження, здатна виявити й причину.

— Ох! — зітхнув пан де Баржетон. — Конечні причини! Хе-хе!

Люсьєн сушив собі голову, як би оживити розмову, що на тому й обірвалася.

— Пані де Баржетон, певно, одягається? — мовив він, здригнувшись од безглуздості свого запитання.

— Авжеж, одягається,— простосердо відповів хазяїн дому.

Люсьєн, не знаючи, що б його сказати, звів очі, глянув на два помальовані сірою фарбою сволюки, на стелю між ними і вжахнувся, побачивши, що з невеличкої люстри, оздобленої кришталевими підвісками, знято тюль і в неї вставлено свічки. Чохли з меблів було постягувано, і їхня червона оббивка красувалася полинялими квітами. Ці приготування віщували, що зібрання мав бути якесь незвичайне. Поет засумнівався в пристойності свого костюма, бо був у чоботях. Украй зніяковілий, віп підійшов до японської вази, що прикрашала консоль із гірляндами часів Людовіка XV, і став її

роздивлятися; але, боячись, що такою непоштивістю розгнівить чоловіка своєї коханої, він вирішив пошукати, чи нема в цього добряги якогось конька, щоб його можна було осідлати.

— Ви, мабуть, рідко виїжджаєте з міста? — запитав він, підходячи до пана де Баржетона.

— Рідко.

Знову запала мовчанка. Пан де Баржетон з котячою підозріливістю слідкував за найменшим рухом Люсьєна, що потривожив його спокій. Вони боялися один одного.

"Невже мої часті відвідини збудили в нього підозру? — подумав Люсьєн. — Він явно мене не терпить".

На щастя Люсьєна, зовсім збентеженого пильним поглядом пана де Баржетона, старий слуга у лівреї доповів про дю Шатле. Барон увійшов дуже невимушено, привітався зі своїм приятелем Баржетоном і злегка кивнув головою Люсьєнові — так веліла тогочасна мода, але поет пояснив таке вітання зухвальством податкового чиновника. Сікст дю Шатле був у сліпучо-білих панталонах із штрипками, що зберігали складку. На ньому були гарні черевики й фільдекосові панчохи. На білому жилеті тріпотіла чорна стрічка лорнета. Крій чорного фракa свідчив, що пошито його в Парижі. Це був вродливий чепурун, який ще не зовсім утратив колишню вишуканість; щоправда, вік уже наділив його кругленьким черевцем, з яким було досить важко зберігати елегантність. Він фарбував чуба та бакенбарди, посивілі у прикрощах подорожування, що надавало його рисам шорсткості. Колір обличчя, колись дуже ніжний, тепер набув мідного відтінку, як у людей, котрі вертаються з Індії; однак його манери, трохи кумедні своєю колишньою претензійністю, виказували в ньому люб'язного секретаря для особливих доручень при її імператорській високості. Він узяв лорнета і пильно оглянув Люсьєнові панталони, чоботи, жилет і синій фрак, пошитий в Ангулемі, коротше, обдивився свого суперника з голови до п'ят. Тоді недбало опустил лорнет у жилетну кишеньку, піби кажучи: "Я вдоволений". Пригнічений елегантністю чиновника, Люсьєн подумав, що для нього настане година помсти, коли гості побачать його натхнене поезією обличчя; а проте він терпів муки, які ще більше посилювали душевну тривогу, що походила із гаданої неприязні пана до

Баржетона. Барон, здавалося, прагнув придушити Люсьєна величчю своєї розкоші, щоб тим самим підкреслити припизливість поетового убогства. Пан де Баржетон, який сподівався, що йому вже не треба буде розважати гостей розмовою, вочевидь стурбувався мовчанкою, яка запала між обома суперниками, тим часом як вони вивчали один одного; зрештою, хазяїн дому мав у запасі одне запитання, яке він приберігав, як приберігають грушу, щоб у разі потреби погамувати спрагу, і він визнав за слушне скористатися ним.

Скажіть, будь ласка, добродію, — звернувся він до Шатле, — що чувати? Які новини?

— Новини? — каверзно перепитав податковий начальник. — Таж головна новина — це пан Шардон. Зверніться до нього. Ви принесли нам якогось гарненького віршика,

так? — весело запитав барон, поправляючи на скронях локон, що, на його думку, лежав незграбно.

— Щоб знати, чи вдався мені вірш, я мав би спершу порадитися з вами, — відповів Люсьєн. — Ви раніш за мене почали віршувати.

— Ет, пусте! Кілька досить приємних водевільчиків, написаних із люб'язності, пісеньки, складені при нагоді, романси, що стали відомі тільки завдяки музиці, послання сестрі Буонапарте (о, невдячний!) — усі ці дрібнички не дають підстав на увагу нащадків!

В цю хвилину показалася пані де Баржетон у всій пишноті добре обміркованого туалету. На ній був дав— ньоіудейський тюрбан, зашпилений східною брошкою, шию зграбно оповивав газовий шарф, крізь який ряхтіли камеї коштовного намиста. Серпанкова квітчаста сукня з короткими рукавами дозволяла їй хизуватися кількома браслетами, нанизаними на гарні білі руки. Це театральне вбрання зачарувало Люсьєна. Пан дю Шатле звернувся до королеви з шанобливими й банальними компліментами, які викликали па її устах усмішку вдоволення, така вона була рада, що цю хвалу висловлено при Люсьєнові. Зі своїм любим поетом вона обмінялася тільки поглядом, а начальнику над податками відповідала з убивчою гречністю, що внеможливлювала будь-яку близькість.

Тим часом почали надходити гості. Першими прийшли єпископ і старший вікарій, дві вельми достойні особи, що становили собою цілковиту протилежність: превелебний отець був високий і кощавий, його помічник — низенький і опасистий. В обох були жваві очі, тільки єпископ виглядав блідим, а багряне лице вікарія свідчило про міцне здоров'я. І той, і той були скупі на жести її рухи. Обидва здавалися людьми обережними, і їхня стриманість і мовчазливість сковували й інших: обох мали за людей великого розуму.

Після священнослужителів з'явилася пані Шандур та її чоловік, типи такі химерні, що людям, які не знають провінції, вони можуть видатися витвором буйної фантазії. Чоловік Амелії, дами, яка вважала себе суперницею пані де Баржетон, пан де Шандур, на ім'я Станіслав, був іще стрункий на свої сорок п'ять років вічний молодик з обличчям, схожим на решето. Його краватка завжди була пов'язана на такий манір, що обидва її кінці задерикувато стирчали: один — підіймаючись до правого вуха, другий — звисаючи до червоної орденської стрічки. Поли фрака були занадто відкинуті назад. В широкому викоті жилета видніла настовбурчена від крохмалю сорочка, застебнута розкішними золотими запонками. Коротше кажучи, все у його вбранні було таке перебільшене, що надавало йому великої подібності до карикатури, і хто бачив його вперше, не міг утриматися від сміху. Станіслав раз у раз вдоволено оглядав себе згори донизу, перевіряв число гудзиків на жилеті, стежив за вигином стегна, окресленого вузькими панталонами, мплуваї;— ся на свої ноги, причому його погляд захоплено затримувався на носачах лакованих чобіт. Закінчивши ці оглядини, він шукав очима дзеркало, перевіряв, чи не розкуйовдилась його зачіска; засунувши пальці в жилетну кишеньку, відкинувшись назад і обернувшись на три четверті, він щасливими очима

дивився на жінок — це була півняча поведка, яку схвально приймали в аристократичному товаристві, де він зажив собі слави красеня. Їїго мова була приперчена непристойностями — у стилі вісімнадцятого століття. Ця огидна манера розмовляти забезпечувала йому певний успіх у жінок, він їх розважав. Пан дю Шатле починав його непокоїти. Бо н справді, спантеличені вічно зневажливим виразом обличчя фата з податкового управління, збиті з пуття ного манірними запевненнями, нібито ніщо не може вивести його зі стану цілковитого збайдужіння до життя, вражені його тоном султана, який уже зазнав переситу, жінки ще запопадливіше, піж спершу, домагалися його прихильності з того часу, як пані де Баржетон захопилася ангулемським

Байроном. З Амелі була невміла актриса: пухкенька, білолиця, чорноволоса, крикливоголоса, схильна все перебільшувати, вона ходила бундючно, як пава, пишно оздоблюючи голову влітку пір'ям, узимку — квітами; щебетушка, вона, проте, не могла закінчити жодної фрази без ядушливого акомпанементу астма.

Пан де Сенто, на ймення Астольф, голова Землеробського товариства, червоновидий, високий, огрядний, плен— тав за своєю дружиною, дуже схожою на засушену папороть; звали її Лілі, зменшене ім'я від Елізи. Це ім'я, що викликало уявлення про жінку грайливу, суперечило характерові й манерам пані де Сенто — особи бундючної, вельми набожної, картярки, прискіпливої і сварливої. Астольфа вважали за першорядного вченого. Цілковитий невіглас, він, проте, надрукував у сільськогосподарському довіднику статті "Цукор" і "Горілка", викравши для того уривки з різних журнальних статей та чужих творів, де йшлося про ці продукти. Всі в департаменті гадали, що він працює над трактатом про культуру сучасного рільництва. Та хоч він щодня і просиджував цілий ранок, замкнувшись у себе в кабінеті, однак за двадцять років не написав і двох сторінок. Якщо хто-небудь заходив до нього, то завжди заставав його серед стосів паперу, і вчений муж удавав, ніби шукає якусь замітку, що загубилася між аркушів, або застругував перо. А насправді він, зачинившись у кабінеті, тільки марнував час: не кваплячись, проглядав газету, вирізував ножом фігурки з корків, виводив на промокальному папері фантастичні візерунки, гортав Ціцерона, щоб виловити з нього якусь фразу або цілий уривок, що змістом пасував би до сучасних подій; а ввечері він спритно наводив розмову на тему, яка дозволяла йому сказати: "В Ціцерона є сторінка, написана точнісінько про події наших днів". І наводив цитату на превелике здивування слухачів, які говорили між собою: "Астольф і справді скриня премудрості". Такий випадок набував розголосу в усьому місті й підтримував високу думку про пана де Сенто.

Після цього подружжя надійшов пан де Варта, званий Адрієном, власник баритона і завзятий меломан. Мар— нолюбство спонукало його сісти за сольфеджіо: він почав із того, що сам захопився власним співом, тоді почав розводитися про музику, на вечорах мучився, поки його не попросять заспівати. Тільки проревівши одну із своїх арій, він знову повертався до життя, він хизувався, він зводився навшпиньки і, приймаючи вітання, корчив із себе великого скромника; однак він переходив від групи до групи,

щоб пожати лаври; згодом, коли усе вже було сказано, знову повертався до музики і при тій нагоді заводив розмову про труднощі своєї арії або вихваляв її композитора.

Разом із паном де Варта з'явився Александр де Бре— біан, король сепії, художник, що наповнював кімнати своїх друзів нездарними малюнками і заквацяв усі альбоми в департаменті. Кожен із тих двох вів під руку жінку другого. Як запевняла скандальна хроніка, це переміщення було повним. Обидві жінки — Лолотта (папі Шарлотта де Бребіан) та Фіфіна (пані Жозефіна де Варта) — однаково захоплені хустками, гарнітурами, добором кольорів до своїх туалетів — прагнули будь-що скидатися на парижанок і занедбували власний дім, де все йшло шкереберть. Якщо обидві дами, затягнені, мов ляльки, в ошадно скроєні сукні, являли собою справжню виставку барв і зневажали всякий смак своєю химерністю, то їхні чоловіки, па правах натур артистичних, дозволяли собі провінційну недбалість в одязі, й вигляд у них був вельми чудернацький. У своїх поношених фраках вони нагадували статистів, котрі в малих театрах зображують вище товариство на великосвітському весіллі.

З-поміж постатей, що зібрались у вітальні, однією з кайприкметніших був граф де Сенонш, якого за аристократичним звичаєм називали просто Жак, — завзятий мисливець, сухорлявий, смаглолиций, люб'язний, як дикий вепр, підозріливий, як венеціанець, ревливий, як мавр; проте він жив у добрій злагоді з паном дю Отуа, інакше кажучи, Франсісом, другом дому.

Пані де Сенонш (Зефіріна) була дама висока на зріст і гарна, але через дратівливу вдачу лице в неї бралось червоними плямами, і, певне, тому її вважали жінкою вимогливою. Тонкий стан, зграбна постать пасували до її млосних манер, у яких відчувалося певне хизування, проте вони свідчили і про жагучу та примхливу вдачу жінки, розніженої коханим.

Франсіс був знаменитістю; він покинув Валепсійське консульство і мрії про дипломатичну кар'єру тільки заради того, щоб жити в Ангулемі біля Зефіріни, інакше кажучи, Зізіни. Колишній консул узяв на себе турботи про господарство, зайнявся вихованням дітей, навчав їх чужоземних мов і з цілковитою віддапістю керував справами подружжя де Сеноншів. Ангулем аристократичний, Аигулем чиновницький, Ангулем буржуазний довго лихословили про єдність цього шлюбного союзу з трьох осіб; але згодом таємниця троїстого подружжя почала здаватися такою рідкісною та прекрасною, що пана дю Отуа вважали б за людину страхітливо аморальну, якби він надумав собі одружитися. Крім того, зворушлива прихильність пані де Сенонш до своєї хрещениці, мадмуазель де Ляе, яка жила при ній у компаньйонках, почала викликати підозру про якусь бентежну таємницю, і, незважаючи на очевидну неузгодженість у часі, ангулемці знаходили разючу подібність між Франсуазою де Ляе та Франсісом дю Отуа. Коли Жак полював десь в околицях, кожен знайомий запитував його, як там мається Фрап— сіс, і він, потерпаючи за свого добровільного управителя більше, ніж за дружину, розповідав про його недуги. Сліпота ревнивого чоловіка здавалась усім такою кумедною, що найкращі друзі брали його на глузи, втішалися з того й переказували таємницю кожному, хто досі не знав про неї, щоб і їх розважити. Пан дю Отуа був

вишуканий денді, чиї турботи про власну особу перейшли в манірність та якусь дитячу гру. Його лякав кашель, він непокоївся своїм сном, своїм травленням та їжею. Зефіріна перетворила свого послугача на людину кволого здоров'я, вона обкутувала його, напихала ліками; вона годувала його добірними стравами, як маркіза болонку; вона приписувала або забороняла йому ту чи ту страву; вона мережила йому краватки, жилети й носові хусточки; врешті, вона привчила його так ошатно вдягатися, що зробила з нього такого собі японського божка. Щоправда, жили вони в повній злагоді: Зізіна при всякій нагоді поглядала на Франсіса, а Франсіс, здавалося, черпав свої думки в очах Зізіни. Вони вдвох засуджували, вони усміхалися водночас; здавалося, вони радилися між собою навіть перед тим, як сказати комусь звичайнісіньке "добридень".

Найбагатший в окрузі поміщик, людина, якій усі заздрили, маркіз де Пімантель, — враховуючи майно дружини, він мав сорок тисяч річного прибутку і зимував з родиною в Парижі, — приїхав зі свого маєтку в кареті разом із сусідами — бароном та баронесою де Растіньяк, а також тіткою баронеси та двома їхніми дочками, гарненькими молодими дівчатами, добре вихованими, бідні — ми, але зодягненими з тією простотою, що особливо під

креслює вроду. Ці люди, безперечно, становили верхівку товариства, і зустріли їх холодною мовчанкою та шанобливістю, сповненою заздрощів, особливо, коли помітили, як люб'язно привітала цих гостей пані де Баржетон. Обидві родини належали до небагатьох у провінції людей, котрі стоять над усякі пересуди, тримаються осібно, живуть у тихій самоті й зберігають величну гідність. Звертаючись до пана де Пімантеля та пана де Растіньяка, їх величали титулами. Між їхніми дружинами та їхніми дочками і вищим ангулемським товариством не існувало жодного панібратства, — вони були надто близькі до придворної знаті, щоб принижуватися до провінційної дрібноти.

Останніми прийшли префект і генерал разом із поміщиком, котрий уранці приносив Давідові свої дослідження про шовкопрядів. Мабуть, він був мером якогось кантону і володів чудовими землями, однак його манери й одяг свідчили про те, що він мало потерся у вищому товаристві: фрак заважав йому, він не знав, куди подіти руки; розмовляючи, він запобігливо упадав перед своїм співрозмовником, то схоплювався, то знову сідав, відповідаючи на якесь запитання; здавалося, він так і стежить, як би комусь прислужитися; то він був занадто ласкавий, то занепокоєний, то серйозний; він поспішав засміятися на чийсь жарт і сміявся підлесливо, то раптом похмурнів, коли йому здавалося, ніби з нього сміються. Кілька разів за вечір пан де Севрак, заклопотаний лише своїм науковим трактатом, намагався перевести розмову на шовкопрядів, але натрапляв як не на пана де Варта, що знай розводився про музику, то на пана де Сенто, який тут же починав цитувати йому Ціцеропа. Тільки в самому розпалі вечіркі бідолашний мер знайшов, нарешті, слухачок — удову дю Броссар та її дочку, які серед потішних постатей ангулемського світського товариства посідали останнє місце. Все можна сказати кількома словами: вони були такі самі бідні, як і вельможі. Їхній одяг відзначався тими претензіями на розкіш, які викривали їхні приховані злидні. Пані дю Броссар за всякої нагоди і дуже невміло вихваляла свою

високу дочку, двадцятисемилітню дівчину, що мала славу неабиякої піаністки; мати досить настирливо змушувала її поділяти смаки ймовірних женихів і, прагнучи влаштувати життя своєї дорогої Камілли, могла одного й того вечора запевняти, що Камілла дуже любить мапдрівне життя військових і що їй вельми до вподоби спокійне життя поміщиків, заклопотаних своїм господарством. Обидві вони трималися з кисло-солодким виразом зневаженої гідності, який збуджував жаль, схиляв до співчуття з егоїстичних міркувань і свідчив про те, що обидві вони пізнали всю марноту заспокійливих фраз, якими світ ласкаво обдаровує нещасливців. Маючи вже п'ятдесят дев'ять років, пан де Севрак був, проте, бездітний удівець, і тому мати й дочка з ревним захопленням слухали його докладну розповідь про своїх шовкопрядів.

— Моя дочка завжди любила тварин, — сказала мати. — Ми, жінки, любимо шовк, тож нам цікаві і ті черв'ячки, що його виробляють. Отож дозвольте нам якось навідатись у ваш маєток: мені хочеться, щоб ви показали Каміллі, як вони його тчуть. Камілла ж у мене така розумниця, вона похопить усе з півслова. Одного разу вона зрозуміла навіть зворотну пропорційність квадрата відстані.

Ця фраза блискуче завершила розмову папа де Севрака та пані дю Броссар, після того як Люсьєн прочитав вірші.

На вечір поприходило ще кілька завсідників дому, а також два-три синки видних родин; неспішливі, мовчазні, причепурені, непаче рака з мощами, вони були щасливим тим, що їх запрошено на це літературне свято, а пайзух— валіший із них навіть осмілювався завести розмову з мад— муазель Ляе. Жінки статечно посідали колом, чоловіки стали позаду них. Це зборище химерних постатей із розмальованими лицами та в чудернацьких одіннях здалося Люсьєнові надзвичайно величним, а коли він побачив, що всі погляди звернені на нього, серце його закалатало. Хоч який він був сміливий, не легко дався йому цей перший іспит, незважаючи на підтримку коханої, що розсипалася в люб'язних і шанобливих словах, приязно вітаючи в своєму домі квіт вельможного ангулемського панства. Люсьєнову тривогу посилювала одна обставина, яку легко було передбачити і яка неодмінно мала вразити юнака, не ознайомленого з мистецтвом світських інтриг. Люсьєн, увесь обернувшись на слух і зір, помітив, що Луїза, пап де Баржетон, єпископ та кілька догідників господині називають його гіапом де Рюампре, а більшість цієї публіки, яка наганяла па нього страх, — паном Шардоном. Збентежений під запитливими поглядами цікавих, він з самого руху губів похоплював своє міщапське прізвище; він наперед знав, які думки висловлювали про нього з провінційною Відвертістю, іноді вельми близькою до зневаги. Від цих постійних, несподіваних уколів він почувався іще непевніше; він нетерпляче ждав хвилини, коли почне читати вірші й завоює належне йому становище, що покладе край його душевним стражданням. Але Жак розповідав пані де Пімад— тель про своє останнє полювання; Адрієн розмовляв із Лаурою де Растіньяк про нове світило в музиці — Россі— ні, Астольф, вивчивши напам'ять статейку, вміщену в якомусь журналі, де писали про новий плуг, розповідав про нього баронові. Люсьєн не знав — бідолашний по ет! — що жоден із цих мудраків, за винятком пані де Баржетон, не міг зрозуміти

поезії. Нездатні па високі почуття, всі ці люди походилися, самі себе обманючії щодо очікуваного видовища. Є слова, що завжди приваблюють публіку, як труби, цимбали, барабани вуличних комедіантів. Слова краса, слава, поезія мають магичну силу, що чарує навіть найгрубіші душі.

Коли все товариство зібралося, коли розмови, нарешті, вщухли, після того як, за дорученням дружини, пан де Баржетон, немов церковний воротар, що постукує своїм посохом, неодноразово закликав присутніх до тиші, Люсьєн, відчуваючи страшне душевне збентеження, сів за круглий стіл поруч пані де Баржетон. Тремтячим голосом він повідомив, що, не бажаючи ошукати нічийх сподівань, він зараз прочитає недавно видані вірші ще не відомого великого поета. Хоча вірші Андре Шеньє вийшли друком 1819 року, в Апгулемі й справді ніхто не чув про Андре Шеньє. В цьому повідомленні побачили хитрощі пані де Баржетон, вигадані для того, щоб пощадити поетове самолюбство і дати слухачам змогу почувати себе вільніше. Люсьєн прочитав спершу "Хворого юнака", що був зустрінутий схвальним шепотінням; потім "Сліпця", поему, яка цим сірим душам здалася надто розтягнуеною. Читаючи, Люсьєн терпів пекельні муки, зрозумілі лише видатним митцям або тим, кого тонке сприймання та великий розум підпосять до їхнього рів— пя. Щоб сприймати поезію па слух, необхідна святоблива увага. Між тим, хто читає вголос, та слухачами повинен установитися внутрішній зв'язок, без якого не викрешеться іскра сердечного взаєморозуміння. Коли нема душевної єдності, поет опиняється в становищі ангела, що співає небесний гімн посеред злісного реготу в пеклі,— адже в тому оточенні, де обдаровані люди виявляють свій талант, вони володіють круговим зором слимака, нюхом собаки і слухом крота; вони бачать, вони чують усе, що діється довкола них. Музикант або поет зразу відчуває, захоплюються ним чи не розуміють його; так в'яне або оживає рослина в сприятливому чи несприятливому середовищі. Отож перешіптування чоловіків, які прийшли сюди заради дружин і тепер гомоніли про справи, відбивалось у Люсьєнових вухах гострим болем; так само, як і кілька роззявлених ротів, що їх роздирали невтримні позіхи, дратували його, немов умисне скорчені гримаси. Коли, неначе голуб із ковчега, він шукав куточка, де міг би відпочити його зір, він зустрів погляди, в яких було очевидне нетерпіння людей, що поприходили сюди поговорити про корисніші справи. За винятком Лаури де Растіньяк, двох-трьох юнаків та єпископа, всі присутні нудьгували. Адже тільки тому, хто здатен розуміти поезію, може поет заронити в душу зерно, яке пустить паростки; але ці байдужі слухачі, далекі від бажання вдихати поетову душу, навіть не дослухалися до його голосу. Люсьєн геть занепав духом, аж його сорочка змокріла від холодного поту. Обернувшись до Луїзи, він зустрів її палкий погляд, і це надало йому відваги дочитати вірші до кінця; але поетово серце кривавіло тисячею ран.

— Вам здається це дуже цікаво, Фіфіно? — звернулася до своєї сусідки кощава Лілі, яка, певно, сподівалась якогось комедіантського штукарства.

— Ой! Не питайте моєї думки, любонько: тільки-но почнуть читати, в мене тут же злипаються очі.

— Сподіваюся, Наїс не часто пригощатиме пас віршиками па своїх вечорах, —

сказав Франсіс. — Коли я попоїм і слухаю читання, мені доводиться напружувати увагу, а це шкодить моєму травленню.

— Бідолашний котик, — тихенько сказала Зефіріпа, — випийте склянку води з цукром.

— Чудова декламація, — озвався Александр, — але я волію віст.

Почувши цю відповідь, яку, зважаючи на англійське значення слова, було визнано за влучний дотеп ^ кілька картярок висловили гадку, що авторові треба відпочити. Під цим приводом одна-дві пари подалися до будуара.

Люсьєн на прохання Луїзи, чарівної Лаурл де Растіп'як та єпископа знову розбудив увагу, прочитавши контрреволюційні "Ямби"; чимало слухачів не втямили змісту вірша, але, захоплені палкістю декламування, теж плескали в долопі. Є люди, на яких крик впливає збудливо, як міцні напої на горло. Коли подали морозиво, Зефіріна послала Франсіса подивитись на книжку і сказала своїй сусідці Амелі, що вірші, які читав Люсьєн, надруковані.

— Нічого дивного, — сказала Амелі, і на обличчі в неї відбилося задоволення, — адже пан де Рюампре працює в друкарні. Це ж те саме, — вела вона, дивлячись на Лолотту, — якби гарна жінка сама собі шила сукню.

— Він сам надрукував свої вірші, — почали перешіптуватися жінки.

— Чому ж він тоді називає себе паном де Рюампре? — обурився Жак. — Якщо дворянин стає простим робітником, він повинен перемінити своє ім'я.

— Він зрікся свого міщанського прізвища, — сказала Зізіна, — і взяв прізвище матері-дворянки.

— Якщо ті вірші надруковано, то ми й самі грамотні, щоб їх прочитати, — сказав Астольф.

Тупість цих людей так усе заплутала, аж Сікстові дю Шатле довелося пояснити недоумкуватим гостям, що Люсьєнові вступні слова — то не якісь там ораторські хитрощі і що ці прекрасні вірші належать роялістові Шеньє, братові революціонера Марі-Жозефа Шеп'є. Ан— гулемське товариство, за винятком єпископа, пані де Растіньяк та її дочок, які відчули велич тієї поезії, вважало себе одуреним і образилося за таке ошуканство. Зчинилося глухе ремство, але Люсьєн нічого по чув. Відмежований од цього ницого світу, сп'янілий внутрішньою мелодією, він намагався проникнути в її ритми і бачив усі постаті, немов крізь туман. Він прочитав далі похмуру легенду про самогубця, елегію на зразок античної, проїняту величною тугою, тоді ще одну елегію, де є рядок:

Люблю повторювать твої чудесні вірші.

Наостанок він прочитав чудову ідилію під назвою "Неєра". В солодкій задумі, що туманила її зір, одну руку опустивши, а другою неухважно перебираючи пасмо волосся, самотна серед своїх гостей, пані де Баржетон уперше в житті відчула себе перенесеною в стихію, яка здалася їй своєю, рідною. Тож судить, як прикро вразила її Амелія, що взялася висловити загальну думку гостей:

— Наїс, ми прийшли послухати поезію пана Шардона, а ви нас частуєте

друкованими віршами. Хоч вони досить милі, але наші дами з патріотизму полюбляють доморобне вино.

— Вам пе здається, що французька мова мало надається до поезії? — звернувся Астольф до начальника податкового управління. — Як на мене, Ціцеропова проза стократ поетичніша.

— Справжня французька поезія — це легка поезія, поезія пісні, — відповів дю Шатле.

— Наші пісні доводять, що наша мова вельми музикальна, — мовив Андрієн.

— Мені кортить послухати вірші, які занастили Наїс, — озвалася Зефіріна, — але з того, як вона поставилася до прохання Амелі, не схоже, щоб у неї було бажання дати нам почути бодай один із них.

— Задля своєї ж таки вигоди вона повинна змусити його прочитати власні твори, — сказав Фрапсіс. — Її може виправдати лише талант цього хлопчика.

— Ви бувалий у дипломатичних справах, влаштуйте це для нас, — попросила Амелі пана дю Шатле.

— Нема нічого легшого, — сказав барон.

Колишній секретар для особливих доручень, вдатний до таких інтриг, підійшов до єпископа і примудрився діяти через нього. На прохання його превелебності Наїс довелось умовити Люсьона, щоб він продекламував який-небудь уривок, що його знає напам'ять. За негай— пий успіх у виконанні доручення барон удостоївся млосної усмішки Амелі.

— Справді, барон людина великого розуму, — сказала вона Лолотті.

Лолотта згадала кисло-солодкий патяк Амелі щодо жінок, котрі самі собі шиють сукні.

— Відколи це ви стали визнавати баронів Імперії? — відказала вона, посміхаючись.

Люсьєп якось спробував обожнити свою кохану в присвяченій їй оді, названій, як і всі оди, що їх пишуть юнаки, закінчуючи колежа. Ця ода, любовно виношена, прикрашена всією пристрастю закоханого серця, здавалася йому єдиним твором, спроможним позмагатися з поезією Шеньє. Він кинув досить джигунський погляд на папі де Баржетоп і сказав: "їй". Потім прибрав гор-

ДОБИТОЇ постави, збираючись продекламувати цього вірша, сповненого марнославства, бо його авторське "я" почувалося вельми впевнено за спідницею пані де Бар— жетон.

І в цю хвилину Наїс під поглядами жінок очима виказала свою таємницю. Незважаючи на звичку правувати цим світом з висот свого розуму, вона пе могла це тремтіти за Люсьєна. Її опанувала тривога, вона поглядом благала поблажливості; потім опустила очі, щоб приховати свою втіху, яка зростала в міру того, як звучали оці рядки:

ї й

Із лона світлого, де в славі променистій Уважні ангели біля господніх ніг Задумливих зірок молитви грають чисті На систрах золотих,—

Білявий херувим, прекрасний і крилатий,
Згасивши боїкий блиск на сміливім чолі,
На паперті небоо лишав срібні шати І лине до землі.
Він добрі наміри господні розуміє,
Втішає генія у муках нелюдських,
Як люба дівчина, весняні будить мрії В педужих і старих.
Злочипця кличе він до каяття й зізнання,
Шепоче матері: молись, надій не трать.
Він прислухається, як бідарів зітхання До господа летять.
І серед нашого глухого покоління Чудовий посланець живе тепер один,
Та зір його смутний, і з рідного склепіння Очей не зводить він.
Пречистий гостю наш, я здогадався, хто ти І звідкіля прийшов — по по чолі яснім
Гне по відсвітах божіїстої чесноти У погляді твоїм,—
Пі, як душа моя, щоб злитися з твоєю,
Летіла зладжена у пристрасті сліпій,—
В кольчuzі став знеацька перед нею Архангел огняний.
Ох, бережіться всі, щоб він не бачив, гнівппй,
Як тихий серафим злітає у блакить,
Вечірніх-бо пісстів благання переливне Він може зрозуміть.
І вп побачите: вони, як побратпмп,
Поливуть у глибінь, що ворями ясиимп Створптель паш заткав,—
І вам на їх сліди, як на маяк довічний,
Покаже, в темряві признак шукати звичний,
Кмітливий мореплав.

— Ви зрозуміли підтекст? — сказала Амелі панові де Шатле, грайливо глянувши на нього.

— Такі вірші всі ми пописувалп, коли закінчували колеж, — відповів барон знудженим тоном, що пасував до ролі знавця, якого годі чимось здивувати. — Колись ми поринали в оссіанські тумап: Мальвіни, Фінгали, туманні привиди, повсталі з могил войовники із зорями над головою. Тепер той поетичний мотлох замінили господом, систрами, ангелами, крильми серафимів, усім цим райським реквізитом, оздобленим слівцями: безмір, нескінченність, самота, розум. Тут і озера, і божественний глагол — такий собі християнізований пантеїзм, подекуди збагачений рідкісними римами, хтозна-звідки повиколу— пуваними, як примари — чари, грація — еманация. Коротше кажучи, ми перемінили широти: були на півночі, а перейшли на схід, але й тут такий самий тумап.

— Якщо ода й туманна, — сказала Зефіріна, — то освідчення в ній досить очевидне.

— І кольчуга архангела прозора, як серпанкова сук— пя, — додав Франсіс.

Хоча гречність і веліла з пошани до пані де Баржетон визнати оду за чудову, однак жінки, розгнівані тим, що до їхніх послуг немає поета, який перетворив би їх на ангелів, підводилися із знудженим виглядом, бурмочучи: "Прегарно, чудово,

надзвичайно!"

— Якщо ви мене любите, не хваліть ні автора, ні його ангела,— владним тоном сказала Лолотта своєму дорогому Адрієпові, і тому довелося скоритися.

— І все-таки це марні слова, — мовила Зефіріна Фран— сісові. — Кохапня — ось де поезія в ділі.

— Ви, Зефіріно, сказали те саме, що думав я, тільки не міг так тонко висловитися, — відповів Станіслав, пильно оглядаючи себе з голови до ніг.

— Чого б я не дала,— звернулась Амелі до Шатле,— щоб збити пиху з Наїс. Гляпьте-но, корчить із себе архангела, ніби вона вища за нас усіх, а зводить пас із сином аптекаря та баби-повитухи, з друкарем, у якого сестра — гризетка.

— Їїого батько продавав пілюлі проти глистів, — сказав Жак. — Шкода, що тими пілюлями він не вилікував свого сінка од віршів.

— Він успадкував батькове ремесло: адже щойно вій нас почаствував снотворним, — мовив Станіслав, прибравши падзвпчайно знадливої пози. — А снотворне — це снотворне. Я волю чогось іншого.

Всі ніби змовилися принизити Люсьєна якимсь аристократично вишуканим знуцанням. Лілі, жінка побожна, вважала за обов'язок милосердя, поки ще не пізно, як вона висловилаь, напутити Наїс, ладну на безумний вчинок. Дипломат Франсіс узявся довести до розв'язки безглузду змову, якою захопилися ці дрібненькі душі, вбачаючи в ній пікантність драми і тему для завтрашніх пліток.

Колишній консул, не надто схильний битися з юним поетом, який, почувши образливі слова в присутності своєї коханої, міг легко спалахнути, зрозумів, що Люсьєна треба повалити мечем священним, проти якого помста безсила. Він пішов за прикладом спритного Шатле, що так хитро знайшов спосіб змусити Люсьєна прочитати вірші. Консул почав розмову з єпископом і прикинувся; ніби поділяє захват його превелебності Люсьєновою одою; потім він підкинув вигадку, ніби Люсьєнова мати, жінка видатна й дуже скромна, навіває синові теми всіх його творів. Для Люсьєна, мовляв, невимовна втіха бачити, коли його обожнюваній матері складають заслужену шану. Навіявши єпископові цю думку, Франсіс був певний, що його превелебність принагідно повторить підказану йому образливу для Люсьєна вигадку. Коли Франсіс і єпископ підійшли до гуртка, де стояв Люсьєн, присутні, які ще до цього змусили Люсьєна випити цикути, нашорошили вуха. Анітрохи не обізнаний із салонними звичаями, бідолашний поет пе відводив очей від пані де Баржетон і ніяково відповідав на слизькі запитання. Він не знав ані імен, ані титулів більшості гостей і не вмів підтримувати розмови з жінками, що верзля йому всілякі дурниці, від яких він і геть пантеличився. До того поет počував себе за тридев'ять земель від цих ангулемських богів, що іменували його то паном Шардо— ном, то паном де Рюампре, тим часом як одне одного називали Лолоттою, Адрісном, Астольфом, Лілі, Фіфі— ною. Зпіяковілість його дійшла до краю, коли він, вважаючи, ніби Лілі ім'я чоловіче, назвав паном Лілі брутального пана де Сенонша. Мисливець урвав Люсьєна, перепитавши: "Чого зводите, пане Люлю?" — від чого в пані де Баржетон і вуха почервоніли.

— Треба бути зовсім засліпленою, щоб приймати в себе і відрекомендовувати нам оцього хлопчиська,— стиха сказав пан де Сенонш.

— Маркізо, — звернулася Зефіріна до пані де Пімап— тель пошепки, але так, щоб її чули, — вам не здається, що пан Шардон — це викапаний Кант-Круа?

— Схожість разюча,— посміхаючись відповіла пані де Пімантель.

— Слава причаровує, і в тім не гріх признатися, — сказала пані де Баржетон маркізі. — Є всякі жінки: одних захоплює велич, інших — нікчемність, — додала вона, глянувши на Франсіса.

Зефіріна не зрозуміла натяку, бо вважала свого консула чоловіком вельми високих чеснот, але маркіза стала на бік Наїс і засміялася.

— Ви, пане, дуже щасливі, — сказав Люсьєнові де Пімантель, шукаючи приводу назвати його паном де Рю— бампре після того, як уже назвав його Шардоном,— ви, мабуть, ніколи не нудьгуєте?

— А ви швидко працюєте? — спитала Люсьєна Лолот— та таким тоном, ніби зверталась до отоляра: "А скільки вам треба часу, щоб збити скриньку?"

Люсьєн був болісно вражений цим підступним ударом, але він підвів голову, почувши веселий голос пані де Баржетон:

— Моя люба, вірші не ростуть у голові пана де Рю— бампре, як лопухи на ваших подвір'ях.

— Пані, — озвався єпископ до Лолотти, — ми повинні глибоко шанувати благородні душі, осяяні промінням слави господньої. Справді, поезія — це щось святе. Творити — означає страждати. Скільки безсонних ночей було віддано рядкам, якими ви оце захоплювалися! Вшануйте ж поета любов'ю, поет — часто в житті нещасливий, але бог йому, без сумніву, вготував місце на небі серед пророків. Цей юнак — поет, — додав він, поклавши руку на голову Люсьєна. — Хіба не бачите ви на його прекрасному чолі печать високого призначення?

Щасливий з такого шляхетного заступництва, Люсьєн скинув на єпископа вдячним поглядом, не знаючи, що достойний прелат стане його катом. Пані де Баржетон метала у ворожий табір переможні погляди, які, мов списи, пронизували серця суперниць, розпалюючи їхню лютю.

— Ох! Ваша превелебносте, — відповів поет, сподіваючись приголомшити ці недоумкуваті голови своїм золотим берлом, — людям здебільшого бракує і вашого розуму, й вашого милосердя. Наші муки їм не відомі, наші зусилля для них незбагненні. Рудокопові легше видобути із надр землі золото, ніж нам — паші образи із надр най— невдячнішої з усіх мов. Якщо завдання поезії — підносити думку на височінь, звідки люди могли б її бачити й відчувати, поет мусить постійно зважати на можливість людського розуму, щоб задовольнити всіх: він повинен ховати під найяскравішими барвами логіку й почуття — дві сили, ворожі одна одній; йому треба убгати в одне слово цілий світ думок, подати в одному образі цілі філософські системи; коротше кажучи, його вірші — насіння, квіти з якого ще мають зрости й розпуститися в людських серцях, знайшовши там борозни, проорані власними почуттями. Хіба можна

щось відтворити, якщо ти сам глибоко цього не відчуваєш? А глибоко відчувати — хіба не означає страждати? Саме тому вірші народжуються після тривалих поневірянь просторами мислі й суспільства. Хіба не здобули безсмертної слави труди, яким ми завдячуємо створіння, — як, скажімо: Річардсонову Кларіссу, Каміλλу Шеньє, Тібуллову Лелію, Аноюеліку Аріосто, ДантоБу Франческу, Мольєрового Альцеста, Фігаро Бомарше, Ребекку Вальтера Скотта, Сервантесового Дон Кіхота,— чиє життя цікавіше нам за життя істот, котрі справді жили колись на землі.

— А що нам створите ви? — спитав Шатле.

— Оголошувати такі наміри, — відповів Люсьєн, — ча пе означає це заявляти право на геніальність? До того ж народження таких величних образів потребує неабиякого життєвого досвіду, глибокого знання людських пристрастей і нахилів, чого я ще не досяг. Але початок уже є, — скрушно додав він і кинув мстивий погляд па гурток вельможного панства. — Задуми виношуються довго...

— І важкі будуть пологи, — втрутився пап дю Отуа.

— Дарма, ваша добра матіпка допоможе вам, — озвався єпископ.

На ці слова, так майстерно підказані, на цю таку жадану помсту очі гостей засвітилися втіхою. В кожного на устах промайнула посмішка аристократичного задоволення, підкреслена запізним реготом пана де Бар— жетона.

— Ваша превелебносте, ви надто мудрі для нас, дами вас не зрозуміли, — мовила пані де Баржетон, і слова її урвали сміх, привабивши до неї здивовані погляди. — Поетові, який черпає свої натхненні образи з Біблії, справжня мати — церква. Пане де Ріобампре, прочитайте нам "Святого Іоанна на Патмосі" або "Валтасарову учту", доведіть його превелебності, що Рим і нині Magna parens Вергілія!

Жінки обмінялися посмішками, коли Наїс вимовила два латинські слова.

Виходячи на життєву дорогу, навіть люди найупевненіші в собі нерідко розгублюються. Від завданого удару Люсьєн спершу пішов на дно, але відштовхнувся ногою і знову виринув на поверхню, давши собі слово підкорити цей бундючний світ. Неначе бик, вжалений тисячею стріл, він ошаліло підхопився й уже наготувався на Луїзине прохання продекламувати "Святого Іоанна на Патмосі", але більшість картярів посідали за ломберні столики, відчувши себе нарешті у своїй стихії і смакуючи втіху, якої не могла їм дати поезія. Крім того, вра— жепе самолюбство вимагало помсти, і, покинувши Люсьєна та пані де Баржетон, гості тим самим виявили свою очевидну зневагу до цієї доморощеної поезії. У кожного виявилися якісь свої інтереси: цей завів розмову з префектом про повітову дорогу, та пропонувала трохи пограти, щоб урізноманітнити вечір музикою. Високо ангу— лемське товариство, відчуваючи себе поганим суддею в поезії, надзвичайно цікавилось, якої ж думки про Люсьєна Растіпьяки та Пімантелі, й довкола них зібралося чимало гостей. Великий вплив, який мали в департаменті ці дві родини, проявлявся за всіх обставин. Всі їм заздрили й догоджали, бо кожен передбачав, що їхнє заступництво може йому знадобиться.

— Якої ви думки про нашого поета та його вірші? — ввернувся Жак до маркізи, на чийх землях він полював.

— Як па провінцію, — сказала вона, всміхаючись, — вірші непогані. Зрештою, такий вродливий поет нічого не може робити абияк.

Цей присуд видався усім чудовим, і її слова стали переказувати одне одному, вкладаючи в них образливіший зміст, ніж того хотілося маркізі. Дю Шатле па прохання гостей погодився акомпанувати панові де Варта, і співак зарізав славетну арію Фігаро. А що вже були відкриті двері для музики, то гостям довелося вислухати у виконанні дю Шатле й лицарський романс, що його написав Шатобріан за часів Імперії. Потім пішли п'єси в чотири руки, — грали їх дівчатка па вимогу пані дю Броссар, яка хотіла похвалитися перед паном де Севра— ком блискучими талантами своєї дорогої Камілли.

Пані де Баржетон, ображена зневагою, яку товариство виявило її поетові, відплатила презирством па презирство, вийшовши у свій будуар на той час, поки гості розважалися музикою. За нею пішов єпископ, якому вікарій пояснив глибоку іронію його мимовільної шпильки; монсеньйор хотів спокутувати свою провину. Мадмуазель де Растіньяк, захоплена віршами, прослизнула й собі в будуар без відома матері. Сівши на стебновану кушетку і посадивши поруч Люсьєна, Луїза сказала йому на вухо так, щоб ніхто того не помітив і не почув:

— Любий ангеле, вони тебе не зрозуміли! Але...

Люблю повторювати твої чудесні вірші.

Втішений цими лестощами, Люсьєн на мить забув про свої прикромці.

— Слава не дістається дешево, — сказала пані де Баржетон, потискуючи йому руку. — Терпіть, терпіть, друже мій, і ви станете великим, ціною страждань здобувши безсмертя. Я й сама хотіла б зазнати труднощів боротьби. Нехай вас господь береже від життя сірого, без бур, у якому нема простору, щоб розгорнути орлипі крила. Я заздрю вашим стражданням, ви принаймні живете! Ви розвинете свої сили, вас окрилятиме надія на перемогу! Боротьба ваша буде славна. Коли ви досягнете царственої сфери, де владарюють високі уми, згадайте про бідолашних знедолених, чий розум знемагає, задихаючись у атмосфері морального азоту, про тих, хто гине, повсякчас усвідомлюючи, що життя прекрасне, і не має змоги жити, про тих, хто має зіркі очі, але так нічого й не бачив, про тих, у кого тонкий нюх, і хто вдихав лише пахощі отруйних квітів. Оспівуйте тоді квітку, котра в'яне в лісовій гушавині, заглушена ліанами, жадібними густими травами, квітку, яка чахне, не зазнавши сонячної ласки і всихає, не розквітнувши! Хіба це не поема глибокого смутку, не цілком фантастичний сюжет? А яка чудова тема — змалювати молоду дівчину, котра народилась під небом Азії або в африканській пустелі і котру доля занесла в якусь холодну країну Заходу: вона волав до улюбленого сонця, вмираючи з невимовної туги, однаково вбита і холодом, і коханням! Так ви створили б образ багатьох нещасливих доль.

— І змалювали б душу, яка пам'ятає небо, — сказав єпископ. — Думаю, таку поему колись було створено, і я втішаюся, бачачи у "Пісні пісень" один із її уривків.

— Візьміться за таку поему, — сказала Лаура де Рас— тіньяк, виявляючи наївну віру в геній Люсьєна.

— Франції бракує серйозної духовної поеми,— мовив єпископ. — Повірте мені: слава й багатство будуть нагородою для того, хто потрудиться в ім'я віри.

— Він напише таку поему, ваша превелебносте! — палко вигукнула пані де Баржетон. — Хіба не видно, що цей задум вже займається в його очах, як полум'я світанку?

— Наїс зовсім нехтує нами, — сказала Фіфіна. — Що вона там робить?

— Хіба ви не чуєте? — відповів Станіслав. — Вона осідлала свого коника і хизується гучними словами, в яких нема пі голови, ні хвоста.

Амелі, Фіфіна, Адрієн і Франсіс з'явилися у дверях будуара слідом за панею де Растіньяк, яка шукала дочку, зібравшись від'їжджати.

— Наїс, — почали водночас обидві дами, раді, що трапився привід порушити розмову в будуарі, — будьте ласкаві, заграйте нам що-небудь!

— Любі мої, — сказала пані де Баржетон, — пан де Рюбампре прочитає нам "Святого Іоанна на Патмосі", чудову біблійну поему.

— Біблійну? — здивовано повторила Фіфіна.

Амелі й Фіфіна вернулись у вітальню, принісши туди це слово як поживу для глузувань. Люсьєн відмагався від читання, посилаючись на слабку пам'ять. Появивши— ся знов у вітальні, він уже ні в кого не збудив найменшої цікавості. Кожен був зайнятий розмовою або грою в карти. Ореол поетичної слави згас: поміщики не бачили в ньому жодної користі; люди з великими претензіями побоювалися Люсьєна, вбачаючи в ньому силу, ворожу їхньому неуктву; жінки, заздрячи пані де Баржетон, — Беатріче цього новітнього Дайте, як висловився вікарій, — кидали на нього погляди, сповнені холодного презирства.

"Оп який він — вищий світ!" — думав Люсьєн, спускаючись в Умо схилами Больє, бо в житті бувають хвилини, коли навмисне обираєш найдовшу дорогу, щоб ходою підтримати плин думок, що товпляться в голові, і поринути в їхній потік. Шаленство невизнаного честолобця не тільки не зменшило Люсьєнової рішучості^ а навіть додало йому снаги. Як і всі люди, принаadжені інстинктом у вищі сфери раніше, ніж вони здобудуть можливість там утриматися, він запрягнув пожертвувати всім, аби тільки укріпитися в світському товаристві. Йдучи дорогою, він висмикував одну по одній отруйні стріли, що вп'ялися в нього, і голосно розмовляв сам із собою, картав недоумків, з якими оце зіткнувся; він знаходив дошкульні відповіді на безглузді питання, котрі йому ставили, і ця запізніла мудрість вкидала його в розпуку. Коли він вийшов на Бордоську дорогу, яка звивається біля підніжжя гори понад Шарантою, йому привиділось у місячному сяйві, ніби коло річки, на колоді, недалеко від фабрики, сидять Єва й Давід, і він спустився стежкою до них.

Тим часом як Люсьєн поспішав на муки до папі де Баржетон, його сестра наділа перкалеву рожеву сукню в дрібну смужку, солом'яний капелюшок і шовкову косинку; в цьому простенькому вбранні вона здавалася пишно зодягненою, як то буває з людьми, чия природжена шляхетність надає краси будь-якій дрібничці в їхній одежі. Отож Давід завжди страшенно ніяковів перед нею, коли вона скидала з себе робочу блузу. Хоч

друкар і вирішив поговорити про свої почуття, він усе ж таки не знав, що сказати, коли йшов об руку з прекрасною Євою через Умо. Коханню любий цей шанобливий страх, подібний до того, який відчуває побожна людина перед величчю господа. Закохані мовчки йшли до мосту Сент-Анн, простуючи на лівий берег Шаранти. Єві видалась обтяжливою ця мовчанка, і вона спинилася на середині мосту, щоб помилуватись на воду; звідси, аж до того місця, де споруджували пороховий завод, річка розливалася широкою гладінню, по якій призахідне сонце саме простелило блискучу веселу доріжку.

— Чудовий вечір, — сказала Єва, шукаючи теми для розмови. — Повітря свіже й воднораз тепле, квіти пахнуть, небо прекрасне.

— Все промовляє до серця, — відповів Давід, намагаючись від порівнянь перейти до своєї любові. — Для закоханих безмірна втіха знаходити в дикій красі краєвиду, в прозорості повітря, в пахощах землі ту поезію, що прихована в їхніх душах. Природа паче промовляє за них.

— І розв'язує їм язика, — сказала Єва, сміючись. — Ви мовчали всю дорогу, поки ми йшли через Умо. Мені було павіть якось пезручно.

— То мене так вразила була ваша врода, — простодушно відповів Давід.

— Виходить, тепер я вже не така гарна? — спитала вона.

— О ні! Але для мене таке щастя гуляти з вами, що...

Він зупинився геть розгублений і задивився на пагорби, по яких спускається дорога до Сента.

— Якщо вам приємна ця прогулянка, я дуже рада і вважаю за свій обов'язок подарувати вам цей вечір на заміну того, яким ви пожертвували. Відмовившись піти до пані де Баржетон, ви вчинили так само великодушно, як і Люсьєн, що ризикував розгнівати її своїм прохан— пам.

— Не великодушно, а розважливо, — відповів Давід. — Ми тут самі під небом і нема інших свідків, окрім очерету і прибережних кущів, тож дозвольте мені, дорога бво, поділитися з вами своєю тривогою щодо теперішньої поведінки Люсьєна. Після того, що я йому сьогодні сказав, ви, сподіваюся, побачите в моїх побоюваннях лише вияв щирої дружби. Ви й ваша мати зробили все, щоб поставити Люсьєна вище його становища; але, розбудивши в ньому марнолюбство, чи не прирекли ви його необачно на великі страждання? Звідки він діставатиме кошти, щоб утриматися в товаристві, куди його так вабить? Я знаю Люсьєна! Він належить до тих натур, які полюбляють збирати врожай, не докладаючи зусиль, щоб його зростити. Світські обов'язки поглинуть увесь його час, а час — єдиний набуток тих, у кого тільки й капіталу, що власний розум. Він любить похизуватися, вищий світ розпалить в ньому це бажання, а де він візьме засоби, щоб їх задовольнити? Він почпе марнувати гроші, але не зароблятиме їх; нарешті, ви привчили його вважати себе за велику людину — та перше, ніж визнати чийось вищість, світ вимагає блискучих успіхів. А літературного успіху домагаються усамітпеппям і наполегли— вою працею. Що дасть пані де Баржетон вашому братові навзамін за ті дні, проведені біля її ніг? Люсьєн надто гордий, щоб

прийняти від неї допомогу, і ми знаємо, що віп надто вбогий, щоб бувати в її товаристві, адже воно спустошить і його гаманець, і душу. Рано чи пізно ця жінка покине вашого любого брата, але спершу вона прищепить йому смак до розкошів і розбудить у ньому зневагу до праці та до нашого скромного життя, розбудить любов до насолод, схильність до байдикування — цієї розпусти поетичних душ. Я тремчу на саму лише думку, що вельможна дама бавиться Люсьєном, як цяцькою: або вона його широко любить і тоді змусить про все забути, або ж не любить, і тоді це виллється у велике горе — адже він кохає її до нестями.

— Від ваших слів у мене серце крижаніє, — сказала Єва, спинившись біля шарантської греблі. — Але поки в матері стане сили виконувати її тяжку роботу і поки я жива, може, ми якось утримаємо Люсьєна до того часу, коли йому поталанить. Я ніколи не опушу рук: сама думка, що працюєш для любого створіння, — палко сказала Єва, — додав сил і робить працю приємною. Я відразу почуваю себе щасливою, тільки-но подумаю, задля кого терплю такі муки, якщо це можна назвати мукамп, і серце моє сповнюється радістю. О, не бійтеся, ми заробимо досить грошей, щоб Люсьєн мав змогу бувати у вищому світі. Там його доля.

— Там його й згуба, — додав Давід. — Вислухайте мене, дорога Єво. Щоб створити шедевр, потрібен час, а для цього треба бути багатим або мати відвагу дивитися в очі злидням. Повірте мені, Люсьєн так боїться убогства, він такий схильний до бенкетних пахошів, до трунку слави, ного самолюбство так зросло в будуарі пані де Баржетон, що він піде на все, аби тільки його не відштовхнули; і ваші скромні заробітки ніколи не зможуть вдовольнити його потреб.

— Виходить, ви йому не щирий друг! — розпачливо скрикнула Єва. — А то б ви не стали так нас розчаровувати!

— Єво! Єво! — відказав Давід. — Я б хотів бути Люсьєнові братом. Тільки ви можете дати мені це право, яке дозволить йому приймати мою допомогу, а мені — присвятити йому себе з тією самою святою любов'ю, з якою ви йдете на жертви заради нього, але я додам до всього і свою розважливість. Єво, моя кохана, у вашій владі надати Люсьєнові скарбницю, з якої він міг би черпати, не відчуваючи незручності. Хіба братів гаманець не те саме, що й власний? Якби ви знали, на які думки наводить мене нове Люсьєнове становище! Якщо він і надалі хоче залишатися у мене фактором, йому не личить жити в Умо, вам не личить працювати, як простій робітниці, вашій матері не личить займатися своїм ремеслом. Коли б ви погодилися стати мені за дружину, все б уладналося. Люсьєн жив би в мене на мансарді, поки я не споруджу для нього помешкання над прибудовою в глибині двору, в тому випадку, якщо батько не захоче звести над будинком третій поверх. Ми влаштували б йому безтурботне життя, життя незалежне. Бажання підтримати Люсьєпа додасть мені сили забагатіти, чого б я ніколи не домогся заради самого себе. Тільки від вас залежить дати мені право на таку відданість. Може, настане день, коли він поїде в Париж, єдине місце, де він зможе виявити себе, де його здібності будуть оцінені й винагороджені. Життя в Парижі дороге, і навіть нам трьом важко буде там його утримувати. До того ж вам і вашій

матері хіба не потрібна буде підпора? Дорога Єво, виходьте за мене з любові до Люсьєна! Може, згодом, ви полюбите й мене, коли побачите, як я прагну допомагати вашому братові й зробити щасливою вас. Ми обов'язково скромні в своїх запитах, нам небагато треба; Люсьєнове щастя буде для нас головною турботою, і його серце буде скарбницею, в яку ми покладемо свої статки, свої почуття, свої прагнення — все!

— Нас розділяють суспільні умовності, — сказала Єва, розчулена самозневагою цієї великої любові. — Ви багаті, а я бідна. Треба палко любити, щоб стати над ці перепони.

— Виходить, ви мене не досить любите? — вигукнув Давід, прикро вражений.

— Але ваш батько може не погодитись...

— Гаразд, гаразд, — відповів Давід. — Якщо заговика тільки в моєму батькові, ви будете моєю дружиною. Єво,

' моя люба Єво, ви за одну мить полегшили мені життя. На жалт", я не вмів висловити щирих почуттів, якими повнилося моє серце, і дуже страждав. Скажіть, що ви мене хоч трошки любите, і я знайду в собі мужність розкрити вам свою душу.

— їй-богу, я від ваших слів зникла, — сказала вона. — Та коли вже пішло на відвертість, признаюся, що я ніколи в житті не думала ні про кого, крім вас. Я бачила у вас чоловіка, належати якому — честь для всякої жінки, але я, проста робітниця, не сміла навіть сподіватися на таку щедру долю!

— Годі вам, годі, — мовив Давід і сів на перила греблі, до якої вони вернулися; бо вони мов у нестямі ходили туди-сюди по одній і тій самій місцині.

— Що з вами? — спитала вона, вперше виявляючи милу стурбованість, яку жінка відчуває до близької людини.

— Мені добре, — сказав він. — Коли попереду бачиш щасливе життя, радість мовби засліплює розум, пригнічує душу. Чому я відчуваю себе щасливішим, ніж ви? — мовив він засмучено. — Ну, та я знаю.

Єва глянула на Давіда грайливо й запитливо, піби вимагаючи пояснення.

— Люба Єво, я дістаю більше, ніж даю. Я завжди любитиму вас палкіше, ніж ви мене, бо в мене більше підстав вас любити: ви — ангел, а я — простий смертний.

— Я не така вчена, — усміхаючись, відповіла Єва. — Але я вас дуже люблю...

— Так, як Люсьєна? — перебив він.

— Досить, щоб стати вам за дружину, щоб присвятити вам себе і не завдати вам жодних прикрощів у спільному нашому житті, яке з самого початку обіцяє бути не дуже легким.

— А ви помітили, люба Єво, що я покохав вас того ж таки дня, коли вперше побачив?

— Яка жінка не відчуває, що її люблять? — спитала вона.

— Дозвольте мені розвіяти ваше хибне уявлення про мов сумнівне багатство. Я бідняк, дорога Єво. Авжеж, мій батько спокійнісінько розорив мене; він хотів мати зиск із моєї праці; він повівся зі мною, як поводитися зі своїми боржниками більшість так званих добродійників. Якщо я й забагатію, то тільки завдяки вам. Це не слова закоханого, а плід тверезих міркувань. Я повинен відкрити вам свої вади, вони

величезні, як на людину, котрій треба здобути собі багатство. За своєю вдачею, звичками, заняттями, які мене захоплюють, із мене нікудишній комерсант, я людина не діловита, а розжитися ми зможемо лише на якомусь промисловому підприємстві. Якщо мені й вистачить розуму відкрити золоту копалину, то я, звичайно, не зумію розробити її. Але ви, що з любові до брата вдавалися до найдрібніших розрахунків, ви, як справжній комерсант, маєте нахил до ощад— пості, до терпеливого очікування, і ви зберете врожай із того, що я носію. Наше стаповище — адже я давно зараховую себе до вашої родини — таким тягарем лежить на моєму серці, що я день і ніч думаю, як би нам забагатіти. Деякі знання з хімії та спостереження над попитом ринку навели мене на шлях одного прибуткового винаходу. Я ще не можу сказати нічого певного і передбачаю великі труднощі. Може, нам ще кілька років буде сутужно, та я винайду спосіб виробництва, над яким сушать голову й інші. Якщо ж мені поталанить відкрити його першим, це принесе нам велике багатство. Я нічого не казав Люсьєнові; йому, людині надто запальній, це може піти на шкоду; прийнявши мої мрії за дійсність, він стане жити на широку ногу та ще й улізе в борги. Тому прошу зберігати мою таємницю. Тільки ваша ніжність, ваша дорога дружба може втішити мене в цих тривалих випробовуваннях, а прагнення збагатити вас і Люсьєна додасть мені рішучості й наполегливості...

— Я так і здогадувалась, — мовила Єва, уриваючи Да— віда, — що ви один із тих винахідників, котрому, як і моєму бідолашньому батькові, потрібна дружина, яка взяла б на себе піклування про обох.

— Виходить, ви мене любите! О, не бійтеся сказати про це — у самому вашому імепі я вбачаю символ кохання. Єва була єдиною жінкою в цілому світі і те, що для Адама становило матеріальну істину, для мене істина моральна. Боже мій! Невже справді ви мене любите?

— Та-ак! — сказала вона протяжливо, ніби хотіла вбгати в це просте слово всю повноту своїх почуттів.

— Сядьмо тут, люба, — сказав він, узявши Єву за руку й підводячи її до довгої колоди, що лежала біля самих коліс паперової фабрики. — Дайте мені подихати вечірнім повітрям, послухати кумкання жаб, помилуватися на тремтливе сяйво місяця, віддзеркалене у воді; дайте мені увібрати в себе природу, в кожній билинці якої я вбачаю своє щастя, природу, що вперше постала переді мною в усіх своїх чарах, осяяна любов'ю, прикрашена вами. Єво! Кохана моя! Це перша у моїм житті мить незатьмареної радості, яку мені дарувала доля! Не думаю, щоб Люсьєн почував себе таким щасливим, як я.

Відчувши Євину трепетну руку в своїй руці, Давід зронив сльозу.

— Чи не можна мені взнати вашу таємницю? — ласкаво спитала Єва.

— Ви маєте на те право, бо й вашого батька цікавило це питання, що набрало нині такої ваги. Річ у тім, що з падінням Імперії майже повсюди входить в ужиток бавовняна білизна, бо вона дешевша проти полотняної. Але напір досі виробляють із конопляного та лляного ганчір'я, тобто із сировини, яка обходиться дедалі дорожче, і ця дорожнеча

гальмує французьке книгодрукування, що має невпинно розвиватися. Крім усього, не можна збільшувати кількість ганчір'я. Рам'я накопичується поступово, коли одежина цілком зношується, та й населення всякої країни здає його в недостатній кількості, яка може збільшуватися лише з приростом того ж таки населення. А щоб сталася помітна зміна в чисельності людей у якійсь країні, потрібна чверть століття і великі зміни у звичаях, у торгівлі чи хліборобстві. Якщо ж потреби паперової промисловості в ганчір'ї збільшаться вдвічі, втричі проти наявної кількості, то Франція буде змушена шукати для дешевого виробництва паперу якоїсь іншої сировини. Ці мої міркування засновані на фактах, які можна спостерігати й тут. Ангулемські паперові фабрики — останні, де досі виробляють папір з лляного ганчір'я, але ми бачимо, як усе більше й більше додають у паперову масу бавовняного утилю.

На запитання молоденької робітниці, що він розуміє під словом маса, Даїзід став пояснювати їй суть паперового виробництва, і його пояснення буде цілком доречно викласти в творі, матеріальне буття якого завдячує паперу не меншою мірою, ніж друкарському верстатові; але цей довгий відступ у розмові закоханих піде на користь, якщо ми подамо його суть у стислому вигляді.

Папір — винахід не менш чудесний, ніж книгодрукування, за основу якому він править,— був із давніх-давен відомий у Китаї, звідки таємними каналами торгівлі він проник до Малої Азії, де, згідно з деякими переказами, 750 року вже користувалися папером із бавовни, розмеленої й переробленої на рідку масу. Необхідність чимось замінити надто дорогий пергамент привела до винаходу за зразком бомбіцини (так на Сході називають бавовняний папір) ганчір'яного паперу; одні запевняють, що його винайшли в Базелі 1170 року якісь грецькі переселенці; інші гадають — що в Падуї 1301 року, і належить цей випадок італійцеві на ім'я Пакс. Отже, розпиток паперового виробництва йшов повільно, і його історія вкрита мороком, але точно відомо, що за часів Карла VI в Парижі виробляли паперову масу для гральних карт. Коли безсмертні Фауст, Костер і Гутенберг винайшли книжку, ремісники, так само не відомі, як і багато майстрів тієї епохи, пристосували виробництво паперу до потреб книгодрукування. П'ятнадцяте століття, таке могутнє й таке наївне, наклало відбиток наївності свого часу на назви різних форматів паперу і навіть на назви шрифтів. Виноград, Ісус, голубник, горщик, щит, мушля, корона — так називалися гатунки паперу відповідно до водяних знаків, що були витиснуті посеред аркуша і зображували лик спасителя, корону, щит, горщик; пізніше, за Наполеона, водяний знак на аркуші зображував орла — звідки й пішла назва паперу великий орел. Шрифти ціцера, святий Августін, великий канон дістали свої назви за церковними книгами, творами богословів, трактатами Ціцерона, для друкування яких ці шрифти вперше було використано. Курсив застосували Альди у Венеції, звідки й пішла назва італік. До винайдення механічного способу виробництва паперу необмеженої довжини найбільшими форматами були великий Ісус і великий голуб — ник,— останній здебільшого використовували для атласів та гравюр. Формат друкарського паперу залежав од розмірів декеля друкарського верстата. В той час, коли Давід говорив про все те, виробництво

рулонного паперу у Франції вважали за нездійсненну мрію, хоча Дені Ро— бер д'Ессон десь 1799 року винайшов для такого виробництва машину, яку згодом Дідо-Сеп-Леже пробував удосконалити. Веленовий папір, що його винайшов Амб— руаз Дідо, з'явився тільки 1780 року. Цей побіжний огляд незаперечно доводить, що всі великі досягнення в промисловості й науці здійснювалися шляхом непомітного накопичення досвіду надзвичайно повільно, так само, як відбувається поступ у природі. Перш ніж досягти досконалості, писемність — а може, й мова! — просувалися вперед, либонь, так само навромацки, як друкарство та паперове виробництво.

— По всій Європі ганчірники збирають рам'я, стару білизну, вкуповують клапти всіляких тканин,— сказав під кінець друкар. — Це шмаття, розкладене по гатупках, надходить на склади ганчірників-оптовиків, які постачають паперові фабрики. Щоб ви могли уявити собі розміри цієї торгівлі, нагадаю такий випадок: банкір Кардон, власник паперових фабрик у Бюже і Лангле, де 1776 року Леор'є де Ліль намагався розв'язати проблему, над якою працював ваш батько, позивався 1814 року з таким собі Прустом за допущену помилку в вазі ганчір'я на два мільйони фунтів при накладній па десять мільйонів фунтів, коротше кажучи, на суму блпзько чотирьох мільйонів франків. Фабрикант, промивши ганчір'я, розварює його і в такий спосіб переробляє па світлу масу, а тоді, достоту, як куховарка відкидає на друшляк якусь приправу, він відкидає одержану масу на залізну раму, так звану форму, на яку напнута сітка з філіграном, що визначає назву паперу. Від розміру форми, отже, залежить і формат паперу. Коли я працював у панів Дідо, люди вже сушили голови над цією задачею, як сушать і досі. Адже проблема, над якою працював ваш батько — одна з найістотніших вимог нашого часу. І ось чому: хоча полотно, виткане з міцних лляних ниток, кінець кінцем обходиться дешевше за бавовняну тканину, проте, коли доводиться витягувати з кишені гріш, біднота воліє платити менше і, підтверджуючи вислів уое уісііз! , зазнав більших втрат. Міщани йдуть за прикладом бідноти. Саме тому виробництво лляних тканин зменшується. В Англії, де в чотирьох п'ятих населення бавовняна тканина витіснила лляну, папір виробляють лише з бавовни. Цей папір не тільки ламається й рветься, а й так швидко розмокає, що книжка з нього, побувши чверть години в воді, перетворюється па рідку кашу, тоді як давня книжка не розмокає й за дві години; таку книжку можна висушити і, хоч вона пожовкне, злиняє, її текст можна читати, твір не пропаде. Надходять часи, коли приватні багатства зменшуються через урівнювання прибутків, починається загальне зубожіння; нам потрібна буде і дешева білизна, й дешеві книжки, — адже виник уже попит на картини малого формату за браком місця для великих. Сорочки та книжки стануть недовговічні — і це неминуче! Добротність виробів повсюдно падає. Отож саме на часі розв'язання проблеми, що має величезну вагу і для літератури, і для науки, і для політики. Якось у моєму робочому кабінеті — це було в Дідо — зав'язалася жвава суперечка про склад сировини, з якої китайці виробляють папір. їхні паперові фабрики ще на початку свого існування домоглися завдяки впсокііі якості спровини такої досконалості у виробництві паперу, якої нам ще й сьогодні бракує. Тоді тільки й розмов було що про китайський папір, набагато легший

і тонший за наш, до того ж ці дорогоцінні якості не знижують його міцності, і хоч би який тонкий був їхній папір, він зовсім непрозорий. Один коректор, людина вельми освічена (в Парижі серед коректорів зустрічаються вчені: Фур'є і П'єр Леру працюють коректорами в Лашвар— дьєраї), одне слово, граф де Сен-Сімон, буди тоді коректором, зайшов до кімнати саме під час цієї суперечки. Він сказав нам, що в китайців, як засвідчили Кемпфер і Альд, за сировину править брусонатія — речовина рослинного походження, як, зрештою, і наша сировина. Інший коректор запевняв, що китайський папір виробляють переважно із сировини тваринного походження — з шовку, на який китайці такі багаті. Тут же при мепі вони побились об заклад. А що пани Дідо — друкарі Інституту, то суперечку передали на обговорення цієї вченої ради. Пан Марсель, колишній директор імператорської друкарні, обраний на посередника, спровадив обох коректорів до абата Грозьє, бібліотекаря Арсеналу; згідно з присудом абата обидва коректори програли заклад. Китайський папір виробляють і не з шовку, і не з бру— сонатії; масу виготовляють із подрібненого волокна бамбукових стебел. В абата Грозьє була китайська книжка, цікава як з погляду іконографії, так і технології, з численними малюнками, що зображують паперове виробництво на усіх його стадіях; він показав нам прекрасний малюнок майстерні, де в кутку лежала ціла купа бамбукових стебел. Коли Люсьєн сказав мені, що ваш батько завдяки чуттю, властивому обдарованим людям, передбачав можливість замінити ганчір'я якоюсь рослинною сировиною, причому звичайною, вирощеною тут-таки, на своєму ґрунті,— як і в Китаї, де для цього використовують волокнисті стебла, — я відразу систематизував досліді своїх попередників і заходився вивчати це питання. Бамбук — той самий очерет, і я, природно, подумав про різновиди очерету, які ростуть і в нас. У Китаї дуже дешеві робочі руки: робочий день оплачується там трьома су. Тим-то китайці можуть дозволити собі розкіш, витягнувши папір із форми, аркуш по аркушу розкласти його між нагрітих білих порцелянових плит, і в такий спосіб вони пресують папір, що надає йому полиску, щільності, легкості, шовковистості, чому саме китайський папір і вважають найкращим у світі. Так от, ручну працю китайців треба перекласти па машини. Тільки машини можуть розв'язати проблему здешевлення паперу, чого китайці домоглися завдяки дешевим робочим рукам. Якби нам пощастило дешево виробляти папір такої самої якості, як і китайський, ми більше б ніж удвічі зменшили вагу й обсяг книжок. Твори Вольтера у палітурках на нашому веленовому папері важать двісті п'ятдесят фунтів, а друковані на китайському важили б тільки півсотні фунтів. Оце була б перемога! Проблема бібліотечних приміщень стає дедалі гостріша в епоху, коли загальне здрібніння охоплює геть усе — і речі, і людей, ба навіть помешкання. Великі особняки, просторі квартири рано чи пізно переведуться в Парижі; незабаром ніхто не матиме коштів, що відповідали б величним будівлям, спорудженим нашими предками. А випускати недовговічні книги в нашу епоху — просто ганьба! Ще якийсь десяток років — і голландський папір, тобто, папір із лляного ганчір'я, стане зовсім недоступний. І ось нещодавно ваш брат поділився зі мною задумом вашого батька — використати як сировину для виробництва паперу

деякі волокнисті рослини; як бачите, коли мені пощастить, ви матимете право на...

Саме в цю хвилину Люсьєн підійшов до них і перешкодив Давідові висловити свою великодушну пропозицію.

— Не знаю, чи був цей вечір для вас приємний, — сказав поет, — але мені він завдав тільки прикрощів!

— Що сталося, мій бідолашний Люсьєне? — спитала Єва, побачивши схвильоване обличчя брата.

Обурений поет розповів про свої кривди, виливаючи дружнім серцям тривоги, які гнітили його. Єва й Давід мовчки слухали Люсьєна, вражені цим потоком скорботи, в якому було стільки ж величі, скільки й дріб'язковості.

— Пан де Баржетон, — сказав Люсьєн паприкінці, — уже старий і, безперечно, скоро піде па той світ від якого-небудь шлункового захворювання. О, тоді я вже посміюся з цього бундючного світу — я одружуся з пані де Баржетоні Сьогодні я прочитав у її очах кохання, що не поступається моєму. Так, так, вона відчула мої муки, вона вгамувала мої страждання; вона така добросерда й шляхетна, така вродлива й ласкава! Ні, вона ніколи мене не зрадить!

— Чи не пора влаштувати для нього спокійне життя? — тихо мовив Давід до Єви.

Єва мовчки потиснула Давідові руку, і він, зрозумівши її думку, поспішив розповісти Люсьєнові про свої наміри і мрії. Закохані були захоплені одне одним, як і Люсьєн сам собою; Єва й Давід бажали скоріш поділитися своїм щастям; вони навіть не помітили, як стрепенувся від подиву улюбленець пані де Баржетон, дізнавшись, що Давід і сестра хочуть одружитися. Люсьєн думав підшукати сестрі вигідну партію, тільки-но досягне високого становища, мріяв породичатися з впливовими людьми, що сприяло б здійсненню його честолюбних прагнень, і тепер він побачив у їхньому шлюбі ще одну перешкоду на шляху до своїх успіхів у вищому світі.

"Якщо пані де Баржетон і погодиться стати пані де Рюбампре, то вона ніколи не захоче породичатися з Да— відом Сешаром!" Ця фраза ясно й точно виражає думки, які краяли Люсьєнові серце. "Луїза має рацію! Люди з майбутнім ніколи не знайдуть підтримки у своїй родині!" — подумав він із гіркотою.

Якби він дізнався про ці заручини не в ту хвилину, коли подумки спроваджував пана де Баржетона па той світ, він би, звичайно, перейнявся найпалкішою радістю. Зваживши своє теперішнє становище, поміркувавши про долю, яка чекає на його сестру, дівчину вродливу, але без піякого посагу, Люсьєн подивився б на цей шлюб, як на неждане щастя. Але тепер він витав у царстві золотих мрій, де юнаки, осідлавши різні "якби", долають усі перепони. Щойно поет бачив себе владарем вищого світу, і він страждав, так раптово упавши з тієї височини в сіру буденність. Єва ж і Давід гадали, що брат мовчить, приголомшений таким несподіваним щастям. Ці прекрасні душі сприйняли його мовчазну згоду за доказ справжньої дружби. Друкар із лагідним і сердечним красномовством узявся малювати щасливе життя, яке чекало всіх чотирьох. Незважаючи на Євині заперечення, другий поверх він умеблював із такою пишнотою, на яку не поскупився б тільки закоханий; з наївною ширістю третій поверх він

опорядив для Люсьєна, а помешкання над прибудовою у дворі приділив пані Шардон, до якої хотів виявити синівське піклування. Одне слово, друкар обіцяв родині таке безклопітне життя, а своєму братові таку незалежність, що Люсьєн, простуючи вздовж тихої, блискучої у місячному сяйві Шаранти під зоряним склепінням неба, вдихаючи свіже нічне повітря, зачарований Давідовим голосом і Євиною ніжністю, забув про терновий вінок, який світське товариство поклало йому на голову. Пан де Рюампре нарешті оцінив Давіда. Непостійність характеру знову перенесла поета в життя чисте, трудове й міщанське, яким він жив досі; воно видалося йому кращим і безтурботнішим. Гамір аристократичного світу все віддалявся й віддалявся. Нарешті, ступивши на бруківку Умо, шанолубець потиснув братові руку й увійшов у тон зі щасливими закоханими:

— А твій батько не буде проти цього одруження?

— Ти ж знаєш, як мало він про мене турбується! Старий живе для себе. Але взавтра я піду в Марсак побачитися з ним і домагатимуся, щоб він перебудував дещо відповідно до наших потреб.

Давід провів брата й сестру додому і як людина, котрій несила далі чекати, попросив у пані Шардон Євиної руки. Мати взяла доччину руку й радісно з'єднала її з рукою Давіда, а закоханий, набравшись сміливості, поцілував у чоло свою прекрасну наречену, яка, зашарівшись, усміхнулась йому.

— Он які заручини в бідняків, — промовила мати, зводячи погляд угору, немов благала господнього благословення. — Ви мужні, дитино моя, — сказала вона Давідові. — Над нами тяжіє лихо, і я боюся, щоб воно не перекинулося й на вас.

— Ми будемо багаті й щасливі, — поважно сказав Давід. — Ви зразу ж кинете свою роботу, не будете більше доглядати породіль і разом із дочкою та Люсьєном переберетеся в Ангулем.

Усі троє одне поперед одного розповідали здивованій матері про свої чудові плани; захопившись тією сімейною розмовою, вони заздальгідь утішались майбутніми радощами, як ото, коли пожинають ще не посіяний хліб. Давіда, якому хотілося, щоб цей вечір тривав вічно, довелось випроводити. Вибило годину, коли Люсьєн вернувся, провівши свого майбутнього зятя до брами Пале. Статечний Постель, занепокоєний незвичайним гармидером, дослухався, припишкнувши за віконницями. Він одчинив вікно і, побачивши в Євипій кімнаті світло, міркував: "Що воно там діється у Шардонів?"

— Що трапилося, хлопче? — спитав він, побачивши Люсьєна, ЯКИЙ вертався додому. — Чи не потрібна моя допомога?

— Ні, добродію, — відказав поет. — Але ви наш друг, і я можу сказати вам, у чім річ: мати дала згоду на шлюб моєї сестри з Давідом Сешаром.

У відповідь Постель із грукотом зачинив вікно: він був у розпачі, що раніше не попросив руки панни Шар— дон.

Замість іти в Ангулем, Давід повернув на марсакську дорогу. Він простував не поспішаючи і на сході сонця дійшов до загорожі перед батьківським домом. Під мигдалевим деревом закоханий побачив голову старого Ведмеда, що виднілася із-за

тину.

— Добридень, татуї — сказав Давід.

— О, це ти, синку? Яким побитом опинився ти тут

о такій ранній годині? Заходь звідси, — сказав виноградар, показуючи синові на гратчасту хвіртку. — Мій виноград весь у цвіту. Жодного пагінця не побав мороз. Цього року з кожного арпана буде бочок по двадцять. Але ж і добрив я не пошкодував!

— Батьку, я прийшов до вас поговорити про важливу справу.

— Ну, а як почуваються наші верстати? Ти, певно, там загібаєш золоту лопатю.

— Скоро загібатиму, батьку, але поки що я небагатий.

— А вонп все лихословлять про мене, — сказав старий, — оті буржуа, чи то пак, пан маркіз і пан граф, мовляв, своїми добривами я псую вино! Ну навіщо вона, ота наука? Тільки мозок каламутити. Сам подумай: ці пани мають сім, рідко коли вісім бочок вина з арпана і продають його по шістдесят франків за бочку; тим самим виторговують якісь чотириста франків із арпана, та й то, коли рік урожайний. А я маю по двадцять бочок і продаю їх по тридцять франків за одну. Шістсот франків виторгу! То хто, виходить, у дурні пошився? Якість! Якість! А що мені з вашої якості? Ну й тримайтеся за неї, за свою якість, панове маркізи! Як на мене, найліпша якість — це грошики. То що ти там казав?..

— Я одружуюся, батьку, і прийшов попросити вас...

— Попросити? Про що? Нічогісінько в мене, синку, нема... Женися собі, я не проти, але давати тобі нічого не дам... Я ж зовсім скапцанів: грош* за душею нема. Виноградники геть-чисто розорили. Оці два роки — ніякого тобі зиску! За се плати, за те плати, як не податки, то добриво, то ще якась напасть. Держава все забирає. Зі шкурою дере. Вже два роки виноградарі трудяться задурно. В цьому році нібито й заноситься на врожай, дак па тобі! — на бочки ціна підскочила. Злупили по одинадцять франків за штуку! Весь урожай — в кишеню бондарям! І чого це тобі забандюрилось женитися до збирання винограду?

— Та я тільки вашої згоди прийшов просити, батьку!

— Ну, це інше діло. А кого ж ти береш, цікаво знати?

— Я одружуюся з Євою Шардон.

— Що ж то за одна? Який у неї посаг?

— Вона дочка покійного пана Шардона, аптекаря з Умо.

— І ти полакомився на умівську дівку? Ти, буржуа! Королівський друкар в Ангулемі! Оце тобі плоди освіти! От і посилай діток у колеж! Так, так... Видно, вола багатійка, синку? — сказав із ласкавою усмішкою старий виноградар, підходячи до Давіда. — Якщо ти береш дівчину з Умо, то, виходить, грошви у неї — і кури не клюють! Ну й добре! Тепер хоч за оренду дому заплатиш! Ти ж знаєш, синку, що заборгував мені за два роки й три місяці дві тисячі сімсот франків. Ото до речі, нарешті розплачуся з бондарем. Не був би ти мені син, я міг би злупити з тебе й відсотки. Хай там що, а діло є діло! Ну, та бог з ними, відсотками. Де моє не пропадало! Так, так. А скільки ж за нею дають?

— Скільки дали за моєю матір'ю.

Старий виноградар мало не бовкнув: "Невже всього тільки десять тисяч франків?"
— але схаменувся, згадавши, що відмовився звітувати синові про материну спадщину, і вигукнув:

— Виходить, нічогісінько!

— Багатством моєї матері були її розум і врода.

— Іди-но на базар із цим крамом та й побачиш, що дадуть тобі за таке добро. Лихо з тими дітьми! Слухай, Давіде, коли я женився, у мене було всього багатства, що паперовий ковпак на голові та дві руки, я був злидений Ведмідь. А тобі ж я дав чудову друкарню! З твоїм ремеслом, з освітою тобі треба женитися на якійсь ангулемській крамарці і взяти за нею тисяч тридцять— сорок. Кинь ти оту любов, я тебе сам оженю! Тут усього за милю від мене живе вдова, років їй десь тридцять із гаком, мірошниця, дак у неї добра на сто тисяч буде. Оце тобі до пари! Її землі межують із марсакськими. От би прилучити їх до моїх — добрячий би вийшов у пас

маєток! Ото б я в ньому порядкував! Подейкують, ніби вона хоче побратися зі своїм прикажчиком Куртуа, та він же тобі нерівня! Я господарюватиму на млині, а вона хай собі маніжить в Ангулемі.

— Батьку, я вже заручився!

— Давіде, нема в тебе ділової жилки, бачу, ти вилетиш у трубу. Якщо ти й справді зійдешся з отією умів— ською дівкою, я через суд стягну з тебе орендну плату,

бо не бачу попереду нічого доброго. О мої верстати, мої бідолашні верстати! Скільки грошей викинув я, щоб вас змащувати, берегти в чистоті, щоб ви працювали справно! А тепер тільки й втіхи, що надія на добрий урожай...

— Батьку, досі, здається, я мало завдавав вам прикрощів...

— А ще менше платив за оренду будинку, — відказав виноградар.

— Крім згоди на мій шлюб, я прийшов просити, щоб ви надбудували третій поверх над домом і влаштували помешкання над флігелем у дворі.

— А дзузьки, у мене жодного су нема, сам здоров внаєш. Та й означало б це кинути гроші на вітер, бо який мені з того зиск? Хе! Який меткий, — примчав, ще й па світ не зоріло, та й загадав ціле будівництво, що й королю не до снаги! Хоч ти й Давід, але я не маю Соломонових скарбів. Ні, ти, певно, розуму відбився. Видно, годувальниця підмінила мені дитину!.. Ну й зародить на цій гілці винограду! — сказав він, перебиваючи сам себе і показуючи на виноградну віть. — От де дітки! Вони не ошукають свого батька: я їм гною, вони мені —" плоди. А ти? Віддав я тебе до колежу, із шкури пнувсь, щоб ти в люди вибився, в самого ж Дідо. навчався! І що з того вийшло? Невісточку-безприданницю приводиш мені з Умо! Ото б не їздив ти по науку в Париж, жив у мене на очах, то й батьківське слово шанував би: оженився б оце на мірошничці, дістав би сто тисяч капіталу, та ще й на додачу млина. А так... Ну, що ти в голову собі забрав, ніби я в нагороду за отакі синівські почуття палаців тобі понабудовую? Що ж воно справді виходить? Хіба в домі, де ти живеш, свиней двісті років тримали, що твоя дівуля з Умо не може там спати? Подумаєш! Та що вона, королева французька?

— Гаразд, батьку, я виведу третій поверх своїми коштами. Хай батько багатіє за рахунок сина. Хоч це й не по-людському, але в житті трапляється й таке.

— Е-е, синашу, то платити за оренду дому грошей нема, а будувати цілий поверх для своєї кралі кошти знайшов? Ач, який хитрун, рідного батька надумав у дурні пошити І

Діло повернулося так, що згоди дійти було важко, і старий зловтішався: адже він загнав сина на слизьке і міг тепер, нічого йому не давши, виглядати дбайливим батьком. Отже, Давід домігся від старого лише згоди на шлюб і дозволу здійснити на власні кошти необхідні перебудови в батьківському домі. Старий Ведмідь, взірєць батьків давньої закваски, виявив синові ласку тим, що не вимагав платні за оренду й не відібрав заощаджень, про які той так необачно бовкнув. Давід повернувся додому зажурений; він упевнився, що в разі якогось лиха, йому годі сподіватися на допомогу від батька.

У всьому Апгулемі тільки й розмов було, що про мимовільну шпильку єпископа та про відповідь пані де Баржетон. Подобиці тієї події були так перекручені, перебільшені й прикрашені, що поет став героєм дня. З вищих сфер, де бушувала ця злива пліток, кілька крапель упали й на простих городян. Коли Люсьєн ішов по Больє, прямуючи до пані де Баржетон, він помітив, що молодики поглядали на нього із заздрістю й почув кілька фраз, які потішили його гордість:

— От щасливець І — сказав писар стряпчого на ім'я Пті-Кло, Люсьєнів товариш по коледжу; він був дуже негарний із себе, і Люсьєн ставився до нього з поблажливою зверхністю.

— Воно й не диво! Вродливий, здібний — то й пані де Баржетон без тями від нього, — мовив на те один із дворянських синків, що був на вечорі, коли поет читав вірші.

Люсьєн із нетерпінням чекав години, коли застане Луїзу саму: він хотів дістати схвалення цієї жінки, яка стала вершителькою його долі, на шлюб сестри. Може, після вчорашнього вечора Луїза стане ніжніша, і, може, ця ніжність виллється у мить блаженства. Він не помилився: пані де Баржетон зустріла його з такими палкими виявами почуттів, що недосвідчений в коханні поет побачив у тому зворушливий доказ дедалі сильнішої пристрасті; вона дозволила поетові, що стільки вистраждав напередодні, палко поцілувати своє чудове золотисте волосся, руки, чоло.

— Якби ти бачив своє обличчя, коли читав вірші! — сказала вона. Напередодні вони перейшли на "ти" — па цю мовну ласку, коли Луїза, сидячи на дивані, витирала білою рукою краплини поту, що ніби завчасу оздоблювали перлами це чоло, яке вона ладна була увінчати лаврами. — Із твоїх чудових очей сипались іскри! Мені марилося, наче від твоїх уст тяглись золоті ланцюги, що приковують серця до уст поетів. ТИ повинен прочитати мені всього Шеньє — це поет закоханих. І ти більше не страждатимеш, я цього не донушу! Так, мій любий ангеле, я створю для тебе оазу, ти житимеш там життям поета, водночас діяльним і розніженим, безтурботним і працьовитим, легковажним і зосередженим. Але ніколи не забувайте, ваша ясновельможносте, що лаври ви завдячуєте мені: в цьому буде для мене гідна винагорода за всі страждання,

які довелося мені витерпіти. Бідолашний ти мій, вищий світ мене не помилує, як не помилував і тебе; він мстить за щастя, якого не знає сам. Так, мені завжди заздритимуть; хіба ви цього не помітили вчора? Хіба ви не бачили, як налетіли на мене ті мухи, щоб, тнучи, впиватися моєю кров'ю? І все-таки я була щаслива! Я жила! Вже давно так не бриніли струни мого серця!

З Луїзиних очей покотилися сльози. Люсьєн узяв руку коханої і замість відповіді довго цілував її. Отож ця жінка лестила марнолюбству поета, як раніш лестили мати, сестра й Давід. Усі довкола зводили для нього уявний п'єдестал. Як друзі, так і вороги, підтримували Люсьєна в його шанолюбних прагненнях, і він жив у полоні мрій. Молодеча уява так охоче стає спільником цих похвал і мрій, усі так поспішають слугувати молодому, сповненому надій красеню, що потрібен не один гіркий і холодний урок життя, щоб розвіяти цю самооману.

— То ти згодна, о моя чарівна Луїзо, стати мені за Беатріче, але Беатріче, яка дозволяє себе любити?

Вона звела свої чудові очі, доти опущені, і сказала, заперечуючи власні слова ангельською усмішкою:

— ■ Якщо ви заслужите... то... пізніше! Хіба ви не щасливі? Заволодіти серцем жінки, мати право сказати усе їй відверто, бути певним, що вас розуміють, — хіба це вже не щастя?

— Так, — відповів він з гримасою розчарованого коханця.

— Дитя! — сказала вона глузливо. — Але ж ви хотіли мепі щось сказати? Ти ввійшов ніби чимось стурбований, мій Люсьєне.

Люсьєп боязко розповів своїй коханій про любов Да— віда й сестри і сказав про їхній намір побратися.

— Бідолашний Люсьєн! — мовила пані де Баржетон. — Він боїться, що його висварять, покарають, непа— чебто він сам одружується. Що ж у тім поганого? — сказала вона, занурюючи пальці в Люсьєнового чуба. — Що мені до твоєї родини, коли ти — це ти? Невже тобі було б прикро, якби мій батько одружився зі своєю покоївкою? Мій любий хлопчику, для закоханих сім'я — це вонп самі. Невже в цілому світі може щось мене цікавити, окрім мого Люсьєна? Стань великим, добийся слави — ось наша мета!

На цю егоїстичну відповідь Люсьєн відчув себе най— щасливішою людиною в світі. В ту хвилину, коли він вислуховував божевільні докази, до яких вдавалася Лу— їза, доводячи йому, що вони одні в цілому світі, надійшов пан де Баржетон. Люсьєн нахмурих брови і, здавалося, зніяковів; Луїза підбадьорила його поглядом і запросила на обід; мовляв, поки зберуться картярі та постійні гості, він почитає їй Андре Шеп'є.

— Ви зробите приємність не тільки їй, а й мепі, — сказав пан де Баржетон. — Ніщо не тішить мене більше, ніж читання після обіду.

Поета приязно вітав пан де Баржетон, з ним ласкаво обійшлася Луїза, слуги ставились до нього з тією винятковою увагою, яку виявляють тільки до улюбленців своїх господарів, і Люсьєн зостався в особняку Баржетонів, прилучившись до втіх

розкоші, наданої до його користування. Коли салон наповнився гостями, він, осміливши від недоумкуватості папа де Баржетона та Луїзиної любові, прибрав вигляду переможця, в чому його заохочувала і прекрасна господиня. Він ласував усіма насолодами необмеженої влади, що її здобула Наїс, і їй приємно було поділяти ту владу із ним. Коротше кажучи, він цього вечора пробував себе в ролі містечкового героя. Помітивши, як змінилась Люсьєнова поведінка, дехто подумав, що він, як то кажуть, завів птури-мури із пані де Баржетон. В кутку вітальні, де зібралися всі заздрісники та ревнивці, Амелі, яка прийшла разом із паном дю Шатле, запевняла, що те велике лихо вже сталося.

— Не ставте нашій Наїс за провину марнолюбство отого хлопчиська, який пишається, що проліз у товариство, куди ніколи й не мріяв проникнути,— сказав Шатле. — Невже ви не бачите, що цей Шардон сприймає люб'язні фрази світської жінки за обіцянки? Він іще не вміє відрізнити мовчанки, притаманної справжній пристрасті, від прихильної розмови, якої вдовоївся за свою красу, молодість і талант. Жінки були б гідні глибокого жалю, якби відповідали за всі бажання, що їх вони навіюють нам. Він, звичайно, закоханий, але Наїс...

— О! Наїс! — підхопила лукава Амелі. — Наїс дуже щаслива з цієї пристрасті. В її роки любов юнака вельми спокуслива! Таж від такого кохання й сама молодієш, переймаєш сором'язливість молоденьких дівчат, їхні манери й не усвідомлюєш, як це смішно... Ну, а гляньте на цього аптекарського синка, — він тримається як господар у пані де Варжетон!

— Любов не знає жодних перепон!..—проспівав Ад— рієн.

На другий день в Ангулемі не було дому, де б не гадали про те, наскільки вже близькі між собою пан Шардон, alias !, де Рюбампре, та пані де Варжетон; вони були винні лише в кількох поцілунках, а світ ставив їм за провину гідне всілякого осуду раювання. Пані де Варжетон терпіла кару за свою владу. Серед дивацтв світського товариства чи не помічали ви несталості в міркуваннях та примхливості в його вимогах? Ї люди, яким усе дозволено: вони можуть пускатися на будь-який нерозважливий крок, усе, що вони вчинять,— пристойне; їх скрізь і в усьому виправдають. Та є й інші, до яких світ ставиться надзвичайно суворо; ці люди завжди повинні триматися бездоганно, ніколи не помилятися, ні в чому не схибити, не допуститись ані найменшої необачності; вони мов ті статуї, якими милуються, та тільки-но від зимових морозів у них відкришиться палець чи пощербиться ніс — і їх скидають із п'єдесталів; ніщо людське їм не дозволене; вони завжди повинні бути досконало божественні. Один погляд, що його пані де Барже— тон кинула на Люсьєна, був рівнозначний двадцяти рокам щастя Зізі та Франсіса. Потиск рук двох закоханих мав накликати на них усі громи Шаранти.

Давід привіз із Парижа невеличкі, потай відкладені,

1 Інакше (латин.).

заощадження, які призначив на витрати, пов'язані з одруженням та надбудовою третього поверху на батьківському домі. Поширити будинок — хіба це не означав

попрацювати на самого себе? Рано чи пізно дім перейде до нього, адже батькові сімдесят вісім років. Отож друкар зробив для Люсьєна легку дерев'яну надбудову, щоб не переобтяжувати вже й так потрісканої стіни старого дому. Він радісно й любовно впорядковував і оздоблював помешкання другого поверху, де мала жити красуня Єва. То був веселий час безхмарного щастя для обох друзів.

І хай нужденні обставини провінційного життя гнітили Люсьєна і йому надокучила осоружна ощадливість, що перетворювала монету в сто су на величезні гроші, проте він без нарікань терпів дріб'язкові розрахунки та прикрощі убогства. Його похмура замисленість поступилася місцем радісному виразу надії. Він бачив зорю, що засяяла в нього над головою; він мріяв про розкішне життя, будуючи своє щастя на могилі пана де Баржетона, який час від часу страждав од поганого травлення і мав щасливу манію вважати, що єдині ліки на пообіднє розладнання шлунка — смачно повечеряти.

На початку вересня Люсьєн уже не був фактором, він став паном де Рюбампре, він володів розкішним помешканням, якщо рівняти його до злиденної мансарди з даховим віконцем, де животів в Умо скромний Шардоп; він уже не був міщанином Умо, він жив у горішньому Ангулемі й разів чотири на тиждень обідав у пані де Баржетон. До нього прихильно ставився сам єпископ, і його приймали в єпископському домі. Будучи поетом, він належав до найосвіченіших у місті людей. Кінець кінцем у майбутньому він мав посісти місце серед знаменитостей Франції. Походжаючи по чепурненькій вітальні, прекрасній спальні та кабінету, обставлених із неабияким смаком, він міг тішити себе думкою, що ті тридцять франків, які уривав щомісячно з важкого матиного й сестриноного заробітку, він покрийє стократ, — бо вже бачив той день, коли історичний роман "Лучник Карла IX", над яким він трудився два роки, і томик віршів під назвою "Стокротки" прославлять його ім'я в літературному світі й дадуть йому досить грошей, щоб повернути всі борги матері, сестрі та Давідові. Тож, вважаючи себе за велику людину, наперед чуючи, як гримить його ім'я в майбутньому, Люсьєн приймав тепер ці жертви із величною певністю, що має па те всі підстави. Він із усмішкою терпів усі прикрощі, він тішився своїми останніми злиднями. Єва й Давід потурбувались про щастя брата перше, ніж про своє власне. Одруження відклалося до того часу, поки робітники закінчать опоряджати, фарбувати та обклеювати шпалерами третій поверх — адже Люсьєнові справи залагоджувалися в першу чергу. Того, хто знав Люсьєна, не здивувала б ця самопожертва: він був такий милий у своїх забаганках, такий ласкавий у поводженні! Він так зворушливо висловлював своє нетерпіння! Його бажання виконувались раніше, ніж він устигав заговорити про них. Така фатальна перевага над іншими здебільшого обертається молодим людям на шкоду, ніж на добро. Призвичаєні до прихильності, що викликає до себе чарівна юність, ошасливлені егоїстичним заступництвом, яке світ виявляє до своїх улюбленців так само, як багатій подає милостиню жебракові, котрий збудив співчуття і зворушив йому серце, багато цих дорослих дітей тільки втішаються з тієї прихильності, замість здобувати з неї користь. Не здогадуючись про приховані пружини суспільних відносин, вони сподіваються, що їх завжди зустрічатимуть усмішками, але настає час, коли світ викидає їх, як пристарілу

кокетку, за двері чи на вулицю, викидає, як старі лахи — голих, обібраних, без імені, без майна. Зрештою, Єва була навіть задоволена, що одруження відкладається, їй хотілося не поспішаючи придбати все необхідне для нового господарства. Та й як могли закохані відмовити у чомусь братові, котрий, дивлячись, як сестра орудує голкою, розчулено вигукував: "От би мені хотілось уміти шити!" Статечний і спостережливий Давід був рівноправним учасником цієї самопожертви. І все ж таки після Люсьєнового успіху в пані де Баржетон його лякала переміна, що відбувалася в Люсьєні. Він боявся, що той перейметься зневагою до міщанських звичаїв. Щоб випробувати брата, Давід кілька разів ставив його перед необхідністю зробити вибір між патріархальними сімейними радощами та розкошами вищого світу, і щоразу, коли Люсьєн заради родини поступався світськими втіхами, друкар вигукував: "Його ніколи не зіпсують!" Не раз троє друзів і матіпка Шардон виходили, як то заведено в провінції, на прогулянку за місто; вони йшли в ліси, що тягнуться за Ангулемом понад Шарантою; вони обідали на траві, підкріплюючись тим, що їм приносив Давідів учень у певний час на призначене місце.

Надвечір вони, притомлені, верталися додому, витративши всього три франки. Коли ж у якихось особливих випадках воїш обідали в сільських рестораціях, що являли собою щось середнє між провінційною корчмою та паризькою харчівпею, то така розкіш обходилася їм до п'яти франків, й розраховувалися Давід і матінка Шар— дон, платячи порівну. Давід був безмежно вдячний Люсьєнові за те, що він заради сільських розваг нехтував утіхами, які чекали на нього в домі пані де Барже— тон, та пишними обідами в світському товаристві, — адже ж тепер кожен прагнув ушанувати ангулемську знаменитість.

За таких обставин, уже тоді, коли все було готове для майбутнього господарства і Давід подався в Марсак запрошувати батька на весілля, сподіваючись, що старий, зачарований невісткою, візьме на себе бодай частину великих затрат, пов'язаних із перебудовою дому, сталася одна з тих подій, які в провінційних містечках призводять до цілковитої зміни уявлень.

В особі Шатле Люсьєн і Луїза мали домашнього шпигуна, який з наполегливістю, що походила з ненависті, посиленої пристрастю і водночас жадобою, вичікував нагоди влаштувати скандал. Сікст хотів довести пані де Баржетон до такого стану, щоб вона відверто виявила свої почуття до Люсьєна — отоді її вважали б за пропащу. Він прикинувся її слухняним повірником, па вулиці Мінаж він захоплено вихваляв Люсьєна, але десь— інде усіяко паплюжив його. Непомітно він домогся права запросто бувати в Наїс, яка вже анітрохи не остерігалася колишнього залицяльника; проте віп був занадто перебільшеної думки про стосунки закоханих: на превеликий жаль Луїзи й Люсьєна, їхня любов і далі лишалася платонічною. Бувають такі пристрасті, які розгоряються аж надто повільно — і хто знає, добре це чи погано. Закохані вдаються до маневрування почуттями, вони розмов— ляють, замість того щоб діяти, ведуть бій у чистому полі, а не йдуть на приступ. Вони пересичуються одне одним, даремно розтрачуючи свою жагу. Закохані не шкодують часу на безконечні розмови, на

перевірку своїх почуттів. І нерідко пристрасті, що виступили в похід із розмаяними корогвами, в повному параді, палаючи бажанням усе розметати, кінець кінцем ганебно відступають, не здобувши перемоги, обеззброєні, оглушені марпим брязкотінням. Такий фатальний кінець інколи пояснюється притаманною молодим несміливістю й навмисним зволіканням, вельми знадливим для жінок, які не похопили любовної премудрості, бо ні джигуни, спритні до зальотів" ні досвідчені кокетки, що вже бували в бувальцях, не підуть на подібне взаємне ошуканство.

Крім того, провінційне життя анітрохи не сприяє любовним утіхам і, навпаки, схиляє до розважливості та суперечок про любов; воно ставить такі перешкоди ніж— пим стосункам, що часто штовхає закоханих із палкою душею на крайні вчинки. Це життя засноване на дріб'язковому вистежуванні, на цілковитій відкритості домап' ніх взаємин і так суворо осуджує найменшу близькість, яка тішить серце, але нітрохи не зневажає добропристойності, так нерозважливо таврує найчистіші стосунки, що часто там пускають поговорі про жінок, які того зовсім не заслужили. Не одна з них шкодує, що не спізнала всіх розкошів гріха, якщо вже доводиться терпіти за нього покуту. Суспільство, що легковажно ганить або засуджує очевидні похибки, якими завершується тривала внутрішня боротьба, буває саме ж таки й винувате в тому, що відбуваються скандальні історії; але більшість людей, котрі лихословлять про вигадане непристойне поведіння деяких ббб вини винуватих жінок, не замислювалися над причинами, які змусили ту або ту жінку кипути виклик суспільним умовностям. Пані де Баржетон теж неминуче мала опинитися в тому безглуздому становищі, в яке попадало багато жінок, чиє падіння сталося вже після того, як вони були несправедливо звинувачені.

Напочатку, коли пристрасть тільки виникає, будь-які перешкоди лякають людей недосвідчених; а перешкоди, що постали перед нашими закоханими, скидалися на ниті, якими ліліпути обплутували Гуллівера. То були численні дрібнички, вони сковували будь-який рух і вбивали наипалкіші бажання. Пані де Баржетон була на видноті. Якби вона замикала перед гостями двері в години, коли до неї приходив Люсьєн, цим усе було б ска— запо; тоді краще вже було б утекти з ним. Правда, вона завжди приймала його в будуарі, до якого він так при звичаївся, що почував себе там господарем, але двері навмисне залишалися відчинені. Все виглядало цілком благопристойно. Пан де Баржетон, як той хрущ, кружляв по кімнатах, і йому й на думку не спадало, що дружині хочеться побути з Люсьєном на самоті. Якби йшлося тільки про чоловіка, Наїс могла б любісінько спекатися його, випровадивши кудись із дому чи загадавши йому якусь роботу по господарству; але їй набридали гості, і що дужче зростала цікавість, то вони ставали численніші. Провінціали за своїми звичаями люди в'їдливі, вони полюбляють заважати кохання, що тільки-но заклъовується. Слуги вешталися сюди й туди по дому, входили без виклпку, не постукавши в двері,— це був давній звичай, і досі він анітрохи не заважав жінці, яка не мала потреби з чимось критися. А якби вона змінила давні заведені правила — чи не означало б це признатися в коханні, в якому Ангудем іще сумнівався? Пані де Баржетон не могла кроку ступити з дому, щоб ціле

місто не знало, куди вона пішла. Прогулянка вдвох із Люсьє— ном кудись за місто видавалась їй кроком аж занадто ризикованим, менш небезпечно було б замкнутися з ним у кімнаті. Якби Люсьєн затримався в пані де Баржетон за північ, коли гості вже порозходились, уранці пішов би поголос. Отож і вдома, і поза домом пані де Баржетон завжди була на людях. Наведені подробиці малюють провінцію: там гріх подружньої зради або всіма визнаний, або неможливий.

Луїза, як і всі захоплені пристрастю недосвідчені жінки, мало-помалу починала усвідомлювати труднощі свого становища; вона боялася їх. Цей страх позначався і на тих палких суперечках, які відбирають у закоханих кращі години, коли вони залишаються на самоті. У пані де Баржетон не було маєтку, куди б вона могла повезти свого любого поета, як це роблять інші жінки, котрі, вигадавши слухний привід, ховаються в сільській глушині. Стомившись од життя на людях, доведена до розпачу цією тиранією, яка гнітила її тим важче, що втіхи кохання не приносили їй радощів, вона згадала про Ескар— ба і тепер мріяла поїхати туди провідати старого батька: так дратували жінку ці жалюгідні перешкоди.

Шатле не вірив у таку невинність. Він вистежував, у які саме години Люсьєн приходив до пані де Баржетон, і незабаром по тому з'являвся до неї завжди в супроводі пана де Шандура, людини у всьому тому товаристві найнестриманішої на язик. Шатле завжди пропускав його вперед; він чатував на випадок і сподівався, що рано чи пізно заскочить коханців зненацька. Його роль була нелегка, адже барон мусив удавати із себе цілком байдужого, аби мати змогу керувати всіма акторами драми, яку він замислив розіграти. Отож барон лестив

Люсьєнові, тим самим присипляючи його пильність, і, намагаючись одурити пані де Баржетон, не позбавлену проникливості, він прикинувся, ніби впадає біля заздрісної Амелі. Щоб спонукати де Шандура стежити за Луї— зою та Люсьєном, ревнивець уже кілька днів сперечався з ним про взаємини двох закоханих. Шатле запевняв, що пані де Баржетон глузує з Люсьєна, що вона занадто горда, занадто знатна, щоб опуститися до аптекарського синка. Роль справедливої людини, яка не довіряє чуткам, була передбачена його планом, бо він хотів прославитися захисником пані де Баржетон. А Станіслав дотримувався думки, що Люсьєн не з тих, кого можна вважати нещасливим зітхальником. Амелі додавала жару в суперечку, їй кортіло дізнатися, як же воно насправді. Кожен доводив своє. Як це трапляється в містечках, іноді хтось із Шандурових приятелів приходив саме під час цієї суперечки, коли Шатле і Станіслав один перед одним підкріплювали свою думку найдивовижнішими аргументами. І звичайно ж, супротивники, прагнучи здобути со

бі прибічника, неодмінно запитували в прибульця: "Ну, а як гадаєте ви?" Завдяки таким учепим суперечкам пані де Баржетон і Люсьєн постійно були в центрі уваги.

Нарешті одного дня Шатле висловив таке міркування: мовляв, скільки вони з паном Шандуром не заходили до пані де Баржетон у той час, коли там був Люсьєн, ніколи вони не помічали в їхніх взаєминах чогось підозрілого; двері будуара були відчинені, слуги заходили й виходили, ніщо не свідчило, щоб вони скакали в гречку, і таке інше.

Станіслав, не позбавлений певної дози дурості, негайно пообіцяв узавтра підійти до дверей будуара навшпиньки, і лукава Амелі всіляко підбивала його на це.

Це "завтра" було для Люсьєна одним із тих днів, коли юнаки рвуть на собі чуба і клянуться кинути дурну роль зітхальника. Він уже призвичаївся до свого становища. Поет, який колись не смів сісти на стілець у священному будуарі ангулемської королеви, обернувся на вимогливого коханця. Минуло тільки півроку, а він уже вважав себе за рівню Луїзи й запрагнув стати її володарем. Він вийшов із дому з наміром вчинити щось украй нерозважливе, поставити життя на карту, вдатися до всіх засобів палкого красномовства, сказати, що він утратив голову, нездатний думати, неспроможний написати й рядка. Проте деякі жінки почувають відразу до обміркованої рішучості, і це робить честь їхній делікатності, вони воліють поступитися пристрасті, а не безцеремонним домаганням. Та й узагалі, накинута втіха нікому не мила.

У виразі Люсьєпового обличчя, в його очах, у манерах пані де Баржетон помітила ту схвильованість, яка свідчить про завчасно обдуманий намір; вона вирішила розладнати його задум — почасти з духу суперечливості, почасти з високого розуміння любові. Схильна до перебільшень, ця жінка перебільшувала і вагу своєї особи. У власних очах пані де Баржетон була повелителькою, була Беатріче, Лаурою. Вона уявляла собі, що сидить, як у середні віки, під балдахіном на літературному турнірі, і Люсьєн повинен був завоювати її, домігшись багатьох перемог; йому належало затьмарити "натхненно дитя", Ламартіна, Вальтера Скотта, Байрона. Істота шляхетна, вона дивилася на свою любов, як на засіб звеличення: жадання, які вона навіювала Люсьєнові, повинні були будити в ньому жадобу слави. Таке жіноче донкіхотство походить із почуттів, які освячують любов, воно гідне шани, бо обертає кохання на користь, уславлює його, підносить. Постановивши грати роль Дульцінеї із Люсьєновому житті років сім-вісім, папі де Баржетон, як і багато провінційних жінок, прагнула, щоб коханець викупив її власну особу своєрідним рабством, тривалою сталістю, одне слово, вона хотіла випробувати свого друга.

Коли Люсьєн почав бій одним із тих нервових спалахів, що смішать жінок, котрі володіють собою, і засмучують тільки тих, котрі люблять, Луїза прибрала вельми достойного вигляду й почала довгу промову, пересипану пишномовними слівцями:

— А де ж ваші обіцянки, Люсьєне? — сказала вона наприкінці. — Не отруюйте наше нинішнє щастя докорами совісті, які згодом занепасть мені життя. Не псуйте майбутнього! І, заради вашої й моєї гордості, не псуйте теперішнього! Хіба моє серце не належить вам повністю? Чого ж ви ще домагаєтесь? Невже ви дозволите хтивості впливати на вашу любов? Хіба не в тому перевага коханої жінки, щоб примусити хтивість замовкнути? За кого ви мене маєте? Чи я уже не ваша Беатріче? Хіба я для вас не більше, ніж просто жінка? То, виходить, ви цінуєте мене навіть менше?..

— Ви те саме сказали б і чоловікові, якого не любите! — з люттю вигукнув Люсьєн.

— Якщо в моїх словах ви не відчуваєте справжньої любові, то ніколи не будете гідні мене.

— Ви ставите під сumpів моє кохання, щоб звільнити себе від обов'язку відповідати на пього,— сказав Люсьєн, упавши їй до ніг, і заплакав.

Бідолашний хлопець плакав щиро, бачачи, як довго ще доведеться йому стояти під райською брамою. То були сльози поета, розчарованого в своїй могутності, сльози скривдженої дитини, якій відмовили в жаданій іграшці.

— Ви ніколи мене не любили і — скрикнув він:

— Ви й самі не вірите в те, що кажете, — мовила вона, підлещена його жагою.

— То доведіть же, що ви моя! — в нестямі вигукнув Люсьєн.

В цю хвилину нечутно увійшов Станіслав і побачив напівпростертого Люсьєна, що, плачучи, припадав головою до Луїзиних колін. Потішений такою недвозначною картиною, Станіслав швидко відступив до дверей вітальні, де на нього чекав Шатле. Пані де Баржетон зразу ж кинулася слідом за ними, але не наздогнала шпигунів, які швидко пішли геть, ніби непрохані гості, що не хочуть заважати своєю невчасною появою.

— Хто це приходив? — спитала вона у слуг.

— Панове де Шандур і дю Шатле, — відповів старий камердинер Жантіль.

Вона вернулася в будуар бліда й схвильована.

— Якщо вони бачили вас у такій позі, я загинула,— сказала вона.

— От і добре! ■— вигукнув поет.

Вона тільки усміхнулась на цей егоїстичний і сповнений пристрасті вигук. У провінції такі історії роздухуються з кожним переказом. За хвилину всім стало відомо, що Люсьєна бачили біля ніг Наїс. Пан де Шандур, щасливий з такої нагоди прославитись, насамперед гайнув до клубу, щоб там розповісти про надзвичайну подію, а потім пішов від дому до дому. Шатле заходився попереджати кожного, що він, мовляв, особисто нічого не бачив і, поставивши себе осторонь, водночас під'юджував Станіслава, щоб той докладно розповідав всім скандальну історію. Станіслав, вважаючи себе за великого дотепника, додавав до кожної розповіді нові й нові подробиці. Ввечері до Амелі ринуло все товариство, бо під кінець дня в аристократичному Ангулемі вже ходили неймовірно перебільшені чутки, і кожен оповідач намагався перевершити своїми вигадками самого Станіслава. Жінкам і чоловікам не терпілося взнати, як воно там було насправді. З невинним виглядом найгучніше галасували про скандальну історію, про розбещеність Амелі, Зефіріна, Фіфіна, Лолотта — саме ті жінки, котрі більше чи менше були винні в забороненому щасті. Дразлива тема варіювалася на всі лади.

— Ви чули? — казала одна. — Бідолашна Наїс! Я всьому цьому анітрохи не вірю! Вона ж бо жила таким бездоганним життям! Вона занадто горда, щоб скотитися так низько. Вона могла тільки протегувати панові Шардону, але не більше... Ну а якщо справді вона без тям заохалася в нього, то мені шкода її від щирого серця!

— Тим більше шкода, що вона себе на чисте посміховисько виставила: адже вона в матері годиться отому Люлю — як його називає Жак. Тому ж віршомазові щонайбільше двадцять два роки, а Наїс, між нами кажучи, добрих сорок!

— Як на мене,— казав Шатле,— то, думаю, саме положення, в якому застали пана де Рюампре, свідчить про цілковиту невинність Наїс. Хіба навколішки благають того, що вже даровано?

— А чом би й ні? — грайливим тоном сказав Франсіс, заслуживши докірливий погляд Зефіріни.

— Та розкажіть-бо до пуття, як воно було? — допитувались у Станіслава, тісним колом обступивши його в кутку вітальні.

Станіслав уже вигадав цілу історію, повну непристойностей, і супроводив свою розповідь такими жестами, прибирав такі пози, що очевидність злочину не викликала сумнівів.

— Неймовірно! — вигукували довкола.

— І то серед білого дня! — обурено мовила одна з дам.

— Подумати лишень — Наїс! Ніколи б не запідозрила.

— Що ж із нею тепер станеться?

Далі пішли всілякі здогади, нескінченні припущення!.. Дю Шатле захищав пані де Баржетон, але захищав так невдало, що насправді не гасив вогню пліток, а ще дужче його роздмухував. Лілі, засмучена падінням найсвітлішого ангела в сонмі ангулемського Олімпу, уся в сльозах, пішла передати єпископові сумну новину. Коли поголоска розійшлася по всьому місту, вдоволений Шатло подався до пані де Баржетон, де — гай-гай! — грали у віст лише за одним столом; він дипломатично* попросив у Наїс дозволу поговорити з нею сам на сам у будуарі. Вони сіли на дивані.

— Ви, звичайно, знаєте, — почав Шатле, стишивши голос, — про що гуде весь Ангулем?

— Ні, — відказала вона.

— В такому разі, — провадив він, — я занадто вас поважаю, щоб залишати в невіданні. Я повинен про все розповісти, щоб ви мали змогу спростувати наклепницькі чутки, які розпускає, мабуть, Амелі, котра набралася зухвальства вважати себе вашою суперницею. Сьогодні вранці я заходив до вас із отією мавпою Станіславом; він ішов за кілька кроків поперед мене й тепер запевняє, ніби, наблизившись до цих дверей, — Шатле показав на двері будуара,— побачив вас і пана де Рюампре в такій позі, що не зважився увійти; він кинувся назад украй розгублений і, не давши мені часу отямитись, потяг мене за собою, і тільки тоді, коли ми дійшли до Больє, пояснив мені, чого він утік. Якби я був довідався про все те раніше, то кроку не ступив би від вас, щоб дати свідчення на вашу користь; та ми відійшли вже далеко, вертатися було пізно і це нічого не дало б. Ну, а тепер — бачив там Станіслав щось чи ні — його треба пошити в дурні. Дорога Наїс, не дозволяйте цьому бовдурові грати вашим життям, вашою честю, вашим майбутнім; затулійте йому рота. Ви знаєте, в якому я тут становищі. Хоч мені й потрібна підтримка кожної людини, я вам відданий і стану на ваш бік. Розпоряджайтеся життям, яке належить тільки вам. Хоч ви й знехтували мої почуття, моє серце навіки ваше, і я за всіх обставин доведу, як вас кохаю. Так, я оберігатиму вас, як вірний слуга, не сподіваючись винагороди, щасливий слугувати вам, навіть якби ви про це й не

дізналися. Сьогодні 8 самого ранку я всіх і кожного запевняв, що нічогосінько не бачив, хоч і стояв на порозі вітальні. Коли б вас запитали, яким чином дійшли до вашого слуху оті наклепницькі чутки, покликайтеся на мене. Я матиму за честь бути вашим оборонцем; але, між нами, пан де Баржетон єдиний, хто може зажадати сатисфакції в Станіслава... Якщо отой хлопчисько Рюампре й дозволив собі якесь зухвальство, то не можна допустити, щоб честь жінки залежала од вітрогона, котрому спала безглузда думка кинутись їй до ніг. Оце й усе, що я хотів сказати.

Наїс кивком голови подякувала Шатле й замислилась. Її до огиди гнітило провінційне життя. Після перших же слів барона вона подумала про Париж. Мовчанка пані де Баржетон ставила її підступного поклонника в ніякове становище.

— Розпоряджайтесь мною, — сказав він, — прошу вас.

— Дякую, — відповіла вона.

— Як ви гадаєте вчинити?

— Я подумаю.

Тривала мовчанка.

— Невже ви так закохалися в того хлопчину?

Вона зверхньо посміхнулася й склала руки на грудях, втупивши погляд у завіси будуара. Шатле пішов, не розгадавши серця цієї гордої жінки. Згодом, коли пішли також Люсьєн і чотири вірні старигани, які прийшли пограти у віст, знехтувавши сумнівні плітки, пані де Баржетон зупинила чоловіка, що вже намірився йти спати і відкрив рота, щоб побажати дружині доброї ночі.

— Ідіть сюди, мій дорогий, мені треба поговорити з вами, — сказала вона з деякою врочистістю.

Пан де Баржетон пішов за дрюжною в будуар.

— Може, я, захотівши стати заступницею для пана де Рюампре, — сказала Наїс, — з необачності виявила до нього надмірну прихильність, що її хибно зрозуміли як місцеві йолопи, так і він сам. Сьогодні вранці Люсьєн кинувся мені до ніг, отут, де ми сидимо з вами й при— зпався в коханні! В ту хвилину, коли я підіймала з підлоги цього хлопчика, ввійшов Станіслав. Зневаживши обов'язки щодо жінки, дотримуватись яких чемність зобов'язує дворянина за будь-яких обставин, він насмілювався пустити поголоску, нібито застав нас двох у якійсь підозрілій позі, хоч насправді я поставилася до того зухвальця так, як він заслуговував. Якщо ж цей молодий шаленець дізнається, до яких наклепів спричинився його вибрик, він, я певна, образить Станіслава й викличе його па дуель. Але ж подумайте, це було б рівнозначно прилюдному освідченню в коханні. Нема потреби доводити вам, що ваша дружина чиста; та ви самі розумієте, якої наруги зазнала б і ваша і моя честь, коли б пан де Рюампре став захищати мене від наклепів. Ідіть же негайно до Станіслава і найрішучіше вимагайте від нього сатисфакції за ті образливі плітки, які він розпустив про мене. Пам'ятайте: ніякого з ним примирення, хіба що він одмовиться від своїх слів у присутності багатьох статечних свідків. Вчинивши так, ви заживете доброї слави між усіх порядних людей, ви діятимете, як людина розважлива, порядна і здобудете право па мою пошану. Я

зараз же посилаю Жантіля верхи в Ескарба до мого батька, він буде вашим секундантом; незважаючи на свій вік, він, я знаю, зуміє провчити того блазня, що насмілювався паплюжити добре ім'я жінки з роду Негрпеліс. Вибір зброї надається вам; бийтеся на пістолетах, ви влучно стріляєте.

— Я йду, — сказав пан де Баржетон, надіваючи капелюха й беручи ціпок.

— Гаразд, мій любий, — сказала розчулена дружина. — Ось таких чоловіків я люблю. Ви справжній лицар.

Вона підставила для поцілунку чоло, і старий цмок— пув його, щасливий та гордий. І жінка, що відчувала якусь ніби материнську любов до цієї сивоголової дитини, не могла втримати сліз, коли почула, як грюкнула за ним хвіртка.

"Як він мене любить! — подумала вона. — Бідолаха дорожить життям, а без жалю ладен загинути ради мене".

Пан де Баржетон не переживав, що завтра йому доведеться стояти віч-на-віч із супротивником і дивитися на дуло пістолета, націленого на нього; пі, поки він ішов до Шандура, його непокоїло і тривожило зовсім інше: "Що я йому скажу? Наїс повинна була підказати мені головну думку!" І він сушив собі голову, складаючи кілька фраз, які б не видалися надто смішними.

А проте люди, що живуть, як пан де Баржетон, у вимушеній мовчанці, на яку їх прирікає обмежений розум та вузький кругозір, у рішучі хвилини життя прибирають особливо поважного вигляду. Вони розмовляють мало і, природно, дурниць вибовкують менше; вони довго міркують над тим, що мають сказати, і через крайнє недовір'я до себе так ретельно готують свої промови, що нарешті висловлюються з великим блиском — диво дивне, подібне до того, котре розв'язало язика Валаамовій ослиці. Тим-то й пан де Баржетон повівся як людина неабияка. Він виправдав думку тих, хто мав його за філософа піфагорської школи. Увійшовши до Станіслава об одинадцятій вечора, він застав у нього велику компанію. Пан де Баржетон мовчки вклонився Амелі й удостоїв кожного своєї недоречної посмішки, що за таких обставин видалась іронічною. Запала могильна тиша, яка буває в природі перед грозою. Шатле, що вже вернув сюди, багатозначно глянув на пана де Баржетона, потім на Станіслава, якому ображений чоловік церемонно і3 клонився.

Шатле збагнув причину такого пізнього візиту, — старий о цій годині звичайно уже був у ліжку; очевидно, його немічну руку скеровувала Наїс; а що близькі взаємини Шатле з Амелі надавали йому права втручатись у сімейні справи цієї родини, то він підвівся, підійшов до пана де Баржетона і, відвівши його вбік, спитав:

— Ви хочете говорити із Станіславом?

— Так, — відповів добряга, радіючи посередництву і сподіваючись, що Шатле вестиме замість нього переговори.

— Тоді, будь ласка, зайдіть у кімнату Амелі, — сказав начальник податкового управління, задоволений, що відбудеться дуель, яка, чого доброго, зробить пані де Бар— жетон удовою і внеможливить її одруження з Люсьєном, призвідником поєдинку.

— Станіславе, — сказав Шатле до пана Шандура, — Баржетон прийшов, мабуть,

вимагати сатисфакції, адже ви стільки базікали про Наїс. Ідіть-но в будуар вашої дружини і тримайтесь обидва, як личить дворянам. Не здіймайте галасу, будьте підкреслено чемні, коротше, поведіться з англійською витримкою і не принижуйте своєї гідності.

За хвилину Станіслав і Шатле підійшли до Баржето— па.

— Вельмишановний пане, — сказав ображений чоловік, — ви кажете, що застали пані де Баржетон у якійсь підозрілій позі з паном де Рюбампре?

— З добродієм Шардоном, — глузливо вточнив Станіслав, який не вважав Баржетона за людину рішучу.

— Хоч би й так, — вів далі чоловік Наїс. —■ Якщо зараз же ви не відмовитесь від ваших слів у присутності всього товариства, що зібралось у вашім домі, я попрошу вас потурбуватися про секунданта. Мій тесть, пан де Негрпеліс, буде у вас о четвертій ранку. Тож зробімо останні розпорядження, бо справу можна залагодити лише за однієї умови: про неї я вам уже сказав. Мене ображено — і право вибору зброї за мною. Будемо битись на пістолетах.

Всю дорогу пан де Баржетон переживував свою промову, найдовшу в його житті; він виголосив її незворушно і навдивовижу просто. Станіслав геть сполотнів і подум—ки запитав себе: "А що ж я там, власне, бачив?" Але йому не лишалось іншої ради, як одмовитись від своїх слів перед усім товариством у присутності цього мовчуна, що, видно, аж ніяк не був схильний до жартів, або стати перед дулом пістолета, на саму думку про який огидний страх здавлював йому горло мов розпеченими обценьками; зрештою, він обрав більш віддалену небезпеку.

— Гаразд! До завтра, — сказав він панові де Баржето— ну, сподіваючись, що справа, може, якось уладнається.

Троє чоловіків вернулися до вітальні, де всі втупились у їхні обличчя; Шатле посміхався, пан де Баржетон виглядав так, як і завжди в своєму домі, але Станіслав був блідий. З його обличчя деякі жінки здогадалися, про що йшла мова. "Вони битимуться!" — пошепки переходило з уст в уста. Половина гостей вважали, що Станіслав винен,— що він збрехав, свідчила його блідість і розгубленість; друга половина захоплювалася манерою пана де Баржетона триматися. Шатле прибрав поважну й таємничу міну. Вділивши кілька хвилин спогляданню присутніх, Баржетон пішов.

— Знайдуться у вас пістолети? — прошепотів Шатле на вухо Станіславу, і той затремтів од голови до п'ят.

Амелі все зрозуміла і знепритомніла; жінки мерщій віднесли її до спальні. Зчинився страшенний гамір, усі заговорили водночас. Чоловіки залишились у вітальні й одноставно заявили, що пан де Баржетон повівся слушно.

— Хто б міг подумати, що це старе луб'я здатне на такий шляхетний вчинок? — сказав де Сенто.

— А чого ж? — озвався безжальний Жак. — Замолоду він прекрасно орудував зброєю. Батько не раз розповідав мені про Баржстонові подвиги.

— Та ну? Розставте їх за двадцять кроків, і обидва схиблять. Треба тільки взяти кавалерійські пістолети, — сказав Франсіс, звертаючись до Шатле.

Коли всі порозходилися, дю Шатле заспокоїв Станіслава і його дружину, запевнивши, що все буде гаразд, мовляв, у поединку між шістдесятирічним і тридцятишести— річним — перевага завжди на боці молодшого.

Врапці другого дня, коли Люсьєн снідав із Давідом, що вернувся з Марсака, не домігшись батькової допомоги, ввійшла схвильована пані Шардон.

— Ти, Люсьєне, чув новину? Про неї гомонять повсю-* ди, навіть на базарі. Сьогодні о п'ятій ранку пан де Баржетон трохи не вбив пана де Шандура на лузі пана Тюлуа. Де Шандур нібито пустив учора поголоску, що заскочив тебе з пані де Баржетон.

— Брехня! Пані де Баржетон ні в чому не випна! — скрикнув Люсьєн.

— Я чула, як один селянин розповідав про всі подробиці тієї дуелі. їдучи до міста, він усе бачив зі свого воза. Пан де Негрпеліс прибув о третій ранку — він був секундантом Баржетона; він сказав Шандурові, що й сам викличе його на дуель, якщо з його зятем трапиться лихо. Пістолети дав їм якийсь кавалерійський офіцер. Пан де Негрпеліс кілька разів їх перевірів. Дю Шатле був запротестував проти випробування пістолетів, і тоді звернулися до офіцера, щоб той розсудив суперечку, і офіцер сказав, що в справності зброї завжди корисно пересвідчитись, якщо не хочуть обернути дуель на дитячу забавку. Секунданти поставили супротивників на відстані двадцяти п'яти кроків. Пан де Баржетон тримався, ніби па прогулянці; він стрельнув перший, куля влучила Шандурові в шию і той, уже неспроможний вистрілити, упав. Хірург із лікарні оце недавно сказав, ніби Шандур отак і залишиться до самої смерті кривошиїм. Я зайшла сказати тобі про наслідки дуелі, щоб ти, бува, не подався до пані де Баржетон, ба й не показувався в Ангулемі, а то хто-небудь із Шандурових друзів може тебе підбити па поєдинок.

В цю хвилину Баржетонів камердинер Жантіль зайшов у супроводі друкарського підмайстра і подав Люсьєнові листа від Луїзи.

"Друже мій, Ви вже, думаю, знаєте, чим закінчилась дуель між Шандуром та моїм чоловіком. Сьогодні ми не прийматимемо нікого. Будьте обережні, ніде не показуйтеся, прошу Вас у ім'я любові до мене. Чи не здається вам, що цей сумний день найкраще провести у Вашої Беатріче, життя якої перемінилось у зв'язку з цією подією і яка має багато чого Вам сказати".

— На щастя, — мовив Давід, — післязавтра наше весілля; ось тобі й привід рідше з'являтися до пані де Баржетон.

— Дорогий Давіде, — відповів Люсьєн, — вона просить мене прийти сьогодні. Думаю, треба послухати її, вона краще знає, як мені слід поводитися за теперішніх обставин...

— Виходить, тут усе вже готове? — запитала Давіда пані Шардон.

— А ви подивіться! — вигукнув Давід, радий, що може показати, як змінилося помешкання другого поверху, де все було оновлене, все вилискувало.

Там усе дихало тією ніжністю, яка панує в оселі молодого подружжя, де весільні

квіти і фата молодої ще прикрашають сімейне життя, де весна кохання відбивається в кожній речі, де все сяє білиною, все чисте, все в цвіту.

— Єва житиме, як припцеса, — сказала мати, — але ви потратили силу-силенну грошей! Справжнє безумство!

Давід усміхнувся й нічого не відповів, бо пані Шардон торкнулася відкритої рани, яку приховував бідолашний закоханий і яка його страшенно мучила: витрати настільки перевищили його розрахунки, що в нього не залишилося коштів для надбудови у дворі. Тещі доведеться ще довго очікувати на свій куточок, про який піклувався зять. Великодушні люди дуже страждають, коли, буває, не можуть виконати якоїсь обіцянки, що їй навіює притаманне ніжним почуттям марнолюбство. Давід приховував свою скруту, щоб не вразити Люсьєна, якого могли б засмутити жертви, принесені задля нього.

— бва зі своїми подругами теж добре потрудилася, — мовила пані Шардон. — Посаг, кухонне начиння, усе готове. Дівчата так її люблять, що потай від неї обшили матраци білою байкою з рожевою облямівкою. Вийшло чудово! Тільки глянеш — вже заміж хочеться!

Мати й дочка витратили всі свої заощадження, щоб стягнутися на речі, про які чоловіки завжди забувають. Знаючи, як пишно прагне Давід опорядити помешкання — адже йшлося навіть про те, щоб замовити в Лімо— жі порцеляновий сервіз,— вони з останніх сил вибивалися, щоб посаг не поступився перед Давідовим надбанням. Це змагання в любові й щедрості загрожувало тим, що молодята вже на самому початку сімейного життя мали неминуче зазнати матеріальної скрути, незважаючи на видимість міщанського добробуту, що міг видатись навіть розкішшю в такій дрімучій провінції, як тогочасний Ангулем.

Побачивши, що мати й Давід пішли в спальню, де йому були вже знайомі і меблі, й білі з блакитним шпалери, Люсьєн умить гайнув із дому й подався до пані де Баржетон. Він застав Наїс та її чоловіка за сніданком: у пана де Баржетона після врапішньої прогулянки з'явився, нівроку, добрий апетит, і він спокійнісінько їв, анітрохи не переймаючись тим, що сталося вранці. Пап де Негрпеліс, старий поміщик, особа досить показна, нащадок старовинної французької знаті, сидів поруч із дочкою. Коли Жантіль доповів про пана де Рю'бампре, сивий старець кинув на Люсьєна пильний погляд батька, якому кортіло скласти думку про людину, котру виріз— пила з-поміж інших його дочка. Надзвичайна Люсьєнова врода так гостро вразила його, що він не міг приховати схвального погляду; проте в доччиному захопленні він, здавалося, вбачав скоріше флірт, аніж пристрасть, скоріше примху, ніж тривалу любов. Сніданок уже закінчувався, отож Луїза могла встати з-за столу н залишити батька зі своїм чоловіком. Вона подала Люсьєспові знак ітп за нею.

— Друже мій, — почала вона голосом сумним і водночас веселим, — я їду до Парижа, а Баржетона батько бере до себе в Ескарба, де він житиме, поки я буду відсутня. Пані д'Еспар, у дівочтві Бламон-Шоврі, з якою ми породичалися через д'Еспарів, старший пагін роду Негрпеліс, зараз дуже впливова особа і сама по собі, і

завдяки своїм родичам. Якщо вона погодиться визнати мене за родичку, я маю намір зміцнити наші взаємини: завдяки своєму впливу вона може домогтися пристойного місця для Баржетона. Я потурбуюся, щоб королівський двір захотів бачити його депутатом від Шаранти, і це допоможе його обранню в нашій окрузі. Становище депутата може надалі сприяти моїм успіхам у Парижі. Це ж ти, мій любий хлопчику, навів мене на думку перемінити спосіб життя! Сьогоднішня дуель змушує мене на деякий час відмовитись од прийомів, бо завжди знайдуться люди, котрі стануть на бік Шандура і копатимуть нам яму. За таких обставин, та ще в умовах малого містечка, мені лишається тільки виїхати на той час, доки вляжуться пристрасті. Якщо мене чекає успіх, я ніколи не вернуся в Ангулем, якщо ж ні, то залишуся в Парижі, поки складуться умовини, за яких я матиму змогу літо проводити в Ескарба, а зиму в Парижі. Тільки таке життя личить порядній жінці, а я надто довго зволікала. Щоб зібратися, досить одного дня. Я виїду завтра вночі, і ви будете мене супроводити, правда ж? Виїжджайте раніше за мене. Між Манлем та Рюффеком я візьму вас до себе в карету, і ми швидко дістанемось до Парижа. Лише там, мій любий, слід жити видатним людям! Тільки з рівнею собі почуваєшся легко, у всякому іншому середовищі — суцільна мука. Саме Париж, столиця інтелектуального світу, — арена ваших майбутніх успіхів! Поспішайте ж подолати відстань, яка відокремлює вас од Парижа! Не допустіть, щоб ваша думка зачахла у цьому закутні дикої провінції. Не баріться увійти в спілкування з великими людьми, що втілюють велич дев'ятнадцятого сторіччя! Наблизьтесь до королівського двору і влади. Ні почесні, ні слава не стануть розшукувати талант, що скніє десь у глухому містечку. Назвіть мені бодай одну якусь велику мистецьку річ, створену в провінції! Згадайте нещасливого Жан-Жака Руссо! Як невтримно поривався він до цього духовного сонця, що породжує славетних людей, запалюючи уми у зіткненнях інтелектів. Невже вам не судилося посісти своє місце серед світил, що сходять у кожну епоху? Ви не уявляєте, як багато важить для молодого таланту, коли його ласкаво приймають у вищому світі. Я відрекомендую вас пані д'Еспар; до її салону потрапити нелегко; там ви зустрінете всіх великих людей — міністрів, послів, парламентських ораторів, найвпливовіших перів, багатіїв і знаменитостей. Треба бути нікчемним невдахою, щоб своєю молодістю, вродою і обдаруванням не привернути до себе уваги. Великим талантам чужа дріб'язковість, вони вас підтримають. А тільки-но піде чутка, що ви посідаєте високе становище, як ваші твори набудуть величезної вартості. Для митців дуже важливо бути на видноті. І тоді вам трапиться безліч нагод забагатіти, дістати вигідну посаду, субсидії від держави. Бурбони так любляють опікуватися літературою, мистецтвом! Тому будьте водночас иоетом-католиком і поетом-роялістом! Це не тільки чудово само по собі, а ще й забезпечить вам багатство. Хіба ж опозиція, хіба ліберали призначають письменників на посади, дають їм пагороди та багатство? Отож обирайте певну дорогу і простуйте туди, куди йдуть усі генії! Я відкрила вам свою таємницю, бережіть її якнайпильніше і збирайтеся мене супроводити. Невже не хочете? — докинула вона, здивована мовчанкою свого милого.

Люсьєнові, приголомшеному видивом Парижа, що промайнуло перед ним, коли він слухав оті спокусливі слова, здалося, ніби досі половина його мозку дрімала, і лише тепер розбудилися всі мислі, так розширився його кругозір: йому уявилося, що, сидячи в Ангулемі, він скидається па жабу, яка причаїлась під каменем на дні болота. Париж у всьому своєму сяйві, Париж, що в уяві провінціала виглядає якимсь Ельдорадо, постав перед ним у золотих шатах, у діамантовій королівській короні з розкритими для молодих талантів обіймами. Знамениті люди поривалися назустріч йому й вітали його як брата. Там усе всміхається генієві. Там немає ні заздрісних дворянчиків, які вщипливими словами ранять письменника, ані тупої байдужості до поезії. Звідтіля плавом пливуть поетичні творіння, там за них платять, там їх випускають у світ. Прочитавши перші сторінки "Лучника Карла IX", видавці повідмикають сейфи й запитають: "Скільки бажаєте?" А, крім того, Люсьєн розумів, що, подорожуючи, вони через самі обставини зійдуться, Лу— їза цілком належатиме йому, і вони почнуть жити разом.

На запитання: "Невже не хочете?" — поет відповів слізьми; він обійняв Луїзу за стан, пригорнув до грудей, вкрив її шию палкими поцілунками. Та раптом він стрепенувся, вражений несподіваною думкою, й вигукнув:

— Боже мій, післязавтра весілля моєї сестри!

Це був останній зойк, останнє зітхання досі порядного й чистого хлопця. Міцні зв'язки, що єднають юні серця з родиною, з друзями дитинства, з першоджерелом невинних радощів, мали розпастися під ударом страшної сокири.

— Даруйте, — вигукнула горда Негрпеліс, — що спільного між весіллям вашої сестри та нашим коханням? Невже вам так приємно грати першу роль на цьому бенкеті міщан і ремісників, що ви не можете задля мене поступитися такою вишуканою втіхою? О, яка велика жертва! — сказала вона з презирством. — А я через вас сьогодні вранці послала свого чоловіка битися! Ідіть геть, добродію, залиште мене! Я обманулась у вас.

Напівпритомна, вона впала на диван. Люсьєн кинувся до неї, благаючи простити його, проклинаючи власну родину, сестру, Давіда.

— Я так вірила у вас, — сказала вона. — Була ж мати і в пана де Кант-Круа, яку він палко любив, а проте, жадаючи, щоб я написала йому: "Я задоволена з вас", — кін загинув у полум'ї битви. А ви заради поїздки зі мною не можете відмовитись від весільного обіду.

Люсьєн ладен був убити себе, його розпач був такий щирий, такий глибокий, аж Луїза, зрештою, простила його, але дала відчуття, що він мусить спокутувати свою провину.

— Ідіть же, — сказала вона наприкінці, — та будьте обачні і взавтра опівночі чекайте на мене кроків за сто по той бік Манля.

Повертаючись до Давіда, Люсьєн не чув землі під ногами, і надії переслідували його, як фурії Ореста, бо він передбачав тисячу труднощів, що вміщалися в одне страшне слово: гроші. Він так боявся Давідової проникливості, що замкнувся в своєму затишному кабінеті, аби оговтатися від приголомшення, до якого призвело його нове

становище. Отже, доведеться покинути це помешкання, опорядження якого обійшлося так дорого, і тим самим визнати, що всі жертви пішли намарне. Люсьєно— ві спало на думку, що тут могла б оселитися мати. Тоді б Давід заощадив кошти, потрібні для надбудови в дворі. Виходить, його від'їзд піде навіть на користь родині; він знайшов тисячу причин, які виправдували його втечу, — немає більшого єзуїта, ніж наші бажання. Люсьєн тут же подався в Умо, щоб розповісти сестрі про крутий поворот у своїй долі та порадитись із нею. Проходячи повз Постелеву аптеку, він подумав, що в разі крайньої потреби, не знайшовши іншої ради, він зможе позичити в батькового наступника суму, необхідну йому, щоб прожити в Парижі рік.

"Якщо я житиму в Парижі з Луїзою, то екю на день буде для мене величезною сумою, і за рік це складе всього тисячу франків, — міркував він. — А через півроку я розбагатію".

Попросивши сестру й матір зберегти його таємницю, Люсьєн довірив їм свої сердечні справи. Вони плакали, слухаючи його честолюбні плани, а коли він запитав, чого вони так побиваються, сказали, що всі свої заощадження витратили на білизну, на Євин посаг, на всілякі дрібниці, про які не подумав Давід, і вони, мовляв, щасливі, доклавши свою частку, бо друкар в шлюбному контракті зазначив, що взяв за Євою десять тисяч франків. Тоді Люсьєн висловив думку про позичку, і пані Шардон пішла до Постеля просити в нього на рік тисячу франків.

— Але ж, Люсьєне, — сказала Єва, в якій защеміло серце, — виходить, ти не будеш на моєму весіллі? О, вернися потім! Я кілька днів зачекаю! Коли ти проведеш її в Париж, вона ж за тижнів два відпустить тебе! Невже вона на якийсь тиждень не поступиться тобою заради пас? Адже ми виростили тебе для неї! Шлюб наш не принесе нам щастя, коли тебе не буде на весіллі... А чи вистачить тобі тисячі франків? — раптом запитала вона, урвавши себе. — Хоча фрак лежить на тобі прекрасно, але ж він у тебе один! Ти маєш усього дві тонкі сорочки, а решта шість із грубого полотна. В тебе тільки три батистові краватки, а інші з простого мусліну; та й твої носовички не гарні. Хіба в Парижі буде з тобою сестра, щоб випрала білизну відразу ж, як буде потрібно? Тож слід мати більше білизни. У тебе тільки одні нанкові панталони, пошиті цього року, — торішні дуже вузькі. Тобі доведеться шити одяг у Парижі, а там ціни не ангу— лемські. У тебе всього два білих жилети, які можна одягати, решту я вже лагодила. Послухай, раджу тобі взяти дві тисячі франків.

У цю хвилину надійшов Давід, і, видно, він почув останні слова, бо мовчки подивився на брата й сестру.

— Не приховуйте нічого від мене, — сказав він.

— Уяви собі, — вигукнула Єва, — він їде з нею!

— Постель згоджується позичити тисячу франків, — сказала пані Шардон, заходячи в кімнату й не помічаючи Давіда, — але тільки на півроку, та й то з умовою, щоб за тебе поручився твій шурик, бо, мовляв, у тебе нема ніякого забезпечення.

Мати обернулася, побачила зятя, і всі четверо замовкли. Шардони відчували, що вони надуживають Давідовою добротою. Всім стало соромно. На очах у друкаря

забриніли сльози.

— То ти не будеш у мене на весіллі? — озвався він. — Отже, ти не залишишся з нами? А я розтратив усе, що в мене було. Ох, Люсьєне, я ж саме приніс бві скромні весільні дарунки. — Він змахнув сльозу й дістав із кишені футляри, — не думав я, що шкодуватиму про покупку.

І Давід поклав на стіл перед тещею кілька сап'янових футлярів.

— Навіщо ви так балуєте мене? — сказала Єва з ангельською усмішкою, що перечила її словам.

— Дорога мамо, — мовив друкар, — скажіть панові Постелю, що я згоден підписати вексель, бо добре бачу з твого, Люсьєне, обличчя, що ти рішуче постановив їхати.

Люсьєн сумно опустив голову і по хвилі сказав:

— Не думайте про мене погано, мої любі! — він обійняв Єву й Давіда, пригорнув їх до грудей і додав: — Трохи зачекайте, і ви побачите, як я вас люблю. Навіщо були б наші високі помисли, Давіде, якби вони не допомагали нам звільнитися від дрібних умовностей, якими закони обплутують наші почуття? Невже навіть у розлуці я душею не буду з вами? Невже подумки ми не будемо завжди разом? Невже я мушу знехтувати своє покликання? Хіба ж книгарі приїдуть в Ангулем шукати "Лучника Карла IX" та "Стокротки"? Хіба рано чи пізно не довелось б мені зробити цей крок, який я роблю тепер? Чи трапиться мені ще коли-небудь така сприятлива нагода? Хіба все моє майбутнє не залежить від того, що я відразу по приїзді в Париж матиму доступ до салону маркізи д'Еспар?

— Він має рацію, — мовила Єва. — Чи не ви самі казали, що йому слід їхати до Парижа?

Давід узяв Єву за руку, повів її у тісну комірчину, яїа правила їй за спальню впродовж семи років, і стиха промовив:

— Ти, любове моя, казала, що йому потрібні дві тисячі франків? А Постель погодився дати лише тисячу.

Єва печально глянула на жениха, висловивши тим поглядом усю свою муку.

— Слухай, моя кохана Єво, на початку спільного життя нам буде сутужно. Авжеж. Мої витрати поглинули все, що я мав. У мене залишилося всього дві тисячі франків; одна тисяча потрібна для того, щоб працювала друкарня. Віддати решту своєму братові — означав віддати останній шматок хліба й не мати спокою. Якби я був сам, я знав би, що робити, але нас двоє. Вирішуй!

Єва, розчулена, кинулася в дбійми своємулюбому, ніжно поцілувала його і, гірко плачучи, шепнула йому на вухо:

— Роби так, начеб ти був сам, а я працюватиму, щоб покрити цю суму.

Незважаючи на те, що заручені поцілувались, як ніколи, палко, Давід, вийшовши до Люсьєна, залишив Єву в пригніченому стані.

— Не журися! — сказав він. — Ти матимеш потрібні тобі дві тисячі.

— Йдіть обидва до Постеля, — сказала пані Шар— дон. — Підписати вексель треба вам обом.

Коли друзі вернулися від аптекаря, Єва з матір'ю стояли навколішки й молилися; хоч вони й розуміли, які

надії могли справдитися в майбутньому після Люсьєно— вого повернення, проте відчували, що занадто багато втрачають із цією розлукою; вони вважали, що купують майбутнє щастя дорогою ціною, бо розлука розіб'є їхнє життя і прирече їх на вічну тривогу за Люсьєна.

— Якщо ти коли-небудь забудеш ці хвилини, — сказав Давід на вухо Люсьєнові, — ти будеш останньою людиною.

Друкар вважав за необхідне сказати Люсьєнові ці суворі слова — він боявся впливу пані де Баржетон не менше, ніж фатальної непостійності Люсьєнової вдачі, яка могла штовхнути поета як на добру, так і на лиху дорогу. Єва швидко збрала Люсьєнові речі. Цей Фернан— до Кортес од літератури їхав із малим багажем. Свій найкращий сюртук, найкращий жилет та одну із двох тонких сорочок він одягнув. Уся його білизна, прекрасний фрак, решта пожитків і рукописи склалися в такий скромний пакунок, що Давід, аби сховати його від очей пані де Баржетон, запропонував переслати оту мізерію диліжансом до свого посередника, торговця папером, із проханням передати пакунок Люсьєнові.

Незважаючи на застережні заходи, про які подбала пані де Баржетон, щоб приховати свій від'їзд, Шатле вивідав про нього й захотів дізнатися, сама вона поїде чи а Люсьєном; отож барон послав камердинера в Рюффека, наказавши пильно оглянути всі карети, що мінятимуть там коней.

"Якщо вона візьме отого перодряпа з собою, — подума:* він, — вона в моїх руках".

Люсьєн поїхав на другий день вдосвіта в супроводі Давіда, який дістав кабріолета й коня, об'явивши, що їде в справах до батька; ця невинна брехня за тодішніх обставин здавалася цілком правдоподібною. Друзі подались у Марсак і провели частину дня в старого Ведмедя. Увечері вони виїхали до Манля і, проминувши місто, стали чекати на пані де Баржетон. Вона приїхала над ранок. Побачивши здаля стару коляску — їй було вже років шістдесят, — яку стільки разів бачив у каретній повітці Баржетонів, Люсьєн розхвилювався, як ніколи за все своє життя; він кинувся обіймати Давіда, і той сказав йому:

— Дай боже, щоб це пішло тобі на добро.

Друкар сів у свій нужденний кабріолетик і поїхав додому з печаллю на серці, бо в нього були найгірші передчуття щодо Люсьєнової долі в Парижі.

Частина друга

ПРОВІНЦІЙНА ЗНАМЕНИТИСТЬ У ПАРИЖІ

Ні Люсьєн, ні пані де Баржетон, ні Жантіль, ані покоївка Альбертіна ніколи не розповідали про свої дорожні пригоди; проте слід гадати, що для поета, який сподівався стількох радощів од викрадення коханої, ця подорож була затьмарена постійною присутністю слуг. Уперше їдучи в поштовій кареті, Люсьєн був просто приголомшений, коли з'ясувалося, що по дорозі від Ангуле— ма до Парижа він витратив трохи не всі гроші, призначені на цілий рік життя. Як і всі люди, котрі

поєднують у собі дитинну чарівливість із силою таланту, він чинив нерозважливо, відверто виявляючи простодушне здивування перед новим для нього світом. Чоловік повинен добре вивчити жінку, перш ніж показувати перед нею свої почуття й думки, не прикрашаючи їх. Коли жінка ніжна й великодушна, вона лише всміхнеться на дитячі витівки коханого й усе зрозуміє; але пихата ніколи не простить йому наївності, легковажності або дріб'язковості. Багато жінок так перебільшують власні почуття, що в своєму ідолі хочуть бачити бога; тоді як інші, котрі покохали чоловіка більше ради нього, ніж ради себе самої, люблять однаково і його вади, і його чесноти. Люсьєн досі не розгадав, що Луїзіна любов зросла на гордині. На своє лихо, він не зрозумів деяких її посмішок під час подорожі і, замість того щоб не давати до них приводу, він і далі пустував, як те мишеня, що вибігло з нори.

Подорожні дісталися до готелю "Гайар-Буа", що на вулиці Ешель, уже на світанні. Стомлений Луїзі насамперед захотілося відпочити, і вона лягла в ліжку, звелівши Люсьєнові запитати для себе кімнату вгорі, над її покоем. Люсьєн проспав до четвертої дня. Пані де Баржетоп наказала розбудити його перед обідом; довідавшись, котра година, Люсьєн похапцем одягнувся; він застав Луїзу в одній із тих огидних кімнат, що ганьблять Париж, бо, попри всі протензії на розкіш, у цьому місті немає жодного готелю, в якому багатий подорожній міг би почуватись, як удома. Люсьєн, — правда, ще напівсонний, як то буває після раптового пробудження, — не впізнав своєї Луїзи у цій холодній кімнаті з полинялими фіранками на вікнах, в які ніколи не зазірало сонце, із паркетною підлогою, натертою до блиску, такого недоречного тут, заставлений старими або випадково купленими меблями поганого смаку. Ба й справді, деякі люди втрачають власну подобу, а то й ваговитість, тільки-по розстануться з людьми та речами, що правили їм за раму. Людські обличчя оточені чимось на зразок атмосфери, притаманної тільки їм, — так світлотінь на фламандських картинах необхідна для життя образів, що їх кинув на полотно геній художника. Це властиво майже для всіх провінціалів. До того ж пані де Баржетон виявляла більше гідності, більше розважливості, ніж годиться виявляти тоді, коли наближається щастя, якому вже немає перешкод. Нарікати Люсьєн не міг: їм слугували Жантіль та Аль— бертіна. Обід аж ніяк не відзначався великим вибором страв та високою якістю провінційної кухні. Їжу приносили із сусіднього ресторану і подавали порціями, що були надто малі внаслідок спекуляції. Париж не вельми привабливий у тих скромних засобах, на які приречені люди середнього достатку. Люсьєн, не розуміючи, чому так перемінилася Луїза, чекав кінця обіду, щоб з'ясувати причину цього. Він не помилявся — вона таки перемінилася. Поки він спав, сталася важлива подія — адже в духовному житті роздуми — теж подія.

Близько другої години пополудні до готелю явився Сікст дю Шатле; він звелів розбудити Альбертіну, сказав їй, що хоче поговорити з її господинею і прийшов удруге, тільки-но пані де Баржетон закінчила свій туалет. Анаїс, украй здивована — вона була така певна, що сховалася надійно! — прийняла дю Шатле близько третьої.

— Я поїхав слідом за вами, ризикуючи накликати на себе гнів начальства, — почав

він, привітавшись із нею, — бо сталося так, як я й передбачав. Та хай я втрачу посаду, аби тільки врятувати вас від загибелі.

— Що ви хочете цим сказати? — скрикнула пані де Баржетон.

— Я пересвідчився, що ви любите Люсьєна, — провадив він із виглядом смиренної покорі. — Треба до нестями закохатися, щоб/вабути всі вимоги пристойності, так добре відомі вам! Невже ви гадаєте, моя люба, моя обожнювана Наїс, що вас приймуть у маркізи д'Еспар чи в будь-якому іншому паризькому салові, коли піде поголос, що ви майже втекли з Ангулема разом із якимсь хлопчиськом, тим паче після дуелі пана де Баржетона із де Шандуром? Перебування вашого чоловіка в Ескарба можуть витлумачити як розрив. У таких випадках порядні чоловіки спершу б'ються за честь дружини, а потім дають їй волю. Любіть пана де Рюампре, піклуйтеся про нього, робіть усе, що завгодно, але не живіть із ним під одним дахом. Коли хтось довідається, що ви удвох подорожували в одній кареті, у вас тицятимуть пальцем у тому самому світі, де ви хочете бути прийнятою. А крім того, Наїс, не йдіть на такі жертви заради молодика, якого ви не встигли порівняти ні з ким іншим; він не пройшов ще жодної випробови і, чого доброго, може знехтувати вами задля якоїсь парижаночки, котра видасться йому необхіднішою для здійснення своїх честолюбних зазіхань. Я не хотів би ганьбити людину, яка вам подобається, але хай мені буде дозволено уболівати за ваші інтереси більше, ніж за його. Послухайте моєї ради: пригляньтеся до нього і добре обміркуйте ваш крок. Якщо всі двері перед вами будуть зачинені, якщо жінки не захочуть приймати вас, то убережіть себе бодай від каяття, постановіть собі твердо, що людина, ради якої ви принесли стільки жертв, достойна того й зможе їх оцінити. Маркіза д'Еспар тим вимогливіша й обачніша, що сама порвала з чоловіком, і світ не зміг проникнути в таємницю їхнього розлучення. Але Наваррени, Бламон— Шоврі, Ленонкури — тобто всі родичі — оточили її; най— доброзвичайніші дами бувають у неї і приймають її в себе з усіма почестями, отож складається враження, що винен у всьому маркіз д'Еспар. З першого візиту до неї ви впевнитесь у слушності моїх порад. Я таки знаю Париж і можу вам наперед сказати: у салоні маркізи ви опинитеся в жахливому становищі, коли вона довідається, що ви оселилися в готелі "Гайар-Буа" та ще й разок із сином аптекаря, хоч би його називали й де Рюампре, яким йому так хочеться бути. Тут у вас знайдуться суперниці, хитріші й підступніші за Амелі; вони неодмінно дізнаються, хто ви, яке ваше становище, звідки ви прибули, що вас сюди занесло. Ви, скільки я знаю, розраховували на інкогніто. Але ви з тих людей, для яких інкогніто неможливе. Невже ви не зустрінетеся на кожному кроці з Ангулемом? Чи то з'їдуться депутати на відкриття палат, чи то навідається такий собі генерал під час відпустки до Парижа, і досить одному ангулемцеві побачити вас, як усе ваше життя піде шкереберть: надалі вас вважатимуть тільки Лгосьєноюю полюбовницею. Якщо вам буде потрібна моя допомога — я завжди до ваших послуг. Зупинився я в головного податкового управителя на вулиці Фобур-Септ-Оноре, за два кроки від маркізи д'Еспар. Я досить близько знайомий із дружиною маршала де Карільяно, з графинею де Серізі та з головою державної ради; можу вас одрекомендувати. Та ви й без мене ввійдете у

вищий світ через маркізу д'Еспар. Нема потреби зичити вам успіху в тому чи в тому домі — ви будете жадані у всіх салонах

Пані де Баржетон не перебивала дю Шатле; вона була вражена слухністю його доводів. Ангулемська королева й справді розраховувала на інкогніто.

— Ваша правда, дорогий друже, — озвалася вона. — Але що ж мені робити?

— Дозвольте підшукати для вас пристойне помешкання з повною обставою; квартира обійдеться дешевше, ніж готель, і ви житимете у себе вдома; якщо ви згодні, то вже сьогодні заночуєте там.

— А як ви взнали мою адресу? — запитала вона.

— Вашу карету впізнати не важко, до того ж я їхав слідом за вами. Вашу адресу повідомив моєму візникові поштар у Севрі. То ви дозволите мені бути вашим квартирмейстером? Як тільки все влаштую, я надішлю записку.

— Гарзд, — сказала вона.

Це слово начебто не означало нічого, але воно означало все.

Барон дю Шатле розмовляв світською мовою з дамою, що належала до вищого світу. Він постав перед нею в усьому блиску паризької моди. На вулиці на нього чекав вишуканий кабріолет. Пані де Баржетон, замислившись про своє становище, мимохіть підійшла до вікна; вона бачила, як від'їжджав старий денді. За хвилину Люсьєн, хутко схопившись із ліжка і хутко одягнувшись, з'явився перед її зором у торішніх нанкових панталонах та в зношеному сюртучку. Він був вродливий, але смішний. Вирядіть Аполлона Бельведерського або Антіноя водоносом — і чи взнаєте ви тоді божественний витвір грецького чи римського різця? Очі порівнюють швидше, ніж серце встигне виправити: блискавичний, необміркований вирок. Контраст між Люсьєном та Шатле був надто разючий, щоб не впасти Луїзі в око.

Обідати закінчили близько шостої, і пані де Баржетон подала знак Люсьєнові сісти поруч неї на благодійний диван, оббитий червоним перкалем із жовтими квіточками.

— Люсьєпе, — почала вона, — ми вчинили безглуздя, згубне для нас обох. Чи не погодишся ти, що слід виправити нашу помилку? В Парижі, любий хлопчику, ми по повиптїї ні жити разом, ні навіть допустити підозри, що приїхали сюди в одній кареті. Твоє майбутнє великою мірою залежить од мого становища в світі, і я не хочу тобі чим-небудь зашкодити. Сьогодні ж увечері я переселюся в інше помешкання за кілька кроків звідси. Ти зостанешся в цьому готелі, і ми зможемо бачитися щодня, не даючи нікому приводу для пліток.

Луїза пояснювала Люсьєнові заводи світського товариства, а він дивився на неї широко розкритими очима. Він іще не збагнув, що жінка, зрікаючись власних помилок, зрікається й свого кохання, проте зрозумів: він для неї уже не той Люсьєн, яким був в Ангулемі. Вона говорила тільки про себе, про власні інтереси, про власну репутацію, про вищий світ і, щоб виправдати свій егоїзм, намагалася запевнити Люсьєна, ніби вона піклується лише про нього. Він не мав аніякісіньких прав на Луїзу, що так зненацька обернулася на пані де Варжетон; ба навіть гірше! — він нічогосінько не міг змінити. І ЛЮСЬЄН не втримався від рясних сліз, що покотилися з його очей.

— Якщо я ваша слава, то ви для мене щось більше — ви моя єдина надія і моє майбутнє. Я гадав, що, готуючись розділити зі мною славу, ви могли б ділити й мої знегоди. А ми уже й розлучаємось.

— Ви осуджуєте мене, — сказала вона, — ви мене не любите.

Люсьєн подивився на неї з таким смутком, що вона не змогла не сказати:

— Дорогий мій хлопчику, я залишуся з тобою, якщо ти цього хочеш. Ми занепастимо себе, втратимо підтримку. Та коли ми обоє скотимося до нещастя і нас усі покинуть, коли невдачі, — а треба всього сподіватися, — закинуть нас назад у Ескарба, згадай тоді, любове моя, що я застерігала тебе від такого кінця, що я радила тобі /домагатися успіху, відповідно до законів вищого світу і скоряючись їм.

— Луїзо, — відповів він, обіймаючи її, — мене лякає твоя розважливість. Пам'ятай, що я дитина і що я повністю здався на твою, дорогу мені, волю. Я хотів був, докладаючи всіх зусиль, піднятися над людьми та обставинами, але якщо з твоєю допомогою я скоріше досягну успіху, я буду щасливий свідомістю, що всіма своїми здобутками завдячую тобі. Прости мене! Я надто багато

чого зв'язав із тобою і тепер боюся всього. Розлука провіщає, що ти мене покинеш, а це для мене смерть.

— Але ж, любий мій хлопчику, світ вимагає від тебе не так уже й багато, — відповіла вона. — Ідеться тільки про те, щоб ти почував тут, а весь день ти будеш зі мною, і в тому не вбачатимуть нічого осудливого.

Люсьєна пригорнули, поцілували, і він заспокоївся.

За годину Жантіль подав пані де Баржетон цидулку, в якій Шатле повідомляв, що для неї знайдено квартиру по Новій Люксембурзькій вулиці. Вона спитала, де та вулиця, і, взнавши, що недалеко від вулиці Ешель, сказала Люсьєнові: "Ми сусіди". Через дві години вона сіла в карету, що прислав дю Шатле, і поїхала до себе. Помешкання— одне з тих, що їх торговці меблямивають Г здають заможним депутатам чи знатним панам, котрі приїжджають до Парижа на короткий час, було розкішне, але незручне. Близько одинадцятої Люсьєн вернувся в свій готелик "Гайар-Буа", встигнувши побачити в Парижі тільки частину вулиці Сент-Оноре, що між Новою Люксембурзькою вулицею та вулицею Ешель. Віп ліг спати в убогій кімнатці, мимохіть порівнявши її з пишними покоями Луїзи. Як тільки він од неї вийшов, туди з'явився в розкішному бальному костюмі барон дю Шатле, що повертався від міністра закордонних справ. Він зайшов скласти звіт про справи, які залагоджував з доручення пані де Баржетон. Луїза була занепокоєна, ця розкіш лякала її. Провінційні звичаї залишили на ній свій відбиток — вона стала дріб'язково обережна у витратах і така ощадлива, що в Парижі могла видатися скупок. Вона привезла із собою двадцять тисяч франків облігаціями державної скарбниці. Ця сума призначалась на непередбачені витрати і була розрахована на чотири роїш. Луїзу турбувало, чи не замало цих грошей, вона боялась, як би їй не довелося влізти в борги. Шатле сказав, що квартира обійдеться їй у шістсот франків на місяць.

— Дурниця, — сказав він, помітивши, що вона здригнулась. — У вашому

розпорядженні також карета за п'ятсот франків на місяць; разом це потягне на якихось півсотні луїдорів. Вам залишається подбати тільки про туалети. Великосвітська жінка не може жити інакше. Якщо ви ладите пана де Баржетона на головного податкового управителя чи прагнете, щоб він посів пристойне місце при королівському дворі, ви не повинні прпбідню-

ватися. Тут подають лише багатим. Дуже добре, — додав він, — що у вас є Жантіль, який супроводитиме вас на і иїздах, та й Альбертіна, щоб прислужувати. В Парижі слуги — розор. А що вам належить постійно обертатись у світському товаристві, та ще в такому добірному, обідати вдома ви будете рідко.

Пані де Баржетон і дю Шатле заговорили про Париж. Барон розповів останні новини, тисячу дрібничок, які треба знати, бо інакше вас не вважатимуть за парижанина. Потім він порадив Наїс, у які крамниці слід звертатися по одяг: по токи — до мадам Ербо, по капелюшки й чепці — до Жюльєтти; він дав їй адресу модистки, котра могла цілком замінити Вікторіну; одне слово, він натякнув їй, що необхідно розангулемитись. Шатле уже вбирався йти, коли йому сяйнула надзвичайно вдала думка.

— Взавтра, — сказав він ніби мимохідь, — у мене, певно, буде лежа в якомусь театрі, я заїду за вами і за паном де Рюбампре; ви мені зробите ласку, дозволивши показати вам обом Париж.

"Він великодушніший, ніж я гадала", — подумала пані де Баржетон, почувши, що барон запрошує і Люсьєна.

У червні міністри не знають, що їм робити зі своїми театральними ложами: урядові депутати та виборці заклопотані виноградниками або наглядають за жнивами, най— вимогливіші знайомі роз'їхалися по своїх маєтках або подорожують. Через те найкращі ложі паризьких театрів

О цій порі заповнюють усілякі приїжджі, з якими завсідники театру, по суті, ніколи не зустрічаються, і їхній тлум справляє враження вичовганого килима. Дю Шатле подумав, що завдяки цим обставинам він, особливо не витрачаючись, мав нагоду влаштувати для Наїс певну розвагу, таку привабливу для провінціалів. Другого дня, коли Люсьєн уперше зайшов до Луїзи, її не було вдома. Вона поїхала купити дещо вкрай необхідне. Пані де Баржетон подалась на раду із тими знаменитими законодавцями в галузі жіночих туалетів, про які їй казав Шатле; адже вона вже написала про свій прїїзд маркізі д'Еспар.

1 хоч пані де Баржетон була самовпевнена, як усі, хто звик панувати над іншими, їй було страшно видатись провінціалкою. Вона була досить розумна й усвідомлювала, що взаємини між жінками неабияк залежать од першого враження. Хоч вона була певна, що зможе незабаром зрівнятися з такими великосвітськими дамами, як маркіза д'Еспар, а проте на перших кроках потребувала доброзичливого ставлення і над усе боялася припуститись якоїсь непоправної помилки. Тому вона була безмірно вдячна баронові дю Шатле, що навчив її, яким чином потрапити в тон паризькому світові. З волі химерного випадку обставини склалися так, що маркіза зраділа можливості

зробити послугу родичці чоловіка. Маркіз д'Еспар без усякої видимої причини покинув світське товариство. Він перестав цікавитися і політичними, і особистими справами, власною сім'єю, дружиною. Маркіза, ставши сама собі господинею, відчувала потребу в підтримці світу; отож вона неабияк зраділа, що може в цьому випадку замінити чоловіка, взявши на себе обов'язок заступниці його родичів. Їй хотілося перед усіма виставити напоказ це заступництво, щоб зайвий раз підкреслити неправоту свого чоловіка. Того ж таки дня вона написала пані де Баржетон, у дівочтві де Негрпеліс, надзвичайно приязну цидулу, одне з тих великосвітських послань, де форма така вишукана, що треба змарнувати багато часу, щоб збагнути всю порожнечу слів.

...Вона така щаслива, що нагода наблизила до її родини особу, про котру вона дуже багато чула, з котрою широко прагне познайомитись, адже дружба в Парижі не вельми тривка — а так хочеться когось любити на цій землі назавжди! І якби їхні шляхи розминулися, довелося б поховати ще одну надію. Вона віддає себе в повне розпорядження кухні; вона б і сама завітала до неї, але недуга затримала її вдома; та вона вважає себе в боргу перед кухнею, яка згадала про неї.

Під час першої прогулянки по паризьких бульварах і по вулиці Миру, Люсьєн, як і всі новоприбулі, не стільки дивувався на людей, скільки на саме місто. В Парижі багато такого, що привертає увагу: пишнота крамниць, високі будинки, потік екіпажів і насамперед постійне зіткнення надмірної розкоші та надмірного убозтва. Приголомшений видовищем натовпу і чужий йому, цей хлопець із яскравою уявою відчував свою особливу мізерність. Людям, які в провінції мали певну вагу і на кожному кроці відчували доказ своєї значущості, дуже важко призвичаїтися до раптової й цілковитої втрати свого привілейованого становища. Бути чимось у себе вдома і стати нічим у Парижі — причому без проміжного щабля! — хто б не розгубився? Удома молодий поет знаходив відгук па кожне своє почуття, знаходив повірника для кожної думки, знаходив душу, яка поділяла найменші його відчуття, і Париж видався йому гнітючою пустелею. Люсьєн іще не їздив по свій чудовий синій фрак, і через скромність, щоб не сказати бідність, свого вбрання він почувався ніяково, коли йшов до пані де Баржетон, яка па ту годину вже мала повернутися додому. Він застав у неї дю Шатле, який і повіз їх обох пообідати з ним у "Роше де Канкаль". Люсьєн, геть розгубившись у шаленому паризькому вирі, не міг слова мовити Луїзі, тим паче, що в кареті вони були не самі; проте він стиснув їй руку, і вона, відгадавши його думки, відповіла дружнім потиском. По обіді Шатле повіз своїх гостей у Водевіль. Люсьєнові не подобалося, що біля них невідступно стовбичив Шатле, і він проклинав випадок, який заніс барона в Париж. Податковий начальник пояснив свій приїзд честолюбними замірами: він сподівався дістати посаду старшого секретаря в якомусь міністерстві й доповідача прохань при державній раді; барон приїхав, щоб домогтися підтвердження даних йому обіцянок, бо не може така людина, як він, навічно залишитися простим збирачем непрямих податків, то вже ліпше бути нічим, стати депутатом, вернутися на дипломатичну службу. Він звеличував сам себе, і Люсьєн мимохіть визнавав у цьому старому чепурунові перевагу над собою, — це був світський чоловік, третій у

паризькому житті. Особливо дошкуляло поетові те, що він зобов'язаний дю Шатле своїми розвагами. Там, де Люсьєн губився й ніяковів, колишній секретар для особливих доручень почувався як риба у воді. Шатле підсміювався з нерішучого подиву, із запитань та з дрібних похибок недосвідченого суперника, як битий морський вовк підсміюється над новачком-мат— росом, котрий іще не побував в бувальцях. Втіха, якої зазнав Люсьєн, уперше подивившись на виставу паризького театру, змусила його забути про прикре відчуття власної незграбності. Цей вечір був для нього прикметний тим, що він потай збувся багатьох провінційних упереджень. Коло його життя розширилося, світ навкруги нього набув інших масштабів. Сусідство чарівних парижанок в прекрасних нових уборах показало йому, що туалет пані де Баржетон, хоч і вельми претензійний, був досить-таки старосвітський: ні тканина, ні крій, ані колір не відповідали моді. Зачіска, що так полонила його в Ан— гулемі, видалась йому потворною проти вигадливих витворів, що красувалися на головах у парижанок. "Невже

вона такою й залишиться?" — подумав він, не знаючи, що цілісінкний день було згаяно на підготовку майбутнього перетворення. У провінції нема з чим порівнювати, нема вибору: звичка до облич надає їм чисто умовної краси. На жінку, яку в провінції вважали за красуню, в Парижі піхто п уваги не зверне, бо гарна вона лише згідно з прислів'ям: "На безриб'ї й рак риба". Люсьєн порівнював пані де Баржетон із паризькими красунями, як вона вчора порівнювала його з Шатле. Тим часом пані де Баржетон дозволила собі дивні роздуми про свого коханого. Незважаючи на чарівну вроду, горопашний поет не мав належного зовнішнього блиску. На ньому була сюртучина із закороткими рукавами, блаґенькі провінційні рукавички, якась утята жилетка, і тому він здавався досить кумедним проти молодиків, котрі сиділи на балконі. Пані де Баржетон сказала собі подумки, що вигляд у нього просто жалюгідний. Шатле розважав її, ні на що не претендуючи, він виявляв їй увагу, що свідчила про глибоке почуття; Шатле, елеґантний, невимушений, схожий на актора, який вернувся на сцену свого театру, за два дні відвоював становище, втрачене протягом півроку. Хоча громадська думка засуджує раптову перемену почуттів, проте відомо, що закохані розлучаються скоріше, ніж сходяться. Йшлося до взаємного розчарування пані де Баржетон і Люсьєна, і спричинився до того Париж. Тут життя ширшало в очах поета, тоді як у Луїзиннх світське товариство набувало нового вигляду, і досить було дрібнички, щоб узи, які досі поєднували їх, обірвалися. На страшний для Люсьєна удар сокири чекати довелося недовго. Пані де Баржетон спровадила поета до готелю і вернулася до себе в супроводі Шатле, що зовсім приголомшило нещасного закоханця.

"Що вони скажуть про мене?" — думав він, піднімаючись до своєї вбоґої кімнати.

— Бідолашний хлопець навдивовижу нудий, — сказав, усміхаючись, Шатле, тільки-но зачинилися дверці карети.

— Такі всі, хто виплекав у серці й голові власний світ думок. Люди, чиє покликання висловлюватись у чудових, глибоко обміркованих творах, почуввають відразу до пустих

балачок, де думка розмінюється па дрібну монету; — сказала горда Негрпеліс, у якої ще стало духу захищати Люсьєна не так заради нього, як заради самої себе.

— Охоче погоджуюся, — відповів барон, — одпак ми живемо з людьми, а не з книжками. Послухайте, люба Наїс, я бачу, між вами ще нічого не сталося, — і я дуже радий. Якщо ви надумали скрасити своє життя захопленням, котрого вам бракувало, благаю вас, нехай ваш вибір не впаде на цього буцімто генія. Л що, як ви помилилися? А що, як за кілька днів, зустрівшись із людьми справді талановитими, справді прекрасними, ви несподівано збагнете, дорога, чарівна сирено, що на своїй сліпучо-білій сппні ви доставили не мужа з лірою, а лише нікчемне мавпеня, недотепне та бундючне, яке могло вдавати геніальність хіба що в Ангулемі? Що, коли в Парижі це хлопчисько виявиться посередністю? Тут щотижня виходять томи віршів, із яких найслабкіший вартий більше за весь поетичний доробок пана Шардопа. Благаю вас, почекайте, придивіться до інших людей! Взавтра п'ятниця, оперний день,— сказав він, помітивши, що карета повернула на Нову Люксембурзьку вулицю. — Пані д'Ес— пар має до своїх послуг ложу придворних вельмож, і вас, звичайно, запросять. З ложі пані де Серізі я милуватимуся вашим успіхом. Дають "Данаїди".

— Прощайте! — сказала вона.

Вранці пані де Баржетон спробувала підібрати туалет, готуючись зробити візит маркізі д'Еспар. Було холоднувато, і вона не знайшла зі своїх ангулемських убрань нічого кращого за зелену оксамитову сукню, досить безглуздо розцяцьковану. Тим часом Люсьєн визнав за необхідне з'їздити по знаменитий синій фрак, бо йому страшно було й глянути на свій старенький сюртучок, а він хотів якнайчепурніше вирядитися, плекаючи надію на зустріч із маркізою д'Еспар або на той випадок, якби його раптом запросили до неї. Він узяв фіакр і поїхав по свій пакунок. Двогодинна поїздка обійшлася йому в три чи чотири франки, і це змусило його замислитись над фінансовою стороною паризького життя. Досягши найвищої досконалості у своєму вбранні, він пішов на Нову Люксембурзьку вулицю і там біля під'їзду побачив Жан—тіля в товаристві лакея в капелюсі з пишним плюмажем.

— А я, пане, до вас; господиня послала вам записку, — сказав Жантіль, який, тримаючись провінційної простоти, не встиг засвоїти манер паризької поштивості.

Лакей прийняв поета за слугу. Люсьєн розпечатав конверта й дізнався, що пані де Баржетон проведе весь день у маркізи д'Еспар, а ввечері поїде з нею в Оперу. Але вона просила Люсьєна бути в театрі: кухня запрошує молодого поета в свою ложу; маркіза рада зробити йому приємність.

"Вона мене таки любить! Мої побоювання безглузді,— подумав Люсьєп. — Сьогодні ж увечері вона відрекомендує мене своїй кухні".

Поет підстрибнув од радощів і вирішив весело згаяти час, що залишався йому до щасливого вечора. Він подався в Тюїльрі, мріючи погуляти там, а тоді пообідати у Вері. І ось Люсьєн, від щастя не чуючи під собою ніг, вибігає на терасу Фельянів і походить там, задивляючись на гарненьких жінок та їхніх супутників, на чепурунів, які прогулювалися, узявшись об руку, і на ходу усмішками вітали знайомих. Яка різниця

між цією терасою та Больє! Птахи з цього пишного сідала вражають красою й нітрохи не схожі на ангулемських. Тут була пишнота всіх барв, якими ряхтять орнітологічні родини Індії чи Америки, і ніде не сіріло пір'ячко європейських горобців. Люсьєн пробув у Тюільрі дві нестерпні години: він прискіпливо оглянув себе і виніс собі суворий вирок. На жодному з франтів він не бачив фракa. Той старосвітський одяг можна було побачити хіба що на якомусь старому, байдужому до моди, рантьє з кварталу Марє або на вбогому писарчукові. Збагнувши тепер, що є костюми ранкові й костюми вечірні, поет, наділений буйною уявою та проникливим розумом, зрозумів, яким нужденним видається його вбрання. Вади покрою ще виразніше підкреслювали кумедність його фракa; синій колір був безглуздо яскравий, комір стримів незграбно, фалди від довгого носіння горбились, гудзики заіржавіли, складки позначилися фатальними білими смугами. Жилет був надміру куций і пошитий на химерний провінційний смак; Люсьєн похапцем застібнув фрак, щоб його сховати. Нарешті, він помітив, що нанкових панталонів, крім простолюду, ніхто не носить. Люди пристойні були в панталонах із чудової тканини, смугастих або бездоганно білих, до того ж у всіх вони були зі штрипками, а в нього панталони брижились, їхні кінці зачочувалися, ніяк не бажаючи прилягати до чобіт. На ньому була біла краватка з гаптованими кінчиками, — бва побачила якось таку краватку в пана дю Отуа і в пана де Шандура та й поспішила вишити точнісінько таку і своєму братові. Мало, того, що ніхто, крім вельми статечних людей — кількох старих фінансистів, кількох суворих урядовців, — не носив уранці білої краватки, та ще, як на лихо, бідолашний Люсьєп

побачив, що за гратчастою загорожею вулиці Ріволі пройшов розіошик із бакалійної крамниці з кошелєм на голові, і на ньому сердешний ангулемець помітив кінці краватки, що їх, певно, вишила рука якоїсь закоханої гризетки. Це видовище було для Люсьєна ударом просто в груди, в той мало вивчений орган, де криється наша чутливість і до якого, відколи існують почуття, ЛЮДИ притуляють руку і в радощах, і в горі. Не звинувачуйте цю розповідь у несерйозності! Звичайно, багачам, що ніколи не спізнали подібних переживань, вони здадуться чимось нікчемним і перебільшеним; але прикрощі знедолених заслуговують на увагу не менше, ніж ті катастрофи, які перевертають усе життя можновладців, пестунів долі. Хіба не однаково уражають нещастя і тих, і тих? Страждання усе підносить. Врешті змініть слово: замість "убрання", ошатне там чи не ошатне, скажіть "орденська стрічка", "відзнака", "титул". Чи не вносять ці начебто дрібнички хвилювань і тривоги у життя найблискупіше? Ну а одяг, — це питання надзвичайно важливе для людини, котра пнеться похизуватися тим, чого їй бракує: часто це найліпший засіб коли-небудь заволодіти всім. Люсьєна холодний піт пройняв па саму лише думку, що він у цьому рам'ї має з'явитися сьогодні ввечері перед маркізою д'Еспар, родичкою першого камергера двору, перед жінкою, в якій бувають знаменитості найвищого гатунку.

"В мене вигляд аптекарського синка, звичайного собі крамарчука!" — гнівно подумав він, дивлячись на перехожих — зграбних, манірних молодих чепурунів із вельможних родин Сен-Жерменського передмістя; всі вони були створені наче в одній

манері — схожі тонкістю ліній, шляхетністю постави, виразом облич і водночас несхожі, бо кожен обирав собі оправу на власний смак, прагнучи виставити себе якнайкраще. Кожен підкреслював свої переваги в якийсь, сказати б, театральний спосіб, у чому паризькі франти не поступаються й жінкам. Люсьєн успадкував од матері неоціненні фізичні дари, і вони впадали в око, та це золото яскріло посеред руди, а не в ювелірній оправі. Волосся його було незугарно підстрижене, він почував себе мов похованим у поганенькому комірці сорочки, а була б у нього краватка на підбивці еластичного китового вуса, він міг би тримати голову високо; його ж краватка зовсім не підпирала шиї, і зажурена Люсьєнова голова хилилась навсід, не зуст

річаючи перепон. Яка жінка здатна замішуватися красою його ніг у незграбних чоботях, привезених із Ангулема? Якпй молодик міг позаздрити на його стрункий стан, захований під синім лантухом, що його він і досі називав фраком? Він бачив чудові запонки на сорочках, що сяяли білістю, а його сорочка геть поруділа. Всі оті джэнджики були в прегарних рукавичках, а в нього рукавички скидалися на жандармські. Цей помахував ціпком коштовної оздоби, той хизувався в сорочці, виставляючи напоказ манжети із золотими запонками. Інший, розмовляючи з жінкою, гнув у руках на диво гарного хлиста, і по його вільних зі складками панталонах, трохи забризканих брудом, по брязкучих острогах, по короткому облеглому сюртуку легко було здогадатися, що він ось-ось збирається сісти на одного з двох осідланих коней, яких тримав під вуздечки маленький, як грибок, грум. А ще один дістав із жилетної кишені годинника, плескатого, як п'ятифранкова монета, і занепокоєно поглянув на нього з виглядом людини, що спізнилася або прийшла занадто рано. Люсьєн, дивлячись на ті гарні дрібнички, про існування яких він ніколи й не підозрював, уявив собі цілий світ необхідних надмірностей і здригнувся на думку, які треба мати кошти, щоб жити, як то годиться молодому красеню. Що довше дивився він на вишукані манери, на щасливий вигляд отих чепурнів, то більше пригнічувала його власна дивакувата подоба, подоба людини, котра не відає, якою вулицею вона йде, не знає навіть, де Па— ле-Рояль, хоч уже дійшла до нього, і запнтує в прохожого: "Де Лувр?" — а той відповідає: "Та ви ж перед ним". Люсьєн відчув, що від цього світу його відокремлює безодня, і запитував сам себе, як її перейти, бо йому хотілося стати таким, як і ця струнка випещена паризька молодь. Усі ці патриції вітали небалами поклонами божественно зодягнених, божественно прекрасних жінок; за один поцілунок такої жінки Люсьєн, як той паж графіні Кепігсмарк, дав би себе четвертувати. Образ Луїзи потьмарився в його очах; проти цих царівен вона здалась йому старою бабою. Він зустрів жінок, які ввійдуть в історію дев'ятнадцятого століття; своєю вродою, розумом, пристрастями вони прославляться не менше, ніж королеви давноминулих часів. Біля нього пройшла величпа красуня, мадмуазель де Туш, видатна письменниця, відома під ім'ям Каміля Мопена, яка однаково славилась і яс-

пою вродою, і великим талантом; її ім'я пошепки передавалося з уст в уста.

"Ось вона, поезія!" — подумав Люсьєн.

Як би виглядала пані де Баржетон біля цього ангела з піжною усмішкою, з

чорними очима, бездонними, як небо, і палкими, як сонце, очима ангела, що сяє молодістю, радістю, майбутнім? Вона всміхалась, розмовляючи з панєю Фірмані, однією з найчарівніших парижанок. Якийсь голос нашіптував йому: "Розум — це підойма, якою можна зрушити світ". Але другий голос казав, що за точку опору для розуму правлять гроші. Йому не хотілося залишатися тут, на місці краху своїх сподівань, на полі власної поразки, і він рушив до Пале-Рояля, спитавши перед тим дорогу, бо ще не ознайомився як слід із цим кварталом. Він зайшов до Вері і, бажаючи втішити себе в розпуці, вирішив поласувати паризькими розкошами, замовив обід: пляшку бордо, остендські устриці, рибу, куріпку, макарони, фрукти — тобто *plus ultra* своїх прагнень. Він тішився цим скромним бепкетом, думаючи про те, як увечері блиснути розумом перед маркізою д'Еспар і, розгорнувши перед нею свої духовні скарби, тим самим надолужити убогість блазенського вбрання. Його мрії урвала сума рахупку, яка сягала п'ятдесяти франків, а він же розраховував, що цих грошей вистачить йому надовго. На п'ятдесят франків, які він витратив на один обід, в Ангулемі можна прожити місяць. Тому він шанобливо причинив за собою двері цього палацу, пообіцявши собі, що й нога його сюди більше не ступить.

"Єва казала правду, — подумав він, вертаючись Кам'яною галереєю в готель по гроші. — Ціни в Парижі зовсім не ті, що в Умої"

Дорогою він милувався вітринами кравців і, згадавши про пишні убори, бачені вранці, вигукнув: "Ні, я не стану перед очі маркізи д'Еспар отаким опудалом!" Він зі швидкістю оленя помчав до готелю "Гайар-Буа", вибіг сходами до своєї кімнати, взяв сто екю, стрімголов збіг донизу й кинувся у Пале-Рояль, маючи намір вирядитись із голови до ніг. Він уже наглянув у Пале-Роялі крамниці, де продавали взуття, білизну, жилети, наглянув і перукарні; його майбутня елегантність була розпорошена по десятках крамницях. Перший кравець, до якого він зайшов, запропонував йому приміряти стільки фраків, скільки душа бажала, і запевнив, що всі вони найостан— ПІШОЇ моди. Люсьєн вийшов од нього, купивши зеленавий фрак, білі панталони та химерний жилет і витратив на все це двісті франків. Потім він вибрав собі пару лрегарних чобіт якраз по своїй нозі. Придбавши нарешті все необхідне, Люсьєн запросив до себе перукаря в готель, куди всі продавці доставили йому пакунки. О сьомій вечора, кучерявий, немов святий Іоанн у церковній процесії, в чудовому жилеті, в красивій високій краватці,— трохи скутий цією подобою футляра, в якому опинився вперше, — поет сів у фіакр і наказав везти його в Оперу. Тримаючись настанов пані де Баржетон, він запитав ложу придворних камергерів. Контролер, глянувши на молодика, що своєю елегантністю, взятою напрокат, нагадував першого друга па весіллі, попросив його показати квиток.

— У мене нема квитка.

— Без квитка входити заборонено, — коротко відповів той.

— Але ж мене запрошено в ложу маркізи д'Еспар, — пояснив Люсьєн.

— Нічого не знаю, — відрубав контролер, переморгнувшись із своїми колегами.

В цей час під перистилем зупинилася карета. Лакей, якого Люсьєн уже бачив,

відкинув приступку, і дві дами вийшли з екіпажа. Люсьєн, не дожидаючи брутального окрику контролера, сам відступив, щоб дати дорогу дамам.

— Пане добродію, — глузливо мовив до Люсьєна контролер, — таж це і є ваша знайома — маркіза д'Еспар.

Люсьєн геть розгубився. У пані де Баржетон був такий вигляд, наче вона не впізнала поета в його новому оперенні. Та коли він підійшов ближче, вона усміхнулась до нього й сказала:

— От і чудово, ходімо!

Контролери знову прибрали статечного вигляду. Люсьєн пішов слідом за пані де Баржетон, і, коли вони піднялися широкими сходами, вона відрекомендувала кузині свого Рюампре. Ложа камергерів була в глибині зали, в кутку, на самій видноті, звідти теж усе було видно. Люсьєн сів на стільці позаду крісла, радий, що опинився в тіні.

— Пане де Рюампре, — сказала маркіза привітно, — ви в Опері вперше, вам треба все бачити, сідайте спереду, ми дозволяємо.

Люсьєн послухавсь. Перша дія опери вже закінчувалася.

— Ви часу не змарнували, — сказала йому на вухо Луїза під першим враженням від його переміни.

Луїза залишилася такою ж, як і була. Сусідство світської жінки, маркізи д'Еспар, цієї паризької пані де Бар— жетоп, вельми шкодило їй. Близьк парижанки так підкреслював вади провінціалки, що Люсьєн зразу прозрів під впливом спільного враження від світського товариства в залі та від знатної дами поруч себе і побачив, нарешті, бідолашну Наїс де Негрпеліс такою, якою бачили її парижани. То була звичайнісінька жінка — висока, кощава, з червоними плямами на щоках, зблякла, занадто руда, бундючна, претензійна, самовпевнена, з провінційною манерою висловлюватись, а головне — погано вдягнена. В старій паризькій сукні все, навіть складки, свідчать про смак, про те, якою вона була колись, тоді як старий провінційний одяг просто смішний. І в жінці, і в її вбранні не було ні краси, ні свіжості; оксамит подекуди полиняв, як і барви її обличчя. Люсьєн засоромився свого кохання до цієї чаплі і постановив при першому ж нападі доброчесності в Луїзи покинути її. В нього був гострий зір, і він помітив, що всі лорнети наведені на цю аристократичну ложу. Найпишніші красуні, безперечно, придивлялися до пані де Баржетон, бо всі вони, посміхаючись, перемовлялися між собою. Якщо маркіза д'Еспар і здогадувалася по жестах та усмішках жінок про справжню причину веселощів, вона нітрохи тим не переймалась. По-перше, кожен мав упізнати в її супутниці бідну родичку, що приїхала з провінції, а таке нещастя може статися в будь-якій паризькій родині. А потім кузина вже й сама помітила, що з її туалетом не все гаразд,

і висловлювала побоювання; та маркіза заспокоювала її, розуміючи, що Наїс, як тільки пристойніше її одягнути, швидко похопить і паризькі манери. Якщо папі де Баржетон і бракувало світських навичок, то в ній відчувалася вроджена гордість аристократки і те невловиме, що звичайно називають породою. Наступного понеділка вона візьме своє. До того ж маркіза знала: тільки-но в товаристві стане відомо, що ця

жінка — її кузина, всі припинять глузування до нового іспиту. Люсьєн і гадки не мав, як змінить Луїзу недбало накинутий на плечі шарф, гарна сукня, елегантна зачіска й поради маркізи д'Еспар. Підіймаючись по сходах, вона порадила кузині не тримати в руці носової хусточки. Хороший чи поганий топ залежить од безлічі подібних дрібниць, які кмітлива жінка схоплює дуже швидко, тоді як інша ніколи їх не збагне. Пані де Баржетон, сповнена доброї волі, була розумніша, ніж вимагалось для того, щоб усвідомити власні хиби. Маркіза, певна, що учениця не осоромить її, а сама вона заживе на цьому доброї слави, не ухилялася від напучувань. Отож між обома жінками виникла спілка, скріплена взаємною зацікавленістю. Пані де Баржетон одразу ж схилилася перед новим кумиром, який засліпив, звабив її своїми манерами, розумом і всім тим, що ного оточувало. Вона відчула в маркізі таємничу владу шанобливої знатної дами й вирішила увійти в світ супутником цього світила, яким відверто захоплювалася. Маркіза була зворушена цим простодушним поклонінням; вона виявила прихильність до кузини, вважаючи її безпорадною й бідною; зрештою, маркіза була не проти виховати ученицю, їй захотілося підготувати з пані де Баржетон таку собі компаньйонку, сказати б, рабиню, котра завжди її вихваляла б, — а це такий скарб, що відшукати його серед паризьких жінок важче, аніж неупередженого критика серед літературної братії. Тим часом цікавість дам стала надто очевидною, щоб приїжджа їй не помітила, і маркіза з делікатності вирішила приховати від кузини причину того пошвавлення.

— Якщо нас навідають, — мовила вона, — ми, можливо, визнаємо, чому завдячуємо такою увагою отих жінок...

— Схоже на те, що моя оксамитова сукня і мій ангу— лемський вигляд забавляють парижанок, — сказала, усміхнувшись, пані де Баржетон.

— Ні, привід до такої уваги дали не ви; тут є щось інше, чого я ще не збагнула, — сказала маркіза і глянула на поета; вона вперше придивилася до нього, і їй здалося, що зодягнений він якось незвичайно.

— А онде й пан дю Шатле, — сказав Люсьєн, тицьнувши пальцем у бік ложі пані де Серізі, куди щойно зайшов наново розпрасований старий франт.

Помітивши цей жест, пані де Баржетон спересердя прикусила губу; маркіза не могла приховати здивованого погляду, який означав: "Чи не з неба впав цей хлопчисько?" Луїза відчула себе присоромленою в своїй любові — найприкріше переживання для французенки, якого вона ніколи не подарує коханцеві, що спричинився до того. У світському товаристві, де й нікчемність зростає до величі, досить одного необачного жесту, одного слова, щоб загубити недосвідченого новачка. Головна перевага добрих манер і доброго тону — в їхній гармонії, коли все бездоганно поєднується і ніщо не ображає смаку. Навіть той, хто через незнання, чи захоплений якоюсь думкою, не дотримає приписів цієї премудрості, може зрозуміти, що в ній, як і в музиці, дисонанс означає заперечення самого мистецтва, умови якого під загрозою небуття повинні дотримуватися в усіх подробицях.

— Хто він, отой пан? — спитала маркіза, показуючи очима на Шатле. — Хіба ви вже

знайомі з графинею де Серізі?

— 01 То це та сама знаменита пані де Серізі, котра так ославилась своїми походеньками і котру все-таки скрізь приймають?

— Нечувана річ, моя дорога, — відповіла маркіза. — Загадка, яку можна в'ясувати б, але якої ніхто досі не розгадав. Найбезпечніші чоловіки — її друзі. А чому? Нікому не вистачає сміливості проникнути в цю таємницю. Виходить, отой чоловік і є ангулемський лев?

— Так, то барон дю Шатле, — сказала Анаїс, котра із самолюбства в Парижі повернула своєму залицяльникові титул, права на який раніше заперечувала. — Свого часу він змусив багато говорити про себе. Барон був супутником де Монріво.

— ОхІ — сказала маркіза. — Почувши це ім'я, я завжди згадую про бідолашну герцогиню де Ланже, що зникла, як летюча зірка. А онде, — провадила вона, показуючи на одну з лож, — пан де Растіньяк і пані де Нусінгеп, дружина постачальника, банкіра, ділка, великого торговця всяким випадковим майном, людини, що пролізла в паризький світ тільки завдяки багатству, і, кажуть, він не гребує засобами, щоб його збільшувати; він усіляко намагається переконати нас у своїй відданості Бурбонам, він уже робив спроби потрапити в мій дім. Його дружина гадає, що, здобувши собі ложу герцогині де Ланже, вона здобула і її чарівність, розум та успіх у світі. Вічна історія ворони, яка вбралася в павине пір'я.

— На які кошти Растіньяки утримують у Парижі сина? Адже, як нам відомо, у них немає й тисячі екю річного прибутку, — звернувся до пані де Баржетон Люсьєн, вражений з вишуканої розкоші костюма цього молодика.

—■ Зразу видно, що ви з Ангулема, — досить іронічно кипула маркіза, не відводячи від очей лорнета.

Люсьєн не зрозумів — він був захоплений споглядає— пям лож; йому кортіло вгадати, які там виносять вироки пані де Баржетон і чому він сам збуджує таку цікавість. Тим часом Луїза була вельми ображена з того, що маркіза зовсім байдужа до Люсьєнської вроди.

"Невже він не такий гарний, як мені здавалося?" — думала вона. Звідси лишився один крок до сумнівів і в його талантах. Завіса опустилася. Шатле увійшов до ложі герцогині де Карільяно, суміжної з ложею маркізи д'Еспар, і привітався з пані де Баржетон; вона відповіла йому легким поклоном. Світська жінка все бачить, і маркіза відзначила бездоганні манери Шатле. В цю хвилину до її ложі ввійшли один по одному четверо чоловіків, четверо паризьких знаменитостей.

Перший був пан де Марсе, уславлений тим, що розбуджував палкі пристрасті; він відзначався дівочою вродою, томливою і зніженою, але його пильний погляд, спокійний, пронизливий і хижий, як погляд тигра, відтінював цю красу: його любили і боялися. Люсьєн теж був гарний, але він мав такий ласкавий погляд, такі чисті сині очі, що від нього годі було сподіватися тієї сили і твердості характеру, яка так вабить жінок. Зрештою, поет досі не показав, чого він вартий, тоді як де Марсе жвавистю свого розуму, вмінням подобатись одягом, що бездоганно пасував до його зовнішності,

затмарював усіх суперників. Зважте самі, ким здавався проти нього Люсьєн, набундючений, накрохмалений, безглуздий, як і його новий одяг? Де Марсе умів приправити свою мову такою вишуканою дотепністю і такими чарівливими манерами, що здобув собі право говорити зухвалі речі. З того, як люб'язно прийняла його маркіза у своїй ложі, пані де Баржетон відразу збагнула всю значущість цього чепуруна. Другий був один із Ванденесів, той, хто спричинився до історії з леді Дадлей, милий молодик, розумний, скромний, якому добре велося завдяки рисам, цілком протилежним до тих, що ними уславився де Марсе; пані де Морсоф, кузина пані д'Еспар, палко рекомендувала його маркізі. Третій був генерал Монріво, винуватець загибелі герцогині де Ланже. Четвертий — де Каналіс, один із найвідоміших поетів тієї доби, що був тоді на світанку своєї слави; своїм шляхетним походженням він хизувався більше, ніж славою, і виявляв увагу до маркі— зіі д'Еспар, аби приховати свої почуття до герцогіні де Шольс. Попри свою чарівність, уже тоді затавровував лукавством, у ньому вгадувалося надмірне честолюбство, яке згодом штовхнуло поета в політичні бурі. Його краса, солодкава трохи пе до нудоти, його ласкаві усмішки приховували глибоке себелюбство і вічні розрахунки того, як улаштувати своє життя, па той час досить не— влаштоване; однак, зупинивши свій вибір на герцогині де Шолье, жінці вже за сорок років, він домігся прихильності двору, схвалення Сен-Жерменського передмістя і пакпмав на себе нападки лібералів, що прозвали його поетом ризниці.

Придивившись до цих китів паризького світу, пані де Баржетон збагнула, чому маркіза так байдуже поставилась до Люсьєна. А коли почалася розмова, коли кожен із цих дотепних, витончених розумних людей висловлював зауваження, в якому було більше змісту й глибини, аніж у всьому, що Анаїс чула в провінції за цілий місяць, а надто, коли великий поет мовив гучні слова, в яких відбився весь позитивізм тієї доби, але позитивізм, позолочений поезією, Луїза зрозуміла те, про що напередодні сказав їй дю Шатле: Люсьєн був ніщо. Всі поглядали на бідолаху з такою жорстокою неухважністю, вїй так скидався на чужоземця, який не знає мови, що маркіза пожаліла його.

— Дозвольте мені, — звернулась вона до Каналіса, — відрекомендувати вам пана де Рюбампре. Ви посідаєте в літературі високе становище, тож візьміть під свою опіку початківця. Пан де Рюбампре приїхав із Ангулема і, звісно, потребує заступництва перед тими, хто висуває таланти. Він іще не має ворогів, які створили б йому ім'я. Хіба це не слушна думка — допомогти йому дружбою домогтися того, чого ви досягли завдяки підступам ненависників?

Тим часом як маркіза мовила ці слова, четверо чепу— рупів звернули погляди на Люсьєна. Де Марсе, хоч і стояв за два кроки від незнайомця, наставив лорнета, щоб роздивитись його; він переводив погляд із Люсьєна на пані де Баржетон і з пані де Баржетон на Люсьєпа, ніби паруючи їх насмішкуватим поглядом, однаково образливим для обох; він розглядав їх, як розглядають дивовижних звірів, і посміхався. Та посмішка була для провінційного генія неначе удар кинджала. На обличчі Фелікса де Вапденеса відбилоса співчуття. Монріво скинув на Люсьєна поглядом, що прошив його наскрізь.

— Маркізо,— сказав де Каналіс, уклоняючись їй,— я скоряюся вашій волі; особиста зацікавленість велить нам не допомагати суперникам, та ви привчили нас до чудес.

— От і гаразд! Зробіть же мені приємність, у понеділок приходьте з паном де Рюбампре до мене на обід. Там вам буде зручніше, ніж тут, поговорити про літературні справи. Я спробую зібрати в себе кількох законодавців літератури, світил, які протегують їй, автора "Уріки" і кого-небудь із добромисних молодих поетів.

— Маркізо, — озвався де Марсе, — якщо ви опікуєтеся талантом пана де Рюбампре, я беру на себе турботи про його красу. Я дам йому кілька порад, що зроблять його найщасливішим денді в Парижі. А там, якщо йому захочеться, він може бути й поетом.

Пані де Баржетон відповіла кузині поглядом, сповненим глибокої вдячності.

— Я не знав, що ви ревнуєте до талантів,— сказав Монріво панові де Марсе. — Щастя вбиває поетів.

— Чи не тому ви, добродію, надумали одружитися? — звернувся денді до Каналіса, при цьому стежачи, яке враження справлять його слова на маркізу д'Еспар.

Каналіс тільки знизав плечима, а маркіза д'Еспар, приятелька герцогині де Шольє, засміялась.

Люсьєн, який почувався в новому одязі, як та сповита єгипетська мумія, соромився, що не може й собі підкинути слова. Нарешті він сказав маркізі своїм ніжним голосом:

— Ваша добрість, ласкава пані, зобов'язує мене домогтись успіху.

В цю хвилину до ложі ввійшов дю Шатле; він вирішив скористатися з нагоди і, заручившись підтримкою Монріво, одного з королів Парижа, відрекомендуватися маркізі д'Еспар. Барон привітався з пані де Баржетон і попросив у маркізи д'Еспар пробачення, що дозволив собі вдертися до її ложі: але він так давно не бачив свого супутника. Вони розсталися з Монріво в пустелі й після довгої розлуки вперше оце зустрічалися.

— Розлучитися в пустелі й зустрітися в Опері! — озвався Люсьєн.

— Справді театральна зустріч, — сказав Каналіс.

Моиріво відрекомендував барона дю Шатле маркізі; вона прийняла колишнього секретаря для доручень при її імператорській високості надзвичайно люб'язно: адже вона бачила, як прихильно вітали його в трьох ложах, а графиня де Серізі допускала до себе лише людей високопоставлених, і нарешті, він був супутником де Монрі— ію. Останнє важило так багато, що всі четверо аристократів, як у тому могла впевнитись папі де Баржетон з їхнього тону, поглядів і жестів, не вагаючись, визнали дю Шатле за людину свого кола. Анаїс тепер зрозуміла, чому в провінції Шатле тримався з такою султанською пихою. Врешті барон зволив помітити Люсьєна і вклонився, але холодно й стримано, даючи зрозуміти присутнім, що той, кого вшановують таким вітанням, посідає в товаристві нікчемне місце. Дю Шатле супроводив свій уклін насмішкливою міною, ніби хотів запитати: "Яким дпвом він тут опинився?" Його добре зрозуміли, бо де Марсе, нахилившись до Монріво, сказав йому на вухо, але так, щоб почув барон: "Спитайте у свого друга, хто цей кумедний хлопець, що схожий на вирядженого манекена з кравцевої вітрини?"

Дю Шатле, ніби поновлюючи давнє знайомство з колишнім супутником, щось нашіптував йому і, звичайно, перетирав на зубах свого суперника. Люсьєн дивувався, як легко й витончено ці люди висловлювали свої думки; його вражала ця так звана французька дотепність, а надто невимушеність розмови й манера триматися. Близьк розкоші, який приголомшив поета вранці, позначався й на розмові. Люсьєн не міг збагнути, в який тасмпичий спосіб виникали у цих людей такі глибокі думки, такі слушні зауваження й відповіді, па які він спромігся б хіба по тривалих роздумах. І ці світські чепурупи відзначалися розкутістю не лише в мові, айв одязі: вони не мали на собі нічого ні нового, ні старого. Ніщо па них не блищало, а все милувало зір. їхня пишнота не здавалася тимчасовою: якими вони були вчора, такі ж вони сьогодні й такими будуть узавтра. Люсьєн зрозумів, що має вигляд людини, котра вирядилась уперше в житті.

— Глянь-но, друже, — звернувся де Марсе до Фелікса де Ванденеса, — наш Растіньяк літає, неначе рогатий жук. Він уже в ложі маркізи де Лістомер; він мас там успіх, пролаза. О! Наводить на нас лорнета. Здається, він знає вас, пане де Рюампре,— звернувся денді до Люсьєна, але не дивлячись на нього.

— Важко припустити, щоб до нього не дійшло ім'я людний, якою ми пишаємося, — втрутилась пані де Бар— жетон, — його сестра недавно слухала, як пан де Рю— бампре читав нам свої прекрасні вірші.

Фелікс де Ванденес і де Марсе попрощалися з маркізою і пішли в ложу пані де Лістомер, Феліксової сестри. Почалася друга дія, і маркіза д'Еспар, її кузина та Люсьєн zostалися самі. Одні чоловіки пішли пояснити зацікав— лейим жінкам, хто така пані де Баржетон, інші — розповісти про приїжджого поета й посміятися з його вбрання. Каналіс вернувся в ложу герцогині де Шольє і вжо не з'являвся. Люсьєн був щасливий, що вистава відвернула від нього увагу. Побоювання пані де Баржетон щодо Люсьєна зросли, адже прийом, який кузина виявила баронові дю Шатле, мав зовсім інший характер, аніж її поблажлива гречність із Люсьєном. Упродовж другої дії в ложі маркізи де Лістомер залишалося повно людей, і, звичайно, там точилася жвава розмова про пані де Баржетон та Люсьєна. Молодий Растіпьяк, мабуть, веселив усіх у тій ложі; він дав вихід паризькій насмішкуватості, яка щодня накидається на нову поживу, квапиться вичерпати нову тему, зразу ж обертаючи її па щось старе й заяложене. Маркіза д'Еспар занепокоїлась. Вона добре знала, що злослів'я дуже швидко дійде й до жертви, яку воно поранить, і чекала кіпця акту. Коли ми починаємо аналізувати власні почуття, як це сталося з Люсьєном та Луїзою, за короткий час відбуваються дивні речі; моральні перевороти здійснюються за неухильними законами швидкої дії; коли вони верталися з Водеві— ля, в Луїзиній пам'яті постали мудрі й лукаві слова дю Шатле про Люсьєна. Кожна його фраза була пророцтвом. Прощаючись зі своїми ілюзіями про пані де Баржетон, — як і пані де Баржетон прощалася з ілюзіями про нього, — бідолашний юнак, чия доля трохи нагадувала долю Жан-Жака Руссо, пішов за його прикладом і піддався чарам маркізи д'Еспар: він одразу ж закохався. Молодики й літні чоловіки, які пам'ятають про свої юнацькі захоплення,

зрозуміють, що така пристрасть цілком можлива п природна. Ця тендітна жінка з вишуканими манерами, з люб'язною мовою, зі співучим голосом, така знатна, високопоставлена, жінка, яка збуджувала заздрощі, ця королева зачарувала поета, як колись в Ангулемі його зачарувала пані де Баржетон. Його несталий характер потребував високого заступництва; найпевніший до

того шлях — заволодіти дією жінкою, — це означало б заволодіти всім. Мав же він успіх у Ангулемі, чому б не домогтися успіху і в Парижі? Незважаючи на чари опери, цілком нові для нього, Люсьєн, зачарований цією прекрасною Селіменою, мимохіть раз по раз обертався до леї, і що більше він дивився, то дужче йому хотілось бачити її. Пані де Баржетон перехопила один із його палких поглядів; вона почала стежити за Люсьєном і побачила, що його більше цікавить маркіза, апіж спектакль. Вона охоче примирилася б із долею покинутої задля п'ятдесяти Данаєвих дочок, та коли один із тих поглядів, особливо честолубний, особливо жагучий і виразний, дав їй збагнути, що діється в Люсьєновім серці, вона спалахнула ревністю не так до майбутнього, як до минулого. "Він ніколи так не ДИВИВСЯ на мене, — подумала вона. — Боже мій, Шатле казав правду!" Тоді вона визнала, що любов її була помилкою. А коли жінка починає каятись, у власній слабості, вона ніби губкою проводить по своєму житті, щоб усе зітерти. Луїза трималася спокійно, хоча кожен Люсьєнів погляд будив у ній люті. В антракті з лову зайшов де Марсе і привів із собою пана де Лісто— мера. Статечний чоловік і молодий фат не забарилися шепнути гордій маркізі, що напوماджений весільний дружок, якого вона необачно впустила до себе в ложу, має не більше права називатися паном де Рюбампре, як іудей називатися християнином. Люсьєн — син аптекаря Шардона. Ежен де Растіньяк, добре обізнаний із ангу— лемськими справами, уже в двох ложах насмішив людей дотепами про мумію, яку маркіза називає кузиною і яка завбачливо завела собі аптекаря для того, звичайно, щоб він своїми пілюлями штучно підтримував її життя. Коротше кажучи, Марсе повторив маркізі кілька з тисячі дотепних жартів, що їх парижани швидко вигадують, щоб іще швидше забути; за ними стояв дю Шатле — справжній винуватець цього карфагенського віроломства.

— Моя любя, — озвалася маркіза д'Еспар, затуляючись тямом, — скажіть, будь ласка, чи вашого улюбленця справді звуть де Рюбампре?

— Він узяв собі материне прізвище, — відповіла, зніяковівши, пані де Баржетон.

— А як звали його батька? ,

— Шардон.

— Хто він був?

Аптекарь.

— Я була певна, любя моя, що паризьке товариство не посміє глузувати з жінки, котру я признала за свою родичку. І ось тепер ті вітрогони щасливі, що застали мене в товаристві аптекаревого сина. Послухайте, нам краще негайно піти звідси.

Маркіза д'Еспар прибрала невдоволеного вигляду, і Люсьєн не міг зрозуміти, в чім причина тієї переміни. Він подумав, що, мабуть, жилет у нього поганого смаку, — і це було справді так. Він зрозумів із прихованим жалем, що одягатися слід у доброго

кравця, і вирішив узавтра ж піти до найвідомішого, щоб на той понеділок позмагатися із франтами, з якими зустрінеться в маркізи. Хоч ВІЙ і порипув у роздуми, його погляд, захоплений третьою дією, не відривався від сцени. Милуючись, рідкісним видовищем, він водночас мріяв про маркізу д'Еспар. Люсьєна доводив до відчаю цей раптовий холод, що так суперечив його душевному палу, який кинув його в нове кохання всупереч величезним перешкодам,— він передбачав їх, але твердо поклав собі подолати їх. Люсьєн отямився від глибокої задуми, щоб глянути на свій ідеал, але, повернувши голову, побачив, що він у ложі сам-один; ноет почув легкий шум: двері зачинилися, маркіза д'Ес— пар пішла і забрала з собою кузину. Люсьєн подивувався з тієї раптової втечі, але довго він не міркував про це, бо не знаходив ніякого пояснення.

Коли обидві жінки сіли в карету, і карета покотилася вулицею Рішельє' до передмістя Сент-Оноре, маркіза, ледь тамуючи гнів, сказала:

— Дорога моя, ви що собі думаєте? Зачекайте, поки аптекарів сип прославиться, тоді й опікуйтесь ним. Гер— цогипя де Шольє досі приховує свої близькі взаємини з Каиалісом, а він же знаменитий і дворянського роду. Сподіваюся, цей хлопець вам не син і не коханець, правда ж? — спитала горда жінка, кинувши на кузину пильний, проникливий погляд.

"Яке щастя, — подумала пані де Баржетон, — що я тримала цього шалапуту на відстані й нічого йому не дозволяла!"

— От і гаразд, — вела далі маркіза, сприйнявши промовистий погляд кузини за відповідь. — Покиньте його, прошу вас! Присвоїти собі дворянське прізвище! Яке зухвальство! Суспільство карає таких самозванців. Припускаю, що це прізвище його матері, хай і так. Але ж зрозумійте, люба моя, що тільки королю належить право своїм особистим указом надати прізвище де Рюбампре сипові жінки із цього роду. Якщо вона взяла шлюб із нерівною, то такий указ — велика ласка, і, щоб домогтися її, потрібні неабиякі кошти, великі заслуги і дуже високе заступництво. Одяг того вифранченого крамарчука свідчить, що він хлопець убогий і простого роду. З лиця він, щоправда, гарненький, проте мені здався досить недалекий: не вміє ні пристойно поводитись, ні говорити, — одне слово, не вихований. Чому раптом ви піклуєтесь про нього?

Пані де Баржетон відцуралася Люсьєна, як і Люсьєн відцурався її, і тепер страшенно потерпала, щоб маркіза не вивідала всієї правди про її подорож.

— Яв розпачі, дорога кузино, що так ославила вас.

— Мене ославити неможливо, — всміхнулася пані д'Еспар. — Я думаю про вас.

— Але ж ви запросили його на обід у понеділок!

— Я занедужаю, — жваво відповіла маркіза. — Ви його повідомте, а я накажу не впускати цього добродія пі під тим, ні під іншим прізвищем.

Під час антракту Люсьєнові захотілося прогулятись у фойє — він помітив, що всі йдуть туди. Але жоден із тих, хто заходив у ложу до маркізи д'Еспар, не вклонився йому й не звернув на нього уваги; це дуже здивувало провінційного поета. Крім того, Шатле, що тайкома стежив за ним, зразу зникав, коли той простував у його бік. Придивляючись до чоловіків, що прогулювались у фойє, Люсьєн переконався, що одяг

його має досить кумедний вигляд; він вернувся в свою ложу, сів у кутку і тихо просидів там до кінця вистави, захоплений то пишпотою п'ятої дії балету, що так уславилася своїм Аїдом, то видовищем зали, яку він повільно обводив поглядом ложу за ложею, то поринаючи в роздуми, спричинені близькістю вищого паризького товариства. "Осьде моє царство! — думав він. — Ось той світ, який я повинен покорити"! Він пішки вернувся додому, обмірковуючи все, що казали чепуруни, які заходили в ложу віддати укліп маркізі д'Еспар; їхні жести, постава, манера входити й виходити — усе пригадувалося йому напрочуд виразпо. На другий день, близько полудня, він насамперед пішов до Іптауба — найзнаменитішого кравця того часу. Благанням та обіцянками заплатити готівкою він домогся від кравця згоди пошити костюм до злоповісного понеділка. Зрештою, Штауб пообіцяв пошити на той вирішальний день чудовий сюртук, жилет і панталони. У білизняній крамниці Люсьєн замовив сорочки, носові хусточки, одне слово, цілий посаг, а швець зняв мірку з його ноги на черевики і на чоботи. Поет купив прегарний ціпок у Вердье, рукавички й запонки в пані Ірланд, — тобто він постарався піднятися на рівень справжнього франта. Вдовольнивши свої примхи, Люсьєн пішов на Нову Люксембурзьку вулицю, проте Луїзи там не застав.

— Пані обідають у маркізи д'Еспар і повернуться пізно, — сказала Альбертіна.

Люсьєн пообідав за сорок су в ресторані Пале-Рояль

і рано ліг спати. У неділю, об одинадцятій, він прийшов до Луїзи; вона ще не вставала. Він навідався о другій годі и і.

— Пані ще не приймають, — сказала Альбертіна, — але вона передала вам записку.

— Вона ще не приймає? — перепитав Люсьєн. — Але ж я не кожен перший-ліпший...

— Не знаю, — досить безцеремонно відказала служниця.

Відповідь Альбертіни здивувала Люсьєна не менше, ніж лист від пані де Баржетон. Він узяв записку і тут— таки, на вулиці, прочитав рядки, що сповнили його розпачем.

"Маркіза д'Еспар захворіла і прийняти Вас у понеділок не зможе. Я й сама почуваю себе негаразд, але встану й поїду її провідати. Мені дуже прикро, що виникли ці перешкоди, але мене заспокоює Ваш талант. Ви проб'єтесь і без заступництва".

"Нема навіть підпису!" — подумав Люсьєн; він уже був у Тюїльрі, сам не помітивши, як прийшов туди. Дар провидіння, властивий талановитим людям, підказав йому, що ця холодна записка звістує катастрофу. Він ішов, поринувши в роздуми, йшов далі й далі, роздивляючись пам'ятники на майдані Людовіка XV. Погода стояла чудова. Повз нього пролітали розкішні карети, прямуючи до головної алеї Єлісейських Полів. Він ішов разом із юрбою людей, що гуляли; за хорошої погоди сюди в недільні дні стікається близько трьох-чотирьох тисяч екіпажів, утворюючи імпровізований Лопшап. Він ішов, милуючись на пишні запряги, ошатне вбрання, блискучі лівреї й опинився перед Тріумфальною аркою, яку на той час іще будували. Що з ним сталося, коли, вертаючись назад, він зустрів маркізу д'Еспар і пані де Баржетон: вони сиділи в кареті, позад якої маяло пір'я ла капелюсі грума; по зеленій гаптованій золотом лівреї Люсьєн упізнав екіпаж маркізи. Каретний потік зупинився, утворилася тиснява, і Люсьєн побачив

зовсім перемінену Луїзу. Її годі було впізнати: тони вбрання пасували до кольору обличчя, сукня була прегарна, майстерно укладене волосся дуже личило їй, а вибагливого смаку капелюшик майже не поступався капелюшику маркізи д'Еспар, законодавиці мод. Є певна манера носити капелюх: збийте його трохи назад — у вас буде зухвалий вигляд; насуньте на лоб — і ви здаватиметесь похмурою; збийте набік — і матимете хвацький вигляд; а от світські жінки надягають капелюшки, як їм заманеться,— і завжди мають гарний вигляд. Пані де Баржетон одразу розв'язала цю складну проблему. Красивий пояс охоплював її стрункий стан. Вона перейняла в кухні її рухи й звички; вона сиділа в тій самій позі, так само гралася зграбненьким флакончиком із парфумами, який висів на ланцюжку на пальці правої руки, і в такий спосіб, наче несамохіть, показувала вузьку руку в гарненькій рукавичці. Коротше кажучи, вона вподобилася маркізі д'Еспар, не вдаючись до мавпування; вона виявилася гідною кухнію маркізи, яка, здавалось, пишалася своєю ученицею. Чоловіки та жінки, що гуляли по алеях, задивлялися на блискучу карету з об'єднаними гербами д'Еспарів та Блалон-Шоврі. Люсьєн дивувався, помітивши, що багато перехожих віталися з кухнями; він не знав, що всьому Парижу, який складається з двадцяти салонів, уже відомо: пані де Баржетон — родичка маркізи д'Еспар. Молоді вершники оточили коляску, щоб супроводити кузин до Булонського лісу; між ними Люсьєн помітив де Марсе та де Растіньяка. По жестах цих двох заляотників Люсьєп легко здогадався, що вони висловлюють компліменти пані де Баржетон з приводу її переміни. Маркіза д'Еспар сяяла вродою і здоров'ям, виходить, її недуга була тільки приводом, щоб відмовити йому, Люсьєнові, в прийомі: адже вона не перенесла званого обіду на інший день. Розлючений поет попрямував до карети; віп ішов повільно і, коли опинився в полі зору двох дам, уклонився їм; пані де Баржетон не зволила його помітити, а маркіза навела на нього лорнет і не відповіла на уклін. Паризька знать виявляла зневагу не так, як ангулемські можновладці: провінційні дворянчики, що намагалися дошкулити Люсьєнові, все-таки визнавали його здібності і мали за людину, тим часом як для маркізи д'Еспар він просто не існував. То був навіть не вирок, а відмова в правосудді. Коли де Марсе навів на нього лорнет, бідолашного поета пропизав смертельний холод; коли паризький лев опустив лорнет, Люсьєнові здалося, ніби то упав ніж гільйотини. Карета рушила. Шаленство, жадоба помсти охопили зневаженого поета: він ладен був задушити пані де Баржетон; він би обернувся на Фук'є-Тенвіля, щоб мати втіху послати маркізу на ешафот; йому хотілося піддати де Марсе якомусь витонченому катуванню, з тпх, що вигадують дикупи. Він бачив, як повз нього, вклоняючись чарівним жінкам, прогарцював верхи де Каналіс, елегантний, як і личить найніжнішому з поетів.

"Боже мій! Золота — будь-якою ціною! — сказав сам собі Люсьєн. — Золото — єдина сила, перед якою схиляється світ!" — "Ні!" — вигукнуло його сумління, — не золота, а слави!" — "А слава — це труд! Труд! Улюблене слівце Давіда. Боже мій! Навіщо я тут? Та я доб'юся успіху! Я їхатиму по цій алеї в колясці з грумом на зап'ятках! Мені належатимуть маркізи д'Еспар!" Люсьєп подумки вигукував ці шалені слова, обідаючи за сорок су в Юрбена. Другого дня, о дев'ятій ранку, він пішов до Луїзи; його поривало

затаврувати її жорстокість. Але мало того, що пані де Баржетон для нього не було вдома, воротар не пустив його й до дверей. Люсьєн чатував біля під'їзду до полудня. Опівдні від пані де Баржетон вийшов дю Шатле; він краєм ока глянув на поета й хотів ухилитися від розмови. Люсьєн, болісно вражений, кинувся навздогін за ним; барон, почувши, що його доганяють, обернувся й уклонився Люсьєнові. Виконавши обов'язок чемності, дю Шатле вочевидь квапився щезнути.

— Благаю вас,— мовив Люсьєн,— подаруйте мені одну хвилину! Я хочу сказати вам лише кілька слів. Ви свого часу виявляли до мене прихильність; пам'ятаючи це, я прошу про маленьку послугу. Ви щойно бачились із пані де Баржетон. Скажіть, чим я заслужив у неї та в маркізи д'Еспар такої неласки?

— Пане Шардон, — відповів дю Шатле з удаваною простодушністю, — а чи знаєте ви, чому ці дві дами покинули вас у Опері?

— Ні, — сказав бідолашний поет.

— Так от, щоб ви знали: вам відразу ж нашкодив пан де Растіньяк. Коли молодого франта запитали про вас, він сказав коротко і ясно, що ви ніякий не де Рюбамире, а Шардон, що ваша мати — повитуха, що ваш батько був аптекарем в Умо, ангулемському передмісті, що ваша сестра, гарненька дівчина, прасує сорочки і заручена з ангулемським друкарем Сешаром... Такий світ! Вам захотілося бути на видноті? Йому й захотілося придивитися до вас. Де Марсе зайшов у ложу, щоб у товаристві маркізи посміятися з вас, і тут-таки обидві дами втекли, вирішивши, що сидіти з вами поруч для них принизливо. Не шукайте зустрічі ні з тією, ні з тією. Ви маєте талант — спробуйте тим самим одшіатити їм обом. Свіг знехтував вас, знехтуйте світ. Оселіться десь на мансарді, створіть шедевр, станьте знаменитим у якійсь царині, і світ схилиться до ваших ніг. Тоді ви завдасте йому тих ран, яких він завдає вам. Що більше приязні виявляла вам пані де Баржетон, то далі вона від вас одсахнеться. Така природа жіночих почуттів. Та зараз ідеться не про те, як вернути дружбу Анаїс, а про те, щоб не нажити в ній ворога, отож послухайтесь моєї ради. Вона вам писала. Поверніть їй усі листи — ваш благородний вчинок її розчулить, і коли згодом вам знадобиться її допомога, вона не поставиться до вас вороже. Щодо мене, то я такої високої думки про ваше майбутнє, що захищаю вас усюди. Якщо надалі зможу бути вам у чомусь корисний, покладайтесь на мене: я завжди до ваших послуг.

Люсьєн зблід, розгубився і був такий пригнічений, що навіть не відповів на легкий, ввічливий уклін старого джигуна, помолоділого в паризькій атмосфері. Він вернувся в готель і там застав самого Штауба, що прийшов не так задля примірки замовленого костюма, як для того, щоб дізнатися від господині "Гайар-Буа" про фінансове становище неznаного замовника. В Париж Люсьєн приїхав на поштових; минулого четверга пані де Баржетон привезла його з Водевіля в кареті. Відомості для Штауба були добрі. Кравець величав Люсьєна "графом" і звернув його увагу на те, як майстерно зумів він підкреслити чудові форми замовника.

— В такому вбранні панич може сміливо йти на прогулянку в Тюільрі — не мине й двох тижнів, як він одружиться з багатою англійкою.

Жарт німецького кравця, бездоганність костюма, висока якість тонкого сукна, краса його подоби, відбитої в дзеркалі, — всі ці дрібниці трохи розвіяли Люсьєнову печаль. Він мимоволі подумав, що Париж — столиця випадку і на мить повірив у випадок. Хіба в нього нема томика віршів і в рукописі прекрасного роману "Лучник Карла IX"? Він поклався на ласку долі. Штауб пообіцяв принести завтра сюртук і решту одягу. Вранці прийшли з рахунками швець, торговець білизною і кравець. Люсьєн, ще не навчений віднадувати кредиторів, ще скутий добрими провінційними звичаями, розрахувався з ними, і в нього залишилося не більше як триста шістдесят франків із двох тисяч, привезених у Париж; а прожив він тут усього тиждень! Проте він вирішив пішов прогулятися по терасі Фельянів. Там чепурун дістав за все віддяку. Він був так гарно вдягнений, такий милий та вродливий, що на нього задивлялося чимало жінок, а дві-три, приваблені його красою, навіть озирнулися. Люсьєн вивчав ходу й манери законодавців моди і пройшов курс добрих звичаїв, увесь час тільки й думаючи про триста шістдесят франків. Увечері, на самоті в своїй кімнаті, він вирішив обміркувати, чи варт йому жити далі в готелі "Гайар-Буа", де з ощадливості замовляв тепер на сніданок найскромніші страви. Люсьєн запитав рахунок, ніби збираючись виїздити; виявилось, що він заборгував сто франків. Другого ж дня Люсьєн подався в Латинський квартал; зі слів Давіда він знав, що там усе дешевше. По довгих пошуках він урешті натрапив по вулиці Клюні на поганенькі мебльовані кімнати, де й найняв собі покоїк по своїй кишені. Розрахувавшись із господинею "Гайар-Буа", Люсьєн того ж таки дня перебрався на вулицю Клюні. Переїзд обійшовся йому лише в розмірі плати за фіакр. Оселившись у тій нужденній комірчині, він зібрав усі листи пані де Баржетон, зв'язав їх у пакунок і поклав на стіл; та перш ніж написати їй, поет замислився над подіями цього фатального тижня. Йому й на думку не спадало, що він перший нерозважливо зрікся свого кохання, не відаючи, якою стане його Луїза в Парижі; він не бачив власних помилок, він бачив тільки своє нинішнє становище; у всьому він звинувачував пані де Баржетон — замість того щоб просвітити його, вона його занапастила. Поет розлютився, в ньому заговорила гордість, і в пападі гніву він написав такого листа:

"Що сказали б ви, пані, про жінку, яка звабила бідного, несміливого хлопчину, сповненого шляхетних надій, що їх у старшому віці називають мріями, — про жінку, яка кокетством, хитрощами та вдаваною материнською любов'ю звела ту дитину? Вона не нехтує ні найзнадлішіми обіцянками, ні захмарними замками, що зачаровують того хлопчину, вона везе його з собою, вона заволодіває ним, вона то докоряє йому за недовіру, то вихваляє його. Коли Ж хлоп'я кидає сім'ю і біжить наосліп слідом за нею, вона приводить його до безмежного моря, усмішкою заманює в благодатний човник і відштовхує від берега, віддаючи на волю стихій, а тоді з високої скелі бажає йому щасливої долі. Ця жінка — Ви, а хлопчина — я. Але в руках цього хлопця лишилася запорука пам'яті, що може викрити злочинність Вашого добродія — лицтва. Вам довелося би почервоніти, бачачи, як змагається з хвилями хлопчина, що його ви пригортали недавно до своїх грудей. Коли Ви читатимете цього листа, та запорука

пам'яті Вам буде повернена. Ви можете забути все. Після чарівних мрій, що на них вказували Ви мені своїм пальцем у небесах, я тепер споглядаю убогу дійсність паризької твані. В той час, коли Ви, осяйна й обожнювана, витатимете у високостях світу, до чийого порога мене привели, я тремтітиму від холоду на злиденному горищі, куди ви мене закинули. Та, можливо, серед бенкетів і втіх Вас усе-таки опадуть муки совісті, може, Ви згадаєте про хлопчину, якого штовхнули в безодню. То хай Вас, вельможна пані, не бентежить сумління! З глибини пекла своїм останнім поглядом ця дитина дарує Вам єдине, що залишилось у неї: прощення. Так, пані, завдяки Вам, у мене вже не залишилося нічого. Анічогісінько! Та хіба весь світ не створено з нічого? Геній мусить наслідувати бога: я почав із того, що запозичив його милосердя, не знаючи, чи доступлюся його могутності. Але Вам доведеться тремтіти, якщо я зйду на лиху дорогу; Ви ж будете співучасницею моїх помилок. Гай-гай! Мені шкода Вас. Ви-бо ніколи не прилучитеся до слави, яку я здобуду тяжкою працею!"

Написавши цього листа, пишномовного, але сповненої о похмурої гідності, якою часто зловживають поети, коли їм усього двадцять два роки, Люсьєн подумки полинув у лоно своєї родини; йому привиділися гарні кімнатки, що їх опорядив для нього Давід, пожертвувавши на те всі свої заощадження, перед очима постали картини скромного, мирного міщанського щастя, яким він міг утішатися, тіні матері, сестри й Давіда витали навколо нього; він знову бачив сльози, що лилися з їхніх очей у хвилини розлуки, і сам заплакав, бо залишився сам-один у Парижі, без друзів, без заступників.

Кількома днями пізніше Люсьєн писав сестрі:

"Моя люба Єво, сестрам судилася сумна доля дізнати більше печалі, ніж радості, прилучаючись до життя бра— *гів, які присвятили себе мистецтву, і я починаю боятися, що стану тобі тягарем. Хіба я не вжив на зло вашу прихильність до мене? Пам'ять про минуле, повне сімейних радощів, підтримує мене в моїй теперішній самотності. Зі швидкістю орла, що вертається у своє гніздо, подумки долаю я простір, пориваючись в обійми справжньої любові після того, як зазнав першого горя і перших оман паризького світу. Чи не потріскував гніт вашої свічки? Чи не випадали жарини з вашого каміна? Чи не дзвеніло вам у вухах? Чи не казала мати: "Це Люсьєн про нас думає"? Чи не відповідав Давід: "Він бореться з людьми і обставинами!" Єво, я пишу цього листа лише для тебе одної. Тобі одній наслідую звиритись у всьому доброму й лихому, що може мене спіткати, червоніючи

і за те, й за те, бо добро тут зустрічається так рідко, як мало б зустрічатися зло. Ти зрозумієш багато з небагатьох слів: пані де Баржетон посоромилась і зреклася мене вже на дев'ятий день після приїзду. Побачивши мене, вона одвернулась, а я, заради того, щоб увійти в світ, куди вона захотіла ввести мене, уже витратив тисячу сімсот шістдесят франків із тих двох тисяч, які привіз із Ангулема і які так тяжко ви роздобули! "На що витратив?" — запитаєш ти. Моя бідолашна сестро, Париж — це безодня: тут можна пообідати за вісімнадцять су, але в пристойній ресторації скромний обід коштує півсотні франків; тут є жилети й панталони по чотири франки і навіть по сорок су, але модний кравець не пошеє вам їх дешевше як за сто франків. Тут, щоб вас

переправили через баюру під час дощу, треба платити су. Проїхав якусь сотню метрів — плати тридцять два су. Спершу я жив у пристойному кварталі, а сьогодні перебрався в готель "Клюні" на вулиці Клюні — це один з найбідніших, найтемніших закапелків Парижа, затисну— тий між трьома церквами та старими будинками Сорбон-

пи. Я мешкаю в мебльованій кімнатині па п'ятому поверсі, і хоч вона занедбана й гола, плачу п'ятнадцять франків за місяць. На сніданок беру хлібчик па два су та склянку молока на су; але обідаю добре, за двадцять су, в ресторації такого собі добродія Флікото на майдані тієї ж таки Сорбонни. До зими, сподіваюся, мої витрати не перевершуватимуть шістдесяти фрапків на місяць. Двохсот сорока франків мені вистачить на чотири місяці. Тим часом я, безперечно, встигну продати "Лучника Карла IX" і "Стокротки". Тож не турбуйся за мене. Хай моє теперішнє похмуре, порожнє, вбоге; зате моє майбутнє буде барвисте, багате, блискуче! Більшість великих людей терпіли мінливість долі, яка гнітить і мене, але знегоди мене не зламують. Плавт, великий комічний поет, був робітником у млині, Макіавеллі писав свого "Монарха" вечорами, натрудившись цілий день разом із майстровими. Нарешті, великий Сервантес, що втратив руку в бою під Лепапто і вніс свою частку до перемоги, здобутої того славного дня, митець, якого тодішні писаки прозвали "п'ікчемпим одноруким дідом", за браком видавців мусив десять років чекати, поки вийде друком друга частина його геніального "Дон Кіхота". Але нині не ті часи. Горе та злидні випадають на долю тільки невідомих талантів. А домігшись слави, письменник багатіє — забагатію і я. Зрештою, моє життя — це наполеглива праця; півдня проводжу я в бібліотеці св. Женев'єви, де набуваю необхідні знання, без яких далеко не підеш. Отже, сьогодні я майже щасливий. За кілька днів я призвичаївся до свого становища. Зранку беруся за улюблену працю; на життя грошей мені вистачає; я багато роздумую, навчаюся і не бачу нічого, що могло б завдати мені болю тепер, коли я зрікся світу, де моя гордість страждала б щохвилини. Славетні люди за будь-якої епохи повинні жити самітниками. Хіба вони не подібні до лісових птахів? Вони співають, чарують природу, але ніхто їх не бачить. Так я і житиму, якщо мені випаде щастя здійснити свої честолюбні задуми. Я не жалкую за пані де Баржетон. Жінка, яка так повелася зі мною, не варта й згадки. Я не шкодую, що покинув Ангулем. Може, воно й добре, що ця жінка заманила мене в Париж і кинула тут напризволяще. Париж — це світ письменників, мислителів, поетів. Тільки тут вирощують славу, і я знаю, який вона дає сьогодні чудовий врожай. Тільки тут, у музеях і приватних зібраннях, письменники можуть знайти живі творіння геніїв минувшини, які розпалюють і збуджують уяву. Тільки тут великі, завжди відчинені бібліотеки пропонують діяльному розумові знання й поживу. Нарешті, в Парижі у кожній дрібничі— III відчувається дух мислі, що витає в самому повітрі

ii увіковічений у літературних творах. Із розмов у кафе, в театрі за півгодини походиш більше, ніж у провінції за десять років. Тут усе тішить око, дає поживу для зіставлення і повчає. Крайня дешевизна, крайня дорожнеча — ось вам Париж, де бджілка знаходить свою комірку, де кожна душа вбирає в себе те, що їй близьке. Отож хай мені зараз і тяжко, я ні в чому не каюся. Навпаки, чудове майбутнє відкривається

переді мною й іпколи втішає моє змучене серце. Прощавай, моя люба сестро. Не чекай від мене частих листів: одна з властивостей Парижа в тому, що тут не помічаєш, як летить час. Життя тут жахливо навальне. Обіймаю маму, Давіда й тебе ніжніше, ніж будь-коли.

Люсьєн"

Флікото — ім'я, що багатьом далось втямки. Мало знайдеться студентів, які, живучи в Латинському кварталі перші дванадцять років Реставрації, не відвідували б цього храму голоду й злиднів. Обід із трьох страв коштував тут вісімнадцять су разом із карафкою вина чи пляшкою пива, а з пляшкою вина — двадцять два су. Але один пункт програми Флікото, що його передрукували й конкуренти великим шрифтом на афішах, а саме: "Хліба досхочу" — інакше кажучи, "доневпоїду" — не дав цьому другу молоді нажити багатства. Не одну знаменитість харчував Флікото. Безперечно, серця багатьох славетних людей радісно завмирили від тисячі невимовних спогадів, коли згодом випадало їм глянути на маленькі шибочки вікон, що виходили на майдан Сорбонни та на вулицю Нев-де-Рішельє і аж до Липневих днів, уже за Флікото II і Флікото III, зберігали коричневу фарбу та старожитній, поважний вигляд, свідчаючи про глибоку зневагу до шарлатанського блиску, тієї реклами, до якої вдаються майже всі сучасні ресторатори на втіху ока і на шкоду шлункові. Замість отих опудал дорогої дичини, замість аж ніяк не призначених для печені фантастичних риб, що виправдовують вертепний дотеп: "Я бачив чудового коропа, думаю десь через тиждень його купити"; замість отих найсвіжіших, слушніше сказати б, давно

зогішлпх плодів, виставлених з оманливою щедрістю, аби приваблювати капралів та їхніх землячок, чесний Фліко — то гиставляв покопирсані тріщинами салатники, але купи вареного чорносливу тішили око споживача, запевню — ючи, що слово десерт, рекламоване афішами конкурентів, тут не виявиться Хартією. Шестифунтові буханці, розрізані начетверо, підтверджували правдивість обіцянки: "Хліба до певпоїду". Така була розкіш закладу, що його свого часу міг би прославити і Мольєр — так кумедно звучало прізвище хазяїна. Флікото безсмертний, він житиме, поки живуть студенти. Там їдять, та й тільки; але їдять, як працюють — із похмурою або веселою діловитістю, — залежно від характеру чи обставин. На той час цей знаменитий заклад мав дві довгі вузькі та низенькі зали, розташовані під прямим кутом: одна — вікнами на майдан Сорбонни, друга — на вулицю Нев-де-Рішельє; в обох залах стояли ряди столів, взяті, мабуть, із трапезної якогось абатства, бо були дуже довгі; біля приборів розкладено серветки, протягнені крізь понумеровані металеві кільця. Флікото I міп'яв скатерки лише по неділях, а Флікото II, кажуть, почав міняти їх двічі па тиждень, як тільки його династії стала загрожувати конкуренція. Цей ресторан —■ добре обладнана робітня, а не бенкетна зала, чепурно прибрана для втіх ласування. Тут довго не засиджуються. Ложками орудують жваво! Слуги метаються швидко, всі вони заклопотані, кожного з них смикають. Страви тут одноманітні. Картопля не виводиться; хоча б вона не вродила в Ірландії, хоч би весь Париж залишився без картоплі, у Флікото її — скільки завгодно. Вже тридцять років подають її тут незмінно — золотистого кольору, що його так

полюбляв Тіціап; притрушена зеленню, вона має ту перевагу, про яку мріє кожна жінка: 1840 року ви бачите її такою самою, якою вона була в 1814 році. Барап'ячі котлети, філе з яловичини посідають у меню цієї харчівні те саме місце, що у Вері надано тетерукам або осетрині — стравам вишука- ним, які замовляють зранку. Тут панує телятина; яловичину подають під найрізноманітнішими приправами. Коли мерлани, макрель підходять до океанського узбережжя, вони негайно з'являються і на сковорідках добродія Флікото. Тут усе відбувається в перозривному зв'язку з мінливістю сільського господарства і примхами погоди. Тут довідуються про речі, про які й гадки не мають багатії, нероби, люди, байдужі до змін у природі.

Студент, що осів у Латинському кварталі, дістав тут найпевніші відомості про погоду: він знає, коли досягав квасоля й горох, коли базар захарашений капустою, знає, якого салату вдосталь по крамницях і коли недорід буряків. Коли до харчівні Флікото почав uczати Люсьєн, тут ще ходили наклепницькі чутки, ніби поява біфштексів у харчівні Флікото пов'язана з падежем коней. У Парижі не густо ресторанів, які являли б собою тако чудове видовище. Тут ви знайдете тільки молодість і віру; злидні тут терплять весело, хоча і не бракує облич суворих, похмурих і заклопотаних. Одвідувачі здебільшого зодягнені недбало. Тож коли сюди приходить хтось причепурившись, його відразу помічають. Кожен знає, що цей святковий убір звістує зустріч із милою, відвідини театру або візит у вищі кола. Тут, кажуть, були засновані студентські товариства і згодом, як ми побачимо у цій повісті, з них походили деякі знаменитості. Проте, за винятком молодиків, що, згуртовані земляцькими почуттями, сиділи за одним столом, більшість одвідувачів трималися за обідом поважно. Розвеселити їх було не легко — може, спричинялося до того церковне вино, яке не вельми схиляє до веселощів. Ті, хто бував у Флікото, пригадують чимало похмурих і таємничих постатей, повитих туманом найхолоднішого убозтва, котрі приходили сюди впродовж двох років і безслідно зникали в безвісті, що назавжди сховала ті паризькі привиди від очей найцікавіших завсідників. Дружба, яка зароджувалась у Флікото, зміцнювалася по сусідніх кафе в полум'ї солодкого пуншу чи за чашкою кави, освяченої яким-небудь лікером.

Оселившись у готелі "Клюні", Люсьєн, як і всі новачки, перші дні жив скромно й розмірено. Після сумної спроби пожити франтом, яка поглинула всі його кошти, він поринув у працю з молодечим запалом, що його так швидко охолоджують турботи й розваги, пропоновані Парижем кожній людині, багатій чи вбогій, і встояти проти яких спроможна тільки шалена енергія справжнього таланту або похмура воля честолюбця. Люсьєн приходив до Флікото о пів на п'яту, помітивши, що вигідно з'являтися одним із перших, — о цій порі страви ще досить різноманітні і можна дістати те, що тобі до вподоби. Як усі поетичні натури, він зразу облюбував собі місце, і той вибір свідчив про його спостережливість. Уже за перших відвідин Флікото він наглянув біля конторки столик; по обличчях молодиків, що сиділи за ним, із їхніх окремих слів, — перехоплених на льоту, він угадав літературну братію. До того ж якесь чуття підказало йому, що, сидячи біля конторки, він зможе іноді розмовляти з хазяями ресторану. Згодом

зав'яжеться знайомство, і коліт йому буде сутожно на гроші, він зможе сподіватися на кредит. Отож Люсьєн сідав біля конторки за квадратний столик, накритий на два прибори, із серветками без кілець, призначений, очевидно, для випадкових одвідувачів. Навпроти нього сидів худорлявий блідий їбнак, видно, такий самий вбогий, як і він; красиве, змарніле обличчя свідчило про розбиті надії, що залишили на його чолі сліди втоми, а в душі глибокі борозни, де посіяне зерно вже не сходило. Приваблений цими поетичними рисами і під впливом непереможного пориву співчуття, Люсьєн зразу відчув потяг до незнайомця.

Молодика, першого, з ким ангулемськпй поет, після дрібних взаємних послуг, окремих слів і зауважень, через тиждень зумів зав'язати розмову, звали Етьєн Лусто. Два роки тому він, як і Люсьєн, покинув провінцію, невеличке місто в Беррі. Нервові рухи, блиск в очах, уривчаста мова свідчили про гірке знайомство з літературним життям. Етьєн приїхав із Сансера з рукописом трагедії в кишені, приваблений тим самим, що й Люсьєн: надіями здобути славу, владу і багатство. Спершу він обідав у Флікото щодня, але згодом почав з'являтися рідше й рідше. Після п'яти-шести днів перерви Люсьєн знову зустрічався з ним і сподівався, що побачиться і завтра, але другого дня на тому місці сидів який-небудь пезнайомець. У молодих людей, що бачились напередодні, запал учорашньої розмови відбивається й на сьогоднішній, але випадковість зустрічей змушувала Люсьєна щоразу ламати лід, і тому зближення уповільнювалося. За перші тижні воно посунулося мало. Поговоривши з жінкою, яка сиділа за конторкою, Люсьєн довідався, що його майбутній друг працює в редакції невеличкої газети, для якої пише відгуки на нові книжки і на п'єси, котрі йдуть у Амбігю-Комік, Гете чи в Драматичній панорамі. Юнак одразу набув у Люсьєновпх очах неабиякої ваги; він постановив собі завести з ним сердечну розмову і піти на деякі жертви, аби домогтися дружби, такої потрібної для літератора-початківця. Журналіст не з'являвся протягом двох тижнів. Люсьєн іще не знав, що Етьєн обідав у Флікото тільки тоді, коли не мав грошей, і через те й бував у нього вигляд похмурої зневіри та відчуженості, яку айгулемиць намагався здолати запобігливими усмішками й підслесливими словами. Проте зважитись на цю дружбу для Люсьєна було нелегко, бо той нікому не відомий журналіст, видно, полюбляв широке життя, не гребуючи чаркою вина, чашкою кави, келихом пуншу, театрами, гульбищами. Люсьєн, оселившись у Латинському кварталі, спочатку тримався, немов дитина, все ще приголомшена першою наукою паризького життя. Тим-то, ознайомившись із цінами і зваживши свого гаманця, він не осмілився гнатися за Етьєном, остерігаючись знову наробити помилок, у яких каявся й досі. Він перебував під пильним оком провінційних звичаїв. Два ангели-охоронці, Єва й Давід, ставали перед його очима, тільки-но в нього виникав якийсь лихий намір, і нагадували про покладені на нього надії, про те, що він повинен ошчасливити стару матір, розвинути свій талант. Зранку він годинами просиджував у бібліотеці св. Же— нев'єви, вивчаючи історію. Уже з перших досліджень він помітив жахливі огріхи в романі "Лучник Карла IX". Коли бібліотеку зачиняли, Люсьєн вертався до своєї вогкої й холодної кімнати, виправляв роман, перебудовував його, викидав цілі

розділи. По обіді у Флікото він ішов у Торговий пасаж і в читальні Блосса переглядав твори сучасних письменників, газети, періодичні видання, збірники віршів, прагнучи увійти в літературну стихію, а опівночі вертався в готель, не витрачаючись ні на дрова, ні на освітлення. Читання так змінило його смаки, що він переглянув свою збірку сонетів про квіти, свої милі "Стокротки" і ґрунтовно переробив їх, так що навряд чи в них збереглася бодай сотня колишніх рядків. Отже, Люсьєн спочатку жив невинним чистим життям бідних вихованців провінції, які навіть обіди Флікото вважають за розкіш проти звичайних страв батьківського дому, задовольняються повільними прогулянками в алеях Люксембурзького саду, із замиранням серця нишком позирають на гарних жінок, живуть у Латинському кварталі і до решти віддаються праці, мріючи про майбутнє. Але поет від природи, Люсьєн незабаром піддався нездоланним бажанням, не встояв перед спокусою театральних афіш. Французький театр, Водевіль, Вар'єте, Комічна опера, куди він ходив, беручи крісла в партері, поглинули шістдесят франків. Зрештою, хто із студентів міг би втриматися від щастя бачити Тальма в ролях, які він сам і прославив? Театр, перша любов поетичних душ, зачарував Люсьєна. Актори й актриси здавалися йому людьми надзвичайними; він не вірив, що колись зможе переступити рамну і спілкуватися з ними попросту. Завдяки їм він діставав духовну втіху, і вони були для нього істотами чарівними, про яких писали в газетах нарівні із справами державної ваги. Бути драматургом, бачити свої твори поставленими на сцені — яка принадна мрія! Здійснювали її люди лише відважні, як Казимір Дела—вінь! Плідні думки, скороминуща віра в себе, по якій наставляв болісний відчай, хвилювали Люсьєна і, незважаючи на глухе ремство пристрастей, підтримували його на священному шляху праці та здержливості. З падмір—ного перестрашу він зарікся відвідувати Пале-Рояль, те згубне місце, де одного ранку витратив п'ятдесят франків на сніданок у Бері та близько шестисот франків на одяг. Тому, коли його змагала спокуса подивитися Флері, Тальма, обох Батістів чи Мішо, він ішов у вузьеньку темпу галерею, де з пів на шосту вже шикувалася довга черга по дешеві квитки і тим, хто запізнювався, доводилось платити за близьке до каси місце десять су. Бувало, простоявши дві години в черзі, розчаровані студенти чули повідомлення: "Квитки продано". Після вистави Люсьєн повертався додому, опустивши очі й не дивлячись навкруг себе, бо вулиці о тій порі були сповнені живих спокус. Може, і йому трапилося пережити одну з тих надзвичайно простих пригод, які, одначе, посідають велике місце в полохливій уяві молодого хлопця. Якось Люсьєн порахував свої екю, і його пройняв холодний піт: йому стало страшно, що так швидко тануть його капітали, і він надумав звернутися до якогось книгаря й спробувати дістати платну роботу. Молодий журналіст, якого він сам уявив своїм другом, у Флікото не з'являвся. Люсьєн чекав на який-небудь щасливий випадок, але його не траплялося. В Парижі щаслива пагода випадає лише людям з широким колом знайомств: що більше знайомих, то більше можливостей на успіх у будь-якій царині; випадок завжди на боці великих армій. Дотримуючись властивої провінціалам обачності, Люсьєн не хотів зволікати до того часу, коли в його кишені залп— шпться всього кілька екю: він постановив атакувати

видавців.

Якось холодного вересневого ранку Люсьєн попрямував вулицею Лагарп із двома рукописами під пахвою.

Дійшовши до пабережпої Августинців, він став походжати тротуаром, позираючи то на воду Сени, то на книгарні, ніби якийсь добрий геній нашіптував йому, що краще кинутись у воду, ніж у літературу. Врешті, пильно вивчивши обличчя людей, що вешталися за вікнами чи стояли па порогах кннгарепь, привітні або понурі, втішені, веселі або засмучені, він, поборовши болісні вагання, намітив собі дім, перед яким прикажчики поспіхом пакували книжки. Там, очевидно, відправляли товар, а стіни були заклеєні оголошеннями:

НАДІЙШЛИ В ПРОДАЖ:

"Самітник" вікопта д'Арлеикура. Видання третє. "Леонід" Віктора Дюканжа. П'ять томів у 12-ту частку аркуша, на найкращому папері. Ціна 12 франків. "Моральні спостережєйша" Кератрі.

— От щасливці! — вигукнув Люсьєн.

Афіша, повий і своєрідний винахід знаменитого Лаво— ка, на той час уперше розцвіла на паризьких мурах. Незабаром увесь Париж зарядів витворами послідовників цього способу реклами, які зробили з нього джерело загальних прибутків. Нарешті Люсьєн — поет, такий прославлений в Ангюлемі і такий непримітний у Парижі — із завмерлим від хвилювання й тривоги серцем прослизнув під самою стіною дому і, зібравши всю свою мужність, зайшов до крамниці, де було повно прикажчиків, клієнтів, видавців... "А може, й авторів!" — подумав Люсьєн.

— Я хотів би поговорити з паном Відалем або паном Поршоном, — звернувся Люсьєн до одного з прикажчиків.

Він щойно прочитав вивіску, де було написано великими літерами:

ВІДАЛЬ І ПОРШОН, КНИГАРІ-КОМІСІОНЕРИ ДЛЯ ФРАНЦІЇ ТА ЗАКОРДОНУ.

— Вони обидва зайняті, — відповів прикажчик.

— Я зачекаю.

Поет залишився в крамниці й почав роздивлятися пакунки кппжок. Він пробув там дві години, переглядаючи заголовки, гортаючи книжки, читаючи окремі сторінки. Врешті Люсьєн прихилився до скляпої перегородки, запнутої зеленими фіранками, за якою, так він гадав, сидів Відаль або Поршон, і почув таку розмову:

— Візьмете п'ятсот примірників? Для вас відступлю по п'ять франків за штуку і на кожну дюжину иакппу ще примірник.

— Почому ж вийде примірник?

— На шістнадцять су дешевше.

— Тобто чотири франки й чотири су? — запитав Відаль чи Поршон у того, хто пропонував книжки.

— Так, — відповів продавець.

— Розрахунок по розпродажу? — спнтав книготорго— вець.

— Старий жартівник! Таж тоді ви розрахуетесь десь років через півтора, і то

векселями на річний термін!

— Що ви, що ви! Векселі зараз же, — сказав Відаль чи Поршон.

— А на який термін? На дев'ять місяців? — спитав видавець чи автор, що пропонував книжки.

— Ні, голубе, па рік, — відказав котрийсь із книгарів— комісіонерів.

Запала мовчанка.

— Ви мене без ножа ріжете! — вигукнув невідомий.

— А хіба ми продамо за рік п'ятсот примірників "Леоніда"? — відповів книгар-комісіонер видавцеві Віктора Дюканжа. — Мій дорогий колего, якби книжки розходилися за бажанням видавців, ми були б мільйонерами; але я они розходяться за примхою публіки. Романи Вальтера Скотта йдуть по вісімнадцять су за том, тобто за три франки дванадцять су весь роман, а ви хочете, щоб я ваші книженята продав дорожче? Коли хочете, щоб я проштовхнув ваш роман, поступіться. Відаль!

Опасистий чоловік встав із-за каси, поклав перо за вухо й пішов до співрозмовників.

— Скільки ти збув Дюканжевих книжок за останню поїздку?

— Та продав дві сотні "Дідуся з Кале", але на дві інші книжки мені довелося знизити ціну, бо вони зовсім не мали попиту, і з них вийшли найсправжпісінькі солов'ї.

Пізніше Люсьєн довідався, що солов'ями книгопродавці називають книжки, які залежуються на полицях у глибині складів.

— До речі, ти знаєш, — провадив Відаль, — що Пікар готує серію романів? Він обіцяє нам двадцять відсотків знижки проти звичайної продажної ціни, аби тільки ми забезпечили йому успіх.

— Та вже нехай! На рік, — скрушним голосом відповів видавець, якого приголомшило останнє повідомлення Відаля Порціонові.

— Остаточно? — рішуче спитав Поршон у невідомого.

— Так.

Видавець вийшов. Люсьєн чув, як Поршон сказав Ві— далеві:

— Уже є замовлення на триста примірників. Розрахунок із видавцем затримаємо. "Леоніда" пустимо по сто су за штуку, а заплатимо за нього через півроку...

— Ось уже й півтори тисячі франків чистого зиску, — підказав Відаль.

— О! Я відразу збагнув, що йому сутужно доводиться.

— Він іде на дно! Платить Дюканжеві чотири тисячі франків за дві тисячі примірників!

Люсьєн обірвав Відаля, появившись у дверях комірчини.

— Панове, — звернувся він до обох компаньйонів, — маю честь вітати вас.

Книгопродавці ледь кивнули у відповідь на його уклін.

— Я автор роману з історії Франції. Моя книжка написана в манері Вальтера Скотта. Називається "Лучник Карла Дев'ятого". Пропоную купити.

Поршон зміряв Люсьєна холодним поглядом і поклав перо.

Відаль, люто глипнувши па автора, відповів:

— Ми, добродію, не видавці, ми книгарі-комісіонери. Якщо ж і видаємо книжки

власним коштом, то це торгові операції, які ми провадимо лише з авторами знаменитими. Та й то ми купуємо тільки книжки серйозні — історичні твори, короткі огляди.

— Але ж і моя книга дуже серйозна. Я намагався змалювати в правдивому світлі боротьбу католиків, прибічників необмеженої монархії, та протестантів, які хотіли запровадити республіку.

— Пане Відаль! — гукнув прикажчик.

Відаль вийшов.

— Я й не думав заперечувати, пане, що ваша книжка — шедевр, — сказав Поршон, зробивши досить невічливий жест, — але нас цікавлять тільки видані книги. Зверніться до тих, хто купує рукописи, скажімо, до дядечка Догро — вулиця Дюкок, поблизу Лувру — він один

із тих, хто купує рукописи. От би ви прийшли раніше! Щойно тут був Полле, конкурент Догро і видавців із Дерев'яних галерей.

— У мене ще є збірка поезій...

— Пане Поршон! — почувся окрик.

т— Поезій! — роздратовано вигукнув Поршон.— За кого ви мене маєте? — додав він, зареготавши авторові в обличчя, і зник у кімнаті за крамницею.

Люсьєлт перейшов Новий міст, пригнічений важкими думами. Те, що він похопив із цього гендлярського жаргону, дало йому зрозуміти, що для книготорговців книжка — те саме, що для крамарів-трикотажників шкарпетка: товар, який треба за безцінь купити і дорого продати.

— Я просто не туди звернувся, — сказав він сам собі; його прикро вразив цей грубий матеріальний погляд на літературу.

На вулиці Дюкок Люсьєн помітив скромну крамничку, повз яку він проходив уже раніше; на зеленому тлі вивіски було написано жовтими літерами: "Книговидавець Догро". Люсьєн згадав, що в читальному залі Блосса він бачив це ім'я па титульних сторінках кількох романів, й увійшов до крамнички не без глибокого хвилювання, яке охоплює вразливих людей перед неминучою боротьбою. В крамничці він побачив якогось дивного дідка, одну із особливих постатей книгарства часів Імперії. На ньому був чорний фрак із широкими прямокутними фалдами, тоді як тогочасна мода вимагала, щоб вони своїм покромом скидалися на рибацький хвіст; жилет із простої тканини в строкату клітинку, з кишенькою для годинника, звідки звисав сталевий ланцюжок із мідним ключиком. Годинник, певно, був опуклий, як цибулина. Вбрання старого довершували сірі вовняні шкарпетки та черевики зі срібними застібками. Він сидів з непокритою лисою головою, увінчаною сивуватим, мальовничо розкуйовдженим волоссячком. Дядечко Догро, як назвав видавця Поршон, своїм фракком, панталонами й черевиками нагадував учителя красного письменства, а жилетом, годинником і панчогами — крамаря. Його обличчя аж ніяк не суперечило такому дивному поєднанню: у нього був вигляд людини, яка любить повчати, запалі щоки професора риторики, жваві очі, підозріливий рот і прихована настороженість видавця.

— Цап Догро? — спитав Люсьєн.

— Так, добродію.

— Я автор роману, — сказав Люсьєн.

— Щось занадто молодий, — зауважив книгар.

— Мій вік не стосується справи, добродію.

— Ваша правда, — мовив старий і взяв рукопис. — Вража силаї "Лучник Карла Дев'ятого"! Чудова назва. Ну ж бо, юначе, розкажіть мені коротенько зміст.

— Це історичний твір у манері Вальтера Скотта, де боротьбу між католиками й протестантами зображено як боротьбу двох суспільних сил, що пориваються до влади, причому трону загрожує серйозна небезпека. Я на боці католиків.

— Так, так, юначе. У вас цікаві думки. Гаразд. Я прочитаю роман, обіцяю вам. Я волів би твір у дусі пані Радкліф, та якщо ви потрудилися над ним, якщо у вас є стиль, задум, ідеї, вміння розгортати дію, я буду тільки радий домовитися з вами. Що нам треба?.. Хороші рукописи.

— Коли дозволите навідатись?

— Увечері я їду на село, вернуся післязавтра. За цей час я прочитаю ваш твір, і, якщо він мепі підійде, ми відразу й укладемо угоду.

Добродушність старого навіяла Ліусьєпові фатальну думку витягти і рукопис "Стокроток".

— Пане Догро, я маю ще й збірку віршів.

— О! То ви поеті Тоді не треба мені й вашого роману, — мовив старий, вертаючи йому рукопис. — Віршомаз, узявшись за прозу, нічого путнього не зробить. Проза не терпить зайвих слів, тут треба говорити тільки найнеобхідніше.

— Але ж Вальтер Скотт писав вірші...

— Та вже ж, — сказав Догро, полагіднівши; він зрозумів, що юнак у скруті й залишив у себе рукопис. — Де ви живете? Я зайду до вас.

Люсьєн дав адресу, не підозрюючи, що там у книговидавця на думці. Він не розпізнав у ньому видавця старої школи, людици тих часів, коли книгарі прагнули тримати десь на горищі під замком напівживих від голоду Вольтера і Монтеск'є.

— О, та я ж вертаюся додому саме через Латинський квартал, — сказав старий, прочитавши адресу.

"Яка сердечна людина! — подумав Люсьєн, прощаючись із видавцем. — Таки натрапив я на справжнього друга молоді, котрий трохи розуміється на літературі. Мені по-

щастило! Я ж казав Давідові, що в Парижі справжньому таланту вибитися легко".

Люсьєн повернувся додому щасливий, із легким серцем, мріючи про славу. Він уже встиг забути зловісні слова, що вразили його в конторі Відаля й Поршона, він уже відчував у себе в кишені щонайменше тисячу двісті франків! Та це ж йому на цілпй рік життя в Парижі! За цей час він напише нові твори. Скільки задумів будував він на тих надіях! Скільки в нього зродилося солодких мрій про трудове жнття! Він зробив лад у квартирі, трохи не почав купувати деякі речі. Він гамував своє нетерпіння тільки

читанням книжок у читальні Блосса. Старого Догро приємно здивував стиль першого Люсьєнового твору" захопила велич характерів, цілком у дусі тієї епохи, коли відбувалася ця драма, вразила палкість уяви, 8 якою молодий автор звичайно розгортав дію,— такі твори траплялися дядечкові Догро не часто, і вже через два дні він зайшов до готелю, де мешкав його Вальтер Скотт, що починав набиратися сили. Старий вирішив заплатити йому тисячу франків і придбати "Лучника Карла IX" у свою цілковиту власність, водночас зв'язавши Люсьєна угодою на кілька наступних творів. Побачивши, що воно за готель, старий лис передумав, "Якщо хлопець оселився в такому будинку, потреби в нього скромні — він любить науку, працю; вистачить йому й вісімсот франків". Він спитав хазяйку готелю, де мешкає пан де Рюбампре. Вона відповіла: "На п'ятому поверсі". Книгопродавець підвів голову і над п'ятим поверхом побачив тільки небо. "Цей юнак, — подумав він,— вродливий, ба, навіть дуже вродливий; дай йому зайвий гріш — почне гуляти і працювати перестане. У його ж такі інтересах, та й у своїх, запропоную шістсот франків, але не векселями, а готівкою". Він вибрався східцями нагору, тричі постукав у двері; Люсьєн одчинив, і старий зайшов. Кімната була порожня, стіни голі. На столі — чашка молока, буханець за два су. Убозтво генія відразу впало в око старому Догро.

"Хай же він, — подумав видавець, — і надалі дотримується простих звичаїв, помірнього харчування, цих скромних потреб".

— Я дуже радий бачити вас, — сказав Догро Люсьєно— ві. — Так само жив і Жан-Жак, з яким у вас багато спільного не тільки в цьому. Ось у таких кімнатах і палахкотить вогонь генія, і створюються найкращі витвори мистецтва! Отак і повинні жити митці, а не розгулювати по кафе та ресторанах, марнуючи час, свій талант і наші гроші. — Він сів. — Ваш роман, юначе, непоганий. Я був учителем риторики і знаю історію Франції. В романі подибуються чудові сцени. Коротко: у вас є майбутнє.

— Невже?

— Так, так, запевняю вас. Ми з вами будемо робити діла. Я купую ваш роман.

Серце Люсьєнове розцвіло, він тремтів од радості; нарешті він увійде в літературу, нарешті він друкуватиметься.

— Я даю чотириста франків, — сказав Догро солодким голосом і глянув на Люсьєна, ніби щойно вважився на хтозна-який великодушний вчинок.

— За кожен том? — вапптав Люсьєн.

— За весь рбман, — сказав Догро, якого анітрохи не спантеличило здивування автора. — Але, — додав він, — плачу готівкою. Ви також візьмете на себе зобов'язання писати мені по два романи на рік. Якщо перший розійдеться за півроку, за подальші я платитиму по шістсот франків. Отже, здаючи по два романи за рік, ви будете отримувати по сто франків щомісяця, і ваш добробут забезпечений. У мене є автори, яким я плачу по триста франків за роман. За переклад з англійської — по двісті. Колись таку ціну визнали б за надмірну.

— Пане, ми не зійдемося, прошу повернути мені рукопис, — сказав Люсьєн, похолоднівши.

— Беріть, — сказав старий. — Ви, голубе, анічогісінько не тямите в справах. Видаючи перший роман невідомого автора, видавець ризикує пустити на вітер тисячу шістсот франків за папір і друк. Легше написати роман, аніж роздобути таку суму. В мене є сто рукописів різних романів, а в касі не знайдеться й ста шістдесяти тисяч франків! Отак-то! За всі двадцять років видавничого ярма я не заробив таких грошей. На виданні романів не забагатієш. Відаль і Поршон беруть книжки на умовах, які для нас щодень стають обтяжливіші. Де ви ризикуєте тільки вашою працею, там я мушу викинути з кишені дві тисячі франків. Якщо ми промахнемося, бо *habent sua fata libelli* я втрачу дві тисячі франків, тоді як ви відбудетесь одою на дурість публіки. Добре

1 Книжки мають свою долю (латин.), поміркувавши про все, що я мав честь вам сказати, ви знову прийдете до мене. Так, так, ви повернетесь! — сказав видавець удруге, відповідаючи на гордовитий жест, що вихопився у Люсьєна. —Твам не тільки не знайти видавця, який захотів би ризикнути двома тисячами франків заради молодого невідомого автора, ви навіть не знайдете прикажчика, щоб узявся прочитати вашу шкря— баншіу. Я ж її прочитав і навіть можу вказати вам на деякі мовні недогляди: ви пишете: "не сказавши два слова", а слід "двох слів", бо заперечпа частка вимагає родового відмінка; ви пишете: "перейшов па інший бік вулиці", а слід "на другий". — Люсьєп явно знітився. — Коли вп прийдете вдруге, я не дам більше як сто екю, і ви втратите . сто франків,— додав видавець. Він устав, попрощався, але, вже стоячи на порозі, сказав: — Якби пе ваш талант, не ваше майбутнє, якби не моя прихильність до молодих талаптів, я б вам не запропонував таких вигідних умов. Сто франків на місяць! Подумайте над цим! Правда, роман у шухляді — пе кінь у стайні: їстп не просить. Але й користі від пього аніякісінької!

Люсьєп схопив рукопис, шпурнув його додолу й вигукнув:

— Краще я його спалю!

— Запальна натура, справжній поет! — сказав старий.

Люсьєп з'їв хлібець, випив молоко й вийшов на вулицю. В кімнаті йому було б тісно, він би метався в ній, як лев у клітці. В бібліотеці св. Женев'єви, куди Люсьєн мав намір піти, він уже давно примітив молодика років двадцяти п'яти; той завжди працював у своєму кутку з такою зосередженою увагою, якої ніщо не могло ні розвіяти, ні відвернути і з якої знати було справжнього трудівника літератури. Молодий чоловік, видно, був давній завсідник читальні; тутешні службовці й сам бібліотекар ставились до нього вельми люб'язно; йому дозволяли навіть брати КНИЖКИ додому, і Люсьєн помітив, що працюючий незнайомець повертає їх уже на другий день; поет впізнав у ньому побратима по злиднях і надіях. Невисокий на зріст, блідий і худий, з красивими руками й високим чолом, на яке спадало густе, чорне, недбало зачесане волосся, він навіть байдужих привертав увагу своєю певиразпою подібністю до Бонапартового портрета, ви— гравіюваного за рисунком Робера Лефевра. Та гращо— 'ра — ціла поема палкої меланхолії, таємного властолюбства, стримуваної жадоби діяти. Придивіться пильно: ви побачите в цьому обличчі геніальність і замкнутість, під* ступність і велич. Погляд одухотворений, як у жінки. Зір прагне простору, горить жаданням здолати всі

труднощі. Якби там і не значилося Бонапартового імені, вч все одно довго не могли б відвести очей від цього портрета. На незнайомому, що являв собою живе втілення тієї гравюри, були панталони, найчастіше заправлені в черевики на грубій підшві, сюртук із простого сукна, сірий у білу смужку жилет, застебнутий до останнього гудзика, чорна краватка і дешевий капелюх. З його одягу було очевидно, що він нехтує марне франтівство. Позначений тавром, що його накладає геній на чоло своїм рабам, таємничий незнайомиць був завсідником у Флікото, де Люсьєп і стрічав його; він харчувався, аби жити, і зовсім не зважав на якість страв, до яких, мабуть, уже при звичаївся, пив лише воду. Чи в бібліотеці, чи у Флікото, він за всіх обставин виявляв якусь внутрішню гідність, яка походила, напевне, з переконаності, що життя його віддане чомусь великому, і створювала враження педостушності. У нього був погляд мислителя. Зосередженість глибоких роздумів не сходила з його прекрасного, шляхетно окресленого чола. Чорні жваві очі, пильні й пропнікпві, свідчили про звичку заглиблюватись у суть речей. Простий у жестах, він тримався, одначе, статечно. Люсьєп мимохіть відчував до нього пошану. Бувало, здібуючись на вході до бібліотеки чи в ресторані, вони дивились один на одного, ніби хотіли заговорити, але обом бракувало сміливості. Мовчазний юнак ішов у глиб зали, туди, де вона виходить на майдан Сорбонни, і Люсьєнові ніяк не щастило познайомитись із ним ближче, хоч він і відчував потяг до цього молодого працелюба, в якому з незбагнених ознак угадував певну вищість. І той, і той, як вони з'ясували потім, були цнотливі й сором'язливі вдачею, схильні до страхів і хвилювань, що властиві людям самотнім. Якби вони не зустрілися того лихого дня, коли Люсьєна спіткала невдача, то, може, так ніколи б і не зішлись. Але саме тоді Люсьєн, звернувши на вулицю Гре, помітив незнайомця, що повертався з читальні.

— Читальня зачинена, добродію, а з якої причини, не знаю, — сказав він Люсьєнові.

В ту хвилину на очах у Люсьєна бриніли сльози; він подякував незнайомцеві жестом, який буває красномов— піший за слова і зразу відкриває шлях до юного серця"

— Що ж, тоді піду погуляю в Люксембурзькому саду, — сказав Люсьєн, і вони обидва пішли вулицею Гре в напрямі вулиці Лагарп. — Коли вийдеш надвір, важко повертатися назад і сідати до праці.

— Бо обривається плин думок і треба зосереджуватися знову, — зауважив незнайомиць. — Ви, добродію, ніби чимось збентежені?

— Зі мною сталася незвичайна пригода, — відказав Люсьєн.

І він розповів про те, як ходив на набережну, а потім до старого видавця, розповів про його пропозиції; він йазвав себе і в кількох словах змалював своє становище: не минуло й місяця, а він уже витратив шістдесят франків на харчування, тридцять — на готель, двадцять — на театр, десять — у читальні; разом сто двадцять франків, і залишилося в нього тільки сто двадцять.

— Ваша історія, добродію, — сказав незнайомиць, — це й моя історія, й історія тисяч юнаків, котрі щороку приїжджають із провінції до Парижа. Ми з вами ще не найбільші невдахи. Бачите отой театр? — сказав він, показуючи на маківку Одеона.—

Якось в одному з будинків на тому майдані поселився талановитий чоловік, що скотився на саме дно убогства; на довершення нещастя він був одружений із коханою жінкою, що досі не спостигло пі мене, ні вас. На радість чи на горе, — як вам завгодно, — у нього народилося двоє діток; він захряс у боргах, але покладався на своє перо. Сердега запропонував Одеонові комедію на п'ять дій. Комедію взяли; її схвалено, актори репетирують, директор їх підганяє. Ці п'ять удалих дій стають п'ятьма драмами, які важче пережити, ніж написати їх. Бідолашний автор живе на горищі, — його дах ви можете побачити звідси, — витрачав останні копійки, щоб дотягти до прем'єри, дружина заставляв в ломбарді свою одежину, сім'я перебивається па самому хлібі. Напередодні вистави, коли йшла остання репетиція, подружжя мало вже п'ятдесят франків боргу, — за квартиру, за хліб, за молоко, за послуги воротаря. Поет приберіг собі тільки найнеобхідніше: фрак, сорочку, панталони, жилет і черевики. Певний успіху, віп, збираючись до театру, цілує дружину й каже, що настав кінець їхнім стражданням. "Нарешті! Тепер заживемо без горя!" — вигукує він. "Пожежа! — скрикнула дружина. — Горить Одеон!" І справді Одеон палав... Отже, не нарікайте на долю. Ви зодягнені, у вас — ні дружини, йі дітей, про всяк випадок ви маєте в кишені сто двадцять франків, у вас немає боргів. П'єса з успіхом пройшла півтораєта разів у театрі Лувуа. Король призначив авторові пенсію. Бюффон сказав: "Геній — це терпіння". Воно й правда, з усіх людських властивостей терпіння найбільше нагадує метод, яким природа дає життя своїм творінням. Що таке мистецтво? Згусток природи.

Вони вже походжали алеями Люксембурзького саду. Незабаром Люсьєн узнав ім'я незнайомця, який намагався його втішити, — потім це ім'я стало прославленим. То був Данієль д'Артез, одип із найвидатніших письменників нашого часу, один із рідкісних людей, котрі, за словами поета, являють собою "гармонію прекрасного таланту з прекрасною душею".

— Не можна стати великою людиною малою ціною, — сказав Данієль лагідним голосом. — Геній зрошує свої твори слізьми. Талант — явище духовне і, як усе живе, в дитинстві часто хворіє. Суспільство відкидає неповноцінні таланти, як природа усуває істоти кволі або потворні. Хто прагне піднятися над загалом, той повинен бути готовим до боротьби, не відступати ні перед якими труднощами. Великий письменник — мученик, який вистояв у боротьбі, от і все. Ваше чоло позначене печаттю генія, — сказав д'Артез Люсьєнові, начебто охоплюючи його поглядом. — Та коли у вас нема волі, коли вам бракує ангельського терпіння, коли ви — хоч би як далеко від мети закинула вас лукава доля — неспроможні наново почати свою подорож до ідеалу, мов та черепаха, що повзе до рідного океану, хоч би де вона опинилась, то відразу ж відмовтеся від своїх високих поривань.

— А самі ви готові на муки? — запитав Люсьєп.

— Готовий до всіх випробувань, до наклепів, зради, несправедливості з боку моїх суперників, до нахабства, до хитрощів, до зажерливості гендлярів, — відповів юнак тоном людини, здатної покірливо піти на все, що завгодно. — Якщо ваш твір чудовий — перша невдача нічого не означає...

— Може, ви прочитаєте мій роман і скажете свою дум— ку?

— Гаразд, — відповів д'Артез. — Я живу па вулиці Чотирьох Вітрів, у будинку, де один із пайсаветпіших, один з пайбільших геніїв нашого часу, феномен у науці, Деппен, найвидатніший з хірургів, терпів перші муки в боротьбі з першими життєвими внегодами на шляху до слави. Спомин про це щовечора надає мені снаги, якої я потребуу вранці. Я мешкаю в тій самій кімнаті, де він, бувало, живився самими вишнямп й хлібом, як Рус— со, але без Терези. Приходьте за годину, я буду вдома.

Поетп розсталися, потпсиувши один одному руки, в нез'ясовному пориві журби та щирої приязні. Люсьєн пішов по свій рукопис, а Данієль д'Артез до ломбарду заставити годинника, щоб купити дві в'язки дров: ба— дворі похолодніло, і йому хотілося, щоб новий друг погрівся біля каміна. Люсьєп з'явився точно, як домовились, і насамперед помітив, що будинок у порівнянні з їїого готелем іще непоказніший, — у кінці довгого похмурого коридора виднілися сходи. Данієлева кімната була па шостому поверсі; два віконця, між ними чорна пофарбована шафа, повна папок із наклейками, жалюгідне дерев'яне ліжко, схоже на койки у спальні колежу, ніч— ний столик, куплений у крамниці випадкових речей; двов крісел, набитих волосом, стояли в глибипі кімнати, обклеєної шотландськими шпалерами, що за довгий час покрилися шаром кіптяви. Довгий стіл, захаращений паперами, займав простір між каміном та вікном. Навпроти каміна стояв поганенький комодик червоного дерева. Незвичайний тут зачовганий килим застеляв підлогу. Ця розкіш була корисна — вона зменшувала витрати на паливо. При столі було просте канцелярське крісло, оббите сап'яном, що, відживши свій вік, уже побілів; півдюжини нужденних стільців довершували обставу кімнати. На каміні Люсьєн помітив пузатий старожитній свічник із чотирма восковими свічками та з дашком. Коли гість, побачивши тут усі прикмети гризької нужди, спитав, навіщо такі дорогі свічки, д'Артез відповів, що не терпить запаху лойових свічок. Це свідчило про витонченість почуттів хазяїна кімнати. Читання роману тривало сім годин. Данієль слухав із святобливою увагою, не зронивши й слова, не зробивши жодного зауваження — вельми рідкісне свідчення чулості, виявлено! слухачем.

— То якої ви думки? — спитав Люсьєн, кладучи рукопис на камін.

— Ви на добрій і вірній дорозі, — урочисто відповів д'Артез, — але ваш роман треба переробити. Якщо ви не хочете бути сліпим послідовником Вальтера Скотта, ви мусите виробити власну манеру, а не запозичувати її.

Щоб змалювати своїх героїв, ви, як і він, починаєте з довгих розмов; і тільки коли ваші герої наговорилися, ви беретеся до опису та дії. Через те у вас відходить на другий план боротьба протилежних сил, необхідна для драматизму в усякому творі. Переставте навпаки умови завдання. Замініть розтягнені розмови, яскраві у Скотта і досить-таки безбарвні у вас, описами, до яких вельми схильна наша Французька мова. Хай ваш діалог буде доконечним наслідком, який увінчуватиме вашу зав'язку. Переходьте г.л?.зу до дії. Беріться за ваш сюжет то збоку, то з кінця; одне слово, розгортайте його по-різному, щоб уникнути одноманітності. Застосувавши до історії Франції форми драматичного діалогу Шотландця, ви будете новатором. У Вальтера

Скотта немає пристрасті, — вона йому незнана або заборонена лицемірними звичаями того краю. Для нього жінка — уособлення обов'язку. Героїні його романів, за рідкими винятками, всі однакові, всі вони, як кажуть художники, створені за одним трафаретом. Усі вони походять від Кларісси Гар— лоу; він зводить усі жіночі образи до одного задуму і тому подає лише зразки одного типу, більш або менш яскраво забарвлені. Жінка будить пристрасть і вносить у суспільство безлад. Форми пристрасті безмежні. Змалюйте людські пристрасті, і ви допадете до невичерпного джерела, яким знехтував цей великий геній тільки задля того, щоб його читали в усіх родинх удавано доброчесної Англії. У Франції, в найбурхливішу добу нашої історії, ви знайдете чарівні вади та блискучі звичаї у католиків і можете протиставити їм похмурі постаті кальвіністів. Будь-яке з колишніх царювань, починаючи від Карла Великого, потребує щонайменше одного роману, а деякі, як, наприклад, царювання Людовіка XIV, Генріха IV, Франціска I,—навіть чотирьох-п'яти романів. Замість того щоб розтягнуто розповідати про давно усім відомі події, спробуйте створити мальовничу історію Франції і, зображуючи одяг, меблі, будинки, внутрішню обставу, побут, відтворіть дух епохи. У вас є засіб стати самобутнім — спростуйте помилкові думки, що спотворюють образи більшості наших королів. Наважтеся в першому ж своєму творі відновити величний і прекрасний образ Катерини Медічі, яку ви віддали в жертву упередженням, що досі тяжіють над нею. Нарешті, змалюйте Карла IX таким, яким він був насправді, а не таким, яким його зобразили протестантські письменники. По десятих роках наполегливої праці ви досягнете слави й

багатства.

Була вже дев'ята. Люсьєн, ідучи за таємним прикладом свого майбутнього друга, запропонував йому пообідати в Едона і витратив на це двадцять франків. За обідом Данієль відверто розповів Люсьєнові про свої надії

і суть своїх занять. Д'Артез не припускав, щоб визначний талант міг обійтися без глибокого знання філософії. Тепер він вивчав скарби філософії давньої й новітньої. Так само, як і Мольєр, перш ніж писати комедії, Данієль хотів стати глибоким філософом. Він вивчав життя за книгами і життя живих людей, вивчав думки й події. Серед його друзів були вчені — природознавці, молоді лікарі, політичні письменники, художники — ціле товариство працелюбних, вдумливих людей з великим майбутнім. Він жив на гонорари за сумлінні й погано оплачувані статті для бібліографічних, енциклопедичних чи науково-природничих словників; він писав стільки, скільки було потрібно, щоб жити й домагатися своєї мети. Д'Артез писав твір, сповнений грою уяви, тільки для того, щоб краще вивчити художні засоби мови. За цю, ще не закінчену, книжку він то брався, то знову кидав її, особливо він любив працювати над нею в дні розпачу. То був психологічний твір широкого змісту у формі роману. Хоч Данієль тримався дуже скромно, він здався Люсьєнові справжнім велетнем. Об одинадцятій годині, коли вони виходили з ресторану, Люсьєн уже пройнявся щирою приязню до цієї далекої від будь-якої пихи чеснотливої і шляхетної натури, що й сама не усвідомлювала своєї величі. Поет не відкидав Данієлевих порад, він прийняв їх беззастережно. Прекрасний талант

д'Артеза, дозрілий завдяки роздумам і критиці в години усамітнення, критиці, призначеній не для когось іншого, а для самого себе, раптом розчинив перед Люсьєном двері до найчарівніших палаців фантазії. Палкий племін уст торкнувся уст провінціала, і слово паризького трудівника знайшло в голові ангулемського поета підготовлений ґрунт. Люсьєн заходився переробляти свій роман.

Щасливий з того, що надібав у паризькій пустелі споріднене серце, сповнене щирих почуттів, провінційний геній повівся так, як поводять себе всі юнаки, що жадають любові, — він пристав до д'Артеза, як хронічна хвороба; він заходив по нього, коли йшов у бібліотеку, погожими днями гуляв із ним у Люксембурзькому саду, вони разом обідали у Флікото, а ввечері поет проводив товариша до його вбогої оселі; одне слово, він тулився до нього, як тулились один до одного французькі солдати на засніжених російських рівнинах. У перші дні знайомства з Даниєлем Люсьєн не без жалю помітив, що він заважає д'Артезовим друзям, які збиралися в нього: ці обранці долі, про яких Даниєль розповідав із таким захопленням, розмовляли в його присутності дуже стримано, всупереч виразним ознакам щирої дружби. Люсьєн непомітно виходив, страждаючи від цього неумисного вигнання, а також від цікавості, яку збуджували в ньому ці незнайомі люди, що звертались один до одного попросту на імена. Всі вони, як і д'Артез, були позначені печаттю високих обдарувань. Кінець кінцем Даниєль, без відома Люсьєна, переміг їхню приховану відчуженість до поета, і його визнали гідним увійти в це Братство великих умів. Тепер Люсьєн міг ближче взнати товаришів, які майже щовечора збиралися в д'Артеза і яких поєднувала палка дружба і серйозність розумових запитів. Усі вони вбачали в особі д'Артеза видатного письменника і вважали його своїм вождем, відтоді як повернувся до провінції з причин, про які тут розводитися немає потреби, їхній перший вождь — один із найвизначніших тогочасних умів, геній-містик. В розмовах часто зринало його ім'я — Луї. Легко зрозуміти, яку цікавість мали розбудити в уяві поета ці люди — тут досить буде згадати лише про тих, котрі, як і д'Артез, уже досягли слави; але багато з них загинули надто рано.

Серед тих, які живуть і досі, був Орас Б'яншон, тоді ще студент-медик, що відбував практику в лікарні Милосердя, а в майбутньому одне із світл паризької Медичної школи — він надто відомий тепер, щоб була потреба змальовувати його зовнішність, характер, склад розуму. Далі — Леоп Жіро, глибокий філософ, сміливий теоретик, що переглядає всі філософські системи, судить їх, висловлює в ясній формі її складає до стіп свого кумира — Людства. Великий у всьому, навіть у своїх хибах, ушляхетнених щирістю, цей невтомний трудівник, цей сумлінний учень очолив етико-політичну школу, по— справжньому оцінити яку зможе лише час. Хоч переконання скерували його в царину, далеку від тієї, куди поривалася решта товаришів, він залишився їхнім вірним другом. Мистецтво тут представляв Жозеф Брідо, один із найкращих художників молодшої школи. Якби не його занадто вразлива натура, що засуджувала митця на таємні страждання, Жозеф, який, правда, ще не сказав свого останнього слова, міг би стати послідовником італійських майстрів: у нього рисунок римської школи і венецький колорит. Але його вбиває кохання, яке ранило

її йому не лише серце, а й мозок, підточує саме його життя, змушує метатися з однієї крайності в другу. Залежно від того, щасливий Жозеф чи нещасний у своєму несталому коханні, він посилає на виставку то етюди, де надмірне захоплення колоритом пішло на шкоду рисункові, то картини, які він писав під гнітом уявного горя і, віддавши перевагу рисункові, зовсім знехтував колорит, хоч і чудово ним володіє. Він раз у раз розчаровує сподівання друзів і публіки. Гофман був би в захопленні від його сміливих поривань у мистецтві, від його химер і буйної фантазії. Коли якась його досконала річ викликає захоплення, він і сам тішиться своїм успіхом, але тут-таки починає тривожитися, що його не хвалять за іншу картину, де його духовний зір бачить те, що недоступне очам загалу. Він украй норовливий; його приятелі бачили, як він знищив уже закінчену картину, яка здалася йому надто "вимученою".

— Надто вже виписана, — сказав він, — школярська робота!

Самобутній і часом незбагненний, він був не позбавлений усіх поганих і всіх добрих рис, притаманних нервовій натурі, в якій жадова досконалості обертається на хворобу. Розумом Жозеф Брідо рідний брат Стерна, але він нічого не написав. Його дотепні слівця, гра його мислі позначені надзвичайним блиском. Він красномовний, він уміє любити, проте в почуттях так само примхливий, як і в творчості. В Братстві його любили саме за те, що обивателі назвали б вадами. Потім — Фюльжанс Рідаль, письменник, один із найдотепніших гумористів; поет, байдужий до слави, він кидає на театральний кін лише твори пересічні, а кращі п'єси приховує в тайниках мозку для себе та своїх друзів; Рідаль бере з публіки стільки грошей, скільки йому треба для незалежного існування, і, отримавши їх, перестає працювати. Плідний і ледачий, як Росії, він, подібно до всіх великих комедійних поетів, подібно до Мольєра й Рабле, розцінював кожне явище з погляду за і проти: він був скептик, умів сміятись і сміявся з усього. Фюльжанс Рідаль — великий філософ буденного життя. Знання світу, дар спостережливості, зневага до слави, до так званої — як він каже — сухозлотиці, не засушили йому серця. Зовсім байдужий до власних інтересів і чутливий до чужих, він береться діяти лише заради друга. У цілковитій згоді а духом Рабле, він любить усмак попоїсти, проте не надто за тим женеться; він меланхолік і водночас веселун. Друзі називають його наш полковий пес, і ніщо не змальовує Фюльжанса краще, як це прізвисько. Решта троє друзів, не менш визначні, ніж ці чотири, чії силуети щойно описано, один по одному відійшли в небуття. Перший умер Мєро, який став причиною знаменитої суперечки між Кюв'є та Жоффруа Сент-Ілером, двома однаково великими геніями, порушивши питання, що розділило науковий світ на два табори за кілька місяців до смерті того аналітика, котрий обстоював точну науку проти пантеїста, і нині живого й шанованого в Німеччині. Мєро був другом Луї, якого передчасна смерть теж незабаром вирвала із світу розумової діяльності. До цих двох людей, позначених печаттю смерті й сьогодні вже забутих, незважаючи на їхні неосяжні знання й талант, необхідно долучити Мішеля Кретьєна, ревного республіканця, що мріяв про європейську федерацію і 1830 року брав активну участь у русі сен-сімоністів. Політичний діяч, не меншого масштабу, ніж Сен-Жюст або Дантон, але простодушний і

несміливий, як дівчина, мрійник, сповнений любові, обдарований мелодійним голосом, що вачарував би Моцарта, Вебера чи Россіні, він так співав деякі пісні Беранже, що серця повнилися поезією, пристрастями, надіями. Убогий, як Люсьєн, Данієль і всі його друзі, Мішель Крет'єн жив із безтурботністю Діогена. Він складав покажчики імен до великих творів, проспекти для видавців, а про свої політичні переконання мовчав, як могила мовчить про таємниці смерті. Цей веселий представник ученої богеми, цей великий державний діяч, який міг би змінити лице суспільства, поліг під мурами монастиря Сен-Меррі, як простий солдат. Куля якогось крамаря скосила одну з найшляхетніших істот, що будь-коли існували на французькій землі. Мішель Крет'єн загинув не за свої ідеї. Федерація, яку він проповідував, становила для європейської аристократії куди більшу небезпеку, ніж республіканська пропаганда; вона була доцільніша і не така безрозсудна, як страшні й туманні заклики до свободи, що її проголосили молоді шаленці, які вважали себе за спадкоємців Конвенту.

Цього благородного плебея оплакували всі, хто його знав, і немає між ними жодного, хто б не згадував про цього великого, але мало кому відомого політика.

Ці дев'ять чоловік утворили Братство, де пошана і приязнь установили мир між протилежними вченнями та ідеями. Данієль д'Артез, пікардійський дворянин, так само ревно дотримувався монархічних поглядів, як Мішель Крет'єн захищав ідею європейської федерації. Фюльжанс Рідаль висміював філософську доктрину Леона Жіро, а той, у свою чергу, провіщав д'Артезові занепад християнства і зруйнування сім'ї. Мішель Крет'єн визнавав учення Христа, божественного основоположника Рівності, й захищав безсмертя душі від скальпеля Б'я^шона, переконаного аналітика. Вони обмірковували, але не сперечалися. Оратори не хворіли на марнославство, бо самі ж були й своїми слухачами. Виносячи на обговорення свої праці, вони зі зворушливою юнацькою щирістю давали один одному поради. А коли йшлося про якесь серйозне питання, то опонент завжди був ладен поступитися власною думкою і намагався зрозуміти погляди друга й допомогти йому, адже людині завжди легше виявити неупередженість, якщо питання лежить за межами її інтересів. Майже кожному з них були властиві лагідність і терпимість — дві риси, що свідчили про благородство душі. Заздрощі — цей страшний набуток наших ошуканих надій, наших змарнованих талантів, наших не— досягнених успіхів, наших розбитих прагнень — були їм невідомі. До того ж усі вони йшли різними дорогами. Тому кожен, кого, як і Люсьєна, приймали до їхньої спілки, počував себе легко. Справжній талант завжди доброзичливий, щирий і відвертий, йому осоружна бундючність; його критичний дух тішить розум і ніколи не ранив самолюбства. Після того як ущуhalo перше шанобливе хвилювання, новачок відчував безмірну втіху в товаристві цих молодих обранців. Близька дружба не виключала почуття власної гідності, глибокої поваги до свого колеги; врешті, кожен розумів, що в разі потреби він повинен прислужитись іншому або, у свою чергу, просити підтримки в товариша — тому всі приймали взаємні послуги без будь-яких церемоній. Бесіди, цікаві й невимушені, охоплювали найрізноманітніші теми. Влучні, як стріли, слова легко проникали у глиб сердець. Крайнє убожество їхнього життя і блиск

розумових скарбів становили разючу протилежність. Життєві злигодні тут згадували тільки тоді, коли вони давали привід для дружніх жартів. Одного дня, коли передчасний холод давався взнаки, д'Артезовим друзям спала одна й та сама думка: всі п'ятеро прийшли до нього, сховавши під плащем дрова. Так буває, коли друзі, збираючись на прогулянку десь за місто, домовляються, що кожен принесе із собою чогось їстівного, і всі приходять з пирогами. Друзі були обдаровані тією внутрішньою красою, що позначається і на зовнішності й разом із працею та безсонними ночами золотить молоді обличчя божественним сяйвом. Непорочність життя і племін мислі надавали їхнім рисам, трохи неправильним, виразності й чистоти. Поетично високі чולה промовляли самі за себе. Живі, ясні очі свідчили про бездоганне життя. Коли їм дошкуляли злигодні, вони, палко підтримуючи один одного, терпіли їх так весело, що той тягар не затьмарював їхніх облич — облич юнаків, котрі ще не звідали справжнього гріха, не принизились до якоїсь поступки перед сумлінням, на яку пускаються з остраху потрапити в скруту, із прагнення будь-якою ціною доскочити успіху чи з поблажливої вибачливості, з якою письменники ставляться до зради. Почуття певності, якого не знає кохання, зміцнює дружбу і надає їй ще більшої принадливості. Ці люди були певні один в одному: ворог одного з них ставав ворогом для всіх; кожен би поступився своїми доконечними інтересами задля священної єдності їхніх сердець. Нездатні на ганебний вчинок, вони, могли всякому звинуваченню протиставити грізне "ні!" й відважно захищати один одного. Однаково шляхетні серцем і однаково сильні в своїх почуттях, вони могли вільно ширяти думкою і словом у всіх сферах науки й розуму — звідси щирість їхніх взаємин і жвавість їхніх розмов. Певні, що їх зрозуміють, вони давали цілковиту волю думкам; вони не крились оди перед одним, щиро висловлюючи свої болі й радощі; вони думали й почували від повного серця. їм була притаманна зворушлива чуливість, що обернула байку "Два приятелі" на скарб для високих душ. І не дивно, що кожну нову людину вони приймали в своє товариство з великою доскіпливістю: вони надто добре усвідомлювали свою велич та цінували своє щастя і боялися порушити його, прийнявши до Братства якогось неперевіреного новачка.

Ця спілка почуттів та інтересів проіснувала без сутичок і розчарувань протягом двадцяти років. Лише смерть,

забравши у них Луї Ламбера, Мєро та Мішеля Крєтьєна, могла завдати шкоди цій славіш плеяді. Коли 1832 року загинув Мішель Крєтьєп, друзі небіжчика — Орас Б'яншон, Давієль д'Артез, Леон Жіро, Жозеф Брідо та Фюль — жанс Рідаль — забрали його тіло в Сен-Мєррі, ризикуючи накликати на себе підозру в політичній неблагонадійності, й віддали йому останню шану. Вночі вони провели дорогі останки на кладовище Пер-Лашєз. Орас Б'яншон подолав усі перепони на цьому шляху, не відступивши перед жодною; він порушив клопотання перед урядом, признавшись у давній дружбі з покійним федералістом. Зворушлива сцена поховання глибоко запала в пам'ять небагатьох друзів, котрі супроводили в тій процесії п'ятьох знаменитих людей. Прогулюючись по цьому гарному кладовищу, ви помітите зелений горбок могили з чорним дерев'яним хрестом, на якому червоними літерами виведено: "МІШЕЛЬ

КРЕТЬЕН". Такий пам'ятник один на весь цвинтар. П'ятеро друзів купили те місце й вирішили, що саме простотою слід ушанувати пам'ять того, хто сам був простий.

Отож у цій холодній мансарді здійснювалися найпре— красніші мрії почуттів. Там побратими, однаково сильні кожен у своїй царині, просвіщали один одного й щиро висловлювали все, не приховуючи навіть лихих думок; то були люди глибоких знань, і всі загартовані в горнилі злиднів. Прийнятий у середовище цих обранців і визнаний ними за рівню, Люсьєн представляв там поезію і красу. Він прочитав їм свої сонети — їх сприйняли захоплено. Його просили почитати вірші, як він сам, бувало, просив Мішеля Кретьєна заспівати якоїсь пісні. Серед паризької пустелі Люсьєн знайшов нарешті оазу па вулиці Чотирьох Вітрів.

На початку жовтня, витративши останні гроші на дрова, Люсьєн залишився без засобів до існування в самому розпалі праці над переробкою свого роману. Даніель д'Артез палив у себе торфом і мужньо терпів злидні: він ніколи не нарікав на долю, був акуратний, як стара діва, і такпй педантичний, що скидався на скнару. Д'Артезова мужність підбадьорювала Люсьєна; він у Братстві був людиною повою, і признаватися в своїй скруті йому було страшенно ніяково. Якось урапці він пішов на вулицю Дюкок, щоб продати видавцеві свого "Лучника Карла IX", але не застав Догро вдома. Люсьєн не знав, як схильні до поблажливості великі уми. Його друзі розуміли,

що поетам властиві слабості, що після напруження душі, надмірно збудженої спогляданням природи, яку їм належить відтворювати, неодмінно настає духовний занепад. Ці люди, такі витривалі у власному горі, болісно переживали Люсьєнові прикрощі. Вони здогадувалися, що він сидить без грошей. І тихі вечори дружніх розмов, глибоких роздумів, поезії, признань, легкокрилих польотів у безмежні обшири мислі, в майбутнє народів, у безодню історії Братство увінчало вчинком, що показав, як мало бнав Люсьєн своїх нових друзів.

— Люсьєне, друже,— звернувся до нього Даніель,— ти вчора не прийшов обідати до Флікото, і ми знаємо чому.

Люсьєн не міг утримати сліз — вони так і покотилися в нього по щоках.

— Ти не довірився нам, — сказав Мішель Кретьєн. — Ми позначимо цей випадок хрестиком на каміні, й коли таких хрестиків набереться десяток...

— Кожному з нас, — озвався Б'яншон, — несподівано трапився підробіток: мене Дюплен попросив доглянути хворого багатія; д'Артез написав статтю для "Енциклопедичного огляду"; Кретьєн, узявши хустину й чотири свічки, хотів уже йти на Єлісейські Поля й там проспівати свої чотири пісеньки, аж тут йому замовив брошуру один добродій, якому заманулося прославитись політи-у ком, і Мішель за шістсот франків відпустив йому мудрості Макіавеллі; Леон Жіро позичив п'ятдесят франків у свого видавця; Жозеф продав ескізи, а в неділю йшла Фюльжансова п'єса при повному зборі.

— Ось тобі двісті франків, — сказав Даніель. — Бери і більш не крийся перед нами.

— Дивіться, він, чого доброго, ще кинеться цілувати нас, так ніби ми зробили щось надзвичайне І — сказав Кретьєн.

Щоб зрозуміти, як утішався Люсьєн серед цієї живої енциклопедії ангельських душ, серед молодиків, прикрашених високими талантами, які кожен розвивав у своїй галузі, досить буде подати листи, чудовий взірець розчуленості і вдячності, котрі Люсьєн отримав другого дня від родичів у відповідь па страшний зойк, що вихопився у нього з розпачу:

Давід Сешар Люсьєнові

"Дорогий Люсьєне, посилаю з цим листом вексель на твоє ім'я на суму двісті франків, на тримісячний термін.

Можеш дисконтувати його в торговця папером Метів'є, нашого паризького постачальника, що мешкав по вулиці Серпант. Любий друже, у нас нема нічогісінько. Моя дружина перебрала на себе управління друкарнею і веде сировину з такою самовідданістю, терпінням і завзяттям, що я благословляю небо, яке послало мені в супутники такого янгола. Вона сама впевнилася, що ми не спроможні чимось допомогти тобі. Але, мій друже, ти — на певному шляху, тобі товаришать серця щирі й шляхетні, і я вірю, що ти не відступиш від свого високого покликання, поки з тобою поруч такі, майже божественні уми, як пани Даніель д'Артез, Мішель Крет'єн та Леон Жіро, поки ти дотримуєшся порад панів Мєро, Б'яншона й Рі— даля, з якими нас познайомив твій лист. Я підписав цього векселя без відома бви і якось викуплю його в строк. Не сходи зі своєї дороги, вона тяжка, але веде до слави. Я волію витерпіти хоч би й тисячу бід, тільки б знати, що ти не загруз у паризьку твань, якої я стільки набачився там. Май мужність і надалі уникати згубних місць, лихих людей, вітрогонів та літераторів певного гатунку, ціну яким я узнав за мого перебування в Парижі. Одне слово, будь гідним суперником тих небесних душ, які завдяки тобі стали любі й для мене. Незабаром ти дістанеш винагороду за своє поведження. Прощавай, любий брате, ти дуже мене втішив, бо я не сподівався від тебе такої мужності.

Давід"

Єва Сешар Люсьєнові "Мій друже, ми плакали, читаючи твого листа. Хай внають шляхетні серця, до яких тебе привів твій янгол— охоронець, що одна мати й одна бідолашна жінка вранці і ввечері молять за них бога, і, якщо палкі молитви доходять до його престолу, він пошле вам усім свою ласку. Так, мій брате, їхні імена вкарбовані в моє серце. О, колись я побачу їх, хоч би довелося йти до Парижа пішки, щоб подякувати їм за дружбу до тебе, — адже вона пролила бальзам на мої живі рани. Ми, любий мій, працюємо тут, як чорнороби. Мій чоловік, ця велика нікому не відома людина, яку я щодень усе більше люблю, відкриваючи нові й нові скарби його серця, занедбав друкарню, і я здогадуюся чому: твоя бідність, наша бідність, бідність нашої матері вбивають його. Нашого обожнюваного

Давіда, як Прометєя, шматує коршуп — чорна туга із гострим дзьобом. Про себе ця шляхетна людина зовсім не дбає, але сподівається забагатіти. Всі дні він присвячує досліддам, шукаючи дешевої сировини для виробництва паперу. Він попросив мене заступити його в справах і допомагає мені, скільки дозволяють йому оті дослідження. А тут іще, на лихо, я завагітніла і ця подія, що мала б нам принести радість, засмучує

мене за нинішніх наших обставин. Бідолашна мама ніби аж помолоділа і внайшла в собі сили знову взятися за тяжку працю доглядальниці хворих. Якби не турботи про гроші, ми були б щасливі. С'їарпй Сешар не хоче вділити синові жодного ліараГ Давід ходив до нього позичити трохи грошей, щоб допомогти тобі, бо твій лист страшенно засмутив його. "Я 8наю Люсьєна, він розгубиться й накоїть дурниць", — скааав Давід. Я висварила його. "Щоб мій брат знехтував своїм обов'язком! — відповіла я. — Люсь— ен знає, що я тоді вмерла б із горя". Я й мама, не признавшись Давідові, заставили деякі речі; мама викупить їх, як тільки розживеться на гроші. Так ми зібрали сто франків — посилаємо їх тобі з диліжансом. Не гнівайся, любий, що не відповіла на першого листа. Нам було так сутужно, що й ночами доводилося не спати, я працювала достоту, як чоловік. Я й не здогадувалася, що в мені стільки сили. Пані де Баржетон — жінка без душі й серця. Навіть розлюбивши тебе, вона повинна була б заступитися за тебе й допомагати тобі, адже це вона вирвала тебе 8 наших обіймів і кинула в жахливе паризьке море, де лиш із божої ласки можна знайти справжню дружбу у вирі людей та зацікавлень. Нема чого за нею побиватися. Мені б хотілося, щоб біля тебе була віддана жінка, друга Єва; але тепер, знаючи, що ти серед друзів, які люблять тебе так само, як і ми, я спокійна. Розгорни ж свої крила, мій прекрасний, мій любий генію! Ти — наша любов, ти будеш нашою славою!

Єва"

"Моя люба дитино! Після того, що написала тобі сестра, мені лишається благословити тебе і сказати, що мої молитви й думки — леле! — повні лише тобою на шкоду тим, кого я бачу поруч себе, бо є серця, які завжди виправдують тих, хто далеко, і таке серце

твоєї матері"

Отже, через два дні Люсьєн зміг иоверпути друзям гроші — запропоновані йому від щирого серця. Мабуть, ніколи життя не здавалося йому таким чудовим, але його самолюбний порив не сховався від уважних поглядів благородних і щирих друзів.

— Ти наче боїшся лишитися в боргу перед нами! — вигукнув Фюльжанс.

— Його радість мене тривожить, — сказав Мішель Кретьєн. — Вона підтверджує мої спостереження: Люсь— ен марнолюбний.

— Він же поет, — мовив д'Артез.

— Невже ви докоряєте мені за таке природне почуття?

— Вже одне те гаразд, що Люсьєн його не приховує, — сказав Леон Жіро. — Він одвертий з нами; але боюся, що надалі остерігатиметься пас.

— Чого б то? — спитав Люсьєн.

— Ми читаємо в твоєму серці, — сказав Жозеф Брідо.

— В тобі закладено диявольський дух, — вів далі Мішель Кретьєн, — і ти в своїх очах виправдуєш учинки, протилежні нашим принципам; замість того щоб бути софістом у думках, ти будеш софістом у вчинках.

— Боюся, це правда, — мовив д'Артез. — Люсьєне, ти сам із собою вестимеш гідні захвату суперечки і досягнеш у цьому досконалості, але закінчиться все це лихими

вчинками. Ти ніколи не дійдеш згоди із самим собою.

— На чому ж ґрунтується ваше звинувачення? — спитав Люсьєн.

— Твоє марнолюбство, мій дорогий поете, таке велике, що ти вкладаєш його навіть у дружбу! — вигукнув Фюльжанс. — Всяке марнолюбство свідчить про страшенний егоїзм, а егоїзм — трутизна для дружби.

— О господи! — скрикнув Люсьєн. — Виходить, ви не знаєте, як я вас люблю!

— Якби ти любив нас, як ми любимо один одного, хіба ти повертав би нам із таким поспіхом і так підкреслено те, що ми запропонували тобі з великою приємністю?

— Тут нічого не позичають, а просто дають, — гостро мовив Жозеф Брідо.

— Не думай, що ми жорстокі, любий хлопче, — сказав Мішель Крет'єн. — Ми проникливі. Ми побоюємось, як би одного чудового дня ти не віддав перевагу втіхам дрібної мстивості перед радощами нашої дружби. Прочитай Гетевого "Тассо", найвеличніший твір цього генія, і ти довідаєшся, що поет полюбляє коштовні ткапини, бенкети, тріумфи, пишноту. Будь і ти Тассо, але без його безумств. Тебе вабить світ і його втіхи? Залишся тут... Перенеси в царину думки те, чого жадає твоя суєтність. Заміни одне безумство іншим, вклади чесноту у вчинки, а порок у думки, замість того щоб, як сказав тобі д'Ар— тез, мислити добре, а робити погано.

Люсьєн понурих голову: його друзі мали рацію.

— Далекі, я не такий сильний, як ви, — сказав він, окинувши їх чарівливим поглядом. — У мене не такі плечі, щоб я утримав на них Париж, і мені бракує мужності для боротьби. Природа наділила нас різними вдачами й можливостями, і ви краще, ніж будь-хто, знаєте зворотний бік вад і чеснот. А я, признаюся вам, уже стомився.

— Ми тебе підтримаємо, — сказав д'Артез. — Це найперший обов'язок вірної дружби.

— Підмога, яку ви мені надали, випадкова, ми всі однаково убогі; злидні незабаром знову мене обсядуть. Крет'єн наймається до кого попало, з видавцями він не знайомий. Б'яншон — поза цим колом інтересів. Д'Артез має справу з видавцями наукових і спеціальних праць, а вони аж ніяк не можуть впливати на видавців літературних новинок. Орасові, Фюльжансові, Рідалю та Брі— до за родом їхньої діяльності нема потреби й близько підходити до видавництва. Я маю шукати якогось виходу.

— Роби те, що й ми: терпи! — сказав Б'яншон. — Мужньо терпи й покладайся на працю.

— Але те, що для вас лише терпіння, для мене — смерть, — жваво заперечив Люсьєн.

— Перш, ніж тричі проспівати півень, — сказав, посміхаючись, Леон Жіро, — ця людина зречеться праці заради лінощів і паризьких утіх.

— А куди вас привела праця? — сміючись, мовив Люсьєн.

— їдучи з Парижа до Італії, на півдорозі не побачиш Рима, — сказав Жозеф Брідо. — По-твоєму, пироги мають самі лізти в рот.

— Самі вони лізуть в рот лише первісткам французьких перів, — сказав Мішель Крет'єн. — А ми не того гатунку, ми повинні самі сіяти й жати і вважаємо, що так

пирого будуть смачніші.

Мова перейшла на жарти, і друзі заговорили на інші теми. Ці проникливі уми, ці ласкаві серця намагалися щоб Люсьєн забув маленьку сутичку, але відтоді він зрозумів, як важко їх обманути. Незабаром знову запав йому в душу відчай, та він приховував свої почуття від друзів, вважаючи, що вони наставники невблаганні. Під ушшвом свого південного темпераменту, який так легко перебігав по всіх клавішах почуттів, він приймав найсуперечливіші ухвали.

Кілька разів Люсьєн висловлював намір узятися за газетярську роботу, і щоразу друзі казали йому:

— Ой, бережись!

— То буде могила для нашого милого Люсьєна, якого ми знаємо й любимо, —*■ сказав д'Артез.

— Ти не встоїш проти спокусливих утіх, що постійно супроводять працю всякого журналіста; а стійкість — це основа доброчесності. Тебе так захопить влада, право прирікати на життя й на смерть витвори мислі, що за два місяці ти станеш затятим журналістом. А стати журналістом — означає стати проконсулом у літературній республіці. "Хто може все сказати, той може все зробити". Це вислів Наполеона, і він мав рацію.

— А хіба ж біля мене не буде вас?

— Ні! — скрикнув Фюльжанс. — Ставши журналістом, ти думатимеш про нас не більше, ніж знаменита, всіма обожнювана балерина, роз'їжджаючи у своїй шовком оббитій кареті, думає про рідне село, про корови й чере— вики-сабо. Ти наділений всіма якостями журналіста — блиском і жвавістю думки. Ти ніколи не відмовишся від гострого дотепу, хоч би від нього довелося плакати твоєму другові. Я бачу журналістів у театральних фойє, вони наганяють на мене страх. Журналістика — справжнє пекло, то безодня несправедливості, наклепів і зради, яку може терпіти і звідки може вибратися чистим тільки той, кого, як великого Данте, оберігатиме божественний лавр Вергілія.

Що більше друзі наполягали, щоб Люсьєн не ставав на згубний шлях, то дужче вабило його бажання спізнати тієї небезпеки, і він затіяв суперечку сам із собою: чи не смішно було б покірно ждати, поки тебе знову обсядуть злидні? Після невдалої спроби видати свій перший роман, Люсьєн не надто квапився сідати за другий. Та й на які кошти він буде жити, пишучи новий? За місяць бідкування запас його терпіння вичерпався. Та хіба не можна ушляхетнити професію, яку споганили журналісти, позбавлені честі й совісті? Друзі ображають його своїм недовір'ям, йому хочеться довести їм силу свого духу; може, він іще колись допоможе їм, ставши оповісником їхньої слави!

— А потім, що то за дружба, коли вона боїться співучасті? — спитав він якось увечері Мішеля Кретьєна, проводжаючи його додому разом із Леоном Жіро.

— Ми нічого не боїмося, — відповів Мішель Кретьєн. — Якби тобі трапилося нещастя вбити свою коханку, я допоміг би тобі приховати злочин і міг би й далі тебе

шапувати; та коли я визнаю, що ти шпигун, я з жахом відсахнуся від тебе, тому що боягузтво й злочин стануть для тебе звичаєм. Оце тобі у двох словах уся суть журналістики. Дружба прощає переступ, неусвідомлений порив пристрасті, але вона невблаганна, коли йдеться про торгівлю сумлінням, розумом, думкою.

— Невже я не можу стати журналістом заради того, аби тільки продати свою збірку віршів, свій роман? А потім я зразу покину газету.

— Макіавеллі так би й зробив, але не Люсьєн де Рю— бампре, — сказав Леон Жіро.

— Гаразд! Я доведу вам, що я вартий Макіавеллі.

— О! — вигукнув Мішель, стискаючи Леонові руку. — Ти штовхаєш його на згубу! Люсьєне, — сказав він, — у тебе є триста франків; ти можеш спокійно прожити па них три місяці. Тож берись до праці, напиши другий роман. Д'Артез і Фюльжанс допоможуть тобі створити сюжет. Ти наб'єш руку, станеш справжнім романістом. А я проникну в один із тих лупанарів мислі, я стану на три місяці журналістом, продам твої книжки якомусь видавцеві, перед тим полаявши його публікації; я напишу статті, я доб'юся прихильних відгуків про тебе; ми забезпечимо тобі успіх, ти станеш великою людиною і залишишся нашим Люсьєном.

— Але ж ти ображаєш мене, запевняючи, що я загину там, де ти залишишся неушкодженим.

— Прости його, боже, він іще дитя! — вигукнув Мі— дпель Крет'єн.

Вигостривши свій розум на вечорах, проведених у д'Артеза, Люсьєн узявся вивчати статейки та бульварні жарти дрібних газет. Упевнений, що буде принаймні рівнею найдотепнішим журналістам, він став тайкома вправлятися в цій гімнастиці думки і якось уранці подався з дому із зухвалим наміром запропонувати свої послуги котромусь із командирів легких загонів преси.

Виряджений у свій найкращий костюм, він перейшов на другий берег Сени, сподіваючись, що журналісти й письменники, майбутні колеги по перу, зустрінуть новачка прихильніше та безсторонніше, ніж оті два гатунки книгарів, із чиєї вини розбилпєя його надії. Він зустріне сердечність, щиру н ніжну доброзичливість, як і в Братстві на вулиці Чотирьох Вітрів. Хвилюючись од передчуттів, таких приємних людям із буйною уявою, і переборюючи їх, він вийшов на вулицю Сен-Фіакр, поблизу Монмартра й зупинився перед будинком, де містилася редакція однієї газетки; побачивши цей будинок, Люсьєн відчув, що увесь тремтить, ніби хлопчисько, який уперше переступає поріг вертепу. Одначе він увійшов до редакції, що розташувалася на антресолях. У першій кімнаті, розділеній навпіл перегородкою, знизу дощатою, вгорі гратчастою, він побачив однорукого інваліда, який своєю єдиною рукою притримував па голові кілька стоп паперу, а в зубах держав податкову книжку управління гербовими зборами. Цей бідолаха з жовтим, усіяним чер— вопими бородавками обличчям, за що й дістав прізвисько Гарбуз, показав Люсьєнові па газетного цербера, який сидів за перегородкою. То був відставний офіцер із орденською стрічкою в петлиці; кінчик його носа ховався в сивуватій щетині вусів, голова, прикрита чорною шовковою шапочкою, визирала з широкого синього сюртука, як голова черепахи з-під панцера.

— З якого числа ви, добродію, хочете передплатити? — спитав його той офіцер часів Імперії.

— Я прийшов пе в справі передплати,— відповів Люсьєн.

На дверях проти входу поет помітив табличку з написом: "Редакція", а нижче: "Стороннім входити заборонено".

— Ага, зрозуміло, вимагаєте спростування! — вів далі паполеонівський солдат.— Ну, звісно! Ми й справді суворо поставилися до Марієтти. Що поробиш! Сам не знаю, в чому причина. Та якщо ви прийшли вимагати сатисфакції, я готовий, — додав віп, глянувши па розвішані в кутку рапіри й пістолети — цю зброю сучасного лицарства.

— Аж ніяк, добродію. Я хотів би поговорити з редактором.

— До четвертої тут нікого не буває.

— Послухайте, дядечку Жірудо, я налічив одинадцять шпальт, по сто су кожна; отже, мені належить п'ятдесят п'ять франків, а я отримав сорок; вп заборгували мені ще п'ятнадцять, як я й казав...

Ці слова вилітали з рота непоказного миршавого молодика з обличчям прозорим, як білок недовареного яйця, 8 ніжно-голубими, але страшно лукавими оченятами; його було майже не видно за дебелою статурою колишнього вояки. У Люсьєпа аж мороз пішов поза шкірою, коли він почув цей голос, у якому поєднувалося котяче нявкання з астматичною ядухою гієни.

— Овва, мій юний рекруте! — відповів одставний офіцер. — Та ви ж лічили й заголовки й пробіли, а я дістав наказ від Фіно враховувати лише повні рядки й ділити їх на число рядків, які мають бути в шпальті. Зробивши таку ущипливу операцію над вашою статтею, я вилучив три шпальти.

— Ну й арап! Він не платить за прогалини. А своєму компаньйонові, жмикрут, платить за всі рядки. Нехай-но я поговорю з Етьєном Лусто, з Верну...

— Не можу порушувати наказу, хлопче, — сказав офіцер.— І то не сором вам за якихось п'ятнадцять франків повставати проти свого хлібодавця! Хе! Ну, зайвий раз не почастуйте друзів склянкою пуншу або виграєте зайву партію на більярді, та й по всьому!

— Фіно засовує руку в нашу кишеню, але він дорого ва це заплатить, — сказав журналіст; він підвівся й вийшов.

— Овва! Вольтер, Руссо! — буркнув касир собі під ніс, глянувши на провінційного поета.

— То я зайду о четвертій, добродію, — сказав Люсьєн.

Поки точилася суперечка, Люсьєн розглядав по стінах

портрети Бенжамена Констана, генерала Фуа і сімнадцятьох знаменитих ораторів ліберальної партії, почеплених упереміш із карикатурами на правителів. Найпильніше він дивився на двері святилища, де, певно, створюють цей дотепний листок, який втішав його щоранку, користуючись правом висміювати королів і найважливіші державні події, одне слово, не милувати нічого заради дотепу. Люсьєн пішов потинятися бульварами, — розвага для нього зовсім нова й така захоплююча, що він і

не подумав про сніданок, а проте у вітринах годинників стрілки на циферблатах наближалися вже до четвертої. Поет мерщій повернувся на вулицю Сен-Фіакр, піднявся східцями, відчинив двері: старого воїна вже не було, а па аркушах поштампованого паперу сидів інвалід і жував скоринку хліба; тепер він стояв на посту з тим самим покірним виглядом, і з яким колись стояв у караулі, стояв, нічого не розуміючи, як не розумів, навіщо ті стрімкі переходи, в яких він тупо марширував, скоряючись наказу імператора. Люсьєнові саянула зухвала думка: одурити цього грізного стража — і, не скидаючи капелюха, ніби був тут своєю людиною, він одчинив двері до святилища. Перед його жадібним зором постав круглий стіл, накритий зеленим сукном, та шість стільців вишневого дерева із плетеними ще новими сидіннями. Пофарбована підлога в цій кімнаті була не натерта, і це свідчило, що відвідувачі сюди приходять рідко. На каміні він помітив дзеркало^ дешевий, покритий пилюкою годинник, два свічники з двома криво поставленими свічками в кожному й, нарешті, всюди валялися візитні картки. На столі — чорнильниця з висохлим чорнилом, схожим на лак, довкола, мов сонячні промені, поламані пера і безладно розкидані старі газети. На клаптях поганенького паперу він побачив кілька статей, написаних нерозбірливо, майже ієрогліфами; аркушики зверху були надірвані — знак, що стаття вже набрана. Потім він замилювався досить влучними карикатурами, зробленими на сірому папері — вони лежали скрізь, а малювали їх люди, котрі вбивали все, що траплялося під руку, аби тільки вбити час. На шпалерах кольору морської хвилі він побачив приколоти шпильками дев'ять рисунків пером — шаржів на "Самітника", книжку, що мала тоді в Європі нечуваного успіх і, видно, вже добре наскучила журналістам: "Самітник захоплює провінційних дам". "Самітника читають у замку". "Вплив Самітника на свійських тварин". "В доступному переказі Самітник має успіх у дикунів". "Автор у Пекіні дарує імператорові Самітника, перекладеного на китайську мову". "Згвалтована Елоді на Дикій горі". Ця карикатура видалася Люсьєнові досить-таки непристойною, але він несамохіть усміхнувся. "Самітника під балдахіном урочисто проносять по редакціях газет". "Самітник друкарський верстат ламає, Ведмедів убиває". "Самітник, прочитаний навпаки, вражає академіків високими красотами". На газетній бандеролі Люсьєн помітив рисунок, на якому було зображено журналіста, що простягав капелюха, і внизу підпис: "Фіно, дай мені сто франків". Під малюнком — ім'я, що стало відомим, але так і не прилучилося до слави. Між каміном та вікном стояли бюро, крісло червоного дерева, кошик для паперів, а долів лежала довгастих килим, так званий перед — камінний; усе було вкрите грубим шаром ішлюки. На вік — пах висіли куценькі фіраночки. На бюро лежало десятків зо два книжок, що назбиралися за день, гравюри, поти, табакерки на ознаменування Хартії, црцмірпик дев'ятого видання "Самітника", книжки, якими й досі втішались, і з десятків нерозпечатаних листів. Поїш Люсьєн, витаючи у мріях, споглядав цю дивну обставу, вибило п'яту, і він пішов на розпити до інваліда. Гарбуз уже дожував скоринку і з покірливістю старого служачки очікував офіцера, що, певно, десь прогулювався бульваром, хизуючись орденською стрічкою. В цю хвилину па східцях почулося шелестіння сукні й легка хода, з якої не важко було

догадатися, що то жінка, і на порозі з'явилася відвідувачка. Вопа була досить гарненька.

— Пане, — звернулась вона до Люсьєна, — я знаю, чому ви так вихваляєте капелюшки мадмуазель Віржіні, і я прийшла передплатити вашу газету на цілий рік; скажіть тільки, на яких умовах...

— Добродію, я не маю до газети ніякого відпошення.

А!

— Ви хочете передплатити з жовтня? — спитав інвалід.

— Чого вволите, пані? — звернувся до неї старий вояка, заходячи до кімнати.

Колишній офіцер почав розмову з гарненькою модисткою. Коли Люсьєн, якому обридло чекати, знову вийшов до контори, він почув її останні слова:

— Я буду вельми рада, ласкавий пане! Хай панна Флорентіна зайде в мій магазин і вибере, що їй треба. В мене є і стрічки. Отже, все залагоджено: ви й словом більше не згадуєте про Віржіні, про цю нікчемну ганчірницю, нездатну вигадати жодного нового фасону, тоді як я вигадую все наїмодніше!

Люсьєн чув, як у касу впало кілька монет. По тому колишній офіцер заходився підраховувати денний виторг.

— Добродію, я чекаю вже цілу годину, — роздратовано сказав поет.

— Що? ВОНИ й досі не приходили? — озвався наполеонівський ветеран, із чемності вдаючи здивованого. — Та воно, зрештою, й не дивно. Я й сам уже кілька днів не бачив їх. Нині ж бо тільки середина місяця. А ці молодчаги з'являються лише тоді, коли їм платять, тобто числа двадцять дев'ятого або тридцятого.

— А пан Фіно? — спитав Люсьєн, запам'ятавши прізвище редактора.

— Він у себе вдома на вулиці Фейдо. Гей, Гарбузе, друже, віднеси-но йому все, що надійшло сьогодні, коли йтимеш із паперами в друкарню.

— Де ж роблять газету? — мовив Люсьєн, ніби сам до себе.

— Газету? — перепитав службовець, приймаючи від Гарбуза гроші за гербовий збір. — Газету?... Брум! Брум! А завтра, старий, щоб ти о шостій уже був у друкарні; наглянеш за рознощиками, коли вони виходитимуть. Газету, добродію, роблять на вулиці, в кабінетах авторів і деś між одинадцятю й дванадцятю почі в друкарні. За часів імператора, добродію, цих крамничок виквацяного паперу ніхто не знав. Еге ж! Він би послав чотирьох солдатів із капралом і витурив би звідси весь цей набрід, він би не дозволив морочити себе пустими теревенями. Ну та менше з тим. Якщо мій небіж мав вигоду, хай ті перодряпи стараються для сина того... Брум! Брум! Зрештою, то не біда. Ну, що ж, передплатники, здається, вже не мають наміру штурмувати мене зімкнутими лавами, — я покидаю пост.

— Ви, добродію, як видно, обізнані з редакційними справами?

— Моє діло — тільки фінанси, брум, брум! — сказав солдат, відкашлюючись. — Плачу залежне від таланту: сто су або три франки за шпальту на п'ятдесят рядків, не рахуючи прогалин. Он як! Ну, а що до наших службовців, то це звичайні жевжики — шмаркачі, яких би я й до обозу не взяв; вони тільки й вміють, що квацяти, чистий папір

псувати та згорда дивитися на колишнього драгунського капітана імператорської гвардії, батальйонг— пого командира у відставці, що разом із імператором брав усі столиці Європи...

Наполеонівський солдат поволі підводив Люсьєна до дверей: чистячи щіткою свій синій сюртук, він явно збирався вийти, але Люсьєн наважився заступити йому дорогу.

— Я хочу працювати у вашій газеті, — сказав він, — і, повірте, я глибоко шаную капітана імператорської гвардії, одного з тих, кого увічнено в бронзі.

— Добре сказано, мій цивільний шпінгалете, — відказав офіцер. — Але яку службу хотіли б ви в нас нести? — спитав рубака, ляснувши Люсьєна по животу й виходячи на східці.

Він зупинився біля воротарки, щоб закурити сигару.

— Якби прийшли передплатники, прийміть їх, тітонько Шолле, і позаписуйте. Завжди ота передплата, тільки й чуєш, що передплата! — провадив він, повертаючись до Люсьєна, що йшов за ним. — Фіно — мій небіж — один 8 усіх родичів потурбувався про мене. Тож хай-но хто насмілиться скривдити Фіно, вій матиме справу із старим Йїїрудо, капітаном драгунського полку імператорської гвардії! А почав я службу простим кавалеристом у армії Самбри й Мези, потім п'ять років навчав фехтування гусарів першого полку Італійської армії! Тільки ча-ах, ча— ах! — і кривдник на тім світі, — додав він, розсікаючи рукою повітря. — Так от, хлопче, у нас є працівники всякого калібру: одні пишуть і дістають платню, інші пишуть і нічого не отримують — ми їх прозвали охоче— комонниками; і нарешті, є такі, що нічого не пишуть, але то хлопці не ликом шиті, уміють свого доскочити,— вони вдають із себе письменників, попримазувалися до газети, частують пас обідами, вештаються по театрах, утримують актрис і дуже щасливі! Чого ж бажаєте ви?

— Сумлінно працювати і добре заробляти.

— Зразу видно, що новобранець! Усі вони одним пли— гом прагнуть доскочити до маршала Франції! Послухайте старого Жірудо! Краще йдіть збирати цвяхи по рівчаках, як той хоробрий молодець, гляньте: по виправці видно, що він служивий. Хіба не жах, що старий солдат, котрий тисячу разів дивився смерті у вічі, сьогодні змушений збирати цвяхи на паризьких вулицях? О господи, праведний боже! Тепер поневіряться, небораче, — ти ж не підтримав Імператора! Так от, хлопче, отой штатський, якого ви бачили тут уранці, заробив за місяць сорок франків. Чи зможете вп заробити більше? А на думку Фіно, він найздібніший із наших працівників.

— Коли ви йшли в армію Самбри й Мези, хіба вас не осмикували — мовляв, там чигає на вас небезпека?

— Авжеж, сто чортів!

— Ну, то як же...

— А так: ідіть до мого небожа Фіно, він людина добра, найкраща з усіх, яких вам доведеться тут зустріти; може, ви його й зловите, бо він невловимий, як той в'юн.

Пого діло, бачите, не в тім, щоб писати самому, а щоб запрягти до писання інших. Бо наші шелихвости більше полюбляють бенкетувати з актрисами, ніж квацяти папір.

О, то справжні пістолети! Мав за честь познайомитися з вами.

Каспр помахав свинцевою головкою свого грізного ціпка, що колись захищав "Германіка", і Люсьєн зостався сам на бульварі, не менше приголомшений картиною газетних справ, ніж наслідками видавничих переговорів із книгарями Відалем та Поршоном. Він разів десять бігав на вулицю Фейдо, намагаючись упіймати головного редактора газети Андоша Фіно, але так і не застав його. Вранці він іще не повернувся. Опівдні з'ясувалося, що він тільки-но вийшов: сказали — снідає в такому-то кафе. Люсьєн подався в кафе і, тамуючи глухе роздратування, запитав про Фіно в буфетниці: Фіно щойно вийшов. Нарешті, знемігшись, Люсьєн дійшов висновку, що Фіно — персонаж апокрифічний, казковий, і подумав, що простіше впіймати у Флікото Етьєна Лусто. Молодий журналіст, звичайно, пояснив йому, звідки ця таємничість, що огортала газету, в якій він працював. Від того дня, сто разів благословенного, коли Люсьєн познайомився з Даніелем д'Артезом, він перемінив своє звичайне місце в ресторані Флікото: друзі обідали, сидячи поряд, і стиха розмовляли про високу літературу, обмірковували сюжети, способи їх подачі, зав'язки й розв'язки. В той час Даніель д'Артез правив рукопис "Лучника Крр— ла IX", він переробляв там цілі розділи, вписав у книжку найкращі її сторінки, додав чудову передмову, чи не кращу за сам твір, яка так яскраво освітила молоду літературу. Одного дня, коли Люсьєн сідав поруч із Даніелем, що чекав на нього, і вже потискував йому руку, у дверях з'явився Етьєн Лусто. Люсьєн висмикнув руку із Даніелевої руки і сказав офіціантові, що обідатиме на колишньому своєму місці, біля конторки. Д'Артез кинув на Люсьєна один із тих ангельських поглядів, у якому прощення затьмарювало докір, і цей погляд розчулив серце поета,— він схопив руку Даніеля і знову потиснув її.

— Ідеться про дуже важливу для мене справу, я вам розкажу потім.

Люсьєн уже сів на колишнє своє місце, коли Лусто підійшов до столу. Люсьєн уклонився перший; розмова зав'язалася швидко і пішла так жваво, що поет метнувся

за рукописом "Стокроток", поки Лусто кінчав обідати. Журналіст погодився ознайомитись із його сонетами і сказати про них свою думку. Люсьєн повірив у показну прихильність і сподівався за допомогою Лусто знайти видавця або влаштуватися в газету. Повернувшись, Люсьєн помітив у кутку ресторана засмученого Даніеля, який, зіпершись ліктем на стіл, у задумі дивився на нього; але ' пригнічений злиднями і підбурюваний честолюбством, Люсьєн прикинувся, що не помічає друга по Братству, . й пішов за Лусто. На спаді дня журналіст і новачок прийшли в Люксембурзький сад і, звернувши з головної алеї Обсерваторії, сіли неподалік виходу па Західну вулицю. Та вулиця була тоді суцільною драговиною з болотистими калюжами, над якими лежали дощані кладки, а будинки траплялися лише поблизу вулиці Вожірап.

В години, коли Париж обідає, в цьому вузькому проході так рідко з'являвся хто-небудь, що закохачі пари могли тут сваритися на безлюдді й обмінюватись усіма знаками замирення, не боячись сторонніх очей. Єдиною завадою для їхніх утіх міг стати хіба лише ветеран, що стояв на посту біля хвіртки з боку Західної вулиці, якби шановному воїнові спало на думку подовжити на кілька кроків свою одноманітну

проходку. В цій алеї, на дерев'яній лаві між двома липами, Етьєн і прослухав вибрані сонети із "Стокроток". Етьєн Лусто по двох роках учнівства зумів улаштуватися працівником газети, його вважали другом кількох знаменитостей тієї епохи, і в Люсьєнових очах він був людиною вельми значною. Отож, розгортаючи рукопис "Стокроток", провінційний поет визнав за потрібне почати з передмови.

— Сонет, — сказав він, — одна з найважчих поетичних форм. Цей вид невеличкої поеми сьогодні майже забутий. У Франції ніхто не міг змагатися з Петраркою; його мова, набагато гнучкіша за нашу, допускає гру думки, якої не терпить наш позитивізм (даруйте мені це слово). Тому мені її захотілося дебютувати збіркою сонетів — це незвичніше. Адже Віктор Гюго обрав оду, Ка— наліс віддав перевагу ліриці, Берапже запанував у пісенному жанрі, Казимір Делавінь заволодів трагедією, а Ламартін — елегією.

— Вп класик чи романтик? — спитав Лусто.

Здивований погляд Люсьєна засвідчив таку необізнаність із становищем у республіці красного письменства, що Лусто визнав за потрібне просвітити ного.

— Мій друже, ви входите в літературу в той час, коли в пій точиться жорстока боротьба, і вам зразу треба вирішити, на чий бік ви станете. В літературі, власне, в кілька напрямів, але наші найславетніші письменники розділилися на два табори. Роялісти — романтики; ліберали — класики. Різниця в літературних поглядах існує рівнобіжно з різницею політичних переконань, з чого й виникла війна, в якій застосовуються всі види зброї — потоки чорнила, ущипливі дотепи, убивчі наклепи, нищівні прізвиська. Це війна між славою, що тільки народжується, і славою, яка вже меркне. З дивної примхи випадку роялісти-романтики проголошують свободу красного письменства і скасовують правила, що усталюють мовні норми пашої літератури, тим часом як ліберали вимагають дотримання трьох єдностей, ладу александрій— ського вірша та класичного сюжету. Отже, літературні погляди в обох таборах суперечать поглядам політичним. Якщо ви пі се пі те, вас ніхто не підтримає. То на чий бік ви пристанете?

— А хто з них сильніший?

— Ліберальні газети мають більше передплатників, ніж роялістські та урядові, проте Каналіс уже здобув славу, хоч він монархіст і ревний католик, якого підтримує двір і духівництво. Але сонетні Це література, що передувала Буало,— сказав Етьєн, помітивши, як лякає Люсьєна необхідність обрати собі прапор. — Ставайте романтиком! Романтики — молодь, класики — то все перуки; романтики візьмуть гору.

Прізвисько "перуки" було останнім дотепом журналіс— тів-романтиків, які для посміху вирядили в той убір класиків.

— Прочитаю вам "Стокротку польову", — сказав Люсь— сп, вибравши один із двох сонетів, що виправдували назву збірки і правила за врочистий вступ до неї:

Красуні польові, блискучі ваші топи
Не тільки очі нам уранці веселять,— їм дапо у
ясній поемі вихвалять Любові й прагнення високого закони.

Тичинок золото, що в чистім сріблі тоне,

Нам відкрива скарби, з яких боги творять,
І та лни світлої навік лягла печать На біле полум'я зубчастої корони.
Ви розвиваєтесь у день той весняний,
Коли з прозорих крил, по смерті знов живий,
Христос розспав нам нової правди перли,—

І вдруге бачимо ми цвіт ваш восени, Щоб молодечих днів вернути милі спи І мрії
воскресить, які в душі завмерли.

Люсьєна вразила цілковита незворушність Лусто під час читання сонета; йому була
ще незнайома та зовнішня байдужість, яка набувається звичкою до критики і властива
журналістам, що їм уже остогидли і проза, і драми, і вірші. Поет, при звичаєний до
похвал, проковтнув розчарування і прочитав сонет, що дуже подобався пані де
Баржетон та його друзям із Братства.

"Може, цей вирве з нього бодай слівце", — подумав він.

Другий сонет

СТОКРОТКА

Стокротка звуть мене. Колись усіх манила Я тільки вродою барвистих пелюстків.

Щаслива, я жила між сестер та братів,

Усюди славлена і всім кохана й мила.

Ой леле! Враз нова злягла на мене сила,

Для мук зростаю я у тиші квітників;

Я правди вісниця для тих, хто полюбпв,

І розцвіт ніжний мій то разом і мопіла.

Минувся супокій і щастя осяйне,

Рука допитлива без жалю рве мене,

Аж поки пелюсток не скаже їй окремий,

Що серце любого чи любої таїть,—

І я, без чистої своєї діадеми,

На землю падаю — у поросі зотліть.

Скінчивши, поет глянув на свого Арістарха. Етьєн Лусто втупив погляд у дерева
розсадника.

— Ну, що? — звернувся до нього Люсьєн.

— Ну, що ж, читайте далі, друже! Хіба я не слухаю? В Парижі мовчки слухати —
означає хвалити.

— А може, досить? — сказав Люсьєн.

— Читайте далі, — досить різко відповів журналіст.

Люсьєн прочитав іще одного сонета, але читав уже

мертвий серцем, бо непроникна Етьєнова байдужість охолодила його. Якби він
стояв ближче до літературного життя, то знав би, що ва таких обставин мовчанка в
середовищі авторів, так само як і безцеремонна брутальність, свідчать про заздрощі,
породжені прекрасними творами, тоді як висловлений уголос захват означає, що
колега задоволений: твір посередній — а це завжди тішить самолюбство суперника.

Тридцятий сонет

КАМЕЛІЯ

В природі кожен квіт — окреме в книзі слово:

Троянда в ній — любов жагуча і п'янка,

Чарує скромністю фіалка запашна,

В лілеї простота відсвічує чудово.

Але — дитя теплих, німе і загадкове,

Лілея без душі, троянда без вина —

Камелія, на те вродилася вона,

Щоб тішити нудьгу дівочого алькова.

Люблю, проте, коли у сявві вогні Музику пристрасну і переливний спів Красуні
слухають у театральних ложах,—

І цвіт камелії у косах золотих Вінчає чарівниць, що молимося на них,

До статуй Фідія в своїй пишноті схожих.

— Якої ж ви думки про мої злочасні сонети? — спитав Люсьєн навпростець.

— Хочете знати правду? — мовив Лусто.

— Я надто молодий, щоб любити її, проте мені дуже хочеться успіху, і тому я
вислухаю правду без гніву, хоч і не без гіркоти, — відповів Люсьєн.

— Бачите, друже, пишномовність першого сопета свідчить про його ангулемське
походження. Мабуть, він дорого вам дістався, якщо ви не відмовилися від нього; на
другому й третьому вже відчувається вплив Парижа; але прочитайте ще один, — додав
він, зробивши жест, який полонив провінційного поета.

Заохочений цим проханням, Люсьєн уже впевненіше прочитав сонет, що його
вподобали д'Артез і Брідо, можливо, за його барвистість.

П'ятдесятій сонет ТЮЛЬПАН

Я — нідерландський квіт, тюльпан високочолій. Фламандець, над усіх у витратах
скупий,

Таку ціну склада добірності моєї,

Якої діамант не досягне ніколи.

На нринців схожий я, що вродою бороли Красунь вибагливих примхливо ніжний
рій,

Сіяв пурпуром мій пишнobarвний стрій,

Огнями дивними перебивають поли.

Небесний садівник колись, ясного дня,

З проміння чистого зіткав мов вбрання,

Де фарба золота цілує фарбу срібну,—

Та лихо! Він забув у ту натхненну мить Солодкі пахощі в мою коронку влить,

До вав китайських тонкістю подібну.

— Ну, що скажете? — запитав Люсьєн після хвилини мовчанки, яка здалась йому
незмірно довгою.

— А ось що, — поважно мовив Етьєн Лусто, дивлячись на чоботи, які Люсьєн привіз

із Ангулема й тепер доношував. — Раджу вам мастити чоботи чорнилом, щоб заощадити ваксу, і поробить зі своїх пер копирсалочки, аби показати, що ви пообідали, коли вийдете від Флікото й гулятимете головною алеєю цього чудового саду; і, нарешті, я раджу вам підшукати якусь посаду. Зробіться писарчуком у судового пристава, якщо у вас вистачить на це мужності; або прикажчиком — якщо у вас міцний поперек; або солдатом — якщо ви любите військову музику. Таланту у вас досить на трьох поетів, але, перш ніж ви вийдете в люди, ви шість разів устигнете померти з голоду, якщо сподіваєтесь прожити плодами своєї творчості. Адже, судячи з ваших юначих тирад, ви намислили карбувати монету з допомогою чорнильниці. Я не ганю ваших віршів, вони набагато кращі за ту поезію, від якої вгинаються полиці паризьких книгарень. Ці елегантні солов'ї — а деякі з них продаються дорожче від інших тільки завдяки тому, що надруковані на веленовому папері — майже всі потрапляють на береги Сени, де ви можете наслухатись їхнього співу, якщо вам коли заманеться з повчальною метою відбути прощу по паризьких набережних, починаючи з розкладки дядька Жерома, що біля мосту Богоматері, і закінчуючи Королівським мостом. Там ви знайдете всі ці "Поетичні спроби", "Натхнення", "Злети", "Гімни", "Співи", "Балади", "Оди" — одне слово, всіх пташенят, висиджених музами за останні сім років, — запорошених, заляпаних болотом від коліс проїжджих фіакрів, заялжених руками перехожих, яким цікаво подивитися на заставку титульнрї сторінки. В* ні з ким не знайомі, у вас нема доступу в жодну газету — отож ваші "Стокротки" так і не розгорнуть своїх пелюсток, пом'ятих зараз вашими руками, вони ніколи не розквітнуть під сонцем гласності на сторінках із широкими берегами, оздоблені заставками, па яїяі такий щедрий Доріа, видавець знаменитостей, король Дерев'яних галерей. Бідолаїший хлопчику! Я теж приїхав у Париж, як і ви, сновнешій ясний мрій, закоханий у мистецтво, опанований непереможним поривом до слави; і тут я наштотхнувся на зворотний бік нашого ремесла, па рогатки книжкової торгівлі, на неминучість злиднів. Моє завзнття, нині прибите, і моє первісне хвилювання ховали від мене механізм життя — я вдарявся об його важелі, наражався на стрижні, замащувався в мастилі, чув як стугонять його маховики, як брязкають ланцюги. Ви, як і я, відкриєте, що всіма цими дивами, чудовими у мріях, керують люди, пристрасті й необхідність. Ви мимоволі вступите в жорстоку боротьбу, де б'ються книжка з книжкою, людина з людиною, партія з партією, і битися вам доведеться без перепочинку, щоб не відстати від своїх же. Ці огидні сутички розбещують людину і марнують її снагу, гасять горіння її душі, оскільки ваші зусилля часто сприяють успіхові вашого ворога, прославляють якийсь пересічний талантик, усупереч вашому бажанню піднесений у генії. Літературне життя має свої лаштунки. Партер однаково аплодує успіхові випадковому й заслуженому, а лаштунки завжди приховують нечисті засоби: розмальованих статистів, клакерів і робітників сцени. Ви поки що в партері. ІЦе не пізпо! Зречіться своїх прагнень, перш ніж ваша нога стане на перший щабель до престолу, за який змагається стільки честолобців, і не спадлючіться, як спадлючився я, задля того щоб жити. — Сльоза стуманила Етьєнів зір. — Чи знаєте ви, як я живу? — з якимсь шалом провадив він. — Я швидко проїв

невеличкі кошти, які привіз із дому, й залишився без засобів до життя, хоч мою п'єсу прийняли до Французького театру. Але у Французькому театрі не допоможе навіть протекція принца або камергера, щоб прискорити виставу, актори скоряються лише тому, хто загрожує їхньому самолюбству. Якщо ви зумієте пустити чутку, що в першого коханця астма, що героїня приховує якусь фістулу, а в субретки тхне з рота, ваша п'єса піде завтра ж. Я не знаю, чи матиму я подібну владу навіть через два роки; для цього треба мати багато друзів. Але де, як і чим заробляти на хліб? Ось над чим я сушив собі мозок, коли відчув муки голоду. Після багатьох марних спроб, після того як я настрочив роман, який видрукував без підпису і за який Догро заплатив усього двісті франків, причому й сам не нажився, я прийшов до переконання: прогодуватися можна тільки журналістикою. Але як пролізти в цю лавочку? Я не стану розповідати вам про всі мої зусилля, про марні просьби, про те, як я півроку працював позаштатним співробітником, і мене іще намагалися переконати, ніби я відстрашую передплатників, хоча я, навпаки, привертав їх. Не варто згадувати про мої кривди! Зараз я пишу майже задарма про бульварні театри для газети, яку видає Фіно; цей гладун усе ще двічі-тричі на місяць снідає в кав'ярні "Вольтер" (та ви ж там не буваєте!). Фіно — головний редактор. Я живу продажем квитків, які дають мені директори театрів за прихильні статейки в газеті, і продажем книжок, що їх надсилають мені книгарі на відгук. Нарешті, коли Фіно одержить свою частку, я стягну натурою з промисловців, за чи проти яких він дозволяв мені писати статті. "Рідкий кармін", "Крем султанші", "Кефалічна олія", "Бразільська помада" платять за хльостку статтю франків двадцять-тридцять. Я змушений лаяти видавця, якщо він скупиться на примірники для газети. Газета одержує два примірники, але їх продав Фіно, а я теж хотів би мати два примірники на продаж. Скнуру, хай він видасть не роман, а справжню перлину, я розгромлю дощенту. Підло, проте я живу з цього ремесла, як і сотні до мене подібних. Не думайте, що політична діяльність чимось краща від літературної, усе розтлінне як там, так і тут, — і в тій, і в тій царині кожен або розбещувач, або розбещений. Коли книгар задумує якесь велике видання, він платить мені, щоб запобігти нападкам. І мої прибутки прямо залежать від видавничих. Коли проспекти викидають тисячами, золото потоком тече у мою кишеню, і тоді я влаштовую учту для друзів. Затишшя в книжковій торгівлі — і я обідаю у Флікото. Актриса теж оплачують хвалу, а найкмітливіші — ші оплачують і критику, бо мовчанки вони бояться найдужче. Критична стаття, написана з метою викликати полеміку, більше цінується і дорожче оплачується, ніж суха похвала, що завтра ж забудеться. Полеміка, друже, це п'єдестал для знаменитостей. Цим ремеслом найманого вбивці думок і репутацій — ділових, літературних і театральних — я заробляю півсотні екю на місяць. Тепер я вже можу продати свій роман за п'ятсот франків, і мене починають вважати людиною небезпечною. А коли я оселюсь у власному помешканні, а не житиму у Фло — ріни коштом москательника, який корчить із себе англійського лорда, коли я перейду до великої газети, де мені доручать відділ фейлетонів, тоді, мій друже, Флорі — настане знаменитою актрисою. А я? Хіба я знаю, ким я стану: може, міністром, а може, й чесною людиною — усе

можливо. — Він підвів похилену голову й кинув у листя дерев розпачливий погляд, що таїв і звинувачення, і погрозу. — І в мене прийняли до театру прекрасну трагедію! І в мене гине в рукопису поема! І я був добрий. І в мене було чисте серце! А тепер я живу з актрисою Драматичної панорами, хоча мріяв про високе кохання з якоюсь великосвітською жінкою. І через те, що книгар відмовив нашій газеті в зайвому примірнику свого видання, я лаю книжку, яку вважаю гарною.

Люсьєн, зворушений до сліз, потис Етьєнові руку.

— Поза літературним світом, — сказав журналіст, підводячись із лави й рушаючи до головної алеї Обсерваторії, по якій двоє поетів і почали ходити, бажаючи досхочу надихатися свіжим повітрям, — ніхто не знає, яка жахлива одіссея передує тому, що, залежно від таланту майбутнього письменника, йменують успіхом, модою, репутацією, відомістю, загальним визнанням, любов'ю публіки: все це лише шаблі на шляху до слави, але не сама слава. Це блискотливе явище духовного роду утворюється зі зчеплень стількох випадковостей, які так швидко змінюються, що не було жодного прикладу, коли б двоє людей досягли слави, йдучи одним і тим самим шляхом. Каналіс і Натан — два зовсім різні явища, й обидва вони неповторні. Д'Артез, який працює до нестями, стане славетним завдяки іншій випадковості. Слава, якої всі так прагнуть, — це майже завжди коронована потіпаха. На низах літератури вона — жалюгідна хвойда, що мерзне десь на панелі. В літературі пересічній вона — утриманка, яка вийшла з вертепів журналістики, причому я виконую роль її сутенера. В літературі високого гатунку вона — розкішна і зухвала куртизанка, у неї власне поменшання, вона платить державний податок, приймає в себе вельможних панів, частує їх і попихає ними, вона тримає ліврейних лакеїв, має власний виїзд і безцеремонно випроваджує нахабних позикодавців. Ну, а для того, хто, як ви або я раніше, уявляє її яснокрилим серафимом у білих шатах, з пальмовою віття в одній руці і вогненним мечем у другій, для того вона водночас міфологічна абстракція, схована десь глибоко під землею, і юна дівка, закинута в нетрища, яка в промінні чесноти здійснює подвиги високої мужності і непорочно злинає в небеса або в убогому лахмітті верстає свою останню путь на цвинтар — потоптана, збезчещена, замордована, забута всіма. Такі люди, чия думка окута бронзою, а серце не остуджене завірюхами досвіду, дуже рідко ходять по цій землі, яка лежить під нашими ногами, — сказав він, показуючи на велике місто, що диміло в присмерку.

Образи друзів із Братства промайнули перед схвильованим зором Люсьєна, проте Лусто знову відверпнув його увагу своїми страшними наріканнями.

— Такі люди рідко зустрічаються, і вони надто самотні в цьому киплячому казані; так у світі закоханих рідко зустрічаються щирі коханці, у світі фінансистів — чесні комерсанти, у журналістиці — чисті люди. Досвід людини, яка вперше сказала мені про те, про що я вам зараз кажу, нічого нікому не дав, так і мій досвід, думаю, не прислужиться вам. Щороку все з тим же невтримним шалом із провінції пориваються однакові, щоб не сказати щоразу більші, юрми безвусих честолобців, які, високо піднісши голову, з гордим серцем кидаються на приступ Моді, цієї принцеси Турандот

із "Тисячі й одного дня", і кожен мріє стати принцом Калафом! Але нікому з них не щастить розгадати загадку. Всіх поглинає безодня лиха, помийниця газети, багно книжкової торгівлі. Вони чіпляються, ці жебраки, і за біографічні довідки, і за тріскучі монологи, і за хроніку паризьких подій, і за книжки, зобов'язані своїм виходом у світ логіці торговців друкованого паперу, а ті, звичайно, надають перевагу дурницям, що розходяться за півмісяця, перед шедеврами, які потребують часу для збуту. Вся ця гусінь, що гине раніше, ніж із неї вилупиться метелик, живе підлотою й ганьбою, вотіа ладна кусати чи хвалити молодий талант за наказом якогось паші з "Копститюсь—йонель", "Котідьсн" або "Деба", за сигналом видавців, з прохання заздрісного товариша, а часто за самий тільки обід. Ті, хто, зрештою, долає перешкоди, звичайно забувають про перші прикрощі. Я сам півроку строчив статті, вкладав у них весь цвіт своєї дотепності заради одного негідника, який їх видав за свої і завдяки їм заробив відділ фейлетонів, а мене не взяв навіть у співробітники, він мені й ста су не дав, і я досі мушу подавати йому руку.

— Але чому? — з обуренням у голссі спитав Люсьєп.

— А тому... Мені, може, треба буде вмістити якийсь десяток рядків у його газеті, — холодно відповів Лусто. — 1 Одне слово, мій друже, секрет літературного успіху не в тому, щоб працювати самому, а в умінні користуватися чужою працею. Власники газет — підрядчики, а ми — мулярі. І ось чим людина нікчемніша, тим швидше досягає вона успіху; бо така людина завжди ладна ковтати найгіркіші пілюлі, потурати ницим примхам літературних султанів, як, скажімо, отой колишній ліможець Гектор Мерлен, що вже завідує політичним відділом у одному а органів правого центру і дописує у нашу газетку; я бачив, як він підняв капелюха, що його впустив головний редактор. Цей хлопець пролізе між двома честолюбцями, поки ті гризтимуться* і зуміє нікого не зачепити! Мені шкода вас! Я бачу, що ви повторюєте мене, і я певен: через два роки ви станете таким, який я тепер. В моїх гірких повчаннях ви, може, запідозрите засудженого па вічпі муки в пеклі. Ніхто не зважиться сказати вам те, про що я зараз кричу, як людина, поранена в саме серце, як новий Йов на гноїщі: "Осьде виразки мої!"

— Чи на цьому полі, чи на іншому, але мені доведеться боротися, — сказав Люсьєн.

— То знайте ж, — вів далі Лусто, — якщо ви маєте хист, вам у цій боротьбі доведеться дуже нелегко, тому для вас вигідніше бути пересічністю. Стійкість вашої чистої совісті похитнеться, коли вам доведеться мати справу з тими, від кого залежатиме ваш успіх, — хто одним словом може дарувати вам життя, але не побажав вимовити цього слова. Бо, повірте, модний письменник поводитьсь з новачками в літературі куди жорстокіше, куди суворіше, ніж пайбрутальніший видавець. Де гендляр бачить тільки збитки, там автор боїться конкурента; один просто ошукує вас, другий ладен знищити. Щоб писати хороші книжки, бідолашна дитино, ви з кожним змахом пера черпатимете з свого серця всі його сили, ніжність, енергію і перетворюватимете їх на пристрасті, почуття, слова. Ви писатимете, замість того щоб діяти, співатимете, замість того щоб боротися, ви будете кохати, ненавидіти, жити у ваших книжках; але, ревниво оберігаючи скарби своєї душі для своїх книжок і своє золото та пурпур заради

героїв ваших романів, ви самі никатимете паризькими вулицями в дранті, втішені тим, що, усупереч актам громадянського стану, ви дали життя Адольфові, Коріппі, Кларіссі, Рене або Мансп; ви зіпсуєте собі життя й шлунок, щоб породити своє творіння, яке на ваших очах буде оббріх^не, зрадливе, продане, кинуте журналістами в лагуни забуття, поховане руками ваших найкращих друзів. Чи стане у вас духу дочекатися, коли ваше творіння оживе, воскресне? Ким? Коли? Як? 6 така чудова книжка "Оберман", ріапи> зневіри, книжка, приречена на самотність у пустелі книжкових комор, одна з тих книжок, які видавці іронічно звуть солов'ями — чи настане для неї Великдень? Хтозна! А ви — чи знайдете ви видавця, який відважиться надрукувати "Стокротки"? Шкода й думати про те, щоб вам заплатили,— аби лиш надрукували. Тоді набачитеся цікавих сцен!

Ця жорстока промова, виголошена голосом пристрастей, які вона виражала, мов снігова лавина, обрушлася на душу Люсьєна і пройняла його крижаним холодом. Якусь хвилину він стояв мовчки. А потім його серце, немов пробуджене цією страшною поезією перешкод, загорілося. Він потис Етьєнові руку й вигукнув:

— Я переможу!

— Браво! — сказав журналіст. — Ще один християнин іде на арену на розтерзання звірам! Так от, друже, увечері прем'єра в Драматичній панорамі, вистава почнеться о восьмій, зараз шоста година; одягніть свій найкращий фрак, одне слово, будьте пристойні. Зайдіть по мене, я живу на вулиці Лагарп, над кав'ярнею "Сервель" на п'ятому поверсі. Спочатку ми сходимо до Доріа. Ви ж цього хочете, чи не так? Отож увечері я познайомлю вас з одним із королів книготоргівлі та деякими журналістами. Після вистави ми повечеряємо в моєї коханки, адже наш обід не можна вважати обідом. Там ви зустрінетеся з Фіно, головним редактором і власником моєї газети. Ви чули дотеп Мінетти, актриси з Водевілья: "Час — це великий скнара"? Ну а для нас випадок — теж великий скнара, треба його спокусити.

— Я ніколи не забуду цього дня! — сказав Люсьєн.

— Озбройтесь же своїм рукописом і являйтесь при повному параді, не так для Фдоріні, як для видавця.

Товариська добродушність, яка прийшла на зміну нестямному зойку поета, що кляв літературну війну, зворушила Люсьєна не менше, ніж зворушили його недавно па цій самій алеї суворі й шляхетні слова д'Артеза. Зовсім недосвідчений юнак, захоплений передбаченням близької боротьби, і не підозрював, наскільки невідворотні моральні муки, що їх провівив йому журналіст. Він не думав про те, що стоїть на перехресті двох різних шляхів і робить вибір між двома системами; одну представляло Братство, другу — журналістика. Один шлях був довгий, почесний, надійний; другий — усіяний камінням і згубний, з безліччю каламутних калюж, у яких потоне його совість. Характер спонукував його обрати коротший і зовні привабливіший шлях, діяти рішучими і швидкими засобами. Водночас він не помічав ніякої різниці між благородною дружбою д'Артеза і поверховим приятельським ставленням Лусто. Діяльний розум Люсьєна побачив у газеті зброю, відповідну до його сил і таланту, й

побажав заволодіти нею. Він був засліплений пропозиціями нового друга, зачарований безцеремонністю, якою той поплескав його по руці. Чи міг він знати, що в армії преси кожен потребує друзів, як генерал потребує солдатів? Оцінивши Люсьєнову рішучість, Лусто намагався завербувати його, сподіваючись згодом прихилити до себе. Журналіст здобув собі першого друга, Люсьєн — першого заступника; один хотів стати капралом, другий — солдатом. Новонавернений, тріумфуючи, повернувся в готель і ретельно зайнявся своїм туалетом, як того злочасного дня, коли він мріяв з'явитися в Опері в ложі маркізи д'Еспар; але тепер йому більше личив костюм, він уже навчився його носити. Він надів модні світлі панталони в обтяжку, гарні чоботи, що обійшлися йому в сорок франків, і фрак. Біляве, густе й шовковисте волосся, завите й напахчене, розсипалося золотими, майстерно збитими кучерями. Зухвала самовпевненість і передчуття блискучого майбутнього відбивалися на його обличчі. Мигдалевидні нігті на його випещених ягідних руках набули блиску й рожевого відтінку. На чорному атласі коміра сяяла білість його округлого підборіддя. Ніколи ще з гори Латинського кварталу не спускався вродливіший юнак. Прекрасний, як грецький бог, Люсьєн сів у фіакр і за чверть до сьомої був уже коло дверей дому, де містилася кав'ярня "Сервель". Консьєржка послала його на п'ятий поверх, давши досить складні топографічні прикмети. Завдяки цим поясненням він не без мороки внайшов у кінці довгого коридора розчинені двері й побачив класичну кімнату Латинського кварталу. Злидні юнаків гналися за ним і сюди, як на вулиці Клюні, як у д'Артеза, як у Мішеля Кретьєна — скрізь! Але всюди ці злидні мають свою печать, залежно від особистих ознак жертви. Тут ці злидні здавалися зловісними. Дерев'яне ліжко без запони, коло ліжка — блазенький килимок; завіски на вікнах пожовкли від тютюнового диму та диму несправного коминка; на коминку — лампа Карселя, дешевин дар Флоріни, куплений принагідно і який досі не потрапив у заставу. Потім потемнілий комод із червоного дерева, стіл, захащений паперами, на яких лежали двоє чи троє поламаних переніжних книжок, окрім принесених сюди вчора й сьогодні. Таке вмеблювання цієї кімнати — нічого цінного, не кімната, а огидний склад дірявих панчіх, що перетворилися на мереживо, кинутих у один кут, недокурків, брудних носовичків, роздертих сорочок, краваток, аж трьох різних поколінь, купую навалених у іншому кутку. Одне слово, це був літературний бівак, де всі речі виступали в своєму найгіршому вигляді. На нічному столику серед читаних уранці книжок виблискував червоний циліндр Фюма — да. На каміні лежала бритва, два пістолети, сигарна коробка. На стіні Люсьєн побачив фехтувальну маску і під нею схрещені рапіри. Три стільці й двоє крісел, недо — стоячих і найгіршого готелю на цій вулиці, довершували обставу. Ця кімната, брудна й сумна, свідчила про життя, що не відало спокою і не знало гордості: тут спали, нашвидку працювали, тут жили мимоволі, мріючи якомога скоріше забратися звідси. Яка різниця між цим цинічним безладдям і чепурною, благородною бідністю д'Арте — за!.. Спогад, що таїв у собі й пораду, не став для Люсьєна пересторогою, бо Етьєн веселим жартом прикрив наготу пороку:

— Ось мій барліг! Великі прийоми — на вулиці Бонді, в апартаментах, які наш

торговець опорядив для Флоріни. Сьогодні ми там справляємо входуни.

Бтьєн Лусто був у чорних панталонах, у наваксованих до блиску чоботях, у застебнутому на всі гудзики фраці; високий оксамитовий комір ховав сорочку,— певне, Фло— ріна забула дати йому сьогодні ввечері чисту; а капелюха він старанно почистив щіткою — щоб здавався новим.

— Що ж, їдьмо! — сказав Люсьєн.

— Трохи згодом. Я чекаю одного видавця, він позичить мені грошей. Мабуть, буде гра, а в мене нема й ліара. Крім того, мені потрібні рукавички.

В ту хвилину нові приятелі почули кроки в коридорі.

— Ось і він,— сказав Лусто.— Ви побачите, в якій подобі провидіння навідується до поетів. Перш ні/К споглядати в усій його славі Доріа, модного видавця, ви побачите видавця з набережної Авг-устинців, книгаря— дисконтера, торговця літературним дрантям, нормандця, колишнього городника. Та заходьте, заходьте, старий татарине! — крикнув Лусто.

— Ось і я, — почувся голос, деренчливий, як розбитий
ДЗВІІІ.

— Ви при грошах?

— Жартуєте? Гроші нині перевелися в книгарнях, — відповів молодий чоловік, що увійшов і з цікавістю оглянув Люсьєна.

— Коротше, ви мені винні п'ятдесят франків, — сказав Лусто. — І от вам, будь ласка, ще два примірника "Йо— дорожі в Єгипет)). Кажуть, надзвичайно гарна книжка. Гравюр у ній не злічити, вона матиме успіх. Фіно вже отримав плату за дві статті про неї, які я ще мушу написати. А ще ось два останні романи Віктора Дюканжа, автора, уславленого в кварталі Маре. А ще два примірники письменника-початківця Поль де Кока, що пише в тому самому жанрі. А ще два примірники "Ізольди де Доль", захоплива провінційна історія. Товару щонайменше на сто франків. Отже, давайте мені сто франків, шановний Барбе!

Барбе пильно оглянув обрізи та палітурки книжок.

— О, вони в чудовому етапі! — вигукнув Лусто, — "Подорож" іще нерозрізана, як і Поль де Кок, і Дюканж, і та, що на каміні — "Міркування про символи". Страшенно занудна киижчина! Я ладен вам її подарувати — а то ще міль заведеться.

— Але, даруйте, як же ви напишете відгуки? — спитав Люсьєн.

Барбе здивовано глипнув на Люсьєна, перевів погляд па Лусто й засміявся.

— Цей добродій, видно, має щастя не бути літератором!

— Ііі, Барбе, ні! Цеп добро;:ій — поет, великий поет. Г"ін заткне за пояс Каналіса, Беранже и Делавіпя. Він піде далеко, якщо не кинеється в Сену, та й у тому випадку він потрапить до Сен-Клу.

— Якщо дозволите, — сказав Барбе, — я б вам пора— дпв кинути поезію і взятися до прозп. ГІабережпа по бере віршів.

На Барбе був поганенький сюртучок із засмальцьованим коміром, застебнутий на один гудзик, капелюха він не скинув; узутий він був у черевики, а з-під розстебнутого

жилета виглядала сорочка із грубого полотна. Кругле обличчя з пронизливими пожадливими очима не було позбавлене добрودушності, але в погляді відчувалося невиразне занепокоєння багатой людини, звиклої слухати вічні прохання про позички. Він здавався згідливим і гречніш, настільки його лукавство було затоплене салом. Досить довго він служив прикажчиком, але вже два роки як він завів убогу крамничку на набережній, звідки робив вилазки, скуповуючи за безцінь у журналістів, у друкарів книжки, одержані ними задарма від авторів, і заробляв таким чином від десяти до двадцяти франків на день. У нього були свої заощадження, він винюхував будь-яку нужду, він чигав на будь-яку оборудку, дисконтував авторам, що потребували грошей, векселі книгарів з п'ятнадцяти й двадцяти відсотків і другого дня ішов до крамниць купувати, нібито за готівку, якісь ходові книжки; а, вибравши товар, подавав книгарям замість грошей їхні ж таки векселі. Він набув досвіду й навчився уникати поезії та найновіших романів. Він любив дрібні справи, любив корисні книжки, які можна було придбати за якусь тисячу франків і потім використовувати на свій розсуд, як, наприклад: "Історія Франції для дітей", "Повний курс бухгалтерії в двадцяти лекціях", "Ботаніка для дівчат". Він уже прогавив дві-три гарні книжки, змушуючи авторів ходити до нього разів по двадцять і так і не зважившись купити рукописи у них. Коли йому докоряли за боягузтво, він посилався на звіт про один гучний процес, передрукований ним із газет, що дістався йому задарма, але дав дві чи то навіть три тисячі франків прибутку. Барбе належав до числа боязких видавців, що перебиваються з хліба на воду, бояться видавати векселі, люблять пожитися на рахунках, виторгувати скидку; він сам розміщав свої книжки, невідомо де і як, але завжди спритно й вигідно. Він нагонив жах на друкарів, вони не знали, як його притиснути. Він платив їм у розстрочку і в скрутну для них хвилину урізував їхні рахунки; потім, боячись пастки, він уже не користувався послугами тих, кого обібрав.

— То як, продовжимо наші переговори? — спитав Лусто.

— Е, синашу, — по-панібратському сказав Барбе, — у мопс в коморі шість тисяч непроданих книжок. Ну, а книжки, як влучно висловився один старий книгар, не франки 1 Книжка йде погано.

— Якщо ви, любий Люсьєне, зайдете в його крамничку, то побачите на дубовій конторці, куплений на розпродажі після банкрутства одного виноторговця, лойову свічку, з якої не знято нагару: так вона повільніше згорає. В напівмороці, при мерехтінні цього тьмяного вогника, ви все-таки помітите, що полиці порожнісінькі. Охороняє всю цю пустку хлопчина в синій куртці. Він хукає собі на пальці, підтанцьовує і вимахує руками від холоду, як ото візник на передку. Озирніться! Книжок у його крамничці не більше, ніж тут у мене. Ніхто не вгадає, чим там торгують!

— Ось вам вексель на сто франків, терміном на три місяці, — сказав Барбе, мимоволі усміхаючись на жарти Етьєна і витягуючи з кишені гербовий бланк, — я візьму ваші книжки. Готівкою дати не можу, торгівля йде геть ногом. Але я відчув, що я вам потрібний, а оскільки в мене зараз немає ні су, щоб услужити вам, то я приготував вексель. Хоч і не люблю я давати свій підпис.

— То я повинен іще й дякувати вам? — спитав Лусто.

— Хоч векселі й не оплачують почуттями, я прийму вашу подяку, — сказав Барбе.

— Але мені потрібні рукавички, а у парфюмерів мають нахабство не брати ваших векселів! — відповів Лусто. — Стриванте-но, у верхній шухляді комода в мене лежить розкішна гравюра. Ціна їй вісімдесят франків. Адже я надрукував над нею досить дотепну статтю. Я проїхався щодо "Гіппократа, який зрікається дарі" Артаксеркса". Он як! Ця прекрасна картина буде повчальною для всіх лікарів, що теж відмовляються від надмірно пишних дарів паризьких сатрапів. Під гравюрою ви знайдете ще з тридцять романсів. Забирайте все й давайте мені сорок франків.

— Сорок франків! — завоктав книгар, як перелякана квочка. — Двадцять, щонайбільше. Та й це втрачені гроші, — додав Барбе.

— Давайте двадцять! — сказав Лусто.

— Ох, боже мій, навіть не знаю, чи знайдеться в мене стільки, — сказав Барбе, нишпорячи по кишенях. — Е, ось вони. Ви грабуєте мене. Знаєте до мене підхід.

— Рушаймо, — сказав Лусто. Він узяв Люсьєнів рукопис і провів чорнилом риску під мотузкою.

— Чи пема у вас ще чогось? — запитав Барбе.

— Нічого нема, мій скромний Шейлоку. Ну, я тобі влаштую добру обладку! Він утратить на пій тисячу екю й по заслугі — хай не грабує мене І — шепнув Етьєп Люсьєпові.

— Л як же ви писатимете про ті книжки? — спитав Люсьєси, коли вони поїхали в Пале-Рояль.

— Пусте! Ви не знаєте, як строчать статті. Щодо "Подорожі в Єгипет", то я перегорнув книжку, не розрізаючи її, прочитав навмання кілька сторінок і знайшов одинадцять мовних огріхів. Я напишу стовпець, де скажу, що, хоч автор і вивчив мову качок, вирізьблених на єгипетських каменюках, названих обелісками, але своєї рідної мови він не знає. Мовляв, замість того щоб розводитися про природничу історію та старожитності, він мав би сказати дещо про майбутнє Єгипту, про розвиток цивілізації в ньому, навчив би, як зблизити Єгипет і Францію, яка, завоювавши його, а згодом втративши, могла б іще підкорити його своєму духовному впливу. Потім я зроблю з цього патріотичний монолог і нашпигую його тирадами про Марсель, про Левант, про нашу торгівлю.

— А що сказали б ви, якби він про все це уже написав?

— А ось що, друже мій: я сказав би, що замість докучати нам політикою, він краще б зайнявся мистецтвом, змалював країну з погляду її краси та особливостей краєвиду. Тут критик може дати волю наріканням. Політика, скаже він, буквально захлеснула нас, вона нам набридла, скрізь тільки політика. Я пожалкував би за чарівними описами подорожей, в яких вам розповіли б про труднощі мореплавання, про радість виходу у відкрите море, про насолоду перетнути екватор — одне слово, про все, що потрібно знати тим, хто ніколи не подорожує. Вихваляючи такий стиль опису подорожей у далекі краї, можна водночас поглузувати з мандрівників, які аж надміру захоплюються

і перелітною пташкою, і летючою рибою, і риболовлею, і знов відкритим географічним пунктом, і давно усім відомими мілинами. Крім того, читач вимагає наукових премудрощів, мало кому зрозумілих, але привабливих і незбагненних, як усе глибокодумне. Передплатник задоволений, йому догодили. Щодо романів, то ніхто у світі не читає їх стільки, як Флоріна, вона висловлює свої міркування, а я катаю статті на підставі її оцінки. Коли вона вважає нудним авторське базікання, як вона каже, я зацікавлююсь книжкою і вимагаю від видавця зайвий примірник, який він з радістю мені надсилає, наперед смакуючи похвальний відгук.

— О боже! А як же критика, священна критика? — скрикнув Люсьєн, пам'ятаючи про заповіді Братства.

— Мій друже, — сказав Лусто, — критика — це щітка, якою пе можна чистити тонкі ткапини, вопа їх розривав па клапті. Слухайте, даймо спокій цьому ремеслу! Бачите ось цей знак? — додав він, показуючи на рукопис "Стокроток".— Я зробив помітку під самою шворкою на обгортці рукопису. Якщо Доріа прочитає рукопис, він, звісно, перев'яже його по-своєму. Отже, ваш рукопис ніби запечатаний. А це згодиться для збагачення вашого досвіду. Зважте, крім усього, що ви потрапите до крамнички не з вулиці і не без кумівства, не так, як оті нещасні юнаки, що перебувають у десяти видавців, перш ніж один нарешті запропонує їм бодай стільця.

Люсьєн уже спізнав на собі слухність цього зауваження. На превеликий подив провінційного поета, враженого таким триньканням грошей за крайньої бідності, Лусто заплатив візникові аж три франки. Приятелі увійшли в Дерев'яні галереї, де тоді була зосереджена торгівля так званими книжковими новинками.

За тих часів Дерев'яні галереї були одним із найзна— менітějšíх місць у Парижі. Не зайва річ описати тут цей огидний базар, бо протягом тридцяти шести років він відігравав у паризькому житті таку велику роль, що, мабуть, знайдеться небагато людей сорокалітнього віку, яких не втішив би цей опис, неймовірний для юнаків. На місці теперішньої холодної, високої і просторої Орлеанської галереї, подібної до теплиці без квітів, стояли блаґенькі бараки чи, точніше, дощані погано криті халупки, скупі освітлені тьм'яним світлом, що проникало з боку двору і саду крізь щілини, іменовані вікнами, але більше схожі на брудні продухвини харчівень за паризькими заставами. Крамнички утворювали дві галереї, приблизно футів дванадцять заввишки. Крамнички, розташовані посередині, виходили вікнами на обидві галереї, звідки в них проникала задуха й сморід, а світла крізь брудні шпбкп в стелі пробивалося дуже мало. Ці тісні комірки, завширшки менше шести футів і завдовжки від восьми до десяти футів, так підпилися в ціні завдяки напливу публіки, що за їхню оренду платили по тисячі екю. Крамнички, що виходили в сад і на подвір'я, були огорожені невисокими зеленими штахетами, можливо, з тим, щоб уберегти неміцні стіни будівель від натиску юрми. Таким чином, перед будівлями залишався простір на два-три фути, де росли невідомі науці дивовижі ботаніки, впереміш із не менш химерними плодами різних галузей промисловості. Обривки газетних відбитків увінчували трояндовий кущ, так що квіти риторики запозичували аромат миршавих квітів цього занехаяного, але щедро

зрошеного нечистотами садка. Між листям майоріли різноколірні стрічки й афіші. Покидьки модних майстерень глушили рослинність: на зелених стеблах висіли жмуття стрічок, і ви спізнавали розчарування, коли, захопившись квіткою, натрапляли замість жоржини на атласний бантик. І з боку саду, і з боку подвір'я вигляд цього химерного палацу являв собою наочний взірець паризької неохайності: облуплена клейова фарба, пооббиваний тппък, старенькі вивіски, фантастичні оголошення. До того ж паризька публіка наймовірно бруднила зелені штахети як на подвір'ї, так і в саду. Здавалося б, що брудне й смердюче обрамлення галерей мало б відлякувати вразливих людей. Проте вразливі люди не відступали перед цими жахіттями, як принци в казках не відступають перед драконами та перешкодами, що їх злі духи ставлять між нимп й викрадачами принцес. Посеред цих галерей, як і тепер, був пасаж; заходили в нього між двома перистиллями, що й нині існують; їх почали будувати до революції й не закінчили через брак коштів. Красива кам'яна галерея, що веде до Французького театру, була тоді вузьким і дуже високим проходом з поганим перекриттям, що майже не захищало від дощу. Той прохід, на відміну від Дерев'яних галерей, називали Скляною галереєю. Взагалі, дахи над цими вертепами були в такому поганому стані, що один багатий торговець кашеміровими шаллями і тканинами порушив проти Ор— леапів процес за товар, зіпсований у нього за одну ніч на значну суму. Купець виграв позов. Подекуди покрівлю заміняло просмолене полотно, напнуте над деякими рядами. За підлогу в Скляній галереї, де починав наживати своє багатство ІПеве, так само як і в Дерев'яних галереях, правив природний паризький ґрунт, удобрений шаром землі, принесеної сюди на чоботях і черевиках перехожих. Тут люди раз у раз провалювались у ями, спотикались об бугри засохлої грязюки, що її раз у раз підчищали торговці, отже, потрібна була неабияка сприт— пість, щоб не впасти.

Це зловісне скупчення нечистот, вікна, забруднені дощем і пилюкою, низькі халупки, прикриті дрантям, бридкі недобудовані стіни — усе це в цілому скидалося па циганський табір, ярмаркові ятки або тимчасові повітки, що їх ставлять у Парижі довкола незавершених будов; спотворена гримасами личина цього паризького торжища напрочуд пасувала до всіх видів торгівлі, що буяла тут, у цьому зухвалому, галасливому і охопленому скаженими веселощами вертепі, де від часу революції 1789 року і до революції 1830 року вершилися великі справи. Напроти, в нижньому поверсі палацу, протягом двадцяти років містилась біржа. Отже, тут утворювалася громадська думка, підносились і падали репутації, залагоджувались політичні й фінансові справи. В цих галереях призначалися побачення до й після біржі. Комерційний і банкірський Париж часто запруджував подвір'я в Па— ле-Роялі й поспішав сховатися під накриття галерей, як тільки починався дощ. Цій будівлі, невідомо коли і як тут спорудженій, була властива надзвичайна лункість. Вибух сміху розносився по всіх галереях. Якщо в одному кінці виникала сварка, на другому кінці про це вже знали. Тут були лише книгарні, поезія, політика, проза, модистки, а ввечері з'являлися повії. Тут процвітали книжки і мода, нові й старі світила, змови Трибуни і вигадки книжкової торгівлі. Тут продавались новинки, і парижани вперто хотіли купувати їх лише тут; тут за один вечір

розходився у тисячах примірників той чи інший памфлет Поля-Луї Кур'є або "Пригоди королівни", перший постріл, скерований Орлеанським домом проти хартії Людовіка XVIII. В той час, коли там бував Люсь— ен, вітрини в деяких крамничках були опоряджені досить пишно, але ці крамнички розміщались у рядах, обернутих до саду або подвір'я. Аж до того дня, коли вся ця дивовижна колонія загинула під молотком архітектора Фонтена, крамниці, розташовані в середньому ряду, були цілком відкриті й підперті стовпами, як провінційні ярмаркові ятки, і крізь розвішаний крам або скляні двері погляд охоплював зразу обидві галереї. Через те, що опалювати приміщення не було змоги, продавці користувалися лише жаровнями, і кожен у своїй особі становив пожежну охорону, бо через найменшу необережність за чверть години могло згоріти все це царство дощок, висушених на сонці і мовби розпечених полум'ям проституції, царство, наповнене серпанком, мусліном, папером і постійно провітрюване протягом. У модних крамницях було повно неймовірних капелюхів, створених, здавалося, скоріше для вітрин, аніж для продажу. Сотнями виставлені на металевих стрижнях, увінчаних грибом, вони розцвічували галерею веселкою кольорів. Протягом двадцяти років усі, хто тут ходив, запитували себе: на чийх головах ці прибиті пилом капелюхи закінчать свою кар'єру? Модистки, здебільшого негарпі, але жвавві й моторні, заманювали жінок лукавими речами, наслідуючи манери та жаргон базарних перекупок. Гризетки, гострі на язик та безцеремонні, чіплялися до перехожих. Залізши на табурет, вони вигукували: "Купіть гарненький капелюшок, пані! Пане, чи не купите ви чогось?" Багатий і мальовничий словник оздоблювали виразні інтонації, погляди і гримаси, які ті жінки кидали вслід перехожому. Книгарі й модистки жили в добрій злагоді. В пасажі, пишно іменованому Скляною галереєю, гніздилися найсвоєрідніші промисли. Тут улаштувались черевомовці, шарлатани різного штибу, видовища, де не було чого дивитись, і видовища, де вам показували цілий світ. Тут попервах знайшов притулок один пройда, який нажив на ярмарках сімсот чи вісімсот тисяч франків. Замість вивіски в нього красувалося сонце, що оберталося у чорній рамі, навколо якої червоними літерами був виведений напис: "Тут людина побачить те, чого бог ніколи не побачить. За вхід два су". Балаганний заклпкальнпк ніколи не впускав одного одвідувача, але не впускав і більше двох. Варто було туди ввійти, як ви опинялись перед великим дзеркалом. Зненацька лунав голос, схожий на гуркіт механізму, в якому спуще— по пружину, голос, здатний налякати й берлінського Гофмана: "Ви бачите тут, панове, те, чого бог одвіку не побачить: свою подобу! Бог не має подоби!" Ви виходили звідти присоромлені і не зважувалися признатись у своїй дурості. Біля всіх дверей лунали крикливі голоси, що вихваляли всякі косморами, краєвиди Константинополя, театр маріонеток, автомати, які грали в шахи, собак, що вміли розрізняти перших красунь. Тут, у кав'ярні Бо— реля, процвітав черевомовець Фіц-Джемс, поки не перебрався в Монмартр доживати віку серед студентів Полі— технічної школи. Тут були продавщиці фруктів і квітникарки, а також славетний кравець, у якого вечорами, як сонце, сяяло у вітрині гаптування на військовому мундирі. Зраику й до другої години Дерев'яні галереї були німі, темні, порожні. Торговці розмовляли між собою, як у себе

вдома. Побачення, які призначали тут паризькі жителі, починались із третьої години, тобто коли відкривалася біржа. Як тільки збиралася публіка, починалось безкоштовне читання розкладених у книгарнях книжок. Голодні до літератури юнаки з порожніми кишенями накидалися на ці книжки. Прикажчики, зобов'язані оберігати лотки з книжками, милосердно дозволяли біднякам гортати оторінки. Книжки в дванадцять частку аркуша на двісті сторінок — такі, як "Смарра", "Петер Шлеміль", "Жан Сбогар", "Жоко", — ці читачі поглинали за двома заходами. На той час іще не існувало читалень, і щоб прочитати книжку, треба було її купити — тому романи тоді продавали в такій кількості, яка в наші дні здалась би фантастичною. В тому, як подавали цю милостиню бідній і жадібній до знань молоді, було щось суто французьке. Поезія цього жахливого базару набувала блиску з настанням вечора. З усіх прилеглих вулиць сюди напливала безліч веселих дівчат, що могли прогулюватися тут безкоштовно. З усіх кутків Парижа поспішали сюди повії на промисел. Кам'яні галереї належали привілейованим домам розпусти, що оплачували право виставляти своїх виряджених, як прин—деси, дівок під тією чи іншою аркадою або у відповідному місці в саду, тоді як Дерев'яні галереї були вільною територією для повій, відкритим для всіх храмом проституції. Жінка могла ввійти сюди, вийти в супроводі своєї жертви і повести її, куди заманеться. Ці жінки принаджували вечорами до галерей таку юрму чоловіків, що рухатися доводилось дуже повільно, як у процесії або на маскарадї. Ця повільність, нікому не заважаючи, допомагала всім добре роздивитися одне одного. Дівулі одягалися в манері, що тепер уже вийшла з моди: виріз сукпі до половини спини і такий самий відвертий спереду. Зачіски вигадували собі напхпмерніші, щоб привернути увагу: в дусі нормандської пастушки, у стилі іспанки, кучерики, як у пуделя, або гладенька зачіска на проділ; білі панчохи, які туго обтягували литки, і вміння, ніби неумиспе, але завжди доречно, виставляти ногу напоказ. Уся ця сороміцька поезія нині втрачена. Воль—нощі запитань і відповідей, весь цей голий цинізм, що Ділком відповідав оточенню — тепер більше пе зустрінеш ні на маскарадах, ані на балах, нині таких уславлених" У цьому було щось жахливе й розгульне. Блискуча білість плечей сяяла на темному тлі чоловічої юрби і створювала пишний контраст. Гомін голосів і тупотіння ніг зливалися в шум, який долітав аж у тлибінь саду, подібно до безперервної басової ноти, розцвіченої спалахами жіночого сміху і вряди-годи заглушуваної викриками сварок. Порядні й видатні люди стикалися тут з людьми злочинного вигляду. Це дивовижне збіговисько мало в собі щось дуже пікантне й хвилювало навіть байдужих. Тому до останньої хвилини, поки існувала ця споруда, сюди стїкався весь Париж, і, коли архітектор прокладав у фундаменті погребі, парижани ще гуляли по дерев'яному помості над ними. Руйнування цих огидних дерев'яних бараків викликало повсюдний і одноставний жаль.

Тоді Лавока тільки відкрив свою книгарню, всього кілька днів тому, в кутку внутрішнього проходу Дерев'яних галерей, якраз навпроти крамнички молодого Доріа, видавця тепер уже забутого, але який свого часу відважно розчистив тут шлях, де згодом його суперник досяг таких успіхів. Книгарня Доріа містилась у рядах, що тяг—

лися понад садом, книгарня Лавока виходила на подвір'я. Книгарня Дорія була поділена на дві частини: в одній містилася велика крамниця, друга правила хазяїнові за кабінет. Люсьєн, потрапивши сюди вперше увечері, був приголомшений видовиськом, невідпорним для провінціалів та юнаків. Незабаром він загубив свого провідника.

— Якби ти був такий вродливий, як цей хлопець, я б тебе полюбила, — сказала одна з жінок якомусь дідові, показуючи на Люсьєна.

Люсьєн розгубився, як собака сліпого; він віддався людському потокові у невимовному стані безпорадності й збудження. Переслідуваний зухвалими жіночими поглядами, осліплений білістю округлих плечей та зухвалих грудей, що притягували його зір, він ішов повільно, міцно тримаючи в руках рукопис, боячись — о, наївний! — щоб у нього його не вкрали.

— Чого вам, добродію? — скрикнув він, коли його схопили за руку; він подумав, що на його поезію зазіхав якийсь автор.

Але то був його приятель Лусто. Він сказав Люсьєнові: ві:

— Я знав, що ви не проминете цього місця!

Поет уже стояв коло саміх дверей крамнички, і "Пусто повів його всередину. Там уже зібралась юрма людей, що чекали, коли можна буде побачитися з султаном книготоргівлі. Друкарі, папероторговці, ілюстратори товпились коло прикажчиків, розпитували їх про поточні і задумані справи.

— Гляньте-но, це Фіно, редактор мобі газети. А розмовляє з ним Фелісьєн Верну, пройдисвіт, небезпечний, як потаємна хвороба, але не без іскри таланту.

— У тебе ж сьогодні прем'єра, старий! — сказав Фіно, підходячи до Лусто разом з Верну. — Я влаштував тобі ложу.

— Хіба ти не продав її Бролару?

— Ну й що? Для тебе теж місце знайдеться. А нащо тоді потрібний Дорія? До речі, ми вирішили проштовхнути Поль де Кока. Дорія купив двісті примірників. Віктор Дюканж відмовив йому в своєму романі, і Дорія хоче створити нового автора в цьому жанрі. Ти оголосиш Поль де Кока талановитішим за Дюканжа!

— Але у нас із Дюканжем іде п'єса в театрі Гете, — сказав Лусто.

— Пусте! Скажи, що статтю написав я, що вона була надто гостра, і ти пом'якшив її, він тобі ще й дякуватиме.

— Чи не допоміг би ти мені дисконтувати у касира Дорія оцей векселик на сто франків? — звернувся Етьєн до Фіно. — Не забудь, ми ж сьогодні вечеряємо на входи нах у Флоріні.

— А! Так, так. Ти ж нас частуєш сьогодні, — сказав Фіно, вдаючи, ніби щойно про це згадав. — Слухайте-но, Габюссон, — провадив він, узявши вексель Барбе і передаючи його касирові, — відрахуйте цьому хлопцеві дев'яносто франків за мій рахунок. Зроби передаточний підпис, друже!

Лусто взяв перо і, поки касир відраховував гроші, підписав вексель. Люсьєн, весь обернувшись на слух і зір, не зронив жодного слова.

— Це ще не все, мій друже, — сказав Етьєн. — Я не дякую тобі, ми зв'язані з тобою

до могили, але я повинен дознайомити цього добродія з Доріа, і ти маєш схилити його, щоб він вислухав нас.

— А в чому річ? — запитав Фіно.

— Збірка поезій, — відповів Люсьєн.

— А-а! — вигукнув Фіно, відскочивши.

— Пане! — сказав Верну, дивлячись на Люсьєна. — Мабуть, ви ще недосвідчений у видавничих справах, інакше ви закинули б цей рукопис у найдальший куток своєї кімнати.

В цю хвилину з'явився вродливий юнак, Еміль Блонде, що тільки починав свою кар'єру в "Журналь де Деба" блискучими статтями. Він потис руки Фіно й Лусто і недбало вклонився Верну.

— О дванадцятій вечеря у Флоріни, — сказав йому Лусто. ♦

— Прийду, — відказав юнак. — А хто ще буде?

— О, там будуть... — сказав Лусто, — Флоріна і мос— кательник Матіфа, дю Брюель, у чий п'єсі виступав Флоріна, стариган Кардо і його зять Камюз, потім Фіно...

Аптекарь добре пригощає?

— Не підніс би він нам якоїсь пілюлі! — сказав Люсьєн — еп.

— Хлопець гострий на язик, — поважно мовив Блонде, глянувши на Люсьєна. — Він теж вечерятиме з нами, Лусто?

— Так.

— Значить, посміємося!

Люсьєн почервонів до вух.

— Ти довго там вовтузитимешся, Доріа? — сказав Блонде, постукавши у вікно видавцевого кабінету.

— Зараз, голубе, я буду до твоїх послуг!

— От і гаразд, — сказав Лусто своєму супутникові. — Цей юнак, хіба що трохи старший від вас, працює в "Деба". Він один з князів критики, людина небезпечна. Доріа вийде до нього на поклін, і ми тоді доповімо про нашу справу цьому нашій віньеток та книгодруку. А то нам довелося б чекати до одинадцятої години. Публіки тут збирається все більше й більше.

Люсьєн і Лусто приєдналися до Блонде, Фіно й Верну і стали окремою групкою в глибині крамниці.

— Що він там робить? — запитав Блонде у Габюссона, головного касира, що підвівся й привітався до нього.

— Купує тижневик. Хоче його відновити, щоб протидіяти впливу "Мінерви", яка обслуговує Емері, та "Консерватора", просяклого сліпим романтизмом.

— А платитиме він добре?

— Як завжди... аж надто добре! — сказав касир.

В цей час увійшов молодий автор, ЯКИЙ ЩОЙНО випус— тив чудовий роман, що мав великий успіх і одразу розійшовся. Тепер його роман виходив другим виданням у Доріа. Цей письменник, наділений тією рідкісною і чудовою зовнішністю, яка

притаманна справжнім митцям, дуже вразив Люсьєна.

— Ось і Натан, — шепнув Лусто на вухо провінційному поетові.

Патап — в ту пору в розквіті молодості — підійшов до журналістів, скинув капелюха і, всупереч своєму зарозумілому вигляду, низько їм уклонився; в присутності Блонде, якого Натан знав лише в обличчя, він тримався майже запобігливо. Блонде й Фіно капелюхів не скинули.

— Добродію, я дуже радий, що принагідно мені трапилася нагода...

— Від хвилювання він припустився плеоназму, — сказав Фелісьєн Етьєнові Лусто.

— ...висловити вам подяку за присвячену мені чудову статтю в "Журналь де Деба". Успіхом книжки я наполовину завдячую вам.

— Годі, друже, годі, — сказав Блонде, ховаючи під личиною добродушності поблажливе ставлення до Натана. — У вас є талант, сто чортів, і я радий з вами познайомитись.

— Ваша стаття вже надрукована, і мене не вважатимуть за підлабузника. Тепер ми можемо почувати себе невимушено. Сподіваюся, ви зробите мені честь і приєм— пість пообідати завтра зі мною? Буде й Фіно. Лусто, стари й друже, ти ж не відмовишся? — додав Натан, потискуючи руку Етьєнові. — О добродію, ви на чудовому шляху, — знову звернувся він до Блонде, — ви спадкоємець Дюссо, Ф'єве, Жоффруа Гофман згадував про вас у розмові з Клодом Він'йоном, своїм учнем і другом, він сказав, що може тепер померти спокійно, бо "Журналь до Деба" житиме вічно. Вам, мабуть, там платять шалені гроші?

— Сто франків за шпальту, — відповів Блонде. — Не бозпа-яка оплата, коли доводиться читати стільки книжок. Із сотні ледве знайдеться одна, як-от, скажімо, ваша, якою варто зайнятися. Ваш твір приніс мені велику насолоду, слово честі.

— І півтори тисячі франків, — сказав Лусто Люсьє— нові.

— Але ви пишете й політичні — статті? — запитав Патап.

— Так, іноді доводиться, — відповів Блонде.

Люсьєн — новачок у цьому середовищі — не міг отямитися з дива; він був захоплений романом Натана, він шанував автора як бога, і таке низькопоклонництво перед критиком, чиє ім'я і вплив були йому невідомі, просто ошелешило його. "Невже і я докочуся до такого приниження? Невже настільки поступлюся своєю гідністю? — казав він сам собі. — Надінь капелюха, Натане, ти ж написав чудову книжку, а критик тільки статтю!" Кров закипіла в його жилах від таких думок. Він бачив, як у переповненій народом крамниці добивалися прийому в Доріа несміливі юнаки, автори-початківці і як, утративши надію переговорити з ним, вони йшли собі аї словами: "Я зайду іншим разом!" У групі, що складалася з відомих державних діячів, двоє-трьох розмовляли про скликання Палат та світові події. Тижневик, що його збирався купити Доріа, мав право писати про політику. В той час кожен політичний діяч прагнув здобути собі трибуну. А газета мала не менший вплив на публіку, ніж театр. У колі політиків поет помітив одного з найвпливовіших акціонерів "Конститюсьйонель". Лусто виявився чудовим чічероне. З кожною його фразою Доріа виростав у очах Люсьєпа,

поет збагнув, що в його крамниці зосереджуються література й політика. Спостерігаючи, як письменник проститує музу, показуючи перед журналістами, як принижує він мистецтво, уподібнюючи його пропашій жінці, принижений проституцією під склепінням цих мерзенних галерей, провінційний геній утямив страшну істину. Гроші — ось у чому була розгадка. Люсьєн почував себе тут чужою, нікчемною людиною, зв'язаною з успіхом чи багатством лише тонкою ниткою сумнівної дружби. Він винуватив "своїх ніжних, своїх справжніх друзів із Братства за те, що вони малювали йому світ фальшивими барвами і перешкоджали ринутись у бій з пером у руці. "Я змагався б з Блонде!" — подумки вигукнув він. Лусто, який щойно волав на Люксембурзьких висотах, мов поранений орел, і уявлявся йому великим, раптом змалів у його очах. Зате модний видавець, джерело всіх цих існувань, здався йому дуже значною людиною. Тримаючи рукопис у руках, поет відчув трепет, подібний до страху. Серед крамниці на дерев'яних, пофарбованих під мармур, п'єдесталах стояли погруддя Байрона, Гете і па— да Каналіса, від якого Доріа сподівався томика віршів; славетний поет, заглянувши до крамнички, мав побачили, як високо ставить його цей книгар. Люсьєн мимоволі втрачав почуття певності в <собі, відвага його слабла, він уже відчував, який вплив може мати Доріа на його долю, і нетерпляче чекав, коли він з'явиться.

— Ну от, діти мої,— сказав невисокий огрядний чоловік із жирним обличчям, схожий на римського проконсула (правда, вираз цього обличчя пом'якшувала напускна добродушність, що ошукувала поверхових людей), — нарешті я власник єдиного тижневика, який можна було купити і в якого дві тисячі передплатників.

— Хвалько! Податок беруть за сімсот — і це вже непогано! — сказав Блонде.

— Слово честі, передплатників тисяча двісті. Я сказав "дві тисячі", — додав він пошепки, — для отих постачальників паперу та друкарів. Я гадав, у тебе більше тактовності, Блонде, — знову сказав він уголос.

— А компаньйонів приймаєте? — запитав Фіно.

— Дивлячись яких, — відповів Доріа. — ■ Хочеш трети— пу за сорок тисяч франків?

— Гаразд, якщо візьмете в співробітники присутнього тут Еміля Блонде, Клода Вінньона, Скріба, Теодора Леклера, Фелісьєна Верну, Же, Жуї, Лусто...

— А чому не Люсьєна де Рюбампре? — відважно сказав провінційний поет, уриваючи Фіно...

— ...і Натана, — закінчив Фіно.

— А чому не першого-ліпшого? — сказав видавець, насуплюючи брови й обертаючись до автора "Стокроток". — З ким маю честь? — спитав віп, окинувши Люсьєна нахабним поглядом.

— Хвилинку уваги, Доріа, — сказав Лусто. — Це мій знайомий. Поки Фіно обмірковує вашу пропозицію, вислухайте мене.

Люсьєн облився холодним потом, у нього змокрила сорочка, коли він побачив холодний і невдоволений вираз цього грізного падишаха-видавця, який казав Фіно "ти", хоч той ввертався до нього на "ви", який назвав небезпечного Блонде "голубом", а

Натанові милостиво подав руку на ознаку своєї приязні до нього.

— Ще один новачок? — скрикнув Доріа. — Та ти знаєш, що в мене уже тисяча сто рукописів? Так, так, панове,— кричав він,— спитайте Габюссона. В мене зібралось тисяча сто рукописів! Незабаром мені буде потрібний окремий штат для завідування складом із рукописами, і комісія для їх перегляду, яка час від часу засідатиме і шляхом голосування оцінюватиме їхні достоїнності, жетони для оплати присутніх членів і пеод— міппий секретар для подання їм звітів. Це буде філія Французької академії і академіки Дерев'яних галерей отримуватимуть більше, ніж інститутські!

— Непогана думка, — сказав Влонде.

— Погана, — провадив далі Доріа. — Не моє діло розбирати плоди копіткої праці тих із вас, хто пнеться в літератори, втративши надію стати капіталістом, шевцем, капралом, слугою, урядовцем, судовим приставом. Сюди вільно входити лише тим, хто вже здобув ім'я. Прославтеся, і ви тут знайдете золоте дпо. За два роки я створив три знаменитості, і всі троє невдячні. Натан уже править шість тисяч франків за друге видання своєї книжки, тоді як я викинув три тисячі тільки на статті про неї, а прибутку не мав і тисячі. Блонде я заплатив за дві статті тисячу франків та на обід витратив п'ятсот...

— Але ж якби всі видавці міркували, як ви зараз, добродію, то де ж тоді можна видати перший твір? — запитав Люсьєн. Блонде страшенно впав у його очак, коли він довідався, що Доріа заплатив за статті в "Де— ба".

— Це мене не обходить, — відповів Доріа, кинувши убивчий погляд на красеня Люсьєна, ЯКИЙ МИЛО йому всміхався. — Я не бажаю ризикувати двома тисячами франків, видаючи книжку, що принесе мені у найкращому разі дві тисячі франків прибутку. Я спекулюю на літературі: я друкую сорок томів по десять тисяч примірників, як Панкук і Бодуен. Завдяки своєму впливу і статтям друзів я роблю справу на сто тисяч екю і не бажаю просувати якийсь томик на дві тисячі франків. Я пе хочу марнувати на це сили. Просунути книжку невідомого автора куди важче, ніж забезпечити успіх таким творам, як "Чужоземний театр", "Перемоги й завоювання" або "Мемуари про революцію", а вони принесуть мені ціле багатство. Я не маю наміру правити за підніжку для майбутніх знаменитостей, я бажаю заробляти гроші й давати їх славетним людям. Рукопис, який я купую за сто тисяч, обходиться мені дешевше, ніж рукопис невідомого автора, за який той просить шістсот франків. Якщо я й не зовсім меценат, то все ж маю право на вдячність письменників: я вже подвоїв гонорар на рукописи. Я викладаю вам свої аргументи, бо ви друг Лусто, мій хлопче, — додав Доріа, поплескавши Люсьєна по плечу з обурливим панібратством. — Якби я стільки розмовляв з усіма авторами, які приходять до мене з своїми творами, то мусив би зачинити крамницю, бо мені довелося б гаяти весь свій час на приємні, але надто дорогі балачки. Я ще не такий багатий, щоб вислуховувати промови кожного себелюбця. Це доречно в театрі на класичних трагедіях.

Розкішний одяг грізного Доріа підкріплював вражен— пя, що справила на бідолашного провінційного поета ця промова, сповнена жорстокої логіки.

— Що там у нього? — спитав Доріа в Лусто.

— Томик чудових віршів.

Почувши це, Доріа обернувся до Габюссона рухом, гідним Тальма:

— Габюссон, друже мій. Віднині, якщо хтось прийде сюди із рукописом... І ви хеж послухайтеї — сказав він, звертаючись до трьох прикажчиків, що виглянули 8-за стосів книжок на гнівний голос хазяїна, який тим часом милувався своєю гарною рукою і блискучими нігтями. — Якщо хтось принесе рукопис, питайте зразу ж, проза чи вірші. Коли вірші, негайно спроваджуйте. Вірші — смерть для кпигарства!

— Браво! Чудово сказано, Доріа! — закричали журналісти.

— Клянусь честю, — скрикнув Доріа, крокуючи сяг— пистою ходою по книгарні з рукописом Люсьєна в руці. — Ви не уявляєте собі, панове, якого лиха завдали нам успіхи лорда Байрона, Ламартіна, Віктора Гюго, Казиміра Делавіня, Каналіса й Беранже. їхня слава призвела до справжньої навали варварів. Я певен, що у видавництві уже зібралося не менше, ніж тисяча томів таких собі віршованих історій, без початку й без кіпця,— усі на вразок "Корсара" й "Ллри". Під приводом самобутності юнаки підносять нам щось абсолютно незрозуміле і думають, ніби створили нову школу в дусі Деліля. За останні два роки поетів розплодилось, як хрущів. Торік я вазнав збитків на двадцять тисяч. Спитайте у Габюссона! Може, й є па світі безсмертні поети серед отих рожевощокх ще безвусих юнаків, які приходять до мене, — ввернувся він до Люсьєна, — але для видавців, молодче, існують лише чртири поети: Беранже, Ка— зимір Делавінь, Ламартін і Віктор Гюго; бо Каналіс... і;з поет, створений газетними статтями.

Люсьєнові не стало духу випрямитись і прибрати гордовитої постави перед цими впливовими людьми, які сміялись від щирого серця. Він зрозумів, що його візьмуть на глузи, коли він обуриться; але йому дико кортіло схопити цього книгаря за горло, розшарпати його бездоганно пов'язану краватку, порвати золотий ланцюжок, що блищав у нього на грудях, розтоптати його годинник і роздерти його самого. Обурене самолюбство відчинило двері помсті, і ЕІН, усміхаючись видавцеві, заприсягся на смертельну пенависть до нього.

— Поезія подібна до сонця, яке вирощує вікові ліси й водночас породжує комарів, мух і москітів, — сказав Блонде. — Зворотний бік усякої чесноти — порок. Література породжує книжкову торгівлю.

— І журналістів! — сказав Лусто.

Доріа зареготав.

— Так що ж це, зрештою, таке? — запитав він, показуючи на рукопис.

— Збірка сонетів, що змусили б почервоніти Петра р— ку, — відповів Лусто.

— Як це розуміти? — спитав Доріа.

— Як усі розуміють, — відповів Лусто, побачивши топкі посмішки на устах присутніх.

Люсьєн не міг виказати своєї злості, але його аж піт пройняв під одягом.

— Гаразд, я прочитаю, — сказав Доріа з царственным рухом, який показував

широчінь його ласки. — Якщо твої сонети на рівні дев'ятнадцятого століття, я зроблю з тебе великого поета, хлопче!

— Якщо він такий же розумний, як і вродливий, ви не дуже ризикуєте, — сказав один із найвідоміших ораторів Палати, що розмовляв тут із працівником редакції "Конституційонель" та з головним редактором "Мінер— ви".

— Геперале, — сказав Доріа, — слава — це двадцять тисяч франків за статті і тисяча екю на обіди, спитайте в автора "Самітника". Але якщо пан Бенжамен Констая захоче написати статтю про цього юного поета, я зразу складу з ним угоду.

При слові "генерал" та імені славетного Бенжамена Констана книгарня в очах провінційної знаменитості виросла до розмірів Олімпу.

— Лусто, я маю з тобою побалакати, — сказав Фіно. — Побачимось у театрі. Доріа, пропозицію я приймаю, але з однією умовою. Ходімо до вашого кабінету, переговоримо.

— Переговоримо, голубе, — сказав Доріа, пропускаючи Фіно вперед і показуючи десяти відвідувачам, які чекали його, що він зайнятий.

Він уже йшов, коли Люсьєн несподівано запитав:

— Ви взяли мій рукопис. Коли чекати відповіді?

— Зайди, хлопчику, днів через три-чотири, тоді подивимось.

Лусто потягнув Люсьєна, не давши йому часу розкланятися ні з Верну, ні з Блонде, ні з Раулем Натаном, ні з генералом Фуа, ні з Бенжаменом Констаном, чий твір "Сто днів" тоді ще тільки побачив світ. Люсьєн ледве встиг роздивитися його струнку постать, біляве волосся, довгасте обличчя, розумні очі, приємний рот — одне слово, усю зовнішність чоловіка, який двадцять років був Потьомкіним при пані де Сталь, боровся спочатку з Наполеоном, потім з Бурбонами і кінець кінцем мусив умерти під тягарем власної перемоги.

— Ну й лавочка! — скрикнув Люсьєн, сідаючи поруч із Лусто в кабріолет.

— В Драматичну панораму. Мерщій! Дістанеш тридцять су! — гукнув Лусто візникові. — Доріа — иройда, за рік він продає книжок на півтора мільйона франків, а то й більше. Він ніби міністр від літератури, — сказав Лусто, чие самолюбство було приємно підлещене, і він корчив перед Люсьєном великого метра. — Він не менш зажерливий, ніж Барбе, але розмах у нього ширший. Доріа шанується, він щедрий, але й чванькуватий; ну а його розум — то це вичавки з усього, що він чує довкола себе. Його книгарню дуже й дуже варт відвідувати. Там можна поговорити з найвидатнішими людьми нашого часу. Там, друже, юнак за годину почерпне більше, ніж за десять років копіткої праці над книжками. Там обговорюють статті, там знаходять теми, там можна заприятелитися з славетними і впливовими людьми, які можуть стати в пригоді. Тепер, щоб висунутися, треба заручитися знайомствами. Самі бачите — все залежить від випадку! Найнебезпечніше — філософувати, сидячи в своїй норі.

— Але яке нахабство! — сказав Люсьєн.

— — Пусте! Ми всі глузуємо з Доріа, — відповів Еть— ен. — Якщо ви маєте в ньому потребу, він вас топтатиме. Але він сам потребує "Журналь де Деба", і Еміль Блонде

крутить ним, як дзигую. О, якщо ви ввійдете в літературу, ще й не те побачите! Хіба я вам не казав?

— Так, ви мали рацію! — відповів Люсьєн. — Я страждав у цій книгарні більше, ніж сподівався, коли вислухав вашу розповідь про неї.

— А навіщо страждати? Те, що ми оплачуємо нашим життям, — наші теми, що сушать нам мозок протягом багатьох безсонних ночей, наші блукання в царині думки, наш пам'ятник, споруджений на нашій крові, — все це для видавців тільки вигідна або збиткова оборудка. Ваш рукопис для видавців — питання купівлі й продажу. Для них у цьому вся мета. Книжка для них — це капітал, яким вони ризикують. Чим краща книжка, тим важче її продати. Всяка видатна людина підноситься над юрбою, отже, її успіх залежить від часу, необхідного для оцінки твору. Але жоден видавець не бажає чекати. Книжка, що вийшла сьогодні, має бути продана завтра. Керуючись цими міркуваннями, видавці відхиляють книги змістовні, які потребують продуманої, неквапливої оцінки.

— Д'Артез має рацію! — скрикнув Люсьєн.

— Ви знаєте д'Артеза? — спитав Лусто. — По-моєму, нема нічого небезпечнішого за самотніх мислителів, подібних до цього хлопця, які думають, що вони зможуть повести за собою світ. Такі фанатики розбещують мрійників, які живлять свою уяву самооманою, впевненістю в своїх силах, що властиво всім замолоду. Ці люди, яким судилася посмертна слава, перешкоджають нам просуватися вперед у тому віці, коли просування можливе й корисне. Я волю систему Магомета: коли гора з його наказу не наблизилася до нього, він вигукнув: "Якщо гора не йде до Магомета, Магомет іде до гори!"

Цей дотеп, що подавав докази в яскравій формі, здатний був похитнути Люсьєна у виборі між системою стоїчної вбогості, яку проповідувало Братство, та войовничою доктриною у викладі Етьєна. Тому ангулемський поет заговк і до бульвару Тампль не промовив жодного слова.

Драматична панорама, розташована на бульварі Тампль, навпроти вулиці Шарло, — нині на тому місці стоїть житловий будинок, — колись була чудесною театральною залюю. І хоч на її сцені вперше виступив Він'йоль, єдиний з акторів, який успадкував мистецтво Пот'є, а також Флоріна, актриса, що через п'ять-шість років стала знаменитою, але ж там загинули, не досягши ніякого успіху, дві антрепризи. Театри, як і люди, повинні

коритися своїй долі. Драматичній панорамі довелося змагатися з театрами Амбігю, Гете, Порт-Сен-Мартен і театрами водевілів. Вона не змогла витримати їхніх підступів, будучи обмежена в правах і у виборі п'єс. Автори не хотіли сваритися з іншими театрами заради театру, чия життєздатність здавалася сумнівною. Однак тепер дирекція покладала великі надії на нову п'єсу в дусі комічної мелодрами молодого автора на ймення дю Брю— ель, який працював у спілці з кількома знаменитостями, але запевняв, що цю мелодраму він створив сам. П'єсу було написано для Флоріни, доти статистки театру Гете'. Вона цілпй рік грала другорядні ролі й звернула на себе увагу,

але так і не змогла добитися' кращого ангажемеп— ту, тому Панорама переманила її від свого сусіда. Разом із Флоріною цього вечора дебютувала й друга актриса — Коралі. Коли друзі увійшли в театр, Люсьєн здивувався могутності преси.

— Цей добродій зі мною, — сказав Етьєн, і всі контролери вклонились йому.

— Вам важко буде знайти собі місце, — сказав старший контролер. — Вільна лише директорська ложа.

Етьєн і Люсьєн блукали коридорами й вели переговори з капельдинерками.

— Ходімо на сцену, побалакаємо з директором, він дасть нам свою ложу. До речі, познайомлю тебе з Флоріною, героїнею сьогоднішнього вечора.

На знак Лусто служник при оркестрі дістав ключика і відчинив потайні двері в грубій стіні. Люсьєн пішов за приятелем і раптом з ясно освітленого коридора потрапив у чорний лаз, що майже в усіх театрах сполучав залу для глядачів і лаштунки. Піднявшись кількома вогкими приступками, провінційний поет опинився за лаштунками, і його очам відкрилося дивовижне видовище. Вузькі підпорки для декорацій, височінь сцени, пересувні стойки з кенкетами, декорації — такі жахливі, коли дивитися на них зблизька, — розмальовані актори у химерному пошитому з грубої тканини одязі, робітники сцени в замахчених куртках, пожежники, канати, що звисали зі стелі, підвішені задники, режисер, що походжав у капелюсі по сцені, — увесь цей блазенський реквізит, похмурий, брудний, огидний, мішурний, аж надто мало нагадував те, що Люсьєн бачив із зали для глядачів, і подиву його не було меж.

Кінчали грати дуже розтягнуту мелодраму "Бертрам", п'єсу, написану як наслідування однієї трагедії Мет'юрі— на, яку дуже високо цінували Нодьє, лорд Байрон і Вальтер Скотт, але яка в Парижі не мала успіху.

—* Дайте вашу руку, якщо не хочете упасти в люк, звалити собі на голову ліс, зруйнувати палац або зачепитися за халупу, — сказав Етьєн Люсьєнові. — Скажи, моя ясочко, Флоріна ще в себе? — спитав він актрису, яка готувалася до виходу на сцену й дослухалась до реплік акторів.

— Атож, моє серце. Спасибі тобі, що закинув про мене добре слівце! Це тим миліше з твого боку, що Флоріна тепер виступатиме у нас.

— Дивись, дитинко, не пропусти виграшної хвилини,— сказав їй Лусто.— Кидайся на сцену, піднісни руки. Вигукни з почуттям: "Зупинись, нещасний!" Адже збір сьогодні дві тисячі.

Люсьєн здивувався, побачивши, як змінилась актриса, крли закричала голосом, від якого холонула кров: "Зупинись, нещасний!" Це була зовсім інша жінка.

— Такий театр! — сказав йому Лусто.

— Це як крамничка Доріа в літературному світі або газета — кухня, та й годі, — відповів його новий друг.

Підійшов Натан.

— Ради кого ви тут? — запитав Лусто.

— Чекаючи кращого, я пишу про дрібні театри в "Га— зетт", — відповів Натан.

— А! То поведеряйте з нами сьогодні і похваліть Фло— ріну, я в боргу не залишуся,

— сказав йому Лусто.

— До ваших послуг, — відповів Натан.

— Ви знаєте, вона живе тепер на вулиці Бонді.

— Любий Лусто, хто цей красень? — спитала актриса, повертаючись за лаштунки.

— Е, серденько, це великий поет, майбутня знаменитість. Зважаючи на те, пане Натане, що ви сьогодні разом вечерятимете, дозвольте відрекомендувати вам пана Люсьєна де Рюбампре.

— У вас чудове прізвище, — сказав Рауль Люсьєнові.

— Це пан Рауль Натан, Люсьєне, — сказав Етьєн своєму новому другові.

— Два дні тому, ласкавий пане, я прочитав вашу книжку. Далебі, читаючи її і вашу збірку віршів, я не уявляв собі, що ви здатні так упадати коло газетяра.

— Подивлюсь я на вас, коли вийде ваша перша книжка, — відповів Натан з тонкою посмішкою.

— Дивіться! Роялісти й ліберали тпснуть один одному руки! — скрикнув Верну, побачивши це тріо.

— Вранці я поділю погляди своєї газети, — сказав Натан, — але ввечері думаю що хочу: вночі усі журналісти сірі.

— Етьєне, — сказав Фелісьєн, звертаючись до Лусто, — зі мною прийшов Фіно й шукає тебе. Та ось і він!

— Що за безглуздя! Жодного місця, — сказав Фіно.

— Для вас завжди знайдеться місце в наших серцях, — сказала актриса, чарівно йому всміхнувшись.

— Флорвіль, крихітко, ти вже зцілилася від кохання? Казали, ніби тебе викрав російський князь.

— Хіба тепер жінок викрадають? — сказала Флорвіль, актриса на ролях: "Зупинись, нещасний!" — Ми провели десять днів у Сен-Манде, і мій князь ушився, відшкодувавши адміністрації збитки. Директор, — сказала, сміючись, Флорвіль, — тепер молить бога, щоб він частіше посилав йому російських князів, адже відшкодування перевищує повний збір.

— Ну, а ти, крихітко, — сказав Фіно гарненькій селяночці, яка слухала всю цю розмову, — де ти взяла діаманти, що сяють у твоїх вухах? Обібрала індійського принца?

— Ні, англійця, фабриканта вакси, він уже й поїхав. Не всім таланить, як Флоріні чи Коралі, на мільйонерів, що нудяться в своїй родині. Ото щасливиці!

— Флорвіль, ти прогавиш свій вихід! — вигукнув Лусто. — Вакса твоєї подруги вдарила тобі в голову.

— Якщо ти хочеш мати успіх, — сказав їй Натан, — то не вий, як фурія: "Він урятований!", а підійди до рампи й скажи грудним голосом: "Він урятований!", як Паста каже в "Танкреді": "О, раїгіа!" Та йди ж, — додав він, підштовхнувши її.

— Пізно вже, ефект прогавлено! — сказав Верну.

— Що вона зробила? Зала гримить від оплесків, — сказав Лусто.

— Стала на коліна і показала груди, це її козир, — мовила актриса, вдова

фабриканта вакси.

— Директор дає нам свою ложу, побачимося там, — сказав Фіно Етьєєнові.

Лусто повів Люсьєна за сцену через лабіринт лаштунків, коридорів і сходів на третій поверх у маленьку кімнатку, куди за ним рушили й Натап та Фелісьєн Верну.

— Добридень, точніше, добровечір, панове,— сказала Флоріна. — Любий пане, — звернулась вона до опецькуватого чоловічка, що сидів у кутку, — ці добродії — вершители моєї долі. Все моє майбутнє в їхніх руках; але я сподіваюся, що завтра вранці вони всі лежатимуть у нас під столом, якщо пан Лусто не забув...

Я забув? Я приведу до вас Блонде з "Журналь де Деба!" — вигукнув Етьєн. — Справжнього Блонде, самого Блонде, одне слово, Блонде!

— Ох, любий Лусто, дай поцілую тебе, — сказала актриса й кинулась йому на шию.

Товстун Матіфа спохмурнів, побачивши цю сцену. Шістнадцятилітня Флоріна була худенька. Її врода, як нерозквітлий бутон, обіцяла багато, вона подобалася артистичним натурам, які надають перевагу ескізам перед картинами. Чарівна актриса з тонким личком, що так її вирізняло, вона була в ту пору втіленням Гетевої Міньйони. Матіфа, багатий москательєр з вулиці Ломбар, гадав, що другорядна актриса з бульварного театру не дорого йому коштуватиме, але за одинадцять місяців уже витратив на неї шістдесят тисяч франків. Добродушний і чесний негоціант, що сидів, як бог Термінус, в кутку кімнатки на десять квадратних футів, обклеєної гарними шпалерами, застеленої килимом, уставленої шафами, диваном, двома кріслами, з дзеркалом і каміном, здався Люсьєнові зовсім невідповідним до * цього місця. Покоївка щойно одягла актрису іспанкою. П'єса була імброльйо, і Флоріна грала роль графії.

— Через п'ять років ця дівчина буде найкращою актрисою в Парижі, — сказав Натан Фелісьєнові.

— Дивіться ж, мої любі,— мовила Флоріна, обертаючись до трьох журналістів, — потурбуйтеся завтра про мене, знайте, я замовила карети на цілу ніч, бо напою вас, як на масницю. Матіфа дістав таке вино! Достойне самого Людовіка Вісімнадцятого! І запросив кухаря прусського посла.

— Судячи з вигляду пана Матіфа, можна чекати грандіозної учти, — сказав Натан.

— Ще б пак! Йому відомо, що віп частує найнебезпеч— ніпшх у Парижі людей, — відповіла Флоріна.

Матіфа неспокійно позирав на Люсьєна: врода юнака збуджувала в ньому ревності.

— А цього пана я не знаю, — сказала Флоріна, помітивши Люсьєна. — Хто завіз сюди з Флоренції Аполлона Бельведерського? Цей хлопець гарний, як картинка Жіроде.

— Мадмуазель, — сказав Лусто, — цей юнак — провінційний поет, я забув вам його представити. Ви сьогодні така прекрасна. Ну, чи ж можна тут пам'ятати про якусь гречність?

— Хіба він багатий, що пише вірші? — спитала Флоріна.

— Бідний, як Йов, — відповів Люсьєн.

— Вам можна позаздрити, — сказала актриса.

До кімнати вбіг дю Брюель, автор п'єси, юнак у довгому сюртуці, жвавий,

маленький, з поведками чиновника і разом з тим землевласника та біржового маклера.

— Флоріпо, серденько, чи добре ви знаєте роль? Га? Дивіться, щоб чого не забули. Проведіть другу дію тонко, з блиском! Фразу: "Я вас не кохаю!" скажіть так, як ми умовились.

— Навіщо ви граєте ролі, де треба казати подібні фрази? — дорікнув Матіфа Флоріні.

Загальний сміх покрив це зауваження москательника.

— А вам яке діло? Я ж не вам це кажу, дурне теля! — відрубала вона. — А знаєте, своєю дурістю він мені приносить щастя, — додала вона, глянувши на письменників. — Слово честі, я платила б йому за кожну <дурницю, якби не боялася розоритись.

— Так, але, репетируючи роль, ви при цих словах дивитеся на мене, і я боюсь, — відповів москательник.

— Гаразд, я дивитимусь на Лусто, — відповіла вона.

В коридорах задзеленчав дзвінок.

— Вийдіть усі, — сказала Флоріна. — Мені треба прочитати роль і спробувати її зрозуміти.

Люсьєн і Лусто вийшли останні. Лусто поцілував Фло— ріну в плече, і Люсьєн почув, як актриса сказала:

— Сьогодні не можна. Старпй бовдур сказав дружині, що їде на дачу.

— Правда, чарівна? — мовив Етьєн Люсьєнові.

— Але, друже, цей Матіфа!.. — скрикнув Люсьєн.

— Е, хлопче, ви нічого не розумієте в паризькому житті, — відповів Лусто. — Доводиться миритись! Адже

люблять жінок заміжніх. Так і тут. Знаходиш виправдання.

Етьєн з Люсьєном зайшли в літерну ложу бенуара: там уже були директор театру й Фіно. Навпроти них, у такій самій ложі, сиділи Матіфа та його приятель Камюзо, торговець шовком, покровитель Коралі; з Камюзо був його тесть, маленький стариган. Ці троє буржуа протирали скельця своїх лорнетів і неспокійно позирали на партер, занадто жвавий. У ложах була звична для прем'єр публіка: журналісти з коханками, утриманки із своїми полюбовниками, кілька завсідників-театралів, ласих на перші вистави, дехто з великосвітських осіб, охочих до таких переживань. У першій ложі сидів з родиною начальник управління фінансів, що влаштував дю Брюеля на платню по своєму відомству — справжня синекура для водевіліста. Люсьєн, починаючи з обіду, не переставав дивуватись. Життя літератора протягом двох місяців, таке для нього вбоге й нужденне, таке жахливе в кімнаті Лусто, таке принижене й zarazом зухвале в Дерев'яних галереях, тут постало перед ним незвичайною розкішшю і в новому світлі. Ця мішанина високого й ницого, угод із совістю, благородних поривів і підлоти, зради і втіхи, величі й рабства — приголомшили його, як приголомшує вразливу людину небачене видовище.

— Як ви гадаєте, п'єса дю Брюеля даватиме вам збір? — спитав Фіно директора.

— Ця п'єса — комедія, побудована на інтризі. Дю Брюель змагається з Бомарше.

Але публіка з бульварів не любить такого жанру, вона прагне гострих відчуттів. Дотепністю тут не цікавляться. Сьогодні все залежатиме від Флоріни й Коралі. Двоє вродливих і граційних дівчат у коротеньких спідничках станцюють іспанський танець — це напевне розворушить публіку. Сьогоднішній спектакль — ставка на карту. Якщо газета забезпечить п'єсі успіх дотепними статтями, я можу заробити па пій сто тисяч.

— Ні, я вже бачу, великого успіху не буде! — сказав Фіно.

— Три сусідні театри снують проти мене каверзи, вони посадили клакерів, і ті свистітимуть неодмінно. Але я вжив заходів, щоб зірвати їхню змову. Я заплатив клакерам противників, і вони не стануть пнутися зі шкіри. Крім того, два купці, щоб забезпечити тріумф Флоріни й Коралі, купили по сто квитків кожен, пороздавали їх знайомим, і ті готові виштовхати свистунів геть. Клака, двічі оплачена, дасть себе виштовхати, а така розправа завжди добре впливав на публіку.

— Двісті квитків! Таж це просто неоціненні люди! — скрикнув Фіно.

— О, якби мені ще двох гарненьких актрис, як Флорі— на й Коралі, та ще з такими багатими покровителями, я б викрутився.

Все, що Люсьєн почув за ці дві години, зводилося до грошей. У театрі, як і в книгарні, і в редакції газети, про справжнє мистецтво і справжню славу не було й згадки. Удари преса для карбування монет обрушились на його голову й серце, вкидаючи його в трепет. Поки оркестр виконував увертюру, Люсьєн мимоволі протиставляв оплески та свист розбурханого партеру картинам тихої і чистої поезії, які втішали його в друкарні Давіда, коли обидва вони марили про дивовижі мистецтва, про благородні тріумфи генія та білокрилу славу. Поет згадав вечори, проведені в гуртку д'Артеза, і сльози набігли йому на очі.

— Що з вами? — спитав його Етьєн Лусто.

— Я бачу поезію у багнюці, — відповів він.

— Е, друже, то ви досі в полоні мрій!

— Та невже ж треба плазувати й терпіти всіх цих жирних Матіфа і Камюзю? Невже актриси мають стелитись перед журналістами, а ми — перед видавцями?..

— Голубе мій, — сказав йому на вухо Етьєн, показуючи на Фіно, — гляньте на отого вайлуватого хлопця, у нього ні розуму, ні хисту, але він зажерливий і хоче будь-що забагатіти. Він дуже меткий у справах. У крамничці Доріа він злупив з мене сорок відсотків і з таким виглядом, ніби зробив мені послугу! І цей пройда зберігає листи, в яких майбутні генії запобігають перед ним заради сотні франків!

Огида стиснула Люсьєнові серце; він згадав підпис під малюнком, що валявся на зеленому сукні в редакції: "Фіно, дай мені сто франків!"

— Краще вмерти! — сказав він.

— Краще жити, — відповів Етьєн.

Завіса піднялась, і директор пішов за лаштунки дати ■якесь розпорядження.

— Друже, — сказав тоді Фіно Етьєнові. — Ми з Доріа вже домовились, і я одержу третину паїв у його тижне— зику. Я плачу за це тридцять тисяч готівкою за умови, що буду головним редактором і директором. Справа блискуча: Блонде сказав, що

готуються обмежувальні закони для преси, збережуться лише ті газети, що тепер існують. Через півроку той, хто захоче видавати нову газету, потребуватиме мільйон. Тому я ризикнув, хоч у мене тільки десять тисяч франків. Слухай далі. Якщо ти влаштуєш так, щоб половину моєї частки, тобто одну шосту, Матіфа купив за тридцять тисяч, я зроблю тебе головним редактором у своїй газетці з оплатою двісті п'ятдесят франків місячно. Ти будеш підставною особою. Фактично я залишуся шефом редакції. Я збережу всі права, вдаючи, ніби стою осторонь. На оплату статей я даватиму тобі по сто су ва шпальту, отже, ти зможеш вигадати п'ятнадцять франків на день, замовляючи статті по три франки за шпальту і використовуючи безплатних співробітників. От тобі ще чотириста п'ятдесят франків на місяць. За тобою лишається право топити своїх ворогів і підтримувати друзів, якщо це не йтиме всупереч моїй політиці. Але я хочу бути хазяїном становища, захищати людей чи нападати па них, як мені заманеться. Можливо, я стану прихильником уряду або махровим роялістом, я ще не вирішив. Але я хочу потай зберегти добрі взаємини з лібералами. Я з тобою говорю щиро, ти славний хлопець. Можливо, я передам тобі звіти про засідання Палати. Коротше, доручи Флоріні втрутитися в цю справу, хай вона натисне на свого москательника, бо через два дні я мушу або відмовитись, або внести гроші. Другу третину теж за тридцять тисяч франків Доріа продав своєму друкареві й постачальникові паперу. А свою третину він має задарма та ще й наживе десять тисяч франків, бо сам заплатив за все лише п'ятдесят тисяч. Але через рік тижневик можна буде продати двору за двісті тисяч, якщо у двора стане здорового глузду скупляти газети, як про те ходять чутки.

— Тобі щастить! — вигукнув Лусто.

— Якби на твою долю випало стільки поневірянь, як на мою, ти не сказав би цього. І мене, бач, досі переслідує одне лихо, непоправне в наш час: я син капелюшника, який і тепер торгує своїми виробами на вулиці Дю—кок. Висунути мене може тільки революція, а що немає соціального перевороту, то мені треба стати мільйонером. Із цих двох можливостей революція, мабуть, імовірніша. От якби я носив прізвище твого друга, я був би на коні. Тс-с! Іде директор! Ну, бувай, — сказав Фіно, підводя—чпсь. — Я їду в Оперу, можливо, завтра в мене буде дуель, бо я надрукую за підписом Ф. убивчу статтю про двох танцівниць, у яких покровителі генерали. Я розгромлю Оперу, розгромлю нещадно.

— Справді? — сказав директор.

— Кожен намагається обшахрувати мене, — відповів Фіно. — Той відмовляє в ложі, той скупиться взяти півсотні абонементів. Я поставив Опері ультиматум: хай вони передплатять сто примірників моєї газети і дадуть мені чотири ложі на місяць. Якщо вони згодяться, моя газета матиме тисячу передплатників, із них двісті фіктивних. Я знаю, як роздобути ще двісті таких передплатників, і на січень у нас їх буде 8агалом тисяча двісті.

— Ви нас розорите, — сказав директор.

— Вам нема чого нарікати, ви передплачуєте усього десять примірників. І до того ж я влаштував вам дві доброзичливі статті в "Конститусьйонель".

— О, я не нарікаю! — вигукнув директор.

— До завтрашнього вечора, Лусто! — сказав Фіно. — Ти даси мені відповідь у Французькому театрі; там завтра прем'єра, а що в мене нема часу написати статтю, то візьми в редакції мою ложу. Я віддаю . перевагу тобі. Ти трудився для мене, і я тобі вдячний. Фелісьєн Верну пропонує редагувати газету безплатно протягом року і дає мені двадцять тисяч франків за третину паїв. Але я хочу бути повним хазяїном. До побачення.

— Недарма його звуть Фіно — сказав Люсьєн.

— О-о! Цей шибеник вийде в люди! — відповів Етьєн, зовсім не турбуючись, що Фіно, який саме зачиняв за собою двері ложі, може його почути.

— Отой? — сказав директор. — Він буде мільйонером, він завоює загальну пошану, а може, придбає і друзів...

— О боже, який вертеп! — сказав Люсьєн. — І ви вплутаєте в таке діло чарівну дівчину? — спитав він, показуючи на Флоріну, що кидала на них зі сцени ніжні погляди.

— І вона все зробить. Ви не знаєте, якими відданими й лукавими можуть бути ці милі створіння, — відповів Лусто.

— Вони спокутують усі свої хиби, змивають усі свої гріхи безмежним коханням, коли їм випаде закохатись, —

1 Фіно (Finot) звучить як finaуд — хитрун (фр.).

сказав директор. — Любов актриси тим прекрасніша, що становить різку протилежність з усім її оточенням.

— Це однаково, що знайти у багні діамант, гідний прикрасити найрозкішнішу корону, — додав Лусто.

— Одначе, — сказав директор, — Коралі сьогодні неуважна. Ваш друг, сам того не відаючи, причарував бідолашку, і вона провалить п'єсу: вона спізнюється подавати репліки, ось уже двічі вона не чула суфлера. Добродію, прошу вас, пересядьте в куток, — сказав він Люсьєнові. — Якщо Коралі закохалась, я скажу їй, що ви поїхали.

— Е, пі! — скрикнув Лусто. — Скажіть їй, що мій приятель вечеряє з нами, що вона робитиме з ним, що захоче, і вона зіграє роль, як мадмуазель Марс.

Директор вийшов.

— Друже, — сказав Люсьєн Етьєнові. — Як вам не сором видурювати через Флоріну в цього москательщика тридцять тисяч франків за половину паю Фіно! Він же увесь обійшовся йому в цю суму!

Лусто не дав Люсьєнові закінчити свій обурений монолог.

— Та з яких ви країв, хлопче? Адже москательник не людина, а вогнетривка шафа, дарована нам коханням.

— А ваша совість?

— Совість, друже, це палиця, якою всякий охочий бити свого ближнього, а не самого себе. Скажіть, якого дідька вам ще треба? Випадок за один день зробив для вас чудо, якого я домагаюся цілих два роки, а ви вдарилися в міркування про те, гідними чи негідними засобами ми користуємося. Навіщо? Мені видалося, що ви хлопець

розумний, що ви здатні мислити незалежно, а це вкрай необхідно в наш час для людей розумової праці, які прокладають собі шлях, — а ви впадаєте в святенництво і копірсаєтесь у гризотах, мов та черниця, що бичує себе за з'їдене всмак яйце. Якщо Флоріна умовить Матіфа, я стану головним редактором, одержуватиму певних двісті п'ятдесят франків на місяць, я візьму на себе великі театри, передам Верну театри водевілів, а ви успадкуєте театри на Великих бульварах. Ви щодня отримуватимете по три франки за шпальту; це складе тридцять шпальт або дев'яносто франків на місяць; на шістдесят франків ви продасте Барбе книжок; потім ви маєте право вимагати з ваших театрів по десять квитків щомісяця і збувати їх за сорок франків театральному

Барбе, з яким я вас звезду. Ось вам двісті франків на місяць. А якщо ви зумієте бути корисним Фіно, ви час від часу друкуватимете в його тижневику статті франків так на сто — це коли у вас виявиться великий талант, бо статті йдуть за підписом, і там не можна городити всілякі нісенітниці, як у дрібних газетках. От вам іще сто екю на місяці Мій друже, є дуже талановиті люди, як неборак д'Артез, але він щодня обідав у Флікото, і йому треба трудитися років десять, щоб заробити оцих сто екю. А ви своїм пером зароблятимете па рік чотири тисячі, не рахуючи прибутків від видавництв, якщо ви побажаєте лисати для них. А супрефект отримує всього тисячу екю длатні і не дуже розважається у своїй окрузі. Я вже не кажу про втіху безкоштовно ходити в театри, бо ця втіха скоро стає тягарем, але ж ви дістанете доступ за лаштунки чотирьох театрів. Будьте непохитні й дотепні і місяців через два ви не відіб'єтесь від запрошень на вечірки з актрисами; коло вас упадатимуть їхні коханці; ви обідатимете у Флікото лише в ті дні, коли у вас не буде запрошення на обід, а в кишені не знайдеться й тридцяти су. Ще сьогодні о п'ятій годині в Люксембурзькому саду ви не знали, де прихилити голову, а зараз ви напередодні того, щоб стати одним із сотні обранців, які накидають свої думки Франції. Якщо вам пощастить, то вже через три дні у вашій владі буде тридцятьма дотепами — по три дотепи на день — так,, дозолити людині, що вона прокляне своє життя. Ви можете створити собі ренту любовних утіх: адже стільки буде актрис у ваших театрах! Ви зможете провалити хорошу п'єсу або підняти на ноги весь Париж заради поганой. Якщо Доріа відмовиться надрукувати "Стокротки" і нічого вам не дасть, ви змусите його прийти до вас покірним і смиренным, і він купить їх у вас за дві тисячі франків. Сяйніть талантом, дайте в трьох різних газетах три статті, що загрожуватимуть зарізати якусь спекуляцію Доріа або книжку, на яку він робить ставку, і ви побачите, що він приповзе на вашу мансарду й плазуватиме біля ваших ніг. А ваш роман? Досі видавці випроваджували вас геть, а тепер вони стоятимуть у черзі під вашими дверима, і рукопис, за який Догро пропонував чотириста франків, оцінять у чотири тисячі. Ось переваги професії журналіста. Тому ми й закриваємо доступ до газет усім новачкам; і потрібен не тільки великий талант, а й щас— лиза доля, щоб туди проникнути. А ви нарікаєте на своє щастя! Ну, а якби ми не зустрілися з вами сьогодні у Флікото, адже ви чекали б ще років зо три і здихали б з голоду, як д'Артез, десь на горищі. Поки д'Артез стане таким ученим, як Бейль, і таким великим письменником, як Руссо, ми уже влаштуємо свою долю і станемо володарями його

достатку й слави. Фіно буде депутатом, власником великої газети; а ми станемо тим, чим побажаємо стати: перами Франції... або опинимось у в'язниці Сент-Пелажі за борги.

— А Фіно продасть свою газету міністрам, коли вони добре заплатять, як він продає свою хвалу пані Батьєн, приносячп їй у жертву мадмуазель Віржині й доводячи, що капелюшки пані Бастьєн кращі за ті, які газета ще вчора хвалилаї — вигукнув Люсьєн, пригадавши сцену, свідком якої був.

— Дурень ви, хлопче, — сухим тоном відповів Лусто. — Ще три роки тому Фіно писав проспекти по десять франків за штуку, ходив у чоботях без підметок, обідав у Та— бара за вісімнадцять су, і одяг держався на ньому якимсь дивом, незбагненним, як непорочне зачаття. А тепер Фіно — власник газети вартістю в сто тисяч франків, завдяки платним, але вигаданим передплатникам і передплатникам дійсним та ще непрямым податкам, які стягує його дядько, він заробляє за рік двадцять тисяч франків, він щодня розкішно обідає, ось уже місяць їздить власним кабріолетом, нарешті завтра він стане на чолі тижневика, дістане задарма шосту частину його паїв, у нього буде місячна платня п'ятсот франків, і ще тисячу франків вія матиме за дармові статті, які оплатять йому компаньйони. Ви перший, якщо Фіно пообіцяє вам гонорар у п'ятдесят франків з аркуша, охоче віддасте йому три статті безкоштовно. Право судити Фіно ви здобудете лише в тому разі, коли досягнете рівного з ним становища, бути суддею може лише рівний. Якщо ви беззастережно станете виконувати його накази, якщо ви нападатимете, коли Фіно вам звелить: "Нападай!", і славословитимете, коли він накаже: "Славослов!", то перед вами відкриється блискуче майбутнє! І коли ви схочете комусь пом— ститись, то зможете розшматувати свого друга чи ворога одним тільки словом, щодня повторюваним у нашій газеті, для цього вам треба лише сказати мені: "Лусто! Зітри цю людину на порошок!" А остаточно ви знищите свою жертву великою статтею в тижневику. І нарешті, якщо справа для вас дуже істотна, Фіно, якщо ви вже стапсте необхідним, дозволить вам завдати останнього смертельного удару в огляді з десятьма-дванадцятьма тисячами передплатників.

— То ви гадаєте, що Флрріна схилить свого моска— тельппка на цю . оборудку? — спнтав приголомшений Люсьєн.

— Певен. Ось і антракт. Зараз я підійду до неї, скажу два слова, і все буде залагоджено ще цієї ночі. Фло— ріна позичить мого ума, а при її умі для цього досить одного уроку.

— А цей статечний товстосум, що сидить павпроти пас і, роззявивши рота, милується Флоріною, звичайно, й гадки не має, який готується замах на його тридцять тисяч!

— Що за дурниці! — скрикнув Лусто. — Бракує лише сказати, що ми хочемо пограбувати його! Якщо уряд купить газету, то через півроку москательник замість своїх тридцяти тисяч матиме п'ятдесят. І хай навіть його зовсім не цікавить газета, зате його цікавлять успіхи Флорінп. Бо коли стане відомо, що Матіфа і Ка— мюзо — співвласники тижневика (вони, звичайно, поділять паї), в усіх газетах з'являться статті,

прихильні до Флоріни й Коралі. Флоріна стане знаменитістю, може навіть дістане ангажемент у інший театр на дванадцять тисяч франків. І Матіфа заощадить тисячу франків на місяць, яку інакше він витратив би на обіди й подарунки журналістам. Ви не розумієтесь ані на людях, ані на справах.

— Бідолаха! — мовив Люсьєн. — Він наперед смакує радощі ночі!

— А замість того, — сказав Лусто, — Флоріна докучатиме йому, аж поки він заприсягнеться, що відступить Фіно шосту частину паїв. Я завтра ж стану головним редактором і матиму щонайменше тисячу франків на місяць. От і кінець моїм злидням! — вигукнув Флорінин коханець.

Лусто вийшов, покинувши Люсьєна приголомшеного, зануреного в безодню думок: поет побачив світ навиворіт — тобто таким, який він є. Після того як у Дерев'яних галереях для нього відкрилися лабіринти книжкової торгівлі і кухня слави, після того як він побував за театральними лаштунками, поет побачив зворотний бік совісті, роздивився, як рухається машина паризького життя, механізм суспільства. Милуючись Флоріною на сцені, він позаздрив Лусто. І за якусь мить уже забув про Матіфа. В такому стані поет пробув невизначений час, може, хвилин п'ять. Але то була ціла вічність. Жагучі думки бентежили його душу, достоту так, як почуття розпалювались від видовища актрис із любострасними, підведеними очима, з блискучими плечима в знадливих баскіпах карколомного крою, в куценьких пишних спідничках, які відкривали ноги в червоних із зеленими стрілками панчохах, натягнутих так, що весь партер не міг дивитися на тпх дівчат без хвилювання. Дві спокуси плавали двома потоками, як оті дві річки у повінь, що прагнуть зліптися в одну. Ці спокуси пожирали поета, поки він сидів у кутку ложі, спершись ліктем на червоне оксамитове бильце, звисивши руку і втопивши очі в завісу; і ще дужче піддавався він чарам цього життя з його грою світла та тіні, що воно, як фейєрверк, засяяло посеред темної ночі його життя — працювितого, одноманітного, похмурого. Але раптом чийсь закоханий погляд, проникнувши крізь театральну завісу, опалив неуважні очі Люсьєна. Поет пробудився від свого заціпейіння і зустрів полум'яний погляд Коралі. Він опустив голову й побачив Камюзо, що в ту саму хвилину заходив у ложу навпроти. Цей меценат був гладкий і лагідний торговельний шовком із вулиці Бурдонне, член комерційного суду, батько чотирьох дітей, удруге одружений багатій, що мав вісімдесят тисяч ліврів ренти; йому було вже п'ятдесят шість років, сиве волосся шапкою лежало па його голові; увесь його вигляд свідчив про святенницькі наміри і водночас про тверду рішучість якомога веселіше прожити свої останні роки, підвівши наприкінці життя добрячий підсумок любовним утіхам після тисячі й одної прикrostі на діловому терені. Чоло кольору свіжого масла, рум'яні, як у відгодованого ченця, щоки, здавалося, не могли вмістити його невтримної радості, Камюзо був тут без дружини, він чув оглушливий плескіт, що знявся звідусіль при появі Коралі. В Коралі зосереджувався весь гонор багатого буржуа, він розігрував при ній старосвітського вельможу. В ту хвилину йому здавалося, ніби він поділяє успіх актриси і поділяє його ло праву, бо він оплатив його. Цю поведінку Камюзо схвалював самою своєю присутністю його тестя, дідка із напудреним

волоссям, веселоокпп, проте вельми поважний. В Люсьєні знову прокинулась огида; він згадав своє ічисте, піднесене кохання до пані де Баржетон, що надихало його життя весь той рік. І поетична любов розгорнула свої білі крила — тисячі спогадів обступили блакитними обріями великого ангулемця, і він поринув у мрії. Завіса піднялася. На сцені були Коралі й Флоріна.

— Серденько, він думає про тебе стільки ж, як про турецького султана, — шепнула Флоріна Коралі, поки та подавала свою репліку.

Люсьєн мимоволі усміхнувся й глянув на Коралі. Ця жінка, одна з иайвродливіших і найчарівнііних паризьких актрис, суперниця пані Перен і мадмуазель Флер'є, на яких вона була схожа і доля яких була схожа на її долю, належала до типу дівчат, наділених даром чарувати чоловіків. Коралі була найдосконалішим втіленням єврейської вроди — овальне матове личко барви слонової кості, червоні, як гранат, уста і тонке, як вінця келиха, підборіддя. З-під напівопущених повік полум'я— пів чорний агат зіниць, із-під стрілчастих вій дпхав жаром пустелі млосний погляд. Очі під дугами брів були обведені лілуватою тітцо. Смагляве чоло, божественно увінчане волоссям, блискучим, як поліроване чорне дерево, відбивало високі думки, що змушували повірити в її кмітливість. Але, як і багато актрис, Коралі не відзначалася розумом, хоч і вміла відпустити за лаштунками кілька дотепів; до того ж їй бракувало освіти, незважаючи на будуарний полпек, вона була розумна лише розумом почуттів і добра добротою закоханих жінок. Та чи хто б став замислюватися над її духовними вартостями, коли вона так сліпила очі своїми округлими блискучими руками, своїми тонкими пальцями, золотавими плечима, грудьми, оспіваними в "Пісні пісень", гнучкою, ставною шиєю і напрочуд гарними ніжками, затягнутими в червоний шовк? Ця краса, сповнена суто східної поезії, виступала ще яскравіше в іспанському вбранні, узвичаєному в наших театрах. Коралі викликала захват цілої зали, всі погляди були прикуті до її затягнутого баскіною стану, голубили її андалуські стегна, що любострасно вихитувалися під розвіяною спідницею. Була хвилина, коли Люсьєн, милуючись на цю істоту, що танцювала для нього одного, і думаючи про Камюзю не більше, ніж хлопчик, який сидить у райку, думав про шкуринку з яблука, поставив чуттєве кохання над коханням чистим, насолоду над бажанням і демон хтивості почав нашіптувати йому жорстокі думки. "Я ще не звідав кохання посеред розкоші, з вишуканими наїдками і винами,— подумав він.— Досі я жив більше мріями, аніж дійсністю. Той, хто хоче творити, мусить усе пізнати. Сьогодні моя перша пишна вечеря, моя перша учта в цьому дивному світі — чому ж не скуштувати мені хоч раз уславлених насолод, які так любили вельможі минулого століття, що віддавалися розпусті? І хіба не варто спізнати утіх, вишуканості, безуму, усіх тонкощів кохання куртизанок та актрис, щоб потім перенести уроки пристрасті в чудовий світ справжньої любові? І хіба в чуттєвості нема поезії? Два доісяці тому ці жінки здавалися мені недоступними богинями, яких охороняють дракони. І ось одна з них, вродливіша за Флоріну, предмет моєї заздрості до Лусто, покохала мене. Чому ж не відповісти па її примху, коли вельможі купують за неоціненні скарби одну тільки ніч цих жінок? Посли чужоземних держав, падаючи в ці прірви,

забувають про депь учорашній і завтрашній. І я буду дурнем, виявившись перебірливішим за принців, тим паче, що я тепер нікого не люблю". Люсьєн уже не думав про Камюзю. Висловивши Етьєнові свою глибоку ргиду до такого ганебного поділу жінки, він упав у ту саму яму, він піддався бажанню, спокушений лукавством жаги.

— Коралі від вас без тям, — сказав йому Лусто, знову заходячи в ложу. — Ваша врода, гідна уславлених грецьких статуй, завдала нечуваного спустошення за лаштунками. Ви щасливчик, друже. Коралі вісімнадцять років, вона красуня! Варто їй побажати, і до її послуг шістсот тисяч франків на рік. Але вона велика скромниця. Три роки тому мати продала її за шістсот тисяч; досі вона знала тільки лихо і шукає щастя. Вона пішла на сцену з відчаю, бо зненавиділа де Марсе, свого першого володаря. І, позбувшись цих тортур, — бо король наших денді скоро її покинув, — вона знайшла собі добрягу Камюзю. Звісно, вона його не любить, але він для нїї як батько, і вона терпить його і дозволяє себе любити. Вона відмовилась від найвигідніших пропозицій і дорожить Камюзю, бо він її не мучить. Отже, ви перше кохання бідолашної дівчини. Любов пронизала їй серце, мов куля. Флоріна пішла у вбиральню Коралі втішати її: адже вона очей не осушує через вашу холодність. П'єса провалиться! Коралі не пам'ятає своєї ролі. Прощай її ангажемент у Жімназ! А Камюзю її туди прилаштовує!

— Хіба? Сердешна дівчпна! — сказав Люсьєн. Марносластво його було підлещене, а серце наповнилося почуттям самолюбивої радості. — Друже, скільки пригод за один вечір! Більше, ніж за вісімнадцять років життя!

І Люсьєн розповів про своє кохання до пані де Бар— жетон і про свою непапсть до барона дю Шатле.

— Стривайте, газеті якраз бракує теми для кпинів: ми вчепимся в нього. Барон — цей чепурун часів Імперії — нині належить до прибічників уряду; він нам підходить. Я часто бачив його в Опері. Чудово, —це нам якраз і треба. А вашу знатну даму як зараз бачу, вона часто бував в ложі маркізи д'Еспар. Барон упадає за вашою колишньою коханкою; вона справжня чапля. Стривайте-но! Фіно прислав сказати мені, що для газети матеріалу нема. Нас підвів один працівник, отой шахрай Мерлен, із якого вирахували за пробіли. Фіно з розпачу строчить статтю проти Опері. Так от, друже, подивіться цю п'єсу, послушайте її, обміркуйте і напишіть рецензію. А я піду до директора в кабінет і попрацюю над статейкою: візьмуся за вашого барона та вашу пихату красуню. Завтра їм буде несолодко...

— То ось де і ось як робиться газета! — сказав Люсьєн.

— (Зсь так, — відповів Лусто. — Я у Фіно працюю вже десять місяців і завжди та сама історія: на восьму годину в газеті ще нема копій.

Друкарською мовою рукопис, підготовлений до складання, називається копією — безперечно, із тієї причи— ни, що автори вважають за краще давати тільки копії своїх творів. Але можливо, то іронічне вживання латинського слова соріа (безліч), бо рукописів завжди бракує.

— У нас широкий, але нездійснений задум, — готувати заздалегідь кілька номерів,

— вів далі Лусто. — Ось уже десята година, а в нас ні рядка. Треба сказати Верну й Натанові, хай вони для блискучої кінцівки номера дадуть нам десятків зо два епіграм на депутатів, на канцлера Крузо, на міністрів, а в разі потреби й на наших друзів. У такому випадку рідного батька не пошкодуєш, уподібнюєшся корсарові, що заряджає гармати награбованими монетами, аби тільки відбитися. Спробуйте бути дотепним у своїй статті, щоб зразу здобути прихильність Фіно: він вдячний із розрахунку. Це найкраща вдячність, надійна, як квитанція позичкової каси.

— Що за люди ці журналісти! — скрикнув Люсьєн. — Як же так? Сісти за стіл і загорітися дотепністю?

— Достоту так, як займається кенкет... і горить, аж поки не забракне олії.

Коли Лусто вже відчинив двері ложі, вайшли директор і дю Брюель.

— Дозвольте мені, добродію, — сказав Люсьєнові автор п'єси, — переказати від вашого імені Коралі, що після вечері ви поїдете до неї. Інакше моя п'єса провалиться. Бідолашна дівчина вже не тямить, що каже й що робить; вона почне плакати, коли їй треба сміятись, і сміятиметься, коли треба буде заплакати. їй уже свистіли. Ви ще можете врятувати п'єсу. До речі, втіху, яка вас чекає, аж ніяк не назвеш бідую.

— Я не звик терпіти суперників, добродію, — відповів Люсьєн.

— Тільки не передавайте їй цієї відповіді, — скрикнув директор, глянувши на автора. — Бо Коралі виставить Камюзо за двері й загине. Достойний власник "Золотого кокона" дає Коралі дві тисячі франків на місяць і оплачує її вбрання та клакерів.

— Однаково ваша обіцянка мене ні до чого не зобов'яже, тож рятуйте свою п'єсу, — поблажливо мовив Люсьєн.

— Але не показуйте цій чарівній дівчині, що вона вам не подобається, — попросив дю Брюель.

— Отже, я повинен написати на вашу п'єсу рецензію й усміхатись вашій юній героїні? Хай і так! — вигукнув поет.

Автор зник, подавши Коралі якийсь знак, і далі вона грала чудово. Буффе, який виконував роль старого алькальда і вперше виявив тоді свій хист зображувати дідів, вийшов під громові оплески і сказав:

— Автори п'єси, яку ми маємо честь сьогодні показувати, пани Рауль і де Кюрсі.

— Ага! Натан співавтор п'єси, — сказав Лусто. — Тепер я не дивуюся, що він тут.

— Коралі! Коралі! — кричав, підвівшись на ноги, партер.

З ложі, де сиділи купці, Хтось громовим голосом гукнув:

— Флоріну!

— Флоріну! Коралі! — підхопили ще голоси.

Завіса знову піднялась, Буффе ВІЙШОВ З обома актрисами. Матіфа й Камюзо кинули їм обом по вінку. Коралі підняла свій вінок і простягла його Люсьєнові. Для Люсьєна ці дві години в театрі минули мов сой. Лаштунки, незважаючи на всю їхню бридоту, таїли в собі якісь дивні чари; ще перозбещений поет вдихнув там повітря любово-страстя й розпусти. В цих брудних, заставлених машинерією коридорах, де чадять олійні кенкетп, панує порок, щй отрує душу. Там життя втрачав чистоту й реальність.

Там сміються з усього серйозного і неправдоподібно здається правдоподібним. Для Люсьєна все це було ніби наркотик, а Коралі остаточно завершила його веселе сп'яніння. Люстра погасла. В залі лишилися тільки капелдинерки, чутно було, як вони збирають ослінчики для ніг і замикають ложі. Рампа погасла, як лойова свічка, дихнувши смородом. Завіса піднялася. З колосників спустили ліхтар. Пішли в обхід пожежники й прибиральники. Чарівність сцени, видовище лож, переповнених вродливими жінками, потоки світла, чар пишних декорацій і сліпучих уборів змінилися холодом, темрявою, порожнечою, мерзотою запустіння. Це було гидко. Люсьєна охопив невимовний подив.

— Де ти, хлопчику? — крикнув Етьєн зі сцени. — Стрибай сюди, прямо з ложі!

Одним скоком Люсьєн опинився на сцені. Він насилу впізнав Флоріну й Коралі: закутані в салопи та плащі, в капелюшках із чорними вуалями, вони нагадували метеликів, які знову обернулися на лялечки.

— Дозвольте мені спертися на вашу руку, — тремтячи, сказала Коралі.

— Охоче, — відповів Люсьєн, почувавши, як серце актриси затріпотіло під його рукою, наче впіймана пташка.

Актриса пригорнулася до поета з любов'ю, яка ніжно третяся об ноги хазяїна.

— Отже, вечеряємо разом! — сказала вона.

Всі четверо вийшли: коло дверей акторського під'їзду на вулиці Фосе-дю-Тампль стояли два фіакри. Коралі посадила Люсьєна у фіакр, де вже сиділи Камюз та його тесть, старий Кардо. Вона також запропонувала там місце дю Брюелю. Директор поїхав із Матіфа, Флоріною та Лусто.

— Що за гидота ці фіакри! — сказала Коралі.

— А чому у вас нема екіпажа? — спитав дю Брюель.

— Чому? — роздратовано скрикнула Коралі. — Я не хочу про це говорити при панові Кардо. Адже це він, звичайно, так виховав свого 8-тя. Погляньте-но, який він, старий і миршавий, а дає Флорентіні всього п'ятсот франків на місяць, — рівно стільки, щоб їй вистачило на помешкання, на юшку і сабо. Старий маркіз де Рошгюд, що має шістсот тисяч ліврів ренти, ось уже два місяці як пропонує мені в подарунок карету. Але я актриса, а не повія.

— Післязавтра у вас буде карета, мадмуазель, — люб'язно сказав Камюз. — Адже ви ніколи її в мене не просили.

— Хіба цього просять? Як можна, щоб кохана жінка місила болото й ризикувала поламати ноги, ходячи пішки? Це тільки лицарі аршина люблять багно на подолі сукні.

Вимовивши ці слова з гіркотою, що краля серце К(і— мюз, Коралі торкнулася Люсьєнової ноги і стиснула її своїми ногами. Вона взяла його за руку. Потім замовкла і, здавалося, поринула в безмежну насолоду, яка винагороджує ці бідолашні істоти за всі пережиті муки, за всі колишні страждання і породжує в їхніх душах поезію, невідому жінкам, які, на своє щастя, не спізнали таких жорстоких протилежностей.

— В останньому акті ви грали не гірше, ніж мадмуазель Марс, — сказав дю Брюель.

— Так, так, — промовив Камюзо. — Спершу мадмуазель Коралі була, мабуть, чимось занепокоєна, але з половини другої дії вона грала просто чарівно. Ви їй наполовину завдячуєте свій успіх.

— А вона мені наполовину свій, — сказав дю Брюель.

— Ет, усе це пусте! — мовила Коралі схвильовано.

В темряві актриса піднесла Люсьєнову руку до своїх уст, поцілувала її й скропила сльозами. Люсьєна це зворушило до глибини душі. В покорі закоханої куртизанки проявляється якась ангельська велич душі.

— Ви писатимете статтю про п'єсу, — сказав Люсьє— пові дю Брюель. — Ви, звісно, присвятите кілька прихильних рядків нашій любій Коралі.

— О, зробіть нам цю маленьку послугу, — сказав Камюзо запобігливим тоном. — І я завжди буду готовий віддячити вам.

— Хай пап де Рюбампре пише, що він хоче! — вигукнула актриса. — Не зазіхайте на його незалежність. Купуйте мені карети, татусю Камюзо, а не хвалу,

— Вам вона обійдеться недорого, — увічливо відповів Люсьєн. — Я ще ніколи не писав у газетах-" мені невідомі їхні звичаї, і вам я віддам своє незаймане перо...

— Це буде цікаво, — сказав дю Брюель.

— От ми й на вулиці Бонді, — озвався старий Кардо, що досі мовчав, геть приголомшений вихваткою Коралі.

— Якщо ти віддаси мені своє перо, я віддам тобі моє серце, — сказала Коралі Люсьєнові в ту коротку мить, коли вони залишилися в кареті удвох.

Коралі пішла у спальню Флоріни, щоб переодягнутися у вечірній туалет, задалегідь присланий їй з дому. Люсьєн ще не знав, як пишно вмеблюють помешкання своїх коханок багаті купці, що хочуть порозкошувати життям. Хоч Матіфа не мав таких достатків, як його приятель Камюзо, і виявляв обачність у витратах, Люсьєна вразив вигляд їдальні — артистично опорядженої, оббитої зеленим сукном, на якому блищали позолочені головки цвяшків, освітленої чудовими лампами, з квітами в розкішних жардиньєрках; сподобалась йому і вітальня, обтягнена жовтим шовком з коричневими візерунками та обставлена чудовими модними меблями в стилі тієї доби; там була люстра від Томіра і перський килим. Годинники, канделябри, камін — усе було витонченого смаку. Матіфа доручив цю роботу Грендо, молодому архітекторові, що будував йому особняк, і той, внаючи призначення цього помешкання, опорядив його дуже дбайливо. Сам Матіфа, купець із ніг до голови, з великою обережністю торкався до будь-якої марнички: щоразу йому ввижалася сума рахунку, і він дивився па всі ці розкішні речі, як дивляться на коштовності, нерозважливо вийняті зі шкатулки. "Одначе й мені доведеться потратитися задля Флорентіни", — читалося в очах старенького Кардо. Люсьєн раптом зрозумів, чому убозтво кімнати, в якій жив Лусто, зовсім не турбувало закоханого журналіста. Таємний володар цих скарбів, Етьєн втішався тут вишуканою розкішшю. Він і поведився, ніби господар дому; зручно влаштувавшись перед каміном, він завів розмову з директором, що вітав дю Брюеля з успіхом сьогоднішньої вистави.

— Копії! Копії! — закричав, заходячи у вітальню,

Фіно.— В редакційному портфелі порожньо! В друкарні уже складають мою статтю і скоро закінчать.

— Ми зараз, — сказав Етьєн. — У будуарі Флоріни є стіл і горить камін. Якщо пан Матіфа добуде нам паперу й чорнила, то ми скапаримо газету, поки Флоріна й Коралі одягнуться.

Кардо, Камюзю і Матіфа зникли, кинувшись розшукувати пера, складані ножички та все необхідне для двох письменників. У цю хвилину до вітальні вбігла одна з найвродливіших танцівниць того часу, Туллія.

— Люба дитино, — сказала вона Фіно. — Наша дирекція згодна передплатити сто примірників твоєї газети; вони їй нічого не коштуватимуть, бо їх уже сплавили хоріві, оркестру й кордебалету. А втім, твоя газета така дотепна, що ніхто не нарікатиме. Дістанеш і ложі. Ось тобі гроші за перший квартал, — додала вона, передаючи йому два банкноти. — Отже, пощади мене!

— Я загинув! — скрикнув Фіно. — В мене нема передової статті, бо ж тепер доведеться зняти мій клятий памфлет!

— Яка чудесна мить! О божественна Лаїсо! — скрикнув Блонде, ввійшовши слідом за танцівницею в супроводі Натана, Верну та Клода Віньйона, якого він привів із собою. — Ти залишишся вечеряти з нами, моє серденько, або я тебе розчавлю, як метелика. Адже ти метелик! Залишайся! Ти танцівниця — і ні в кого не збудиш тут заздрості до свого таланту. А щодо вроди... Ви всі дівчатка розумні і в товаристві не покажете себе заздрісницями.

— Друзі мої! Брюелю, Натане, Блонде, ради бога, рятуйте мене! — кричав Фіно. — Мені треба п'ять шпальт!

— Дві я займу рецензією, — сказав Люсьєн.

— У мене матеріалу буде на одну, — озвався Лусто.

— Гарзд! Натане, Верну, Брюелю, вигадайте щось утішне на закуску. А Блонде подарує мені два маленькі стовпчики для першої сторінки. Біжу в друкарню. На моє щастя, Тулліє, у тебе тут карета, так?

— Так, але там сидить герцог із німецьким послом, — сказала вона.

— Запросимо герцога й посла, — сказав Натап.

— Німець? Значить, добре п'є й уважно слухає! Ми наплетемо йому такого жахіття, що він повідомить про це свій уряд.

— У кого з нас найстатечніший вигляд? Хто піде їх запрошувати? — спитав Фіно. — Слухай, Брюелю, ти — чиновник, тож приведи сюди герцога де Реторе з послом і запропонуй руку Туллії. Ну н гарна ж нині Туллія!

— Але нас буде за столом тринадцять, — сказав Ма— тіфа, збліднувши.

— Ні, чотирнадцять, — мовила, заходячи в кімнату, Флорентіна. — Я тут догляну мілорда Кардо.

— До того ж, — сказав Лусто, — Блонде привів Клода Віньйона.

— Я привів його, щоб напоїти, — відповів Блонде, беручи чорнильницю. — Гей, ви

там! Не шкодуйте дотепності ради тих п'ятдесяти шести пляшок вина, які ми сьогодні вип'ємо, — звернувся він до Натана й Верну. — Та наструнчіть дю Брюеля, він водевіліст і вміє підпустити шпильку.

Люсьєн, охоплений бажанням відзначитись перед цими видатними людьми, сів за круглий стіл у будуарі Флоріни і при світлі рожевих воскових свічок, засвічених Матіфа, написав свою першу статтю.

"ДРАМАТИЧНА ПАНОРАМА

"Прем'єра: "Алькальд у скруті", імброльйо на три дії.— Дебют мадмуазель Флоріни, мадмуазель Коралі.— Буффе.

Входять, виходять, розмовляють, чогось шукають і нічого не знаходять, усі схвильовані. В алькальда пропала дочка, а він знаходить капелюх; капелюх йому не по голові, це, мабуть, капелюх того, хто викрав дівчину. Куди ж подівся викрадач? Входять, виходять, розмовляють, походжають, пильно чогось шукають. Кінець кінцем алькальд знаходить якогось чоловіка без своєї дочки і свою дочку без чоловіка; це задовольняє суддю, але не публіку. Усі заспокоюються, алькальд хоче допитати незнайомця. Старий алькальд сідає у велике алькальдове крісло і поправляє свої широкі алькальдові нарукавники. Іспанія — єдина країна, де алькальди тонуть у широких рукавах з нарукавниками і де ще носять навколо шиї брижі, до яких на сценах паризьких театрів зводиться половина обов'язків алькальда. І цей алькальд, стариган, що дріботить по сцені, страждаючи від ядухи, не хто інший, як Буффе. Буффе, спадкоємець Пот'є, актор молодий, але він так добре вдає старого, що смішить най—древніших дідів. Майбутнє тисячі дідів таїть у собі це лисе чоло, цей тремтячий голос, ці тонкі кволі ноги і торс Жеронта. Він такий хирлявий, цей молодий актор, що стає страшно, боїшся, що його старість заразна, як пошесть. І який у нас чудовий алькальд! Яка в нього дивовижна стривожена посмішка! Яка гонориста дурість! Яка безглузда статечність! Яка нерішучість у міркуваннях! Як добре знає ця людина, що все може бути і правдою, і брехнею! Він гідний стати міністром конституційного короля! На кожне запитання алькальда незнайомиць відповідає теж запитанням; тоді Буффе відповідає йому, і в такий спосіб, то запитаннями, то відповідями, алькальд усе з'ясовує. Ця надзвичайно комічна сцена, де все овіяно духом Мольєра, розвеселила всю залу. Здається, всі дійшли до згоди; але я не в спромозі сказати вам, що саме з'ясувалось і що залишилося не— з'ясованим. Дочку алькальда грала щира андалуска, іспанка з іспанськими очима, з іспанським кольором обличчя, з іспанським станом, з іспанською ходою — іспанка з голови до ніг, з кинджалом за підв'язкою, з коханням у серці, з хрестиком на грудях. По закінченні дії хтось спитав у мене, як пройшла п'єса, і я відповів: "Вона в червоних панчохах із зеленими стрілками, в таких-от крихітних лакованих черевичках, у цілій Андалусії не знайдеш ніжок таких божественних!" Ох, ця дочка алькальда! Побачиш її, і слова кохання зриваються з уст, вона збурює невтримні жадання. Так і хочеться стрибнути на сцену й запропонувати їй свою хижу і серце або тридцять тисяч ліврів ренти і своє перо. Ця андалуска, найвродливіша актриса в Парижі, Коралі — пора вже вам відкрити її ім'я — здатна постати і графінею, і

гризеткою. І важко сказати, в якій ролі вона знадливіша. Вона буде такою, якою захоче бути, вона створена для будь-якої ролі. Хіба це не найкраща похвала для актриси?

У другій дії з'явилася паризька іспанка з обличчям камеї і вбивчими очима. Я своєю чергою запитав, звідки вона — і мені відповіли, що з'явилася вона з-за лаштунків і звати її Флоріна, але, слово честі, я тому не повірив, стільки було вогню в її рухах, стільки жаги в її коханні! Це — суперниця алькальдоврї дочки, дружина сеньйора, викроєного з плаща Альмавіви, а цього матеріалу вистачить на сотню вельмож із Великих бульварів. Якщо Флоріна й не наділа червоних панчіх із зеленими стрілками та лакованих черевичків, то на ній була мантилья й вуаль, і вона орудувала ними віртуозно — достоту великосвітська дама. Вона блискуче довела, як тигриця може стати кицькою. З ущипливих слів, якими перекидалися дві іспанки, я зрозумів, що відбувається якась драма ревнощів. А коли все розплуталося, алькальдова дурість знову все переплутала. Увесь цей світ смолоскипів, багатів, слуг, фігаро, сеньйорів, алькальдів, дівчат і жінок прийшов у рух: ходили, приходили, виходили, кружеляли, чогось шукали. Вузол зав'язався знову, і я дав йому зав'язуватись, бо обидві жінки — ревнива Флоріна і щаслива Коралі — знов оплутали мене своїми рясними баскіями та мантильями, і я попав до них під п'яту.

Мені пощастило подивитися третю дію, не сталося ніякого лиха, і не треба було втручання поліцейського комісара, і публіка майже не обурювалась, і відтоді я повірив у могутність громадської та релігійної моралі, про яку так дбає наша палата депутатів, удаючи, ніби мораль у Франції на краю загибелі. Я зрозумів, що йдеться про чоловіка, який любить двох жінок, а вони його не люблять, а може, то його люблять дві жінки, а він їх не любить; про чоловіка, який не терпить алькальдів, і алькальди його не терплять, але він, безперечно, бравий сеньйор і когось-таки любить — може, самого себе, а може, господа бога, бо кінець кінцем він іде у ченці. Ну, а якщо ви хочете знати більше, то поспішайте в Драматичну панораму. Ви вже досить підготовлені до того, щоб прийти туди і в перші ж відвідини натішитися звитяжними червоними панчохами, ніжкою, що обіцяє так багато, очима, які випромінюють сонячне світло, грацією парижанки, переодягнутої андалускою, і анда— луски, переодягнутої парижанкою. Потім ви прийдете і вдруге, щоб досхочу натішитися п'есою, і образ старого алькальда змусить вас сміятися до сліз, а образ закоханого сеньйора — плакати. П'еса заслужила успіх подвійно. Автор, як кажуть, написав її разом з одним нашим великим поетом, обравши за принаду успіху двох закоханих красунь — зворушений партер мало не вмер від захвату. Здавалося, ноги дівчаток були промовистіші від автора. Одначе, коли обидві суперниці пішли, всі визнали, що діалог дуже дотепний, а це свідчить про чудові якості п'еси. Ім'я автора публіка вітала оглушливими оплесками, що стурбували архітектора, який збудував залу; але автор, звичний до виверження охопленого захватом Везувію під театральною люстрою, не здригнувся — це був пан де Кюрсі. Актриси протанцювали знамените севільське болеро — колись цей танець пощадили отці Вселенського собору, а нині й цензура поставилась до нього поблажливо, незважаючи на його любо— страєність. Досить одного цього болеро, щоб привабити

усіх дідів, котрі не знають, як прилаштувати рештки свого кохання, і з почуття милосердя я раджу їм добре протерти скельця своїх лорнетів".

Поки Люсьєн писав ці рядки у тій новій незвичайній манері, що викликала цілий переворот у журналістиці, Лусто вигадував статтю на тему звичаїв; називалась вона "Колишній чепурун" і починалася так:

"Чепурун часів Імперії — він, як належить, стрункий і високий; він добре зберігся і носить корсет та орден Почесного легіону. Звати його якось ніби Потле, а щоб утертися до нинішнього двору, барон часів Імперії са— мозванно нагородив себе часткою "дю". Людина мінлива, як і його ім'я, він тепер залицяється до однієї дами із Сен-Жерменського передмістя, ну а колись він був блискучим, послужливим і люб'язним шлейфносецем сестри однієї високої особи, чийого імені я не назву зі скромності. Нині Потле заперечує, що служив при дворі її імператорської високості, але він досі наспівує улюблені романси своєї милої добродійниці..."

Стаття являла собою сплетіння досить безглузвих натяків, звичайних у ті часи. Згодом газети, а надто "Фігаро" дуже вдосконалили цей жанр. Лусто порівняв пані де Баржетон, за якою упадав дю Шатле, з чаплею, і це вже було смішно, незалежно від того, хто ховався за цим прізвиськом, обраним мішенню для кпинів. Шатле був уподібнений чорногузові — чорногуз, закоханий у чаплю! Та чапля не могла пожитися з того кохання: тільки-но чорногуз торкався до чаплі, як вона згиналася в три погібелі. Хто читав цю статтю, не міг утриматися від сміху. Ці глузливі нападки, що повторювалися з номера в номер, мали, як відомо, голосний відгук у Сен-Жерменському передмісті і стали однією з тисячі причин для запровадження суворих законів проти преси.

Через годину Блонде, Лусто і Люсьєн повернулися до вітальні, де розмовляли гості: герцог, посол і чотири жінки, три купці, директор театру і Фіно. Друкарський учень у паперовому ковпаку вже прийшов по матеріал для газети.

— Складачі розійдуться, якщо я їм нічого не принесу, — сказав він.

— Ось тобі десять франків, хай зачекають, — сказав Фіно.

— Якщо я віддам їм гроші, пане, вони займуться п'япографією, і тоді прощай газетаї

— Цей хлопчина міркує так тверезо, аж мене острах бере, — сказав Фіно.

Саме в ту хвилину, коли посол провіщав хлопчаків блискуче майбутнє, увійшли три автори. Блонде зачитав надзвичайно дотепну статтю проти романтиків. Всі посміялися із статті Лусто. Герцог де Реторе порадив доточити до неї похвалу пані д'Еспар, щоб не дуже дратувати Сен-Жерменське передмістя.

— А прочитайте нам, що написали ви, — сказав Фіно Люсьєнові.

Коли Люсьєн, завмираючи від перестрашу, скінчив читати, вся вітальня загриміла оплесками. Актриса кинулася цілувати новонаверненого, троє купців мало не задушили його в обіймах, дю Брюель зі слізьми на очах тиснув йому руку, а директор запросив його до себе на обід.

— Оце вам і діти І — сказав Блонде. — Шатобріан уже прозвав Віктора Гюго

"натхненною дитиною", тому я скажу тільки, що ви людина великого розуму, відваги й смаку.

— Він — працівник вашої газети, — сказав Фіно, подякувавши Етьєнові й кинувши на Люсьєна погляд хазяїна.

— А що ви придумали? — спитав Лусто в дю Брюеля і Блонде.

— Ось витвір дю Брюеля, — сказав Натан.

"Помітивши, як цікавиться публіка віконтом ві конт Демосфен сказав учора: "Може, хоч тепер мені дадуть спокій".

"Один ультрарояліст лаяв промову пана Паск'є,— мовляв, той переспівує усім відомі погляди Деказа. "Це так, але в нього суто монархічні литки",— заперечила йому одна дама".

— Коли такий початок, далі й слухати не треба. Все вийшло чудово, — сказав Фіно. — Біжи, неси копії, — звелів він учневі. — Газета зметана на живу нитку, але це наш найкращий номер, — звернувся він до групи письменників, які вже поглядали на Люсьєна скося.

— Дотепний хлопець, — сказав Блонде.

— Авжеж, стаття гарна, — озвався Клод Віньйон.

— Прошу до столу 1 — сказав Матіфа.

Герцог подав руку Флоріні, Коралі прийняла руку Люсьєна, танцівницю з одного боку вів Блонде, з другого — німецький посол.

Я не розумію, чому ви нападаєте на пані де Бар— жетон і барона дю Шатле? Кажуть, його призначено префектом Шарантп і доповідачем прохань, — сказав німець.

— Пані де Баржетон виставила Люсьєна за двері, мов якогось жевжика, — сказав Лусто.

— Такого красеня? — здивувався посол.

Вечеря, подана на новому сріблі, на севрській порцеляні, на камчатній скатертині, вражала багатством і розкішшю. Страви готував сам Шеве, вина добирав найвідоміший виноторговець із набережної Сен-Бернар, друг Матіфа, Камюзо й Кардо. Люсьєн, що вперше зіткнувся з паризькою пишнотою, безперервно дивувався, але приховував свій подив, як людина великого розуму, відваги й смаку, що нею він був за словами Блонде. Проходячи вітальнею, Коралі шепнула Флоріні:

— Прошу, підпої добре Камюзо, і хай він проспиться в тебе!

— То ти вже обладнала журналіста? — спитала Фло— ріна, вживаючи слово, звичне у мові тих дівчат.

— Ні, любя, я закохалася в нього! — заперечила Коралі, чарівно повівши плечима.

Ці слова уловило Люсьєнове вухо, і доніс їх до нього п'ятий із смертних гріхів. Коралі була одягнена знатливо, і ретельно обміркований туалет підкреслював особливості її вроди, бо кожна жінка неповторна у своїй звабливості. Її сукня, як і сукня Флоріни, була пошита з чудової тканини — з так званого шовкового мусліну, — новинки, яку ліонські фабриканти надіслали в першу чергу Камюзо, своєму паризькому покровителю і голові фірми "Золотий кокон", і протягом кількох днів він був єдиним

власником цієї дивовижі. Отже, кохання й туалет, жіночі креми та парфуми ще збільшили чарівпу вроду щасливої Коралі. Сподівана і доступна втіха непереможно вабить кожне юне створіння. Може, в цій доступ пості і криється вся спокуса пороку, може, в цьому і таємниця тривалої вірності? Вражена незрівнянною красою Люсьєна, Коралі разом з вибухом вулканних пристрастей, що іноді охоплюють цих бідолашних дівчат, несподівано відчула, як у неї в серці розквітло чисте, щире кохання — перше в її житті.

— Я закохалася б у тебе, навіть якби ти був негарний і хворий, — прошепотіла вона Люсьєнові, коли всі сідали до столу.

Які слова для поетаї Камюзона ніби зник, Люсьєн, дивлячись на Коралі, уже його не помічав. І чи міг ухилитися від цього блискучого бенкету юнак, що так прагнув чуттєвих насолод, що зачав у одноманітному провінційному животінні, юнак, якого затягло в паризьку безодню, якого виснажили злидні, роз'ятрила вимушена здержливість, стомило чернече життя на вулиці Клюї і марна праця? Люсьєн був уже мало не в ліжку Коралі, й він уже прилучився до принад газетярства, раніше недоступних для нього. Газету, на яку він довго й марно чатував на вулиці Сантьє, він тепер бачив за столом у подібні веселих молодиків. Газета помститься за всі його прикросі, вона завтра ж пониже двоє сердець. А як він досі прагнув — і марно! — напоїти їх тим самим шалом і розпачем, яким вони його напоїли! Позираючи на Лусто, Люсьєн казав собі: "Осьде справжній друг!" — навіть не здогадуючись, що Лусто вже остерігається його як небезпечного конкурента. Люсьєн сплюхував, показавши всю гостроту свого розуму; безбарвна стаття прислужилася б йому чудово. На відміну від Лусто, якого гризла заздрість, Блонде сказав Фіно, що треба схилитися перед таким яскравим талантом. Цей присуд визначив поведінку Лусто: він вирішив залишитися другом Люсьєна і разом із Фіно визискувати цього небезпечного новачка, не даючи йому вибитися з нужди. Обидва газетярі одразу ж зрозуміли один одного і дійшли мовчазної згоди, судячи з тих коротких фраз, якими вони півго— лосом обмінялися:

— У нього талант!

— Він буде вимогливий!

— О-о!

— Гарзд, гарзд!

— Мені завжди страшно, коли я вечеряю з французькими журналістами, — сказав німецький дипломат із спокійною і статечною доброчесністю, глянувши на

Блонде, з яким він зустрічає в графині де Монкорне. — Вам належить здійснити пророцтво Блюхера.

— Яке пророцтво? — спитав Натан.

— Коли Блюхер у тисяча вісімсот чотирнадцятому році разом із Сакеном досяг вершин Монмартра, — пробачте, панове, що я нагадую про цей фатальний для вас день, — Сакен, великий грубіян, сказав: "О, тепер ми спалимо Париж!" — "Воронь вас боже! Франція загине ось від чого", — відповів Блюхер, показуючи на величезну виразку, що зяяла під їхніми ногами в долині Сени, огорнута вогнями й димом. — Слава

богу, — додав посол, помовчавши, — що в моїй країні нема газет. Я ще досі не отямився від страху, якого нагнав на мене отой хлопець у паперовому ковпаку: в десять років він уже розсудливий, як старий дипломат. І, далебі, мені здається, що сьогодні я вечеряю з левами й пантерами, які виявили мені честь, сховавши свої пазури.

— Так воно і є, — сказав Блонде. — Ми могли б заявити й переконати всю Європу, що сьогодні ввечері ви, ваша світлосте, виригнули змія, що цей змій спокусив мадмуазель Туллію, найгарнішу з наших танцівниць, і звідси перейти до витлумачення Біблії, історії Єви і первородного гріха. Але будьте спокійні — ви наш гість.

— Це було б цікаво! — сказав Фіно.

— Ми могли б надрукувати не одне наукове дослідження про всі види зміїв, що зачайлися в людських серцях, і довести, що особливо вони полюбують оселятися в серцях дипломатів, — сказав Лусто.

. — Ми могли б навіть довести, що один з таких зміїв притаївся в цьому келиху, під вишнями в спирту, — додав Верну.

І ви цьому кінець кінцем повірили б, — сказав Він'йон послові.

— Панове, не випускайте своїх пазурів! — вигукнув герцог де Реторе.

— Вплив і могутність газети ще на своєму світанку" ~ сказав Фіно. — Журналістика нині в дитячому віці, але вона виросте. Через десять років усе підлягатиме гласності. Думка освітить усе, вона...

— Вона все розпаскудить — урвав його Блонде.

— Твоя правда, — сказав Клод Він'йон.

— Вона підноситиме на трон королів, — мовив Лусто.

— І руйнуватиме монархії, — додав дипломат.

— Отже, якби преси не було, — сказав Блонде, — її не варто було б вигадувати. Але вона вже є, і ми живемо з неї.

— Вона вас і погубить, — сказав дипломат. — Хіба ви не бачите, що панування мас, — а ви ж їх нібито просвіщаєте, — перешкоджатиме піднесенню особистості і що, сіючи зерна самосвідомості в умах нижчих класів, ви пожжете бурю і станете її першими жертвами? Що б'ють у Парижі в першу чергу?

— Вуличні ліхтарі! — сказав Натан. — Але ми люди надто скромні, щоб цього боятися: щонайбільше, ми дамо тріщину.

— Ви надто дотепний народ, і жодному уряду не дасте зміцнитися, — сказав посол. — Інакше ви своїми перами завоювали б Європу, ту саму, якої не зуміли втримати мечем.

— Газети — зло, — сказав Клод Він'йон. — Зло можна було б обернути собі на користь, але уряд воліє боротися з ним. Хай-но спробує. Хто зазнає поразки? Це ще побачимо.

— Безперечно, уряд, — сказав Блонде. — Я завжди буду такої думки. У Франції цінують дотеп понад усе, а газети мають зброю сильнішу, аніж дотепність усіх разом узятих дотепників — лицемірство Тартюфа.

— Блонде, Блонде, обережно! — сказав Фіно. — Тут сидять наші передплатники.

— Ти власник одного із складів отруйних речовин, ти й тремти. А я сміюся з ваших лавочок, хоча з них живу.

— Блонде має рацію,— сказав Клод Він'йон.— Замість піднятися до служіння громаді, газета зробилася знаряддям у руках партій, знаряддя стало предметом гендлю, а де. гендлюють, там, як відомо, втрачають і сором, і совість. Кожна газета, як каже Блонде, це лавочка, де торгують словами будь-якого забарвлення, на смак публіки. Якби видавалася газета для горбанів, у ній щодня доводилося б, які добрі та вродливі горбаті люди, які вони потрібні для суспільства. Газета існує не для того, щоб спрямовувати громадську думку, а щоб їй потурати. Тому всі газети рано чи пізно стануть боягузливими, підлими, лицемірними, брехливими й смертоносними — вони вбиватимуть думки, ідеї, людей і завдяки цьому процвітатимуть. Причому зло буде вчинено, а винного не буде — адже газета це щось таке абстрактне.

А нас — мене, Він'йона, тебе, Лусто, тебе, Блонде, тебе,] Фіно,— нас вважатимуть Арістідами, Платонами, Катона^ ми, мужами Плутарха, ми будемо зовсім невинні, ми ВИ-І миємо руки від усякої скверни. Наполеон назвав причину* цього морального — чи аморального, як собі хочете,— яви"*, ща, ось чудові слова, підказані йому вивченням діяльності Конвенту: "Колективні злочини ні на кого не покладають відповідальності". Газета може дозволити собі наймерзен— ніщі вибрики, і ніхто з винуватців не вважатиме себе особисто запламованим.

— Але влада скоро видасть каральні закони, — сказав дю Брюель, — вони вже готуються. і

— Ба! — сказав Натан. — Закон безсилий проти фран^з цузької дотепності, найотруйнішої з усіх отруйних ре-"і човин! !

— Ідеї можна знешкодити тільки ідеями, — сказав— Він'йон. — Хоч терор та деспотизм і можуть придушити французький геній, наша мова чудово пристосована до натяків, до висловлювання подвійного змісту. Що жорстокіші будуть закони, то більших руїн завдаватиме дотепність, як ото вибухи пари в казані із закритим запобіжним клапаном. Припустімо, король зробить щось для добра країни. Якщо газета настроєна проти короля, все припишуть міністрам, і навпаки. Якщо газета замислила зухвалий наклеп, вона пошлеться на хибні відомості. Коли скривджена нею людина надумає скаржитись, вона перепросить за свою вільність. Якщо подадуть у суд, вона заявить, що від неї ніхто не вимагав спростувань; але якби спростувань вимагали, то наштотхнулись би на відмову в жартівливій формі,— вона, мовляв, вважає свій злочин за дрібничку. Нарешті газета висміє свою жертву, якщо та візьме гору. Якщо ж їй трапиться зазнати кари, заплатити надто великий штраф, вона виставить позовника ворогом свободи, рідного краю і просвітництва. Вона переконає всіх, що такий-то — злодій, а потім розтлумачить, що він найчесніша людина у королівстві. Одне слово, її злочини — дрібниці, а її кривдники — потвори! І вона здатна в той чи інший термін змусити своїх читачів усьому повірити. Потім те, що їй не до вподоби, виявиться непатріотичним, і вона завжди матиме рацію. Вона поверне віру в бога проти релігії, а королівську хартію проти короля; глузуватиме з суду, коли її там зачеплять, і хвалитиме його, коли він

потуратиме пристрастям юрби. Щоб залучити перед

платників, вона вигадася найзворушливіші казки і блазнюватиме, як Бобеш перед балаганом. Газета не пошкодує рідного батька, аби тільки якнайдотепніше посмішити і розважити читачів. Вона здатна уподібнитись акторові, якпй поклав у бутафорську урну прах рідного сина, аби плакати на сцені щирими слізьми, або коханці, ладній усім пожертвувати задля свого милого.

— Одне слово, це народ іп'ю'юі — вигукнув, уриваючи Вінньйона, Блонде.

— Народ лицемірний і позбавлений великодушності, — підхопив Вінньйон. — Він вижене зі свого середовища талант, як Афіни вигнали Арістіда. Ми побачимо, що газети, якими спочатку керували люди чесні, згодом попадуть до рук нікчем, що матимуть, проте, терпіння і гумову гнучкість — тобто якості, яких бракує геніям; або навіть опиняться в руках крамарів досить багатих, щоб купити ваше перо. Ми вже й тепер спостерігаємо щось подібне. А через десять років будь-який випускник колегіуму зможе уявити себе великою людиною, він забереться па газетну шпальту, щоб надавати ляпасів своїм попередникам; він стягне їх звідти за ноги і сам сяде на їхнє місце. Наполеон мав рацію, коли надів на пресу намордника. Я ладен побитися об заклад, що коли опозиційним газетам пощастить провести своїх людей до уряду, вони потім скинуть його з допомогою тих самих доказів і тих самих статей, які нині спрямовуються проти короля, і це станеться одразу, як тільки новий уряд у чомусь їм відмовить. А що більше робитиметься журналістам поступок, то вимогливішими ставатимуть газети. Журналістів-вискочнів замінять газетярі голодні й убогі. Болячка ця невилгойна, вона зробиться ще злякис— нішою, ще нестерпнішою, і що дужче гнітитиме це лихо, то покірливіше його терпітимуть — аж доти, доки через надмір газет станеться вавілонське стовпотворіння. Ми всі, скільки нас тут є, знаємо, що цілковитим браком почуття вдячності газети переплюнуть королів, а в спекуляціях і розрахунках вони перевершать най— брудніших гендлярів; і що вони пожеруть усі наші таланти, щоранку змушуючи пас продавати їм екстракт свого мозку, але ми й далі працюватимемо на них, як робітники на ртутних копальнях, як і вони, знаючи, що нас чекає смерть. Он поруч із Коралі сидить юнак... як його

1 Тут: цілком, який він є (іт.).

звати? Люсьєн! Він вродливий, він поет, і, що для нього важливіше, — він розумний; і ось він уже хоче вступити у брудний вертеп продажної думки, іменованій газетами, де він розтринькає свої найкращі задуми, висушить мозок, зіпсує душу, ступить на шлях анонімних підлот, які в словесній війні заміняють військові хитрощі, грабунки, підпали і переходи в табір супротивника — як ото заведено в кондотьєрів. А коли він, як тисячі інших, змарнує свій прекрасний талант задля вигоди пайовиків газети, ці торговці трутизною покинуть його вмирати з голоду, коли він проситиме пити, або від спраги, коли він захоче їсти.

— Дякую, — сказав Фіно.

— Та, боже мій, я знав усе це, — сказав Клод Вінньйон, — і все ж таки я на каторзі, а поява нового каторжника мене тішить. Блонде і я, ми вищі за тих, хто наживається на

наших талантах, а проте вони завжди нас визискуватимуть. Бо в нас під розумом б'ється серце, бо нам бракує нещадної волі експлуататора. Ми ледачі, ми любимо споглядати, мріяти, а вони, розбестивши наш мозок, нас же потім звинуватять у безпутстві.

— Я гадала, що ви будете веселіші! — вигукнула Фло— ріна.

— Флоріна має рацію, — сказав Блонде. — Облишмо лікування громадських болячок тим дурисвітам — державним діячам. Як сказав Шарле: "Плюнути в колодязь? Ніколи!"

— Знаєте, кого мені нагадує Він'йон? — сказав Лусто, кивнувши в бік Люсьєна.— Гладку молодицю з вулиці Пелікан, коли вона каже школяреві: "Мій хлопчику, тобі ще рано сюди ходити..."

Цей дотеп зустріли сміхом, і він сподобався Коралі. Купці, слухаючи, пили та їли.

— Що за нація — добро і зло вживається в ній! — сказав посол герцогові де Реторе.
— Панове, ви марнотратці, які не в змозі проциндрити свої скарби.

Отже, доля потурбувалася, щоб Люсьєна не раз остерегли па слизькому шляху, що вів до безодні. Д'Артез показав поетові інший, благородний шлях праці й намагався розбудити в ньому почуття, які змітають усі перешкоди. Сам Лусто з егоїстичною метою пробував відштовхнути його від журналістики, малюючи газетярів і літераторів у справжньому світлі. Люсьєн не хотів вірити в таке глибоке розтління, але він чув зойки журна

лістів, що оголювали свої виразки, він бачив, як вони працюють, бачив, як анатомують свою годувальницю, і знав, яким вони уявляють своє майбутнє. Того вечора світ журналістики постав перед ним таким, який він є. Перед ним розкрилась уся глибина паризької розтліп— ності, так влучно охарактеризованої Блюхером, але він не сахнувся від страшного видовиська, він у захваті втішався дотепним товариством. Під дамаською крицею своїх пороків, під блискучим шоломом холодного аналізу ці надзвичайні люди таїли в собі якийсь чар і були йому мпліші від поважних і суворих членів Братства. До того ж тут уперше він спізнав принаду розкоші і владу плотських утіх; тут прокинулися його примхливі інстинкти, тут він уперше пив добірне вино, куштував вишукані страви багатой кухні, тут він зустрів у товаристві журналістів посла, герцога та його танцівницю, і обидва вельможі віддали належне страшній потузі газетної братії; Люсьєн відчував неподоланне бажання панувати в цьому світі панів, він почував у собі силу взяти над ними гору. Нарешті тут була Коралі, ошчасливлена його недбалими словами, він дивився на неї прп світлі бенкетних свічок, крізь пару від страв і тумап сп'яніння, й вона здавалася йому самою досконалістю, кохання зробило її ще гарнішою! А ця дівчина й без того була найпривабливішою і пайвродливішою з-поміж паризьких актрис. Братство, цей небосхил благородного розуму, мусило померкнути перед такою сильною спокусою. Гонор, притаманний усім письменникам, був підлещений схваленням знавців: адже Люсьєна розхвалили самі його майбутні суперники! Два такі тріумфи, як успіх статті і перемога над Коралі, могли запаморочити і не таку юну голову. Поки точилася розмова, всі багато їли і ще більше пили. Лусто, сусід Камюзо за столом, двічі чи тричі непомітно для всіх підлив йому до

вина вишневої горілки й під'юджував пити його. Він так спритно все це проробив, що купець нічого не зауважив, хоч і вважав себе в застіллі не меншим хитруном, аніж журналісти. Коли був поданий десерт і гості взялися за шампанське й лікери, дотепи набули надто грайливого характеру. Дипломат, людина досвідчена, як тільки почув перші вольнощі, подав знак герцога і танцівниці, що тут може дійти й до розгнущаних сцен, які завершать оргію. Всі троє зникли. Помітивши, що Камюзю п'яний як чіп, Коралі та Люсьєн, що за вечерею поводитись,

як закохані підлітки, збігли сходами й сіли в фіакр. Камюзю лежав під столом, і Матіфа подумав, що його приятель зник разом з актрисою. Він покинув своїх гостей пити, курити, сміятись і сперечатись, а сам пішов за Флоріною в її спальню. Світанок застукав зненацька тих, хто ще тримався, власне, одного Блонде, невгамовного питця, — він один був спроможний говорити й проголосив, звертаючись до всіх послушлих, тост за рожевоперсту Аврору.

Люсьєн не звик до паризьких оргій; поки вони спускалися сходами, він ще був при розумі, але на свіжому повітрі геть сп'янів і сп'янів огидно. Коралі та її покоївка мусили втягти поета на другий поверх чудового будинку на вулиці Вандом, де жила актриса. На сходах Люсьєн трохи не зомлів, і йому стало зовсім погано.

— Береніко! Швидше чаю! Приготуй чаю! — крикнула Коралі.

— Дарма, це від повітря! — белькотів Люсьєн. — Адже я ніколи стільки не пив.

— Бідолашний хлопчик! Він невинний, як ягня, — казала Береніка, товста нормандка, настільки ж бридка, наскільки Коралі була вродлива.

Кінець кінцем Люсьєн, сам того не тямлячи, опинився в ліжку Коралі. З допомогою Береніки актриса любовно й ніжно роздягла свого поета, як мати роздягає дитину.

— Та дарма, це повітря. Дякую, мамо, — зпай белькотів Люсьєн.

— Як гарно він каже "мамо"! — скрикнула Коралі, цілуючи його волосся.

— Яка радість любити такого янгола, панночко! Де ви його зловили? Я й не думала, що чоловік може бути такий вродливий, — сказала Береніка.

Люсьєнові хотілося спати, він не тямив, де він, і нічого не бачив. Коралі піднесла йому випити кілька чашок чаю, потім дала спокій.

— Ні воротарка, ні хтось інший нас не бачив? — спитала Коралі.

— Ні, я сама відчинила вам двері.

— Вікторія нічого не знає?

— Звідки ж їй знати! — відповіла Береніка.

Через десять годин, уже перед полуднем, Люсьєн прокинувся під поглядом Коралі, що милувалась на сплячого. Поет це відчув. Актриса була ще у вчорашній, але огидно поплямленій сукні, і вона хотіла зберегти її як реліквію. Люсьєн збагнув відданість і чуйність справжнього кохання, яке чекає винагороди. Він глянув па Коралі, і в одну мить Коралі роздяглась і вужем ковзнула до Люсьєна. О п'ятій годині поет знову заснув, приспаний божественними втіхами; він мигцем побачив кімнату актриси, всю білу й рожеву, чарівний витвір розкоші, цілий світ вишуканості й чудес, які затьмарювали все, чому Люсьєн дивувався у Флоріні. Коралі уже встала.

О сьомій годині вона мала бути в театрі, де грала ап— далуску. Вона захотіла ще помилуватися на свого поета, який заснув серед насолод; вона була в захваті і ніяк не могла натішитись благородним коханням, яке, поєднуючи хтивість і серце, серце і хтивість, розпалює і те,

1 те. В цьому обожнюванні коханого, коли дві земні істоти, злиті воедино любов'ю, почувають себе на небесах, було виправдання Коралі. Та яких почуттів не виправдала б надлюдська врода Люсьєна? Стоячи навколішки, Коралі дивилася на заснулого, щаслива своїм коханням, почуваючи себе освяченою ним. Цей захват порушила Береніка.

— Камюзю прийшов! Він знає, пане, що ви тут, — вигукнула вона.

Люсьєн підхопився на ноги, з природної великодушності готовий на все, аби не зашкодити Коралі. Береніка відслонила запону, і Люсьєн опинився в чарівній убиральні; Береніка та її пані в одну мить перенесли туди його одяг. Камюзю уже входив до спальні, як раптом погляд Коралі упав на Люсьєнові чоботи. Береніч потай почистила їх і поставила посушити* біля каміна. Служниця й актриса забули про ці чоботи, що тепер викривали їх. Береніка вийшла, стривожено глянувши на свою господиню. Коралі опустила на козетку й показала Камюзю на м'яке крісло навпроти себе. Добряга, який обожнював Коралі, дивився на чоботи і не зважувався підвести погляду на свою коханку.

"Чи повинен я обуритись через цю пару чобіт і покинути Коралі? Це означало б посваритись через дрібниці. Чоботи всюди є. Правда, було б краще, якби ці чоботи красувалися на вітрині у шевця або прогулювались по бульвару, взуті на чоловічі ноги. Бс^ опинившись тут, вони і при відсутності ніг аж ніяк не свідчать про вірність. Правда, мені п'ятдесят років, і я мушу бути сліпим, як сама любов".

Цей малодушний монолог не заспокоїв Камюзю. Пара чобіт зовсім не нагадувала теперішні полуботки, яких неуважна людина могла б і не помітити. Ні, ті чоботи були пошиті за теперішньою модою — високі, елегантні, з китицями, з блискучими халявами, що особливо сяють на тлі світлих панталон і в яких предмети відбиваються, мов у дзеркалі. Тому ці чоботи кололи очі статечному торговцеві шовком і, треба признатися, кололи йому й серце.

— Що з вами? — спитала його Коралі.

— Нічого, — відповів він.

— Подзвоніть І — сказала Коралі, знущаючись із легкодухості Камюзю. — Береніко! — звернулася вона до нормандки, коли та увійшла. — Дайте мені гачки, я ще раз примірю ці кляті чоботи, і не забудьте ввечері принести їх мені до вбиральні.

— То це... ваші чоботи? — сказав Камюзю, зітхнувши з полегкістю.

— А ви що ж подумали? — спитала вона з гордовитим виразом. — Груба тварюка, чи не уявили ви собі?.. О, звісно, він подумав не знати що! — звернулася вона до Береніки. — Ну й сміхота! Мені дають чоловічу роль у якійсь новій п'есі, а я ще ніколи не вдягалась по-чоловічому. Театральний швець приніс мені ці чоботи, щоб я звикала в них ходити, поки пошиють нові, по нозі. Я вже пробувала їх приміряти, але скільки я з

ними намучилась! А все ж треба спробувати ще раз!

— Так не взувайте їх, якщо вони вам муляють, — сказав Камюзо, якому ці чоботи теж муляли.

— Мадмуазель, та киньте ви ці чоботи, навіщо вам себе мучити? — сказала Береніка. — Вона аж плакала через них, пане! Якби я була чоловіком, у мене кохана жінка ніколи не плакала б. Я б замовила їй чобітки з тонкого сап'яну. Дирекція театру така скупа! Вам слід би самому...

— Так, так, — підтакнув купець. — Коли ви встали? — спитав він у Коралі.

— Оце зараз. Я повернулась лише о шостій годині. Де я тільки вас не шукала! Через вас я не відпускала фіакр сім годин. От як ви про мене дбаєте! Забути про мене заради випивки! Я мушу тепер більше відпочивати, бо гратиму щовечора, поки "Алькальд" даватиме збори. А мені не хочеться, щоб стаття того молодого хлопця виявилася брехнею.

— Той хлопець — справжній красень, — сказав Каві юзо.

— Хіба? Я не люблю таких красунчиків, вони занадто схожі на жінок. І любити вони не вміють, не те що ви, старі дурники-комерсанти. Адже ви вмираєте з нудьги.

— Пане, ви обідатимете з мадмуазель? — спитала Бе— реніка.

— Ні, у мене погано в роті.

— Ви вчора таки нівроку хильнули, татусю Камюзо! По-перше, я не люблю, коли напиваються...

— Ти повинна зробити тому молодому журналістові якийсь подарунок, — сказав купець.

— Звичайно, я волію дарувати, ніж робити те, що робить Флоріна. А тепер, занудо, хоч вас і люблять, забирайтеся геть або подаруйте мені карету, щоб я не гаяла так багато часу.

— Завтра ви одержите карету і поїдете в ній на обід із директором вашого театру в "Роше де Канкаль". В цю неділю нової п'єси не ставитимуть.

— Ходімо, я ще не обідала, — сказала Коралі, ведучи за собою Камюзо.

За годину Люсьєна визволила Береніка, подруга дитинства Коралі, жінка, хоч і огрядна, але тямуща й спритна.

— Лишайтесь тут! Коралі повернеться сама; вона хоч і зовсім прожене Камюзо, якщо він стане вам докучати, — сказала Береніка Люсьєнові. — Але ви радість її серця, ви сущий янгол і ви не захочете її розорити. Мені вона сказала, що вирішила все покинути, піти з цього раю й жити з вами в мансарді. О! Заздрісники та ревнивці вже повідомили її, що у вас жодного су за душею, що ви живете в Латинському кварталі! Я, звісно, вас не кину й поратиму ваше господарство. Але мені хотілося б заспокоїти сердешну дитину. Правда ж, добродію, ви надто розумний, щоб накоїти дурниць? Ох, скоро ви зрозумієте: з цим товстуном — вона стеменний труп, а ви для неї коханий, ви божество, якому вона віддасть і душу. Якби ви знали, яка мила моя Коралі, коли я з пею розучую її ролі! Скільки в ній дитячої зваби! Вона варта того, щоб господь послав їй сД'ного із своїх янголів, адже життя ніколи її не милувало. Вона була така нещасна в

рідної матері, мати була її, а потім продала! Так, добродію, рідна мати продала власну дитину! Якби в мене була донечка, я б ходила за нею, як за моєю Коралі, вона ж мені за дитину. Оце вперше настала для неї щаслива пора, уперше їй так плескали. Ви там щось написали, а на другу виставу вже найняли добру клаку. Поки ви спали, приходив Бролар домовлятися з Коралі.

— Хто цей Бролар? — запитав Люсьєн: йому здалося, ніби він уже десь чув це ім'я.

— Верховода клакерів; він радився з Коралі, в яких місцях її викликати. Флоріна хоч і називає себе подругою Коралі, але може утяти з нею лихий жарт і приписати весь успіх собі. Ну, а на Бульварах тільки й мови, що про вашу статтю. Дивіться, ліжко просто князівське, — додала вона, поправляючи мереживне укривало.

Вона засвітила свічки. При їхньому світлі приголомшений Люсьєн і справді повірив, що він у палаці з чарівних казок "Скарбниці фей". Для оздоблення спальні, для завісок Камюзю повибирав найкоштовніші, найроз— кішніші матерії "Золотого кокона". Поет ступав по королівському килиму. На різьблених меблях із палісандрового дерева тремтіли відблиски світла. На білому мармуровому каміні стояло багато коштовних дрібничок. Коло ліжка лежав килимок із лебединого пуху, обшитий куницею. Чорні оксамитові пантофлі, підбиті пурпуровим шовком, обіцяли втіху ногам автора "Стокроток". Чудова лампа звисала зі стелі, оббитої шовком; скрізь стояли у жардин'єрках вишукані квіти, ніжний білий верес і камелії без запаху. Все тут дихало невинністю. Як можна уявити тут актрису і театральні звичаї? Береніка помітила Люсьєнове сум'яття.

— Правда, гарно? — спитала вона лукаво. — Хіба не краще вам буде кохатися тут, ніж на горищі? Не потурайте її нерозважливості, — додала вона, підсовуючи до Люсьєна чудовий столик із стравами, залишеними від обіду її господині, бо ще одного обіду не замовляли, щоб куховарка не здогадалася про присутність коханця.

Люсьєн добре пообідав. Береніка подала страви на карбованому сріблі, на розфарбованих порцелянових тарілках по луддору штука. Ця розкіш схвилювала його душу, як ото вулична повія хвилює школяра оголеними при— падами і ногами в білих панчохах, що обтягують литки.

— От щасливець цей Камюзю! — скрикнув він.

— Щасливець? — перепитала Береніка. — Та він віддав би всі свої достатки, щоб опинитись на вашому місці й проміняти своє сиве волосся на ваші золоті кучері.

Пригостивши Люсьєна найчудовішим вином, яке Бордо приберігає для багатих англійців, вона запропонувала йому знов прилягти й подрімати, поки повернеться Коралі. Люсьєнові й самому хотілося поніжитись у пишній постелі. Береніка прочитала це бажання у поетових очах і зраділа за свою господиню. Було пів на одинадцяту, коли Люсьєн прокинувся, відчувши на собі закоханий погляд Коралі. Вона була в найзвабливішому пен'юарі. Люсьєн виспався, Люсьєн був тепер п'яний тільки коханням. Береніка вийшла, запитавши:

— О котрій взавтра вас будити?

— Об одинадцятій. Сніданок подаси в ліжко. До другої я не приймаю нікого.

О другій годині наступного дня актриса та її коханець були одягнуті і поводитися так церемонно, ніби поет приїхав із візитом до особи, якій він протегував. Коралі скупала, зачесала, одягла Люсьєна; послала купити йому дюжину гарних сорочок, дюжину краваток, дюжину носовичків у Кольйо і дванадцять пар рукавичок у гарній кедровій скриньці. Почувши стукіт екіпажа біля під'їзду, Коралі з Люсьєном кинулись до вікна. Вони побачили Камюзю, що виходив із розкішної маленької карети.

— Я ніколи не думала, — сказала Коралі, — що можна так зненавидіти людину і всю цю сухозлотицю.

— Я надто бідний і не смію приректи вас на руїну, — сказав Люсьєн, пройшовши у такий спосіб Кавдінську ущелину.

— Бідолашний котику, — сказала Коралі, пригортаючи Люсьєна до серця. — Значить, ти мене любиш?.. Я запросила пана де Рюампре, — звернулася вона до Камюзю, — відвідати мене сьогодні вранці. Я думала, що ми поїдемо всі разом на Єлісейські Поля й обновимо карету.

— їдьте самі, — сумно сказав Камюзю, — я не обідатиму з вами. Сьогодні день народження моєї дружини, а я зовсім про це забув.

— Сердешний Мюзю! Як же тобі буде нудно! — скрикнула Коралі, кидаючись йому на шию.

Вона очманіла від щастя, дізнавшись, що обновить свою чудову карету вдвох з Люсьєном — вони поїдуть разом у Булонський ліс! У своєму захваті вона так пестила Камюзю, що могло здатися, ніби вона його дуже любить.

— Хотів би я мати змогу щодня дарувати вам по кареті, — сказав бідолаха, зітхнувши.

— їдьмо, добродію, вже друга година, — мовила актриса і, помітивши, що хлопець насупився, втішпла його чарівною гримаскою.

Коралі вистрибом збігла по сходах, тягнучи за собою Люсьєна. Камюзю плентався ззаду, наче тюлень, і не міг наздогнати їх. Поет зазнав п'яних радощів: Коралі розцвіла від щастя, вона всіх чарувала своїм сповненим смаку й вишуканості убором. Париж Єлісейських Полів милувався коханцями. В одній з алей Булонського лісу їхня карета зустрілася з коляскою папі д'Еспар і пані де Баржетон, обидві дами здивовано подивилися на Люсьєна, але він відповів їм презирливим поглядом, то був погляд поета, який передчував свою близьку славу і владу. Та мить, коли він одним поглядом видав свої мрії про помсту, які так довго точили йому серце, була однією з найсолодших у його житті, і, мабуть, саме вона вирішила його долю. Люсьєном знову заволоділи фурії гордощів — він захотів повернутись у вищий світ для блискучої помсти, і вся світська марнота, потоптана колись ногами трудівника, члена Братства, знов опанувала його душу. Він зрозумів, чому Лусто так охоче напав у газеті на його ворогів. Лусто потурав його пристрастям, тоді як Братство, цей багатоликий учитель, лише приборкувало їх у ім'я понурої доброчесності та сумлінної праці, яка вже почала здаватись Люсьєнові непотрібною. Праця! Хіба це не смерть для душі жадібною до пасолод? Ось чому письменники так легко віддаються *far niente* бенкетам, улягають

спокусам божевільної розкоші актрис та жінок напівсвіту! Люсьєн відчув непереможне бажання жпти так, як прожив він ці дві безумні ночі.

Обід у "Роше де Канкаль" був чудовий. Люсьєн зустрів тут усіх Флорініних гостей, за винятком герцога й танцівниці, дипломата й Камюзю; замість них було двоє знаменитих акторів і Гектор Мерлеп зі своєю коханкою, чарівною жінкою, на ім'я пані дю Валь-Нобль, найврод— ливішою й найелегантнішою серед жінок, що за тих часів утворювали в Парижі окремий світ і яких тепер із чемності називають лоретками. Люсьєп, проживши останні сорок вісім годин у раю, тепер пожинав успіх своєї

1 Іічогоперобство (ІТ.).

статті. Зустрівши захват і заздрощі, поет віднайшов свій гонор —* думка його заіскрилася, і він став тим Люсьєном де Рюбампре, ЯКИЙ протягом кількох місяців сяяв у літературному й артистичному світі Парижа. Фіно, цей зпавець талантів, який чув їх, як людоджер свіжину, упадав за Люсьєном, намагаючись залучити його до лав підвладних йому журналістів. Люсьєп піддався на лестощі. Коралі помітила викрутні цього ловця талантів і спробувала остерегти Люсьєна.

— Не зв'язуй себе обіцянками, любий, — сказала вона своєму поетові. — Тебе хочуть визискувати. Мп поговоримо ввечері.

— Та пу! — відказав Люсьєн.— Я досить сильний, щоб бути таким самим злим та підступним, як і вони.

Фіно, який, мабуть, не посварився через пробіли з Гектором Мерленом, тепер познайомив його з Люсьєном. Коралі та пані дю Валь-Нобль зустрілися по-дружньому і запобігали одпа перед одною ласкавими словами й послугами. Пані дю Валь-Нобль запросила Коралі з Люсьєном до себе на обід. Гектор Мерлен, найнебезпечніший з усіх присутніх тут газетярів, був маленький, сухий чоловічок зі стиснутими губами. Честолубний аж надміру, заздрісний безмежно, він радів з усякого чужого лиха, використовував сутички між людьми і сам розпалював їх. Він був наділений неабияким розумом, але позбавлений сили волі; а втім, замість волі віп мав інстинкт, який непомильно вказує всім пройдисвітам шлях до золота і влади. Люсьєн і він не вподобали один одного, і не важко було зрозуміти чому. Мерлен мав погану звичку говорити вголос те, що Люсьєн притлумлював навіть у своїх думках. Коли подали десерт, здавалось, усі ці люди поєднані між собою найзворушливішою приязню, хоча кожен вважав себе вищим за всіх. Люсьєн, як нова людина, був у центрі уваги. Розмова точилася відверта. Тільки Гектор Мерлен не сміявся. Люсьєн запитав, у чому причина його стриманості.

— Я бачу, ви вступаєте в літературний світ і журналістику, не розлучившись з юнацькими мріями. Ви вірите в дружбу. А ми всі друзі або вороги залежно від обставин. Ми, не замислюючись, вражаємо один одного зброєю, яка повинна служити лише проти ворогів. Незабаром ви переконаєтеся, що добрими почуттями нічогісінько не досягнеш. Якщо ви добрий, станьте злим. Вудьте сварливим з розрахунку. Якщо ніхто не втаємничував вас у цей верховний закон, я вам його відкрию, тим самим виявивши до вас чималу довіру. Щоб вас любили, ніколи не кидайте своєї коханки раніше, ніж

примусите її трохи поплакати. Щоб досягти успіху в літературі, весь час ображайте всіх, навіть друзів; дошкуляйте їхньому самолюбству, і тоді всі з вами пань—катимуться.

Гектор Мерлен був щасливий, помітивши з Люсьєно— вого облпччя, що його слова пронизали новачка, як лезо кинджала. Почали грати в карти. Люсьєн програв усі свої гроші. Коралі повезла його до себе, і в любощах він забув страшне хвилювання азартної гри, що вже намітила в ньому свою майбутню жертву. Другого дня, вийшовши від Коралі і повертаючись до Латинського кварталу, Люсьєн знайшов у гаманці програні гроші. Спочатку така турботливість Коралі його розгнівила; він хотів вернутись і віддати актрисі образливий подарунок; але він був уже на вулиці Лагарп, на шляху до готелю "Клюні". Він ішов, роздумуючи про вчинок Коралі, він побачив у ньому прояв материнського почуття, яке такі жінки вносять у свою пристрасть. Думка змijenалася думкою, і Люсьєн кінець кінцем вирішив, що він має право прийняти цей подарунок, він сказав собі: "Я люблю її, ми житимемо як подружжя, і я ніколи її не покину". І хто, крім Діогена, не зрозумів би Люсьєнових почуттів, коли він піднімався брудними й смердючими сходами готелю, відмикав скрипучий замок дверей, знов побачив затоптані плити підлоги, жалюгідний камін, страшні злидні й голизну своєї кімнати? На столі лежав рукопис його роману й записка від Данієля д'Артеза:

"Наші друзі майже задоволені вашим твором, любий поете. Вони кажуть, ви можете сміливо показати його друзям і ворогам. Ми прочитали вашу чудову статтю про виставу в Драматичній панорамі; мабуть, ви викликали нею в літературних колах стільки ж заздрості, скільки жалю пробудили в нас.

Данієль"

— Жалю? Що він хоче цим сказати? — скрикнув Люсьєн, здивований підкреслено ввічливим тоном листа. Невже він став чужим для Братства? Скуштувавши вишуканих плодів, піднесених йому Євою театральних лаштунків, він іще більше почав цінувати шану й дружбу своїх друзів із вулиці Чотирьох Вітрів. На якусь мить пост поринув у роздуми; він порівняв своє сучасне, затпснуте між стінами цієї кімнатки, і своє майбутнє — у ппшпх покоях Коралі. Піддаючись павперемін то шляхетним, то ницим спонукам, він сів і почав переглядати свій рукопис, який повернули йому побратими. Як же він здивувався! В кожному розділі вправне й віддане перо цпх великих, досі нікому не відомих людей перетворило його вбогість на багатство. Виразний, стислий, жвавий, нервовий діалог замінив його мляву балаканину, що — як він тепер зрозумів — була пустослів'ям порівняно з розмовами, у яких відчувався дух часу. Упевнений, сміливий пензель надав його досить-таки розпливчастим портретам викінченої чіткості й кольорової виразності; це було пов'язано з важливими явищами людського життя і ґрунтувалося на спостереженнях фізіолога, що походили, певна річ, від Б'яншона і, майстерно висловлені, оживали в літературних образах. Розтягнені описи стали змістовні й яскраві. Він дав своїм друзям недоладне, погано вдягнене дитя, а дістав назад чудову дівчинку в білій сукенці, підперезапу гарною стрічкою, в рожевій хустинці, — чарівне створіння. Ніч застала його зі слізьми на очах; його тяжко вразила

великодушність друзів, він усвідомлював ціпу подібної науки, захоплювався виправленнями, які дали йому в літературі й мистецтві більше, аніж чотири роки читання, порівнянь та досліджень. Безпорадний рисунок, майстерно виправлений упевненим штрихом митця, завжди промовляє більше за всі теорії та спостереження.

— Оце так друзі! Оце серця! Як мені пощастило! — вигукнув він, згортаючи рукопис.

У невимовному пориві, властивому поетичним і діяльним натурам, він подався до Даніеля. Піднімаючися сходами, він, однак, подумав, що вже не такий гідний цих сердець, яких ніщо не могло збити зі шляху честі. Внутрішній голос підказував йому, що якби Даніель закохався в Коралі, він би ніколи не стерпів її стосунків із Камюзом. Він знав і про глибоку відразу Братства до газетярів, а сам уже вважав себе журналістом. Люсь— ен застав у д'Артеза усіх своїх друзів, крім Мєро, який щойно пішов; на їхніх обличчях відбивався глибокий розпач.

— Що з вами, друзі мої? — спитав Люсьєн.

■— Ми дізналися про страшну катастрофу — найбільший розум нашої епохи, наш улюблений друг, той, хто два роки був нашим світочем...

— Луї Ламбер? — вимовив Люсьєн.

— У стані каталепсії, і нема жодної надії, — сказав Б'яншон.

— Він помре, не відчуючи свого тіла, витаючи в небесах, — урочисто додав Мішель Кретьєн.

— Він помре, як жив, — сказав д'Артез.

— Його спалила любов, вогнем охопивши його могутній мозок, — озвався Леон Жіро.

— Так, — промовив Жозеф Брідо, — вона підняла його у високості, яких не сягає наш зір.

— Ми гідні жалю, — сказав Фюльжанс Рідаль.

— Може, він одужає! — вигукнув Люсьєн.

— Судячи з того, що нам повідомив Мєро, одужання неможливе, — відповів Б'яншон. — Його мозок став ареною таких рідкісних явищ, проти яких медицина без— еила.

— Проте є ж засоби... — сказав д'Артез.

— Засоби є, — відповів Б'яншон. — Але тепер він уражений лише каталепсією, а можна привести його в стан ідіотизму.

— Якби можна було запропонувати генієві зла на обмін іншу голову, я віддав би свою! — вигукнув Мішель Кретьєн.

— А що сталося б із європейською федерацією? — заперечив д'Артез.

— Твоя правда, — сказав Мішель Кретьєн, — людина передусім належить людству.

— Я прийшов сюди із серцем, сповненим вдячності, — промовив Люсьєн. — Ви обернули мої мідяки па золото.

— Вдячність! За кого ти нас маєш? — сказав Б'ян— шоп.

— Це зробило нам приємність, — зауважив Фюльжанс.

— Отже, ви тепер газетяр? — сказав Леон Жіро.— Відлуння вашого дебюту досягло Латинського кварталу.

— Ще не зовсім, — відповів Люсьєн.

— О, тим краще! — озвався Мішель Кретьєн.

— Я ж вам правду казав, — зауважив д'Артез. — Люсьєновв серце знає ціну чистому сумлінню. Хіба це не зміцнює духу, коли, схиляючи увечері голову на подушку, можеш сказати: "Я не засудив чужого творіпия,

я по став причиною чийогось горя; мій розум пе поранив, як той кинджал, нічії невинної душі; мій сміх не зруйкував нічийого щастя, ба навіть не засмутив бла— жепі;ої дурості, не потривожив душевного спокою генія; я зи важив легкими перемогами епіграм, парешті, я ніде не поступився своїми переконаннями!"

— Але я думаю, така втіха доступна й для того, хто пише в газету, — сказав Люсьєн. — Якщо я пе знайду інших засобів до існування, мені доведеться зважитись і на це.

— О! О! О! — скрикнув Фюльжанс, підвищуючи тон з кожним вигуком.— То ми здаємося?

— Він стане журналістом, — серйозно сказав Леон Жіро. — Ох, Люсьєне! Якби ти захотів працювати з нами! Ми збираємося видавати газету, де ніколи пе будуть зневажені правда і справедливість, де ми розвиватимемо теорії, корисні для людства, і, може, ти...

— У вас не буде жодного передплатника, — з макіавеллівською підступністю зауважив Люсьєн, перебиваючи Леона.

— У нас буде їх п'ятсот, але вартих п'яти тисяч, — відказав Мішель Кретьєн.

— Для цього вам треба багато грошей, — зауважив Люсьєн.

— Ні, — сказав д'Артез, — не грошей, а відданості.

— Тхне крамницею парфумів, — вигукнув Мішель Кретьєн, який, скорчивши кумедну міну, понюхав Люсьєнового чуба. — Тебе бачили в пишній кареті на пару коней, гідних великосвітського джэнджика, разом із полюбовницею вельмож Коралі.

— А хоча б! — відповів Люсьєн. — Що в тому поганого?

— Погано вже те, що ти про це запитуєш! — вигукнув Б'яншон.

— Я зичив би Люсьєнові Беатріче, — сказав д'Артез, — шляхетну жінку, що стала б йому підпорою в житті...

— А хіба любов не всюди однакова, Данієлю? — озвався поет.

— О! В цьому я аристократ, — сказав республіканець Мішель Кретьєн.— Я не зміг би кохати жінку, яку актор на сцені цілує прилюдно, якій за лаштунками кажуть "ти", яка принижується перед партером, усміхається й танцює, заголюючи спідничку, надягає чоловіче вбрання, показуючи те, що я хочу бачити сам-один.' Коли б я й покохав таку жінку, їй би довелося кинути театр, і я очистив би її своєю любов'ю.

— А якби вона не могла піти з театру?

— Я вмер би з печалі, з ревнощів, з безмірного страждання. Любов не можна вирвати з серця, як виривають зуба.

Люсьєн спохмурнів і замислився. "Коли вони дізнаються, що я терплю Камюзю, вони мене зневажатимуть", — подумав він.

— Ну що ж, — із страхітливою добродушністю сказав йому завзятий республіканець, — з тебе може вийти письменник, але ти назавжди залишишся людиною пе— серйозною.

Він узяв капелюха й вийшов.

— Який Мішель Кретьєн брутальний, — сказав поет.

— Брутальний і корисний, як інструмент дантиста, — озвався Б'яншон.— Мішель заздалегідь бачить твоє майбутнє і, може, зараз, ідучи вулицею, оплакує тебе.

Д'Артез був лагідний і уважний, він намагався підбадьорити Люсьєна. Через годину поет покинув Братство; його мучило сумління, воно кричало йому: "Ти будеш газетярем!" — як відьма кричала Макбетові: "Ти будеш королем!" Вийшовши на вулицю, Люсьєн глянув на вікна працелюбного д'Артеза, в яких мерехтіло бліде світло, і пішов додому із щемом у серці й збентеженою душею. Якесь передчуття казало йому, що він востаннє пригорнув до серця своїх справжніх друзів... Звернувши з майдану Сорбонпп на вулицю Клюні, він помітив екіпаж Коралі. Вона проїхала з бульвару Тампл до Сор— бонні тільки для того, щоб глянути па свого поета, побажати йому доброго вечора. Люсьєн застав кохану в сльозах, зворушену бідністю його мансарди; їй хотілося бути такою ж убогою, як її милий; вона плакала, вкладаючи його сорочки, рукавички, краватки та носовички в нужденний готельний комодик. Її розпач був такийиі щирий, такий глибокий і свідчив про таке палке кохап— ня, що Люсьєн, якого щойно картали за зв'язок із актрисою, побачив у Коралі святу, ладну заради нього одягнутись у волосяницю злиднів. Щоб павідати друга, це чарівне створіння знайшло привід; їй треба повідомити його, що компанія Камюзю, Коралі та Люсьєна влаштовує відплатну вечерю компанії Матіфа, Флоріні й Лусто і спитати, чи не хоче він запросити когось корис— пого йому. Люсьєн відповів, що порадиться з Лусто. За кілька хвилин актриса пішла, приховавши від поета, що внизу в екіпажі її чекає Камюзю. Другого дня о восьмій годині Люсьєн пішов до Лусто, не застав його вдома й подався до Флоріні. Журналіст і актриса прийняли свого приятеля у прегарній спальні, де вони влаштувалися по-сімейному, і втрьох прекрасно поснідали.

— Послухай, друже, — сказав Лусто, коли вони сілп за стіл і Люсьєн сповістив про вечерю в Коралі. — Раджу тобі поїхати зі мною до Фелісьєна Верну, запросити і його й заприятелювати з ним, якщо тільки можливо заприятелювати з таким пройдисвітом. Може, Фелісьсп допоможе тобі проникнути в політичну газету, де він пече фейлетони: там ти зможеш процвітати, друкуючи великі статті у верхніх шпальтах газети. Цей листок, як і наш, належить ліберальній партії, ти станеш лібералом, ця партія популярна; а захочеш згодом перекинутися на бік уряду, ти вигадась тим більше, чим дужче тебе боятимуться. Невже Гектор Мерлен і пані дю Валь— Нобль пе запросили тебе й Коралі на обід до себе, де бувають велике папство, світські чепуруни та мільйонери?

— Звичайно, запросили, — відповів Люсьєн. — І мене з Коралі, і тебе з Флоріною.

Люсьєн та Лусто після спільної гульні в п'ятницю та обіду в неділю перейшли на "ти".

— От і гаразд, значить, ми зустрінемося з Мерленом у редакції; цей молодець піде слідами Фіно — ти добре зробиш, коли трохи повпадаєш за ним. Запроси на вечерю Мерлена з його коханкою — він тобі згодом стане в пригоді. Ненависникам усі потрібні, і він зробить тобі послугу, щоб при нагоді використати твоє перо.

— Ваш дебют у газеті наробив багато галасу, тепер у вас не буде жодних перешкод,— сказала Флоріна Люсьєнові. — Користайтесь з успіху, інакше про вас скоро забудуть.

— Діло зроблено! — вів далі Лусто. — Велике діло. Фіно, цей нездара, став директором і головним редактором тижневика Доріа, власником шостої частки паїв, яка дісталася йому задарма, і він отримуватиме шістсот франків місячно. Я ж, хлопче, з нинішнього ранку головний редактор нашої газетки. Все сталося точно так, як я обміркував того вечора. Флоріна впоралася чудово, вона заткне за пояс і князя Талейрана.

— Ми пануємо над чоловіками, користуючись їхньою жагою, — озвалася Флоріна. — Дипломати грають лише па їхньому самолюбстві, на їхньому прагненні похизуватись, а ми граємо на їхній слабості, тому ми дужчі.

— На закінчення, — сказав Лусто, — Матіфа єдиний раз у житті спромігся на дотеп, він сказав: "Комерція — скрізь комерція!"

— Маю підозру, що цю думку підказала йому Флоріна! — вигукнув Люсьєн.

— Отже, любий, — провадив Лусто, — ти тепер вийшов на широкий шлях.

— Ви народилися в сорочці, — сказала Флоріна. — Скільки молодиків у Парижі не один рік оббивають пороги редакцій і не можуть притулити в газету жодної своєї статейки! У вас діло пішло, як у Еміля Блонде. Не мине й півроку, як ви почнете кирпу гнути, — глузливо усміхнувшись, додала вона на своєму жаргоні.

— Я вже три роки в Парижі, — сказав Лусто, — й тільки з учорашнього дня Фіно дає мені як редакторові певних триста франків на місяць, платить по сто су за шпальту і сто франків за аркуш у своєму тижневику.

— Чого ж ви мовчите?.. — скрикнула Флоріна, дивлячись на Люсьєна.

— Ще побачимо... — сказав Люсьєн.

— Та що ти, друже? — сказав Лусто з ображеним виглядом. — Я влаштував для тебе все, як для рідного брата, але за Фіно я не відповідаю. Не мине й двох днів, як його обступлять десятки шалапутів, які пропонуватимуть свої послуги. Я поручився за тебе, можеш відмовитись, коли хочеш. Ти сам не розумієш свого щастя, — правив далі журналіст, помовчавши. — Ти ввійдеш до згуртованої групи, де товариші нападають на своїх ворогів зразу в кількох газетах і взаємно допомагають один одному.

— Передусім навідаємо Фелісьєна Верну, — сказав Люсьєн, який поспішав ближче зійтися з цими небезпечними коршаками.

Лусто послав по кабріолет, і друзі поїхали на вулицю Мандар. Верну мешкав на третьому поверсі, і Люсьєн дуже здивувався, заставши цього злостивого, зневажливого

й пихатого критика в звичайнісінькій міщанській їдальні, обклеєній дешевими шпалерами, що зображували цегляний мур, де-не-де обліплений мохом; по стінах висіли поганенькі гравюри в позолочених рамах; Верну сидів за столом разом із негарною жінкою — певна річ, дружбною — та з двома дітлахами, посадженими на високі стільці з перекладаиною, щоб шибеники не попадали. Захоплений зненацька, Фелісьєн у своєму ситцевому халаті, перешитому із старої жіночої сукні, виглядав Україні невдоволеним.

— Ти вже снідав, Лусто? — спитав господар, пропонуючи Люсьєнові стільця.

— Ми оце від Флоріни, — сказав Етьєн, — і там поснідали.

Люсьєн розглядав пані Верну, що скидалася на добродушну опасисту куховарку, досить білолицю, але дуже вульгарну. Поверх нічного чепчика, зав'язаного нижче підборіддя поворозочками, з-під яких випиналися пухкі щоки, пані Верну була пов'язана фуляровою хустиною; застебнутий біля коміра на один гудзик капот звисав рясними складками і обгортав її так нечупарно, що вона нагадувала тумбу. З надміру здоров'я, що доводило її до розпачу, рум'янець на повних щоках набув фіолетового відтінку, а пальці на руках дуже нагадували сосиски. Побачивши цю жінку, Люсьєн зрозумів, чому Верну в товаристві грав таку непримітну роль — вій соромився своєї дружини. Він не міг кинути жінки й дітей, але мав надто поетичну натуру, щоб не страждати від цього, і, вічно невдоволений самим собою, переносив своє невдоволення на геть усе; саме тому Верну нікому не прощав успіху. Люсьєн збагнув, чому з обличчя цього заздрісника не сходив жовчний вираз, чому цей журналіст завжди сипав такими ядучими дотепами і різкими, вигостреними, мов стилет, словами.

— Прошу до кабінету, — сказав Фелісьєн, підводячись. — Мова піде, я думаю, про справи літературні.

— І так, і ні, — відказав Лусто. — Мова, старий, піде про вечерю.

— Я прийшов, — сказав Люсьєн, — за дорученням Коралі...

Почувши це ім'я, пані Верну підвела голову.

— ...вона запрошує вас до себе на вечерю наступного понеділка, — казав далі Люсьєн. — Там ви зустрінетесь із тим самим товариством, що й у Флоріни, крім того, будуть пані дю Валь-Нобль, Мерлен та інші. Трохи пограємо в карти.

— Але, друже мій, на той день ми вже пообіцяли бути в пані Магудо, — нагадала дружина.

— Ну то й що? — відказав Верну.

— Як ми не прийдемо, вона образиться, а ти ж радів, що через неї зможеш дисконтувати векселі свого видавця.

— Ось, маєш, жінка, котра ніяк не може збагнути, що вечеря, яка починається опівночі, не може перешкодити вечірці, що кінчається об одинадцятій. І я мушу працювати поруч із нею, — додав він.

— У вас така багата уява! — сказав Люсьєн і цією фразою здобув собі в особі Верну смертельного ворога.

— Значить, ти прийдеш, — казав далі Лусто, — але це ще не все. Пан де Рюампре

тепер один із наших, прилаштуй його в свою газету, відрекомендуй там як хлопця здібного, здатного займатися високою літературою, щоб він міг друкувати у вас принаймні дві статті па місяць.

— Гаразд, якщо він погодиться бути нашим спільником, якщо захищатиме наших друзів і нападатиме на наших ворогів, як ми станемо нападати на його ворогів. Якщо так, сьогодні я поговорю про нього в Опері, — відповів Верну.

— Отже, до завтра, друже, — сказав Лусто, потискуючи руку Верну з виявом найщирішої приязні. — А коли виходить твоя книжка?

— Це залежить від Доріа, — відповів батько родини. — Я її Б же закінчив.

— І ти задоволений?

— І так, і ні...

— Ми забезпечимо успіх, — сказав Лусто, підводячись і вклоняючись дружині свого товариша.

Приятелі поквапилися піти, бо діти якраз зчинили галасливу сварку: вони билися ложками, бризкали в обличчя одне одному супом.

— Ти бачив, друже, жінку, — сказав Лусто, — яка, сама того не відаючи, стала причиною великих спустошень у світі літератури. Бідолаха Верну не може простити нам своєї дружини. З погляду громадських інтересів його треба було б визволити від неї. Тоді ми уникнули б цілої зливи нищівних статей, епіграм із приводу чужого успіху, чиеїсь удачі. Яким ти станеш, маючи на шії таку жінку та ще двох бешкетливих голопуцьків? Ти бачив Рігодена в Пікаровій п'єсі "Дім розігрується в лотерею"?.. Як і Рігоден, Верну сам не битиметься, а змусить битися інших; він ладен виколоти собі око, аби тільки виколоти

обидва у свого найкращого друга; ти ще побачиш, як він топче будь-який труп, тішитися з будь-чийого лиха, нападає на князів, на герцогів, на маркізів, на дворянство, бо сам віп простого роду; як він нападає на всіх неодружених і знай торочить про мораль, про сімейні радощі та обов'язки громадянина. Коротше, цей високоморальний критик не щадить нікого, навіть дітей. Він живе на вулиці Мандар разом із жінкою, створеною для ролі "мама— муші" в "Міщани'ні-шляхтичі", та двома малими Верну, гидкими, як парші; він прагне висміювати Сен-Жерменсь— ке передмістя, куди нога його не ступить, і вкладати в уста герцогинь говірку своєї дружини. Ця людина, яка завжди рада зняти галас проти єзуїтів, паплюжити двір, приписавши йому намір ПОНОВИТИ права феодалів та право первородства; він проповідуватиме хрестовий похід за рівність, хоча не вірить, щоб хтось був рівнею йому самому. Якби він був нежонатий, якби виїздив у світ, якби мав показний вигляд прикрашених орденом Почесного легіону роялістських поетів, він був би оптимістом. У журналістиці знайдеться тисяча таких відправних точок. Цю велику катапульти пускає в хід дріб'язкова ненависть. Чи не пропала в тебе охота женитися? Верну втратив серце, він тепер — суцільна жовч. Тому він — справжній газетяр, двоногий тигр, ладний усіх розтерзати, так мовби його перо оскаженіло.

— Він женоненависник, — сказав Люсьєн. — А є в нього талант?

— Ні, але він дуже здібний до статей. Верну натоптаний статтями — він завжди писатиме тільки статті і більше нічого. З його прози книжки не створиш — хоч би скільки ти працював над нею. Фелісьєн не здатен виносити свій твір, розташувати його частини й гармонійно ввести дійові особи в загальний план, розгорнути його й довести до розв'язки; в нього є задум, але він не знає життя; герої у нього завжди надумані — хай там скільки вони розбалакують та філософують; нарешті, його стиль наскрізь штучний, пишномовна фраза розвалюється від найменшого уколу критики. Ось чому він боїться газет, як боїться їх усякий, хто тримається на поверхні лише за допомогою дурнів та на пузирях незаслуженої хвали.

— Ти склав цілу статтю! — вигукнув Люсьєн.

— Такі статті, мій голубе, можна тільки виголошувати, але писати їх не слід.

— Ти уже говориш як головний редактор, — сказав Люсьєн.

— Куди тебе відвезти? — спитав Лусто.

— До Коралі.

— А-а! Ми закохані! — сказав Лусто. — Даремно. Хай Коралі буде для тебе тим самим, чим є для мене Флорі— на, — ключницею. Свобода над усе!

— Ти спокусиш і святого! — сміючись, мовив Люсьєн.

— Демонів не спокушають,— відповів Лусто.

Невимушений тон нового приятеля, його легке ставлеп-

пя до життя, його парадокси, у формі яких він викладав науку паризького макіавеллізму, непомітно впливали на Люсьєна. Власне, поет розумів небезпеку подібних поглядів, але разом з тим відчував, що керуватися ними в житті вигідно. Доїхавши до бульвару Тамплъ, приятелі домовилися знову зустрітись у редакції газети десь між четвертою і п'ятою годинами; туди, безперечно, мав прийти і Гектор Мерлен.

На той час Люсьєн був уже цілком під чарами кохання — адже куртизанки, коли їх захоплює справжня пристрасть, уміють проникати в найпотаємніші куточки нашої душі, з лагідною поступливістю скоряючись усім нашим забаганкам і потураючи нашим слабостям, з яких вони черпають свою силу. Люсьєн прагнув паризьких утіх, він устиг полюбити легке життя, безтурботне й розкішне, яке влаштувала для нього актриса у своїй затишній оселі.

У Коралі Люсьєн застав Камюзю — обоє були в пречудовому настрої. Театр Жімназ запропонував актрисі зразу після великодня ангажемент, чітко зазначені умови якого перевершили всі сподівання Коралі.

— Цю радість ми завдячуємо вам, — сказав Камюзю.

— О, звичайно! Якби не він, "Алькальд" провалився б! — вигукнула Коралі. — Без його статті мені довелося б грати в бульварних театриках ще років шість!

І Коралі палко обняла Люсьєна, не звертаючи найменшої уваги на Камюзю. Актриса просто не могла втриматися від цього вияву ніжності, в її пориві було щось чарівливо принадне — вопа кохала! Камюзю опустив очі — а хто не опускає їх у хвилину прикрого смутку! — і раптом помітив на шві Люсьєнових чобіт кольорову нитку, якою мали звичай позначати свої вироби знамениті шевці того часу, — вона чітко виділялася

темно-жовтою мережкою на лискучому чорному тлі халяв. Незвичайний колір

ІТІЄЇ питки уже був привернув увагу торговця шовком, коли його вразила незбагненна поява біля каміна Коралі чоловічих чобіт. Тоді ж таки Камюзю прочитав на м'якій білій шкірі підкладки витиснене чорними літерами прізвище уславленого в ті часи шевця та його адресу: "Ге, вулиця Мішодьєр".

— У вас гарні чоботи, добродію,— сказав він Люсьєс— пові.

— У нього все гарне, — заявила Коралі.

— Я хотів би зробити замовлення у вашого шевця.

— ПхеІ — вигукнула Коралі. — Як це тхне вулицею Бурдонне — запитувати адресу шевця! Невже ви станете носити такі чоботи, наче молодий хлопець? Хочете виставити себе на посміх? Ходіть ото у своїх чоботях із закатами, вони дужче пасують статечному чоловікові, ЯКИЙ має дружину, дітей, коханку.

— І все ж таки, якби ви скинули один чобіт, добродію, я був би вам вельми вдячний, — затявся на своєму Камюзю.

— Я потім не взую його без гачків, — відповів Люсьєн, почервонівши.

— Береніка піде купити гачки, вони тут згодяться, — сказав торговець глузливым голосом, у якому, проте, бринів розпач.

— Татусю Камюзю, — мовила Коралі, кинувши на купця погляд, сповнений жорстокої зневаги, — майте мужність чесно признатись у своїй нищій підозріливості. Ну ж бо, кажіть напрямки! Вам здається, що Люсьєнові чоботи схожі на мої? Я забороняю вам скидати чоботи, — обернулась вона до поета. — Справді, пане Камюзю, справді це ті самі чоботи, які тоді стояли біля мого каміна! А той, хто їх скинув, тим часом ховався в моїй туалетній кімнаті. Авжеж, авжеж, він ночував у мене. Бо ви ж це подумали, хіба ні? Ну і думайте собі, я навіть рада. Бо так воно й було. Я вас зраджую. Ну то й що? Мені це подобається! Вам зрозуміло?

Вона проказала все це спокійно, не гніваючись, і сіла, безтурботно позираючи то на Камюзю, то на Люсьєна, які не сміли глянути один на одного.

— Я повірю всьому, що ви мені скажете, — мовив Камюзю. — Не жартуйте, я беру свої слова назад.

— Або я підла безсоромниця й через те кинулась йому на шию, або я нещасливе створіння і уперше в житті покохала, про що мріють усі жінки. І в тому, і в тому разі мене слід або покинути, або приймати такою, яка яв,— сказала Коралі з царственным жестом, який розчавив бідолашного торговця.

— Про що це вона? — спитав Камюзю; з виразу Люсьєс— пового обличчя він зрозумів, що Коралі не жартує, і благав, щоб йому сказали неправду.

— Я кохаю панну Коралі, — мовив Люсьєн.

Почувши ці слова, сказані схвильованим голосом, Коралі кинулась своєму поетові на шию, обняла його й обернулась, явивши очам Камюзю прегарну картину двох закоханих.

— Сердешний Мюзю, забирай усе, що ти мені дав, я нічого твого не хочу, я до нестями закохалася в цього хлопчика, і не за його розум, а за його красу. Краще я

житиму з ним в убогості, аніж з тобою в розкошах.

Камюзо впав на крісло, затулив обличчя долонями і не сказав ні слова.

— Хочете, щоб ми звідси пішли? — запитала вона з жорстокою байдужістю в голосі.

У Люсьєна мороз пішов поза спиною на думку, що доведеться взяти собі на плечі такий тягар: актрису, жінку, домашнє господарство.

— Залишайся, Коралі, тут усе належить тобі, — сказав купець тихим і журним голосом, що виходив із самих глибин душі. — Я нічого в тебе не заберу. Правда, обставини тут на шістдесят тисяч франків, але я навіть припустити собі не можу, щоб моя Коралі жила в злиднях. І все ж таки тобі доведеться нелегко. Пан де Рюбампре, хоч який великий у нього талант, утримувати тебе не зможе. Ось що означає бути старим — нещаслива наша доля! Дозволь, Коралі, я хоч іноді відвідуватиму тебе. Я ще можу тобі згодитися, та й, відверто признаюся, без тебе мені несила жити.

Лагідне смирення бідолахи, якого позбавили щастя в ту саму мить, коли він почував себе на вершині блаженства, глибоко розчулило Люсьєна. Але Коралі лишилася незворушна.

— Приходь, мій сердешний Мюз, приходь, коли хочеш, — сказала вона. — Я більше тебе любитиму, коли не буду змушена вдаватися до обману.

Камюзо був начебто задоволений, що його не прогнали з цього земного раю; хоч віднині йому судилося тут тільки страждати, але він мав надію колись поновити свої права, покладаючись на мінливості паризького життя та на спокуси, які підстерігали Люсьєна. Старий хитрун подумав, що рано чи пізно цей юний красень дозволить собі невірність, і саме для того, щоб шпигувати за ним, щоб згубити його в очах Коралі, віп і хотів лишитися їхнім близьким приятелем. Така ницість справжньої пристрасті вжахнула Люсьєна. Камюзо запропонував пообідати у Вері, в Пале-Роялі, і його запрошення прийняли.

— Яке щастя! — вигукнула Коралі, коли Камюзо пішов. — Забудь свою мансарду в Латинському кварталі — ти оселишся тут! Ми більш не розлучатимемося. Про людське око наймеш собі квартиру на вулиці Шарло, і якимось воно та буде!

Вона пішла у плавний іспанський танець — і кожен її порух видавав палку пристрасть.

— Я зможу заробляти п'ятсот франків у місяць, якщо працюватиму наполегливо, — сказав Люсьєн.

— Стільки ж маю і я в театрі, не рахуючи разових виплат. Камюзо вдягатиме мене й далі — він мене любить! На півтори тисячі франків на місяць ми житимемо, як креси.

— А копії, а кучер, а лакей? — спитала Береніка.

— Я влізу в борги! — вигукнула Коралі.

І затанцювала джигу — разом з Люсьєном.

— Отже, мені слід прийняти всі пропозиції Фіно! — заявив Люсьєн.

— То їдьмо, — сказала Коралі. ■ — Я вдягнуся й відвезу тебе до редакції. Потім зачекаю в кареті на бульварі, поки ти залагодиш свої справи.

Люсьєн сів на канапу. Дивлячись, як актриса вдягається й чепуриться, він поринув

у серйозні роздуми. Чи не краще було б дати Коралі повну волю, ніж узяти на себе обов'язки подібного шлюбу? Але вона була така гарна, така струнка і приваблива, що він захопився мальовничими картинами цього богемного життя і кинув рукавичку в обличчя фортуни. Береніка дістала наказ потурбуватися про переїзд і влаштування Люсьєна. Потім, охоплена бурхливою радістю, прекрасна і* щаслива, Коралі повезла свого коханого поета через увесь Париж на вулицю Сен-Фіакр. Люсьєн швидко піднявся сходами і з виглядом хазяїна зайшов до редакції. Гарбуз і досі стовбичив зі стосом проштемпельованого паперу па голові; старий Жірудо знову лицемірно повідомив, що в редакції нікого нема.

— Але ж працівники газети мають десь зустрічатись у редакційних справах? — сказав Люсьєн.

— Можливо, але редакція мене не стосується, — заявив капітан імператорської гвардії і заходився перегляд дати бандеролі, мугикаючи своє одвічне "брум, брум!", ^

У цю мить з волі випадку — от тільки щасливого нещасливого? — з'явився Фіно; він прийшов сказати Жі-1 рудо, що міняє місце служби, і доручити йому охорону* своїх інтересів. ■'

— З цим добродієм можна без дипломатії, він наш] працівник, — сказав Фіно дядькові, потискаючи Люсьє— нові руку.]

— Ага, то ви уже працівник газети! — вигукнув Жі— • рудо, здивований люб'язною поведінкою племінника. — Бачу, вам пощастило влаштуватися сюди без мороки.

— Я хочу сам про все з вами домовитися, щоб Етьєп вас не обшахрував, — сказав Фіно, лукаво подивившись на Люсьєна. — За кожну статтю, в тому числі й за театральні рецензії, ви матимете по три франки за шпальту.

— Ти ще нікого не брав на таких умовах, — сказав Жірудо, з подивом глянувши на Люсьєна.

— Йому буде доручено чотири театри на Бульварах, а ти стежитимеш, щоб у нього не перехоплювали ложі та щоб йому приносили квитки. Хоча краще, коли квитки надсилатимуть вам додому — так і розпорядіться, — сказав він, обертаючись до Люсьєна. — Крім критики, ви зобов'яжетеся протягом року писати в нашу газету невеличкі статті на різні теми. Десять статей щомісяця — за п'ятдесят франків. Не заперечуєте?

— Ні,— сказав Люсьєн, у якого, власне, не було вибору.

— Складайте угоду, дядечку, — мовив Фіно, звертаючись до касира.— Перед тим як піти, ми її підпишемо.

— А хто він, оцей добродій? — запитав Жірудо, підводячись і скидаючи чорну шовкову шапочку.

— Пан Люсьєн де Рюампре, автор статті про "Алькальда", — сказав Фіно.

— Та у вас тут справжній скарб, юначе! — вигукнув старий солдат, поплескавши Люсьєна по лобі. — Я не літератор, але вашу статтю прочитав із превеликою втіхою. Оце паписали, так написали! Яке у вас легке перо! Я зразу подумав: "Ну, тепер у нас побільшає передплатників". І справді, ми прилаштували аж півсотні примір— пиків.

— Моя угода з Етьеном "Пусто готова до підпису? Обидва примірники? — запитав Фіно у свого дядька.

— Готова, — відповів той.

— Угоду, яку я підпишу з паном де Рюбампре, познач учорашнім днем, ми поставимо Лусто перед фактом.

Фіпо приязно взяв свого нового працівника під руку, що вельми сподобалося поетові, й повів його вгору по сходах, кажучи:

— Тепер ваше становище тут міцне. Я сам познайомлю вас із моїми працівниками. А ввечері Лусто відрекомендує вас у театрах. Він тепер керуватиме моєю газетою, і ви в ній зможете заробляти по півтори сотні франків на місяць — отож намагайтеся жити з ним у злагоді. Цей шахрай, звісно, буде невдоволений, що своєю угодою з вами я зв'язав йому руки, але у вас талант, і я не хочу, щоб ви залежали від примхи головного редактора. Між нами кажучи, ви можете приносити мені до двох аркушів на місяць для мого тижневика, і я пла— титиму вам за них двісті франків. Але про цю домовленість не розповідайте нікому, інакше я стану жертвою помсти котрогось із шанолюбів, роздратованих швидким успіхом новачка. Із деох ваших аркушів робіть чотири статті, дві підписуйте своїм прізвищем, а дві — псевдонімом, щоб не складалося враження, ніби ви відбираєте хліб у інших. Своє становище ви завдячуєте Блонде й Він'їонові, від них залежить ваше майбутнє. Тож будьте обачні. Найдужче остерігайтеся друзів. Щодо нас двох, то ми завжди порозуміємося. Прислужіться мені, і я прислужусь вам. Ще франків сорок ви виторгнете за ложі й квитки і франків на шістдесят збудуватимете книжок. Разом з редакційними заробітками це складе чотири з половиною сотні місячно. Діючи з розумом, ви матимете ще франків двісті від книготорговців — вони пла— титимуть вам за статті й проспекти. Отже, ми з вами заодно, так? Я можу на вас покластися?

Люсьєн потис Фіпо руку, майже очманілий від радості.

— Не показуйте, що ми з вами домовилися, — прошепотів Фіно йому па вухо, штовхаючи двері до мансарди, яка була на шостому поверсі, в кінці довгого коридора.

Там Люсьєн побачив Лусто, Фелісьєна Верну, Гектора Мерлена та ще двох газетярів, яких він не знав. Вони сиділи на стільцях або в кріслах навколо накритого зеленим сукном стола, курячи та сміючись. У каміні палахкотіло жарке полум'я. Стіл був завалений паперами, на ньому стояла справжня чорнильниця, повна чорнила, і лежали досить погані пера, якими працівники газети, проте, обходились. Журналіст-новачок відразу збагнув, що саме тут створюється газета.

— Панове, — сказав Фіно, — я зібрав вас тут для важливого повідомлення. Річ у тім, що я змушений покинути нашу газету, й від сьогодні мене заступить наш любий Лусто — він і буде тепер тут головним редактором. Хоч мої погляди неминуче мають змінитися, щоб я міг керувати журналом, призначення якого вам добре відоме, але мої переконання лишаються ті самі, й ми з вами будемо друзями, як і раніш. Можете в усьому покладатись па мене, а я покладатимусь на вас. Обставини змінюються, принципи залишаються непорушні. Принципи — це вісь, на якій обертається стрілка

політичного барометра.

Газетярі дружно засміялися.

— Від кого ти набрався цієї мудрості? — запитав Лусто.

— Від Блонде, — відповів Фіно.

— Вітер і дощ, бурю й погожі дні — усе ми здолаємо равом, — заявив Мерлеп.

— Ет, не будемо вдаватися в метафори, — сказав Фі— по. Приносьте свої статті у мій тижневик, і ви переконаєтеся, що я той самий Фіно. Це ваш новий колега, — сказав він, рекомендуючи товариству Люсьєна. — Я склав із ним угоду, Лусто.

Кожен привітав Фіно з підвищенням та з блискучими перспективами.

— Тепер ти осідлав і нас, і інших, — сказав йому газетяр, незнайомий Люсьєпові. — Ти став дволиким Яну— сом...

— Нехай дволиким, аби не безликим, — сказав Верну.

— Ти дозволяєш нам цькувати нашу дичину?

— Скільки заманеться! — відповів Фіно.

— Звісно, що відступати газета не може, — сказав Лусто. — Пан Шатле у великому гніві, й ми ще тиждень не дамо йому спокою.

— А що сталося? — запитав ЛЮСЬЄП.

— Віп прийшов вимагати пояснень, — мовив Верну. — колишній чепурун часів Імперії наскочив на дядечка ?КірУД°" і Т0ІІ спокійнісінько сказав йому, що автор статті — Філіпп Брідо, а Філіпп запропонував баронові призначити час зустрічі і вид зброї. На тому все й скінчилося. В завтрашньому номері ми хочемо вибачитися перед бароном. Кожна фраза буде як удар кинджалом.

— Жигаєте його якнайдошкульніше, і тоді він прибіжить до мене, — сказав Фіно. — Я пообіцяю приборкати вас, удавши, ніби роблю йому послугу. Він близький до міністерства, і завдяки йому ми відхопимо собі якийсь шмат — місце позаштатного вчителя або патент на тютюнову крамничку. Нам пощастило, що ми допекли його до живого. А хто з вас хоче написати для мого нового журналу змістовну статтю про творчість Натана?

— Доручіть це Люсьєнові, — сказав Лусто. — Гектор і Верну напишуть статті для своїх газет.

— До нобачення, панове! Зустрінемося з вами у Бар— бена, — сказав Фіно, засміявшись.

Люсьєн вислухав поздоровлення у зв'язку з тим, що його прийнято до грізної когорти газетярів, і Лусто рекомендував новачка як людину, що на неї можна поклатися.

— Люсьєн запрошує нас усіх, панове, на вечерю до своєї коханки, прекрасної Коралі.

— Коралі переходить у Жімназ, — сказав Люсьєн Етьєпові.

— Справді? Тоді, панове, ми підтримаємо Коралі, згода? У всіх своїх газетах кількома рядками повідомте про її ангажемент і наголосіть на її талант. Похваліть дирекцію Жімназ за відчуття прекрасного і тонкий— смак. А може, наділимо її й

розумом?

— Розумом ми її наділили,— мовив Мерлен.— Фре— дерік разом із Скрібом написали для Жімназ п'єсу.

— У такому разі директор Жімназ найпередбачливі— ший і найпроникливіший з усіх гендлярів,— заявив Верну.

— До речі! Не пишіть статей про Натанову книжку, поки ми не домовимося, зараз я вам скажу про що, — мовив Лусто. — Ми повинні допомогти нашому новому товаришеві. Люсьєн має дві книжки, які треба десь прилаштувати, — збірку сонетів і роман. Присягаюся своїм пером журналіста, за три місяці ми з нього зробимо великого поета! "Стокротками" ми скористаємося, щоб принизити романтичну поезію — всі оті "Оди", "Балади" та "Споглядання".

— Ну й сміхота буде, якщо сонети негодящі, — сказав Верну. — Якої ви думки про свої сонети, Люсьєне?

— Авжеж, як вопи вам здаються? — підхопив один із пезнайомців.

— Панове, сонети в нього прегарні, — сказав "Пусто. — Слово честі.

— От і гаразд, — мовив Верну. — Значить, я* поб'ю НИМИ отих поетів вітваря, вони обридли мені.

— Якщо Доріа сьогодні ж увечері не візьме "Стокроток", ми запустимо статтю за статтею проти Натана.

— А Натан, що скаже на це Натап? — вигукнув Люсьєп.

Усі п'ятеро газетярів мало животи не надірвали 80 сміху.

— Він буде в захваті, — сказав Верну. — Ось побачите, як ми все владнаємо.

— Отже, ви наш? — запитав одии з газетярів, якого Люсьєн не знав.

— Звісно, Фредеріку, ми тут не жартуємо. Ось так, Люсьєпе, — звернувся Етьєн до новонаверненого. — Бачиш, як ми дружно виступаємо за тебе? І ти теж не ухилишся при нагоді. Ми всі любимо Натана, а збираємося напасти на нього. Ну годі про це, давайте-но поділимо "імперію Александра". Фредеріку, хочеш Французький театр та Одеон?

— Якщо піхто не заперечує,— сказав Фредерік.

Усі на знак згоди схилили голови, проте Люсьєп помітив, як у декого в очах блиснула заздрість.

— Собі я залишаю Оперу, Італійців та Комічпу оперу, — сказав Верну.

— Хай буде так. Гектор візьме театри водевілів, — мовив Лусто.

— А як же я? Залишуся без театрів? — вигукнув другий із журналістів, яких Люсьєн не знав.

— Гаразд, Гектор відступить тобі Вар'єте, а Люсьєн — Порт-Сеп-Мартен, — сказав Лусто. — Віддай йому Порт— Сен-Мартен, він без тьми від Фанні Бопре, — звернувся він до Люсьєна. — Натомість ти одержиш цирк Олімпію. Собі я візьму Бобіно, Фюнамбюль і пані Сакі... А зараз подумаймо про завтрашній номер газети. Ми щось маємо?

— Нічого.

— Зовсім нічого?

— Нічого!

— Панове, сядіть талантами заради мого першого номера! Барона Шатле та його чаплі не вистачить на

гИг^1 Состей-Демосфен уже навряд чи кого насмішить, — сказав Верну.— Всі накинулися на цю тему.

Счі__ Так, нам потрібні нові мерці! — сказав Фредерік.

Цапове, а може, візьмімося за добродесних мужів із табору правих? Повідомимо, наприклад, що в пана Бональда тхне від ніг? — вигукнув Лусто.

— А що, як розпочати серію нарисів про знаменитих ораторів — прихильників уряду? — запропонував Гектор Мерлен.

— Розпочинай, друже, — сказав Лусто. — Вони з твоєї партії, ти їх знаєш і, може, в такий спосіб задовольниш яку-небудь міжусобну ненависть. Перемий кісточки Бен'йо, Сірієсові де Мерінаку та іншим. Приготуй наперед зразу кілька статей, тоді ми не так потерпимо через нестачу матеріалу.

— Чи не вигадати, ніби хтось комуś відмовив у похованні за обставин, які побільшують провину? — сказав Гектор.

— Ні, ми не будемо наслідувати великі конституційні газети, чії папки з фейлетонами про священнослужителів напхом напхані крячками,— заявив Верну.

— Крячками? — здивовано перепитав Люсьєн.

— Ми називаємо "крячкою" випадок цілком імовірний, але вигаданий з метою пожвавити відділ "Паризькі новини", коли справжніх новин'бракує, — пояснив йому Гектор. — "Крячка" — це винахід Франкліна, який, крім того, винайшов громовідвід і республіку. Той журналіст так заморочив енциклопедистів своїми, заморськими "крячками", що дві з них Реналь подає у своїй "Філософській історії Індії" як достеменні факти.

Я про це не знав, — сказав Верну. — А що то за "крячки"?

— Історія про англійця, який продав свою рятівницю— негритьянку, спершу зробивши її матір'ю, щоб виторгувати за неї більше грошей. І блискуча захисна промова

сУДі однієї вагітної дівчини, яка нібито виграла свою управу. Коли Франклін приїхав до Парижа, він відвідав

еккера й зізнався в історії з "крячками", на превели— 'е збентеження французьких філософів. Ось так Новий

віт аж двічі піддурив Світ Старий!

— Газета вважає за правду все ймовірне,— докинув усто. — Ми виходимо з цієї відправної точки.

— З цього ж таки виходить і карне судочинство, — сказав Верну.

— Отже, до вечора, — мовив Мерлен. — Зустрічаємось о дев'ятій, тут.

Усі встали, обмінялись потисками рук, і нарада закінчилась у атмосфері щирої

приятні.

— Чим ти причарував Фіно? — запитав Етьєн у Люсь— ена, коли вони спускалися сходами. — Він підписав із тобою угоду й узяв на себе певні зобов'язання! Такого він не робив ніколи.

— Я тут ні до чого, він сам мені запропонував, — відповів Люсьєн.

— Одне слово, ви з ним порозумілися. Тим ліпше, ми обидва тільки виграємо від цього.

В нижньому поверсі приятелі застали Фіно, який повів Лусто до офіційного кабінету редакції.

— Підпишіть угоду, хай новий головний редактор думає, ніби це було зроблено вчора, — сказав Жірудо, подавши Люсьєнові два аркуші гербового паперу.

Читаючи текст угоди, Люсьєн дослухався до жвавої суперечки між Етьєном і Фіно — ішлося про різні побічні прибутки газети. Етьєн хотів мати певну частку від податків, що їх стягував Жірудо. Мабуть, двоє приятелів дійшли згоди, бо вийшли з кабінету, розмовляючи цілком мирно.

— На восьму будь у Дерев'яних галереях, у Доріа, — сказав Люсьєнові Етьєн.

Якийсь молодик прийшов запропонувати редакції свої послуги. Учора Люсьєн теж розмовляв тут сором'язливо й боязко, а сьогодні він уже з потаємною радістю спостерігав, як старий вояка Жірудо спроваджував з редакції новачка тими самими жартами, якими напередодні морочив його. Інстинкт власної вигоди переконав Люсьєв— на в необхідності такого прийому, що створював майже неподоланну перепону між початківцями і мансардою, куди допускалися лише обрані.

— І так для працівників газети не вистачає грошей, сказав він, звертаючись до Жірудо.

— Якщо вас стане більше, кожен отримуватиме менше, — відповів капітан. — Отак-то воно!

Колишній вояка покрутив своїм ціпком з важкою свинцевою головкою і вийшов, мугикаючи звичне "брум— брум!". Він був явно вражений, коли побачив, що Люсьєн сідає у прегарний екіпаж, який очікував його на бульварі.

— Тепер вп, очевидно, люди військові, а ми пшаки, — сказав поетові старий солдат.

— Ти знаєш, газетярі здалися мені напрочуд славними хлопцями, — сказав Люсьєн своїй коханці. — Тепер я теж працівник газети і маю змогу, працюючи, як віл, заробляти шістсот франків на місяць. А крім того, я прилаштую дві свої КНИЖКИ і напишу нові. Друзі обіцяли посприяти моєму успіху. Отож я скажу, 'як і ти, Коралі: "Якось воно та буде!"

— Звичайно, ти прославишся, коханий! Але не будь таким добрим, мій красеню, бо пропадеш. Будь лихий із людьми, це хороше правило.

Коралі та Люсьєн поїхали прогулятися в Булонський ліс. Вони зпову зустрілися там з маркізою д'Еспар, з папі де Баржетон і бароном Шатле. Пані де Баржетон подивилася па Люсьєна так промовисто, що цей погляд можна було сприйняти за уклін... Камюзо замовив розкішний обід. Відчувши себе вільною, Коралі була надзвичайно ласкава з

бідолашним торговцем; за всі чотирнадцять місяців їхнього зв'язку він не бачив її такою милою і чарівною.

"Ну що ж, — сказав він собі подумки. — Я не покину її, хай там що!"

Обравши слушну хвилину, Камюзо пообіцяв Коралі, що внесе на її ім'я шість тисяч ренти, потай від своєї дружини, тільки б Коралі погодилася залишитись його коханкою. Причому, він закриє очі на її любові з Люсьєном.

— Зраджувати такого ангела? Бідолашний страхопуде, та ти тільки глянь на нього й на себе! — сказала актриса, показуючи на поета, якого торговець шовком зумів злегка підпоїти.

Камюзо вирішив зачекати, поки злидні повернуть йому Цю жінку, яку злидні ж таки колись уже віддали в його руки.

— Гарзд, я залишуся твоїм другом, — сказав він, поцілувавши її в чоло.

Люсьєн розлучився з Коралі та Камюзо й пішов у Дерев'яні галереї. Яка зміна відбулася в його свідомості після посвяти в тайнощі газетярства! Без найменшого страху змішався він тепер з натовпом, що вирував у галереях. Він дивився на всіх зухвалим поглядом, бо в нього була коханка. Він зайшов до Доріа цілком невимушено, почувачи себе журналістом. Там уже зібралося чимале товариство, і Люсьєп потис руку Блонде, Натанові, Фіно та всім літераторам, з якими заприятелював за останній тиждень; він уже почував себе значною особою і тішився надією, що перевершить товаришів; легке сп'яніння пішло йому на користь, він був веселий і сипав влучними дотепами, показавши, що 8 вовками вміє вити по-вовчому. Одначе Люсьєн не 8ДО— був похвал, висловлених чи невисловлених, на які розраховував, він навіть помітив перші пробіски заздрощів. Правда, ці люди були не так стривожені, як зацікавлені: вони хотіли знати, яке ж місце посяде серед них нове чудо і яку частку від загальної здобичі здатне воно проковтнути. Приязно всміхнулися поетові тільки Фіно, який бачив у Люсьєнові золоту жилу, та Лусто, котрий вважав, що має на нього виключні права. Лусто, який уже встиг васвоїти манери головного редактора газети, безцеремонно постукав у вікно кабінету Доріа.

— Одну хвилинку, друже, — відповів книготорговець, виглянувши над зеленими фіранками.

Хвилинка розтяглася на годину. Нарешті Люсьєн та його приятель увійшли до святилища.

— Ну то як, ознайомилися ви з книжкою нашого друга? — запитав новоспечений головний редактор.

— Звичайно, — відповів Доріа, розсівшись у кріслі, наче який султан. — Я перегляпув збірник сонетів і дав його прочитати людині 8 вишуканим смаком, тонкому цінителеві, бо сам я не претендую на роль знавця. Я, друже, купую перевірену славу, як одип англієць купував кохання. Ваш поетичний хист вражає не менше, ніж ваша врода, хлопчику, — сказав Доріа. — Як чесна людина — не як книготорговець, вазпачте — мушу ви— внати, що сонети у вас чудові; в них пе відчувається розумової напруги, притаманної віршам, написаним розсудливо, без натхнення; ви майстерно римуєте, а

це одна з переваг нової школи. Ваші "Стокротки" — кпизжка прегарна, але вона не обіцяє мені вигідної оборудки, а я можу дозволити собі займатися тільки справами, які обіцяють виск. Отож я не візьму ваших сонетів, па них нічого не заробиш, тому не варт і витрачатися на створення їм успіху. До того ж віршів ви більше не писатимете, ваша збірка — це книжка-одипачка. Ви ще зовсім юний, хлопча. Ви принесли мені одвічну вбірку перших поезій — так починають по закінченні коледжу всі майбутні письменники. Спочатку вони дуже тішаються

своїми віршами, а потім самі ж такі з них сміються. Ваш приятель Лусто теж, напевне, зберігав поему, сховану десь серед старих шкарпеток. Невже в тебе нема поеми, якою ти колись пишався, Лусто? — запитав Доріа поблажливим тоном, позмовницькому глянувши на Етьєна.

— Та вже ж є. А то як би я навчився писати про— 80Ю? — відповів Лусто.

— От, бачите! А він же мені про це й словом не прохопився! Бо ваш друг тямить у книготоргівлі та й узагалі в комерції, — провадив Доріа. — Для мене питання не в тому, — сказав він, щоб потішити Люсьєнове самолюбство, — великий ви поет чи нездарний. У вас якраз багато, дуже багато переваг, і якби я був новачок у книготоргівлі, я припустився б помилки і надрукував вашу книжку. Але, крім усього іншого, мої вкладники та пайовики нині вельми обмежують мене у видатках. Лише торік я втратив на поезії двадцять тисяч франків, тому вони й чути не хочуть ні про які вірші, а вони ж — мої хазяї. Та йдеться навіть не про те. Я ладен погодитися, що ви обдарований поет, але чи плідний ви автор? Чи й далі ви приноситимете мені сонети? Чи напишете ви їх із десяток томів? Чи вигідно вкладати у вас кошти? Звичайно ж, ні! З вас вийде чудовий прозаїк, ви надто розумний, щоб бавитися пустослів'ям; пишучи в газети, ви зароблятимете тисяч тридцять на рік, тож навіщо вам ті жалюгідні три тисячі, що їх ви з превеликими труднощами виторгнете за свої піввірші, строфи та всяку таку нісенітницю?

— А ви знаєте, Доріа, що він працівник нашої газети? — спитав Лусто.

— Знаю, — відповів Доріа, — я прочитав статтю. І задля його ж таки вигоди я не візьму в нього "Стокротки". Так, добродію, протягом півроку я заплачу за статті, що їх вам замовлю, більше, ніж за всю вашу нікому не потрібну поезію!

— А слава? — вигукнув Люсьєн.

Доріа й Лусто засміялися.

— От бачите! — мовив Лусто. — Він ще не втратив ілюзій.

— Слава — це десять років упертої праці, а для видавця — або збитки, або прибуток у сто тисяч франків, — сказав Доріа. — Якщо навіть знайдеться безумець і надрукує ваші сонети, все одно десь через рік, довідавшись про наслідки цієї операції, ви перейметесь до мене повагою.

— Мій рукопис у вас? — холодно запитав Люсьєн.

— Ось він, друже, — відповів Доріа, в чиєму ставленні до Люсьєна з'явилася якась скрадлива лагідність.

Беручи згортки, Люсьєн не глянув на шворку, бо ж увесь вигляд Доріа свідчив про

те, що видавець прочитав "Стокротки". Поет вийшов разом із Лусто, він не здавався ні засмученим, ні невдоволеним. Доріа провів обох приятелів у крамничку, розмовляючи про свій тижневик та про газетку Лусто. Люсьєн недбало крутив у руках рукопис "Стокроток".

— Ти певен, що Доріа прочитав або дав комусь прочитати твої сонети? — прошепотів Етьєн йому на вухо.

— Певен, — відповів Люсьєн.

— Глянь на перев'язь.

Люсьєн глянув і переконався, що шворка й чорнильна риска зливалися в одну лінію.

— Який же з моїх сонетів вам особливо сподобався? — запитав Люсьєн у Доріа, побілівши від гніву й обурення.

— Вони всі гарні, мій друже, — відповів Доріа, але той, у якому ви оспівуєте стокротку, просто диво, він закінчується на тонкій і вишуканій думці. Звідси я й передбачаю, який успіх матиме ваша проза. Тому-таки я зразу рекомендував вас Фіно. Пишіть для нас статті, ми оплачуватимемо їх добре. Мріяти про славу, звичайно, дуже спокусливо, але не слід забувати і про життєві вигоди. Отож хапайтеся за кожную можливість. А коли забагатієте, пишіть вірші.

Щоб не скипіти, поет вискочив із крамнички; він трусився з люті.

— Вгамуйся, хлопче, — мовив Лусто, який вийшов слідом за ним. — Сприймай людей такими, як воии є, дивись на них як на засіб. Хочеш помститися?

— Неодмінно! — вигукнув поет.

— Ось Натанова книжка, яку щойно дав мені Доріа, завтра вона вийде другим виданням. Прочитай — і строчи про неї нищівну статтю. Фелісьєи Верну не терпить Натана, він вважає, що успіх цієї КНИЖКИ може зашкодити майбутньому успіху його власних творів. Ці люди, з їхнім дріб'язковим розумом, просто уявити собі не можуть, що під сонцем слави вистачить місця й па двох.

Тому Фелісьєн неодмінно прилаштує твою статтю у великій газеті, де він працює.

— Але що можна сказати проти цієї книжки? Вона чудова! — вигукнув Люсьєи.

— Знову ти за своє, друзяко! — сказав сміючись Лусто. — Навчайся свого ремесла. Нехай навіть ця книжка чудо мистецтва, під твоїм пером вона повинна перетворитися на безглузду маячню, на твір шкідливий і небезпечніш.

— Але яким чином?

— Оберни її достоїнності на вади.

— Я не здатен на такий фокус.

— Газетяр, друже, це той самий акробат, і треба тобі звикати до незручностей свого фаху. Так от, я хлопець добрий і зараз тебе навчу, як діяти за подібних обставин. Увага, приятелю! Почни з того, що книжка чудова, і тут ти можеш вилити душу, написавши все, що ти справді про неї думаєш. Читач скаже: "Це критик неупередженіш, у ньому немає заздрощів". Отож твою статтю вважатимуть дослідженням сумлінним і безстороннім. Здобувши в такий спосіб повагу читача, ти далі заявиш:

"Мені вельми прикро, але я не можу сказати нічого доброго про ті прийоми, які подібні книжки вносять у нашу літературу. Хіба Франція, — запитаєш ти, — не панує над усім світом у царині думки? Хіба споконвіку і аж до сьогодні французькі письменники не спрямовували Європу на шлях аналізу і філософського мислення завдяки бездоганному стилю та оригінальній формі, якої вони вміли надати своїм ідеям? Тут, на догоду міщанським уподобанням, ти похвалиш Вольтера, Руссо, Дідро, Монтеск'є, Бюффоа. Ти поясниш, наскільки невблаганна французька мова, ти доведеш, що вона мов лаком покриває думку. Ти наведеш кілька загальників у такому дусі: "У Франції великий письменник — це завжди велика людина. Сама мова змушує його мислити, тоді як у інших країнах..." — і так далі. Ти поясниш свій погляд на прикладі, порівнявши Рабенера, німецького мораліста й сатирика, з Лабрюйєром. Ніщо так не надає ваги критикові, як згадка про невідомого чужоземного автора. Кант став п'єдесталом для Кузена. Ступивши на цей ґрунт, ти кинеш слово, яке підсумовує і пояснює для невтаємничених сутність творчості наших геніїв минулого століття, ти назвеш їхні творіння літературою ідей. Озброївшись цим крилатим висловом, ти рушиш усіх знаменитих небіжчиків проти авторів нині живих. Далі ти поясниш, що в наш час виникло нове письменство, яке зловживає діалогом (найлегшою з літературних форм) та довгими описами, які звільняють від необхідності мислити. Ти протистиавиш романи Вольтера, Дідро, Стерна, Лесажа, такі змістовні, такі гострі, романові сучасному, в якому все перекладається на мову образів і який Вальтер Скотт занадто драматизував. Подібний жанр годиться лише для вигадок. "Роман у стилі Вальтера Скотта — це жанр, а не система", — заявиш ти. Ти накипешся з нищівною критикою на цей негодящий жанр, де думку розріджують, де її розчавлюють під це — вблаганим пресом, жанр для всіх доступний, жанр, який ти на завершення назвеш літературою образів. Потім ти спрямуєш усі ці доводи проти Натана — мовляв, він тільки переспівує давно відомі мотиви і в нього лише видимість таланту. Високий наснажений стиль вісімнадцятого століття чужий його книжці, й ти доведеш, що автор підмінив почуття подіями. Рух, — це ще не життя, картина — не думка. Щедро сип такими перлами мудрості, публіка їх підхопить. Незважаючи на всі переваги твору, ти назвеш його згубним і небезпечним, адже він розчиняє перед натовпом двері до Храму Слави, і ти вже бачиш у близькому майбутньому цілу армію нездарних писак, що намагаються опанувати цю легку форму. Тут ти перейдеш до гірких нарікань із приводу занепаду смаків і мимохідь складеш хвалу панам Етьє — нові, Жуї, Тіссо, Госсу, Дювалеві, Же, Бенжаменові Кон — стану, Еньянові, Баур-Лорміапові та Вільменові, тобто корифеям партії ліберальних бонапартистів, під чією протекцією перебуває газета Верну. Ти покажеш, як ця славна фаланга чинить опір натискові романтиків, як вона захищає думку та стиль від образного марнослів'я, плекаючи традиції школи Вольтера і борючись із впливом англійської та німецької шкіл, так само як оті сімнадцять ораторів лівого парламентського крила воюють за народ проти крайніх правих. Під захистом цих імен, шанованих величезною більшістю французів, які завжди будуть на боці лівої опозиції, ти зможеш розчавити Натана, чий твір, хоч він і позначений високою літературною

красою, надає, проте, у Франції права громадянства письменству, позбавленому ідей. Далі ти заявиш, що йдеться, власне, не про Натапа і не про його книжку, а про славу Франції — ні більше, ні менше.

Обов'язок усіх чесних і мужніх людей, що володіють пером, рішуче протистояти чужоземним впливам. І тут ти полестиш передплатників. Мовляв, Франція не така наївна й одурити її нелегко. Якщо видавець із причин, у які ти не маєш наміру заглиблюватись, рекламує негодящу книжку, справжні читачі не забаряться виправити помилку, яку зробили п'ять сотень простаків, що поквапилися клюнути на принаду. Ти скажеш, що нехай навіть книготорговцеві якимсь дивом пощастило збути а рук перше видання, але він припустився явної необачності, зважившись перевидати книжку, і ти висловиш щирий жаль, що такий досвідчений видавець так погано знав запити читачів. Ось тобі твоя зброя. Присмачи ці ровумування ядучими дотепами та тонкими натяками, і Доріа аж зашкварчить на розпеченому жарі твоєї статті. Але не забудь на завершення поспівчувати Натано— ві: мовляв, сучасне письменство завдячуватиме йому незрівнянні твори, якщо він тільки зійде з хибного шляху.

Люсьєн слухав Луото, геть приголомшений; слова газетяра мовби зняли з його очей полуду, і він відкрив такі літературні істини, про які й не здогадувався.

— Але ж усе, що ти сказав, — вигукнув він, — розумне й справедливе!

— А інакше як би ти підкопався під Натанову книжку? — сказав Луото. — Оце тобі, хлопче, перший зразок статті, призначеної для розгрому твору. Так би мовити, критичний обух. Але існують й інші зразки. Всього навчишся. Коли звелять тобі писати про людину, якої ти не любиш — власник газети або головний редактор іноді бував просто змушений дати відгук на ту чи ту книжку, — ти вдаєшся до страшного прийому, який ми називаємо редакційною статтею. В заголовку такої статті ставлять назву книжки, поданої на відгук; потім починають довго й нудно розводитися на загальні теми, — тут можна говорити про стародавніх греків, про римлян, — а наприкінці заявляють: "Вищенаведені міркування зобов'язують нас обговорити книжку такого-то, що й буде темою нашої наступної статті". А наступна стаття так ніколи й не з'явиться. Тобто, книжку задушили між двох обіцянок. Але тобі треба написати статтю, спрямовану не проти Натана, а проти Доріа; тут потрібен удар обухом. Для гарної книжки обух нешкідливий, погану — він розбиває на друзки. У першому випадку він завдає шкоди тільки видавцеві; у другому — робить велику послугу читачам. Ці форми літературної критики застосовують і в критиці політичній.

Жорстока наука Луото відкрила очі Люсьєпові, ЯКИЙ раптом з невблаганною ясністю збагнув суть газетярського ремесла.

— їдьмо в редакцію, — сказав Луото. — Ми там зустрінемо наших друзів і домовимося з ними, як повести рішучу атаку проти Натана. Ось побачиш, як вони ре— готатимуть.

Приїхавши на вулицю Сен-Фіакр, вони піднялися в мансарду, де робили газету, і Люсьєн водночас здивувався й зрадів, коли побачив, як охоче товариші погодилися знищити Натанову книжку. Гектор Мерлен узяв аркуш паперу і написав такі рядки, що

їх пообіцяв надрукувати в своїй газеті:

"Другим виданням виходить книжка пана Натана. Ми хотіли були вмовчати про цей твір, але його вдаваний успіх зобов'язує нас надрукувати статтю не так про сам твір, як про нові напрямки в нашій літературі".

В розділі гумору для завтрашнього номера Лусто помістив коротеньку замітку:

"Книгар Доріа перевидає книжку пана Натана. Хіба він не знає відомого суддівського правила: "Non bis in idem"? Відважним невдахам слава!"

Повчання Лусто стали для Люсьєна немов смолоскипом, бажання помститися Доріа витіснило з його душі совість і розпалило в ньому натхнення. Три дні просидів він у кімнаті Коралі біля каміна, не відриваючись від статті; Береніка йому прислуговувала, Коралі, притихла й уважна, ніжно горнулась до нього в рідкі хвилини перепочинку. Нарешті Люсьєн переписав статтю начисто — вона зайняла яких три шпальти і була справжнім літературним шедевром. Люсьєн зразу ж помчав у газету. Була вже дев'ята вечора, він застав там товаришів і прочитав їм свій витвір. Його вислухали дуже серйозно. Не мовивши й слова, Фелісьєн узяв рукопис і побіг сходами вниз.

— Що з ним? — вигукнув Люсьєн.

— Він поніс твою статтю до друкарні! — сказав Гектор Мерлен. — Вона досконала — рядка не додаси, слова не викинеш.

— Тобі тільки вкажи дорогу! — сказав Лусто.

— Хотів би я бачити, яку міну скорчить Натан, коли прочитає завтра вашу статтю, — мовив інший працівник, сяючи від утіхи.

— Небезпечно ставати вам поперек шляху, — сказав Гектор Мерлен.

— То вам сподобалося? — жваво запитав Люсьєн.

— Блонде та Він'йон луснуть від заздрощів, — сказав Лусто.

— А ось, — мовив Люсьєн, — я накидав для вас ще одну статейку. Якщо матиме успіх, їх можна буде дати цілу серію.

— Прочитай, — сказав Лусто.

І Люсьєн прочитав один з тих вишуканих нарисів, які згодом забезпечили процвітання газетки і в яких він на двох шпальтах описував якусь подробицю паризького життя, змальовував чий-небудь портрет, повідомляв про звичайну собі подію або курйозний випадок. Ця проба пера (Люсьєн придумав і загальний заголовок для всієї серії — "Паризькі перехожі") була виконана в новій і цілком своєрідній манері, де думка виникала внаслідок незвичайного поєднання слів, де прислівники та прикметники вживалися з несподіваним блиском. Ця стаття відрізнялася від серйозної і глибокої розвідки про творчість Натана, як "Перські листи" від "Духу законів".

— Ти народився журналістом, — сказав Люсьєнові Лусто. — Стаття піде завтра. Можеш писати їх, скільки тобі заманеться.

— А до речі, — озвався Мерлен. — Доріа в нестямі, два снаряди, що їх ми випустили по його крампиці, влучили просто в ціль. Я тільки що від нього; він страшенно лаявся, він накинувся на Фіно, але той відповів, що газету продав тобі. Я відвів Доріа вбік і тихенько прошепотів йому на вухо: "Стокротки" дорого вам обійдуться. До вас

приходить талановита людина, а ви спроваджуєте її геть. Зате ми її зустріли з розкритими обіймами".

— Доріа буде приголомшений, коли побачить статтю, яку ми щойно прослухали, — сказав Лусто Люсьєнові. — Тепер ти бачиш, друже, що таке газета? Ти вже помстився всім своїм ворогам. Вранці барон Шатле приходив сюди й запитував твою адресу, адже сьогодні з'явилася нищівна стаття проти нього, і в колишнього чепуруна голова йде обертом, він у розпачі. Ти не читав газету? Стаття вийшла дуже кумедна. Осьде глянь. "Похорон Черногуза, оплакуваного Чаплею". Пані де Баржетон тепер називають у світі тільки Чаплею, а Шатле — бароном де Черногузом.

Люсьєн узяв газету й, читаючи невеличкий гумористичний шедевр Верну, не міг утриматися від сміху.

— Вони здадуться, — сказав Гектор Мерлен.

Люсьєн узяв жваву участь у складанні доцисів та анекдотів, якими мав закінчуватися завтрашній номер газети; журналісти розмовляли, курили, розповідали про свої денні пригоди, висміювали своїх же товаришів за їхні дивацтва або кумедні риси характеру. Ця надзвичайно дотепна, жартівлива і зла розмова познайомила Люсьєна зі звичаями та дійовими особами літературного світу.

— Поки складатимуть газету, — сказав Лусто, — ми з тобою прогуляємось, і я відрекомендую тебе контролерам та введу за лаштунки театрів, які тобі доручено; потім навідаємо Флоріну та Коралі в Драматичній панорамі й побавимось у їхніх артистичних вбиральнях.

І двоє приятелів пліч-о-пліч пішли з театру в театр, 4 де Люсьєна зустріли як працівника газети: директори підлещувалися до нього, актриси пускали йому очима бісики — усі вже знали, яку роль відіграла його стаття в долі Коралі та Флоріни, адже одну запросили в Жім — наз на дванадцять тисяч франків, а другу — на вісім тисяч у Панораму. Та врочиста зустріч піднесла Люсьєна у власних очах і дала йому нагоду відчувати свою могутність. Об одинадцятій годині журналісти прийшли у Драматичну панораму, і Люсьєн тримався навдивовижу невимушено. Там вони зустріли Натана. Натан подав Люсьєнові руку, і той потиснув її.

— Я чув, мої повелителі, — сказав він, дивлячись на Люсьєна й Лусто, — ви хочете мене зарізати?

— Зачекай-но, друже, до завтра, і ти побачиш, як славно вишпетив тебе Люсьєн. Слово честі, ти будеш задоволений. Коли критика така глибока, книжка тільки виграє.

Люсьєн почервонів від сорому.

— То він мене розбив ущент? — запитав Натан.

— Як годиться, — сказав Лусто.

— Отже, нічого занадто страшного? — допитувався Натан. — Гектор Мерлен заявив у фойє Водевіля, що мені каюк.

— Мало що йому заманеться сказати! Зачекайте ліпше до завтра! — вигукнув Люсьєн і втік у вбиральню Коралі слідом за актрисою, яка саме покинула сцену,

вдягнена у свій екзотичний костюм.

Наступного ранку, снідаючи з Коралі, Люсьєн почув м'яке шарудіння коліс, яке свідчило, що в їхню безлюдну вуличку в'їхав вишуканий екіпаж. А а того, як цокотів копитами кінь, можна було зрозуміти, що він чистокровної породи. Виглянувши у вікно Люсьєн і справді побачив чудового англійського коня Доріа. Книгар киив віжки грумові і вийшов з карети.

— Видавець! — повідомив Люсьєн, глянувши на свою коханку.

— Скажіть, хай зачекає, — миттю наказала та Бере— ніці.

Люсьєн схвально усміхнувся. Йому сподобалася самовпевненість цієї дівчини, яка так щиро увійшла в його інтереси. Він обняв її з палкою вдячністю — вона вчинила розумно.

Діоторпість нахабного книгопродавця, несподіване приниження цього князя шарлатанів пояснювалися обставинами, тепер майже цілком забутими, так змінилися умови книготоргівлі за останні півтора десятка років. Від 1816-го до 1827 року — перше ніж літературні кабінети, відкриті для читання газет, стали за певну плату давати па прочитання і книжкові новинки, й перше ніж посилення тиску податкових законів на періодичну пресу спричинило виникнення в ній відділів оголошень книготоргівлі не лишалося нічого іншого, як поміщати свою рекламу у вигляді фейлетонів або навіть великих статей. Причому аж до 1822 року французькі газети друкувалися на дуже малих аркушах, і найбільші з то— гочасних газет ледь перевищували розмірами сучасні малі листки. Щоб якось протистояти засиллю журналістів, Доріа й Лавока першими винайшли афіші, привертаючи увагу всього Парижа чудернацькими літерами, пістрявими кольорами, віньєтками, а пізніше й літогра— фіямп, — усе це перетворювало афішу на поему для очей, а часто й на відчутну загрозу для гаманців довірливих парижан. Тодішні афіші вражали уяву таким розмаїттям, що один із маніяків, яких іменують колекціонерами, заходився збирати їх і нині володів повним комплектом паризьких афіш. Цей вид реклами спершу тулився у вікнах крамниць та на бульварних вітринах, а згодом поширився по всій Франції і нарешті був витіснений оголошеннями. І все ж таки афіша існуватиме завжди — надто відколи винайшли спосіб малювати її на стінах будівель, — бо вона прпваблює око навіть тоді, коли не тільки оголошення, а іноді й сам твір давно забуті. Виникнувши під тиском гербових і поштових вборів та інших неминучих виплат і доступне для кожного, хто був згоден викласти гроші, оголошення перетворило четверту сторінку газет на родюче поле і для державної скарбниці, і для любителів легкої наживи. Обмеження, винайдені за часів пана Віллеля, який міг би знищити могутність преси, коли б зробив видання газет загальнодоступним, навпаки, створили для неї неабиякі переваги, оскільки заснувати нову газету стало майже нездійсненною справою. Тим-то у 1821 році газети мали повну владу засудити на життя або смерть будь-який витвір думки і будь-яке починання книготоргівлі. Оголошення на кілька рядків, утиснутих у хроніку паризьких подій, коштувало неймовірно дорого. Інтриги в конторах редакцій і ввечері на полі битви — у друкарнях, де верстають номер газети й остаточно вирішують, ставити чи не ставити ту

або ту статтю, — набули такої гостроти, що багаті книговидавці були змушені наймати літератора, котрий умів би скласти для них допис, у якому небагатьма словами було б сказано багато. Ці нікому не відомі журналісти — а їм платили тільки після надрукування їхнього матеріалу — часто всю ніч просиджували в друкарні, стежачи, чи піде велика стаття, що потрапила в газету невідомо коли і як, або кілька рядків, що від тих часів дістали назву реклами. Нині звичаї в літературному середовищі та обставини книготоргівлі дуже змінилися, і мало хто повірить, до яких величезних зусиль, підкупів, ницості, підступів удавалися, щоб помістити в газету свою рекламу, книго— торговці та автори книжок — мученики слави, каторжники, засуджені на довічну гонитву за успіхом. Обіди, влещування, подарунки — усе пускали вони в хід, тільки б догодити газетярм.

Ось анекдот, який ліпше, ніж усі запевнення, покаже,
в якому тісному союзі працювали книгопродавці й критики.

Одип чоловік, який націлявся на державного діяча й володів вишуканою манерою письма, став улюбленцем знаменитого видавництва; він був ще молодий, мав великий успіх у прекрасної статі й працював у редакції великої газети. Якось у неділю багатий видавець улаштував на своїй віллі бенкет для найвідоміших працівників газетного світу, і господиня дому, жінка ще молода й гарна, повела уславленого літератора в парк. Старший прикажчик фірми, холодний, поважний і діловитий німець, у якого на думці були тільки службові обов'язки, прогулювався попідруч із одним фейлетоністом. Розмовляючи про якусь нагальну справу, вони вийшли з парку й наблизилися до лісу. В глибині хащів німець помітив щось, начебто схоже на його господиню. Він підніс до очей лорпет, зробив фейлетоністові знак мовчати і повертатись назад. Незабаром і сам прикажчик приєднався до свого молодого супутника; він ішов навшпиньки, намагаючися ступати зовсім нечутно.

— Що ви там побачили? — запитав фейлетоніст.

— Нічого особливого, — відповів німець. — Наша велика стаття пройшла. Завтра ми матимемо принаймні три шпальти в "Деба".

А ось іще один факт, який засвідчує могутність газетної реклами. Шатобріанова книжка про останнього зі Стюартів валялася на складі як залежаний товар. Стаття, що її помістив один юний газетяр у "Журналь де Деба", допомогла розпродати книжку за тиждень. У ті часи, хто хотів прочитати книжку, не міг узяти її в бібліотеці, він мусив її купити, і деякі ліберальні видання, розхвалювані всіма опозиційними газетами, розходилися в десятки тисячах примірників — правда, тоді видавці ще не обшахровували французьких авторів, підпільно друкуючи їхні твори в Бельгії. Отож дошкульні випадки Люсьєнових приятелів та його стаття могли зірвати розпродаж Натанової книжки. Авторіві йшлося тільки про вражене самолюбство — йому вже заплатили; але Доріа міг утратити тридцять тисяч франків. Так звана книготоргівля новинками зводилася тоді до простої комерційної формули: стопа чистого паперу коїїтус п'ятнадцять франків, друкованого — сто су або сто екю, залежно від успіху книжки. І нерідко розв'язувала цю фінансову проблему одна стаття в газеті — прихильна або неприхильна. Тому Доріа,

якому треба було продати п'ятсот стоп друкованого паперу, поклавився здатись на ласку Люсьєна. Із пихатого султана видавець обернувся на слухняного раба. Йому довелося зачекати, і він трохи побурчав, трохи погаласував, знову й знову починаючи переговори з Беренікою, аж поки нарешті його допустили до Люсьєна. Гордий книготорговець при-* брав догідливого виразу царедворця, допущеного на прийом до монарха, але разом з тим він не зміг цілком йозбутися притаманних йому поблажливості й пихи.

— Не турбуйтеся, мої закохані молодята,— сказав він. — Які ж воші зворушливі, ці двоє голуб'яток! А таки справді ви схожі па голуба й горличку! Хто б подумав, мадмуазель, що цей молодик із личком юної дівчини — справжній тигр зі сталевими пазурами; вій шматує ними репутації статечних людей, як мав би роз— дирати пеньюари, коли ви не поспішаєте скинути їх.

І він зареготав, урвавши свій жарт на цьому.

— Ось що, друже мій... — провадив гість, сідаючи поруч із Люсьєном. Потім несподівано обернувся до актриси і повідомив:— Я — Доріа, мадмуазель!

Книготорговець визнав за потрібне вистрелити, як із пістолета, своїм ім'ям, бо йому здалося, що Коралі при-* падає ного не досить люб'язно.

^ Ви вже снідали, ласкавий пане? Може, підтримаєте нам компанію? — запитала актриса.

Залюбки, — відповів Доріа. — За столом розмовляв ти куди приємніше. До того ж, прийнявши ваше запро* щення, я дістаю право запросити на обід і вас. При-" ходьте зі своїм другом Люсьєном, бо відтепер ми з ним повинні жити у добрій злагоді.

Береніко! Устриць, лимонів, свіжого масла й шампанського! — розпорядилася Коралі.

— Вп хлопець розумний і, звичайно, здогадується, що мене до вас привело, — сказав Доріа, дивлячись на Люсьєна.

Ви хочете купити мою збірку сонетів?

— Авжеж, хочу, — підтвердив Доріа. — Насамперед складімо зброю — і ви, і я.

Він дістав із кишені зграбний гаман, вдтяг три тися— чофранкові білети,, йоклав їх на тарілку й церемонно підніс Люсьєнові, сказавіпй:

— Тепер ви задоволені, ласкавий пане?

— Цілком, — відповів поет.

Запропонована сума настільки перевершувала його сподівання, що він аж умлівав від незнаного почуття глибокої втіхи.

Люсьєн не подав знаку, але йому хотілося співати, хотілося вистрибувати; поет повірив у чарівну лампу, повірив у чаклунів; він повірив у свій геній.

— Отже, "Стокротки" тепер мої? — запитав книготоргове^ . — І, звичайно, ви не нападатимете більше на мої видання?

— "Стокротки" ваші, але своє перо я продати не можу, воно належить моїм друзям, як і їхні пера належать мені.

— Але ж ви стали моїм автором. А всі мої автори мої друзі. Отож, сподіваюся, ви не

захочете мені шкодити й остерігатимете мене про кожеп напад, щоб я маб вмогу відвернути небезпеку.

— Я згоден.

— За ваші успіхи! — сказав Доріа, підіймаючи келих.

— Я бачу, ви таки прочитали "Стокротки", — пустий шпильку Люсьєн.

Доріа не збентежився.

— Мій друже, купити збірку віршів, не прочитавши їх, це иайвища похвала, яку може дозволити собі видавець. Через півроку ви станете великим поетом; ви писатимете статті, вас боятимуться, і я без жодних зусиль продам вашу книжку. Сьогодні я той самий торговець, яким був і чотири дні тому. Змінився не я, а ви; минулого тижня ваші сонети були для мене не більше Як листям капусти, а сьогодні, завдяки вашим успіхам, вони обернулися на "Мессенські елегії".

— Гіу що ж, — сказав Люсьєн, який у цю мить почував себе турецьким султаном — адже він володів вродливою одаліскою, був улюбленцем слави. Через те він міг триматися насмішкувато і 8 безтурботною зухвалістю. — Хоч ви й не прочитали моїх сонетів, зате ви прочитали мою статтю.

— Звичайно, друже, інакше хіба я примчав би сюди так скоро? На моє лихо, вона напрочуд гарна, ваша жахлива стаття. Повірте, у вас справді великий талант, мій хлопчику. Послухайтеся мене, поспішайте натішитися славою, бо вона скороминуща, — сказав він, ховаючи під добродушною приязню ущипливу суть своєї злегка насмішкуватої поради. — А ви отримали газету, ви вже прочитали її?

— Ще ні, — сказав Люсьєн. — А сьогодні ж надруковано мою першу велику статтю. Мабуть, Гектор послав газету мені додому, на вулицю Шарло.

— Ось, читай! — сказав Доріа, наслідуючи Тальма в "Манлії Капітолійському".

Люсьєн узяв газету, але Коралі вихопила її в нього з РУК.

— Мені присвячене ваше перо, чи не так? — сказала вона, сміючись.

Доріа тримався надзвичайно чемно й підлесливо; він боявся Люсьєна; віп запросив його разом з Коралі на званий обід, який давав на честь журналістів наприкінці тижня. Книгар забрав із собою рукопис "Стокроток", попросивши свого автора прийти у Дерев'яні галереї, коли йому буде зручно — підписати угоду, яку він Доріа на той час підготує. Як завжди вірний своїм царст— пенім манерам, — мабуть, йому подобалося напускати туману на легковірних людей і скидатися більше на мецената, ніж на книготорговця, — Доріа залишив свої три тисячі франків, недбалим жестом відмовившись від розписки, яку Люсьєн хотів написати, і пішов, поцілувавши руку Коралі.

— Коханий мій, а чи багато таких папірців мав би ти, якби залишився у своїй порі на вулиці Ключі, нишпорячи в старих книжках у бібліотеці святої Женев'є— ви? — сказала Коралі, знаючи зі слів Люсьєна про всі його поневіряння. — Далєбі, твої друзі з вулиці Чотирьох Вітрів справжні йолопи!

Його братів по гуртку назвали йолопами! І Люсьєн тільки засміявся, вислухавши цей вирок. Він милувався своєю надрукованою статтею, він утішався ні з чим не

зрівняною радістю почувати себе письменником і грівся у променях того осяйного спалаху самолюбства, який буває лише раз у житті. Читаючи і перечитуючи свою статтю, він краще збагнув її зміст і мету. Друк для рукописів — те саме, що театр для жінок, він виставляє на світло їхні хиби і переваги; він або вбиває їх, або дає їм життя; в друкованому тексті будь-яка недоречність упадає у вічі так само яскраво, як і глибока думка. Охоплений почуттям блаженства, Люсьєн уже не думав про Натана — Натан був для нього тільки сходиною. Поет упивався радістю, він уявляв себе багатієм. Для хлопчика, який, бувало, скромно спускався вулицею Бо— льє в Ангулемі, повертаючися в Умо на горище до Постеля, де їхня родина жила па тисячу двісті франків на рік, сума, яку вручив йому Доріа, здавалася казковою. Спогад, ще досить живий, але якому згодом судилося згаснути серед принад паризького життя, переніс його па майдан Мюр'є. Він згадав свою вродливу і великодушну сестру Єву, згадав Давіда та бідолашну матір; Люсьєн послав Береніку розміняти один білет і, поки вона ходила, написав коротенького листа рідним; потім, боячись, що згодом йому не стане па це рішучості, Люсь— бп звелів Вероніці піти в контору поштових диліжансів і надіслати матері п'ятсот франків. Він усього-на-всього повертав.борг, але і для нього, і для Коралі цей вчинок видався неабияким добродіянням. Актриса поцілувала Люсьєна, вона вважала його зразковим сином і братом, вопа осипала його пестощами, бо такі вчинки невимовно розчулюють цих добрих дівчат, у яких серце — мов на долоні.

— А тепер, — сказала вона, — ми щодня влаштовуватимемо звані обіди. Цілий тиждень у нас буде карнавал — адже ти попрацював на славу.

Коралі хотіла, щоб усі жінки їй заздрили, бачачи, який гарний у пеї коханий, і вона повела Люсьєна до Штауба — їй здавалося, що він не досить ошатно вбраний. Від кравця закохані поїхали прогулятись до Булоп— ського лісу, а звідти — на обід до пані дю Валь-Нобль, де Люсьєн зустрів Растіньяка, Біксіу, де Люпо, Фіно, Блонде, Він'йона, барона де Нусінгепа, Боденора, Фі— лінпа Брідо, знаменитого музиканта Конті; одне слово, віп иотрапив у світ артистів, спекулянтів, людей, схильних після тривоги і турбот шукати розради у гострих враженнях, і всі вони приязно прийняли Люсьєна у своє коло. Впевнений у собі, поет сипав дотепами, начебто він ппми й не торгував, і його проголосили людиною без забобонів — вельми модна за тих часів похвала у тому папівприятельському товаристві.

— Так, такі Цікаво б загляпути, що там у нього в душі, — сказав Теодор Гайар, звертаючись до одного з поетів, улюбленця королівського двору, який подумував заснувати невеличку роялістську газету, таку відому згодом під назвою "Ревей".

По обіді журналісти в супроводі своїх коханок поїхали в Оперу, де Мерлен йав ложу; там і розмістилася вся компанія. Отож Люсьєп з'явився тріумфатором там, де кілька місяців тому його тяжко принизили. Він прогулювався у фойє під руку з Мерленом та Блонде, він зухвало поглядав просто в обличчя чепурунам, на яких колись не міг дивитися без побожного захвату. Шатле він потоптав ногами! Де Марсе, Ванденес, Манервіль, світські леви тієї епохи, обмінялися з ним гордовитими поглядами. У ложі пані д'Еспар, поза всяким сумнівом, точилася розмова про

вродливого, елегантного Люсьєна; Растін'як пробув там досить довго, маркіза й папі де Баржетон наводили лорнети на Коралі. Чи пробудив Люсьєн у серці пані де Баржетон жаль за минулим? Ця думка непокоїла поета: тільки-но він побачив Корінну з Ангулема і жага помсти знову обпалила його, як і того дня на Єлісейських Полях, коли він спізнав на собі зневагу цієї жінки та її кузини.

— Чи не з амулетом ви приїхали з вашої провінції? — сказав Люсьєнові Блонде, зайшовши через кілька днів до нього додому; була одинадцята ранку, й поет ще не встав із ліжка. — Його краса, — провадив Блонде, поцілувавши Коралі в чоло, — сіє справжню паніку всюди, де він з'являється — від підвалів до горищ, від верхів І до низів. Я хочу вас викрасти, друже, — мовив він, по— тискаючи поетові руку. — Вчора в Італійців графиня де Монкорне попросила, щоб я вас привів до неї. Ви, звичайно, не відмовите чарівній молодій жінці, в якій збираються вершки світського товариства?

— Якщо Люсьєн буде милим, він не піде до вашої графині, — сказала Коралі. — Навіщо йому тинятися по світських вітальнях? Він там помре з нудьги.

— Ви хочете тримати його під замком? — запитав Блонде. — Ви ревнуєте його до світських жінок?

— Так! — вигукнула Коралі. — Вони гірші, ніж ми!

— Звідки тобі це відомо, кицю? — поцікавився Блонде.

— Від їхніх чоловіків, — відповіла актриса. — Ви, певне, забули, що півроку я була у близьких стосупках із де Марсе.

— Ви гадаєте, дитино, — сказав Блонде, — що я дуже зацікавлений привести у салон папі де Монкорне такого красеня, як ваш милий? Якщо вп проти, вважайте, я нічого вам не сказав. Але гадаю, тут ідеться не про жінку, а про те, щоб домогтися замирення й умовити Люсьєна дати спокій бідоласі, який став посміховиськом їхньої газети. Адже барон дю Шатле з дурного розуму сприймає ваші статті всерйоз. Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і всі завсідники салону графині де Монкорне переймаються долею Чорногуза, отож я пообіцяв їм

Г

римирити Лауру й Петрарку, себто пані де Баржетон Люсьєна.

— Ага! — вигукнув Люсьєн, відчувши, як п'янка радість утамованої помсти розливається йому по жилах. — ■ Тепер вони плазують біля моїх ніг! Я ладен боготворити своє перо, своїх друзів, боготворити фатальну могутність дреси! Але ж сам я досі не написав жодної статті про Чаплю й Чорногуза, Я піду туди, друже, — сказав він, обійнявши Блонде за стан, — атож, я піду, але тільки тоді, коли ті двоє відчують на собі всю вагу ось цієї легенької штуки! — Люсьєн узяв перо, яким він писав статтю проти Натала, й потряс ним. — Завтра ж таки я пфкбурю в них двома шпальтами. А далі — побачимо. Щ хвилюйся, Коралі! Йдеться не про кохання — про помсту. І я помщуся, о як я помщуся!

— Оце чоловік! — сказав Блонде. — Якби ти знав, Люсьєне, як рідко можна зустріти подібний вибух почуттів у пересиченому світі Парижа, ти цінував би себе дуже високо. З тебе вийде добра шельма, — сказав він, скориставшись куди промовистішим виразом.

— Ти на шляху до влади.

— Він свого досягне, — сказала Коралі.

— Він уже багато чого досяг за півтора місяця.

— А коли станеться так, що від скіпетра його відокремлюватиме тільки яма завширшки з могилу, він замостить її трупом Коралі.

— Ваше кохання гідне Золотого віку, — сказав Блонде. — Я щиро тебе вітаю, твоя велика стаття — чудові, — мовив він, глянувши на Люсьєна. — Вона незвичайна, свіжа. Ти уже встиг стати визнаним майстром газетярського ремесла.

Прийшли Лусто з Гектором Мерленом та Верну. Люсьєнові було неабияк приємно опинитися в центрі уваги. Фелісьєн приніс йому сто франків — гонорар за статтю. Газета визнала за необхідне винагородити такий блискучий витвір, щоб принадити автора. Побачивши, що в них зібрався капітул журналістів, Коралі послала служницю замовити сніданок у "Голубому циферблаті", найближчому ресторані. Незабаром Береніка доповіла, що стіл накрито, і господиня дому запросила всіх до затишної їдальні. В розпалі бенкету, коли шампанське вдарило всім у голову, з'ясувалося, з якою метою прийшли до Люсьєна його приятелі.

— Ти ж не хочеш, — сказав йому Лусто, — нажити в особі Натана ворога? Натан теж працює в газетах, він має друзів, і він зможе влаштувати тобі прикру несподіванку, коли вийде друком твоя перша книжка. Хіба ти не зацікавлений продати "Лучника Карла Дев'ятого"? Ми зустріли Натана сьогодні вранці, він у розпачі. Але ти напишеш ще одну статтю, в якій розхвалиш його до небес.

— Як? Ви хочете, щоб після статті, в якій я розгромив його книжку... — почав Люсьєн.

Еміль Блонде, Гектор Мерлен, Етьєп Лусто та Фелісьєн Верну дружно засміялися.

— Післязавтра у вас звана вечеря. Ти запросив На— тапа? — запитав Блонде.

— Твоя стаття пішла без підпису, — пояснив Лусто. — Фелісьєн не такий новачок, як ти, і він поставив унизу замість підпису тільки літеру "Ш". Ти й далі зможеш так підписувати свої статті, вміщені у його газеті, — вона чисто лівого напрямку. Власне, усі ми належимо до опозиції. Проте Фелісьєн виявив тактовність і не захотів нав'язувати тобі твої майбутні переконання. Скажімо, Гекторова газета — орган правого центру, і там ти підписуватимешся літерою "Л". Нападати зручніше анонімно, а під похвальним словом завжди вигідно підписатися повним прізвищем.

— Мені байдуже, як підписуватися, — сказав Люсьєн. — Але я не знаю, що сказати на користь книжки.

— Виходить, ти написав те, що думав? — запитав Гектор.

— Так.

— Ех, друже, — сказав Блонде, — а я гадав, ти маєш ширший погляд на речі. Слово честі, я сподівався, дивлячись на твоє чоло, що ти наділений геніальністю великих мислителів, чий розум здатен розглядати кожну річ із двох боків. У літературі, друже, кожна думка має свій підспідок і лице; причому ніхто точно не знає, де саме цей

підспідок. У царині мислі усе має подвійний вимір. Ідеї двоєдині. Янус — це міфологічний образ критики і символ генія. Триєдиний лише бог. Саме завдяки своєму винятковому талантові Мольєр і Корнель змусили Альцеста і Октавія сказати "так", а Філінта і Цінну — "ні". Руссо в "Новій Елоїзі" написав одного листа за дуель, а другого — проти дуелі, і хто збагне, в котрому він висловив свою істинну думку? Хто з нас віддасть перевагу Кларіссі чи Ловеласу, Гокторові чи Ахіл — лу? Хто справжній герой у Гомера? Який намір мав Річардсон? Отак і критика повинна розглядати твір під усіма можливими кутами зору. Наш обов'язок — тільки переповідати.

— Отже, ви обстоюєте ті погляди, які висловили в своїх статтях? — насмішковано запитав Люсьєна Верну. — Але ж ми тільки торговці фразами, і ми живемо з цієї торгівлі. Коли ви захочете написати твір великий

і досконалий, — я маю па увазі книжку, — викладайте там свої погляди, виливайте душу, виразіть себе у тій книжці, захищайте її. Але статті! Сьогодні їх читають, завтра забувають, і кожна з них варта тільки тих грошей, які за неї заплатять. Якщо ви надаватимете ваги таким дурницям, вам доведеться хреститись і кликати на поміч святого духа, перш ніж написати звичайнісіньке оголошення.

Гості видимо були здивовані, виявивши в Люсьєні стільки надмірної делікатності, й усі вони заходилися стягувати з нього отроче одінкя, щоб убрати його в шати зрілого мужа й газетяра.

— Знаєш, чим утішився Натан, прочитавши твою статтю? — запитав Лусто.

— Звідки ж мені знати?

— Він вигукнув: "Статті забуваються, книжки живуть!" Через два дні Натан приїде сюди вечеряти, і побачиш, як він стелптиметься перед тобою, цілуватиме твої ноги, скаже, що ти велика людина.

— Ото буде сміхота, — сказав Люсьєн.

— Сміхота? — повторив Блонде. — Необхідність.

— Друзі, я б із радістю, — мовив Люсьєн, уже трохи захмелівши. — Але як до цього взятися?

— А ось як, — сказав Лусто. — Напиши в Мерленову газету статтю на три шпальти, в якій ти спростуєш себе самого. Ми оце тільки сказали Натанові — удосталь навітшавшись його люттю, що незабаром він сам дякуватиме нам за нещадну полеміку, завдяки якій його книжка розійдеться за тиждень. Нині ти для нього мерзенний зрадник, тварюка, негідник; післязавтра ти станеш у його очах великою людиною, могутнім талантом, одним з героїв Плутарха! Натан обійме тебе як свого найкращого друга. Доріа уже відвідав тебе, свої три тисячі франків ти поклав до кишені. Значить, ділу кінець, і тепер ти маєш повернути собі повагу й дружбу

Натана. Твій удар призначався тільки книготорговцев!. Нищити й громити ми повинні лише своїх ворогів. Якби йшлося про людину, що здобула собі ім'я без нашої участі, про ворожий нам талант, який слід зацькувати, ми б тебе не умовляли; але Натан наш друг. Свого часу Блонде напав на нього в "Меркюр", щоб мати втіху спростувати самого себе в "Деба". Завдяки тим двом статтям зразу розійшлося перше

видання книжки.

— Друзі, присягаюся честю, я не здатен і двох слів написати на користь цієї книжки...

— Ти варобиш іще сто франків, — сказав Мерлен. — Отже, 8 одного Натана ти матимеш десять луїдорів. Крім того, ти зможеш надрукувати ще одну статтю в журналі Фіно, за яку сто франків заплатить тобі Доріа, а сто — редакція. Усього разом — двадцять луїдорів 1

— Але про що мені писати? — запитав Люсьєн.

— Знайти вихід зі становища можна ось як, — ска— вав Блонде, трохи поміркувавши. — "Заздрість, яка вгризається в усі чудові твори, як черв'як у соковите яблуко, — напишеш ти, — намагалася спалюжити й цю книжку. Щоб знайти у ній якісь вади, критика була вмушена вигадати теорію про два напрями, які нібито існують у красному письменстві: літературу ідей і літературу образів". Тут, мій друже, ти скажеш, що найвища майстерність письменника в тому, щоб виразити ідею в образі. "Уся сутність поезії в образі", — заявиш ти і пошкодуєш, що наша мова для поезії мало придатна; ти вгадаєш про докори іноземців з приводу позитивізму, притаманного нашому стилю, і принагідно похвалиш панів де Каналіса та Натана за ті послуги, що їх вони зробили Франції, поетизуючи її мову. Спростуй свої попередні аргументи, показавши, як далеко ми пішли вперед проти вісімнадцятого століття. Пошлись на поступ (це слово завжди збиває з пантелику міщан!). Мовляв, наша молода література представлена полотнами, де сусідять усі жанри: комедія і драма, описові сцени, сцени характерів, діалог у блискучій оправі захопливої інтриги. А найграндіозніший витвір сучасної літератури — це роман, який вимагає почуттів, стилю й образів. Він прийшов на зміну комедії, побудований за законами минулого часу й неприйнятний з огляду на сучасні звичаї. Він охоплює і факт, і ідею, для його задумів потрібна

і дотепність Лабрюйєра та його уїдливі повчання, і характери, зображені в манері Мольєра, і вигадливі сюжети Шекспіра. Він змальовує найтонші відтінки пристрасті — єдине, в чому наші попередники досягли великого успіху. Отож роман стоїть значно вище від холодних математизованих дискусій та сухого аналізу, властивих вісімнадцятому століттю. "Роман, — повчально виголосиш ти, — це епопея, в якій читач знаходить розвагу". Наведи цитати з "Корінни", пошлися на пані де Сталь. Вісімнадцяте століття усе поставило під знак запитання, дев'ятнадцятому доводиться шукати відповіді; і ці відповіді наш час знаходить у дійсності, в живій і постійно мінливій дійсності; крім того, він дає цілковиту волю пристрастям, про що не мав ніякого уявлення Вольтер. Тут ти пройдешся по Вольтеру. "Що ж до Руссо, то він тільки виряджав у пишномовні словеса наперед обмірковані логічні системи. Юлія і Клара — образи чисто схематичні, без плоті й крові". Ти можеш розвинути цю тему і сказати, що нашу молоду й самобутню літературу ми завдячуємо миру, завдячуємо Бурбонам — адже ти пишеш для газети правого центру. Висмій тих, хто любить вигадувати всілякі системи. Й нарешті ти вигукнеш, охоплений шляхетним обуренням: "Скільки вигадок, скільки свідомої неправди у статті нашого товариша по перу! І задля чого? Тільки задля

того, щоб принизити чудовий літературний твір, щоб одурити читача і дійти висновку: "Книжка, яка не залежується на полицях книгарень, зовсім не має успіху в широкій публіки. "РгоЬ рисіог!" Так і напиши: "РгоЬ рисіог!" — ця люб'язна лайка розпалить зацікавлення читачів. Нарешті повідом про занепад критики. Далі висновок: "Не існує іншої літератури, крім літератури розважальної". Натан ступив на новий шлях, він зрозумів потреби своєї доби і зміг відповісти на її запити. Сучасність вимагав драми. Саме драма необхідна нашому століттю, в якому панує політика — ця безперервна драма з пантомімою. "Хіба протягом лише двадцяти років не спостерігали ми аж чотири драми? — вигукнеш ти. — Революцію, Директорію, Імперію та Реставрацію?" Далі ти окропиш Натанову книжку щедрими дифірамами — і друге видання умить розкуплять. А надто після того, як найближчої суботи в нашому тижневику з'явиться ще одна твоя стаття, і її ти вже підпишеш повним прізвищем — де Рюампре. У цій останній статті ти скажеш: "Видатні твори завжди спричиняють бурхливі суперечки. Цього тижня одна газета написала так і так про книжку Натана, а друга дала рішучу відсіч". Ти розгромиш обох критиків — і Ш., і Л., — принагідно відпустивши кілька приємних слів на адресу моєї першої статті, в "Деба", і на закінчення оголосиш, що Натанова книжка — це найкращий твір нашого часу. Сказати так — це те саме, що не сказати нічого, так пишуть про кожну книжку. Протягом одного тижня ти заробиш чотири сотні франків, а крім того, матимеш приємність де-не-де написати й правду. Розумні люди погодяться або з Ш., або з Л., або з де Рюампре, а може, навіть з усіма трьома. Міфологія — один з великих винаходів людства — помістила істину на дно колодязя, звідки її можна ви— •гягти на світло, тільки зачерпнувши відром. А ти запропонуєш читачам аж троє відер істини, замість одного. Ось так, мій друже. Сідай і пиши!

Люсьєн був приголомшений. Блонде цмокнув його в обидві щоки й сказав:

— Ну, я пішов до своєї крамнички.

І всі зразу заквапилися до своїх крамничок. Для цих людей, обдарованих нещадним і гострим розумом, газета була всього лише крамничкою. Домовилися зустрітись увечері в Дерев'яних галереях, де Люсьєн мав підписати угоду з Доріа. Того дня Флоріна й Лусто, Люсьєн і Коралі, Блонде й Фіно обідали в Пале-Роялі — там дю Брюель пригощав директора Драматичної панорами.

— Вони мають слухність! — вигукнув Люсьєн, залишившись наодинці з Коралі. — Смертні — прості іграшки в руках сильних людей! Чотири сотні франків за три статті! Догро ледве погоджувався дати стільки за книжку, над якою я трудився цілих два роки.

— Пиши критику, розважайся! — сказала Коралі. — Хіба сьогодні ввечері я не перевтілююсь у андалуску, завтра — в циганку, а якогось іншого дня — в чоловіка? Роби, як і я, блазнюй заради грошей, і будьмо щасливі!

Люсьєн, захоплений своєю двоїстою роллю, осідлав примхливого мула, сина Пегаса та Валаамової ослиці. Поки вони з Коралі прогулювались у Булонському лісі, він витав у просторах думки, відкриваючи для себе дивовижну красу в розумуваннях Блопде. Він пообідав, як обідають щасливі люди, підписав у Доріа угоду, за якою передав у його

повну власність рукопис "Стокроток", не вбачаючи у цьому ніякої незручності для себе. Потім павідався до редакції своєї газети, написав статтю па дві шпальти й повернувся па вулицю Вандом. Наступного ранку Люсьєн відчув, що вчорашні думки щедро про—росли в його мозку; так завжди буває з тими, чий мозок ще не виснажений і сповнений творчих соків. Поет щиро тішився, обмірковуючи свою нову статтю, він узявся за неї з великим запалом. Під його пером заіскрилися блискучі вислови, які народжуються в суперечності. Він писав дотепно й насмішкливо, він навіть піднявся до цікавих міркувань про почуття, ідеї та образи в літературі. Він мислив тонко й вигадливо і, щоб якомога переконливіше похвалити Натана, поновив свої перші враження від читання його кнйжки в літературному кабінеті Торговельного двору. З нещадного і дошкульного критика, з ядучого гумориста він перетворився на поета; він кадив хвалу своїми заключними розміреними фразами, як ото кадять перед вівтарем ладан.

— Ось вони, сто франків, Коралі! — сказав Люсьєн, показуючи коханці вісім аркушів, написаних, поки вона вдягалася.

В тому самому піднесеному настрої він легко й швидко настрочив обіцяну Блонде розгромну статтю проти Шатле та пані де Баржетон. Того ранку він утішався одним із найгостріших і найпотаємніших переживань журналіста — насолодою вигострювати епіграму, поліруючи її холодне лезо, яке вгородиться в серце жертви, й на догоду читачам розцяцьковуючи руків'я. Публіка захоплюється витонченою формою та прегарними візерунками руків'я, і вона не помічає підступного леза, не здогадується, що дошкульні, вигострені ненавистю слова завдають безліч смертельних ударів вивченому до тонкощів самолюбству. Це жахлива й похмура радість, якою втішаються в самотині, без свідків, це ніби поєдинок із відсутнім суперником, якого вбивають па відстані клинком пера, так ніби газетяр наділений неймовірною могутністю і здатний домогтись усього, чого захоче, як володар чародійної лампи в арабських казках. Епіграма — це мова ненависті, ненависті, яка виникає з нищих пристрастей, так само як любов поєднує в собі усі високі людські чесноти. Немає людини, що її дух помсти не ладілив би дотепністю, як немає людини, котра в коханні не спізнала б насолоди. Незважаючи на легковагість, на вульгарність подібної дотепності, у Франції вона незмінно мас успіх. Люсьєнова стаття мала довершити й довершила підступну й лиху роль газети; вона пронизала зразу два серця, вона тяжко поранила пані де Бар—жетон, колишню Люсьєнову Лауру, та його суперника барона дю Шатле.

— Годі вбивати себе працею, — сказала своєму коханому Коралі. — їдьмо гуляти в Булонський ліс. Карету запряжено, коні басують.

— Відвеземо Гекторові статтю про Натана. А й справді газета подібна до Ахіллового списа, вона лікує завдані цею ж рани, — сказав Люсьєн, виправляючи деякі фра—

8И.

Закохані сіли в карету і з'явилися у всьому своєму блиску перед Парижем, який колись нехтував Люсьєна, а тепер почав ним цікавитись. У Люсьєна голова йшла обертом, а серце повнилося п'янкою радістю від усвідомлення того, що він зумів зацікавити своєю особою Париж, це величезне місто, у якому так важко чимось

вирізнитись.

— їдьмо до твого кравця, коханий, — сказала поетові Коралі. — Треба його покvapити, а якщо одяг готовий — зробити примірku. Коли ти все-таки збираєшся навідати своїх прекрасних дам, то я хочу, щоб ти затьмарив оте чудовисько де Марсе, а також Растіпьяка, Ажуда-Пінту, Максіма де Трай, Ванденесів — одне слово, усіх світських чепурунів. Не забувай, що твоя коханка — Коралі! Але ж ти мене не зрадиш, правда?

Через два дні, напередодні вечері, яку давали для своїх друзів Люсьєн і Коралі, в Амбігю ставили нову п'єсу, прорецензувати яку було доручено Люсьєнові. Після обіду поет і Коралі пішки вирушили з вулиці Ван— дом до Драматичної панорами, повз "Турецьке кафе" по бульвару Тампль, улюбленому за тих часів місці прогулянок. Люсьєн чув вигуки перехожих — вони захоплювалися його блискучими успіхами та вродою його супутниці. Одні називали Коралі найгарнішою жінкою в Парижі, інші додавали, що Люсьєн гідний її. Поет почував себе в своєму середовищі. Це життя було його життям. Спогади про Братство потьмяніли. Великі мислителі, якими він захоплювався ще два місяці тому, тепер почали здаватись йому трохи наївними зі своїми високими ідеями та пуританськими поглядами. Слово "йолопи", цілком бездумно вжите Коралі, пустило паростки у свідомості Люсьєна і вже дало перші плоди. Він провів Коралі до її вбиральні й почав вештатися за лаштунками, прогулюючись там, наче султан, під пестливими й палкими поглядами актрис, що обдаровували його ласкавими сло— вамп.

— Треба йти в Амбігю, робити своє ремесло, — сказав він собі.

Зала в Амбігю була повна. Для Люсьєна місця там не знайшлося. Люсьєн пішов за лаштунки і поскаржився, що йому немає де сісти. Режисер, який його ще не знав, відповів, що в редакцію послано квитки на дві ложі, й попросив його покинути сцену.

— Доведеться написати про виставу з чужих слів, сказав Люсьєн в ображеним виглядом.

— Ви що, здуріли? — сказала режисерові актрис^, яка грала головну роль юної героїні. — Та це ж коханець Коралі!

Тоді режисер миттю змінив тон:

— Зараз я підую поговорю з директором, ласкавий панґ.

Отакі, здавалося б, дрібниці доводили Люсьєнові вель-

чезну могутність газети і лестили його самолюбству. Прийшов директор — він заручився згодою герцога До Реторе й балерини Туллії, які займали ложу пад авансеною, прийняти Люсьєна до себе. Герцог погодився на це, упізнавши поета.

— Ви довели до розпачу двох людей, — сказав Люсьєнові молодий аристократ, маючи на увазі барона дю Шатле й пані де Баржетон.

— А що буде завтра! — відповів Люсьєн. — Досі їх обстрілювали тільки мої друзі, але сьогодні ввечері я сам наготував проти них справжнє гарматне ядро. Завтра ви зрозумієте, чому ми висміюємо Шатле. Стаття мій заголовок: "Потле в 1811 році й Потле в 1821-му". Шатле там зображений як один з тих, хто зрікся свого благодійника

й перекинувся до Бурбонів. Спершу хай вони відчують мою силу, а тоді я з'явлюся в салопі пані де Монкорне.

Люсьєн почав з молодим герцогом розмову, яка іскрилась дотепами; він прагнув довести цьому вельможі, що маркіза д'Еспар і пані де Баржетон дуже помилилися, знехтувавши ним; та коли з лукавства герцог де Реторе назвав його Шардоном, Люсьєн несамохіть виказав свої потаємні наміри, обстоюючи право посити прізвище де Рюбампре.

— Ви повинні стати роялістом, — сказав йому герцог. — Ви вже виявили гострий розум і дотепність, тепер виявіть і тверезий глузд. Єдиний спосіб домогтися королівського указу, який поверне вам шляхетне прізвище предків по материнській лінії — це попросити його у винагороду за послуги, які вп зробите двору. Ліберали ніколи не дадуть вам графського титулу. Зрозумійте, що Реставрація рано чи пізно приборкає пресу — цю єдину небезпечну для неї силу. Надто довго з нею панькались, пора надіти на неї намордник. Скористайтесь з останніх хвилин, поки вона ще вільна, і добийтесь, щоб вас усі боялись. Через кілька років аристократичне прізвище й титул стануть у Франції куди надійнішими скарбами, ніж талант. А ви можете мати все: розум, красу, шляхетність. Перед вами справді блискуче майбутнє. Отож лишайтесь лібералом, але тільки для того, щоб потім узяти якомога вищу ціну за своє навернепня в роялізм.

Герцог умовив Люсьєна прийняти запрошення на обід, яке збирався надіслати йому дипломат, що був на вечері у Флорині. Люсьєн був зачарований прихильними словами аристократа, його тішила думка, що перед ним відчиняються двері салонів, звідки ще кілька місяців тому його, здавалось, вигнали назавжди. Він знову подивувався могутності слова. Отже, Преса й Інтелект правили суспільством. Люсьєн подумав, що, може, Лусто вже й кається в тому, що відчинив перед ним врата Храму; поет, зі свого боку, вже переконався в необхідності ставити неподоланні перешкоди на шляху честолюбців, котрі плавом пливли з провінції до Парижа. Коли б оце тепер якийсь поет кинувся в його обійми, як він сам недавно кинувся в обійми Лусто, навряд чи Люсьєн влаштував би тому новачкові люб'язний прийом. Молодий герцог помітив, що його співрозмовник поринув у роздуми, і безпомилково вгадав причину: він відкрив перед цим юним шанолубом, безвольним, але не позбавленим жадань, широкий обрій політичної діяльності — як ото раніше журналісти, мов Сатана Ісусові з даху храму, показали провінційному поетові літературний світ та його скарби. Люсьєн, звичайно, не міг знати про невеличку змову, влаштовану проти нього людьми, яким дошкуляла в ту пору його газета, змову, що в ній брав участь і герцог де Реторе. Молодий вельможа наполохав товариство маркізи д'Еспар своїми розповідями про Люсьєнів розум. Пані де Баржетон попросила його розвідати, які в журналіста наміри, і герцог якраз і сподівався зустрітись з ним у Амбігю-Комік. Не шукайте в цьому умисного підступу: ні люди зі світського товариства, ні газетярі не копали глибоко. Ні ті, ні ті не зoirались налаштовувати якусь пастку, їхній макіавеллізм, так би мовити, проявлявся майже підсвідомо і полягав у тім, щоб бути завжди наготові, скористатися як злом, так і

добром, вичікуючи хвилини, коли пристрасть віддасть жертву до їхніх рук. На вечері у Флоріні молодий герцог розгадав характер Люсьєна, і тепер він вирішив зіграти на його гонорі й випробувати на ньому свої здібності дипломата.

Коли вистава закінчилась, Люсьєн негайно прдався на вулицю Сен-Фіакр, щоб написати там рецензію. Його критика була умисне дошкульна і в'їдлива; він розважався, випробовуючи свою могутність. Мелодрама була краща за п'єсу, поставлену в Драматичній панорамі, але Люсьєнові заманулося перевірити, чи здатен він, як його запевняли, зарізати добру п'єсу, а поганій створити успіх. Наступного дня, снідаючи з Коралі, він розгорнув газету, перед тим сказавши своїй коханці, що він розгромив Амбігю-Комік. І як же здивувався Люсьєн, коли зразу після своєї статті про пані де Баржетон та Шат— ле, він прочитав рецензію на виставу в Амбігю, але настільки підсолоджену за ніч, що хоч у ній і зберігся васьм його дотепний аналіз п'єси, висновки звідти можна було зробити тільки сприятливі. Його рецензія, напевне, забезпечила повний розпродаж квитків. Люсьєн не на жарт розлютився; він вирішив поговорити з Лусто. Він уже вважав себе незамінним і не бажав, щоб ним по— пихали, мали його за дурника. Аби остаточно зміцнити своє становище, він написав для тижневика Доріа й Фіно статтю, в якій підсумував і зважив усі погляди, висловлені з приводу Натанової книжки. Потім, увійшовши в смак, тут-таки настрочив один зі своїх дописів для розділу "Розмаїтості" газетки Лусто. Молоді журналісти схильні піддаватись пориву, вони вкладають у свої перші статті надто багато зусиль та хисту й нерозважливо розтринькують квіт свого обдарування. Щоб звільнити для Флоріні й Коралі вечір, директор Драматичної панорами того дня давав першу виставу водевілю. Вечеря мала відбутися зразу після спектаклю. Лусто приїхав забрати Люсьєнову рецензію на цей водевільчик, написав заздалегідь, після генеральної репетиції, щоб не затримувати підготовку, номера. Коли Люсьєн прочи-

тав приятелеві одну з своїх чарівних розмаїтостей на теми паризького життя, які створювали газеті неабияку славу, Етьєв поцілував його в обидва ока й пазвав добрим генієм газети.

— У такому разі ндвіщо ти перекручуєш зміст моїх ртатей? — зацітав Люсьєн, якиц написав той блискучий н^рис тільки для того, щоб надати більшої сили своєму обуренню.

— Я перекручую?! — вигукнув Лусто.

•— Ну а хто ж спотворив мою статтю?

— Ти, друже, просто ще мало обізнаний з нашими справами, — сказав Етьєн сміючись. — Амбігю передплачує в нас двадцять примірників, причому ми даємо їм тільки дев'ять: директорові, капельмейстерові, режисе— ррві, їхнім коханкам і трьом співвласникам театру. Кожен із бульварних театрів у такий спосіб виплачує газеті вісімсот франків. Ще стільки ж дають квитки на лржі, що їх надсилають Фіно, та й актори і автори п'єс передплачують по кілька примірників. Виходить, шахрай отримує на Бульварах вісім тисяч франків. Це все малі театрики — тож уяви собі, скільки він лупить з великих! Тепер зрозумів? Ми повинні бути вельми поблажливі...

— Я зрозумів, що мені не вільно висловлювати свою думку.

— Ет! Чи тобі не однаково, коли ти з цих ясел годуєшся? — вигукнув Лусто. — Крім того, хлопче, чим тобі: так дозволити цей театр? Має ж бути якась причина для розгрому вчорашньої вистави? Громити, аби тільки громити, означало б шкодити добрій славі газети. Якщо цотім ми й затавруємо когось по справедливості, це вже не справить ніякого враження. Директор чимсь тобі не догодив?

— Віп не виділив для мене місця.

— Л, тоді зрозуміло, — кивнув Лусто. — Я покажу директорові рукопис твоєї статті і скажу, що я пом'якшив її, це тобі принесе більше користі, ніж стаття надрукована. Проби в нього завтра квитки, й він випикуватиме тобі по сорок щомісяця, а я відведу тебе до чоловіка, з яким ти домовишся про збут; він купуватиме їх у тебе зі знижкою у п'ятдесят відсотків проти їхньої ціни. Театральними квитками торгують, як і книжками. Ти побачиш різновид Барбе — проводиря клаки. Він живе тут, неподалік; ми маємо час, ходімо до нього..*

— Але ж Фіно вдається до пегідпих махінацій! Він визискує таланти, він, по суті, лупить незаконні податки. Рано чи пізно правосуддя...

— Які дурниці! Та ти з неба впав! — вигукнув Лус— то. — За кого ти маєш Фіно? Під удаваною простодушністю, під виглядом Тюркаре, під невіглаством і тупістю ховається лукавство капелюшника — адже Фіно його нащадок. Хіба не бачив ти в його барлозі, в редакції газети, старого солдата часів Імперії, дядька нашого Фі— БО? Будучи людиною, на яку у всьому можна покластись, він до того ж має славу дурня — а це якраз те, чого треба Фіно. Бо саме дядько бере участь у всіх сумнівних грошових оборудках. У Парижі тому, хто пнеться вгору, дуже зручно мати біля себе помічника, завжди готового ввести себе в неславу. В політиці, як і в газетярському ділі, теж трапляється безліч випадків, коли начальству краще триматися осторонь. Якби Фіно вибився у політичні діячі, він би зробив свого дядька секретарем, щоб той стягував для нього данину, як то заведено в установах, коли йдеться про вирішення будь— якої значної справи. Старий Жірудю на перший погляд справляє враження йолопа, але в нього досить тям, щоб бути таємним спільником. Крім того, він стоїть на варті й охороняє нас від надокучливих новачків, від скарг, від скандалів, і я не думаю, щоб у якійсь іншій редакції знайшовся рівний йому.

— Свою службу він справляє добре, — сказав Люсьєн, — я бачив його в ділі.

Етьєн і Люсьєн пішли на вулицю Фобур-дю-Тампль, де головний редактор газети зупинився біля будинку а гарним фасадом.

— Пан Брлар удома? — запитав він у воротаря.

— Отакої! — здивувався Люсьєн.— Верховода банди клакерів — і раптом пан?

— Мій друже, у Брлара двадцять тисяч ліврів ренти, усі драматурги, що пишуть для бульварних театрів, у нього в руках; він має на кожного з них відкритий поточний рахунок, як у банку. Авторські квитки та контрамарки йдуть на продаж. Брлар перекупує і 8буває цей товар. Ось тобі трохи статистики — це наука вельми корисна, коли нею не зловживають. По півсотні дармових квитків щовечора в кожен театр — це

складе двісті п'ятдесят квитків на день; отож, якщо в середньому квиток коштує сорок су, Бролар щодня виплачує авторам п'єс по сто двадцять п'ять франків і має шанс нажити на цьому стільки ж. Таким чином тільки на авторських квитках він має чотири тисячі франків на місяць, тобто сорок вісім тисяч франків у рік. Віднімемо тисяч двадцять на неминучі збитки, адже йому не завжди щастить продати квитки...

— Чому ж?

— По-перше, квитки, що йдуть у продаж через каси театру, підривають торгівлю дармовими квитками, які не забезпечують нумерованих місць. Театр лишає за собою право розпоряджатись місцями. Крім того, бувають погодні дні й бувають погані спектаклі. Враховуючи такі неминучі збитки, Бролар має по цій статті близько тридцяти тисяч на рік. Потім клакери — його головний промисел. Скажімо, Флоріна й Коралі виплачують йому данину; якби вони відхилили його домагання, їм би не щастило зривати оплесків, таких необхідних для кожної актриси, коли вона з'являється перед глядачами або йде зі сцени.

Лусто пояснював усе це майже пошепки, поки вони підіймалися сходами.

— Париж — дивовижне місто, — сказав Люсьєн. — Тут з усього мають вигоду.

Охайно вдягнена служниця провела двох газетярів до пана Бролара. Торговець квитками, який велично сидів у кабінетному кріслі перед великим округлим секретером, підвівся, побачивши Лусто. Бролар мав на собі сірий мельтоновий сюртук, панталони зі штрипками й був у червоних капцях, достоту як лікар або адвокат. Люсьєн побачив у ньому забагатілого простолюдина: нічим не примітне обличчя, сірі лукаві очі, руки клакера, безбарвна шкіра, на якій гульбощі лишили свої сліди, як лишає їх на даху дощ, волосся з просивиною і глухуватий голос.

— Ви прийшли, звичайно, заради панни Флоріни, а ви — задля панни Коралі, — сказав Бролар. — Я вас обох знаю. Будьте спокійні, добродію, — сказав він, звертаючись до Люсьєна, — я купую публіку в Жімназ, і я потурбуюся про вашу коханку й не допущу ніяких підступів проти неї.

— Від цього ми не відмовимося, шановний Броларе, — сказав Лусто. — Але ми прийшли домовитися про квитки, які надходять у редакцію від усіх бульварних театрів; мені — як головному редакторові, моему другові —

як рецензенту вистав. #

Лі справді! Фіно ж продав свою газету. Мені про

це відомо. Добре йому живеться, вашому Фіно! У кінці тижня я даю на його честь обід. Якщо бажаєте зробити мені приємність, ласкаво прошу разом з вашими друзями. Буде бенкет на всю губу, в мене зберуться Адель Дюшої, Дюканж, Фредерік дю Пті-Мере, панна Мілло, моя коханка. Ми добре розважимося! І, звичайно ж, досхочу вип'ємо!

— Дюканжеві, мабуть, доводиться сутужно. Він програв процес. #

— Я позичив йому десять тисяч франків, успіх "Ка— ласа" дозволить йому повернути борг. Дюканжа треба було підбадьорити. Він людина розумна, здібна...

Люсьєнові здалося, наче він марить: ватаг клаки брався оцінювати талант

письменника!

— Коралі домоглась великого успіху, — сказав Бро— лар з виглядом знавця. — Якщо вона шануватиметься, я таємно підтримаю її проти можливих підступів під час її дебюту в Жімпаз. А знаєте, що я зроблю? Посаджу на галерею пристойно вбраних молодиків, вони сміятимуться і схвально перешіптуватимуться, одне слово, заохочуватимуть публіку до оплесків. Ось так виводять актрису в люди. Коралі подобається мені, й ви, мабуть, задоволені нею, вона щира дівчина. О, я можу провалити, кого захочу...

— А як ми домовимося з квитками? — запитав Лусто.

— Гаразд, я приходитиму по них на початку кожного місяця. Вашому приятелю я запропоную ті самі умови, що й вам. У вас, добродію, п'ять театрів, отже, ви матимете тридцять квитків; це становитиме десь франків сімдесят п'ять на місяць. Чи не бажаєте отримати аванс? — запитав торговець квитками, повертаючись до свого секретера і висовуючи шухляду, наповнену срібними екю.

— Ні, ні, — сказав Лусто, — ми прибережемо цю можливість на чорний день...

— Найближчими днями, добродію, — сказав Бролар, звертаючись до Люсьєпа, — я навідаю Коралі, й ми про все з нею домовимось.

Люсьєн пе без глибокого подиву роздивлявся кабінет Бролара; оули там шафа з книжками, гравюри, пристойні меблі. Проходячи через вітальню, поет побачив обставу, 12 О. Бальзак осо далеку як від убогості, так і від надмірної розкоші, їдальня була оздоблена з особливою вишуканістю. Віл пожартував з цього приводу.

— Бролар — любитель смачно попоїсти, — пояснив Лусто. — Його обіди цілком відповідають його прибуткам, і про них згадано не в одній п'єсі.

— Вина у мене добрі, — скромно зауважив Бролар. — А ось і мої крикуни! — вигукнув він, почувши тупотіння ніг на сходах та хрипкі голоси.

Йдучи до виходу, Люсьєн побачив, як повз нього промарширував цілий загін смердючих клакерів і торговців квитками — усі в кашкетах, у зношених панталонах, у потертих сюртуках; пики вішальників — посинілі, позеленілі, брудні, непривабливі, з кошлатими бородами, з лютими і водночас лукавими очима; то було жахливе плем'я, яке живе й плодиться на паризьких бульварах; вранці вони продають запобіжні ланцюжки для дверей, позолочені дрібнички вартістю в двадцять п'ять су, а вечорами плескають у долоні під театральними люстрами — тобто пристосовуються до всіх нечистих потреб Парижа.

— Ось вони, римляни! — сказав Лусто, сміючись. — Ось хто створює славу актрисам і драматургам! Зблизька ця слава нічим не краща за славу газетярів.

— У Парижі годі зберегти хоч якісь ілюзії, — сказав Люсьєн по дорозі додому. — Тут з усього беруть данину, тут усе продається, усе фабрикється — навіть слава...

Гостями Люсьєна були Доріа, директор Панорами, Матіфа і Флоріна, Камюзо, Лусто, Фіно, Натан, Гектор Мерлен і пані дю Валь-Нобль, Фелісьєн Верну, Блонде, Віньйон, Філіпп Брідо, Марієтта, Жірудо, Кардо і Фло— рентіна, Біксіу. Він запросив

також своїх друзів а Братства. Приїхала і танцівниця Туллія, але без свого герцога, вона, як подейкували, була не байдужа до дю Брюеля. Були й видавці газет, у яких працювали Натан, Мерлен, Вінйон і Верну. Всього набралось гостей десятків зо три, більше людей їдальня Коралі уже не вмістила б. Десь на восьму годину у світлі запалених люстр меблі, шпалери, квіти прибрали того святкового вигляду, коли паризька розкіш здається втіленням мрії. Відчувши себе господарем усього цього багатства, Люсьєн спізнав ні з чим не зрівнянну втіху задоволеного марнославства та здійснених надій, і він більше не дошукувався, хто й вадля кого махнув тут чарівною паличкою. Флоріна й

Коралі, вбрані з вигадливою елегантністю і витонченою розкішшю, як то заведено, серед актрис, усміхалися провінційному поетові, наче два ангели, послані відчинити перед ним двері до палацу мрій. Люсьєн і справді жив мріями. За останні кілька місяців його життя так круто змінилося, він так раптово перейшов від прикрих злиднів до щасливого достатку, аж іноді його опановував неспокій — так буває з людиною, котра бачить сон і водночас знає, що вона спить. Одначе в його погляді, коли він милувався на цю чудову красу, була така впевненість у собі, що заздрісники, мабуть, назвали б її гординею. Люсьєн дуже змінився. Щодня втішаючись любов'ю, він зблід, вираз солодкої знемоги затуманював його зір; одне слово, як казала пані д'Еспар, він мав вигляд щасливого коханця. Люсьєнова врода стала ще яскравішою. Усвідомлення своєї сили і влади проступало на його обличчі, просвітленому коханням і досвідом. Нарешті він побачив літературний світ і вище товариство віч-на-віч і вже не сумнівався, що увійде туди переможцем. Поетові, який має звичай замислюватися тільки під гнітом знегод, теперішнє його життя уявлялося цілком безхмарним. Успіх надимає вітрила його човна, він здобув усе необхідне для здійснення своїх задумів: багатий дім, коханку на заздрість усьому Парижу, екіпаж і, нарешті, незліченні скарби, що таїлись у його чорнильниці. Душа, серце й розум Люсьєна теж зазнали перетворення: тепер, коли наслідки були такі блискучі, він і на думці не покладав замислюватися про вибір засобів. Достаток і безтурботне життя в цьому домі напевне здивують економістів, що добре вивчили паризькі звичаї, тому не зайве пояснити, на якому підмурку — а він був досить нестійкий — спочивав добробут актриси та її поета. Камюзо пощастило вмовити постачальників Коралі відкрити їй необмежений кредит бодай на три місяці, причому сам він зумів залишитись осторонь, у тіні. І ось коні, слуги, усе мов чарами з'явилося перед цими двома дітьми, які поспішали натішитися життям і досхочу втішалися ним. Узявши Люсьєна за руку, Коралі урочисто ввела його до їдальні, що стала невпізнанною — як ото в театрі сцена перед виставою — так змінив її вигляд розкішно накритий стіл, освітлений канделябрами в сорок свічок. Тут-таки Коралі відкрила коханому таємниці меню з його королівським десертом _ хо було творіння Шеве. Люсьєн пригорнув Коралі і поцілував у чоло.

— Я стану знаменитий, крихітко, — сказав він, — і щедро віддячу тобі за кохання й відданість.

— Ет, пусте! — сказала вона. — Ти задоволений?

— Ще б пак!

— От і гаразд! Твоя усмішка — найкраща винагорода, — відповіла Коралі, зміїним порухом наблизивши свої уста до Люсьєнових.

Тим часом Флоріна, Лусто, Матіфа й Камюзю вже розставляли картярські столи. Люсьєнові друзі почали з'їжджатися — всі ці люди мали тепер за честь називатися його друзями. Гра тривала від дев'ятої години до півночі. На своє щастя, Люсьєн не знав жодної гри; але Лусто програв тисячу франків і позичив її в Люсьєна, який не міг відмовити другові в цій послугі. Десь о десятій приїхали Мішель, Фюльжанс і Жозеф. Розмовляючи з ними, Люсьєн відійшов убік і тут помітив, що вони суворі, стримані, щоб не сказати замкнуті в собі. Д'Артез не зміг прийти, він закінчував свою книжку. Леон Жіро готував до виходу в світ перший номер журналу. Братство послало сюди трьох художників, гадаючи, що на світському бенкеті вони почуватимуть себе не так ніяково, як інші.

— Отже, діти мої,— заявив Люсьєн, трохи хизуючись,— ви переконаєтеся, що нікому не відомий віршомаз може стати відомим політиком.

— Я буду тільки радий, якщо моє пророцтво не справдиться, — сказав Мішель.

— А поки що, чекаючи на кращу долю, ти живеш із Коралі? — спитав Фюльжанс.

— Так, — відповів Люсьєн з удаваною простодушністю. — В Коралі був багатий старий торговець, що обожнював її, але вона виставила того бідолаху за двері. Я щасливіший, ніж твій брат Філіпп, який не може прибрати до рук Марієтту, — додав він, глянувши на Жозефа Брідо.

— Тобто ти став людиною без забобонів, — сказав Фюльжанс. — Ти виб'єшся в люди.

— Для "вас я завжди залишуся колишнім Люсьєном, хай яке здобуду собі місце під сонцем.

Мішель і Фюльжанс переглянулися, обмінялись посмішкою. Люсьєн помітив ту посмішку й зрозумів, як безглуздо прозвучала його хвальба.

— Яка Коралі гарна! — вигукнув Жозеф Брідо. — Так і проситься па картину!

— І дуже добра, — мовив Люсьєн. — Присягаюся, вона справжній ангел. Звичайно ж, ти її намалюєш! Пиши з неї, якщо хочеш, свою юну венеціанку, яку стара звідниця приводить до сенатора.

— Всі жінки ангели, коли закохуються, — сказав Мішель Кретьєн.

У цю мить до Люсьєна кинувся Рауль Натан. Він схопив його за руки й потиснув їх із почуттям нащирі— шої вдячності.

— Любий друже, ви не тільки велика людина, а й маєте добре серце, а це сьогодні зустріти важче, ніж талант, — сказав він. — Ви віддані своїм друзям. Одне слово, я ваш до ско-ну. Я ніколи не забуду, що ви зробили для мене на цьому тижні.

Почувши такі улесливі слова від письменника, що був запанібрата зі Славою, Люсьєн із неприхованою гордістю поглянув на своїх друзів із Братства. Порив Натана був викликаний тим, що Мерлен показав йому відбиток статті, в якій Люсьєн вихваляв його книся"ку і яка мала з'явитися в завтрашньому номері газети.

— Я погодився напасти на вас тільки за умови, що сам па цю статтю й відповім, — прошепотів Люсьєн на вухо Патанові. — Можете й далі покладатись на мене.

І обернувся до друзів із Братства, радіючи, що обставини підтвердили справедливість його слів, з яких щойно посміялися Мішель і Фюльжанс.

— Хай-но вийде д'Артезова книжка, і я зумію бути йому корисним, — заявив він. — Уже одне це заохочує мене працювати в газетах.

— А ти вільний у своїх діях? — запитав Мішель.

— ■ Без кого не обійдуться, того неволити не стануть, — відповів Люсьєн з удаваною скромністю.

Десь опівночі гості посідали за стіл, і бенкет почався. Застільні балачки у Люсьєна велися куди вільніше, ніж у Матіфа, адже ніхто не знав, що погляди трьох посланців Братства дуже розходилися з поглядами газетярів. Молоді дотепники^ такі розбещені звичкою виступати і "за", і "проти", зчепилися між собою, жбурляючи одип у одного жахливими істинами нового права, яке зароджувалося тоді в надрах світу журналістики. Клод Він'йон виступив проти прагнення малих газет цькувати окремих осіб: мовляв, критика повинна зберегти свої високі принципи, бо інакше письменники зрештою перестануть шанувати й самих себе. Тоді Лусто, Мерлен і Фіно відверто виступили на оборону методу, який на газетярському жаргоні називався дати прочуханки, твердячи, що це іспит, по якому можна розпізнати талант.

— Кожен, хто витримав такий іспит, доведе, що він сильна людина, — сказав Лусто.

— Крім того, — заявив Мерлен, — коли ми вшановуємо великих людей, навколо них, як навколо римських тріумфаторів, разом зі славослів'ямп мають також лунати крики хули.

— Отакої! — сказав Люсьєн. — Тоді, либонь, усі, кого стануть ганьбити, відчують себе тріумфаторами!

— Чи не про себе ти турбуєшся? — вигукнув Фіно.

— Навіщо тобі, Люсьєне, про це турбуватись? — озвався Мішель Кретьєн. — Ти маєш сонети — вони й створять тобі тріумф Петрарки. Хіба цієї слави тобі мало.

— Без Лаури й жовтого металу? — вигукнув Доріа, чий римований жарт усі зустріли оплесками та сміхом.

— *Faciamus experimentum in anima vili*— 8 усмішкою відповів Люсьєн Мішелєві.

— Лихо тим, кого газета обмине критикою і чию першу книжку вже увінчають лаврами! Таких письменників, немовби святих, захищають у ніші, й ніхто більше не зверне на них уваги, — сказав Верну.

— їм казатимуть, як сказав Шансене маркізові де Жанлі, що аж надто закохано видивлявся на його дружину: "Приятелю, ви своє вже отримали", — мовив Блонде.

— У Франції успіх знищує, — озвався Фіно. — Ми надто заздрісні й тому намагаємось примусити і себе, й інших якомога скоріше забути про успіх ближнього.

— Суперечність — джерело життя в літературі, — сказав Клод Він'йон.

— Як і в природі, де життя виникає з боротьби двох начал! — вигукнув Фюльжанс. — Перемога одного над другим — це смерть.

^ Як і в політиці, — докинув Мішель Кретьєн.

— Ми це щойно довели на ділі, — підхопив Лусто. —

За один тиждень Доріа продасть дві тисячі примірників Натанової книжки. А завдяки чому? Бо найлегше створити славу тій книжці, на яку шалено нападали.

— А після такої-от статті, — сказав Мерлен, піднявши вгору відбиток завтрашнього номера своєї газети, — як не розпродати всього видання?

— Прочитайте мені статтю, — попросив Доріа. — Я лишаюся книготорговцем, навіть коли вечеряю.

Мерлен прочитав похвальну статтю Люсьєна, яку все товариство зустріло оплесками.

— Ну хіба могла з'явитися ця стаття без першої? — запитав Лусто.

Тоді Доріа дістав із кишені відбиток третьої статті Люсьєпа й почав читати. Фіно уважно слухав: стаття призначалася в другий номер його журналу, і як головний редактор він перебільшував свій захват.

— Якби Боссюе жив у нашому столітті, панове, він написав би достоту так, — заявив він.

— Охоче вірю, — сказав Мерлен. — Якби Боссюе жив сьогодні, він став би газетярем.

— За Боссюе Другого! — вигукнув Клод Він'йон, підіймаючи келих і насмішкливо вклоняючись Люсьєпові.

— За мого Христофора Колумба! — відповів Люсьєн, підіймаючи тост за Доріа.

— Браво! — вигукнув Натан.

— Це в нього таке прізвисько? — лукаво запитав Мерлен, переводячи погляд з Фіно на Люсьєпа.

— Якщо ви провадитимете в такому ж дусі, — втрутився Доріа, — ми зовсім загубимо нитку розмови, а добродії комерсанти, — провадив він, кивнувши на Матіфа й Камюзю, — взагалі нічого не зрозуміють. "Жарт — це нитка, — сказав Бонапарт. — Де тонко, там і рветься".

— Панове, ми з вами свідки просто-таки надзвичайного випадку — незбагненого, нечуваного, дивовижного. Всі ми захоплені, що наш друг так швидко перетворився з провінціала на журналіста.

— Він народився журналістом, — сказав Доріа.

— Діти мої, — почав Фіно, підводячись із пляшкою шампанського в руці, — ми підтримували перші спроби нашого гостинного хазяїна, ми підбадьорювали його на шляху до успіху, й він перевершив найсміливіші наші надії. Він витримав випробування, написавши за якихось два місяці кілька блискучих, нам усім відомих статей. Я пропоную посвятити його в журналісти.

— Трояндовий вінок на відзнаку його подвійної перемоги! — вигукнув Біксіу, дивлячись на Коралі.

Коралі подала знак Береніці, й та пішла пошукати в картонних коробках актриси старі штучні квіти. Тільки-но гладка покоївка принесла ті квіти, зразу ж було сплетено

великий вінок; кілька уже захмелілих гостей теж досить безглуздо прикрасили себе квітами. Фіно, виступивши в ролі верховного жерця, пролив на прегарні біляві кучері Люсьєна кілька крапель шампанського, вимовивши з кумедною урочистістю такі слова: "Ім'ям Гербового вбору, Поруки й Штрафу висвячую тебе в журналісти. Хай твої статті пишуться тобі легко!"

— Й будуть оплачені без відрахувань за пробіли! — докинув Мерлен.

У цю мить Люсьєн помітив засмучені обличчя Мішеля Кретьєна, Жозефа Брідо і Фюльжанса Рідаля; взявши капелюхи, вони вийшли під обурені вигуки інших гостей.

— Святенники й лицеміри! — сказав Мерлен.

— Фюльжанс був добрим хлопцем, — мовив Лусто, — але вони розбестили його своєю мораллю.

— Хто вони? — запитав Клод Він'йон.

— Похмурі молодики, які збираються в релігійно-філософському шинку на вулиці Чотирьох Вітрів, де вони трудяться з метою розкрити, в чому сенс існування людства... — відповів Блонде.

— О! О! О!

— Вони намагаються збагнути, чи людство обертається навколо власної осі, чи просто рухається вперед, — провадив Блонде. — Вони довго сперечались, обираючи між прямою лінією та кривою, біблійний трикутник здався їм позбавленим сенсу, і тоді з'явився невідомий пророк, який висловився за спіраль.

— Коли люди збираються до купи, вони можуть доміркуватись і до небезпечніших дурниць! — вигукнув Люсьєн, якому хотілося захистити Братство.

— Ти вважаєш ці теорії пустопорожнім базіканням? — запитав Фелісьєн Верну. — Настане час — і вони перетворяться на рушничні постріли або на гільйотину.

— Поки що ті хлопці тільки шукають найвищих істин па дні келихів із шампанським, прагнуть з'ясувати гу— магітарну суть панталон і знайти пружинку, яка рухає всесвіт, — сказав Біксіу. — Вони підбирають скинутих з трону ідолів, таких, як Віко, Сен-Сімон, Фур'є. Я боюся, вони заморочать голову моєму сердешному Жозефу Брі— до.

— Це через них охолонув до мене Б'яншон, мій земляк і шкільний товариш, — сказав Лусто.

— Чи не навчають вони розумової гімнастики і не вправляють мізки? — спитав Мерлен.

— Не виключено, — відповів Фіно. — У всякому разі, я чув, ніби Б'яншон віддається таким фантазіям.

— Справді? — перепитав Лусто. — Але Б'яншон однаково стане славетним лікарем.

— То їхній вождь — д'Артез? — озвався Натан. — Той самий молодик, який збирається нас усіх проковтнути?

— Справжній геній — ось хто д'Артез! — вигукнув Люсьєн.

— Волю справжній шартрез! — сказав Клод Він'йон усміхнувшись.

Настала мить, коли кожен намагався розкрити душу сусідові за столом. Якщо

розумних людей пориває на відвертість і вони готові віддати ключ до свого серця, можна не сумніватися, що хміль уже забив їм паморі — ки. За якусь годину всі Люсьєнові гості почували себе щирими приятелями; вони величали один одного знаменитостями, могутніми талантами, людьми, яким належить майбутнє. Люсьєн як хазяїн дому зберіг певну ясність думки; він вислуховував неймовірні софізми, що довершували його духовне розтління.

— Діти мої, — сказав Фіно, — ліберальній партії край треба пожвавити свою полеміку, але нині їй зовсім нема за що паплюжити уряд, і ви самі розумієте, в якій скруті опинилася опозиція. Хто з вас хоче написати брошуру з вимогою поновити право первородства? А ми б тоді підняли бучу проти таємних підступів двору. За роботу добре заплатять.

— Я, — сказав Гектор Мерлен. — Це збігається з моїми переконаннями.

— Твоя партія звинуватить тебе, що ти вводиш її в неславу, — заперечив Фіно. — Фелісьєне, займись-но ліпше

ти цією брошурою. Доріа її видасть, а таємницю ми збережемо.

— І скільки за неї дадуть? — запитав Верну.

— Шістсот франків. Ти підпишешся "граф К."

— Згода І — сказав Верну.

— То ви хочете підсадити "крячку" в політику? — знову втрутився до розмови Лусто.

— Це справа Шабо, перенесена в царину боротьби ідей, — сказав Фіно. — Урядові приписують пайчорніші задуми, й нацьковують на нього громадську думку.

— Мене завжди глибоко дивуватиме уряд, який довіряє керівництво громадською думкою таким пройдам, як ми, — сказав Клод Він'йон.

— Якщо уряд з дурного розуму вступить у відкритий бій, — провадив Фіно, — проти нього почнуть шалені атаки; якщо він тільки викаже свою образу, це вже дасть нам привід загострити полеміку, викликати невдоволення в народі. Газета ніколи нічим не ризикує, тоді як влада ризикує всім.

— Франції нема й не буде, поки уряд не оголосить газети поза законом, — вів далі Клод Він'йон. — А ви з кожною годиною все більше процвітаєте, — обернувся він до Фіно. — Ви ті ж таки езуїти — але без їхньої фанатичної віри, твердості намірів, дисципліни і згуртованості.

Всі повернулися до картярських столів. У перших променях світанку незабаром потьмяніли свічки.

— Твої друзі 8 вулиці Чотирьох Вітрів були смутні, немов засуджені на смерть, — сказала Коралі своєму коханому.

— Вони були суддями, — відповів поет.

— Судді не бувають такі занудні, — мовила Коралі.

Ось уже місяць Люсьєн щодня пропадав на звапах

вечерях, обідах, сніданках, балах — його затягло в бурхливий потік* у водоверть розваг і легкої праці. Він нічого не обмірковував наперед. Здатність зважувати за

складних життєвих обставин — це печать сильної волі, якою ніколи не будуть позначені поети, люди слабкі або надто захоплені чисто духовними інтересами. Як і більшість газетярів, Люсьєн жив з дня на день, розтринькував гроші, тільки-но вони потрапляли йому до рук, жив, не думаючи про труднощі паризького життя, які час від часу пригнічували богему. Ошатністю своїх костюмів і манерами він тепер змагався з найславетнішіми чепурунами світського товариства. Коралі, як і всі фанатики, любила прикрашати свого ідола; вона розорялася, щоб нарядити коханого поета у той франтівський обладунок, про який він так мріяв під час своєї першої прогулянки в Тюїльрі. І ось у Люсьєна завелися чудові ціпки, прегарний лорнет, діамантові запонки, кільця для вранішніх краваток, персні з печаткою і чимало вишуканих жилетів під колір кожного костюма. Незабаром він здобув славу денді. Того дня, коли він з'явився серед гостей на світському рауті в німецького дипломата, його перевтілення пробудило потаємну заздрість у молодиків, що теж були серед запрошених на вечірку і мали славу законодавців паризької моди — таких, як де Марсе, Ванденес, Ажуда-Пінту, Максим де Трай, Растіньяк, герцог де Мофріньєз, Боденор, Манер — втіль та інші. У світському товаристві чоловіки заздять один одному чисто по-жіночому. Графиня де Монкорне і маркиза д'Еспар, на честь якої давався обід, посадили Люсьєна між собою й наперейми кокетували з ним.

— Чому ви покинули вищий світ? — спитала його маркиза. — Він так хотів прийняти вас, віддати вам шану. Я розгнівана на вас, так і знайте. Ви заборгували мені візит, і я вас досі чекаю. Днями я бачила вас у Опері, проте ви не побажали підійти й навіть не вклонилися мені.

— Ваша кузина, маркизо, так безцеремонно дала мені зрозуміти...

— Ви не знаєте жінок, — відповіла пані д'Еспар, уриваючи Люсьєна. — Ви поранили серце воістину ангельське і найшляхетнішу душу з тих, які мені зустрічалися. Ви навіть не здогадуєтесь, що Луїза хотіла зробити для вас і скільки витонченого розуму вклала вона у свій задум. 01 Він би вдався їй, — сказала маркиза у відповідь на недовірливий погляд Люсьєна. — Ви, звичайно, розумієте, що її чоловік рано чи пізно повернув би їй свободу; і справді він недавно помер — як і слід було сподіватися, від нетравлення шлунка. — Але, звісно ж, їй не вельми кортіло стати пані Шардон. Зате титул графині де Рюампре був вартий того, щоб його здобути. Тепер вам ясно? Кохання — це велика гординя, і воно має поєднуватись, а надто в шлюбі, з усіма іншими видами гордині. Якби я навіть закохалась у вас до нестями — настільки, що погодилася б стати вашою дружиною, — мені все ж таки було б нелегко називатися лані

Шардон. Погодьтеся з цим! Тепер ви познайомилися з труднощами паризького життя, ви знаєте, якими манівцями тут треба добиратися до мети. То невже для вас не очевидно, що, опікуючись вами, людиною без статку й без імені, Луїза сподівалася на успіх майже неймовірний, і тому вона нічим не могла нехтувати. Ви дуже розумний, та коли ми, жінки, кохаємо, ми стаємо розумніші за наймудрішого чоловіка. Для здійснення свого задуму моя кузина хотіла використати того нікчемного Шатле... До речі, я маю подякувати вам за втіху: я так сміялася, читаючи ваші статті, спрямовані

проти нього! — несподівано сказала маркіза, урвавши свій монолог.

Люсьєн не знав, що й думати. Вже трохи обізнаний із підступністю, яка була законом у середовищі газетярів, він досі уявлення не мав про підступність світського товариства. Отож, незважаючи на всю його проникливість, він мав невдовзі стати жертвою гіркого розчарування.

— Як, маркізо, хіба ви не протегуєте Чорногузові? — спитав поет, неабияк зацікавлений останніми словами пані д'Еспар.

— Вищий овіт зобов'язує нас бути чемними з найлютішими ворогами, вдавати веселість у товаристві людей нудних і нерідко вдавати, ніби ти жертвуєш друзями, щоб у такий спосіб певніше допомогти їм. Невже ви досі такий недосвідчений? Адже ви готуетесь стати письменником — кому-кому, а вам слід би вивчити буденні хитрощі світу. Якщо моя кузина і прикинулась, ніби жертвує вами заради Чорногуза, то вчинила вона так тільки тому, щоб використати його вплив для вашої вигоди — адже до нього прихильно ставляться в урядових колах. Ми також переконали Шатле, — сподіваючись коли-небудь вас примирити, — що до певної міри ваші випадки проти нього пішли навіть йому на користь. Шатле винагородили за ті прикрощі, яких він зазнав від газет. Як висловився де Люпо, звертаючись до міністрів: "Поки газети знущаються з Шатле, вони дають спокій урядові".

— Пан Блонде запевнив мене, що я матиму втіху бачити вас у себе, — сказала графиня де Монкорне, коли маркіза замовкла, давши Люсьєнові змогу поміркувати над її словами. — Ви зустрінете в мене кількох художників, письменників і жінку, котра давно мріє познайомитися з вами, — панпу де Туш, одну з тих талановитих натур, які так рідко трапляються серед нас, жінок; ви неодмінно зробите їй візит. Панна де Туш — або Каміль Мопен, якщо хочете — має один з найславетніших салонів у Парижі, вона казково багата. Їй сказали, що ви так само гарний, як і розумний, і вона помирає від бажання побачити вас.

Люсьєнові лишалося тільки висловити палку вдячність, і він окинув Блонде заздрісним поглядом. Між графинею де Монкорне, цією знатною світською дамою, і Коралі існувала така сама різниця, як між Коралі й вуличною повією. Обличчя графині — юної, вродливої, розумної — чарувало сліпучою білістю, притаманною жінкам з півночі. Її мати була уроджена княжна Шер — белова, і перед обідом посол ушанував графиню де Монкорне щонайчемнішою увагою.

Тим часом маркіза д'Еспар недбало обсмоктувала крильце курчати.

— Моя бідолашпа кузина так прихильно ставилася до вас, — сказала вона. — Луїза звиряла мені свої мрії про ваше чудове майбутнє. Вона багато чого ладна була витерпіти, але яку зневагу виявили до неї ви, повернувши її листи! Ми прощаємо жорстокість; якщо нам завдають болю — значить, про нас усе ж таки думають. Але байдужість! Байдужість — це як полярна крига, вона сковує. Ну признайтеся ж, ви втратили справжній скорб — і зі своєї вини! Навіщо вам було поривати 8 Луїзою? Навіть якщо вам здалося, ніби вами знехтували, хіба не мали ви подбати про свій добробут, про поновлення свого імені? Луїза дуже цим переймалася...

— Чому ж вона нічого мені не сказала? — відповів Люсьєн.

— О господи, та це ж я порадила їй не відкриватися вам. Щиро скажу, я злякалася, побачивши, як мало ви знайомі зі світським товариством. Я боялася, що ваша недосвідченість, ваша нерозважливість і юний запал можуть зруйнувати або сплутати її розрахунки і наші задуми. Згадайте-но самі, яким ви тоді були. Згадали? Ви погодилися б зі мною, якби побачили оце тепер свого двійника. Ви стали зовсім іншою людиною. І якщо ми перед вами винні, то тільки в тому, що не змогли цього передбачити. Але з тисячі чоловіків чи знайдеться бодай один, хто поєднував би в собі такий розум і таку дивовижну здатність пристосовуватись до вимог середовища? Як могла я здогадатися, що ви цей рідкісний виняток? Ви перевтілилися так швидко, ви так легко засвоїли манери парижанина, що коли місяць тому я зустріла вас у Булонському лісі, я не впізнала вас.

Люсьєн слухав цю вельможну даму з почуттям незбагненної втіхи. Вона промовляла свої облесливі слова з таким довірливим і злегка ображеним виглядом, з таким наївним виразом обличчя! Здавалося, вона справді щиро зацікавлена його долею, і він майже повірив у чудо, як був повірив у чудо в день своєї першої появи в Драматичній панорамі. Після того щасливого вечора життя тільки всміхалося йому, і Люсьєн почав приписувати своїй юності чародійну силу. Цілком певний, що не дасть заскочити себе зненацька, він вирішив випитати у співрозмовниці все до решти.

— Які ж то, маркізо, були задуми, що нині обернулися на нездійсненні мрії?

— Луїза хотіла домогтися королівського указу, що дав би вам право носити прізвище й титул де Рюампре. Вона хотіла поховати Шардона. Тоді це було просто, тепер — з огляду на ваші політичні переконання — майже неможливо. А тим часом успіх її задуму приніс би вам щастя. Ви назвете наші мрії пустими химерами. Але в нас усе ж таки є досвід, і ми знаємо, якої ваги надає графський титул елегантному, чарівному молодикові. Нехай у присутності багатих спадкоємців або юних англійок-мільйонерш повідомлять: "Пан Шардоп!" чи "Граф де Рюампре!" — це справить аж ніяк не однакове враження. Хай він навіть весь у боргах, граф легко знайде доступ до сердець, його врода яскрітиме в сяйві титулу, мов діамант у коштовній оправі. А пана Шардо— иа ніхто й не помітить. Не ми створили ці уявлення, розповсюджені в усіх шарах суспільства і навіть серед міщан. Ви самі відвернулись від свого щастя. Погляньте на отого молодого красеня, віконта Фелікса де Вандене— са, він один із двох особистих секретарів короля; Король любить обдарованих молодих людей, а у Ванденеса, коли він приїхав із провінції, багаж був не важчий, аніж у вас, і ви в тисячу разів розумніші за нього. Але чи належите ви до вельможного роду? Чи маєте ви високий титул? Ви знаєте де Люпо. Його прізвище Шарден — дуже схоже на ваше. Проте він і за мільйон не продав би скромного батьківського маєтку. Бо завдяки йому він стане графом де Люпо, а його син, можливо, — одним із перших вельмож королівства. Якщо ви не зійдете з хибного шляху, на який так необачно ступили, ви люди— ла пропаша. Подумайте, наскільки розважливіший за час пап Еміль Блонде! Він працює в газеті, яка підтримує уряд; до нього прихильно ставляться всі сьогоднішні

можновладці; він людина благонадійна і може водитися з лібералами цілком безпечно для себе. Тому рано чи пізно Еміль Блонде досягне своєї мети, бо він зумів вибрати собі й погляди, і заступників. Серед родичів прегарної жінки, яка сидить поруч із вами, уродженої де Труавіль, два пери Франції і два депутати. Маючи таке ім'я, вона вигідно одружилася; нині графиня де Монкор— не приймає у себе багатьох впливових людей, і, якщо буде треба, вона заради цього хлопчика Еміля Блонде розворушить весь політичний мурашник. А куди затягне вас Коралі? Не мине й кількох років, як ви будете по шию в боргах, а богемне життя остогидне вам. Ви погано розпорядилися коханням і погано влаштували своє життя. Ось що недавно сказала мені в Опері жінка, яку ви несправедливо образили. Сумуючи, що ви так необачно марнуєте свій талант і свою прекрасну юність, вона не про себе турбувалася, а про вас.

— О, якби ваші слова були правдою, маркізо! — вигукнув Люсьєн.

— З якого дива стала б я брехатц? — мовила маркіза, скинувши на Люсьєна холодним зарозумілим поглядом, який спантеличив його до краю.

Геть знімаючись, Люсьєн не відновив розмови; маркіза вдавала з себе ображену й більше до нього не озивалась. Своєю різкою відповіддю вона дошкулила йому до живого, але він усвідомлював свій промах і дав собі слово виправити його. Він обернувся до пані де Монкор— пе і заговорив із нею про Блонде, вихваляючи цього молодого письменника. Графиня слухала поета прихильно і, по знаку пані д'Еспар, запросила його відвідати її дім у настунний прийомний день, запитавши, чи не буде йому приємно зустрітися з пані де Баржетон, яка прийде, незважаючи на свою жалобу; бо йдеться не про бал чи велику звану вечірку, будуть запрошені тільки найближчі друзі.

— Маркіза запевняє, що я один у всьому винен, — сказав Люсьєн. — Тож хай її кузина сама вирішує, як поставитися до мене — поблажливо чи ні.

— Звільніть Луїзу від безглузлого цькування в газетах; адже, крім усього, вони ганьблять її, пов'язуючи її ім'я з ім'ям чоловіка, яким вона відверто нехтує. Зробіть це, і ви підпишете з нею мир. Кажуть, ви вважаєте, ніби вона посміялася з вас, а я бачила її дуже засмученою. Луїза почуває себе зрадженою й покинутою. А правда, що вона виїхала з провінції з вами й заради вас?

Люсьєн тільки всміхнувся, глянувши на графиню; він був надто збентежений, щоб відповісти.

— Як могли ви засумніватися в жінці, котра пішла задля вас на такі жертви? І навіть у цьому випадку ви пе повинні були розлюбити її — надто вона гарна й розумна. Пані де Баржетон закохалася не так у вас самого, як у ваш талант. Повірте, жінки спершу закохуються в розум, а вже потім у вроду, — сказала графиня, нишком глянувши на Еміля Блонде.

У домі посла Люсьєн зрозумів, яка різниця між вищим світом і тим середовищем, у якому він останнього часу жив. Ці дві картини зовнішнього блиску ні в чому не були схожі, вони не мали жодної точки зіткнення. Висота й розташування кімнат у цьому домі, одному з най— багатших у Сеп-Жерменському передмісті, старовинна позолота

салонів, пишнота прикрас, сувора вишуканість обстави — усе було для Люсьєна незвичайне, нове; але так швидко засвоєна ввичка до розкоші дозволила йому приховати свій подив. Його поведінка була так само далека від самовпевненості й зухвальства, як від підлесливості та низькопоклонництва. Поет тримався з гідністю й зумів здобути прихильність усіх, хто не мав підстав почувати до нього неприязнь, як оті юні чепуруни, що позаздрили красі й успіху Люсьєна, коли він так несподівано з'явився в світському товаристві. Виходячи з-за столу, він запропонував пані д'Еспар руку, і вона обперлась на неї. Побачивши, як доброзичливо маркіза поставилась до Люсьєна, Растіньяк підійшов до нього, нагадав йому, що вони земляки і вже зустрічалися в домі пані дю Валь-Нобль. Молодий аристократ, здавалося, хотів заприятелювати з провінційною знаменитістю; він запросив його до себе на сніданок, пообіцявши ввести у товариство великосвітської молоді. Люсьєн прийняв запрошення.

— Я сподіваюся, мене вшанує візитом і любий Блонде, — сказав Растіньяк.

Хазяїн дому підійшов до гурту, в якому були маркіз де Ронкероль, герцог де Реторе, де Марсе, генерал Мон—риво, Растіньяк і Люсьєн.

— От і гаразд, — сказав він Люсьєнові з чисто німецькою добродушністю, ховаючи під нею витончене лукавство. — Ви уклали мир з маркізою д'Еспар, вона вами зачарована, а ми ж усі знаємо, — додав він, окинувши поглядом чоловіків, що стояли навкруг нього, — як важко їй сподобатися.

— Справді важко, але вона підносить до небес розум, а цим мого славетного земляка природа не обділила, — сказав Растіньяк.

— Люсьєн скоро зрозуміє, як невдало скористався він зі свого розуму, — жваво втрутився до розмови Блоп—де. — Він перейде в наш табір, він стане нашим.

Навколо Люсьєна заговорили на цю тему. Люди поважні виголосили повчальним тоном кілька глибокодум—пих істин, молоді аристократи глузували з ліберальної партії.

— Я певен, що він кидав на орла й решку, вирішуючи, приєднатися йому до правих чи до лівих, — сказав Блонде. — Але тепер він зробить обміркований вибір.

Люсьєн засміявся, згадавши свою розмову з Лусто в Люксембурзькому саду.

— Він обрав за ватага, — вів далі Блонде, — такого собі Етьєна Лусто, забіяку з дрібної газетки, для якого газетна шпальта — це монета в сто су, а політика — віра в повернення Наполеона і, як на мене, ще безглуздіша, віра у вдячність і в патріотизм усіх отих панів із лівих партій. Як Рюбампре Люсьєн повинен тяжіти до аристократів; як журналіст він має бути на боці уряду, бо інакше він ніколи не стане ні де Рюбампре, ні державним секретарем.

Тут посол запропонував Люсьєнові партію у віст, і Люсьєн страшенно всіх здивував, признавшись, що грати не вміє.

— Мій друже, — прошепотів йому на вухо Растіньяк, — у той день, коли ви зробите мені ласку й захочете розділити мій скромний сніданок, приходьте якомога раніше, і я навчу вас грати у віст. А то ви ганьбите наше славне місто Ангулем, і я тільки повторю слова Та—лейрана, сказавши, що, не вміючи грати у віст, ви готуєте собі сумну

старість.

Повідомили, що прийшов де Люпо, радник у справах юстиції, своя людина в придворних колах, лукавий честолубець, який робив таємні послуги уряду й умів пролізти повсюди. Він уклонився Люсьєнові, з яким уже зустрічався в пані дю Валь-Нобль, і його шанобливий уклін свідчив про бажання здобути поетову прихильність. Зустрівши молодого журналіста в такому обраному товаристві, де Люпо, який завжди остерігався вскочити в халепу і про всяк випадок приятелював із людьми всіх політичних поглядів, зрозумів, що у вищому світі, як і в літературі, успіх Люсьєнові забезпечений. Він здогадався, що цей поет прагне вибитись нагору, і всіма засобами намагався підлеститись до нього, не скупував на запевнення у своїх дружніх почуттях, так ніби вони приятелювали хтозна-відколи; Люсьєна ошукати було легко, і він повірив у щирість облесливих слів радника юстиції. А той мав за правило вивчати слабості тих, у кому вбачав суперників і кого прагнув позбутись.

Отже, Люсьєна добре прийняли у світському товаристві. Він зрозумів, що багато завдячує герцогові де Рето— ре, німецькому послові, маркізі д'Еспар, графині де Мон—корне. Перед тим як покинути дім посла, він підійшов по черзі до маркізи й до графині й у розмові з кожною показав себе в усьому блиску свого розуму.

— Яка пихаї — мовив де Люпо до маркізи, коли Люсьєн відійшов.

— Він зіпсується, перш ніж дозріє, — з усмішкою сказав маркізі де Марсе. — Ви, либонь, мали таємні причини заморочити йому голову.

Коралі чекала Люсьєна у своїй кареті біля дому посла. Він був зворушений такою відданістю й розповів їй, як провів вечір. На превеликий подив поета, актриса схвалила задуми, що вже тривожили його уяву, й наполегливо радила йому стати під знамена уряду.

— З лібералами ти тільки напитаєш собі лиха. Вони влаштовують змови, вони вбили герцога Беррійського. Думаєш, їм пощастить повалити уряд? Та ніколи! Працюючи на них, ти нічого не доб'єшся, а якщо перейдеш у протилежний табір, то здобудеш титул графа де Рю— бампре. Ти зможеш вислужитися, станеш пером Франції, одружишся з багатійкою. Перекидайся до правих. Адже в цьому гарний тон, — додала вона, вимовляючи слово, яке для неї було найнепростовнішим доводом.— Валь-Нобль, коли я в неї обідала, сказала мені, що Те—" одор Гайар збирається видавати невеличку газету роялістського напрямку під назвою "Ревей", яка воюватиме з вашою газетою та з "Міруар". Кажуть, не мине й року, як пан де Віллель та його партія будуть при владі. Отож скористайся нагодою і переходь на їхній бік, поки вони ще насподі. Але Етьєнові та своїм приятелям не кажи нічого, вони здатні утнути тобі лихий жарт.

Через тиждень Люсьєн з'явився в салоні графині де Монкорне і спізнав жорстоке хвилювання, зустрівшись там із жінкою, яку він колись палко кохав і чие серце змучив своїми кпинами. Луїза теж зовсім перемінилась. Її аристократичне походження давало їй право бути світською дамою — і вона стала нею, тільки-но виїхала з провінції. Вишуканість її жалобного вбрання свідчила про щасливе вдівство. Люсьєн відчув, що він якоюсь мірою причетний до її кокетування, і не помилився; але, немов той

людожер, що скуштував свіжини, він цілий вечір вагався між закоханою, вродливою і палкою Коралі та стриманою, гордою і жорстокою Луїзою. Він не зважився зробити рішучий вибір, пожертвувати актрисою заради світської дами. Пані де Баржетон, що знову загорілася коханням до Люсьєна, побачивши, який він гарний і розумний, протягом усього вечора чекала від нього цієї жертви. Та марними виявилися її скрадливі слова, її знадні погляди, і вона покинула вітальню, охоплена непогамовною жагою помсти.

Луїза сама заговорила до Люсьєна.

— Так, так, любий Люсьєне, — сказала вона ласкаво, з гідністю і з чисто паризькою грацією. — Ви мали стати моєю гордістю, а ви обрали мене на свою першу жертву. Я простила вас, мій друже, подумавши, що ваша помста — відлуння любові.

Цими словами і своїм царственным виглядом пані де Баржетон повернула собі всю владу. Люсьєн, який досі вважав, що віп тисячу разів має слушність, несподівано для себе засумнівався в цьому. Жодного слова не було сказано ні про розпачливого прощального листа, яким віп порвав із нею, ні про причину розриву. Жінки з вищого світу мають дивовижний хист — жартуючи, применшувати свою провину. Вони можуть і вміють усе загладити усмішкою, несподіваним запитанням, удаваним подивом. Вони нічого не пам'ятають, вони все пояснюють, вони дивуються, перепитують, витлумачують, обурюються, сперечаються і кінець кінцем змивають свої гріхи, наче плями з одягу: ви знали їх чорними, та за мить уже бачите білими й непорочними. А ви? Ви повинні богу дякувати, якщо самі ж таки не визнали себе винним у тому або тому непростому злочині. Па мить Люсьєн і Луїза подивились одне на одного колишніми очима, заговорили мовою дружби; проте Люсьєн — сп'янілий від потішеної гордині, сп'янілий від кохання Коралі, котра, слід визнати, влаштувала йому безтурботне життя, отож Люсьєн не знайшов належної відповіді на Луїзині слова, вимовлені з томливим зітханням: "Ви щасливий?" Меланхолійне "ні!" забезпечило б її ому остаточний успіх. Та Люсьєн визнав за дотепне заговорити про Коралі, про те, як його кохають заради нього самого, тобто він повторив усі дурниці, що їх белькочуть ті, чий розум затьмарений пристрастю. Пані де Баржетон кусала собі губи. Все було скінчено. Тим часом до Луїзи підійшла маркіза д'Еспар — разом з графінею де Монкорне. Здавалося, ці три жінки з радістю прийняли поета у своє вузьке коло. Вони його приголубили, зачарували, вопи спокушали його з незрівнянним мистецтвом, і Люсьєн відчув себе героєм вечора.

Отже, Люсьєнові успіхи у вищому світі були не менші, ніж успіхи, яких він уже домогся в світі журналістики. Коли маркіза д'Еспар і пані де Баржетон відрекомендували Люсьєна прекрасній мадмуазель де Туш, так добре відомій під ім'ям Каміля Мопена, ця письменниця запросила його до себе на обід — вона приймала по середах — і, здавалося, була схвильована красою поета, яку чутки нітрохи не перебільшували. Люсьєн намагався довести, що його розум переважає його вроду. Панна де Туш дивувалась і захоплювалася з тією веселою простодушністю та милим запалом поверхової приязні, які вводять у оману всіх, хто не досить обізнаний зі

звичаями паризького життя, де так сильно розвинуте прагнення до нового, до безперервних розваг.

— Якби я сподобався їй, як вона сподобалася мені, — сказав Люсьєн Растіньякові й де Марсе, — ми створили б удвох роман...

— Ви обоє надто добре пишете романи, тож навряд чи захочете заводити їх у життя, — відповів Растінь — як. — Хіба двоє письменників здатні закохатися одне в одного? Щоб потім змагатися, хто кого дотепніше висміє?

— Ви мрієте з добрим розрахунком, — сміючись, сказав Люсьєнові де Марсе. — Правда, цій гарній дівчині вже стукнуло тридцять, але в неї близько вісімдесяти тисяч ліvrів ренти. Вона чарівно примхлива, і краса такого типу зберігається довго. Коралі, мій друже, — це дурненьке дівча, придатне лиш на те, щоб створити вам становище, бо не годиться юному красеню обходитися без коханки. Але якщо ви не здобудете бодай однієї славної перемоги у світському товаристві, актриса з часом стане вам на заваді. Сміливо вперед, любий друже, і спробуйте заступити Конті, який сьогодні співатиме дует із Камілем Мопеном. Зрештою, за всіх часів поезії віддавали перевагу над музикою.

Коли Люсьєн почув дует у виконанні панни де Туш і Конті, його надії розвіялись.

— Конті співає чудово, — сказав він де Люпо.

Люсьєн повернувся до пані де Баржетон, і та повела його до вітальні, де була маркіза д'Еспар.

— Чи не візьмете ви його під свою опіку? — запитала Луїза у своєї кузини.

— Але хай-но спершу пан Шардон, — мовила маркіза із зухвалою й водночас ласкавою гримаскою, — облишить діяльність, яка може поставити його опікуна в незручне становище. Якщо він хоче домогтися королівського указу, що дозволив би йому розлучитися з жалюгідним прізвиськом батька й узяти прізвисько матері, він повинен негайно стати нашим.

— Не мине й двох місяців, як я це зроблю, — пообіцяв Люсьєн.

— Гаразд, — сказала маркіза, — я поговорю зі своїм батьком і дядечком, вони служать при дворі й, думаю, замовлять за вас слово перед канцлером.

Посол і обидві жінки зразу вгадали, де вразливе місце Люсьєна. Одурманений аристократичною розкішшю, поет зазнавав невимовного приниження, чуючи, як його називають Шардоном, у той час, коли в салопах він зустрічав тільки чоловіків із гучними титулами й іменами. Ця прикрість повторювалася щоразу, коли Люсьєн бував у світському товаристві. А ще тяжче ставало в нього на душі, коли він повертався до турбот свого ремесла після відвідин вищого світу, куди він виїздив, як годилося, в кареті й зі слугами — правда, все це належало Коралі. Люсьєн навчився їздити верхи і тепер міг гарцювати біля карети маркізи д'Еспар, панни де Туш або графині де Монкорне — привілей, якому він так заздрих у перші дні свого життя в Парижі. Фіно охоче влаштував своєму незамінному працівникові вільний вхід у Оперу, де Люсьєн прогайнував не один вечір; відтоді він прилучився до обраного кола тогочасних молодих денді. Поет дав на честь Растіньяка і своїх світських друзів розкішний

сніданок, але припустився помилки, влаштувавши його в помешканні Коралі; він був надто юний, надто поет і надто довірливий, щоб розуміти певні відтінки поведінки; а хіба могла навчити його всіх тонкощів життя актриса, дівчина чарівна, але без ніякого виховання? Провінціал цілком простодушно дав зрозуміти молодикам, настроєним до нього недоброзичливо, що з актрисою його поєднують спільні інтереси, а таким взаєминам потай заздрить кожен юнак і видимо кожен осуджує. Того ж таки вечора Растіп'як нещадно глузував із Люсьєна; і хоч сам він тримався у вищому світі теж за допомогою коханки, але так уміло додержував правил пристойності, що будь-яке лихослів'я на свою адресу мав усі підстави вважати за наклеп— ництво. Люсьєн швидко навчився грати у віст. Карти стали його пристрастю. Коралі, готова на все, аби запобігти появі суперниці, не тільки не картала Люсьєна, а навіть заохочувала його марнотратство в тому засліпленні глибокого почуття, коли існує лише те, що відбувається тепер і коли заради скоромипущої насолоди жертвують усім, навіть майбутнім. Вчинки по-справжньому— му закоханої людини дуже схожі на дитячі витівки: та сама нерозважливість, необачність, безпосередність, ті самі сльози і сміх.

В ті часи процвітало товариство молодиків, багатих, а то й бідних, прозваних марнотратниками життя, які жили по-гультьяйському і цілком безтурботно, маючи славу великих любителів смачно попоїсти, а надто випити. Ці гульвіси бездумно розкидалися грішми і звеселяли своє існування — не так безумне, як бурхливе, — досить-таки грубими розвагами; для них не було нічого неможливого, і вони похвалялися своїми витівками, що, зрештою, не виходили за певні межі; жвавий і дотепний розум скращував їхні бешкетні подвиги, і годі було на них гніватись. Ніщо так яскраво не свідчить про ту безвихідь, у яку загнала Реставрація молодь. Молоді люди, не знаючи, до чого прикласти свої сили, кидались не тільки у журналістику, в змови, у літературу й мистецтво, вони також розтринькували себе в шаленій гульні — так багато було в юної Франції живодайних соків і буйної сили І Охоча до праці, ця чудова молодь домагалася влади й розваг; маючи потяг до мистецтва, вона жадала скарбів; маючи схильність до гультьювання, вона розбуркувала свої пристрасті; всіма способами прагнула вона створити собі становище, але політика всюди ставила їй перепони. Марнотратники життя майже всі були люди високих обдарувань; декотрі загинули в цій атмосфері, що розслабляла душу й тіло, декотрі вижили. Найславетніший із них, найдотепніший, Растіп'як кілець кінцем під керівництвом де Марсе став на шлях серйозної діяльності й досяг успіху. Розваги, яким віддавалися ці молоді люди, здобули таку відомість, що стали темами для кількох водевілів. Люсьєна ввів у те товариство молодих баламутів Блонде, й наш поет красувався там поруч із Біксіу, одним з найневтомніших злих дотепників того часу. Отож протягом усієї зими Люсьєнове життя було суцільними гульбищами, що уривалися тільки легкою працею для газет; він і далі друкував невеличкі статейки, і йому коштувало неймовірних зусиль написати вряди-годи кілька сторінок бездоганної, глибоко продуманої газетної прози. Але творча праця була винятком, поет повертався до неї лише під гнітом нужди: звані сніданки, обіди, веселі прогулянки, світські вечірки, гра в карти забирали майже весь його час, а

решту він віддавав Коралі. Люсьєн намагався не думати про завтрашній день. Втім, він бачив, що всі його вдавані друзі живуть, як і він; про майбутнє жоден із них не замислювався, а від турбот про день сьогоднішній їх рятували дорого оплачувані перспекти книго— торговців, а також "премії" за статті, необхідні видавцям для їхніх ризикованих спекуляцій. Прийнятий у світ газетярства й літератури на рівних правах із ІНШИМИ, Люсьєн незабаром зрозумів, які неподоланні перешкоди постануть перед ним, якщо він спробує піднятися вгору: кожен погоджувався мати його за рівного, але ніхто не захотів би визнати його вищість. Ось так непомітно для самого себе він зрікся літературної слави, дійшовши висновку, що легше досягти успіху на терені політики.

"Інтриганство не так розбуджує суперечливі пристрасті, як талант, бо приховані підступи не привертають нічиєї уваги, — якось сказав Люсьєпові Шатле, коли вони вже помирились. — Вміння інтригувати дає більше користі, ніж талант; з нічого воно створює щось, тоді як величезні можливості таланту найчастіше приносять людині нещастя".

У цьому житті, де день завтрашній наступав на п'яти сьогоднішньому, й між гульнею та бенкетами зовсім не лишалося часу для обіцяної роботи, Люсьєн домагався своєї головної мети: він став своєю людиною у світському товаристві, він упадав коло пані де Баржетон, коло маркізи д'Еспар, коло графині де Монкорне, він не пропускав жодної вечірки в панни де Туш; він з'являвся у вищому світі і їхав на розважальну прогулянку зразу після званого обіду, влаштованого авторами або видавцями; він ішов з якої-небудь великосвітської вітальні заради вечері, програної в заклад; пустопорожні паризькі балачки та гра в карти занапащали його обдарування, і так ослаблене розгульним життям. Поет утратив ясність розуму та розсудливість, що допомагають спостерігати за оточенням і виявляти те особливе чуття, без якого вискоченням доводиться нелегко; Люсьєн розучився відрізняти хвилини, коли пані де Баржетон поверталася до нього, від хвилин, коли вона віддалялася, ображена, він не відчував, коли вона прощала його, а коли проклинала знов. Помітивши, що суперник досі плакає якісь надії, Шатле став приятелем Люсьєна і втягував його в нові й нові гульбища, які висмоктували з нього всі сили. Спочатку із Шатле заприятелював Растіньяк, котрий заздрив землякові й побачив у бароні надійнішого спільника, ніж Люсьєн. А вже через кілька днів після того як відбулася зустріч ангулемських Петрарки й Лаури, Растіньяк помирих поета й пристаркуватого чепуруна часів Імперії за розкішною вечерею в "Роше де Кан— каль". Повертаючись удосвіта і прокидаючись опівдні, Люсьєн не міг опертися спокусам домашнього кохання, що завжди було напихваті. Ну а лінощі породжували байдужість до найчудовіших рішень, прийнятих у хвилини, коли Люсьєн бачив своє становище у справжньому світлі; його воля дедалі слабшала і вже не подавала голосу навіть під тиском найневідкладнішої нужди. Легковажне життя Люсьєна спершу тішило Коралі, й вона навіть заохочувала його до такої легковажності, вбачаючи у ній та у створених нею буденних потребах запоруку тривалої прихильності, але кінець кінцем ця ласкава й ніжна жінка знайшла в собі мужність нагадати милому про необхідність працювати, і їй не раз довелося повторювати йому, що за місяць він

заробив зовсім мало. Поет та його коханка зі страхітливою швидкістю влізали в борги. Півтори тисячі франків, які лишилися від продажу "Стокроток", а також перші зароблені Люсьєном п'ятсот франків незабаром розійшлися. За три паступні місяці статті принесли Люсьєнові не більше як тисячу франків, і все ж таки йому здавалося, що він працював надміру. Але Люсьєн уже засвоїв притаманне марнотратникам життя легке ставлення до боргів. Мовляв, борги тільки до лиця молодикові, не старшому за двадцять п'ять років, а от пізніше їх уже ніхто йому не простить. Слід зазначити, що посправжньому поетичні, але наділені слабкою волею душі, постійно заклопотані тим, щоб передавати своє відчуття світу в образах, ніколи не виявляють уваги до ближнього, без чого годі обійтись, коли ти хочеш знати життя. Поети більше любляють просто вбирати у себе враження, ніж цікавитися відчуттями інших і вивчати, як саме людина сприймає світ. Через те Люсьєн ніколи не розпитував марнотратників життя про тих, хто раптом зникав із їхнього* товариства, та й ніколи не замислювався над майбутнім своїх облудних друзів: одні з них мали спадщину, інші — певні надії, у того був загальноновизнаний талант, у того — непохитна віра в долю і тверді наміри обминати закон. Люсьєн вірив у своє майбутнє, покла— даючись на глибокодумні істини, що їх прорікав Блонде: "Кінець кінцем усе залагоджується". "Хто нічого не має, тому нічого втрачати". "Втратити ми можемо тільки те багатство, якого прагнемо". "Пливи за течією — ку— ди-побудь та допливеш". "Якщо розумна людина про— пикне до вищого світу, успіх їй забезпечений!"

Всю ту зиму, таку щедрю на ровваги, Теодор Гайар і Гектор Мерлен шукали кошти, необхідні для заснування газети; перший номер "Ревей" вийшов тільки в березні 1822 року. Цю справу мали звичай обговорювати у пані дю Валь-Нобль. Та елегантна і дотепна куртизанка, що урочисто виголошувала, коли їй траплялося показувати свої розкішні покої: "Осьде рахунки з казок тисяча й однієї ночі!" — мала неабиякий вплив на банкірів, високих вельмож та письменників роялістського напрямку, що часто збирались у її салоні для обговорення

справ, які не підлягали обговоренню деінде. Гекто— рові Мерлену обіцяли місце головного редактора "Ре-; вей". Його правою рукою ладили Люсьєна, що став найближчим другом Гектора. Люсьєнові було обіцяно також відділ літературних розмаїтостей у одній з урядових газет. Свій перехід до протилежного табору Люсьєн готував нишком, посеред світських розваг. Цей хлопчисько уявляв себе великим політиком, він сподівався на цілковитий успіх задуманої ним театральної розв'язки і розраховував на щедрість уряду, яка дасть йому змогу виплатити борги й розвіяти таємні побоювання Коралі. Актриса незмінно всміхалася, вона й словом не проходила про свої прикрощі; але Береніка, жінка прямодушна, відкрила очі Люсьєнові. Як і всі поети, цей майбутній геній позітхав хвилину, нарікаючи на зрадливу долю, пообіцяв працювати, але швидко забув про свою обіцянку і знайшов розраду від скороминущого смутку на якомусь бенкеті. Того дня, коли Коралі помітила на чолі коханого хмарку стурбованості, вона висварила Бе— реніку й сказала своєму поетові, що все залагодилося. Маркіза д'Еспар і пані де Баржетон чекали Люсьєново— го

навернення, щоб виклопотати в міністра — через Шатле, як вони казали, — давно омріяний указ про зміну прізвища. Люсьєн пообіцяв присвятити "Стокротки" маркізі д'Еспар, і вона, здавалось, була щиро втішена цією шанобою, на яку письменники стали вельми скупі, відколи вони здобули собі високе становище в суспільстві. Коли увечері Люсьєн приходив до видавця довідатися про долю своєї книжки, той, наводячи неспростовні докази, переконував поета, що не слід квапитися з її виходом у світ. Доріа був вічно заклопотаний якоюсь нагальною справою, яка забирала весь його час: то він випускав нові вірші Каналіса — аз ним не варто сперечатись! — то друкував другий том "Роздумів" Ламарті— на, а двом великим добіркам поезії невідгідно з'являлись одночасно. І звичайно ж, автор повинен довіряти досвіду свого видавця. А тим часом Люсьєн уже опинився в такій скруті, що звернувся по допомогу до Фіно, й той видав йому невеличкий аванс під майбутні статті. Того ж таїш дня, вечеряючи з друзями — марнотратниками життя, поет розповів їм про свою скруту, але вони втопили його тривогу в потоках шампанського, охолодженого жартами. Борги! У кого з великих людей їх не було? Борги — це наші задоволені потреби, це вимоги на"

ших слабостей. Людина досягає життєвого успіху лише під тиском залізної руки необхідності.

— Великим людям — вдячний ломбард! — вигукнув Блонде, підіймаючи келих.

— Всього бажати — це усім заборгувати, — сказав Біксіу.

— ■ Е, ні! Усім заборгувати — значить, горя не знати! — заперечив де Люпо.

Марнотратники життя зуміли переконати цього хлопчиська, що борги — то золоте стрекало, яким він розпалює коней, запряжених у колісницю його слави. А тоді па сцену виступив незміпний Цезар з його сорока мільйонами боргу, потім Фрідріх II, що одержував від свого батька лише по дукату в місяць — ці горезвісні приклади жадібності, притаманної великим людям, зображеним у їхніх вадах, а не в могутності їхнього духу та задумів! І ось карета, коні та обстановка Коралі були описані позикодавцями за борги, загальна сума яких досягала чотирьох тисяч франків. Люсьєн звернувся до Лусто з проханням повернути позичену тисячу франків, але у відповідь приятель показав поетові гербові папери, які свідчили, що справи у Флоріні стоять не краще, ніж у Коралі. Проте вдячний Лусто пообіцяв допомогти прилаштувати в друк "Лучника Карла IX".

— Як Флоріна дійшла до такого життя? — запитав Люсьєн.

— Матіфа зрадив нас, — відповів Лусто. — Ми його втратили. Але якщо Флоріна захоче, він дорого заплатить за свій негідний вчинок. Я тобі потім усе розкажу...

Через три дні після марної спроби Люсьєна виправити в Лусто борг, двоє коханців сумно снідали, сидячи біля каміна у своїй розкішній спальні. Береніка підсмажила їм яечню, поставивши сковорідку просто на жар у камін, бо кухарку розрахували, як і кучера, і всіх інших слуг. Опечатані меблі продати було неможливо. В домі не лишилося жодної золотої або срібної речі, жодної цінності — тільки ломбардні квитанції, що утворили вельми повчальний томик у одну восьму аркуша. Береніка вберегла два столові прибори. Газета зробила Люсьєнові й Коралі неоціненні послуги:

страх розсердити журналіста, здатного знеславити їхні заклади, стримував кравця, швачку та модистку від надто рішучих заходів.

Молодята ще снідали, коли з'явився Лусто.

— Ура! — вигукнув він. — Хай живе "Лучник Карла Дев'ятого"! І до того ж я сплавив на сто франків книжок, діти мої! Поділимося!

Він передав Коралі п'ятдесят франків і послав Бере— ніку пошукати чогось поживнішого на сніданок.

— Учора Гектор Мерлен і я обідали з видавцями й умілими натяками підготували продаж твого роману. Ти, мовляв, провадиш переговори з Доріа; але Доріа — скнара, він не хоче дати тобі більше, ніж чотири тисячі франків за дві тисячі примірників, а ти просиш шість тисяч. Ми проголосили тебе вдвічі геніальнішим за Вальтера Скотта. О! У тебе напихваті незрівнянні романи! Ти пропонуєш не книжку, а надзвичайно вигідне діло; ти не просто автор більш або менш талановитого роману, ти даєш повпе зібрання творів! Фраза "зібрання творів" улучила в ціль. Отож добре зятям свою роль і знай, що у тебе в портфелі лежать готовісінькі "Фаворитка, або Франція за Людовіка XIV"; "Котильйон I, або Перші дні Людовіка XV"; "Королева й кардинал, або Париж за часів Фронди"; "Син Кончіні, або Інтрига Рішельє"... Назви цих романів буде подано на обкладинці "Лучника". Такий маневр ми називаємо роздувати успіх. Назви книжок красуються на палітурці, аж поки стануть широко відомі, а здобути славу значно легше за твори ненаписані, ніж написані. "Книжка друкується" — це найвища запорука успіху! А зараз нумо веселитись! Ось і шампанське. Можеш уявити собі, Люсьє— не, як витріщилися наші видавці — очі стали у них, мов блюдця... До речі, блюдця у вас іще є?

— їх описано, — сказала Коралі.

— Щиро співчуваю і далі розповідаю, — провадив Лусто. — Видавці повірять у існування всіх твоїх рукописів, якщо побачать бодай один. Вони завжди вимагають рукописи на перегляд, а потім удають, ніби прочитали їх. То й нехай собі, вдають, будьмо до них поблажливі: ясно, що видавці книжок не читають, інакше вони не друкували б їх стільки. Гектор і я дали зрозуміти їм, що за п'ять тисяч франків ти ладен відступити три тисячі примірників у двох виданнях. Дай-но мені рукопис "Лучника". Післязавтра ми снідаємо у видавців, і ми їх укоськаємо!

— А хто вони такі? — запитав Люсьєн.

— Два компаньйони, хлопці славні й досить-таки чесні у справах, а звати їх Фандан і Кавальє. Один — ко— лишиш головний прикажчик торгового дому "Відаль і Поршон", другий — найспритніший агент на набережній Августинців. Їхня фірма існує вже близько року. Зазнавши деяких збитків на виданні перекладних англійських романів, хлопці захотіли тепер повернути втрачене, перекинувшись на романи вітчизняні. Ходять чутки, ніби ті двоє торговців друкованим мотлохом ризикують чужими капіталами, але тобі, гадаю, байдуже, кому раніш належали гроші, які ти покладеш собі до к пшейі.

Через день обох журналістів запросили на сніданок па вулицю Серпант у той самий квартал, де Люсьєн колись жив. А Лусто й досі зберігав там за собою кімнату па вулиці

Лагарп, і поет, зайшовши по свого приятеля, побачив його квартиру в тому самому жалюгідному етапі, в якому вона була ще тоді, коли він тільки увійшов до літературного світу. Але Люсьєна вже ніщо не дивувало; адже відтоді він пройшов добру школу, яка відкрила йому всю зрадливість долі газетяра. Провінційний геній отримав, поставив на карту й програв не один гонорар за статті, водночас утративши охоту писати їх; він настрочив не одну шпальту за дотепними рецептами, що їх колись повідомив йому Лусто, як вони йшли з вулиці Лагарп у Пале-Рояль. Потрапивши в залежність від Барбе й Бролара, він збував книжки і торгував театральними квитками; він не відступав ні перед огудію, пі перед улесливою хвалою. І в цю мить він тільки радів на думку, що використає Лусто для своєї вигоди, перш ніж обернутися спиною до лібералів, яких він сподівався надалі паплюжити тим дошкульніше, що аж надто добре їх вивчив. У свою чергу й Лусто поживився коштом Люсьєна; він отримав від Фандана та Кавальє готівкою п'ятсот франків комісійних за те, що знайшов цього майбутнього Вальтера Скотта для видавців, котрі прагнули роздобути для себе Скотта французького.

Фірма "Фандан і Кавальє" була одним із видавництв, заснованих без наявного капіталу, яких тоді виникало безліч і які виникатимуть і далі, поки паперові фабрики та друкарні надають книготорговцям кредит на термін, достатній для того, щоб зробити сім-вісім картярських ходів, які зветься "виданнями нової книжки". Тоді, як і тепер, авторам платили за їхні твори векселями на термін у шість, дев'ять або дванадцять місяців. Така система оплати пояснювалася характером оборудок у книготоргівлі, де розрахунки велися векселями, виписа* ними ще на довший термін. Тією ж таки монетою видавці розплачувалися з виробниками паперу та з друкарями, а ще в тих набиралися протягом року цілі склади дармових книжок, де було з десятків, а то й двадцяти назв. Якщо бодай дві або три книжки мали успіх, зиск від вигідних операцій покривав збитки від невігідних, і видавці рятувалися тим, що добра слава якоїсь книжки допомагала їм збути частину тиражу і книжки наступної, інакше приреченої б на цілковиту невдачу. Якщо ж усі оборудки були сумнівні; або якщо, на їхню біду, видавцям траплялися по-справжньому вартісні твори, які можна було продати не зразу, а тільки тоді, коли їх уже прочитають і оцінять серйозні знавці; або якщо втрати на дисконті векселів були надто великі; тобто в усіх випадках, коли з тих або тих причин видавці зазнавали банкрутства, вони спокійнісінько оголошували себе неспроможними, анітрохи не бентежачись, заздалегідь готові до такого кінця. Отож усі шанси на успіх належали їм — адже воші кидали на зелене сукно спекулятивних операцій чужі гроші, а не свої. Ось у такому становищі й були Фандан та Кавальє. Кавальє добре тямив у своєму ремеслі, а з Фандана був природжений комерсант — меткий на розум і вельми хитрий. Ту фірму з повним правом можна було називати товариством на паях, бо основний капітал компаньйонів складався з кількох тисяч франків, які з великими труднощами заощадили зі своїх прибутків їхні коханки; Фандан і Кавальє домоглися також від них пристойного утримання, досить розважливо витрачаючи ті гроші на звані обіди для газетярів та авторів або на квитки в театр, де, як вони казали, люди облагоджують свої справи. Обидва папівпройди мали славу великих спритників, але

Фандан був хитріший за Кавальє.' Виправдовуючи своє кавалерійське прізвище, Кавальє їздив по провінції, Фандан керував справами в Парижі. Компаньйони часто не мирилися, як то буває завжди, коли об'єднуються двоє видавців. Вони мали контору на вулиці Серпант, у нижньому поверсі старого будинку; їхній кабінет містився в самому кінці анфілади просторих зал, перетворених на склади. Фандан і Кавальє уже надрукували чимало романів, таких, як "Північна вежа", "Крамар із Бенареса", "Фонтан біля гробниці", "Текелі", романи Голта, англійського письменника, що у Франції не мав успіху. Слава Валь— тера Скотта надовго прикувала увагу видавців до англійської друкованої продукції і, як справдешні нащадки ворманнів, усі французи-книготорговці мріяли завоювати Англію; вони шукали там другого Вальтера Скотта з тією самою зятятою впертістю, з якою промисловці стали згодом шукати твердий асфальт у крем'янистих ґрунтах і рідкий — у болотяних, а потім кинулися полювати на прибутки, що їх обіцяли запроектовані до будівництва залізниці. Одним з найбільших прорахунків французької торгівлі є те, що вона шукає ринків збуту за схожістю, у тон час як їх слід шукати за протилежністю. Чужа слава вбиває — а надто в Парижі. Отож Фандан і Кавальє, мабуть, учинили нерозважливо, коли, видавши роман під назвою "Стрільці, або Росія сто років тому", вони сміливо надрукували великим шрифтом на титульному аркуші: "В дусі Вальтера Скотта". Фандан і Кавальє прагнули успіху: хороша книжка допомогла б їм розпродати мотлох, що залежався в них на складі, до того ж їх приваблювала можливість забезпечити книжці добру рекламу ґа допомогою газетних статей — у ті часи головної запоруки надійного збуту; зрештою, видавець дуже рідко купував книжку заради її літературних переваг, майже завжди вона виходила у світ із міркувань, незалежних від її змісту. Фандан і Кавальє бачили в Люсьєні тільки газетяра, а в його книжці товар, розпродавши який, вони змогли б підправити баланс за останній місяць. Журналісти застали компаньйонів у їхній конторі, угода була готова, векселі підписані. Така покvapливiсть неабияк здивувала Люсьєна. Фандан був худий, миршавий чоловічок 8 похмурим виразом обличчя. Він скидався на калмика: низький і звужений лоб, плескатий ніс, стиснуті губи, жваві й чорні очі-щілинки, вугласті риси, жовтава шкіра, голос, схожий на дзенькіт тріснутого дзвоника — одне слово, зовнішність лукавого шахрая. Але він загладжував ці свої вади медоточивістю мови, він досягав мети, вправно орудуючи язиком. Кавальє, круглий, як гарбуз, був схожий не так на видавця, як на кучера. Рудоволосий, з червоним обличчям, із жирним жарком, він і розмовляв на властивому для комівоаяжера жаргоні.

— Нам нема про що сперечатися, — сказав Фандан, звертаючись до Люсьєна й Лусто. — Я прочитав книжку, вона дуже літературна і для нас цілком годиться, тому я навіть уже віддав рукопис до друкарні. Угоду складено на звичайних умовах; до речі, ми ніколи не відступаємо від зазначених там зобов'язань. Наші векселі виписані терміном— на шість, дев'ять і дванадцять місяців, ви легко їх дисконтуете, а всі можливі втрати ми вам потім відшкодуємо. Ми залишаємо за собою право дати книжці ІНШИЙ заголовок; нам не подобається "Лучппк Карла Дев'ятого", це не зацікавить читача; Карлом звали пе одного короля, а в середні віки було стільки стрільців із лука!

От якби ви сказали: "Наполеонівський солдат!" Але "Лучник Карла Дев'ятого"! У провінції Кавальє доведеться читати лекції з французької історії щоразу, як він захоче продати один примірник книжки!

— Якби ви знали, з ким тільки пам доводиться мати справу! — вигукнув Кавальє.

— "Варфоломійська ніч" звучало б краще, — зауважив Фандан.

— "Катерина Медічі, або Франція за Карла Дев'ятого" більше нагадувало б заголовки романів Вальтера Скотта, — сказав Кавальє.

— Загалом, ми це вирішимо, коли книжку буде надруковано, — заявив Фандан.

— Як бажаєте, — відповів Люсьєн. — Аби тільки заголовок мені сподобався.

Коли угоду було зачитано й підписано — один примір — пик видавці "залишили в себе, другий віддали авторові, — Люсьєн поклав векселі в кишеню з почуттям глибокої радості. Потім усі четверо піднялися в квартиру Фанда — на, де їм запропонували звичайний сніданок: устриці, біфштекси, нирки в шампанському і сир брі; але до страв подавалися пречудові вина — їх роздобув Кавальє, знайомий із представником фірми, яка торгувала винами. Коли сідали за стіл, з'явився друкар, котрому було довірено складання книжки — він прийшов зустрітися з Люсьєном, щоб передати йому гранки двох перших аркушів роману.

— Ми змушені квапитися, — сказав Фандан Люсьєно — ві. — Нам конче потрібен успіх, і ми покладаємо великі надії на вашу книжку.

Почавшись близько полудня, сніданок затягнувся аж до п'ятої вечора.

— Де взяти грошей? — спитав Люсьєн у Лусто,

— Ходімо до Барбе, — відповів тон.

Приятелі, збуджені і вже напідпитку, пішли па набережну Августпнців.

Коралі страшенно вражена втратою, яка сщткала Ф^оріну, —* сказав Люсьєн. — Флоріна розповіла їй про цб тільки вчора, вона в усьому звинувачує тебе і така роздратована, що ладна тебе покинути.

— Вона правду каже, — мовив Лусто, забуваючи про обережність і відкриваючись Люсьєнові. — Друже мій, — а ти мені справді друг, Люсьєцр, ти позичив мені тисячу франків і лише раз нагадав про мій борг, — так от, друже, остерігайся гри! Якби я не захоплювався картами, я був би щасливий. А нині я заборгував і богіві, й чорту. Мене переслідують пристав" комерційного суду, і коли я тепер іду в Пале-Рояль, я змушений обминати не один небезпечний мис.

На мові паризьких марнотратників життя "обминати мис" означало зробити гак або для того, щоб не йти повз дім кредитора, або — щоб уникнути місця, де з ним можна зустрітися. Люсьєн, який теж нерідко ходив кружними шляхами, уже знав цей маневр, не знаючи його назви.

— І багато ти заборгував?

— Дрібнички! — відказав Лусто. — Мені б тисячу екю — і я врятований. Я хотів був узятися за розум і більше не грати в карти. А щоб розквитатися з боргами, я вдався до невеличкого шантажу.

— А що воно таке — шантаж? — запитав Люсьєн, по — чувпш незнайоме слово.

— Шантаж — винахід англійської преси, нещодавно завезений і до Франції. Шантажисти — це люди, які за своїм становищем можуть розраховувати на газету. Але самого власника газети або головного редактора ніколи не повинні запідозрити в шантажі. Для цього існують такі люди, як Жірудо, як Філіпп Брідо. Ці наймані душогуби знаходять людину, яка з тих чи тих причин не бажає, щоб нею цікавились. Адже в багатьох на совісті є більші або менші грішки. В Парижі чимало сумнівних статків, нажитих за допомогою не зовсім законних, а то й злочинних засобів, іноді пов'язаних з просто-таки анекдотичними подіями, як, скажімо, коли жандарми Фуше вистежили шпигів префекта поліції, котрі, не будучи втаємничені у справу, збиралися захопити верстати таємної друкарні, яка виготовляла фальшиві англійські банкноти і була під заступництвом самого міністра.

А чого варта історія з діамантами князя Галатіона, справа Мобрея, скандал зі спадщиною Помбретона і таке інше. Шантажист роздобуває якийсь важливий документ і просить побачення у скоробагачка. Якщо той відмовляється заплатити певну суму, шантажист нагадує про газету, готову зробити непривабливі таємниці нового багатія загальним надбанням. Багатій лякається і викладає гроші. Оборудку зроблено. Або, скажімо, людина задумує ризиковану операцію, що може зазнати невдачі внаслідок появи викривальної статті в газетах; у таких випадках до тієї людини засилають шанта/клета з пропозицією "викупити" прикру статтю. Підсилають шантажистів і до міністрів, і міністри домовляються з ними, що, нападаючи на їхню політичну діяльність, газета не торкатиметься їхнього особистого життя, а якщо й торкатиметься, то залишить у спокої їхніх коханок. Де Люпо — красень-урядовець, з яким ти добре знайомий — тільки те й робить, що провадить із журналістами подібні переговори. Той штукар завдяки своїм зв'язкам дуже зручно прилаштувався біля керма влади: він водночас довірена особа преси і повноважний посланець міністрів, він має зиск на самолюбстві, він поширює свої торгові операції і на політичну діяльність, купуючи мовчанку газет про ту або ту позику, про концесію, укладену потайки й без торгів, коли певну частку здобичі віддають і хижакам-бапкірам із лібералів. Ти сам удався до дрібного шантажу у випадку з Доріа, коли він погодився заплатити тобі тисячу екю, аби ти дав спокій Натанові. У вісімнадцятому столітті, коли газетярство ще було в пелюшках, шантажисти воювали здебільшого памфлетами, за вилучення яких вони лупили гроші з фавориток і вельмож. Винахідник шантажу — Ареті— но, знаменитий італієць, що нагонив страх на королів, як сьогодні котрась газетка нагонить страх на акторів.

— Яку ж капость ти замислив проти Матіфа, щоб виторгувати свою тисячу екю?

— Я напав на Флоріну зразу в шести газетах, а Флорина поскаржилася Матіфа. Матіфа попросив Бролара з'ясувати, в чім причина цькування. Фіно, па чию користь я шантажую, розіграв Бролара і через нього дав знати москательникові, що це ти підкопуєшся під Флоріну в інтересах Коралі. Жірудо пішов до Матіфа й під секретом повідомив його, що все залагодиться, як тільки він продасть за десять тисяч франків свою шосту частку

паю в "Оглядів Фіно. В разі успіху нашого задуму Фіно пообіцяв мені тисячу екю. Матіфа готовий був прийняти ці умови, вважаючи за щастя повернути бодай десять тисяч із тридцяти, укладених, як він гадав, у надто ризиковану справу, бо Флоріна вже кілька днів твердила йому, що "Огляд" Фіно неминуче зазнав краху; замість прибутків нібито виникла потреба у нових внесках. Але тут директор Драматичної панорами, перш ніж оголосити про свою неспроможність, захотів прилаштувати десь кілька сумнівних векселів; сподіваючись на допомогу Матіфа, він остеріг його проти підступного заміру Фіно. Матіфа — а він таки передусім комерсант — кидав Флоріну, зберігає за собою свою шосту частку паїв, і до нас йому тепер байдужісінько. Фіно та я аж виємо з розпачу. На наше лихо, ми нарвалися на чоловіка, який не дорожить своєю коханкою, на бездушного і безсердечного негідника. І от що прикрої Торгові справи Матіфа непідсудні для преси, з цього боку ми йому не дошкулимо. Москательника не ославиш, як ославлюють капелюшника, модистку, акторів або митців. Какао, перець, фарби, фарбувальна деревина, опій не знеціняться, напиши ти хоч і сотню статей. Флоріна в розпачливому становищі. Панораму завтра закривають, і вона не знає, куди їй подітись.

— Панораму закривають, але через кілька днів Коралі виступає в Жімназ, — мовив Люсьєн. — Вона прилаштує туди й Флоріну.

— Цього не буде І — відповів Лусто. — Коралі не може похвалитися розумом, але вона не настільки дурна, щоб принести себе в жертву суперниці. Наші з Флоріною справи геть кепські! А тут іще Фіно затявся повернути свою шосту частку паїв...

— На біса вони йому?

— Накльовується блискуча оборудка, друже. Є надія продати "Огляд" за триста тисяч франків. Фіно отримав би третину та ще й комісійні від компаньйонів — правда, цими грішми він має поділитися з де Люпо. Тому-то я й хочу прокрутити для нього новий шантаж.

— Отже, шантаж — це гаманець або життя?

— Страшніше, — відповів Лусто. — Шантаж це гаманець або честь. Скажімо, позавчора в одній газетці — а її власникові було відмовлено в кредиті — з'явилося повідомлення, що завдяки дивовижній випадковості в руках солдата королівської гвардії опинився прикрашений діамантами годинник з репетиром, який належав одній значній особі, й було обіцяно розповісти про цю подію, гідну "Тисяча й однієї ночі". Значна особа поквапилася запросити головного редактора газети до себе на обід. Звичайно, головний редактор дещо виграв, але історія сучасних звичаїв утратила анекдот про незвичайні пригоди годинника. Щоразу, коли побачиш, як газета метає грім і блискавку проти когось із можновладців, знай: під цим криється або відмова дисконтувати вексель, або небажання зробити послугу. Багаті англійці, як вогню, бояться такого шантажу, а надто коли йдеться про їхнє особисте життя. Більшість таємних прибутків британської преси, куди розбещенішої, ніж наша, надходить саме з цього джерела. Порівняно з ними — ми діти! В Англії за листа, який може когось зпеславити, платять п'ять-шість тисяч франків, і тільки для того, щоб потім

перепродати його значно дорожче.

— То на чому ж ти хочеш зловити Матіфа? — запитав Люсьєн.

— А ось на чому, хлопче, — сказав Лусто. — Цей нікчемний гендляр писав Флоріні прекумедні листи. Орфографія, думки, стиль — усе сміхота неймовірна. Матіфа дуже боїться дружини; отож ми маємо змогу завдати йому удару в його ж таки родинному гнізді, де під захистом своїх ларів і пенатів він почуває себе в цілковитій безпеці — причому не називаючи прізвища, щоб він не надумався подати на нас у суд. Уяви собі його лють, коли він побачить на сторінках газети перший розділ моралістичного роману під заголовком "Пристрасть москательника" після відвертого й чесного застереження, що до рук редактора такої-то газети цілком випадково потрапили листи, в яких чесний крамар говорить про Купідона, листи, в яких він пише "завсі— ди" замість "завжди" і запевняє, ніби Флоріна допомагає йому переходити через пустелю життя, а це дає привід думати, що він вважає її за верблюда. Коротко кажучи, в цьому прекумедному листуванні матеріалу вистачить, щоб тижнів зо два розважати читачів. Моска— тельникові пообіцяють, що його дружина отримає анонімного листа, в якому всі ці жарти буде розтлумачено. Але Флоріна, чи захоче вона взяти участь у такому цькуванні Матіфа? Флоріна ще має принципи, а точніше висловлюючись — надії. Можливо, вона захоче зберегти ті ЛИСТИ до кращої нагоди і здобути з них вигоду для самої себе. Флоріна підступна, вона моя учениця. Та коли вона довідається, що пристав комерційного суду жартувати не збирається, коли Фіно піднесе їй пристойний дарунок або подасть надію на ангажемент, вона вручить мені листи, а я передам їх Фіно в обмін на дзвінку монету. Фіно пошле до Матіфа свого дядька, і Жірудо примусить москательника здатися.

Це признання витверезило Люсьєна, і він насамперед подумав, що в —нього дуже небезпечні друзі; потім подумав, що з ними не варт сваритися, бо їхній страхітливий вплив ще може йому знадобитися в тому випадку, коли маркіза д'Еснар, пані де Баржетон і Шатле не дотримають своєї обіцянки. Розмовляючи, Етьєн і Люсьєн звернули на набережну й незабаром опинилися перед жалюгідною крамничкою Барбе.

— Барбе, — звернувся Етьєн до книготорговця, — у нас на п'ять тисяч векселів Фандана й Кавальє терміном на шість, дев'ять і дванадцять місяців. Бажаєте дисконтувати їх?

— Беру за тисячу екю, — незворушно сказав Барбе.

— Тисячу екю! — скрикнув Люсьєн.

— Ніхто вам стільки не дасть, — відповів книготорговець. — Ті панове прогорять — і трьох місяців не мине. Проте вопи, я знаю, видали дві гарні книжки. Але продаж іде туго, а чекати вони не можуть. Я куплю в них ті тиражі за готівку й заплачу їхніми ж векселями. Так я вигодаю дві тисячі франків на купівлі товару.

— Ти згоден втратити дві тисячі франків? — запитав Етьєн у Люсьєна.

— Ні! — вигукнув поет, наляканий цими аж надто не вигідними умовами своєї першої фінансової операції.

— Даремно! — сказав Етьєн.

— Ніхто й ніде не візьме цих векселів, — сказав Барбе. — Ваша книжка — остання ставка Фандана і Кава— льє, вопи можуть надрукувати її, тільки залишивши в заставу частину тиражу на складі друкарні. Успіх порятував би їх хіба на півроку, і рано чи пізно вони— неминуче вилетять у трубу. Ті хлопці більше спорожняють келихів, ніж продають кппжок. Для мене їхні векселі — це нагода прокрутити вигідне діло, і тому я згоден дати ціпу набагато вищу, ніж та, яку дадуть вам дисконтери, котрі ще стануть зважувати, чого вартий кожен підпис. Розрахунок дисконтера спирається на те, чи може вія бути певен, що кожний із трьох підписів на векселі дасть йому на випадок збанкрутування тридцять відсотків. А у вас тільки два підписи, і жоден з них навіть десяти процентів не вартий.

Двоє приятелів здивовано переглянулися, почувши з уст цього професора гендлярських наук міркування, які в небагатьох словах розкривали всю сутність вексельних операцій.

— Годі теревені правити, Барбе, — сказав Лусто. — До якого ж дисконтера нам звернутися?

— Дядечко Шабуассо з набережної Сен-Мішель, як відомо, підбивав у кінці минулого місяця справи Фанда— на. Якщо ви не згодні на мої умови, сходіть до нього; але ви повернетесь до мене, і тоді я дам вам лише дві з половиною тисячі франків.

Етьєн і Люсьєн пішли на набережну Сен-Мішель, де в затишному будиночку, у глибині саду, жив Шабуассо, один з найвідоміших дисконтерів у книготоргівлі. Він прийняв їх на третьому поверсі, в кімнаті, обставленій з чудернацькою фантазією. Цей другорядний банкір — і одначе мільйонер — вельми любляв грецький стиль. Карниз у кімнаті був грецький. Ліжка вишукано строгої форми, запнуте тканиною пурпурового кольору і поставлене на грецький манір уздовж стіни, як на картинах Давіда, було виготовлене за часів Імперії, коли все створювали на античний зразок. Крісла, столи, лампи, свічники, найменші деталі оздоблення — поза всяким сумнівом, терпляче дібрані у антикварних крамницях — вражали притаманною старожитностям тонкою грацією і свідчили про вибагливий смак господаря дому. Цьому стилеві, міфологічному й легкому, дивно суперечили манери й поведінка лихваря. Помічено, що найхимерніші чудії зустрічаються серед людей, які торгують грішми. Ці люди — своєрідні розпусники в царині думки. Маючи змогу всім володіти і через те пересичені, вони докладають неймовірних зусиль, щоб здолати свою байдужість. Хто вміє їх вивчити, той завжди відкриє ту або ту манію, внайде вразливий куточок у їхньому серці. Мабуть, і Шабуассо прагнув заховатись у своїй старовині, як у неприступній фортеці.

— Він, безперечно, гідний свого прізвища — усміх— нувшись, сказав Етьєн Люсьєнові.

Шабуассо був маленький чоловічок із напудреним волоссям, у зеленавому сюртуку, в жилеті горіхового кольору, в коротких чорних панталонах, в ажурних панчохах і в рипучих черевиках. Він узяв векселі, уважно роздивився їх і спокійно повернув Люсьєнові.

— Фандан і Кавальє — дуже милі юнаки, надзвичайно розумні молоді люди, —

сказав він солодким голосом, — але в мене сутужно з грішми.

— Мій друг згоден дещо втратити при дисконті, — мовив Етьєн.

— Я не візьму ці векселі за будь-яких умов, — сказав куций чоловічок, і його слова обрубали пропозицію Лус— то, як ото ніж гільйотини відрубуює голову.

Приятелі відкланялись. Проходячи через передпокій, куди обачливо провів їх Шабуассо, Люсьєн зауважив купу старих книжок, придбаних дисконтером, колишнім книготорговим, і серед них поетові впав у вічі твір архітектора Дюсерсо, де було описано королівські палаци і знамениті замки Франції та з великою точністю подано їхні плани.

— Не відступите мені цю книжку? — спитав Люсьєн.

— А чого ж, — відповів Шабуассо, з дисконтера перетворюючись на книготорговця.

— Скільки вона коштує?

— П'ятдесят франків.

— Дорого, але книжка мені потрібна. Тільки я не маю чим заплатити за неї, крім векселів, що їх ви не бажаєте брати.

— У вас є п'ятисотфранковий вексель терміном на шість місяців. Я можу взяти його, — сказав Шабуассо, який, мабуть, точно на таку суму заборгував Фалдапові та Кавальє по лишку якоїсь торгової операції.

Приятелі повернулись до грецької кімнати, де Шабуассо спочатку виписав невеличкий рахунок, вирахувавши шість процентів за дисконт векселя та комісію, що склало суму в тридцять франків, і ще п'ятдесят франків — вартість книжки Дюсерсо, а тоді дістав зі своєї каси, наповненої новісінькими срібними монетами, чотириста двадцять франків.

— Даруйте, пане Шабуассо, але ж усі ці векселі однаково надійні чи ненадійні! Чому ж ви не хочете дисконтувати решту?

— Я не дисконтую, а беру плату за проданий товар, — сказав добряга Шабуассо.

Етьєн і Люсьєн так і не розгадали дивну поведінку куцого чоловічка. Вони ще сміялися з нього, коли прийшли до Доріа, і там Лусто попрохав Габюссона вказати їм якогось дисконтера. Потім приятелі взяли кабріолет за погодинну плату і вирушили на Рибний бульвар, маючи при собі рекомендаційного листа від Габюссона. Той попередив їх, що вони побачать найдивакуватішого суб'єкта — так він висловився.

— Якщо Саманон не візьме ваших векселів, — сказав Габюссон, — то вже піхто їх не дисконтуює.

Букініст — у нижньому поверсі, торговець одягом — у другому, продавець заборонених гравюр — у третьому, Саманон, крім того, був ще й лихвар. Жодпе зі створінь, змальованих у романах Гофмана, жодний зловісний скнара Вальтера Скотта не міг би зрівнятися з тим страхищем, па яке паризьке суспільство спромоглося обернути цю людину, якщо тільки Саманон був коли-пекудь людиною. Люсьєн не міг приховати жаху, побачивши цього висхлого дідка, чії кості, здавалося, от-от прорвуть шкіру — добре вичинену й покриту безліччю зелених та жовтих плям, наче на картинах Тіціана або Паоло Ве— ронезе, коли дивитися на них зблизька. Одне око в Са— манона

було нерухоме й тьмяне, друге — жваве й блискуче. Здавалося, цей скнара користувався своїм омертвілим оком, коли дисконтував векселі, а живим — коли продавав непристойні гравюри. Він носив на голові невеличку плескату перуку з чорним волоссям, яке мало червонястий полиск і з-під якого вибивалися сиві пасма; жовтий лоб, здавалось, погрозово супився, під проваленими квадратними щоками випинали щелепи, зуби, ще досить білі, були вискалені, як у коня, коли він позіхає. Неоднаковість очей і гримаса рота надавали його обличчю досить лютого виразу. їжакувата борода, мабуть, кололася, як щітка з голок. Заяложений, вишмуляний сюртучок, стерта об бороду злиняла чорна краватка, з-під якої виглядала топка й поморщепа, мов у індика, шия, аж ніяк не свідчили про бажання скрасити оджею зловісний вигляд. Коли журналісти увійшли, старий сидів за неймовірно брудною конторкою і наклеював етикетки па спинки старих книжок, куплених на якомусь розпродажі. Обмінявшись поглядом, у якому була тисяча запитань, геть приголомшені тим, що па світі може існувати така почвара, Люсьєн і Лусто привітались до лихваря і вручили йому. рекомендаційний лист Габюс— сона та векселі Фандана й Кавальє. Поки Саманон читав, до його тьмяної крамнички увійшов один обдарований високими талантами чоловік, одягнений у сюртук, що здавався вирізаним із бляхи, так він затверднув від безлічі домішок найрізноманітніших речовин.

— Мені потрібні мої чорні панталони, фрак і атласний жилет, — сказав він Саманонові, подаючи йому бирку з помором.

Саманоп смикнув за мідну ручку дзвоника, і згори зразу спустилася жінка — нормандка, судячи з її свіжого й рум'яного обличчя.

— Видай на день цьому панові його одяг, — сказав він, простягаючи клієнтові руку. — З вами мати справу — одна приємність. Але недавно ваш приятель привів сюди молодика, який нахабно мене ошукав!

— Його ошукаєш! — сказав славетний митець, звертаючись до двох газетярів і з кумедною гримасою кивнувши в бік Саманона.

І, як ото роблять лацароні, коли хочуть отримати на день свій вихідний костюм із *monte di pieta* знаменитий художник віддав лихвареві тридцять су, що їх Сама— пон узяв жовтою, зморшкуватою рукою й укинув у шухляду конторки.

— Що за дивну комедію ти тут робиш? — спитав Лусто у великого художника, який, приохотившись до куріння опіуму і заглибившись у споглядання зачарованих замків, уже не хотів або не міг нічого створити.

— Цей чоловік бере в заставу куди більше речей, ніж їх приймають у ломбард, але водночас він наділений почуттям якогось моторошного милосердя й тому дозволяє вам користуватися вашим одягом, коли ви маєте в пьому потребу, — відповів митець. — Сьогодні ввечері мене з моєю коханкою запрошено на обід до Келлерів. Мені легше роздобути тридцять су, апіж двісті франків, і ось я прийшов по свій костюм, який за півроку дав цьому милосердному лихвареві сто франків чистого прибутку. Саманон уже проглинув мою бібліотеку, книжку за книжкою.

— І монету за монетою, — сміючись, докинув Лусто.

Я можу дати вам півтори тисячі фразків, — сказав
Саманон Люсьєпові.

Люсьєн підскочив, неначе дисконтер угородив йому в серце розпечений залізний
рожен. Саманон тим часом уважно роздивлявся векселі, перевіряючи термін виплат.

— Крім того, — провадив лихвар, — я повинен побачитися з Фадданом, якому
доведеться дати мені в заставу книжки. А з вас багато не візьмеш, — звернувся він до
Люсьєна. — Ви живете з Коралі, й ваші меблі описано.

Лусто поглянув на Люсьєна, а той схопив векселі й миттю вибіг із крамнички на
бульвар, вигукнувши:

— Може, то сам диявол?!

Якусь мить поет роздивлявся крамничку; проходячи повз неї, люди посміхалися, —
такою вона здавалася жалюгідною, такими вбогими і брудними були полиці, на яких
тіснилися книжки з етикетками, — і кожен, либонь, думав: "Чим же тут торгують?"

За кілька хвилин від лихваря вийшов і знаменитий митець, той самий, кому через
десять років судилося взяти участь у грандіозному, але позбавленому надійного
підґрунтя починанні сен-сімоністів. Тепер він був у елегантному костюмі. Він
усміхнувся журналістам і разом з ними попрямував до пасажу Папорами, щоб там
завершити свій туалет, звелівши наваксувати собі чоботи.

— Коли Саманон приходить до книготорговця, постачальника паперу або друкаря
— то певний знак, що вони приречені, — сказав митець журналістам. — Саманон — це
наче трунар, який з'являється, щоб зняти мірку з покійника.

— Ти ніде не дисконтуюєш свої векселі, — сказав Етьєн Люсьєнові.

— Якщо векселів не бере Саманон, — підтвердив митець, — уже піхто їх не візьме,
бо він *ultima ratio*! Це один з вишохувачів Жігонне, Пальма, Вербруста, Гобсека та
інших крокодилів, які чатують на здобич у болоті Парижа; кожна людина, що наживає
або проживає багатство, рано чи пізно має спіткатися з ними.

— Якщо ти не згоден дисконтувати векселі з розрахунку п'ятдесяти відсотків, то
обміняй їх на дзвінку монету, — сказав Лусто.

— Як саме?

— Віддай векселі Коралі, а вона пакине їх Камюзю. Ти обурений? — здивувався
Лусто, коли Люсьєн на ці слова сахнувся від нього наче опечений. — Яка
легковажність! Невже ти можеш покласти на одні терези своє майбутнє і таку
дурничку?

— Треба віддати Коралі бодай ці гроші, — сказав Люсьєн.

— Та ти здурів! — вигукнув Лусто. — Чотириста франків не допоможуть там, де
потрібні чотири тисячі. Залишмо трохи на випивку в разі програшу, а все інше — на
карту!

— Чудова думка! — сказав знаменитий митець.

За чотири кроки від закладу Фраскаті ці слова справили на двох приятелів магічний
вплив. Люсьєн і Лусто відпустили кабріолет і увійшли до грального дому. З першого
заходу вони виграли три тисячі франків, спустилися до п'ятисот, знову виграли три

тисячі сімсот франків; потім спустилися до ста су, зуміли піднятися до двох тисяч франків і ризикнули на чіт, сподіваючись відразу подвоїти виграш; чіт не випадав уже п'ять разів поспіль, і вони поставили на нього всю суму. Знову випала лишка. Тоді, після двох годин жорстоких хвилювань, Люсьєн і Лусто збігли сходами цього знаменитого закладу. В них залишилася сотня франків, відкладених на обід і випивку. Коли вони опинилися під бляшаним дашком ганку з двома колонами, який приваблював до себе стільки поглядів — і радісних, і сповнених розпачу, — Лусто сказав, заглянувши у блискучі очі Люсьєна:

— Проїмо лише п'ятдесят франків.

Приятелі знову піднялися сходами. Через годину вони мали тисячу екю і весь виграш поставили на червоне, хоч воно виходило перед тим уже п'ять разів підряд. Вони сподівалися на ту саму випадковість, яка нещодавно призвела їх до краху. Вийшло чорне. Була шоста вечора.

— Проїмо тільки двадцять п'ять франків, — сказав Люсьєн.

Нова спроба тривала недовго, двадцять п'ять франків було програно в десять ставок.

Тоді Люсьєн у нестямі кинув останні двадцять п'ять франків на цифру свого віку й виграв; годі описати, як тремтіла його рука, коли він узяв лопаточку, щоб підгорнути до себе монети, які круп'є кидав на стіл одну по одній. Люсьєн дав десять луїдорів Лусто й сказав:

— Тікай звідси до Вері!

Лусто зрозумів приятеля й пішов замовляти обід. Залишившись сам-один за гральним столом, Люсьєн поставив свої тридцять луїдорів на червоне — й виграв. Підбадьорюваний таємним голосом, який іноді чують гравці, він поставив усе на червоне й виграв. У грудях у нього палахкотіло полум'я. Вже не дослухаючись до внутрішнього голосу, він переніс сто двадцять луїдорів на чорне ~ й програв. Люсьєн спізнав тоді знайоме кожному гравцеві невимовно солодке почуття, яке приходить на зміну шаленому збудженню в ту мить, коли уже немає чим ризикувати, і невдаха покидає осяйний палац, де щойно розвіялись його райдужні мрії. Поет знайшов Лусто у Вері, й там, за висловом Лафонтена, він "віддав належне стравам і втопив турботи у вині". О дев'ятій вечора Люсьєн уже так захмелів, що зразу не второпав, чому воротарка з вулиці Вандом посилає його на Місячну вулицю.

— Мадмуазель Коралі виїхала з квартири й оселилася в іншому будинку. Ось на цьому папірці її нова адреса.

Люсьєн був надто п'яний, щоб дивуватися хай там з чого. Він знову сів у фіакр, яким приїхав, і звелів везти себе на Місячну вулицю, дорогою розважаючи себе складанням каламбурів з приводу такої назви. Цього самого ранку було оголошено про банкрутство Драматичної панорами, і наполохана актриса, заручившись згодою кредиторів, поквапилася продати всю свою обстанову дідусеві Кардо, який, щоб не змінювати призначення тих апартаментів, поселив там Флорентіну. Коралі все продала, сплатила всі борги, розрахувалася з домовласником. Поки тривала ця операція, яку

актриса назвала чисткою, Береніка задля такого випадку купила найне— обхідніші меблі й обставила квартирку з трьох кімнат на п'ятому поверсі будинку на Місячній вулиці, за два кроки від Жімназ. Там і чекала Коралі па Люсьєна. Вона вберегла після цієї аварії своє незаплямлене кохання і гаманець із тисячею двомастами франками. Ще не прочумавшись від похмілля, поет розповів Коралі й Бе— реніці про свої лихі пригоди.

— Ти правильно вчинив, мій ангеле, — сказала актриса своєму милому, пригортаючи його до грудей. — Береніка зуміє дисконтувати твої векселі у Бролара.

Наступного ранку Люсьєна розбудили палкі пестоші Коралі. Актриса променіла коханням і ніжністю; здавалось, розкошами серця вона прагнула спокутувати вбогість їхнього нового притулку. Вона була невимовно гарна; її розпущені коси вислизнули з-під фулярової пов'язки, обличчя леліло свіжістю, очі сміялися, голос звучав весело, і вся вона нагадувала сонячний промінь, ЯКИЙ проник крізь вікно, щоб позолотити ці чарівні злпдпі. Кімната, досить пристойна, була обклеєна шпалерами водянисто-зеленого кольору з червоною облямівкою і прикрашена двома дзеркалами — одне висіло над каміном, друге—опад комодом. Незважаючи на заборону Коралі, Береніка за власні гроші купила з рук по зниженій ціні килим, який прикривав тепер плитки холодної кам'яної підлоги. Одяг коханців зберігався в шафі з дзеркалом і в комоді. Меблі з червоного дерева були обтягнуті голубим ситцем. Береніка врятувала від розпродажу настінний годинник, дві порцелянові вази, чотири срібні столові прибори і шість чайних ложечок, їдальня була суміжна із спальнею і скидалася на їдальню дрібного чиновника з платнею в тисячу двісті франків. Кухня виходила на сходову площадку. Береніка спала нагорі, в малсарді. Плата за помешкання не перевищувала ста екю. Перед тим жахливим будинком стояли несправжні ворота. Одна їхня стулка була щільно забита, і за нею в крихітній комірчині сидів воротар, який крізь віконце стежив за сімнадцятьма пожильцями. Цеп вулик на жаргоні нотарів називався прибутковим домом.

Люсьєп побачив у новій квартирі письмовий стіл, крісло, чорнильницю, пера й папір. Веселість Береніки, яка розраховувала на успішний дебют Коралі \$ Жімпаз, веселість актриси, що повторювала свою роль, зазираючи до зошита, скріпленого синьою шовковою стрічечкою, розвіяли тривогу й смуток протверезеного поета.

— Аби тільки у вищому світі не довідалися про наш крах, а ми викрутимосся, — сказав він. —?• Зрештою, у нас попереду чотири з половиною тисячі франків. Я тепер своя людина в роялістських газетах, і я скористаюся з цього. Завтра ми починаємо видавати "Ревей" — я вже маю досвід у журналістиці і пе дам маху!

Коралі, сприйнявши ці слова як доказ кохання, поцілувала уста, що вимовили їх. Тим часом Береніка накрила на стіл біля каміна й подала скромний сніданок: яєчко, дві котлети, каву й вершки. У двері постукали. Троє щирих друзів — д'Артез, Леон Жіро і Мішель Кре— тьєн — постали перед здивованим Люсьєпом; він був глибоко зворушений і запропонував друзям розділити а ним сніданок.

— Пі, — сказав д'Артез. — Щойно ми були на вулиці Вандом, і нам відомо все. Але

ми прийшли сюди не втішати вас, наші наміри багато серйозніші. Ви знаєте мої погляди, Люсьєне. За інших обставин я тільки зрадів би, побачивши у іашій особі прихильника своїх політичних переконань. Але, будучи людиною, яка писала в ліберальних газетах, ви не зможете перекинутися до крайніх роялістів, не зганьбивши своєї честі й не завдавши собі непоправної шкоди. Ми прийшли благати вас: у ім'я нашої дружби, хай як вона ослабла, не падайте так низько. Ви виступали проти романтиків, проти правих політиків і проти уряду; ви тепер не можете захищати уряд, правих політиків і романтиків.

— Моїми поглядами керують міркування вищого порядку. А мета, як відомо, виправдовує засоби, — сказав Люсьєн.

— Думаю, ви погано уявляєте собі нинішнє політичне становище, — сказав йому Леон Жіро. — Уряд, королівський двір, Бурбони, партія абсолютизму або, якщо ви захочете об'єднати все це одним загальним виразом, — система, протилежна конституційній, — так от, ця система хоч і розбита на багато фракцій, які дотримуються різних поглядів про те, як слід придушувати революцію, але вона цілком однастайна у своєму прагненні приборкати пресу. Заснування таких газет, як "Ревей", "Фудр", "Драпо блан", має на меті боротьбу з наклепами, з дошкульними уколами, з насмішками ліберальної преси; я особисто таких прийомів рішуче не схвалюю, бо вони принижують велич нашого покликання, і саме це наштовхнуло нас на думку заснувати газету авторитетну й серйозну, газету, яка дуже скоро почне справляти відчутний і значущий, достойний і благородний вплив, — мовив він, на мить відхилившись від теми. — Так от, вогонь із усієї цієї роялістсько-урядової артилерії є не чим іншим, як першою спробою поквитатися, дати відсіч лібералам — образа за образу, удар за удар. І як ви гадаєте, Люсьєне, чим усе це закінчиться? У своїй більшості передплатники підтримують лівих. У пресі, як і на війні, перемагає той, хто виставить численнішу армію. Отож у кінцевому підсумку ви виявитеся негідниками, брехунами, ворогами народу; а ваші противники — захисниками вітчизни, людьми шанованими, мучениками, хоч вони, може, багато лицемірніші й підступи іші за вас. Така гризня ПОСИЛИТЬ розтлінний вплив преси, узаконивши й освятивши її найогидніші прийоми. Обмова й иаклеппицтво дістануть права громадянства, їх буде визнано, оскільки цього вимагатимуть передплатники, і піднесено на рівень закону — завдяки тому, що обидва ворожі табори постійно вдаватимуться до таких негідних засобів. Коли зло відкриється в усьому своєму обсязі, знову увійдуть у "ілу обмежувальні й каральні закони, знову виникне цензура, запроваджена було після вбивства герцога Беррійського, але скасована з відкриттям палат. А чи знаєте ви, який висновок зробить із цієї колотнечі французький народ? Він повірить вигадкам ліберальної преси, повірить, що Бурбони зазіхають на матеріальні здобутки та завоювання революції, і одного чудового дня він повстане й повалить Бурбонів. І ви не тільки зганьбите себе, а й опинитеся — рано чи пізно —* в лавах переможеної партії. Ви надто молодий, ви, до суті, ще новачок у пресі; ви дуже мало знаєте про її приховані пружини, про її виверти; ви розбудили надто велику заздрість, і вам не вистояти проти шквалу обурення, який здійсниться у

ліберальних газетах після вашого відступництва. Вас неминуче затягне в саму гущу бійки між партіями, які досі трусить лихоманка; правда, ця лихоманка нині спричиняє не звірячі жорстокості, як у тисяча вісімсот п'ятнадцятому та шістнадцятому роках, а лише боротьбу ідей, словесні сутички в палаті й на сторінках газет.

— Друзі мої, — сказав Люсьєн, — повірте, я зовсім не баламут, не наївний поет, за якого ви мене Еважаєте. Хай там що станеться, я здобуду переваги, яких мені ніколи не дасть найблисучіший тріумф у лавах ліберальної партії. На той час, коли ви прийдете до влади, я свого вже доб'юся.

— Ми відрубаємо тобі... чуба, — сміючися, сказав Мі— шель Крет'єн.

— Я вже матиму тоді дітей, — відповів Люсьєн, — і, відрубавши мені голову, ви, по суті, нічого не відрубаєте.

Троє друзів не зрозуміли Люсьєна, бо тривалі взаємини зі світським товариством аж занадто розвинули в ньому дворянську пиху та аристократичне марнолюбство. Поет сподівався — і небезпідставно! — що його краса й талант, підтримані ім'ям і титулом графа де Рюампре, забезпечать йому величезні можливості. Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і графиня де Монкорне смикали його за цю шворочку, як ото хлоп'як смикає прив'язаного на ниточці жука. Люсьєн віднедавна бував тільки в певних колах. Його п'янили слова: "Він наш, він мислить благонадійно", — сказані три дні тому в салоні мадмуазель де Туш, п'янило прцдзне ставлення герцогів де Ленон— кура, де Наваррена і де Гранльв, Растін'яка й Блонде, прекрасної герцогині де Мофрін'єз, графа д'Егрін'юа і де Люпо, тобто людей найвшщврвіших у роялістській партії і близьких до королівського двору.

— Ну що ж, ми все сказали, — мовив д'Артез. — Залишитися чистим і зберегти самоцовагу тобі буде важче, ніж усякому іншому. Я знаю тебе, Люсьєне, ти дуже страждатимеш, коли побачиш, як зневажають тебе навіть ті, кому ти вірно служитимеш.

Трос друзів попрощалися з Люсьєном, не подавши йому руки. Кілька хвилин поет сидів замислений і сумний.

— Ет, не зважай на тих недоумків, — сказала Коралі, вмощуючись коханому на коліна й обхопивши його шию своїми прегарними білими руками. — Вони приймають життя всерйоз' а життя — це втіха. Я певна, ти станеш графом де Рюампре. Як треба буде, я пококетую з людьми, близькими до канцлера. Я знаю, як підійти до того розпусника де Люпо, і він подасть на підпис указ про надання тобі права носити титул. Я ж не дарма казала: коли тобі знадобиться ще одна сходинка, щоб піднятися па вершину і там схопити здобич, до твоїх послуг труп Коралі.

Другого дня Люсьєнове прізвище з'явилося в списку працівників "Ревей". Про це було оголошено, як про велику перемогу прихильників уряду, в повідомленні, надрукованому в ста тисячах примірників. Люсьєн пішов на врочистий обід, який відбувся в Робера, за два кроки від грального дому Фраскаті, і тривав дев'ять годин. На обіді були присутні корифеї роялістської преси: Мартенвіль, Оже, Дестеп і полчпща й нині живих та здорових авторів, що за тих часів жили й творили коштом монархії та

релігії, як часто тоді казали.

— Ми дамо їм перцю, тим лібералам — сказав Гектор Мерлен.

— Панове! — підхопив Натан, який теж став під роялістські знамепа, бо мріяв відкрити власний театр і розважливо вирішив, що в такому ділі краще мати уряд на своєму боці, ніж проти себе. — Якщо воювати, то воювати по-справжньому, не станемо стріляти клейтуха — ми замість куль! Ми візьмемося за поборників класицизму иисьменників-лібералів незалежно від їхнього віку чи статі, ми Шмагатимемо їх насмішками й нікому не дамо пощади!

— Ми шануватимемо себе й не піддамося на підкупи видавців, хай там чим вони пас улещатимуть — книжками, подарунками чи грошима. Ми відродимо журналістику!

— Чудово! — сказав Мартенвіль. — *Justum et tenacem propositi virum!* Ми жигатимемо дошкульно. Я перетворю Лафайвта на того, ким він і є: на Блазня Першого!

— Ля беру на себе героїв "Конститюсйонель", сержанта Мерсьє, повне зібрання творів пана Жуї, знаменитих ораторів лівої опозиції! — пообіцяв Люсьєн.

Десь на першу годину ночі журналісти, що втопили усі відтінки своїх поглядів і всі ідеї у вогнистому пунші, остаточно ухвалили рішення про війну не па життя, а на смерть.

— Оце була пиятика! Воістину монархічна і клерикальна! — мовив, переступаючи поріг, один із найславет — ніших письменників романтичної школи.

Розголошені видавцем, який був присутній на обіді, ці історичні слова назавтра з'явилися в "Міруар"; але розголос цриписали Люсьєнові. Його відступництво дало привід до страшенного галасу в ліберальних газетах. Люсьєн став для них козлом розгрішення, його паплюжили безжально: з усіма подробицями було розказано про лихі пригоди його сонетів, і читачів запевнили, що Доріа радше втратить тисячу еку, ніж зважиться надрукувати їх. Люсьєна охрестили "віршомазом без віршів".

Одного ранку в тій самій газеті, де Люсьєн колись із таким успіхом розпочав шлях нагору, він прочитав рядки, написані тільки для нього, бо читачі, звісно, не могли зрозуміти, в чому суть цих глузливих натяків:

"Якщо видавець Доріа й далі впиратиметься й не випустить у світ сонетів майбутнього французького Петрар — ки, ми вчинимо, як великодушні вороги: надамо свої шпальти для тих віршів. А вони мають бути вельми дотепні, судячи з сонета, люб'язно відданого в наше розпорядження одним із приятелів автора".

І під цим жорстоким вступом Люсьєн прочитав сонет, який змусив його заплакати гіркими слізьми.

В розкішнім квітнику вийшла чудпа рослина,

Що тільки б їй рости десь серед бур'янів;

Але казала: "Сяйвом дивних кольорів Я доведу, що я шляхетного коліна".

Та гостя почала, зухвала й непоклінна,

Глушити без жалю і сестер, і братів,—

І квітів пишний гурт дізнатись захотів,

Хто породив її, чия вона дитина.

Ось розцвіла вона — і одностайний сміх Зустрів народження тих пелюстків бридких,
Що око різали вульгарністю своєю.

Рослину вирвано — звелів так добрий смак,—

І лиш дурний осел прийшов ревти над нею...

Валявся на землі розтоптаний БУДЯК!

Верну повідомив про Люсьєнову пристрасть до азартної гри і заздалегідь відгукнувся про "Лучника" як про твір антинаціональний, бо в ньому автор став на бік убивць-католиків проти їхніх жертв — гугенотів. За тиждень суперечка розпеклася до білого жару. Люсьєн розраховував на підтримку свого друга Лусто, який був у нього в боргу на тисячу франків і з яким його поєднувала таємна угода. Але Лусто став запеклим ворогом Люсьєна, і ось чому. Вже три місяці як Натап закохався у Флоріну, і він давпо сушив собі голову тим, щоб відбити її в Лусто, для якого, до речі, актриса була провидінням. Утративши ангажемент, Флоріна терпіла скруту і впала у розпач. Натан, скориставшись з того, що він тепер працював із Люсьєном в одній газеті, прийшов до Коралі й через неї запропонував Флоріні роль у своїй п'єсі, твердо пообіцявши влаштувати актрисі, яка опинилась поза театром, умовний ангажемент у Жімназ. Ця пропозиція розбудила шанобливі надії Флоріни, і вона не стала вагатись. У неї було досить часу, щоб вивчити Лусто. Натан прагнув слави, він мав успіх у літературі й у політиці, до того ж його енергія не поступалась його жаданням, тим часом як у Лусто вади вбивали волю. Актриса, якій хотілося повернутись на сцену в усій пишноті, передала Натанові листи москательника, а той відступив їх Матіфа за ту саму шосту частку паїв у "Огляді", що її так домагався Фіно. Після цього Фло— ріна винайняла розкішне помешкання на вулиці Отвіль і на очах у всього газетного й театального світу відверто визнала Натана своїм покровителем. Лусто був глибоко вражений цією подією й наприкінці обіду, який влаштували друзі, щоб розрадити його, не витримав і розплакався. На тому ж таки бенкеті журналісти дійшли висновку, що Натан вів гру за всіма правилами. Дехто з газетної братії, як, наприклад, Фіно й Верну, знали про пристрасть, яку драматург почував до Флорі— ни, але всі одностайно зійшлися на тому, що ЛЮСЬЄН, зігравши роль звідника в цій історії, погрішив проти священних законів дружби. А те, що повоспечений рояліст піпюв на таку зраду, керуючись бажанням догодити своїй партії та новим друзям, робило його поведінку непростенною.

— Натан був підхоплений логікою жаги, а провінційна знаменитість, як називає того нахабу Блонде, діяв з розрахунку! — вигукнув Біксіу.

І було одностайно ухвалено спільними зусиллями згубити Люсьєна — цього вискочня, цього пройдисвіта, який хотів усіх пожерти. Газетярі не просто ухвалили таке рішення, а й обмірковували його в усіх подробицях. Верну, який ненавидів Люсьєна, заприсягся, що не дасть йому спокою. Фіно, не бажаючи платити обіцяної Лусто тисячі екю, звинуватив Люсьєна, що той перешкодив йому нажити п'ятдесят тисяч франків, видавши Натанові таємницю їхньої змови проти Матіфа. Натан, за порадою Флоріни,

продав Фіно свою шосту частку паїв за п'ятнадцять тисяч і заручився його підтримкою. Лусто втратив тисячу екю й не міг подарувати Люсьєнові, що той завдав такої шкоди його інтересам. Рапи самолюбства стають невігойними, коли їх роз'ятрити окисом срібла! А гнів письменника, чие самолюбство поранили, не описати жодними словами, не змалювати жодними фарбами. Усе його єство вибухає обуренням, коли його обстрілюють затруєними стрілами глузувань. Але якраз ті, хто спалахує на кожен ворожий випад, швидко згасають і знічуються. Справжню мужність письменника виявляють люди спокійні, ті, хто чудово знає, що навіть найдошкульніші, найуїдливіші статті приречені на неминуче забуття. Отож саме люди слабкі видаються на перший погляд сильними, але їхньої стійкості вистачає ненадовго. Перші два тижні Люсьєн нетямився з люті; він відповів па вогонь противника потужним картечним залпом статей у роялістських газетах, де він поділяв обов'язки критика з Гектором Мсрленом. Щодня з бійниць "Ревей" він стріляв добірними перлами гострих дотепів, підтримуваний, до речі, Мартенвілем, єдиним, хто цілком некорисливо надавав йому допомогу, бо його не втаємничили в угоди, укладені під час жартівливої балачки за бенкетним столом — або з Доріа у Дерев'яних галереях, або за лаштунками театрів — між газетярами обох ворожих таборів, не про людське око поєднаних між собою приятельськими стосунками. Коли Люсьєн з'являвся у фойє Водевілья, його більше не зустрічали дружніми привітаннями, і руку йому подавали тільки люди з роялістської партії, у той час як Натан, Гектор Мерлен, Теодор Гайар без церемоній приятелювали з Фіно, Лусто, Верну та й з іншими журналістами протилежного табору, вшанованими прізвиськом "славних хлопців". У ту пору фойє Водевілья було місцем, де виникали і звідки поширювалися майже всі літературні плітки, таким собі са-лонним будуаром, у якому зустрічалися люди різних поглядів, місцем, куди щодня приходили політичні діячі та високі урядовці. Голова судової палати, який тільки недавно суворо вишпетив підлеглого за те, що той підмітає своєю мантиєю порох із театральних лаштунків, здибувався у фойє Водевілья віч-на-віч із тим самим підлеглим, який дістав від нього догану. Лусто кінець кінцем став подавати руку Натанові. Фіно приходив туди майже щовечора. Люсьєн, коли в нього був вільний час, вивчав там розташування сил у таборі своїх супротивників, незмінно відчуваючи холод їхньої невблаганної ворожнечі.

В ту пору дух партій породжував куди глибшу ненависть, ніж сьогодні. Бо тепер, коли збігло чимало часу, все здрібніло від перенапруги сил. У наші дні критик, зарізавши книжку, подає авторові руку. Жертва змушена розцілювати свого ката, бо інакше її засміяли б. Якби письменник відмовився підійти до свого хулителя, його проголосили б незлагідним, сварливим, занадто гордим, лихим, затятим, мстивим. Сьогодні, навіть діставши у спину зрадливий удар кинджалом, навіть витерпівши найлукавіші підступи і з великими труднощами уникнувши пасток, поставлених огидним лицемірством, письменник має приємність чути, як убивці бажають йому всього найкращого, вимагаючи до себе шанобливого ставлення, а то й напрошуючись йому и друзі. Все прощають і все виправдовують у паш час, коли доброчесність перетворено на ваду, а чимало вад піднесено до чеснот. Приятельські взаємини стали

най— священнішою зі свобод. Вожді найпротилежніших таборів розмовляють між собою чемно, надаючи дошкульним випадкам напрочуд гречної форми. Але в ті часи, якщо оживити їх у пам'яті, для деяких письменників-роялістів і для деяких ліберальних авторів було великою мужністю з'явитись у одному й тому самому театрі. Лунали дотепи, просякнуті гострою ненавистю. Погляди були грізні, мов заряджені пістолети, і від найменшої іскри могла спалахнути сварка. Скільки людей розгублювались, почувши, як сусід по кріслу раптом вибухає лайкою при появі осіб із тієї або тієї партії, обраних у супротивному таборі жертвами глузувань та в'їдливих нападок? У ті часи існували тільки дві партії — роялісти й ліберали або, іншими словами, романтики й класики — дві форми однієї ненависті, непримиренної ненависті, яка вичерпно пояснювала, з чого виникли ешафоти Конвенту. Перетворившись із ліберала й затятого вольтер'янця, яким він був на самому початку своєї газетярської кар'єри, в рояліста і несамовитого романтика, Люсьєн на власній шкурі спізнав усю гостроту ненависті, що витала пад головою Мартенвіля, який один захищав його і любив і якого в ту пору ліберали вважали за свого найзапеклішого ворога. Ця дружба завдала шкоди Люсьєпові. Партії невдячні до своїх передових дозорців, вони часто кидають цих відчайдушів напризволяще. Тол, хто хоче домогтись успіху, а надто в політиці, повинен іти разом з головними силами. Малі газети ліберального табору не дарма постійно об'єднували Мартенвіля й Люсьєна в одне ціле — то був лукавий підступ. Тих двох умисне кинули один одному в обійми. Їхня дружба — вигадана чи справжня — коштувала обом написаних жовтю статей Фелісьєна Верну, бо той страшенно заздрив успіхам Люсьєна у вищому світі й вірив у його скорі піднесення — як, до речі, й усі колишні друзі поета. Через те Люсьєнову зраду — не таку вже непро— іщшю в світі газетярів — наділяли й прикрашали обставинами, які ще дужче обтяжували його провину. Поета називали "Іуда-молодшіш", а Мартенвіля "Іуда— старший", бо Мартенвіля — справедливо чи несправедливо — звинувачували ще й у тому, ніби він здав Пекський міст ворожим арміям. Одного разу в розмові з де Люпо Люсьєп, сміючись, зауважив, що особисто він якщо й здав хай там який міст, то хіба лиш ослам. Розкішне життя Люсьєна — хоч то й були розкоші оманливі, засновані на надіях, — обурювало його друзів, і вони не прощали йому ні колишньої карети (бо для цих він усе ще в ній катався), ні пишно обставленого помешкання на вулиці Вандом. Усі вони підсвідомо відчували, що вродливий, розумний і ними ж таки розбещений юнак може досягти всього; і тепер вони не гребували жодними засобами, щоб перетяти йому шлях нагору.

За кілька днів до першого виступу Коралі в Жімназ Люсьєн увійшов попідруч із Гектором Мерленом у фойє Водевіля. Мерлен докоряв приятелеві за те, що той посприяв Натанові в історії 8 Флоріною.

— По-перше, ви нажили собі смертельного ворога в особі Лусто, а по-друге — і в особі Натана. Я давав вам слушні поради, але ви їх знехтували. Ви були надто щедрі на хвалу та добродіяння, і ви жорстоко постраждаєте за свою нерозважливу великодушність. Флоріна й Коралі, виступаючи па одній сцені, ніколи не вживуться; і

та, й та прагнутиме затьмарити суперницю. Щоб захистити Коралі, ви зможете писати тільки в наші газети. Натан у цьому випадку має значну перевагу над вами — адже він своя людина в театральному світі. По-перше, він автор п'єс; по-друге, він має змогу публікувати рецензії на спектаклі й у ліберальних газетах; по-третє, він крутиться у журналістиці трохи довше, ніж ви.

Ці слова підтвердили таємні побоювання Люсьєна, який ні з боку Натана, ні з боку Гайара не зустрічав тієї відвертості, на яку мав право розраховувати. Але ж овін не міг нарікати, він був новонаверпений! Гайар з набридливою одноманітністю повторював, що новачки повинні витримати тривалий іспит, перш ніж товариші по партії почнуть довіряти їм. У колах роялістських та урядових газет поет наштовхнувся на заздрість, властиву всім людям, які беруть участь у розподілі громадського пирога. У таких випадках вони стають схожі на собак, що гризуться за кістку: те саме гарчання, той самий вищир іклів, та сама лють. Ці письменники потай чинили тисячі підлот, очорнюючи один одного в очах можновладців; вони звинувачували суперників у недбалому ставленні до своїх обов'язків і, щоб позбутися їх, удавалися до найлукавішніх каверз. Ліберали не мали такого приводу для міжусобних чвар, оскільки стояли далеко від влади та її милостей. Відкривши це нерозв'язне сплетіння честолобних прагнень, Люсьєн не знайшов у собі досить мужності, щоб вихопити меч і одним ударом розрубати вузол, не мав він і такого терпіння, щоб спробувати його розплутати. Він не міг стати ні Ареті— но, ні Бомарше, ні Фрером свого часу, він плекав одне тільки бажання: домогтися королівського указу. Люсьєн розумів, що графський титул відкриє йому дорогу до вигідного одруження, і тоді його щастя залежатиме тільки від випадку, якому посприє його врода. Лусто, який виявив до Люсьєна стільки довіри, свого часу спонукав і поета на цілковиту відвертість; отож досвідчений газетяр знав, як завдати приятелеві смертельної рани, й того дня, коли Мерлен з'явився з Люсьєном у Водевілі, Етьєн налаштував жахливу пастку, в яку цей жовто— дзюбий хлоп'як мав неминуче вскочити.

— А ось і наш красень Люсьєн, — сказав Фіно, підводячи до нього де Люпо, з яким він у ту хвилину розмовляв, і потискуючи поетові руку з котячою ніжністю облудної дружби. — Я не знаю нікого, хто б так швидко вибився нагору, як він, — провадив Фіно, позираючи то на Люсьєна, то на доповідача прохань. — В Парижі можливі два різновиди успіху: успіх матеріальний — тобто гроші, які кожен може нажити, й успіх моральний — це зв'язки, становище, доступ у світ, недосяжний для інших, хай би вони й домоглися багатства. Але мій друг...

— Наш друг, — сказав де Люпо, обдарувавши Люсьєна ласкавим поглядом.

— Наш друг, — вів далі Фіно, поплескуючи Люсьєна по руці, якої він не випускав зі своїх рук, — піднявся й тут дуже високо. Зрештою, в Люсьєна аж надто великі переваги: він талановитіший і розумніший, ніж його заздрісники, а крім того, він напрочуд гарний із себе. Колишні друзі не можуть простити Люсьєнові ного щастя, вони твердять, ніби йому просто поталанило.

— Такий талап, — підхопив де Люпо, — ніколи не випадає дурням або людям

нікчемним. Хто насмілився б назвати таланом долю Бонапарта? Адже й до нього було два десятки генералів, котрі могли б очолити Італійську армію, як і сьогодні є сотні молодих людей, що хотіли б проникнути до мадмуазель де Туш. До речі, друже, у світі її вже ладять вам у дружини! — сказав де Люпо, поплескуючи Люсьєна по плечу. — О, ви у великій шані! Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і графиня де Мопкорне марять вами! Сьогодні вас запрошено на вечірку до папі Фірміані, так? А завтра ви на рауті в герцогині де Граплє?

— Так, — відповів Люсьєн.

— Дозвольте відрекомендувати вам пана дю Тійє, банкіра, молодого чоловіка, гідного вас. Він за короткий час надбав велике багатство.

Люсьєн і дю Тійє вклонились один одному, розговорилися, й банкір запросив поета до себе на обід. Фіно й де Люпо, двоє людей із проникливим розумом, людей, які знали один одного надто добре, щоб за всіх обставин залишатись приятелями, поновили перервану розмову. Вони відійшли від Люсьєна, Мерлепа, дю Тійє й Натана, що гомоніли між собою, й попрямували до одного з диванів, які стояли у фойє Водевіля.

— До речі, любий друже, скажіть мені ось що, — звернувся Фіно до де Люпо. — Люсьєн справді перебував під високим заступництвом? Працівники моєї газети просто-таки зненавиділи його і готують проти нього змову. Перш ніж посцрияти їм у цьому, я хотів би порадитися з вами. Чи інше слід меш розладнати їхні задуми й прислужитись йому?

Запала коротка мовчанка, протягом якої доповідач прохань і Фіно пильно подивились один одному у вічі.

— Невже ви, друже, — сказав де Люпо, — всерйоз могли подумати, що маркіза д'Еспар, Шатле і пані де Баржетон, яка виклопотала для барона посаду префекта Шаранти і графський титул, прагнучи в усій пишноті повернутись до Ангулема, неville ви могли подумати, що вони подарують Люсьєнові його дошкульні випадки? Вони заманили його в роялістську партію, сподіваючись його знищити. Сьогодні ті дами тільки й шукають приводу, щоб порушити обіцянку, дану тому хлопчиськові. Допоможіть їм знайти такий привід і ви неабияк прислужитеся обом жінкам, при нагоді вони вам віддячать.

Маркіза й пані де Баржетон звірили мені свою таємницю, і я просто вражений тим, як палко ненавидять вони цього хлопчика. Люсьєн міг би приборкати свого найлютішого ворога, пані де Баржетон, припинивши напади на неї на тих умовах, які люблять виконувати всі жінки, — ви мене зрозуміли? Він гарний із себе, він мо— лодпй, він міг би втопити ненависть у потоках кохання, і тоді папевне став би графом де Рюбампре. Чапля знайшла б для нього тепле місце при дворі, якусь вигідну посаду! Люсьєн міг би стати чудовим читцем для Людо— віка Вісімнадцятого або, скажімо, бібліотекарем, або доповідачем невідомо чого, або розпорядником у справі видатків на монарші розваги. Але дурник прогавив нагоду. Можливо, саме тому його й знепавиділи. Замість поставити свої умови, він прийняв їхні. Того дня, коли Люсьєн щиро повірив у обіцянку виклопотати для нього королівський указ, барон Шатле,

можна сказати, домігся свого найбільшого успіху. Коралі згубила цього хлопчика. Якби актриса не була його коханкою, він знову почав би упадати коло Чаплі, й він би її здобув.

— Отже, ми можемо порішити його, — сказав Фіно.

— Як саме? — з удаваною байдужістю запитав де Люпо, що хотів похвалитися перед пані д'Еспар цією послугою.

— Іспує угода, за якою Люсьєп зобов'язаний співпрацювати в газеті Лусто. Він тепер не має жодного су, й тим легше буде примусити його писати для нас. Ну а якщо, скажімо, в одній зі статей будуть образливі натяки на міністра юстиції і якщо буде доведено, що автор статті — Люсьєн, міністр, звичайно, визнає його негідним королівської ласки. А щоб ще збити пиху з провінційного генія, ми влаштуємо Коралі провал: він побачить свою кохану освистаною й без ролі. А що підпис указу буде відкладено на невизначений час, ми здіймемо на глум аристократичні претензії нашої жертви — згадаємо про матір-повитуху і про батька-аптекаря. Мужність Люсьєна чисто поверхова, він не втримає нашого натиску, і ми спровадимо його туди, звідки він з'явився. Натан через Флоріну допоміг мені викупити шосту частку паїв у "Огляді", якою володів Матіфа, я зумів також придбати паї постачальника паперу, і тепер ми залишилися тільки вдвох із Доріа. Гадаю, ми з вами домовимось, і я влаштую так, що наш журнал стане служити двору. Я обіцяв сприяти Флорії й Натапові за умови, якщо викуплю свою шосту частку паїв, вони мені її продали, і я мушу дотримати своєї обіцянки; але спершу я хотів би знати про можливості Люсьєна...

— Ви гідні свого прізвища! — сказав де Люпо сміючись. — Ну що ж, дійте! Я люблю таких людей...

— Гаразд. Але скажіть, ви зможете влаштувати Фло— ріні постійний ангажемент? — запитав Фіпо у доповідача прохань.

— Зможу. Але спочатку звільніть нас від Люсьєна. Растіп'як і де Марсе чути про нього не можуть.

— Спіть спокійно, — сказав Фіно. — Натан і Мерлен завжди матимуть напихваті статті, які Гайар буцімто обіцяв пропустити в першу чергу. Люсьєн не зможе надрукувати там жодного рядка, й ми відріжемо йому шлях до заробітку. Щоб захищатися самому і захистити Коралі, він матиме до своїх послуг лише газету Мар— тенвіля. Одпа газета проти всіх нічого вдіяти не зможе, і його поразка неминуча.

— Я вкажу вам вразливі місця міністра, але обов'язково дасте мені прочитати рукопис статті, яку ви замовите Люсьєнові, — відповів де Люпо; він усе-таки остерігся сказати Фіно, що обіцянка виклопотати для Люсьєна титул графа де Рюбампре була жартом.

Де Люпо покинув фойє. Фіно підійшов до Люсьєна і тим добродушним тоном, на який ловиться стільки людей, став пояснювати йому, що, маючи певні зобов'язання перед його газетою, він не може зректися їх. Фіно й гадки не має подавати на свого друга в суд, адже це зруйнувало б усі його сподівання на успіх у стані роялістської партії. Фіно любить людей сильних, людей, які сміливо змінюють свої переконання.

Хіба їм не судилося ще не раз стрічатись у житті, робити один одному тисячі дрібних послуг? До того ж Люсьєнові потрібна надійна людина в рядах ліберальної партії, яка при нагоді могла б прийти йому на допомогу, напавши на прихильників уряду або крайніх роялістів, коли ті в чомусь йому відмовлять.

— Якщо вас ошукають, що ви робитимете? — додав Фіно на закінчення розмови. — Скажімо, котрийсь міністр, вважаючи, що своїм відступництвом ви самі накинули па себе недоуздок, перестане вас боятись або й узагалі помічати, то хіба вам не захочеться нацькувати на нього зграю хортів, щоб вони вчепилися йому в литки? А ви на смерть погиркалися з Лусто, і він вимагав вашої голови. З Фелісьєном ви не розмовляєте. Залишаюся тільки я! А одне з правил мого ремесла — це жити в добрій злагоді з людьми по-справжньому сильними. В тому світі, де ви нині обертаєтесь, ви можете робити мепі не менші послуги, ніж я робитиму вам у пресі. Але справи передусім! Надсилайте мені статті чисто літературні, вони не введуть вас у неславу, і ви виконаєте нашу угоду.

В пропозиції Фіно Люсьєн зауважив тільки дружні почуття, поєднані з тонким розрахунком. Лестошці Фіно й де Люпо піднесли йому настрій, і він подякував Фіно.

В житті шанолюбів і всіх тих, хто може досягти успіху лише за допомогою людей та сприятливих обставин, керуючись більш або менш складним, обміркованим і точним планом дій, неминуче настає прикра хвилина, коли якась невідома і неблаганна сила піддає їх суворим випробуванням: повсюди на них чатують невдачі, з усіх кінців рвуться або заплутуються нитки, нещастя сунуть звідусіль. Варто тільки розгубитися, втратити голову — і ти пропав. Люди, які вміють опертися цьому першому натиску обставин, уміють незламно вистояти під ураганом і ціною неймовірних зусиль піднятися у вищі сфери, — то справді сильні люди. Кожен, кому не пощастило народитись у багатстві, рано чи пізно переживає те, що можна назвати його фатальним тижнем. Для Наполеона таким тижнем став відступ із Москви. Подібна мить настала і для Люсьєна. Доти усе складалося для нього у вищому світі й у світі літератури напрочуд щасливо; йому надміру таланило, й ось тепер йому довелось побачити, як люди й обставини обернулися проти нього. Перше горе виявилось найтяжчим і найдо— нікульнішим, воно торкнулося того, в чому Люсьєн вважав себе невразливим, — його серця і його кохання. Коралі була не дуже розумна, але, обдарована чудовою Душею, вона іноді вся перемінювалась у поривах натхнення, що бувають тільки у великих актрис. Цей рідкісний талант, поки з плином часу і з досвідом він не перетвориться на звичку, залежить від примх характеру, а часто й від чарівної сором'язливості, притаманної ще юним артисткам. В душі боязка й наївна, зовні зухвала і легковажна, як то й личить актрисі, Коралі, будучи ще й закоханою, жила досі серцем, хоч і носила маску комедіантки. Мистецтво передавати почуття, це витончене прикидання, ще не взяло в ній гору над природою.

Їй було соромно дарувати публіці тим, що належало тільки кохання. Крім того, вона не була позбавлена слабості, властивої справжнім жінкам. Відчуваючи, що її покликання — бути володаркою сцени, вона потребувала успіху. Але водночас вона пе

вміла підкорити чарам свого таланту публіку, до неї байдужу, і, виходячи па сцену, завжди страшенно хвилювалася. Холодність глядачів могла цілком вибити її з колії. Кожну нову роль вона сприймала як свій перший виступ у театрі, і це завдавало їй жорстоких мук. Оплески були необхідні Коралі, і вони не так тішили її самолюбство, як надихали її, п'янили; несхвальний шепіт або мовчанка байдужої публіки позбавляли Коралі всіх її здібностей; переповнена, уважна зала, захоплені й доброзичливі погляди певимовно збуджували її; тоді вона входила у спілкування з глядачами, пробуджувала благородні поривання у їхніх душах і відчувала в собі силу зворушити їх, схвилювати. Така майже хвороблива чутливість свідчила не тільки про нервову вдачу й високе обдарування, а й про витонченість почуттів, про вразливість бідолашної дівчипп. Кінець кінцем Люсьєн оцінив скарби, які таїлися в цьому серці, зрозумів, що його кохана ще зовсім молоде дівча, майже дитина. Не наділена притаманною актрисам двоєдушністю, Коралі була нездатна захистити себе проти суперництва та закулісних змов, до яких вдавалася Флоріпа, дівчина настільки ж лукава й розбещена, наскільки її подруга була щира й великодушна. Ролі повинні були самі знаходити Коралі; вона була надто горда, щоб випрошувати їх у авторів і приставати на їхні ганебні умови, щоб віддаватися першому-ліпшому газетяреві, який пригрозив їй своїм пером і коханням. Талант, явище саме по собі надзвичайно рідкісне у своєрідному комедійному мистецтві, в тільки однією із заporук успіху, талант іноді навіть завдає шкоди, якщо його не підтримує певний хист до лукавства, а такого хисту зовсім не було в Коралі. Знаючи, як хвилюватиметься його подруга під час свого першого виступу на сцені Жімпаз, Люсьєп хотів за всяку ціну забезпечити їй успіх. Гроші, які залишилися від продажу меблів, і гроші, зароблені Люсьєном, усі пішли на костюми, на обстанову артистичної вбиральні та на інші видатки, неминуче пов'язані з театральним дебютом. А кілька днів тому з любові до Коралі Люсьєн зважився па принизливий вчинок: узявши векселі Фандана та Кавальє, він пішов па вулицю Бурдопне в "Золотий кокон" просити Камюзо дисконтувати їх. Поет ще не був настільки розбещений і не з легким серцем вирушив на цей штурм. Дорогою він перетерпів неабиякі муки, передумав чимало гірких думок, твердячи собі наперемінно то "так", то "ні". Й усе ж таки примусив себе увііітп до тіспої, холодної, похмурої контори, оберненої вікнами у внутрішній дворик. Але там велично сидів не колпшпій коханець Коралі, не той добродушний, ледачий, розпусний, недовірливий Камюзо, яким Люсьєн його знав, а шанований батько родипп, купець, прикрашений облудною доброчесністю, член комерційного суду, схований за машкарою показної суворості, захищений від прохачів поблажливою зверхністю; Люсьєн побачив перед собою директора фірми, оточеного прикажчиками, касирами, зеленими папками, накладними і зразками товарів; тут-таки, мовби охороняючи статечного купця, стоялп його дружина і скромно вбрана дочка. Підходячи до Камюзо, Люсьєн тремтів із голови до ніг, бо достойний комерсант зміряв його відверто байдужим поглядом, який поет уже не раз помічав у тих, кому він пропонував свої векселі.

— Я приніс векселі, ласкавий пане. Візьміть їх у мене, і я буду вам безмежно

вдячний, — сказав Люсьєн, стоячи перед купцем, який і не подумав підвестися з крісла.

— Ви у мене вже дещо взяли, добродію, — сказав Камюзю. — Я не забув.

Тоді Люсьєн, нахилившись над самим вухом торговця, аж той почув, як калатає серце в приниженого поета, розповів йому про скруту Коралі. В наміри Камюзю не входило, щоб Коралі провалилася. Слухаючи Люсьєна, купець з посмішкою роздивлявся підписи на векселях. Будучи членом комерційного суду, він добре знав, хто з видавців у якому становищі. Він дав Люсьєнові чотири з половиною тисячі франків, поставивши за умову, щоб той зазначив у передаточному написі на векселі: "Сплачено шовковими товарами". Отримавши гроші, Люсьєн негайно пішов до Бролара й щедро йому заплатив, щоб забезпечити Коралі цілковитий успіх. Бролар пообіцяв прийти і справді прийшов па генеральну репетицію — домовитися, в яких місцях вистави його "римляни" мають славити актрису, вдаряючи у свої литаври з людської плоті. Решту грошей Люсьєн віддав Коралі, не сказавши їй про свої відвідини Камюзю; він заспокоїв актрису й Береніку, що вже не знали, на які кошти вести господарство. Мартенвіль, один з найкращих у ті часи знавців театру, кілька разів приходив допомагати Коралі вчити роль. Люсьєн заручився обіцянкою кількох журналістів, що писали в роялістські газети, дати схвальний відгук; він ще не передчував лиха. Та лихо вже було близько, і переддень виступу Коралі став для Люсьєпа справді фатальним днем. Вийшла друком книжка д'Артеза. Головний редактор газети, в якій працював Гектор Мерлен, дав книжку на відгук Люсьєнові, як критику, здатному розгромити будь-який твір; цю сумну славу поет завдячував своїм статтям про Натана. В редакції було повно людей, зішлись усі працівники газети. Прийшов туди й Мартенвіль — уточнити одне питання з приводу загальної полеміки, піднятої роялістськими гаветами проти газет ліберальних. Натан, Мерлен, усі працівники "Ревей" розмовляли про успіх газети Леона Жіро, — вона виходила двічі на тиждень, — успіх тим небезпечніший, що тон газети був поміркований, розважливий, стриманий. Почалася розмова про гурток на вулиці Чотирьох Вітрів, його називали Конвентом. Було вирішено, що роялістські газети розпочнуть війну не на життя, а на смерть з цими небезпечними супротивниками — адже саме вони почали здійснювати ідеї, які привели до виникнення руху "доктринерів", тієї знаменитої секти, що згодом повалила Бурбонів, коли до неї з почуття дрібної помсти приєднався найславетніший письменник із роялістського табору. Д'Артез, чиї монархічні переконання були нікому не відомі, підпав під анафему, оголошену всьому гурткові, й мав стати першою жертвою. Його книжку засудили на розтерзання, згідно з класичним виразом тієї епохи. Люсьєн відмовився написати статтю. Його відмова викликала справжню бурю серед визначних діячів роялістської партії, що прийшли на цю зустріч. Люсьєнові було прямо заявлено, що мати свої окремі погляди новонаверненому не випадає; якщо йому не до вподоби служити монархії та релігії, хай вертається до свого колишнього табору. Мерлен і Мартенвіль відвели поета вбік і по-дружньому застерегли його від необміркованого вчинку: якщо роялістські та урядові газети не захочуть захистити Коралі, вона стане

безпорадною жертвою ліберальних журналістів, які за— присяглися в ненависті до нього.

у противному ж разі перший виступ актриси па сцені Яїмназ спричинить запеклу суперечку на сторінках газет, і Де принесе їй славу, про яку мріють усі жінки театрального світу.

— Ви на цьому зовсім не розумієтеся, — сказав йому Мартсітвіль. — Три місяці Коралі гратиме під перехресним вогнем наших статей, і влітку, під час гастролей у провінції, вона заробить за три місяці тридцять тисяч франків. Через свою надмірну делікатність, яка заважає вам вибитись у політичні діячі і якої вам слід позбутись, ви загубите і Коралі, і своє майбутнє, ви самі відмовляєтесь від свого шматка хліба.

Люсьєн був змушений обирати між д'Артезом і Коралі: його кохана загине, якщо він не заріже д'Артеза у великій газеті та в "Ревей". Бідолашний поет повернувся додому зі смертю в душі; він сів у кутку кімнати біля каміна й почав читати д'Артезову книжку, одну з найкращих у сучасній літературі. Люсьєн проливав сльози над її сторінками, він довго вагався, але зрештою-таки написав глумливу статтю — а такі статті в нього виходили— дили дуже добре; він обійшовся з цією книжкою, як ті діти, що, впіймавши прегарну пташку, мучать її, обскубуючи пір'я. Його жорстока іронія могла зашкодити книжці. Люсьєн знову перечитав цей чудовий твір, і всі його добрі почуття пробудились. Опівночі він пішки пройшов через увесь Париж; підходячи до д'Артезової оселі, він побачив крізь шибки вікна мерехтливе, неяске світло. Як часто доводилось йому дивитися на це скромно освітлене вікно з почуттям захвату перед благородною наполегливістю великої людини! Люсьєн пе знайшов у собі сили зразу піднятися сходами і кілька хвилин сидів на вуличній тумбі. Нарешті, заохочуваний своїм добрим ангелом, він постукав у двері; д'Артез сидів і читав у холодній, неопаленій кімнаті.

— Що сталося? — запитав молодий письменник, побачивши Люсьєна і здогадуючись, що тільки жахливе нещастя могло привести його сюди.

— Твоя книжка чудова! — вигукнув Люсьєн зі слізьми па очах. — А вони звеліли мені її зарізати!

— Бідолашний хлопче, важко тобі дістається твій хліб, — сказав д'Артез.

— Прошу у вас однієї ласки: збережіть у таємниці мій прихід сюди і залиште мене в пеклі моєї проклятої праці. Мабуть, нічого не можна досягти, поки не зачерствіє серце.

— Усе той самий! — сказав д'Артез.

— Ви вважаєте мене за негідника? Ні, д'Артез, ні, я просто хлопчисько, сп'янілий від кохання.

І він розповів про те, в якому становищі опинився.

— Покажіть-но статтю, — мовив д'Артез, схвилюваний розповіддю Люсьєна про Коралі.

Люсьєн подав йому рукопис. Д'Артез прочитав і не міг стриматися від усмішки:

— Яке фатальне застосування розуму! — вигукнув він.

Але він замовк, побачивши, що Люсьєн сидить у кріслі з похиленою головою,

пригнічений справжнім горем.

— ■ Ви дозволите мені це виправити? — запитав д'Артез. — Завтра вранці я поверну вам рукопис. Насмішка паплюжить твір, сумлінна й серйозна критика іноді служить похвалою. Я спробую викласти ваші закиди в такій формі, щоб ваша стаття не ганьбила ні вас, пі мене. Зрештою, свої вадп найкраще знаю я сам!

— Коли берешся на круту гору, ковтаючи пилюку на закуреній стежці, яка то радість — зірвати соковитий плід і втамувати спрагу! Ось він, той плід! — вигукнув Люсьєн, з плачем кидаючись у обійми д'Артезові й поцілувавши його в чоло. — Мені здається, я вручаю вам свою совість, щоб ви мені коли-небудь її вернули.

— Каяття від випадку до випадку я вважаю за велике лицемірство, — урочисто сказав д'Артез. — Таке каяття — ніби винагорода за погані вчинки. Справжнє каяття — це чистота, в якій наша душа спілкується з богом. Той, хто двічі розкаюється, — мерзенний крутій. Боюся, що каяття для тебе — тільки відпущення гріхів.

Ці слова вразили Люсьєна. Повільно йшов він нічним Парижем, вертаючись додому, на Місячну вулицю. Назавтра цоет відніс до редакції статтю, що її виправив і переслав йому д'Артез; але від того дня Люсьєна опанував смуток, який йому не завжди щастило приховати. Коли увечері поет увійшов у переповнену залу Жімназ, він спізнав жорстоке хвилювання — так хвилюються тільки перед театральним дебютом людини дуже тобі близької. Люсьєнове марнолюбство було вкрай розтривожене, його погляд впивався в обличчя публіки, як погляд обвинувачуваного впивається в обличчя присяжних та суддів; від найменшого шереху він здригався; поява

Коралі на сцені, паііменша її похибка, ледь помітна зміна в її голосі — усе збуджувало його неймовірно. П'єса, в якій виступала Коралі, була з тих, що провалюються і знову з'являються в театрі; п'єса провалилась. Вийшовши па сцену, Коралі не почула оплесків, і холодпість партеру її приголомшила. В ложах плескав у долоні одпп Камюзо! Люди, посаджені на балконі та галереї, урвали аплодисменти торговця шовком, зашикавши на нього з усіх боків. Галерея голосно цитькала і на клакерів, коли ті починали плескати в долоні з очевидною умисністю. Мартепвіль відважно аплодував, і лицемірна Флоріна, Натап і Мерлеп підтримували його. Коли стало ясно, що вистава провалилася, в артистичній вбиральні Коралі зібрався цілий гурт людей, але своїми втішаннями вони тільки роз'ятрювали рану. Актриса була в розпачі, вона переживала не так за себе, як за Люсьєпа.

— Бролар зрадив пас, — сказала вона.

Поранена в саме серце, Коралі захворіла, її тіпало в лихоманці. Наступного дня вона не могла грати; вопа відчувала, що кар'єра її закінчена. Люсьєн ховав від неї газети, він читав їх у їдальні. Провал п'єси всі фейлетоністи приписували Коралі: вона, мовляв, була надто високої думки про свій талант; вона з блиском виступала на Бульварах, але в Жімназ виявилася не на місці; нею рухало гідне хвали шанолубство, але вона переоцінила свої здібності, взяла роль собі не до снаги. Люсьєнові довелося прочитати хитромудрі випади проти Коралі, приготовлені за тими самими рецептами, за якими він готував свої лицемірні статті проти Натана. Люсьєн став блідий як смерть.

Гнів його був не менший, аніж гнів, Що опанував Мілона Кротонського, коли силачеві защемило руки у стовбурі дуба, який віп сам розколов. Люсьєнові друзі один поперед одного давали Коралі поради, і за їхніми співчутливими, вдавано щирими словами ховалося жорстоке віроломство. Їй радили грати ролі, цілком несумісні з її обдаруванням, — і автори підлих фейлетонів знали про це дуже добре. Такі були відгуки в роялістських газетах — тут, безперечно, не обійшлося без Патаіа. Що ж до ліберальних газет і дрібних листків, то вони не скупилися па дошкульні натяки ~і. відверті глузи — прийоми, до яких так часто вдавався Люсьєн. Почувши здушені ридання поета, Коралі підхопилася з ліжка, побачила газети, захотіла переглянути їх і все прочитала. Потім вона знову лягла, не сказавши й слова. Флоріна брала участь у змові, вона передбачила її наслідки і вивчила роль Коралі, репетируючи під керівництвом Натана. Не бажаючи внімати п'єсу, адміністрація театру вирішила передати роль Коралі Флоріні. Директор прийшов до бідолашної актриси й побачив її зовсім пригнічену, в сльозах. Та коли в присутності Люсьєна він сказав їй, що скасувати виставу не можна, що Флоріна знає роль і виступить сьогодні ввечері, Коралі стрепенулась і підхопилася з постелі.

— Я гратиму! — вигукнула вона.

І впала непритомна. Флоріна отримала роль і на цьому здобула собі славу, бо це ж вона врятувала п'єсу. Газети влаштували їй бучний тріумф, і відтоді вона стала великою актрисою, якою ви її знаєте. Успіх Флоріни розлютив Люсьєна.

— Нікчема, адже це ти дала їй шматок хліба! Якщо Жімназ так хоче, нехай заплатить відступне і порве з тобою контракт. Я стану графом де Рюбампре, забагатію, й ми одружимося.

— Які дурниці! — сказала Коралі, глянувши на поета з глибоким смутком.

— Дурпиці? — вигукнув Люсьєн. — Ну так от, за кілька днів ти житимеш у чудовому домі, ти матимеш свій екіпаж, і я сам створю для тебе роль!

Він узяв дві тисячі франків і побіг до Фраскаті. Бідолаха пробув там аж сім годин; його пожирали фурії, але обличчя в нього лишалося холодне і спокійне. Протягом того дня і почасти ночі щастя було до нього мінливе: він вигравав до тридцяти тисяч, але вийшов без жодного су. Коли Люсьєн повернувся додому, він застав у себе Фіно, який прийшов по статейки. Люсьєн мав необережність розповісти йому про свої невдачі.

— Овва, у житті не самі троянди, — сказав Фіно. — Ви зробили такий несподіваний і крутий поворот, що неминуче мали втратити підтримку ліберальної преси, а вона ж набагато могутніша, ніж урядова та роялістська преса. Ніколи не слід перекидатися до протилежного табору, не підготувавши собі спочатку м'якеньке ложе, на якому потім можна було б залікувати рани — адже їх не уникаєш у цій колотнечі. Хай там як, а людина розважлива у таких випадках неодмінно просить поради у друзів, викладає свої міркування й переконує їх простити її відступництво, перетворює їх на своїх спільників,

розбуджує співчуття до себе, а потім — як було з Натаном і Мерленом — вони домовляються про взаємні послуги. Ворон ворону ока не виклює. Ну а вп в усьому цьому ділі виявили невинність ягняти. Вам доведеться показати своїй повій партії

пазурі, якщо ви захочете урвати бодай малу частку здобичі. Бо вас, природно, приписали в жертву Натанові. Не приховую, ваша стаття проти д'Артеза підняла справжню бурю, неймовірний галас, скандал. Марат порівняно з вами — святий. На вас готують напад, вашу книжку хочуть знищити. Що там чути про ваш роман?

— Ось останні аркуші, — сказав Люсьєн, показуючи стосик коректурних відбитків.

— Безіменні статті проти д'Артеза в урядових та в крайніх правих газетах теж приписують вам. Нині "Ре— вей" щодня спрямовує свої уколи проти гуртка, що на вулиці Чотирьох Вітрів, а глузи тим глибше ранять, чим вони кумедніші. За газетою Леона Жіро стоїть політична група — значна і впливова група, яка рано чи пізно прийде до влади.

— В "Ревей" ноги моєї не було ось уже тиждень.

— Пу, гаразд, ви подумайте про мої статейки. Приготуйте зразу з півсотні, я заплачу за них оптом. Але пишіть у дусі нашої газети.

І Фіно дав Люсьєєнові тему гумористичної статті про міністра юстиції, небало розповівши одну смішну історію — цей анекдот нібито вже обійшов усі аристократичні салони.

Люсьєн так прагнув відшкодувати програш, що, незважаючи на занепад сил, знову віднайшов натхнення, свіжість думки і написав тридцять статей на дві шпальти кожна. Зразу після цього він пішов до Доріа, маючи надію зустріти там Фіно й нишком передати йому статті; крім того, Люсьєн хотів зажадати від видавця пояснень, чому той затримує вихід у світ "Стокроток". У крамничці Доріа було повно Люсьєєнових ворогів. Коли поет увійшов, запала глибока тиша, всі розмови урвалися. Зрозумівши, що його відлучено від журналістики, Люсьєн відчув приплив мужності, він сказав собі, як колись у алеї Люксембурзького саду: "Я доб'юся успіху!" Доріа не був до нього ні поблажливим, ні привітним, він прибрав насмішкуватого тону, посилався на свої права: він, мовляв, видасть "Стокротки", коли визнає за потрібне, він зачекав, поки становище Люсьєєна не забезпечить успіху, адже він придбав книжку у свою цілковиту власність. Коли Люсьєн заперечив, що Доріа зобов'язаний видати "Стокротки" згідно із самою суттю їхнього контракту, як одна з договірних сторін, видавець став твердити протилежне і заявив, що юридично ніхто не примусить його до обгородки, яку він вважає не вигідною для себе, а тільки він здатний судити про те, чи видання кппжкп па часі. Втім, існує вхід, проти якого не стане заперечувати жоден суд: Люсьєєн може повернути тисячу екю, забрати свій твір і надрукувати його в якому-не-будь роялістському видавництві.

Люсьєн пішов, роздратований стрімким тоном Доріа дужче, ніж був роздратований його пихою при їхній першій зустрічі. Отож усякі сумніви відпали. "Стокротки" не вийдуть у світ, аж поки він не здобуде додаткової підтримки в особі впливових друзів або сам стане грізною силою. Поет повільно вертався додому, охоплений гнітючим смутком, який міг би штовхнути його на самогубство, коли б за нашими думками завжди йшли вчинки. Він застав Коралі в постелі, вона лежала бліда і хвора.

— Роздобудьте для неї роль, інакше вона помре, — сказала Береніка, коли Люсьєн одягався, збираючись на вулицю Мон-Блан до панни де Туш, яка влаштовувала велику вечірку; там він мав зустрітися з де Люпо, Вінь— йоном, Блонде, маркізою д'Еспар і з пані де Баржетон.

Вечірку давали на честь Канті, великого композитора й знаменитого камерного співака, а також заради Чінті, Пасті, Гарсія, Левассера та двох-трьох великосвітських співаків. Люсьєн прослизнув у куточок, де сиділи маркіза, її кузина та пані де Монкорне. Бідолаха прибрав безтурботного вигляду, так наче був щасливий і задоволений; він жартував, він тримався, як у дні свого тріумфу, він нічим не хотів виказати, що потребує підтримки вищого світу. Він довго розводився про свої заслуги перед роялістською партією, нагадавши про галас, який здійняли проти нього ліберали у своїх газетах.

— Вас щедро винагородять, мій друже, — сказала пані де Баржетон, ласкаво йому всміхаючись.— Ідіть післязавтра в міністерство юстиції разом із Чорногузом та де Люпо, і там ви отримаєте указ, підписаний королем. Міністр завтра повезе його до палацу; але завтра засідання уряду, й він повернеться пізно. Та якщо я ввечері довідаюся про результат, я повідомлю вас. Де ви живете?

— Я сам прийду, — сказав Люсьєп, якому соромно було пригнатися, що він живе тепер на Місячній вулиці.

— Герцог де Лсіюпкур і герцог де Йаварреп розповідали про вас королю, — озвалася маркіза. — Вони з високою похвалою відгукнулися про вашу бездоганну відданість, гідну блискучої винагороди на віддяку за переслідування, яких ви зазнали від лібералів. Я певна, ви уславите ім'я й титул графа де Рюампре, що на них ви маєте право по материнській лінії. Сьогодні надвечір король звелів міністрові юстиції підготувати указ, який би дарував панові Люсьєну Шардонові право носити ім'я й титул графів де Рюампре, як онукові останнього де Рюампре. "Слід підтримувати щигликів з Парнасу", — сказав його величність, прочитавши ваш сонет про лілію (на щастя, моя кузина вчасно згадала про нього й передала герцогові). "Тим більше, що у владі короля здійснити чудо й перетворити їх на орлят", — зауважив герцог де Наваррен.

Люсьєн відповів щирими словами подяки, котрі могли б розчулити будь-яку жінку, не так глибоко ображену, як Луїза д'Еспар де Негрпеліс. Що вродливішим здавався їй Люсьєн, то палкіше прагнула вона помсти. Де Люпо мав рацію, Люсьєнові бракувало чуття: він так і не здогадався, що королівський указ, про який йому весь час говорили, був тільки жартом маркізи д'Ес— пар — а вона вміла вигадувати подібні жарти. Підбадьорений своїм успіхом та приязною увагою, яку виявила до нього панна де Туш, він залишався у неї в гостях аж до другої ночі, бажаючи переговорити з господинею салону наодинці. В редакціях роялістських газет Люсьєн довідався, що панна де Туш була таємним автором однієї п'єси, в якій мала грати маленька Фе — тогочасне чудо. Коли вітальні збезлюділи, Люсьєн посадовив панну де Туш на канапу в будуарі й так зворушливо розповів їй про нещастя Коралі та свої власні невдачі, що ця знаменита

гермафродитка від літератури пообіцяла йому виклопотати для Коралі головну роль у своїй п'єсі.

Наступного ранку, коли Коралі, ошасливлена обіцянкою панни де Туш, повернулася до життя і снідала із своїм поетом, Люсьєн прочитав газету Лусто, де було надруковано глузливий переказ вигаданої анекдотичної історії про міністра юстиції та його дружину. Під дошкульною дотепністю ховався підступний і чорний йа— дум. У анекдоті було зображено й висміяно самого короля Людовіка XVIII, але так тонко, що прокуратура ні до чого не могла б прискіпатися. Ось про що там ішлося — і хоч як ліберальна партія прагнула надати цій історії правдоподібності, вона тільки побільшила колекцію досить-таки дотепних вигадок опозиції.

Усі знали, що Людовік XVIII вельми схильний до галантного й витонченого листування, розцвіченого мадригалами. В анекдоті цю пристрасть витлумачували як останній вияв закоханості монарха, що стала, по суті, абстрактною: від діла, він, мовляв, перейшов у сферу чистої уяви. І ось недавно знаменита коханка його величності, так нещадно висміяна Беранже під ім'ям Ок— тавії, нібито пережила сильну тривогу. З листуванням було явно (негаразд. Що більше вправлялась Октавія у дотепності, то холодніший і байдужіший ставав її коханець. Кінець кінцем Октавія розкрила причину пеласки: її владі над монархом загрожувала новизна й пікантність нового листування, яке виникло між пайяснішим автором і дружиною міністра юстиції. Але ж та чарівна жінка, як було достеменно відомо, не вміла скласти навіть найпростішої цидулки, отож вочевидь вона виступала тільки в ролі переписувача для якогось шанобливого зухвальця. Хто ж міг ховатися за тими спідницями? Провівши невеличке розслідування, Октавія відкрила, що король листується із своїм міністром. Вона тут-таки обмірковувала план дій. Якось Октавія звертається до одного вірного друга і просить його затримати міністра в палаті, влаштувавши там бурхливу дискусію, а сама домагається в Людовіка XVIII побачення і розповідає, як зухвало його ошукують. Гоноровитого монарха опановує напад бурбонсько-королівського гніву, він не вірить своїй коханці й звинувачує її в умисній брехні. Тоді Октавія пропонує негайний доказ: хай його величність зараз же папише міністровій дружині кілька слів, що вимагатимуть негайної відповіді. Бідолашна жінка, захоплена зненацька, посилає по свого чоловіка в палату; але Октавія розрахувала все точно, він у цей час саме виступав із трибуни. Загнана в безвихідь, дама трудиться в поті чола, вимучуючи кожне слово, і відповідає з тією дотепністю, яка властива її вбогій уяві. "Решту відповіді ваш міністр перекаже вам усно!" — вигукнула Октавія, потішаючись із розчарованого монарха.

Стаття, хай яка брехлива вона була, діймала до живого міністра юстиції, його дружину і самого короля Франції. Ходили чутки, ніби цей анекдот вигадав де Люпо, проте Фіно зберіг його таємницю. Дотепна й гостра, стаття в газеті Лусто потішила лібералів і партію брата короля. Пишучи її, Люсьєн щиро веселився, вбачаючи в усій історії лише прекумедну "крячку". Другого дня поет пішов на зустріч із де Люпо й бароном дю Шатле. Барон їхав подякувати міністрові. Панові Шатле надали звання державного радника для особливих доручень, він дістав графський титул і посаду

префекта Шарантп, що її мав обійняти зразу після того, як попередник дослужить кілька місяців до терміну, необхідного для призначення пенсії в найвищому розмірі. Граф дю Шатле — частка "дю" була внесена до указу — посадовив Люсьєпа у свою карету й поставився до нього як до рівні. Якби не Люсьєнові статті, він навряд чи так швидко піднявся б угору; цькування лібералів правило йому піби за п'єдестал. Де Люпо був у міністерстві, в кабінеті старшого секретаря міністра. Побачивши Люсьєна, чиновник підхопився, неначе від подиву, й презирнувся з де Лю— по.

— Як посміли ви з'явитися сюди, добродію? — грізно сказав старший секретар приголомшеному Люсьєнові. — Його ясновельможність знищив указ, ось гляньте І — І чиновник тицьнув пальцем у якийсь розірваний па чотири клапті аркуш паперу. — Міністр захотів знати, хто автор учорашнього жахливого пасквіля — і осьде оригінал! — провадив старший секретар, подаючи Люсьєнові рукопис його статті. — Ви називаєте себе роялістом, добродію, і ви співпрацюєте в цьому мерзенному листку, через який сивіє волосся у міністрів, який дошкуляв також діячам центру і затягує нас у безодню. Ви снідаєте з працівниками "Корсара", "Міруар", "Конститюсьйо— нель" і "Кур'єра"; ви обідаєте в компанії людей "Котідь— єн" та "Ревей", а вечеряєте з Мартенвілем, з отим найлютішим ворогом уряду, з людиною, яка штовхає короля до абсолютизму, що неминуче призвело б до революції — і так само скоро, як тоді, коли б він довірився крайнім лівим. Ви досить дотепний журналіст, але політичним діячем ви ніколи не станете. Міністр доповів королю, що автор статті — ви, і його величність, розгнівавшись, висварив герцога де Йаваррепа, свого камергера. Ви нажили собі ворогів — і могутніх! — у особі людей, які щиро протегували вам. Учинок, цілком ви— правданпй для ворога, стає страхітливим, коли походить від друга.

— Невже ви зовсім дитина, юначе! — сказав де Лю— по. — Подумайте, в яке становище ви мене поставили! Маркіза д'Еспар, пані де Баржетон і графиня де Мон— корне, які за вас поручилися, будуть обурені вкрай. Герцог, звичайно, зігнав гнів на маркізі, а маркіза вчитала своїй кузині. Не з'являйтеся туди! Перечекайте.

— Ось іде його ясновельможність! Прощу вас вийти! — сказав секретар.

Люсьєн сам незчувсь, як опинився па площі Вапдом — приголомшений, наче його вдарили палицею по голові. Йдучи додому Бульварами, він марно силкувався збагнути, в чому ж він завинив. Поет відчув себе іграшкою в руках людей заздрісних, жадібних і лукавих. Ким він був у цьому світі шанолубів, що одип поперед одного лізли нагору? Хлопчиськом, який погнався за суетними втіхами й радощами, пожертвувавши заради них усім; поетом, нездатним мислити глибоко, що пурхав від вогника до вогника, наче метелик, без якоїсь певної мети; рабом обставин, чиї добрі наміри неминуче призводили до поганих учинків. Люсьєна мучила совість — вона була його неблаганним суддею. Крім того, він не мав грошей і почував себе виснаженим від праці й горя. Його статті друкували в другу чергу — після статей Мерлена й Натана. Поет ішов навмання, заглиблений у свої роздуми; у вітринах кількох читалень, які починали видавати не лише газети, а й книжки, він побачив оголошення, де під безглуздим, незнайомим йому заголовком красувалося його прізвище: Люсьєн Шардон

де Рюбампре. Його книжка вийшла друком, але він нічого про це не знав, газети про неї мовчали. Люсьєн стояв, опустивши руки, нерухомий, не помічаючи гурту молодих чепурунів, серед яких були Растіньяк, де Марсе та ще кілька його знайомих. Не помітив він і Мішеля Кретьєна та Леона Жіро, які підходили до нього.

— Це ви пан Шардон? — запитав Мішель таким тоном, що в грудях у Люсьєна наче струни лопнули.

— Ви не впізнали мене? — відповів поет, збліднувши.

Мішель плюнув йому в обличчя.

— Це вам гопорар за статті проти д'Артеза. Якби ко— жон захпщав себе або своїх друзів, як я, преса давно стала б тим, чим вона повинна бути: справою священною і гідною шани.

Люсьєн похитнувся; він сперся па Растіньяка і сказав, звертаючись до нього та де Марсе:

— Панове, не відмовтеся бути моїми секундаптамп. Але спершу я хочу вернути борг і зробити те, що сталося, непоправним.

І Люсьєи дав ляпаса Мішелеві, який цього зовсім не сподівався. Світські чепуруни та Мішелеві друзі кинулись між республіканцем і роялістом, боячпсь, щоб сварка не перейшла у звичайну вуличку бійку. Растіньяк схопив Люсьєна за руку й повів його до себе додому — він жив на вулиці Тетбу, за два кроки від місця цієї пригоди, що сталася на Гептському бульварі в обідню годину. Ось чому сварка не привабила патовпу роззяв, як то буває в подібних випадках. Де Марсе пішов за Рас-тіньяком та Люсьєиом, і обидва депді умовили поета піти з ними в Англійське кафе, де всі троє весело пообідали й папились.

— Ви добре володієте шпагою? — запитав Люсьєпа до Марсе.

— В руках ніколи не тримав.

— А пістолетом? — поцікавився Растіньяк.

— Жодного разу в жптті не стріляв із пістолета.

— Випадок на вашому боці. Ви страшний супротивник, ви можете вбити того чоловіка, — сказав де Марсе.

Коли Люсьєн повернувся додому, Коралі, на щастя, вже спала. Того вечора актрисі несподівано випало зіграти в одній невеличкій п'есі, й вона втішилася за свої певдачі, здобувши нарешті цілком заслужені й неопла— чені оплески. Після цієї вистави, якої вороги Коралі не змогли передбачити, директор театру більше не вагався доручити їй головну роль у п'есі Каміля Мопена, бо йому, зрештою, пощастило розкрити причину провалу Коралі під час її першого виступу. Роздратований підступами Флоріни й Натана проти актриси, яку він цінував, директор пообіцяв Коралі, що адміністрація театру її підтримає.

О п'ятій ранку Растіньяк заїхав до Люсьєна.

— Ну, друже, ваша нора цілком пасує до вашої вулиці, — сказав він замість привітання. — Приїдьмо перші па місце зустрічі. Це добрий тон, а ми повинні подавати приклад.

■— Програма в пас така, — сказав де Марсе, колп фіакр в'їхав у передмістя Сен-Дені.— Ви стріляйтесь на пістолетах, відстань двадцять п'ять кроків, при бажанні можете зійтися па п'ятнадцять. Кожен ступає п'ять кроків і робить три постріли, не більше. Хай там що буде, ви повинні на цьому закінчити. Ми заряджаємо пістолети вашого супротивника, а його секунданти — ваші. Зброю вибрали у крамничці зброяра всі чотири секунданти спільно. Будьте певні, ми допомогли випадку: пістолети кавалерійські.

Життя для Люсьєна перетворилося на лихий сон. Йому було цілком байдуже — жити чи померти. Мужність, притаманна самогубцям, допомогла йому, і він з'явився перед свідками свого поєдинку в шляхетному одінні хоробрості. Він не зрушив зі свого місця. Цю безтурботність сприйняли як холодний розрахунок; поета визпа— ли за людину сміливу. Мішель Крет'єн підійшов па всі дозволені йому п'ять кроків. Обидва вистрелили водночас, оскільки образу погодилися вважати взаємною. За першим пострілом куля Крет'єпа дряпнула Люсьєно— ве підборіддя, а куля Люсьєна пролетіла на десять футів над головою супротивника. За другим пострілом Мішеле— ва куля застрягла в комірці поетового сюртука; на щастя, комір був стебнований і підшитий проклеєним полотном. За третім пострілом куля увійшла Люсьєнові в груди, й вія упав.

— Убитий? — запитав Мішель.

— Ні, — сказав хірург, — він одужає.

— Жаль, — відповів Мішель.

— Ай справді, жаль! — повторив Люсьєн, залнваю— чися слізьми.

Опівдні бідолашний хлопець уже лежав удома на своєму ліжку; щоб допровадити його туди, знадобилося п'ять годин і безліч застережних заходів. Хоч життю пораненого й не загрожувала пряма небезпека, його' стан вимагав дбайливого догляду: гарячка могла призвести до згубних ускладнень. Коралі тамувала в собі розпач і горе. Весь той час, поки її друг був у тяжкому стані, вона не спала ночами, сидячи з Беренікою біля його постелі та розучуючи ролі. Так минуло два місяці. Не раз сердешна дівчина мусила веселитись і сміятися на сцені, тим часом як подумки вона твердила: "Може, в цю хвилину мій бідолашний Люсьєн помирає!"

Протягом усього того часу хворого лікував Б'яншон.

Своє життя поет завдячував цьому глибоко ображеному другові, якому д'Артез, щоб виправдати бідолаху, потай від інших розповів про те, як Люсьєп приходив до нього. Одного разу, коли Люсьєп опритомнів — у нього була нервова гарячка в тяжкій формі, — Б'яншон, запідозривши д'Артеза у великодушній брехні, сам розпитав хворого; Люсьєн сказав, що він нічого не писав про д'Артс— 8ову книжку, крім однієї серйозної й ґрунтовної статті, надрукованої в газеті Гектора Мерлена.

Наприкінці першого місяця Люсьєнової хворобп фірма "Фандан. і Кавальє" оголосила себе неспроможною. Б'яншон сказав актрисі, щоб вона приховала від Люсьє— на цей жорстокий удар. Знаменитий роман "Лучник Карла IX", виданий під безглуздим заголовком, не мав анінайменшого успіху. Щоб виторгувати бодай трохи грошей перед тим, як оголосити про збанкрутуваиня фірми, Фандан нишком ©ід

Кавальє оптом продав роман бакалійникам, які збували його по низькій ціні разом зі своїми товарами. О тій порі Люсьєнова книжка прикрашала парапети паризьких мостів і набережних. Книгарня, що на набережній Августинців, була придбала певну кількість примірників роману й зазнала значних збитків унаслідок раптового падіння ціни: чотири томи в одну дванадцятку аркуша, куплені за чотири франки п'ятдесят сантимів, доводилося тепер віддавати за два з половиною франки. Книгопродавці зчинили страшенний галас, газети й далі зберігали глибоку мовчанку. Барбе не передбачив такої халепи, він вірив у талант Люсьє— на; всупереч своєму звичаю він ризикнув купити аж дві сотні примірників, і тепер загроза великих збитків доводила його до нестями, він кляв Люсьєна на чім світ. Зрештою, Барбе прийняв героїчне рішення: з упертості, властивої скнарам, він склав свої примірники роману в куток складу й полишив іншим книготорговцям збувати книжку за безцінь. Пізніше, в 1824 році, коли чудова передмова д'Артеза, високі якості самого твору та дві статті Леона Жіро здобули "Лучникові" заслужену славу, Барбе розпродав свої примірники по десять франків. Хоч як пильнували Береніка та Коралі, вони не змогли заборонити Гекторові Мерлену прийти навідати умирущего друга; і він дав поетові випити крапля по краплі всю чашу з тим гірким варивом — так на жаргоні книго— торговців називають ризиковану операцію, на яку зважилися Фандан і Кавальє, коли вирішили надрукувати

книжку письменника-початківця. Мартенвіль, єдиний вірний друг Люсьєна, написав до виходу книжки чудову схвальну статтю; але й ліберали, і прихильники уряду були так настроєні проти головного редактора "Арістар— ха", "Оріфлами" та "Драно блап", що зусилля цього мужнього войовника, який завжди сторицею віддячував лібералам за образи та кривди, тільки завдали шкоди Люсьєнові. Жодна газета не підняла рукавичку й не розпочала полеміки, знехтувавши завзяті наскоки того роялістського відчайдуха. Коралі, Береніка і Б'яншон зачиняли двері перед усіма вдаваними друзями Люсьє— па, які страшенно з цього обурювались, але вони не могли зачинити їх перед судовими виконавцями. Крах Фандан і Кавальє давав право на негайне стягнення по їхніх векселях, а на підставі однієї зі статей торгового кодексу, яка обмежувала права третіх осіб, ці треті особи позбавлялися всяких пільг щодо термінів сплати. Камюзю подав на Люсьєна позов. Почувши від судових виконавців це прізвисько, актриса зрозуміла, на який при— пизливий і страшний вчинок зважився поет, що оберігав її, наче добрий ангел; вона покохала його за це вдесятеро сильніше й не захотіла просити Камюзю про пощаду. Прийшовши заарештувати Люсьєна, агенти комерційного суду застали його в постелі й не зважилися забрати хворого; перш ніж звернутися до голови суду, щоб той розпорядився, в яку лікарню помістити боржника, вони пішли до Камюзю. Камюзю негайно подався на Місячну вулицю. Коралі вийшла до нього й поверпулася з виконавчим листом, який, на підставі передаточного напису на векселях, оголошував Люсьєна комерсантом— боржником. Як пощастило їй видерти цей документ із рук Камюзю? Яку обіцянку вона йому дала? Коралі зберігала похмуру мовчанку, але повернулася вона після тієї розмови з торговцем майже пежива. Коралі грала в п'єсі Каміля Мопена і чимало сприяла успіху славетної літературної

гермафродитки. Створення цієї ролі було останнім спалахом прекрасної лампади. Йшла двадцята вистава п'єси, Люсьєн уже потроху прогулювався, в нього з'явився апетит, він думав братися до роботи, коли раптом Коралі захворіла; таємна печаль сушила її. Береніка здогадувалася, що заради Люсьєнового порятунку Коралі обіцяла Камюзо повернутися до нього. Актрисі ще довелося пережити тяжке приниження — побачити, як її роль передають Флоріпі. Натан погрожував

оголосити війну Жімназ, якщо театр не замінить Коралі на Флоріну. Коралі, не бажаючи віддавати суперниці роль, грала до останньої хвилини й зовсім надірвала здоров'я. Під час Люсьєнової хвороби Жімназ видав їй кілька авансів, і тепер вона пічого не могла взяти з каси театру. Попри все своє бажання, Люсьєн ще був не спроможний працювати, до того ж він допомагав Берені— ціглядіти хвору Коралі. Отож нещасливі коханці скотилися до крайньої вбогості; правда, в особі Б'яншона вони мали вмілого й відданого лікаря, який ще її улаштував їм кредит у аптеці. Про становище Коралі та Люсьєна незабаром довідались їхні постачальники та домовласник. Меблі було описано. Модистка її кравець, більше не боячись журналіста, подали в суд на цих бідолашних дітей богеми. Настав час, коли тільки аптекар та ковбасник ще погоджувались давати їм у борг. Люсьєн— СІІ, Береніка і хвора Коралі цілий тиждень змушені були годуватися самою свининою у всіх химерних різновидах, яких надають їй хитромудрі майстри ковбасних виробів. Ковбаси — не вельми корисна їжа для хворої, і стан бідолашної Коралі погіршився. Злидні примусили Люсьєна піти до Лусто — до свого колишнього друга, до зрадника — й зажадати, щоб той повернув заборговані тисячу франків. Цей крок був для Люсьєна найтяжчим. Лусто не смів більше з'являтися вдома, на вулиці Лагари, він ночував у приятелів; його переслідували, цькували, мов зайця. Тільки у Флікото Люсьєнові пощастило зустріти того, хто зіграв у його житті таку фатальну роль, ставши йому за провідника у йтературній світ. Лусто обідав, сидячи за тим самим столом, де він сидів і того дня, коли Люсьєн, на своє лихо, заприятелював із ним, відвернувшись від д'Артеза. Лусто запросив колишнього товариша пообідати з ним, і Люсьєн погодився! У Флікото також обідали Клод Вінйон і знаменитий художник, що заставив свій одяг у Саманона; та коли вони усі вчотирьох вийшли на вулицю й захотіли піти у "Кафе Вольтер" випити кави, то в них не набралось й тридцяти су, хоч вони й витрусили весь дріб'язок, що бряжчав у їхніх кишенях. Вони прогулювались в Люксембурзькому саду, сподіваючись зустріти якого-небудь знайомого видавця, і справді спіткали одного з найславетніших друкарів того часу; Лусто попросив у нього в позичку сорок франків, і той їх дав. Етьєн розділив цю суму па чотири рівні частки, і кожен з них отримав свої десять франків.

Злидні вбили в Люсьєна всю його гордість, усі почуття; розповідаючи супутникам про своє становище, він плакав, але ті троє теж могли розказати йому не менш трагічні історії, і коли кожен розповів свою, поетові здалося, що з чотирьох він найменш нещасливий. Отож усі прагнули забути про своє лихо і погасити свідомість, яка лише роз'ятрювала біль. Лусто побіг у Пале-Рояль — поставити на карту дев'ять франків із десяти, що припали на його долю. Знаменитий художник, хоч у нього и була

божественно прекрасна коханка, подався до бридкого кишля, щоб пірнути в трясовину небезпечних утіх. Віп'йоп пішов у "Пті Роше де Канкаль" з наміром ви— ппти пляшки дві бордоського і втопити у виці розум та нам'ять. Люсьєн розлучився з Клодом Він'йонем па порозі ресторану, відмовившись розділити з ним вечерею. Серце у провінційного генія болісно калатало, коли па прощання він міцно потис руку єдиному з журналістів ліберального табору, який не був до нього вороже настроєний.

— Що робити? — запптав Люсьєн.

— На війні як на війні, — відповів йому великий кри— тпк.— Ваша книжка чудова, але вона розбудила заздрість. Боротись вам доведеться довго, і боротьба будо важка. Талант — жахлива хвороба. Кожен письменник носить у своєму серці страховисько, схоже на солітера в кишечпкку; воно пожирає всі почуття, як тільки вони народжуються. Хто кого здолає? Хвороба людину чи людина хворобу? Мабуть, треба народитися генієм, щоб уміти втримувати рівновагу між талантом і своєю вдачею. Коли розквітає талант, серце черствіє. Треба бути титаном, їреба мати міць Геркулеса, бо інакше ти втрапиш або серце, або талант. Ви створи́ння кволе й тендітне, ви загинете, — Додав Клод Він'йон, уже заходячи в ресторан.

Люсьєн повернувся додому, розмірковуючи про цей страшний вирок, що показав йому літературне життя в правдивому світлі.

— Грошей! — кричав йому якийсь голос.

Він сам виписав три векселі, на своє ім'я і своєму наказу, терміном на ОДИЙ, два і три місяці, й напрочуд досконало підробив підпис Давіда Сешара; поставивши гівекселях передаточний напис, він назавтра поніс їх до Метів'є, пбстачальника паперу, чця контора була на вулиці Серпайт, і торговець дисконтнував векселі без паймепшого заперечення. Люсьєн написав кілька рядків зятеві, щоб попередити про цей напад на його касу, пообіцявши, як годиться, викупити векселі в належний термін. Коли борги Люсьєна й Коралі було сплачено, залишилося триста франків; поет віддав ці гроші Бере— ніці, звелівши їй не давати йому жодного сантима, хай би віп як просив: він боявся, що його знов захопить пристрасть до гри. Ночами, сидячи біля постелі Коралі, Люсьєн, опанований похмурим, холодним і мовчазним гнівом, написав при світлі лампи свої найдотепніші статті. Обмірковуючи їх, він очей не відривав від коханого створіння; біла, мов порцелянова, гарна дивовижною красою вмирущих, Коралі всміхалася йому блідими устами й дивилася на нього блискучими очима — очима жінки, яка вмирає пе тільки від хвороби, а й від смутку. Люсьєн розіслав свої статті в газети; але він не міг ходити по редакціях і надокучати головним редакторам, тому його статей не друкували. Коли він нарешті прийшов у "Ревей", Теодор Гайар, який колись був такий люб'язний до нього і який згодом скористався його літературними перлами, зустрів поета холодно.

— Що з вами сталося, друже? Де ваша колишня дотепність? Не занепадайте духом, підбадьортеся! — сказав він йому.

— В того нікчемного Люсьєна тільки й було за душею, що його роман та перші статті! — кричали Фелісь— ен Верну, Мерлен і всі ненависники поета, коли заходила

про нього розмова в Доріа або у Водевілі.— Він списався, він надсилає нам жалюгідні речі.

Списався — часто вживане слово в жаргоні газетярів; воно ніби найвищий вирок, який годі заперечувати, коли його проголошено. Цей присуд, що незабаром став відомий усім, скарвав Люсьєна на смерть без його відома, бо в ту пору поета обсіли турботи, які були йому майже над силу. В самому розпалі виснажливої праці над статтями на нього подали в суд до стягнення по векселях Давіда Сешара, й він звернувся до досвіду Камюзю. Давній друг Коралі виявив великодушність і допоміг Люсьєнові. Проте цілих два місяці поет був у розпачливому, майже безвихідному становищі, й за цей час через його руки пройшло чимало гербових паперів, які він, за порадою Камюзю, відсилав стряпчому Дерошеві, приятелю Біксію, Блонде та де Люпо.

Десь на початку серпня Б'япшоп сказав поетові, що Коралі приречена — жити їй лишилося кілька днів. Ці фатальні дні Береніка й Люсьєн провели в сльозах, нездатні приховати своє горе від бідолашної дівчини, а вона була в розпачі, що смерть розлучає її з коханим. З неоясненого поруху почуттів Коралі зажадала, щоб Люсьєн привів її священика. Актриса захотіла примиритися з церквою п відійти в мирі. Сконала вона по— християнському, її каяття було щире. Ця агонія і смерть відібрали в Люсьєна останні сили та мужність. Не тямлячи себе з горя, сидів він біля постелі хворої і не відривав від неї погляду, аж поки очей коханої торкнулася рука смерті. Була п'ята година ранку. Пташка сіла на вазон із квітами, що стояв за вікном, і прошебетала свою пісеньку. Вклякнувши біля ложа мертвої, Береніка цілувала руку Коралі, що холонула під її сльозами. На каміні лежало всього одинадцять су. Люсьєн вийшов з дому, гнаний розпачем; щоб поховати свою кохану, він був ладен жебрати милостиню, ладен упасти до ніг маркізи д'Еспар, графа дю Шатле, пані де Баржетоп, панни де Туш і навіть до ніг жорстокого світського красеня де Марсе; поет не мав більше ні снаги, ні гордоців. Щоб заробити бодай трохи грошей, він би завербувався в солдати! Непевною, хисткою ходою, властивою нещасливцям, Люсьєн доплентав до будинку Каміля Мопена, увійшов, не звертаючи уваги на недбалість свого одягу, й попросив доповісти про себе.

— Мадмуазель ще спить. Вона лягла о третій ранку, й ніхто не наважиться її потривожити, поки вона не подзвонить, — відповів лакей.

— А коли воїна прокидається?

— Не раніше десятої.

Тоді Люсьєн написав розпачливого листа — одного з тих, у яких зубожілі світські франти не зважають уже ні на що. Коли одного вечора Лусто розповідав, з якими принизливими проханнями звертаються до Фіно молоді таланти, Люсьєн йому не повірив, і ось його власне перо завело поета по шляху приниження, можливо, навіть далі, ніж його нещасливих попередників.

Люсьєн повертався додому гарячково збуджений і отупілий, не усвідомлюючи, який страшний шедевр продиктував йому розпач. На Бульварах він зустрів Барбе.

— Барбе, благаю, дайте п'ятсот франків! — сказав Люсьєн, простягаючи руку.

— Хочете двісті? — відповів видавець.

— О, то у вас добре серце!

— Так, але в мене і справи. Я зазнав через вас чималих збитків, — сказав Барбе і розповів про збранкруту— ванню Фандапа та Кавальє. — От і допоможіть мені тепер надолужити втрачене.

Люсьєн здригнувся.

— Ви поет і, звісно, вмієте писати які завгодно вірші, — вів далі книготорговець. — Мені потрібні жартівливі пісеньки, щоб поОхМістити їх разом із пісеньками, запозиченими в інших авторів; тоді я можу не боятись переслідування за контрафакцію і надрукую для вуличного розпродажу чудовий збірник віршів, по десять су за книжечку. Приносьте мені завтра з десятків гарних пісеньок, застільних і... якомога веселіших... ви мене розумієте? — і я вам заплачу двісті франків.

Люсьєн повернувся додому. Коралі, випростана й застигла, лежала на розкладному ліжку, загорнута в грубе простирадло, яке, плачучи, зашивала Береніка. Опасиста нормандка запалила чотири свічки по кутках постелі. На обличчі Коралі світився відблиск тієї краси, яка так вражає живих, нагадуючи їм про вічний спокій; вона скидалася на юну дівчину, хвору на білокрів'я; іноді здавалося, що її лілові уста розкриються й прошепочуть ім'я Люсьєна; це ім'я, як і ім'я боже, відлетіло тільки з її останнім подихом. Люсьєн послав Береніку до поховальної контори замовити похорон, який обійшовся б не дорожче за двісті франків, включаючи й відправу в убогій церковці Благовіщення. Коли Береніка пішла, поет сів за стіл біля холодного тіла своєї безталанної подруги і склав десять пісеньок жартівливого змісту на популярні паризькі мотиви. Він спізнав нечувані муки, перш ніж зміг узятися за цю справу, але кінець кінцем таки примусив свій талант служити необхідності, немовби й не страждав. Поет уже здійснював страшне пророцтво Клода Він'йона про неминучий розлад між серцем і розумом. Яка то була ніч для бідолашного хлопця, коли він вимучував із себе віршики, призначені для безтурботних гулянок, і записував римовані рядки при світлі похоронних свічок, поруч із священником, який молився за упокій душі Коралі!.. Уже вранці, закінчивши останню пісеньку, Люсьєн спробував покласти її на модний у ті часи мотив. Почувши, як він співав, Береніка і священник злякалися, чи він, бува, не зсунувся з глузду:

Мораль, панове, ми лишім Нудотникам тверезим;

До біса з розумом тяжким,

Як наш господар — Безум.

Усі годяться нам пісні,

Як дзвонять кубки голосні:

Сам Епікур — п'яниця.

Навіщо Аполлоп мені,

Як Бахус вигляда на дні?

Життя в вині,

А решта — все дурниці.

Хто добре п'є, тим Гіппократ Вік довгий обіцяв.

Хай, доганяючи дівчат,
Нога моя й кульгав,—
Байдуже! Руки день при дні Напої точать запашні Уміло, як годиться.
Ми всі щасливі, бо п'япі,
У всіх нас голови міцні;
Життя в вині,
А решта — все дурниці.
Всяк знає, звідки взявся він,
То річ не загадкова;
Але збагнути смерть і тлін —
Зовсім даремна мова.
Тож пийте, друзі, без турбот Небесний дар на повен рот,
Нічим не клопочіться.
Короткі радощі земні,
Співаймо ж, поки не в труні:
Життя в вині,
А решта — все дурниці.

У ту мить, коли поет доспівував останній жахливий куплет, увійшли Б'яншон і д'Артез; Люсьєн був геть виснажений, з його очей лилися потоки сліз, він не мав сили переписати свої пісні начисто. Коли, ридаючи, він розповів про все, що сталося, в очах його колишніх друзів заблищали сльози.

— Багато ти спокутував цим гріхів! — сказав д'Артез.

— Блаженні, хто пекло спізнав па землі, — урочисто оголосив священик.

Мертва красуня, що всміхалася вічності, коханець, який купив їй могилу за непристойні пісні, лихвар Барбе, котрий заплатив за труну, чотири свічки навкруг тіла актриси, яка ще зовсім недавно у своїй іспанській баскіні та в червоних папчочах із зеленими стрілками змушувала тремтіти від захвату повпу залу глядачів, а в дверях священик, котрий примирив небіжчицю з богом і тепер повертався до церкви, щоб відправити панахиду в пам'ять тієї, яка так уміла кохати! Це видовище величі й ганьби, видовище скорботи, розчавленої злиднями, приголомшило великого письменника й великого лікаря; вони сіли, не зронивши й слова. З'явився грум і повідомив про приїзд панпи де Туш. Ця прегарна дівчина з витонченою душею зрозуміла все; вона підбігла до Люсьєна — сна, потисла йому руку і вклала в неї два тисячофран — кові білети.

— Пізно, — сказав він, подивившись па неї згаслим поглядом*.

Д'Артез, Б'яншон і панна де Туш покинули Люсьєна тільки тоді, коли заколисає його розпач найлагідпіши — ми словами, але щось у ньому паче зламалося. Ополудні весь гурток — крім Мішеля Кретьєна, який, одначе, вже знав, що Люсьєн не так сильно завинив перед д'Арте — зом, як він думав, — зібрався в маленькій церковці Благовіщення; там були Береніка й панна де Туш, дві статистки з Жімназ, костюмерка Коралі та нещасливий Камюзю. Чоловіки провели актрису па кладовище Пер — Лашез. Камюзю плакав гіркими слізьми/ він урочисто пообіцяв Люсьєнові, що відкупить могилу

на вічні часи й поставить колону, па якій буде викарбувано напне:

КОРАЛІ Померла в дев'ятнадцять років Серпень 1822 р.

Люсьєн залишився сам-один на цьому пагорбі, звідки було видно весь Париж, аж поки сонце не сховалося за обрій. "Хто мене тепер любитиме? — думав він. — Справжні друзі мене зневажають. Лише та, хто тут спочиває, вірила, що я здатен тільки на добрі й порядні вчинки. Правда, у мене є сестра, Давід і мати. Але що вони думають про мене там, у своїй глушині?"

Нещасливий провінційний геній повернувся на Місячну вулицю, але спорожнілі кімнати навіяли йому такий смуток, що він пішов ночувати до вбогого готелю на тій самій вулиці. Двох тисяч франків панни де Туш не вистачило, щоб розплатитися з усіма боргами, довелося ще й продати обставу. В Люсьєна та Береніки залишилося сто франків, па які вони й жили протягом двох місяців. Люсьєн весь час був у пригніченому, хворобливому етапі, він не міг ні писати, ні думати, він весь по— ринув у горе. Береніка жаліла його.

— Вам справді краще повернутись у свій край... Тільки як ви туди доберетесь? — сказала вона одного разу, почувши, що Люсьєн думав вголос, згадуючи сестру, матір і Давіда.

— Пішки, — відповів він.

— Але в дорозі треба ж буде їсти та й за нічліг платити. Коли навіть ви долатимете щодня по дванадцять лье, і то вам треба мати при собі щонайменше двадцять франків.

— Я добуду гроші, — сказав Люсьєн.

Він узяв свій одяг та найкращу білизну, залишивши тільки найнеобхідніше, і подався до Саманона. Той запропонував за все це п'ятдесят франків. Люсьєн благав дати йому бодай стільки, щоб вистачило на диліжанс, проте лихвар був несхитний. У нестямі Люсьєн побіг до Фраскати спробувати щастя й повернувся звідти без жодного су. Знову опинившись у своїй жалюгідній кімнаті, на Місячній вулиці, він попросив у Береніки шаль Коралі. Добра дівчина, якій Люсьєн уже признався, що програв гроші, пильно подивилась на нещасливого поета і здогадалась про його намір: з розпачу він надумав повіситись.

— Та ви збожеволіли, пане, — сказала вона. — Ідіть-но прогуляйтеся, а деś опівночі повертайтеся додому. Гроші я дістану. Але гуляйте тільки па Бульварах, не виходьте до Сени.

Розчавлений горем, Люсьєн пішов блукати по місту; він дивився на екіпажі, на перехожих, він почував себе зовсім нікчемним і ще гостріше переживав свою самотність у гущі натовпу, який вирував, розбуркуваний безліччю паризьких інтересів. Поет подумки перенісся на береги Шарапти, йому закортіло спізнати радощі життя біля своїх рідних, і він відчув приплив життєвої снаги, такої оманливої в цих розніжених натур. Отож йому перехотілося зводити порахунки з життям, перш ніж він звіриться у своєму горі Давідові Сешару й попросить розради в трьох ангелів, які одні лишилися в нього на цьому світі. Отак блукаючи, поет раптом наштовхнувся па виряджену Береніку, що розмовляла з якимсь чоловіком па розі багнистого бульвару Благовіщення

та Місячної вулиці.

— Ти що тут робиш? — вигукнув Люсьєн, нажаханий підозрою, яка промайнула в його мозку, коли він побачив, як причепурилася нормандка.

— Ось двадцять франків! Вони можуть дорого мені обійтися, але ви доберетесь додому, — сказала добра дівчина, тицьнувши в руку поетові чотири монети по сто су.

Береїка зникла так швидко, що Люсьєн не встиг побачити, куди вона поділась. Слід віддати належне поетові — ці монети пекли йому руку, і він хотів повернути їх. І все ж таки Люсьєн узяв гроші — прийняв на себе це останнє тавро ганьби паризького життя.

Частина третя

ПОНЕВІРЯННЯ ВІНАХІДНИКА

Другого дня Люсьєн засвідчив паспорт, купив собі па— дубову палицю і сів на стоянці, що по вулиці Апфер, на кукушку, яка за десять су довезла його до Лонжюмо, а далі він пішов пішки. На першому привалі він заночував у стайні якоїсь ферми за два льє від Арпажона. До Орлеана він дістався уже геть знесилений, але там човняр за три франки dopravив його вниз по річці до Тура,

і під час тієї подорожі човном він витратив тільки два франки на харчування. Від Тура до Пуатьє Люсьєн добирався п'ять днів. Пуатьє було вже далеко позаду, в кишені у поета залишилося тільки сто су, але, зібравши останні сили, він ішов і йшов до своєї мети. Одного вечора ніч захопила Люсьєна посеред поля, і він уже був вирішив заночувати просто неба, коли раптом у виярку помітив карету, що виїжджала на пагорб. Нпгиком від кучера, подорожніх і лакея, який сидів па передку, він примостився на зап'ятках між двома паками і заснув, улаштувавшись так, щоб не впасти на вибоях. Коли яскраве вранішнє сонце, що світило йому просто в очі, й гомін голосів розбудили Люсьєна, він упізнав Манль, те саме містечко, де вісім місяців тому вони зустрілися з пані де Баржетон — і як раділо то^і його серце, сповнене кохання й надії! Він був увесь у пилюці, а навколо нього юрмилися роззяви та поштарі, і він зрозумів, що його в чомусь підозрюють. Люсьєн підхопився на ноги й хотів був заговорити, але слова застрягли йому в горлі, коли він побачив двох подорожніх, які виходили з карети: перед ним стояли повий префект Шаранти граф Сікст дю Плат— ле і його дружина Луїза де Негрпеліс.

— Знали б ми, що випадок пошле нам такого попутника! — сказала графиня.— Прощу до нас у карету, ласкавий пане!

Люсьєн холодно вклонився подружжю і, скинувши на них поглядом, приниженим і водночас погрозовим, майже побіг путівцем, що звертав убік від Манля, сподіваючись натрапити на ферму, де він міг би поснідати молоком та хлібом, відпочити і в тиші подумати про своє майбутнє. У нього ще було три франки. Гнаний нервовим збудженням, автор "Стокроток" швидкими кроками пройшов так чималу відстань. Він спускався вниз за течією річки, милуючись на місцевість, дедалі мальовничішу. Близько полудня він дістався до широкого затону, затіненого вербами і схожого на озеро. Люсьєн став і задивився на цей свіжий, тінистий гайок, що схвилював його душу

своєю чисто сільською красою. За верхів'ями дерев виднілася поросла молодилом солом'яна стріха хатини — вона тулилася до млина, який стояв на закруті річки. Єдиною окрасою цієї невибагливої оселі були кущі жасмину, козолисту та хмелю, а навколо, посеред буйних густих трав, пістрявіли флокси. На вимощеній щебенем греблі, укріпленій грубезними палями і здатній витримати найбурхливіші повені, сушилися на сонці рибальські сіті. За млином, на прозорому плесі, між двома бурхливими потоками, що клекотіли, пробиваючись із-під заставок, плавали качки. Чутно було веселий плюскіт води і гуркіт млинових коліс. Поет побачив товсту добродушну жінку, що сиділа на простій лавці; вона плела, паглядаючи за дитинчатам, яке ганялося за курми.

— Добродійко,— сказав Люсьєп, підходячи до неї,— я страшенно втомився, мене лихоманить, а грошей маю тільки три франки. Чи не погодуйте ви мене з тиждень хлібом та молоком і не дозволите поспати десь на сіні? А я тим часом напишу своїм рідним, і вони пришлють мені грошей або приїдуть по мене.

— А чого ж,— сказала вона.— Аби тільки чоловік погодився. Гей, чоловіченьку!

Вийшов мірошник. Він подивився на Люсьєна, витяг з рота люльку й сказав:

— Три франки за тиждень? Та вже краще нічого з вас не брати.

"Хтозна, чи не закінчу я наймитом у млині?" — подумав поет, замилювавшись на чудовий краєвид, перше ніж лягти в постіль, яку наготувала йому мірошничка, і він заснув таким непробудним сном, аж налякав господарів.

— Куртуа, піди глянь, чи той хлопець, бува, не вмер? Ось уже чотирнадцять годин, як він не прокидається, я навіть підходити туди боюся,— сказала мірошничка другого дня, а був уже пізній ранок.

— Як на мене,— відповів дружині мірошник, закінчуючи ставити сіті та інші рибальські снасті,— то цей гожий хлопчина, мабуть, якийсь бродячий комедіант без жодного су за душею.

— З чого це ти взяв, чоловіченьку? — запитала мірошничка.

— Як то з чого? Таж він не князь, не міністр, не депутат, не єпископ, а руки в нього неробочі — гладенькі та білі.

— Дивно, як це голод його не розбудить,— сказала мірошничка, яка вже приготувала сніданок для гостя, що його напередодні послав їй випадок.— Комедіант?— повторила вона.— Куди ж він іде? Ярмарок у Апгулемі відкриється не скоро.

І мірошник, ні мірошничка не могли навіть уявити собі, що, крім комедіанта, князя та єпископа, існує людина, яка є водночас і князем, і комедіантом, людина, шанована високою місією Поета, котрий начебто нічого

її не робить, а проте володарює над людством, якщо зуміє ного оспівати.

— Хто ж він тоді такий? — мовив Куртуа до дружини.

— А може, небезпечно його й у хаті держати? — спитала мірошничка.

— Еге! Злодій, той не став би ловити гави, уже давно пограбував би нас,— заперечив мірошник.

— Я не князь, не злодій, не єпископ, не комедіант,— сумно сказав Люсьєн, несподівано з'являючись у дверях; він, безперечно, почув крізь вікно розмову жінки з чоловіком.— Я бідний, іду пішки від самого Парижа і дуже стомився. Звати мене Люсьєн де Рюбампре, я син покійного пана Шардона, колишнього аптекаря в Умо; тепер аптеку держить пан Постель. Моя сестра одружена з Да— відом Сешаром, друкарем, який живе на майдані Мюрє в Ангулемі.

— Стривайте-но,— сказав мірошник.— А чи не батьком тому друкареві доводиться старий жмикрут, який надбав собі чималенький маєток у Марсаку?

— Авжеж, батьком,— сказав Люсьєн.

— Нічогенький собі батько, можпа сказати! — докинув Куртуа.— Кажуть, він до нитки обібрав сина, чиє майно недавно пустили з торгів, а в самого добра, либонь, тисяч па двісті буде, та й грошенят наскладав дай боже.

Коли душа й тіло розбиті в тривалій болісній боротьбі, то мить найвищої напруги сил призводить або до смерті, або до непритомності, схожої на смерть, у якій, правда, патури, здатні до опору, черпають свіжу наснагу. Люсьєн був у стані саме такої перенапруги, і тому він мало не вмер на місці, коли почув про нещастя, яке спіткало його втя, Давіда Сешара, хоча ця новина і не зовсім дійшла до його свідомості.

— Сестро моя! — вигукнув він.— Що я накоїв, о боже! Який я негідник!

І він безсило впав на дерев'яну лавку, збліднувши, наче мрець. Мірошничка поквапно принесла глечик і змусила його впити молока. Але Люсьєн попросив мірошника допомогти йому дістатися до ліжка, вибачаючись за те, що завдасть їм мороки своєю смертю,— віп-бо думав, що надійшла його остання година. Побачивши поруч себе при— впад смерті, молодий красень перейнявся побожним настроєм: він захотів зустрітися зі священником, висповідатись і причаститися. Ці жалібні слова, вимовлені кволим голосом і устами такого вродливого та стрункого юнака, як Люсьєн, глибоко розчулили пані Куртуа.

— Апу, чоловіченьку, сідай на коня і мчи в Марсак по лікаря, по пана Маррона. Хай-но він подивиться, що з нашим хлопцем. Як на мене, то він на ладан дихає. Привезеш і кюре. Вони, певно, краще за тебе знають, у яку халепу встряв отой друкар із майдану Мюр'є, адже Постель доводиться панові Маррону зятем.

Куртуа поїхав, а мірошничка, переконана, як усі селяни, що хворим передусім треба багато їсти, заходилася годувати Люсьєна, і той слухняно скорявся її вимогам. Його терзали жорстокі докори совісті, що були, проте, для нього рятівними, бо ці душевні муки розбуджували його з мертвого заціпеніння.

Млин Куртуа був на відстані одного льє від Марсака, головного містечка кантону, що стояло на півдорозі між Манлем та Ангулемом, тому добрий мірошник досить швидко привіз із Марсака лікаря та кюре. Ці двоє людей чули про любові пані де Баржетон з Люсьєном, а що в ті дні весь департамент Шаранти говорив про її заміжжя та повернення до Ангулема з новим префектом, графом дю Шатле, то лікар і священник, коли довідалися, що Люсьєн перебуває в мірошника, відчували неподоланне бажання дізнатися, які ж причини перешкодили вдові пана де Баржетона взяти шлюб з юним

поетом, з котрим вона втекла до Парижа, та й розпитати, чи не для того Люсьєн повернувся в рідні краї, щоб вирятувати з біди свого зятя, Давіда Сешара. Отож цікавість і людяність об'єдналися, щоб поспішити на допомогу поетові, який надумав померти. Й уже через дві години по від'їзді Куртуа Люсьєн почув, як по вистеленій щебенем греблі продеренчав розбитий кабріолет сільського лікаря. Пані Маррони (бо лікар доводився кюре племінником) не забарилися з'явитись, і Люсьєн зустрівся з людьми, близькими до батька Давіда Сешара, наскільки можуть бути близькі сусіди в малому виноградарському містечку. Оглянувши вмирущого, помацавши йому пульс, попросивши показати язика, лікар подивився на мірошничку з усмішкою, що розвіяла всі тривоги.

— Пані Куртуа,— сказав він,— якщо у вашому льоху знайдеться пляшка доброго вина, в чому я не сумніваюся, а в сажалці — жирний вугор, то пригостіть вашого хворого, який усього-на-всього перевтомився. Після цього наш знаменитий гість зразу стане на ноги.

— Ох, добродію,— сказав Люсьєн,— я хворий не тілом, а душею. Ці славні люди вбили мене, розповівши про нещастя, яке спіткало мою сестру, пані Сешар! Ваша дочка, як сказала мені пані Куртуа, одружена з Постелем; ви повинні щось знати про справи Давіда Сешара. Заради бога...

— т Здається, він у в'язниці,— відповів лікар.— Батько відмовився допомогти йому...

— У в'язниці! — повторив Люсьєн.— А за що?

— Через якісь векселі, що надійшли з Парижа. Він про них, напевне, забув. Кажуть, у нього негаразд із пам'яті— тго,— мовив пан Маррон.

— Прошу вас, залиште мене наодинці зі священником,— попросив поет, перемінившись на обличчі.

Лікар, мірошник та його дружина вийшли. Залишившись на самоті із старим кюре, Люсьєн вигукнув:

— Я заслуговую смерті й відчуваю, що вона близько! Я жалюгідний нікчема і можу тільки сподіватися на милосердя боже! Я кат своєї сестри і свого брата, бо Давід Сешар був братом для мене! Це я підробив векселі, які Давід не зміг оплатити... Я його розорив. Я жив у жахливих злиднях і забув про той свій злочин. Судову справу, порушену у зв'язку з цими векселями, пощастило владнати завдяки втручання одного багатія... Я думав, він погасив векселі, а він, виявляється, не зробив нічого!

І Люсьєн розповів про свої нещастя. Коли цю поему, викладену в гарячковій, воістину гідній поета формі, було закінчено, він став благати кюре поїхати в Ангулем і довідатися від Єви, його сестри, та від його матері, пані Шардон, про те, як стоять там справи, бо він хотів зпати, чи ще можна допомогти їм.

— До вашого повернення, добродію, я не помру,— сказав поет, заливаючись гіркими слізьми.— Якщо моя мати, моя сестра і Давід не зречуться мене, я зможу жити!

Краспомовство парижанина, його сльози, його каяття, незвичайна врода блілого, мало не мертвого від розпачу

юнака, розповідь про нещастя, які перевищують людські сили,— усе це розбудило в кюре співчуття й жалість.

— У провінції, як і в Парижі, добродію, можна вірити тільки половині того, що розповідають,— сказав Люсьє— нові священник.— Не лякайтеся чуток, які тут, за три льб від Ангулема, звичайно ж, дуже роздуті. Старий Сешар, наш сусід, кілька днів тому виїхав із Марсака; може, він вирішив залагодити справи сина. Я поїду до Ангулема, а потім повернуся сюди й повідомлю, чи можна вам з'явитися до своїх рідних. Ваше зізнання і щире каяття допоможуть мені заступитися за вас.

Кюре не знав, скільки разів за останні півтора року Люсьєн розкаювався, не знав, що його каяття — хай яке палке— було тільки досконало розіграною комедією, причому розіграною цілком щиро! Священника змінив лікар. Виявивши у хворого нервовий розлад, гострота якого почала спадати, племінник, як і дядько, став утішати поета і, зрештою, умовив його підкріпитися.

Кюре, добре знаючи свій край та звичний його розпорядок, поїхав у Манль, куди незабаром мала прибути поштова карета, що йшла з Рюффека в Ангулем; у тій кареті виявилось вільне місце. Старий священник сподівався добути відомості про Давіда Сешара від свого двоюрідного онука Постеля, аптекаря в Умо, колишнього Да— відового суперника в коханні до прекрасної Єви. Побачивши, з якою запобігливістю куценський аптекар кинувся допомогти старому вийти із жахливої тарадайки, що в ті часи обслуговувала Рюффек та Ангулем, найнеуважніший спостерігач здогадався б, що подружжя Постель убачало свій добробут у дядьковій спадщині.

— Ви снідали? Не хочете чогось перехопити? А ми вас і не чекали, яка приємна несподіванка...

І зразу посипалися нескінченні запитання. Пані Постель ніби самою природою була створена, щоб стати за дружину аптекареві в Умо. Така сама на зріст, як і коротун Постель, кремезна, червонощока, вона виглядала справжньою сільською дівчиною, і вся її врода була в квітучій свіжості. Руде волосся, що майже затуляло лоба, повадки й мова, які цілком пасували до грубуватих рис її круглого обличчя, майже жовті очі— усе свідчило за те, що одружилися з нею заради грошей. Уже після першого року заміжжя вона верховодила в домі й тримала під своїм черевиком Постеля, щасливого, що йому вдалося запопасти таку багату спадкоємицю. Леоні Постель, уроджена Маррон, годувала груддю сина, потворного малюка, схожого на батька й на матір, улюбленця старого кюре, лікаря і Постеля.

— Які там у вас справи в Ангулемі, дядечку, що ви навіть попоїсти не хочете? — спитала Леоні.— Не встигли через поріг ступити, а вже збираєтесь іти...

Коли статечний священнослужитель вимовив імена Єви й Давіда Сешара, Постель зашарівся, а Леоні метпула на коротуна ревний погляд — жінки, котрі в інтересах майбутнього завжди підозріло ставляться до минулого, вважають себе зобов'язаними час від часу пропікати таким поглядом чоловіка, який і так перебуває в них під п'ятою.

— Чим вони вам так догодили, ті люди, дядечку, що ви опікуєтесь їхніми справами? — запитала Леоні з очевидним роздратуванням.

— Вони нещасливі, дочко моя,— відповів кюре і розповів Постелеві, в якому становищі він знайшов Люсьєна у мірошника Куртуа.

— Отакої! Он як повертається віп з Парижа! — вигукнув Постель.— Бідолаха! А був же розумний, та й гонору мав чимало. Сподівався на золоті гори, а скуштував облиз— ПІЯ. Але чого йому тут треба? Його сестра нидіє у злиднях, бо всі оті Давіди та Люсьєни ні бельмеса не тямлять у справах. У комерційному суді ми розглядали його справу, і мені, як судді, довелось підписати вирок!.. Нелегко мені було! Я не певен, чи за нинішніх обставин Люсьє— нові слід з'являтися до сестри. Але, зрештою, кімнатка, В якій' він тут жив, вільна, і я не проти, щоб він оселився в ній знову.

— Це добре, Постель,— сказав священник, надіваючи свого трикутного капелюха, і, перш ніж вийти з крамниці, старий поцілував малого, що спав на руках Леоні.

— Ви, звичайно, пообідаєте з нами, дядечку? — сказала пані Постель.— Бо вам доведеться затриматись тут надовго, якщо ви хочете з'ясувати, що то за халепа з тими людьми. Потім чоловік відвезе вас додому в двоколці.

Подружжя дивилося вслід дорогоцінному дядечкові, який побрався нагору, до Ангулема.

А він здається молодцем як на свої літа,— сказав аптекар.

Поки шановний церковнослужитель береться крутим схилом ангулемського пагорба, не зайве буде розповісти, який клубок інтересів він збирався розплутати.

Після від'їзду Люсьєна в Париж Давід Сешар, цей ро— зумпії і мужній віл, схожий на того, якого майстри живопису дають у супутники євангелістові, надумав швидко забагатіти, про що він почав мріяти — не так для себе, як для Єви та Люсьєна — у той вечір, коли вони з Євою сиділи на березі Шаранти поблизу греблі й вона віддала йому руку й серце. Подарувати дружині багатство й розкоші, серед яких їй личило жити, впевненою рукою спрямовувати честолобні поривання брата— ось яка програма була накреслена вогняними літерами перед його мисле— ним зором. Газети, політика, бурхливий розвиток книготоргівлі й письменства, розвиток науки, прагнення виносити державні проблеми на громадський розгляд, суспільне бродіння, яке почалося, коли, здавалось, Реставрація вже усталилась,— усе це вимагало чи не вдсятеро більше паперу, пі ж та кількість, яку сподівався виробляти на початку Революції знаменитий Уввар, керуючись тими самими міркуваннями. Але в 1821 році паперових фабрик у Франції було надто багато, щоб мати надію об'єднати їх у одних руках, як це свого часу зробив Уввар, котрий зумів заволодіти найголовнішими фабриками, перед тим скупивши всю їхню продукцію. Одначе Давід не мав ні ділової заповзятливості, ні капіталів, необхідних для такої операції. На той час у Англії вже почали запроваджувати машини для виробництва рулонного паперу. А у Франції досі лишалася вельми нагальною потреба пристосувати паперову промисловість до вимог французької цивілізації, яка загрожувала все піддати обговоренню і спиралася на постійний обмін особистими думками,— справжнє— лихо, бо народи, які надто любляють міркувати, мало здатні до дій. Отож — за якимсь дивовижним збігом обставин! — поки Люсьєна втягував у себе грандіозний механізм Журналістики, загрожуючи пошматувати на

клапті його честь і совість, Давід Сешар у своїй провінційній друкарні вивчав розвиток періодичної преси з боку її технічного процесу. Він хотів підняти технічні засоби на рівень, необхідний для досягнення результату, якого прагнув дух тієї епохи. Він сподівався забагатіти на виробництві дешевого паперу, і події цілком підтверджували слушність його розрахунку. Протягом останніх п'ятнадцяти років у конторі видачі патентів на винаходи надійшло близько ста заявок від осіб, що претендували на відкриття нової сировини для виробництва паперу. Цілком переконаний у корисності цього скромного, але надзвичайно прибутко

ве

вого відкриття, Давід зразу по від'їзді шуряка в Париж весь поринув у ті нескінченні турботи, яких завдавала ця проблема кожному, хто намагався розв'язати її. Видатки, пов'язані з одруженням та від'їздом Люсьєпа, поглинули всі його заощадження; через те на самому початку свого сімейного життя він опинився у надзвичайній скруті. Він був відклав тисячу франків на потреби друкарні й ще стільки позичив під вексель у аптекаря Постеля. Отже, перед цим глибоким мислителем стояло подвійне завдання: по-перше, треба було винайти дешеву сировину для виробництва паперу і винайти якомога швидше; по— друге, він мав знайти спосіб здобути вигоду з такого відкриття і для свого діла, і для своєї родини. Яким же похвальним словом можна винагородити розум, здатний відвернутися від жорстоких тривог, спричинених і злиднями, які доводиться старанно приховувати, і видовищем голодної родини, і буденними потребами праці, такої копіткої, як праця друкаря, відвернутись від усього цього й витати у сферах невідомого, з палкою і самозабутньою пристрасстю вченого намагаючись упіймати таємницю, що день у день втікає від найвигадливіших дослідів. Гай-гай! Як ми далі побачимо, чимало й інших нещасть випадає на долю винахідників, не кажучи вже про невдячність юрби, якій усякі ледарі та нездари твердять про геніальну людину: "Він і народився, щоб бути винахідником, він і не міг стати кимось іншим. За його винахід ми зобов'язані йому не більше, ніж принцові за те, що той народився принцом! Він скористався обдаруванням, яке дістав від природи! У своїй праці він і знаходить для себе винагороду".

Одруження — це завжди різкий злам у житті дівчини, як у буденному, так і в духовному. А коли до того ж ідеться про одруження в умовах міщанського життя, то це, крім усього, зобов'язує дівчину увійти в коло цілком нових для неї інтересів і справ; через те протягом якогось часу їй доводиться спостерігати, а не діяти. Любов Давіда до дружини, на жаль, тільки затримала її участь у чоловікових справах, бо він не наважився озпайомити з ними Єву ні другого дня після весілля, ні наступними днями. Попри тяжкі злидні, па які прирекла його батькова жадібність, він не посмів затьмарити медовий місяць, навчаючи Єву свого нелегкого ремесла та прилучаючи її до турбот, неминучих у житті дружини комерсанта. Отож тисячу франків — увесь їхній статок — проковтнула не

так друкарня, як господарство. Сешарова безтурботність і невідання його дружини тривали чотири місяці! Пробудження було жахливе. Коли настав термін сплати по

векселю, що його видав Давід аптекареві Постелю, грошей у молодого подружжя не було, але Єва надто добре знала причину, з якої вони опппилися в боргу, і, щоб вчасно розквитатися, вона пожертвувала і своїми весільними коштовностями, і столовим сріблом. Того ж таки вечора, коли було погашено вексель, Єва вирішила поговорити з Даві— дом про його справи, бо вона давно помітила, що він занедбав друкарню заради праці над винаходом, про який мимохідь згадував у розмові з нею. Уже на другий місяць після весілля Давід став проводити більшу частину свого часу в прибудові у глибині двору, в невеликій комірчині, пристосованій для відливання валків. Через три місяці після повернення до Ангулема він змінив шкіряні тампони для накатування фарби кіпсеєм із дошкою та циліндром, який розтирає фарбу й наносить її на форму за допомогою пругких валків, зварених із клею та патоки. Це перше вдосконалення, яке Давід запровадив у друкарській справі, було настільки очевидне, що брати Куенте скористалися з нього, тільки-но побачили його вигоди. Біля внутрішньої стіни своєї своєрідної кухні Давід обладнав піч з мідним казаном під тим приводом, що це дозволить йому менше витратити вугілля на переливання валків, чії ваіржавілі форми вишикувались уздовж стіни, а проте він не переливав їх навіть двічі. Він поставив до цієї комірчини міцні дубові двері, оббиті зсередини бляхою, а крім того, змінив брудні шибки, крізь які погляд усе ж таки проникав, рифленим склом, щоб знадвору не було видно, над чим він працює.

Та коли Єва заговорила про їхнє майбутнє, Давід з тривогою поглянув на дружину й урвав її мову такими словами:

— Дитино моя, я знаю, які думки можуть виникнути в тебе, коли ти дивишся на цю занедбану майстерню. Звичайно, моя комерція не процвітає. Але річ у тім,— провадив він, підводячи дружину до вікна їхньої спальні й показуючи на таємничу хатину,— що наше багатство там... Нам доведеться помучитися ще кілька місяців. Але будьмо терплячі. Дай мені розв'язати відому тобі промислову проблему, і тоді нашим злидням настане край.

Давід був такий добрий, у його відданості не було жодних підстав сумніватись, і тоді бідолашна жінка, тривожачись, як і всі жінки, повсякденними витратами, перебрала на себе турботи по господарству, щоб звільнити від цього чоловіка. Вона покинула гарну біло-голубу кімнатку, де, розмовляючи з матір'ю, займалася жіночим рукоділлям, і спустилася в одну з двох дерев'яних кліток, розташованих у кутку майстерні, щоб опанувати діловий механізм друкарні. І хіба це не було героїзмом з боку жіпки, уже вагітної? Протягом перших місяців по одру— жінні Давіда робітники, доти необхідні в ділі, один по одному покинули бездіяльну друкарню. Брати Куенте, завантажені замовленнями, наймали не тільки місцевих ремісників, приваблених можливістю високого поденного заробітку, а й робітників з Бордо, звідки з'являлися переважно підмайстри, які вважали, що вже досить опанували своє ремесло і можуть знехтувати роки учнівства. Вивчаючи засоби, які ще мала у своєму розпорядженні Сешарова друкарня, Єва виявила, що там лишилося тільки троє робітників. По-перше, Серізе — підмайстер, якого Давід привіз із Парижа; потім Маріон, прив'язана до дому, як

дворовий пес; і, нарешті, Кольб, ельзасець, колишній чорнороб у друкарні панів Дідо. Призваний до війська, Кольб випадково опинився в Ангулемі, де Давід якось побачив і впізнав його на параді, незадовго до закінчення терміну його служби. Кольб навідав Давіда і закохався у гладуху Маріон, відкривши у ній усі якості, що їх чоловік його суспільного стану шукає у жінці: могутнє здоров'я,— воно аж пашіло в неї на щоках рум'янцем цеглистого кольору,— чоловічу силу (Маріон легко підіймала важезну форму з пабором), бездоганну чесність, так високо ціновану ельзасцями, відданість господарям,— а це свідчить про лагідну вдачу,— й нарешті ощадливість, якій вона завдячувала капіталець у тисячу франків, дещо з білизни, кілька суконь, а також чисто провінційну любов до чистоти та охайності. Маріон, жінка могутня й дебели, мала вже тридцять шість років і була, звісно, потішена увагою статурного, міцного, як бастіон, кірасира заввишки п'ять футів шість дюймів. Вона ж таки, природно, заохотила —стати друкарем. Коли ельзасець відбув термін служби, Маріон і Давід зробили з нього досить-таки вправного Ведмеда, який, правда, не вмів читати й писати. Протягом останніх трьох місяців у Сешарову друкарню надходили тільки так звані "міські" замовлення, з якими Серізе легко справлявся і сам. Водночас складач, метранпаж і фактор, Серізе втілював у собі те, що Кант називає феноменом троїстості: він складав, сам правив коректуру, сам приймав замовлення і виписував рахунки. Та найчастіше сидів без діла у своїй клітці в глибині майстерні й читав романи, чекаючи замовлень на яку-небудь афішу або запрошення. Маріон, вимуштрувана Сешаром-батьком, готувала і змочувала папір, допомагала Кольбові друкувати, складала й обрізала аркуші. Вона ж поралася на кухні й щоранку ходила на ринок.

Коли Єва зажадала від Серізе звіт за першу половину року, то з'ясувалося, що прибуток дорівнював восьмистам франкам. Видатки ж тільки на платню Серізе та Кольбові з розрахунку три франки денно (перший отримував два франки на день, другий — один) паближались до шестисот франків. А що вартість матеріалів по вже виконаних замовленнях становила понад сотню франків, то Єві стало ясно, що за перше півріччя їхнього подружнього життя Давід уже зазнав чималих збитків: не отримавши прибутку, який, звичайно, мають зі своїх замовлень друкарі, він, крім того, заборгував за оренду приміщення, втратив відсотки з капіталу, представленого вартістю устаткування та патенту, не видав платню Маріон, витратився на фарбу і на безліч дрібниць, які на друкарському жаргоні називають матерією — це слово завдячує своє походження тим класам сукна або шовку, що їх уживають для прокладки між піаном друкарського верстата й папером, аби надати більшої пружності гвинтові, коли він тисне на шрифт. Уявивши собі в загальних рисах можливості Сеша— рового устаткування та його продуктивність, Єва зрозуміла, як мало вигод обіцяє їхня друкарня, розчавлена неблаганною конкуренцією братів Куенте, водночас паперових фабрикантів, видавців і привілейованих друкарів, що обслуговували єпархію, місто та префектуру. Газета, яку два роки тому Сешар-батько і Сешар-син продали за двадцять дві тисячі франків, нині давала вісімнадцять тисяч річного прибутку. Єва вгадала розрахунок, прихований під видимою великодушністю братів Куенте, які залишали для

Сешарові друкарні досить роботи, щоб вона могла існувати, але не стільки, щоб вона могла з пимп змагатися. Взявшись вести справи, Єва насамперед склала точний опис усього друкарського обладнання. Вона звеліла Кольбові, Маріон та Серізе прибрати в майстерні, усе почистити й навести там лад. Потім, якось увечері, коли Давід вернувся з прогулянки в полі у супроводі старої, котра несла йому величезний клумак, Єва попросила в нього поради,

як здобути корпеть із мотлоху, залишеного їм Сешаром— батьком,— причому вона пообіцяла, що сама паглядатиме за друкарнею. На пораду чоловіка пані Сешар розсортувала весь папір, якпй ще в них знайшовся, й використала його таким чином: на кожному аркуші мали бути надруковані у дві шпальти широко відомі народні легенди з кольоровимп малюнками, що їх селяни полюбляють наклеювати на стіни своїх хатин, такі, як "Вічний Жид", "Робер-Диявол", "Прекрасна Магелона", оповідки про чудеса. Кольб став у Єви рознощиком. Серізе не гаяв жодної хвилини: з рапку до вечора набирав він ці наївні оповідки, прикрашені лубочними картинками. Маріон друкувала їх, а папі Шар дон узяла на себе турботи по господарству, бо Єва розфарбовувала гравюри. Протягом двох місяців, вавдяки старанності й чесності Їюльба, пані Сешар продала в окрузі на дванадцять лье навколо Ангулема три тисячі своїх лубочних картинок із спасенними текстами, виготовлення яких обійшлося їй у тридцять франків; розпродавши їх по два су за штуку, вона вторгувала триста франків. Та коли усі навколишні хатини й шинки прикрасилися цими легендами, треба було починати якусь іншу справу, бо ельзасець не міг виїздити за межі їхнього департаменту. Переривши геть усе в друкарні, Єва знайшла там набір кліше, необхідних для надрукування так званого "Пастушого календаря", в якому весь зміст подано різними знаками, малюнками, гравюрами в червоній, чорній і синій фарбах. Старий Сешар, який сам був неписьменний, свого часу нажив чимало грошей на цьому виданні, призначеному для тих, хто не вміє читати. Такий календар вартістю в одне су друкують па одному аркуші, який потім згортають ушестеро, тобто це книжечка на сто двадцять вісім сторінок, в одну шістдесят четверту аркуша. Окрилена успіхом своїх лубочних легенд із картинами —■ а такі видання, власне, й виходять тільки з дрібних провінційних друкарень,— пані Сешар надумала поставити виготовлення "Пастушого календаря" на широку ногу і вкласти у цю справу всі прибутки від розпродажу легенд. "Пастуший календар", який щороку розходиться у Франції в кількох мільйонах примірників, друкують на значно грубшому папері, аніж "Льежський календар", і коштує такий папір близько чотирьох франків за стопу. Ну, а по виході з друку цю саму стопу — п'ятсот аркушів по одному су за аркуш — продають за двадцять п'ять франків. На перше видання папі Сешар постановила ви-

тратити сотню стоп, що дало б п'ятдесят тисяч календарів і понад дві тисячі франків чистого прибутку. Неуважний, як і всяка людина, глибоко заклопотана своєю справою, Давід, проте, був неабияк здивований, коли, заглянувши одного разу до майстерні, почув скрипіння друкарського верстата й побачив, що Серізе стоїть і складає під наглядом пані Сешар. Той день, коли Давід прийшов до друкарні й

зацікавився починанням дружини, став для Єви днем великого торжества, бо чоловік підтвердив, що видавати "Пастуший календар" — чудовий задум. Давід пообіцяв Єві, що сам підбере фарби, потрібні для розфарбовування малюнків календаря, де все має озиватись до ока. Крім того, він взявся власноруч перелити у своїй таємничій майстерні валки, щоб по змозі допомогти дружині в цьому невеличкому, але дуже важливому для них обох ділі.

Деся на початку цієї бурхливої діяльності від Люсьєна стали надходити розпачливі листи, в яких він розповідав матері, сестрі й зятеві про свої невдачі та скруту. Зрозуміло, що, пославши тоді в Париж цьому зіпсутому хлопчикові триста франків, бва, пані Шардон і Давід заради поета позбавили себе останнього шматка хліба. Пригнічена поганими новинами від брата й розчарована тим, що її самовіддані зусилля дають так мало користі, бва зі страхом чекала події, яка приносить стільки радості молодому подружжю. Готуючись скоро стати матір'ю, вона запитувала себе: "Що з нами буде, якщо до народження дитини мій любий Давід не завершить своїх дослідів? І хто догляне тоді нашу бідолашну друкарню — адже справи в ній тільки-тільки почали налагоджуватись?"

"Пастуший календар" мав вийти у світ задовго до пер-" [ного січня. Але Серізе, у чій обов'язки входило зробити весь набір, складав чомусь аж надто повільно і доводив пані Сешар до розпачу; зрештою, вона не так добре знай друкарське ремесло, щоб докоряти складачеві, то й змушена була задовольнитися тим, що пильно спостерігала га. молодим парижанином. Серізе, вихованець паризького Притулку для дітей-підкидьків, свого часу потрапив у науку до друкарів Дідо. Від чотирнадцяти до сімнадцяти років він був за Сеїда в Давіда Сешара, який поставив його в помічники до одного з найуміліших майстрів і зробив з нього свого пестуна, свого типографського пажа; приваблений жвавим розумом Серізе, Давід виявив до нього співчуття й зумів здобути прихильність хлопця, купуючи йому недоступні для бідняків ласощі та дозволяючи деякі розваги. Наділений від природи худим, але гарненьким личком, копицею рудого волосся, тьмяними синіми очима, Серізе й у столиці Ангумуа не позбувся манер вуличного паризького хлопчака. Жвавий, насмішкуватий розум та лукавство робили його небезпечним. У Ангулемі Давід послабив нагляд за Серізе — чи тому, що з віком парубійко став викликати більше довіри у свого навчите— ля? чи тому, що друкар покладав надії на вплив провінції,— але його вихованець (звісно, нишком від опікуна) перетворився на справжнього Дон Жуана в кепочці, звабив трьох чи навіть чотирьох юних робітниць і розбестився вкрай. Його мораль — дочка паризьких шинків — визнавала власну вигоду за єдиний закон. Тому Серізе, котрий наступного року мав, як то кажуть у народі, тягти жереб, жив собі на втіху; він наробив боргів, справедливо міркуючи, що через півроку його заберуть до війська, а там жоден позикодавець його не знайде. Давід ще зберігав деяку владу над хлопцем, але колишній паризький безпритульник шанував Давіда тільки за світлий розум, а зовсім не за те, що той був його хазяїном і вихователем. У Ангулемі Серізе незабаром заприятелював із майстровими братів Куенте, приваблений, так би мовити, покликом робочої куртки та

блузи, тобто кастовим духом, що об'єднує людей на самому споді суспільства чи не дужче, ніж у його вищих верствах. У цьому спілкуванні Серізе втратив і ті з небагатьох добрих правил, які зумів прищепити йому Давід; і все ж таки, коли хтось пробував поглузувати з дерев'яних ночов — так Ведмеді зневажливо називали допотопні Сешарові верстати — і починав вихвалитися дюжиною чудових металевих верстатів, які обслуговували величезну майстерню братів Куенте, де на однісінькому дерев'яному верстаті робили тільки коректурні відбитки, Серізе ставав на бік Давіда й гордо кидав у обличчя сміхунам: "У своїх дерев'яних ночвах мій Простак запливе далі, ніж ви заїдете на своїх сталевих тарадайках, з яких тільки й користі, що церковні требники! Мій хазяїн розгадає одну таємницю, й коли розгадає, то чхати він хотів на всі друкарні Франції та Наварри!" — "А поки що ти наймитуєш у нього за сорок су й верховодить тобою прачка!" — відповідали йому. "Зате вопа красунька,— казав Серізе,— й дивитись на неї любо, не те що па бридкі пики ваших хазяїнів!" — "А ти ситий її вродою?" Від шинку та від воріт друкарні, де відбувалися ці приятельські перепалки, до братів Куенте дійшли деякі певпразні чутки про стан справ у Сешаровій друкарні. З того ж таки базікання довідалися вони й про діловий задум Єви і визнали за потрібне покласти край її починанню, яке могло визволити бідолашну жінку зі злиднів. "Дамо їй по руках, щоб відбити охоту до комерції",— сказали собі Куенте. Один з братів, а саме той, який вів справи в друкарні, знайшов спосіб зустрітися з Серізе і запропонував йому вичитувати для них коректури під тим приводом, нібито їхній коректор не може впоратися з надто великим обсягом роботи. Попрацювавши кілька годин уночі, Серізе отримав від братів Куенте більше, ніж заробляв у Давіда Сешара за цілий день. Отак між братами Куенте та Серізе виникли певні взаємини, і фабриканти стали нахваляти його за блискучі здібності— мовляв, просто шкода, що такий тямовитий хлопець опинився в такому невідгідному становищі.

— Ви могли б,— сказав йому якось один із братів Куенте,— працювати фактором у великій друкарні й отримувати по шість франків на день, а з вашою кмітливістю ви рано чи пізно увійшли б до паю в справах.

— А яка мені користь із того, що я кмітливий? — відповів Серізе.— Я сирота, наступного місяця мене заберуть до війська, і, якщо я витягну жереб, хто внесе за мене викуп?..

— Якщо ви будете потрібні роботодавцеві, то чому б і не дати вам суми, потрібної для викупу? — відповів ба— гатій-фабрикант.

— Чи не мій Простак мене викупить? — кинув Серізе.

— А власне, чом би й ні? Якщо він розгадає таємницю...

Цю фразу було сказано таким тоном, що вона могла пробудити найпоганіші думки в того, хто її почув. Недарма ж Серізе подивився на паперового фабриканта поглядом, промовистішим за будь-яке запитання. Багатій мовчав, і Серізе обережно заговорив:

— Я не знаю, чим заклопотаний мій хазяїн, але не така він людина, щоб шукати золото в складальній касі.

— Тримайте, друже,— сказав фабрикант, узявши шість аркушів молитовника,

друкованого для єпархії, й простягуючи їх Серізе.— Якщо встигнете до завтра виправити ці аркуші, отримаєте вісімнадцять франків. Ми люди не злі — нехай і фактор нашого конкурента заробить трохи грошей! До речі, пані Сешар, здається, вирішила вкласти усі свої кошти у видання "Пастушого календаря". Ця витівка дорого їй обійдеться. Здавалось би, нам вигідно, аби вона вщент розорилася, та я ж уже сказав, ми люди не злі, й ви краще остережіть її, що ми теж випускаємо такий календар... Хай знає, вона не перша вийде на рпнок...

Тепер не важко здогадатися, чому Серізе так барився зі складанням календаря.

Довідавшися, що Куенте вбираються розладнати її скромний задум, Єва вжахнулася, і все ж таки їй хотілося бачити доказ відданості в досить лицемірному застереженні Серізе про загрозу конкуренції. Але незабаром вона помітила, що її єдиний складач виявляє надто гостру цікавість, яку вона, однак, була схильна виправдати його віком.

— Серізе,— сказала вона йому одного ранку,— замість того щоб закінчити складання календаря, ви вічно стовбичите у дверях, чатуючи на пана Сешара. Прагнучи підглядіти, що він там ховає, ви вистежуєте його у дворі, коли він виходить із майстерні для відливання валків. Це дуже негарно з вашого боку. Навіть я, дружина, і то шаную його таємницю й беру на себе важкі обов'язки, аби дати йому змогу цілком зосередитись на своїй роботі. Якби ви не згаяли стільки часу, календар був би готовий, Кольб уже продавав би його, і Куенте не змогли б завдати нам великої шкоди.

— Даруйте, хазяйко! — відповів Серізе.— Чи вам мало того, що за свої сорок су я складаю щодня на всі сто су? Та якби я вечорами не вичитував коректуру для братів Куенте, мені довелося б харчуватись повітрям!

— Ви ще зовсім молодий — і такий невдячний. Ви далеко підете,— сказала Єва, прикро вражена не так докорами Серізе, як брутальністю його тону, зухвалою позою і нахабним поглядом.

— Чи далеко підеш, коли твій хазяїн — баба. У них сім п'ятниць на тиждень!

Глибоко ображена у своїй жіночій гідності, Єва обпекла Серізе гнівним поглядом і піднялася до себе. Коли Давід прийшов обідати, вона спитала:

— Ти певен, любий, у тому шалапуті Серізе?

— Серізе? — перепитав Давід.— Та я ж виховав цього хлопчиська, навчив його коректуру правити, за складальну касу поставив — одне слово, він завдячує мені все! Хіба запитують у батька, чи він певен у своєму сині?

Єва сказала чоловікові, що Серізе вичитує коректури для братів Куенте.

— Бідолашний хлопець! Треба ж йому на щось жити,— відповів Давід із покірливістю хазяїна, який відчуває про— вппу перед своїм вірним слугою.

— Хай і так, любий, але яка різниця між поведінкою Кольба і поведінкою Серізе! Кольб щодня виходжує по двадцять лье, витрачає п'ятнадцять, а то й двадцять су, приносить нам сім, вісім або й дев'ять франків за продані легенди і ніколи не бере більше, ніж свої двадцять су,

. яких ледве вистачає на оплату його видатків. Кольб скоріш дав би руку собі

відтяти, ніж доторкнувся б до верстата Куенте. І за тисячу екю не став би він порпатись у відходах, які ти викидаєш па подвір'я, а Серізе підбирає їх і роздивляється.

Високим душам нелегко змусити себе повірити в зло, у невдячність, і потрібна жорстока наука життя, щоб вони збагнули всю глибину людської ницості. Проте згодом, коли їхнє навчання в цьому закінчено, вони підносяться до поблажливості, яка є найвищим ступенем зие— ваги.

— Ет! Звичайна цікавість паризького хлопчака! — сказав Давід.

— Ану, мій друже, зроби таку ласку: зайди до майстерні та глянь, скільки склав твій паризький хлопчак за місяць, а тоді скажеш мені, чи за цей місяць можна було випустити наш календар...

По обіді Давід сам переконався, що календар можна було випустити за тиждень. Тут-таки він довідався, що Куенте видають подібний і вирішив прийти на допомогу дружині. Він звелів Кольбові тимчасово припинити розпродаж лубочних легенд і особисто взявся керувати роботою в майстерні. Він запустив верстат, на якому мав працювати Кольб разом з Маріон, а сам тим часом став із Серізе до іншого, наглядаючи за друкуванням різнокольорових картинок. Кожен колір вимагає окремої відбив— ки. Отож малюнок на чотири фарби треба тиснути чотири рази. Через те на "Пастуший календар" витрачають учетверо більше праці, й впдають його виключно провінційні друкарні, де вартість робочих рук і відсотки на вкладений у справу капітал дуже низькі. Тому за цю невигадливу книжечку ніколи не беруться друкарні, що випускають у світ вибагливо оформлені твори. "Уперше, відтоді як Се— шар-батько відійшов від справ, у старій друкарні запра— цювалл зразу два верстати. Хоча в своєму жанрі цей календар був справжнім витвором мистецтва, Єва мусила віддавати його рознощикам по два ліари за штуку, бо брати Куенте відступали свій за три сантими; чимало втративши на продажі оптом, вопа почасти надолужила збитки па торгівлі вроздріб, тобто на тих примірниках, що їх розносив і продавав Кольб; і все ж таки задум не виправдав її сподівань. Побачивши, що вродлива хазяйка ставиться до нього з очевпдною недовірою, Серізе переклав усю превипу па неї і сказав сам собі: "Ага, ти мене підозрюєш? Ну, стривай же, я тобі помщуся!" Такий уже норів у вуличного паризького хлопчака. Серізе став отримувати від панів Куенте явно надмірну випагороду за вичитування коректур, які він щовечора брав у конторі друкарні, а вранці повертав. День у день зустрічаючись із фабрикантами, він, зрештою, зайшов із ними у приятельські стосунки й майже повірив у можливість звільнення від військової служби, можливість, що її підкинули йому як принаду. І братам Куенте не довелося навіть умовляти й підкупляти Серізе— він перший запропонував їм шпигувати за Давідом, щоб потім вони могли скористатися з його винаходу.

Стривожена тим, що так мало може покластись на Серізе, і не сподіваючися знайти другого Кольба, Єва вирішила звільнити свого єдиного складача, в якому вона внутрішнім зором люблячої жінки бачила зрадника. Та оскільки це означало б смерть друкарні, Єва зважилася на крайній захід. Вона написала листа панові Метів'с, паризькому посередникові Давіда Сешара, Куенте і майже всіх місцевих паперових

фабрикантів, попросивши його помістити в газеті "Журналь де лібрері" таке оголошення: "Продається друкарня на повному ходу, з обладнанням і патентом, у місті Ангулем. Про умови можна довідатись у пана Метів'є, вулиця Серпант". Отримавши номер газети, в якому було надруковане Євине оголошення, брати Куенте сказали собі: "Ця жіночка має голову на плечах, пора нам прибрати її друкарню до своїх рук, а їй дати деякі засоби для життя; інакше ми ризикуємо дістати в наступникові Давіда небезпечного конкурента. Та й у наших інтересах завжди мати своє око в тій майстерні". Утвердившись у такому намірі, брати Куенте прийшли на переговори з Давідом Сешаром. Єва— а саме до неї звернулись брати — відчула жваву радість, побачивши, як швидко подіяла її хитрість, бо фабриканти зразу сказали, ідо хочуть запропонувати панові Сешару працювати па пих; вони, мовляв, закидані замовленнями, і їхніх верстатів не вистачає, щоб викопувати їх вчасно; доводиться навіть майстрів із Бордо наймати; тому вони можуть завантажити роботою всі три верстати Давіда Сешара.

— Панове,— сказала бва братам Куенте, поки Серізе ходив повідомити Давіда про прихід колег по ремеслу,— мій чоловік, працюючи у панів Дідо, знав чимало чудових майстрів, чесних і працюючих, і йому, звичайно, буде неважко обрати собі серед них наступника... Хіба не краще продати підприємство за двадцять тисяч, що дадуть пам тисячу франків річної ренти, аніж щороку втрачати тисячу франків на замовленнях, які ви постійно в нас перехоплюєте? Чому паш — досить-таки скромний намір видати "Пастуший календар" розбудив у вас таку заздрість? До речі, цей календар завжди випускала наша друкарня.

— А чого ж ви пас не попередили, ласкава папі? Ми б не стали вам на заваді,— люб'язно мовив той із братів, якого прозвали Куенте-великпй.

— Даруйте, панове, але ж ви почали друкувати свій ка— лепдар саме тоді, коли довідались від Серізе, що ми такий уже готуємо.

Із запалом промовивши ці слова, Єва пильно подивилась па Куенте-великого, і той опустил очі. Так вона перекопалася, що Серізе зраджує їх.

Цей Куенте відав паперовою фабрикою та всіма справами фірми, і з нього був підприємець набагато спритніший, ніж його брат Жан. Хоча й той вельми вміло порядкував у друкарні, проте його здібності можна було порівняти хіба з талантом полковника, тоді як Боніфас був генералом, якому Жан самохіть віддавав верховне коман— дувалня. Висхлин і худий, з жовтим, як віск, обличчям, ітоцятковапим червоними плямами, з міцно стуленими губами, Боніфас, у чийх очах було щось котяче, ніколи не дратувався; з незворушним спокоєм святого вислуховував він пайдошкульніші образи і відповідав на них елеїним голосом. Він справно ходив до церкви, сповідався і причащався. Під своїми скрадливими манерами, під зовнішньою млявістю він ховав незламну впертість, шанолубність священнослужителя і жадобу купця, якого спопеляла жага до багатства й почестей. Ще в 1820 році Куен— то-неликий мріяв про те, чого французька буржуазія домоглася тільки з революцією 1830 року. Сповнений нена— впсті до аристократів, цілком байдужий у питаннях віри, ріп

був таким самим святим, як Бонапарт — яacobінец. З дівовпжпою гнучкістю хилився він перед знаттю та високими урядовцями, вдаючи із себе смиренного й догідливого бідака. Нарешті, щоб змалювати цього чоловіка одним штрихом, значення якого зуміють оцінити досвідчені в справах люди, скажемо, що він носив окуляри із синіми скельцями під тим приводом, ніби вони захищають очі від сопячного світла, занадто сліпучого в місті, розташованому на високогір'ї, де повітря розріджене, а вапняковий ґрунт і стіни будинків — білі. Насправді ж під тими синіми окулярами Куенте-великпй ховав свій погляд. Будучи лише трохи вищим за середній зріст, він, проте, здавався високим через свою худість, яка свідчила про тривожну заклопотаність справами, про постійне нурту— вання думок. Його езуїтську зовнішність довершувало гладеньке, довге, шпакувате і підрізане, як у священика, волосся та одeжа, що ось уже сім років складалася з чорних папталойів, чорних панчіх, чорного жилета і брунатного сукпяного левіта (так па півдні називають сюртук). Йому дали кличку Куенте-великий на відміну від брата, якого звали Куенте-гладкий, підкреслюючи різницю не тільки в зовнішності, а й у здібностях обох братів — здібностях, утім, однаково небезпечних. І справді, Жан Куен— те, добродушний товстун з обличчям фламандця, обпале— ппй ангулемським сонцем, коротенький і присадкуватий, череватий, як Санчо Панса, з вічною усмішкою на губах, з пухкими плечима, становив цілковиту протилежність старшому братові. Жан відрізнявся від Боніфаса пе тільки зовнішністю та складом розуму, він хизувався своїми мало не ліберальними поглядами, він належав до лівого центру, він ходив до церкви тільки в неділю і чудово вмів порозумітися з ліберально настроєними промисловцями. В Умо були торговці, які запевняли, що розбіжність у поглядах між братами була чистим комедіантством. Куенте-великий спритно використовував облудну простодушпість брата, Жан правив йому ніби за палицю. Куенте-гладкий брав на себе дражливі розмови, продаж майна з торгів — тобто справи неприємні для лагідного вдачею брата. Жан виходив наперед, коли виникала потреба гніватись, він гарячкував, він висував пропозиції настільки безглузді, що навіть жорсткі умови його брата починали здаватись прийнятними. І в такий спосіб, рано чи пізно, обидва домагалися свого.

Завдяки чуттю, притаманному кожній жінці, Єва зразу розгадала вдачу братів і в присутності таких небезпечних супротивників трималася насторожено. Давід, уже попереджений дружиною, вислухав пропозицію своїх ворогів із неухажним виглядом.

— Домовляйтеся з моєю дружиною,— сказав він обом Куенте, вийшовши зі своєї заскленої клітки-лабораторії, щоб зразу туди й повернутися,— вона краще від мене знає, як стоять справи в моїй друкарні. Я нині заклопотаний ділом куди прибутковішим, аніж це вбоге підприємство, і невдовзі сподіваюся покрити збитки, яких я зазнав через вас.

— І як же ви їх покриєте? — сміючись, запитав Куен— те-гладкий.

Єва подивилась на чоловіка, остерігаючи його поглядом від необережних слів.

— Ви ще платитимете мені данину — і ви, і всі, хто споживає папір,— сказав Давід.

— І що ж ви там винаходите? — запитав Бенуа-Бопі— фас Куенте.

Коли він скрадливим і приязним голосом поставив це запитання, Єва знову глянула на чоловіка, намагаючись сказати йому поглядом, що відповідати не слід, а як і відповідати, то ухильною і незначущою фразою.

— Я шукаю спосіб наполовину знизити вартість виробництва паперу...

Давід пішов, не помітивши, як переглянулись між собою брати-фабриканти, мовби кажучи: "Цей чоловік, мабуть, і справді винахідник; люди такого складу не бувають ледарями".— "Скористаємося з його винаходу?" — сказав Боніфас. "А як?" — запитав Жан.

— Давід розмовляє з вами, як і зі мною,— сказала пані Сешар.— Коли я виказую цікавість, він, хоч я й дружина йому, відповідає такими ж туманними фразами. Все це мрії, більше нічого...

— Якщо ваш чоловік здійснить свої мрії, він, звичайно, забагатіє скоріше, ніж працюючи в друкарні, і я більше не дивуюся, що він так занедбав свої справи,— сказав Боніфас і, обернувшись, заглянув до порожньої майстерні, де Кольб, сидячи на дошці, на якій обрізають папір, натирав зубчиком часнику краєць хліба.— Але нам зовсім не хочеться, щоб ця друкарня потрапила до рук конкурента — моторного, кмітливого, честолюбного. То, може, все-таки ми з вами порозуміємося? Скажімо, ви погодилися б за певну суму віддати ваше устаткування в оренду одному з наших майстрів; він працював би на нас, але під маркою вашої фірми, як це заведено в Парижі. А ми підтримали б хлопця, надали б йому змогу платити за оренду, та й йому дещо перепадало б.

— Усе залежить від суми,— відповіла Єва Сешар.— Скільки ви пропонуєте? — запитала вона, поглядом даючи зрозуміти Боніфасові, що його хитрощі для неї не таємниця.

— А скільки ви правите? — жваво втрутився до розмови /Кап Куенте.

— Три тисячі франків за півроку,—сказала Єва.

— Даруйте, мила ви моя дамочко, але ж ви самі сказали, що хочете продати друкарню за двадцять тисяч,— солодким голосом сказав Боніфас.— Річний прибуток з двадцяти тисяч при шести відсотках становить тільки тисячу двісті франків.

На якусь мить Єва розгубилась, і тільки тут вона зрозуміла: найцінніша якість у ділових переговорах — уміння мовчати.

— Ви скористаєтеся з наших верстатів і шрифту, з яких я мала певний прибуток, ви ж самі пересвідчилися в цьому,— відказала вона.— А крім того, нам доводиться платити за оренду приміщення Сешару-батькові, а він не має звички робити нам подарунків.

Після двох годин боротьби Єва домоглася двох тисяч за півроку, з яких тисячу мали виплатити наперед. Коли про все було домовлено, брати Куенте повідомили, що хочуть доручити друкарню з усім устаткуванням не кому іншому, як Серізе. Єва не змогла приховати подиву.

— Хіба не найкращий вихід — доручити майстерню тому, хто добре знає її? — сказав Куенте-гладкий.

Єва па це не відповіла нічого. Мовчки розкланявшись із братами, вона дала собі слово, що віднині очей не спустатиме з Серізе.

— Отакої! Вороги уже в кріпості! — сказав, сміючись, Давід, коли за обідом дружина подала йому на підпис угоду.

— Нехай! — сказала Єва. — Я ручаюся за відданість Кольба і Маріон. Удвох вони тут за всім доглянуть. Зате ми тепер матимемо чотири тисячі франків річного прибутку з устаткування, яке, зрештою, коштувало тобі чималих грошей. А головне — у тебе попереду прппаймпі рік, щоб здійснити свій задум!

— Тобі судилося бути дружиною винахідника. Недарма ти мені це сказала колись біля греблі, — мовив Давід, ніжно потискуючи руку дружини.

Хоча Давідова сім'я і мала тепер досить грошей, щоб перебути зпму, проте він опинився під наглядом Серізе і, сам того не усвідомлюючи, потрапив у залежність від Куенте-великого.

— От вони й у наших руках! — сказав, виходячи від Сешарів, паперовий фабрикант своєму братові-друкарю — ві. — Ці злидні звпкпуть жити на орендну плату з друкарні, вони розраховуватимуть на неї й залізуть у борги. А через півроку ми відмовимось поновити угоду, і тоді ми з'ясуємо, що там вариться в голові у нашого генія, бо ми йому напрямки скажемо: ми вам допоможемо, але приймайте пас до спілки по застосуванню вашого вина' ходу.

Якби людина тямуща й досвідчена в справах побачила Куенте-великого в ту мить, коли він вимовляв слова "але приймайте пас до спілки", їй би стало очевидно: підписаний у мерії шлюбний договір становить куди меншу небезпеку, аніж угода, укладена в комерційному суді. Нещадні мпсливці взяли слід — хіба могла дичина сподіватись на порятунок? Давід і його дружина були цілком безпорадні проти підступів Боніфаса Куенте — навіть із такими вірними слугами, як Маріон та Кольб.

Коли папі Сешар настав час родити, п'ятисотфранковий білет, надісланий Люсьеном, а також друга виплата Серізе дали змогу покрити всі видатки. Єва, її мати й Давід, які вже думали, що Люсьєп їх забув, спізнали радість не меншу, аніж тоді, коли довідалися про перші успіхи поета, чпї блискучі виступи у світі журналістики дістали в Ангулемі ще більший розголос, ніж у Парижі.

Заколисаний відчуттям оманливого спокою, Давід відразу втратпв ґрунт під ногами, отримавши від шуряка такого жорстокого листа:

"Любий Давіде, я дисконтував у Метів'є три векселі за твоїм підписом, видані тобою мені на один, два і три місяці. Я не зважився на самогубство і тому вдався до такого страшного засобу порятунку, хоча знаю, яких прикрощів це тобі завдасть. Згодом я розповім тобі, в якій безвиході я опинився, і, звичайно, зроблю все від мене залежне, щоб вислати гроші до терміну сплати по векселях.

Спали мого листа і пе кажи нічого сестрі й матері. Не стану приховувати, що я дуже розраховую на твою мужність, так добре відому

твоєму безталанному братові Люсьєну де Рюбампре"

— Твій бідолашний брат у жахливій скруті, — сказав Давід дружині, яка тільки-но

почала одужувати після пологів,— і я послав йому три векселі, кожен на тисячу франків, терміном на один, два і три місяці. Занеси це до рахунків.

І він пішов у поле, щоб уникнути неминучої розмови з дружиною. Обговорюючи цю зловісну новину з матір'ю, Єва, уже й до того стривожена мовчанкою брата, який не писав півроку, сповнилася лихих передчуттів; вона прагнула їх розвіяти, і розпач підказав їй, що робити. На той час Растіньяк-син приїхав на кілька днів погостювати в батьків, і він розпускав про Люсьєна досить-таки погані чутки; багаторазово повторені й прикрашені язиками місцевих пліткарів, ці паризькі новини незабаром дійшли і до сестри та матері журналіста. Єва пішла до пані де Ра— стіп'як і як великої ласки попросила в неї дозволу зустрітися з її сином; вона розповіла йому про свої тривоги, бажаючи сказати правду про те, як ведеться Люсьєнові в Парижі. Не минуло й кількох хвилин, а Єва уже внала і про взаємини Люсьєна з Коралі, і про його зрадницький вчинок щодо д'Артеза, і про дуель з Мішелем Кретьєном, коротко кажучи, вона довідалася про всі подробиці Люсьє— нового життя в ущипливому переказі дотепного світського чепуруна, який зумів подати свої заздрощі й ненависть у пишномовній формі дружнього співчуття: мовляв, як співвітчизник, захоплений високими талантами одного з дітей Ангулема, він щиро вболіває за майбутнє великої людини, котра, на жаль, запламувала себе незмивною ганьбою. Растіньяк заговорив про те, що Люсьєн припустився непростягнених помилок, що зі своєї ж таки вини він позбувся підтримки надзвичайно впливових осіб, і через те було скасовано уже підготовлений королівський указ про надання йому права носити ім'я й титул графа де Рюампре.

— Якби ваш брат дослухався до дружніх порад, він сьогодні був би на шляху до високих почестей, став би чоловіком пані де Баржетон. Але ж він такого накоїв!.. Він покинув її, образив її довелось стати графинею дю Шатле — і на свій превеликий жаль, бо кохала вона Люсьєна.

— Невже це правда? — вигукнула пані Сешар.

— Ваш брат — молодий орел, засліплений першими променями розкошів і слави. Коли в орла підламуються крила, хто вгадає, в яку безодню він звалиться? Чим вище літає велика людина, тим глибше вона падає.

Єва повернулася додому вкрай стривожена цією останньою фразою, що пронизала їй груди, мов вістря стріли. Поранена в саме серце, вона зберігала вдома глибоку мовчанку, але не одна сльоза скотилася на щічки й лобик немовляти, яке вона годувала груддю. Дуже нелегко позбутися ілюзій, що вкорінюються в нашу свідомість від самої колиски, що перетворюються на стійку сімейну традицію, і тому Єва не повірила Ежену де Растіньяку. Захотівши вислухати думку справжнього друга, вона написала зворушливого листа д'Артезові, чію адресу повідомив їй Люсьєн ще тоді, коли належав до палких прихильників Братства.

І ось яку вона одержала відповідь:

"Ласкава пані"

Ви просите, щоб я написав правду про життя вашого брата в Парижі, Ви хочете знати, які в нього надії на майбутнє; а щоб спонукати мене на відвертість, Ви

повторюєте слова пана де Растіньяка, запитуючи, наскільки вони правдиві. Що стосується моєї думки, ласкава пані, то я вніс би у розповідь пана де Растіньяка невеличку поправку на Люсьєнову користь. Ваш брат мучився докорами совісті, він навіть прийшов до мене з критичною статтею про мою книжку, сказавши, що не може зважитись надрукувати її, хоча непокоря наказові роялістської партії загрожувала великими прикрощами дорогому для нього створінню. На жаль, ласкава пані, письменник насамперед повинен вивчати пристрасті, адже його слава залежить від того, з якою майстерністю він їх зображує; і я зрозумів тоді, що коли йдеться про вибір між коханою жінкою й другом, у жертву приносять друга. Я поставився поблажливо до злочину Вашого брата, я сам виправив ту його статтю-книгоббивцю і схвалив її. Ви запитуєте, чи зберіг я пошану й почуття дружби до Люсьєна. Зараз мені важко відповісти на це запитання ствердно. Ваш брат на шляху до згуби. Поки що мені його шкода; та незабаром я буду змушений цілком свідомо забути про нього, і не так через те, що він уже зробив, як через те, що він неминуче зробить. Ваш брат — людина, схильна до поезії, але не поет; він мріє, але не мислить, він збуджується, але не творить. По суті,— дозвольте мені таке порівняння,— він наче гарненька жіпка, яка прагне подобатись. (Це, зрештою, голоїша вада французів). Задля втіхи похизуватися розумом Люсьєн пожертвує найближчим другом. Він завтра ж підписав би угоду з дияволом, якби така угода обіцяла йому кілька років життя безжурного й пишного. Та й хіба не вчинив він навіть гірше, промінявши своє майбутнє на швидкоплинні радощі відвертого зв'язку з актрисою? Юність, краса і відданість цієї жінки — бо воіа боготворить Люсьєна — досі перешкоджали йому збагнути всю небезпеку становища; адже ні слава, ні успіх, ні багатство ніколи не виправдають такий зв'язок у очах вищого світу. Та що там казати! Виникне нова спокуса, і Ваш брат, як і сьогодні, забуде про все, зваблений можливістю скороминущої втіхи. Заспокойтеся, Люсьєп ніколи не вчинить злочину, на це в нього не стане духу; але він прийме як належне уже скоєний злочин, він розділить його вигоди, не розділивши небезпек, а саме така поведінка видається особливо жахливою всякому, навіть злочинцеві. Він зневажатиме себе, він каятиметься; але трапиться нагода, і він почне знову, бо йому бракує сили волі, бо він безпорадний перед спокусами втіхи, перед найдріб'язковішими вимогами власного гонору. Ледачий, як усі, хто схильний до поезії, він вважає себе за великого спритника, бавлячись із труднощами, замість долати їх. Іноді він виявить мужність, а іноді поведеться, як боягуз, і марно було б хвалити його за відвагу, так само як і картати за боягузтво. Люсьєн — ніби арфа, струни якої натягуються чи слабнуть залежно од вітру або вологості повітря. У пориві гніву чи захвату він може написати чудову книжку і бути байдужісіньким до успіху, якого, проте, палко прагнув. Уже з перших днів свого перебування в Парижі Люсьєн підпав під вплив одного вкрай розпущеного молодика, котрий зумів зачарувати Вашого брата своїм аморальним досвідом і спритністю, з якою він долав труднощі в паризькому літературному світі. Цей штукар геть розбестив Люсьєна, він затягнув його у вир непутящого життя, яке — на біду для нього — кохання скрасило своїми чарами. Надто легко здобутий успіх — ознака слави скороминущої; не

можна оплачувати однією монетою циркового блазня й поета. Ми всі були глибоко ображені, коли Люсьєн свідомо віддав перевагу літературному шахрайству та інтригантству перед мужністю й чесністю тих, хто радив йому завойовувати успіх, а не викрадати його, виступати на арені, а не бути трубачем у оркестрі. Та ось що дивно, ласкава пані: суспільство завжди ставиться аж надто поблажливо до молодих людей такої породи. Воно їх любить, воно милується їхніми облудними чеснотами, їхнім зовнішнім блиском; воно не вимагає від них нічого, воно прощає їм усі провини, воно дарує їм свою прихильність, якою мало б обдаровувати людей досконалих, воно закриває очі на їхні вади, одне слово, воно робить із них своїх пестунчиків. І навпаки, до натур глибоких і сильних суспільство ставиться наддивовижу суворо. В такій оцінці, на перший погляд дуже несправедливій, суспільство, либонь, здійснює вищу справедливість. Воно втішається витівками блазнів, не вимагаючи від них нічого, крім забави, і дуже скоро про них забуває; але перш ніж схилити коліна перед генієм, воно вимагає від нього божественної краси. Кожному своє: вічному діамантові — бездоганність, ну а короткочасному творінню примхливої моди дозволено бути і легковажним,

і химерним, і непостійним. Отож, попри всі свої помилки, Люсьєн ще може досягти успіху, якщо тільки йому випаде щаслива нагода або він потрапить у достойне товариство; але якщо йому зустрінеться лихий геній, він упаде на саме дно пекла. Люсьєн — блискуче поєднання чудових якостей, вигантуваних на надто легкій основі; з плином часу квіти злиняють і лишиться одна матерія; і якщо матерія благоденствувала, вона швидко перетвориться на лахміття. Поки Люсьєн молодий, він подобатиметься; але що з ним буде, коли йому стукне тридцять? Ось запитання, яке повинен ставити перед собою кожен, хто щиро любить його. Якби я сам-один був такої думки про Люсьєна, я, певне, не став би засмучувати Вас своєю відвертістю; та оскільки всі мої друзі, що знали Люсьєна, одноставно поділяють мій погляд на нього, то обмежитися пустими фразами у відповідь на запитання, поставлене Вами з такою тривогою, мені видалося негідним ні самого мене, до кого Ви виявили занадто велику довіру й пошану, ні Вас, чий лист — це крик розпачу. Тому я визнав за свій обов'язок сказати Вам правду, хоч би якою гіркою вона була. Від Люсьєна можна всього сподіватися — як доброго, так і поганого. Така наша спільна думка про нього — викладена в кількох словах. Вважайте це коротким висновком із мого листа. Якщо мінливості його життя, пині вкрай жалюгідного, вкрай нестійкого, приведуть Люсьєна у ваше місто, використайте весь свій вплив, щоб утримати його біля себе, бо, поки не зміцнів його характер, Париж завжди буде для нього місцем погибелі. Він називав Вас і Вашого чоловіка своїми ангелами-охоронцями. Згодом, звичайно, він забув про вас. Але Люсьєн згадав вас у ту хвилину, коли, зламаний бурею, шукатиме притулку в своїй родині. Отоді відкрийте йому своє серце, він цього потребуватиме. .

Прийміть, пані, запевнення в найщирішій повазі від того, хто знає про Ваші рідкісні чесноти, хто глибоко шанує Вашу материнську тривогу і просить Вас завжди вважати його

своїм відданим слугою.

Д'Артез"

Одержавши цього листа, Єва уже через два дні була змушена взяти годувальницю: у неї пропало молоко. Колись вона вважала свого брата за бога; і ось тепер він зганьбив себе, зловживши своїми найпрекраснішими талантами. Одне слово, в її очах він упав у багно. Це шляхетне створіння не могло подарувати братові такої зневаги до правил добропристойності, делікатності, до всіх домашніх святинь, виплечаних біля родинного вогнища, досі такого непорочного, такого осяйного у провінційній глушині. Так, Давід усе передбачив правильно. Коли скорбота, що наклала свинцеві тіні на її білосніжне чоло, спонукала Єву звіритись чоловікові в одну з тих світлих хвилин, коли закохані не мають таємниць одне від одного, Давід знайшов для неї слова розради. Хоч сльози навертались йому на очі, коли він* бачив висушені горем прекрасні груди коханої жінки, бачив розпач матері, що не могла виконати свого материнського обов'язку, він усе ж таки зумів пом'якшити біль Єви, подавши їй бодай слабку надію.

— Заспокойся, дитино, твій брат грішив від надміру уяви. Так природно, що поет прагне одіння з пурпуру й блакиті, що його ваблять розкішні учти. Це пташеня так довірливо летить па блиск пишноти, що бог простить його, нехай навіть суспільство й осудить!

— Але ж він губить нас!—скрикнула нещаслива жінка.

— Сьогодні губить, а кілька місяців тому він таки врятував нас, пославши нам гроші зі свого першого заробітку! — відповів добрпії Давід, у якого вистачило глузду зрозуміти, що це розпач довів дружику до крайнощів і що її любов до Люсьєна скоро повернеться.— Мерсьє у своїх "Картинах Парижа", десять років п'ятдесят тому, писав, що література, поезія, мистецтво й наука, ці діти людського мозку, ніколи не могли прогнати людину; ну а Люсьєн, будучи поетом, не повірив досвіді п'яти століть. Засів, политий чорнилом, дає вруна (якщо взагалі дає!) не раніш як через десять-дванадцять років, ото ж Лгасьєп при— ііпйп пирій за пшеницю. Зате він краще пізнав життя. Обманувшись у жінці, він обманувся ще й у світському товаристві, в облудних друзях. Але досвід дався йому дорогою ціною — ото й усе. Наші предки казали: "Аби тільки наш син зберіг вуха і честь..."

— Честь!..— вигукнула бідолашна Єва.—Яка там честь! Скільки безчесного уже встиг натворити Люсьєн!.. Писати всупереч своїй совісті!.. Обмовляти найближчого друга!.. Жити на гроші актриси!.. Відкрито з'являтися з нею на люди!.. Пустити нас по світу з торбами!..

— О! Це ще дрібниці! — сказав Давід і замовк.

Він мало не прохопився про сфальшовані векселі. На лихо, Єва помітила, що чоловік щось приховує, і невиразна тривога опанувала її.

— Дрібниці? — повторила вона.—А де ми візьмемо три тисячі франків, щоб оплатити векселі?

— По-перше, Серізе поновить угоду на оренду друкарні,— сказав Давід.—Адже п'ятнадцять відсотків, які дають йому Куенте зі своїх замовлень, принесли йому за

півроку шістсот франків та ще п'ятсот він заробив на міських замовленнях.

— Коли Куенте довідаються про це, вони, мабуть, і побояться поновити угоду,— сказала Єва.— Адже Серізе хлопець небезпечний.

— Ет, мені до того байдужісінько! — вигукнув Сешар.— Ще кілька днів, і ми забагатіємо. А коли Люсьєн матиме вдосталь грошей, він стане втіленням самих чеснот...

— Ох, Давіде! Мій любий, які слова вихопились у тебе! Отже, в лещатах злиднів Люсьєн безпорадний проти зла? Ти думаєш про нього так само, як і д'Артез! Велика людина має бути сильною, а Люсьєн слабкий!.. Ангел, який піддається першій-ліпшій спокусі,— що ж то за ангел?..

— Зрозумій же, це натура прекрасна лише в своєму середовищі, у своєму оточенні, на своєму небі. Люсьєн не створений для-боротьби, і я визволю його від необхідності боротись. Бачиш, я вже так близько підійшов до мети, що можу розповісти тобі про суть своїх дослідів. Ось поглянь! — Давід дістав із кишені кілька аркушів білого паперу розміром у одну восьму, переможно помахав ними й поклав їх на коліна дружини.— Стопа такого паперу, формату "великий виноград", коштуватиме не дорожче як п'ять франків,— сказав він.

Єва роздивлялась і обмацувала зразки паперу з виразом дитячого подизу.

— І як же ти їх виготовив? — поцікавилася вона,

— За допомогою волосяного спта. Я взяв його в Марі— он,— відповів Давід.

— Але ти не зовсім задоволений, так? — запитала Єва.

— Розумієш, тут ідеться не так про спосіб виробництва, як про вартість паперової маси. На жаль, я далеко не перший з тих, хто ступив на цю тернисту дорогу. Пані Массон ще в тисяча сімсот дев'яносто четвертому році спробувала переробити макулатуру в чистий папір. Їй це вдалось, але за яку ціну! Десь тисяча вісімсотого року маркіз Солсбері в Англії, а тисяча вісімсот першого Сеген у Франції намагалися виготовити папір із соломи. Для тих аркушів, що ти тримаєш у руках, сировиною послужив наш звичайний очерет, агишію рі^ітШз. Але я хочу спробувати і кропиву, і будяк — щоб сировина бул^л справді дешева, її треба шукати серед рослин, які ростуть па землях, непридатних для рільництва, або на болотах. Дармова сировина! Весь секрет у тому, як обробляти стебла. Поки що мій спосіб не досить простий. Та нехай! Усе одно я доб'юся, що французька паперова промисловість досягне становища, якого вже домоглася наша література; я хочу, щоб виробництво паперу стало виключним правом пашої країни, як виключним правом Англії стало виробництво заліза, видобуток кам'яного вугілля, гончарні вироби. Я хочу стати Жаккаром паперової промисловості.

Єва підвелася, схвильована і зворушена простотою Да— віда, його впевненістю в собі. Вона розкрила обійми й пригорнула чоловіка до свого серця, схиливши голову йому на плече.

— Ти винагороджуєш мене, немовби я уже зробив відкриття,— сказав Давід.

Замість відповіді Єва обернула до нього своє прекрасно, залите слізьми обличчя і якусь хвилину не могла мовити й слова.

— Я обіймаю не генія, а друга, що зумів утішити мспе! — сказала вона.— Славі зганьбленій ти протиставляєш славу новонароджену. Смуток, якого завдало мені падіння брата, відступає перед величчю твоїх задумів.. Лвжеж, ти станеш знаменитим, як Грендорж, як Руве, як Ван Робе, як той перс, що подарував нам марену, як усі ті люди, про котрих ти розповідав мені і і чиї імена лишилися невідомі, бо, вдосконалюючи промисловість, вони творили добро без галасу...

— І що вопп там роблять так пізно? — сказав Боніфас Куенте.

Куенте-великий прогулювався по майдану Мюр'є вдвох із Серізе, вдивляючись у освітлені вікна, де на муслінових фіранках вирізнялися тіні бви та її чоловіка. Паперовий фабрикант щовечора приходив — десь майже опівночі — перекинутися кількома словами із Серізе, у чиї обов'язки входило стежити за кожним кроком свого колишнього хазяїна.

— Думаю, він показує їй папір, який виготовив сьогодні вранці,— відповів Серізе.

— Яку ж сировину він застосовує? — запитав паперовий фабрикант.

— Не можу збагнути,— відповів Серізе.— Я зробив дірку в даху, заліз нагору і всю ніч спостерігав, як мій Простак варив якесь місиво у мідному тазі; та хоч як придивлявся я до ного навалених у кутку припасів, я помітив тільки, що ця сировина скидається на жмут прядива.

— Не будьте аж занадто цікавим,— скрадливим голосом сказав Боніфас Куенте своєму шпигові.— Це було б непорядно!.. Коли пані Сешар запропонує вам поновити угоду на оренду друкарні, скажіть їй, що ви, мовляв, самі хочете стати хазяїном, запропонуйте половину вартості патенту й обладнання і, якщо вона погодиться, повідомте мене. Головне, морочте їм голову, зволікайте... Адже грошей у них нема.

— Жодного су! — підтвердив Серізе.

— Жодного,— повторив Куенте-великий. "Вони в моїх руках",— сказав він сам собі.

Фірма Метів'є і фірма братів Куенте, крім своєї головної діяльності як паперових фабрикантів, постачальників паперу та друкарів, провадили й банківські операції — хоч і не думали платити за відповідний патент. Державна скарбниця ще не винайшла способу контролювати ділові оборудки і примушувати всіх, хто потай вдається до банківських операцій, брати патент банкіра, який у Парижі, наприклад, коштує п'ятсот франків. Але брати Куенте та Метів'є, хоч і були, так би мовити, біржовими зайцями, КОЇКПІ три місяці пускали в обіг по кількасот тисяч франків на біржах Парижа, Бордо й Ангулема. Саме того вечора фірма братів Куенте отримала з Парижа три векселі, кожен на тисячу франків, підроблені Люсьєном. Куеп— те-великий відразу ж побудував па цих векселях страхітливий за своєю підступністю план, спрямований, як побачимо далі, проти терплячого і простосердного винахідника.

Наступного дня о сьомій ранку Боніфас Куенте прогулювався біля греблі, крізь яку струменів потік, що постачав воду на його величезну паперову фабрику і своїм шумом заглушував голоси. Боніфас чекав там одного молодика, років двадцяти дев'яти — звали його П'єр Пті-Кло, і віп уже півтора місяці обіймав посаду стряпчого при суді першої інстанції в Ангулемі.

— Ви навчалися в ангулемському колежі разом з Да— відом Сешаром, правда ж? — запитав Куенте-великий, привітавшись з молодим адвокатом, який поспішив з'явитися на поклик багатія-фабриканта.

— Правда, ласкавий пане,— відповів Пті-Кло, намагаючись не відставати від цибатого Куенте.

— Ви поновили своє давнє знайомство?

— Ми зустрілися з ним хіба що двічі, відтоді як він повернувся з Парижа. Та й не дивно. У будні я сиджу в конторі або в суді, а по неділях та святах навчаюся, поповнюю свою освіту, бо розраховувати мені доводиться тільки на власні сили...

Куенте-великий схвально кивнув головою.

— Коли ми вперше побачились, Давід запитав у мене, що я нині роблю. Я відповів, що, закінчивши юридичний факультет у Пуатьє, влаштувався старшим клерком у метра Оліве і що сподіваюся рано чи пізно стати його наступником... Я багато ближче знайомий з Люсьєном Шар— доном, або з паном де Рюбампре, як нині називає себе коханець папі де Баржетон, наш великий поет і шуряк Давід а Сешара.

— Чом би вам не сказати Давідові про ваше призначення й не запропонувати йому свої послуги? — сказав Куенте-великий.

— Так не прийнято,— відповів молодий стряпчий.

— Він ніколи не судився, у нього нема свого повіреного, чому б вам і не стати ним,— мовив Куенте і з-під окулярів окинув пильним поглядом миршавого судовика.

Син кравця з Умо, якого зневажали товариші по колежу, П'єр Пті-Кло, здавалося, страждав від розлиття жовчі. Брудно-землистий колір обличчя свідчив про задавлені хвороби, про життя в злиднях, недосипання і, звичайно ж, про нпці пристрасті. У просторіччі побутує вираз, яким можна змалювати цього хлопця у двох словах: колючий, як шпичка. Надтріснутий голос цілком пасував до його кислої пики, хирлявого тіла і до невиразного кольору сорочачих оченят. Сорочаче око, за спостереженням Напо— леона, ознака непорядності. "Погляньте на отого он,— сказав він якось на острові Святої Єлени, звертаючись до Ласказа і говорячи про одного зі своїх повірників, якого він мусив усунути з посади за розтрату державних коштів.— Сам не можу збагнути, чому я не розгадав його раніше. Адже в нього сорочаче око". Отож, коли Куенте— великий як слід роздивився миршавого, кволого адвокати— ка з подзьобаним віспою личком і таким ріденьким чубом, що лисина, починаючись від лоба, відкрила уже й маківку, коли він переконався, що в цьому хирлявому тілі ховається неабиякий гонор, він сказав собі: "Ось такого, як ти, мені й треба". І справді, Пті-Кло, який спізнав усю неблаганність людської зневаги, був охоплений жагучим бажанням вибитись у люди і, не маючи за душею анічогісінько, набрався зухвалості й купив за тридцять тисяч франків діло свого патрона, розраховуючи на те, що вигідне одруження дасть йому змогу розплатитися; і, як то саведено, Пті-Кло сподівався, що наречену підшукає йому сам же таки патрон, адже хто, як не він, найдужче зацікавлений у тому, щоб одружити свого наступника й у такий спосіб допомогти йому розрахуватися за куплену контору? Але передусім Пті-Кло покладався на самого себе,

бо віп, крім , усього, був людиною неабияких здібностей, досить рідкісних у провінції. Правда, здібності Пті-Кло живила ненависть. Глибока ненависть — це могутня сила. Існує чимала різниця між паризьким стряп— чим і стряпчим провінційним, і Куенте-великий був надто хитрий, щоб не здобути собі вигоду з дрібних пристрастей, якими живе адвокатська братія. У Парижі видатний стряпчий — а таких там багато — неодмінно обдарований якостями, притаманними дипломатові; велика кількість справ, глибина інтересів, значущість довірених йому завдань звільняють його від необхідності вбачати в судочинстві лише засіб збагачення. Судочинство для нього уже не джерело прибутків, як було колись, а тільки зброя — наступальна чи оборонна. У провінції ж, навпаки, стряпчі вельми охочі до того, що в паризьких конторах називається крутіством, тобто вони складають безліч дрібних актів, які обтяжують справл судовими зборами і поглинають гербовий папір. Подібні дрібнички дуже цікавлять провінційного стряпчого, і він штучно побільшує видатки, пов'язані з судочинством, тоді як паризький адвокат задовольняється винагородою. Винагорода — це ті гроші, що їх клієнт зобов'язаний заплатити понад судові видатки своєму повіреному за більш або менш успішне ведення справи. Половину судових видатків державна скарбниця забирає собі, тоді як винагорода цілком дістається повіреному. Будьмо відверті! Сплачена винагорода рідко відповідає винагороді домовленій і гідній послуг, зроблених досвідченим у своєму ділі повіреним. Паризькі стряпчі, лікарі, адвокати ставляться до обіцянок своїх клієнтів з великою обережністю, як ото куртизанки до палких запевнень випадкових коханців. Клієнт до і після судового розгляду міг би стати темою для двох чудових жанрових картин, гідних пензля Мейсоньє, картин, які, безперечно, припали б до душі вельмишановним стряпчим. Існує ще одна різниця між паризькими стряпчими і провінційними. Паризький стряпчий рідко захищає клієнта в суді, лише іноді він виступає при викладенні справи; але уже 1822 року в більшості департаментів (згодом таких адвокатів-захис— ників розвелось безліч) стряпчі почали брати на себе й обов'язки по захисту і самі виступати в суді. З цієї подвійної ролі випливає і подвійна робота, що наділяє провінційного стряпчого всіма професійними вадами адвоката, не звільняючи його від марудних обов'язків повіреного. Провінційний стряпчий стає базикалом і втрачає ясність розуму, таку необхідну для ведення справ. Отак роздвоюючись, навіть людина високих здібностей почуває себе якоюсь дволикою посередністю. А в Парижі стряпчий не розмінюється на пусті теревені в суді, не зловживає доводами "за" й "проти", і йому значно легше зберегти прямоту поглядів. Нехай він володіє балістикою права, нехай знаходить собі зброю в арсеналі юридичних суперечностей, він усе ж таки має власну думку про справу, за яку з таким завзяттям воює. Коротко кажучи, думка п'янить куди менше, ніж слово. Захоплена власним красномовством, людина кінець кінцем починає вірити в те, що вона каже; а тим часом можна виступати проти власної думки, не спотворюючи її, можна виграти несправедливе діло, не доводячи його справедливості, як то робить у суді захисник-адвокат. Тому старші паризький стряпчий скоріше може виявитися справедливим суддею, ніж старий адвокат. А в провінційного стряпчого, як ми бачимо, більше ніж досить причин

стати людиною пересічною: він заплутується в дрібних пристрастях, він веде дрібні справи, він годується коштом судових видатків, він зловживав казуїстикою судочинства і сам захищає справу в судії Одне слово, у нього багато слабостей. Але якщо серед провінційних стряпчих ви зустрінете людину з розумом, то будьте певні: це людина справді видатна!

— Я гадав, ласкавий папе, що ви запросили мене задля власних справ,— сказав Пті-Кло, обертаючи це зауваження у шпильку самим тільки поглядом, яким він зиркнув на непроникні окуляри Куенте-великого.

— Я розмовлятиму з вами відверто,— сказав Боніфас Куенте.— Отож слухайте...

По цих словах, які провіщали довірчу розмову, Куенте сів на лавку, запрошуючи Пті-Кло зробити те саме.

— Коли тисяча вісімсот четвертого року пан дю Отуа, їдучи до Валенсії, куди його призначили консулом, опинився проїздом у Ангулемі, він зійшовся тут із папі де Сенонш, тоді ще мадмуазель Зефіріною. Удвох вони й прижили дочку,— сказав Куенте майже пошепки на вухо співрозмовникові.— Не дивуйтеся,— провадив він у відповідь на здивований порух Пті-Кло,— весілля Зефіріни з паном де Сепоншем справили незабаром після її таємних пологів. Дівчинку вигляділа на селі моя мати, і це та сама Франсуаза де Ляе, якою нині так опікується пані де Сенонш, видаючи себе, як то заведено, за її хрещену матір. А що моя мати, фермерша старої пані де Кардане, Зефіріниної бабусі, зпала про таємницю єдиної спадкоємиці роду де Кардане та старшого пагона де Сеноншів, то коли знадобилося якомога вигідніше прилаштувати капіталець, що ним Франсіс дю Отуа вирішив забезпечити посаг своїй дочці, цю справу доручили мені. Оті десять тисяч, що нині вирости до тридцяти, і поклали початок моему статкові. Пані де Сенонш теж дасть дещо за своєю вихованкою — срібло, які-небудь меблі. Так от, голубе, ту дівчину я висватаю вам,— сказав Куенте, ляснувши Пті— Кло по коліну.— Одружившись із Франсуазою де Ляе, ви

здобудете практику серед доброї половини ангулемського дворянства. Породпчання з бічним пагоном аристократичного роду відкриє перед вами блискуче майбутнє... А з вашим становищем адвоката-стряпчого рідня змириться. Про більше вони і не мріють, я знаю.

— То що я маю робити?...— з жадібною цікавістю запитав Пті-Кло.— Адже ваш повірений — метр Кашан.

— До чого тут метр Кашан? Я не збираюся розлучатись

із ним так одразу заради вас. Вам я доручу свої справи хіба трохи згодом,— люб'язно сказав Куенте-великий.— А що я нині хотів би від вас, мій друже? Щоб ви взяли на себе справи Давіда Сешара. Той бідолаха мусить за" платити нам по векселях тисячу екю, і він, звичайно, їх не заплатить. Ви захищатимете його проти судового переслідування, але так, щоб увігнати у величезні видатки... Дійте спокійно, без поквапу, нагромаджуйте ускладнення. Метр Кашан подбає, щоб Дублон, пристав комерційного суду, не сидів склавши руки... Розумній людині з одного слова все ясно. Ну то як, юначе?..

Запала промовиста мовчанка, під час якої співрозмовники подивились один одному в очі.

— Ми з вами ніколи не бачилися,— знову заговорив Куепте,— я нічого вам не казав, ви нічогісінько не знаєте ні про пана дю Отуа, ні про пані де Сенонш, ні про мадмуазель де Ляе. Але десь місяців через два, коли настане ваш час, ви попросите руки цієї молодой особи. Коли нам треба буде переговорити, приходьте сюди увечері. Ніякого листування.

— Ви хочете розорити Сешара? — запитав Пті-Кло.

— Не зовсім так. Але було б непогано засадити його на якийсь час до в'язниці...

— А навіщо?..

— Невже я такий йолоп, що так зразу вам усе й скажу? Якщо у вас стане розуму здогадатися, то вистачить тямий й змовчати.

— Татусь Сешар багатий,— сказав Пті-Кло, входячи в інтереси Бопіфаса і передбачаючи причину можливої невдачі задуму.

— Поки татусь живий, він не дасть синові жодного ліа— ра, а цей колишній друкар ще не збирається врізати дуба...

— Домовилися! — сказав Пті-Кло, який не став довго вагатись.— Я не вимагаю від вас ніякої запоруки, адже я стряпчий. Якщо ви мене одурите, ми з вами поквитає— — мося. ;

"Далеко піде, шельма!" — подумав Куенте, прощаючись із Пті-Кло. ^

Дру того дня після цієї наради, 30 квітня, брати Куенте ^ подали до сплати перший із трьох векселів, що їх під— ^ робив Люсьєн. На лихо, вексель вручили бідолашній пані * Сешар, яка, побачивши підпис, упізнала руку Люсьєпа.

Вона покликала Давіда і запитала в нього навпростець: !;

— Ти не підписував цього векселя?.. ^

— Ні! — відповів він.— Справа була надто нагальна, і^ твій брат підписався замість мене.

Єва повернула вексель службовцеві фірми братів Куенте, сказавши йому:

— Ми не в спроможі заплатити.

Потім, відчую1^, що зараз зомліє, вона піднялася до своєї кімнати. Давід пішов за нею.

— Мій друже,— сказала Єва чоловікові ледь чутним голосом,— сходи до панів Куенте, вони будуть до тебе иоблажливі. Попроси їх зачекати і, до речі, нагадай їм, що угода із Серізе скоро закінчується, а з її поновленням вони однаково муситимуть заплатити нам тисячу франків.

Давід негайно подався до своїх ворогів. Фактор завжди може стати друкарем, але далеко не завжди вмілий друкар буває спритним комерсантом. Тим-то Давід, який не дуже тямив у торгових справах, зазнав невдачі в переговорах із Куенте-великим. Коли, хвилюючись і заникую— чись, він став перепрошувати фабриканта і досить плутано виклав своє прохання, то почув у відповідь:

— Це нас не стосується, вексель ми отримали від Метів'є, Метів'є нам і заплатить.

Звертайтеся до пана Метів'є.

— Ну, якщо вексель повернеться до Метів'є,— сказала Єва, почувши таку відповідь,— ми можемо бути спокійні.

Назавтра Віктор-Анж-Ерменежільд Дублон, судовий пристав панів Куенте, опротестував вексель. Акт протесту він приніс о другій годині дня, якраз о тій порі, коли на майдані Мюр'є буває повно народу. І хоча пристав подбав, щоб його розмова з Маріон і Кольбом біля дверей дому відбулася без свідків, надвечір уже весь діловий світ Ангулема знав про те, що вексель опротестовано. Та й чи могли лицемірні манери метра Дублона, якому Куенте-ве— ликий наказав поводитися з бездогапною чемністю, врятувати Єву й Давіда від ганьби, неминучої для кожного, хто відмовляється вчасно платити по векселю? А от самі поміркуйте. Сподіваюся, наша подальша розповідь нікому не видасться надто довгою. Дев'яносто читачів зі ста будуть захоплені подробицями, що їх я наведу нижче, як найцікавішою новинкою. Таким чином зайвий раз буде доведено очевидну істину: нічого ми не знаємо тат; погано, як те, що кожен із пас повинен знати: ЗАКОН!

Думаю, що для величезної більшості французів докладний опис того, як крутиться одне з коліщат банківського механізму, становитиме не менший інтерес, ніж розділ із книжки про подорож у невідомі краї.

Отож, як тільки комерсант пересилає свої векселі з міста, в якому він живе, особі, котра мешкає в іншому місті — як нібито зробив Давід, бажаючи виручити Люсьєна,— він перетворює досить просту операцію розрахунку векселями по торгових оборудках між місцевими комерсантами в щось подібне до позикового листа, тобто у вексель, по якому платять не в тому місті, де його видано. Тому, коли Метів'є узяв від Люсьєна три векселі, він мусив, для того щоб отримати по них гроші, переслати їх своїм довіреним особам у Ангулемі, братам Куенте. Звідси перша втрата для Люсьєна, так звана комісія ш переказ, що виражається у певній надбавці на дисконтний процент з кожного векселя. Таким чином Сешарові векселі перейшли в розряд банківських справ. Ви не можете уявити собі, наскільки змінюється становище боржника, коли позикодавець додає до свого й так священного титулу ще й звання банкіра. Згідно з банківськими правилами (відчуваєте всю значущість цього виразу?) банкіри зобов'язані — у випадку, якщо вексель, надісланий з Парижа в Ангулем, лишився несплаченим,— вдатися до того, що закон іменує зворотним рахунком. Тут уже не до жартів! Ніколи романістам не вигадати казки неймовірнішої, ніж цей рахунок. Просто-таки дивовижні витівки в дусі Мас— каріля допускає одна зі статей торгового кодексу, і, викривши її, ми доведемо, скільки жорстокості криється у жахливому слові: законність!

Зареєструвавши опротестований вексель, метр Дублон, не зволікаючи, особисто поніс його братам Куенте. Судовий пристав мав свої рахунки з тими ангулемськими хижаками і працював для них на віру, вимагаючи платню за свої послуги не раніш як через півроку, але Куенте— великий примудрявся розтягувати оті півроку на цілий рік, відкладаючи платіж із місяця на місяць і щоразу за— питуючп в цього трохи менш кровожерливого хижака: :] "Дублон, вам дуже потрібні гроші?" Та й це ще не все! *

Дублон робив знижку для могутньої фірми братів Куенте, : яка в такий спосіб вигравала дещо на кожній справі — суту дрібничку, ніщо, півтора франка па одному про-" тесті!..

Куенте-великий спокійно всівся за письмовий стіл і взяв аркушик гербового паперу за тридцять п'ять сантиметрів, водночас розмовляючи з Дублоном і випитуючи в нього* як там ведеться тому або іншому з ангулемських комерЯ сантів.

— Ну що ви скажете про молодого Ганнерака?..

— А знаєте, він іде втору! Ще б пак! Транспортна контора!..

— Ха-ха! Він возить, а жінка катається! Кажуть, вона його розоряє...

— Розоряє? Його?..— вигукнув Дублон, скорчивши насмішковату гримасу.

А тим часом хижак закінчив розлінювати свій аркуш, поставив на ньому великими круглими літерами заголовок, а нижче виписав такий рахунок (Sic!).

ЗВОРОТНИЙ РАХУНОК І ВИДАТКИ

По векселю на суму одна тисяча франків, від десятого лютого тисяча вісімсот двадцять другого року, виданому й підписаному в Ангулемі Сеіаром-сином, наказу Люсьєна шар дона, званого де Рюбампре, переданому наказу Метів'в і нашому наказу, термін якому закінчився тридцятого квітня цього року і який опротестовано Дублоном, судовим приставом, першого травня тисяча вісімсот двадцять другого року.

Сума боргу 1000 фр. 00 сант.

Протест 12 35

Комісія 0,5 % 5 00

Посередництво 0,25 % 2 50

Гербовий збір по взаємному векселю і по даному рахунку 1 35

Відсотки па капітал і поштові витрати 3 00

1024 фр. 20 сант.

Комісія за переказ із розрахунку 1,25 % з 1024,20 13 фр. 25 сапт.

Усього 1037 фр. 45 сант.

Одна тисяча тридцять сім франків сорок п'ять саптимів, на яку суму ми виписуємо переказний вексель на ім'я пана Метів'в, котрий проживав по вулиці Серпант у Парижі, наказові пана Гаїшерака з Умо.

Лнгулсм, другого травня тисяча вісімсот двадцять другого року.

Брати Куентв

Під цим невеликим рахунком, складеним звичною рукою людипп, яка знав свою справу, бо, пишучи, Куен— те-великий це уривав балачки з Дублоном, він приписав таку заяву:

"Ми, нижчепідписані, Постель, аптекар в Умо, і Ган— нерак, власник транспортної контори, комерсанти цього міста, засвідчуємо, що комісія за переказ у Париж складає один відсоток із чвертю.

Ангулем, третього травня, тисяча вісімсот двадцять другого року".

— Послухайте, Дублон, зробіть ласку, сходіть до Постеля й до Ганнерака, попросіть їх підписати цю заяву, і поверніть мені рахунок завтра вранці.

І Дублон, звичний мати справу з цими знаряддями тортур, пішов собі, начебто йшлося про пайзвичайнісіньку річ. Ясно, що якби навіть протест було вручено в запечатаному конверті, як то роблять у Парижі, весь Ангулем незабаром знав би, в якій скруті опинився бідолашний Сешар. І більшість звинувачували самого ж таки Давіда, бо хіба годиться так занедбувати свої справи! Одні казали, що бідолаху згубила надмірна любов до дружини; інші картали його за сліпу прихильність до шуряка. Але всі доходили неминучого висновку: ніколи, мовляв, не слід аж надто перейматися інтересами своєї рідні! Люди виправдовували Сешара-батька за те, що той був. такий суворий до сипа, вони захоплювалися ним!

А зараз усі ви, хто з якихось причин забуває чесно виконувати свої зобов'язання, познайомтеся з тими, цілком законними прийомами, за допомогою яких банківські операції дають за десять хвилин двадцять вісім франків прибутку на капітал у тисячу франків.

Перша стаття цього зворотного рахунку — єдина, проти якої годі щось заперечувати.

Друга стаття — данина державній скарбниці та судовому приставу. Шість франків, які стягує скарбниця за реєстрацію безвиході боржника та за гербовий папір, ще довго даватимуть поживу для зловживань! А втім, ви уже знаєте, що ця стаття дає півтора франка зиску й банкірові — завдяки знижці, яку робив для Куепте Дублон.

Комісія в півпроцента, предмет третьої статті, бе— 1 реться під тим майстерно вигаданим приводом, що не ■ отримати з боржника плату нібито рівнозначно в банків" ському ділі дисконту векселя. Хоча це дві цілком протилежні операції, але справді досить-таки очевидно: не отримати тисячу франків чи видати їх — для банку те { саме. Кожен, кому доводилося дисконтувати векселі, знає, що, крім законних шести відсотків, дисконтер стягує під скромним найменуванням комісійних процент прибутку па капітал, а розмір того прибутку цілком залежить від хисту, з яким банкір обертає свої фонди. Що більший він отримує зиск, то більше з вас лупить. Отож найвигід— ; ніше дисконтувати векселі у йолопів, це обходиться' найдешевше. Та чи багато серед банкірів йолопів?

Закон зобов'язує банкіра підтвердити через біржового маклера розмір відсотка за переказ векселя з одного міста в інше. В тих глухих закутках, де біржі немає, в ролі маклера виступають двоє комерсантів. Комісійні на користь біржового маклера, так званий куртаж, встановлено у чверть відсотка від суми опротестованого векселя. Вважають, що цей куртаж отримують комерсанти, які заступають маклера, однаке банкір просто кладе його до своєї каси. Ось вам і третя стаття цього дивовижного рахунку.

Четверта стаття включає вартість аркуша гербового паперу, на якому пишуть зворотний рахунок, і ще одного такого самого аркуша — на ньому банкір виписує так званий взаємний — ну, хіба не дотепна назва? — вексель на ім'я свого колеги для погашення боргу.

П'ята стаття — це поштові витрати і законні відсотки, що набігають за той час,

поки гроші не надійшли в касу банкіра.

І, нарешті, процент за переказ, тобто за право сплатити борг не безпосередньо власникові векселя, а в якомусь іншому місці — в цьому, власне, й полягає суть діяльності банку.

От і розгляньте тепер по окремих статтях цей рахунок, у якому п'ятнадцять і п'ять складають двадцять два — згідно з підрахунком Полішинеля у відомій неаполітанській пісні, що її так чудово співає Лаблаш! Звичайно, пани Постель і Ганнерак ставили свої підписи лише задля дружньої послуги; брати Куенте, в разі потреби, засвідчили б для Ганнерака те саме, що Ганнерак засвідчував для Куенте. Так здійснювалася на практиці відома приказка "рука руку мие". Брати Куенте користувалися

у Метів'є поточним рахунком і не мали потреби виписувати вексель. Взаємний вексель у відносинах між ними означав тільки зайвий рядок у кредиті або в дебеті.

Цей фантастичний рахунок був створений, власне, тільки па двох пезаперечних статтях: на тисячі франків боргу та ще тринадцяти франках за протест і півпроцен— ті за місячне прострочення плати, що складає тисячу вісімнадцять франків, не більше.

Якщо велика банківська фірма виписує в середньому щодня хоча б один зворотний рахунок на суму в тисячу франків, то тільки з цієї операції вона має щонайменше двадцять вісім франків прибутку за день, з ласки божої і згідно з правилами банку — могутньої і грізної держави, яку створили іудеї в дванадцятому сторіччі і яка нині володарює над престоломи та народами. Іншими словами, тисяча франків приносять такій банківській фірмі двадцять вісім франків у день, і виходить, що на рік вона матиме на ці уявні капітали десять тисяч двісті двадцять франків прибутку. Доведіть середню цифру зворотних рахунків до трьох на день, і ви вже маєте річний прибуток у тридцять тисяч. Отож ні про що не дбають з такою любов'ю, як про зворотний рахунок. Якби третього травня або навіть другого дня після протесту Давід Сешар прийшов заплатити по своєму векселю, Куенте сказали б йому: "Ми повернули ваш вексель панові Метів'є!"— хоч би вексель усе ще лежав на їхньому столі. Зворотний рахунок складають зразу ж увечері, в день протесту. На провінційному банківському жаргоні це називається: вичавлювати монету. Самі відрахування на поштові витрати дають близько двадцяти тисяч франків річного прибутку банкірській фірмі Келлер, яка провадить справи з усім світом. Зворотні рахунки оплачують ложу в Італійців, карету і вбрання баронеси де Нусінген. Поштові витрати — зловживання тим страшніше, що банкіри пишуть одного листа на десять рядків і в ньому з'ясовують десяток подібних справ. І ось що дивно! Казна теж отримує своє з цього податку, стягненого з Нещастя, і виходить, що державна скарбниця збагачується внаслідок комерційних крахів. Ну а банки з висоти своїх конторок кидають боржникові одне й те саме запитання, якому не відмовиш у тверезому глузді: "Навіщо ж ви довели себе до банкрутства?" — і яке, на жаль, лишається без відповіді. Отже, зворотний рахунок — це наче казка, складена із жахливих вигадок, яка віднині навіюватиме боржникам (якщо вони замисляться над цією повчальною сторінкою)" рятівний жах.

Четвертого травня Метів'є отримав від панів Куенте зворотний рахунок і наказ

переслідувати всіма засобами закону пана Люсьєна Шардона, званого де Рюбампре який проживає нині в Парижі.

Через кілька днів Єва отримала від пана Метів'в відповідь на свого листа — коротеньку записку, що цілком її заспокоїла:

"Панові Сешару-синові, друкареві в Ангулемі.

Я своєчасно отримав Вашого листа від п'ятого числа цього місяця. З Ваших пояснень стосовно векселя, не оплаченого Вамп 30 квітня цього року, я зрозумів, що Ви дали позичку своєму шурякові панові де Рюбампре, який входить у такі витрати, що змусити його заплатити борг — це зробити Вам послугу; тепер він у безвихідному становищі. Але якщо Ваш шановний шуряк не заплатить, то я готовий цілком покласти на добропорядність Вашої старовинної фірми. Лишаюсь, як і завжди

Вашим відданим слугою Метів'е"

— Ну що ж,— сказала бва Давідові,— брат зрозумів, коли йому вручать позов, що ми були неспроможні заплатити.

Про яку зміну в душі Єви свідчили ці слова! Що ближче визнавала вона Давіда, то глибша ставала її любов до нього, витісняючи з її серця прихильність до брата. Але 81 скількома ілюзіями довелося їй попрощатись!..

Простежимо тепер шлях, яким зворотний рахунок пройшов на паризькій біржі. Векселедержатель, як називають у діловому світі того, кому дістався вексель за передаточним написом, по закону має цілковите право спрямувати стягнення по векселю на того зі своїх боржників, з кого він сподівається найскоріше отримати гроші. Користуючись цим правом, Метів'е дав розпорядження своєму судовому приставу вчинити позов проти Люсьєна. Ось як розвивалися ті дії —. проте, цілком марні. Метів'є, за яким ховалися Куенте, знав про неспроможність Люсьєна; але за змістом закону неспроможність — хай яка вона очевидна — може бути визнана тільки тоді, коли її юридично доведено. Ось як довели неможливість домогтися від Люсьєна сплати по векселю.

5 травня судовий пристав пана Метів'є вручив Люсьє— пові апгулемський зворотний рахунок, акт протесту і виклик у паризький комерційний суд, де поетові належало вислухати чимало прикрого, а також довідатися, що йому як комерсанта загрожує арешт. Коли Люсьєп, що жив тоді життям зацькованого звіра, прочитав усю цю тарабарщину, там уже була й копія заочно ухваленого проти нього рішення комерційного суду. Коралі, його кохана, не знаючи суті справи, уявила собі, що то Люсьєн позичив гроші своєму зятеві; вона передала йому всі папери водночас і надто пізно. Актриса так часто бачить у водевілях акторів у ролі судових приставів, що не надають ніякої уваги гербовому паперу.

Люсьєп просльозився, йому стало шкода Сешара, і він хотів би заплатити по векселю. Природно, він звернувся за порадою до друзів, як йому поведеться, аби вигадати час. Та поки Лусто, Блонде, Біксіу, Натан повчали Люсьєна, що немає чого поетові боятися комерційного суду, карної установи, запровадженої для гендлярів, поета вже спостиг перший удар: на майно було накладено арешт. Він побачив на своїх

дверях те невеличке жовте оголошення, яке відкидає зловісний відсвіт на портьери, діє подібно до в'язучого засобу на кредит, уселяє жах у серця дрібних постачальників, а особливо морозить кров у жилах поетів,— адже вони надто вразливі й надто прихиляються серцем до отих дерев'яних брусочків та клаптиків матерії, до барвистих тканин та всякої всячини, яку йменують обставою. Коли прийшли, щоб винести з дому меблі Коралі, автор "Стокроток" кинувся до одного з приятелів Біксіу, стряпчого Дероша, і той тільки засміявся, довідавшись, через які дрібниці Люсьєн так засмучується.

— Пусте, друже, ви хочете вигадати час?

— Наскільки можливо.

— Тоді опротестуйте судове рішення. Йдіть до мого приятеля, повіреного при комерційному суді Массона й віднесіть йому свої папери, він виступить від вашого імені, опротестує рішення й оголосить справу непідсудною комерційному суду. Тут не виникне жодних труднощів, адже ви відомий журналіст. А коли вас викличуть до цивільного суду, звертайтеся до мене, це стосується мого фаху. Обіцяю вам, що непереливки доведеться тому, хто посміє засмутити прекрасну Коралі.

Двадцять восьмого травня Люсьєна викликали до цивільного суду, й вирок було ухвалено набагато швидше, ніж сподівався Дерош, бо переслідували Люсьєна нещадно. Коли знову було накладено арешт на майно, коли жовте оголошення знову позолотило пілястри дверей Коралі й уже хотіли були вивозити меблі, Дерош, злегка роздратований, що дозволив товаришеві по ремеслу підсидіти себе (так він висловився), висунув заперечення й подав зустрічний позов, заявивши,— і він мав цілковиті на те підстави,— що рухоме майно належить панні Коралі. Голова суду знов призначив справу до слухання, і суд визнав, що обстава належить актрисі. Метів'є оскаржив це рішення, але ухвалою від тридцятого липня його скаргу було відхилено.

Сьомого серпня диліжанс доставив метрові Кашану в Ангулем грубезну теку зі справою, що мала такий заголовок на палітурці: "Позов Метів'є проти Сешара і Люсьєна Шардона".

Першим документом у ній був невеличкий, акуратно виписаний рахунок, точність якого незаперечна, бо з нього було знято копію.

Вексель від 30 квітня цього року, виданий Сешаром-сином наказу Люсьєна де Рюбампре (2 травня). Зворотний рахунок

1037 фр. 45 сант.

Усього . . . 889 фр. 20 сант.

Вексель від 31 травня 1037 фр. 45 сант.

Подання Люсьєнові Шардону 8 75

в 1046 фр. 20 сант. ьоксель від 30 червня, зворотний рахунок 1037 45

Подання Люсьєнові Шардону 8 75

Усього . . . 1046 фр. 20 сант.

Разом з паперами надійшов лист, у якому Метів'в наказував метрові Кашану, своєму ангулемському повіреному, переслідувати Даріда Сешара всіма засобами, які є

в розпорядженні закону. 3 липня метр Віктор-Анж-Ер— менежільд Дублон викликав Давіда Сешара в ангулем— ський комерційний суд для сплати боргу в сумі чотири тисячі вісімнадцять франків вісімдесят п'ять сантиметрів по трьох векселях і на погашення судових видатків. Вранці того самого дня, коли Дублон мав вручити бві виконавчий лист на цю величезну для неї суму, вона отримала гнівного листа від самого Метів'є:

"Панові Сеіиару-синові, друкареві в Ангулемі Ваш шуряк, пан Шардон, показав себе людиною вкрай несовісною: він перевів свов рухоме майно на ім'я актриси, з якою він живе, а Вам, добродію, слід було б чесно попередити мене про цю обставину і таким чином звільнити мене від марного позову, та Ви навіть не потурбувалися дати відповідь на мого листа від 10 числа цього місяця. Отож не осудіть, якщо я попрошу Вас негайно виплатити по трьох векселях і покрити відповідні судові видатки.

Прийміть мої запевнення...

Метів'є"

Мало обізнана з тонкощами комерційного права, Єва була подумала, що, оскільки їм дали спокій, то брат, либонь, спокутував свою провину, сплативши по підроблених ним векселях.

— Любий,— сказала вона чоловікові,— сходи-но ти насамперед до Пті-Кло, розкажи йому про наші труднощі й порадься з ним.

— Друже мій,— сказав нещасливий друкар, заходячи до контори свого товариша, до якого він біг не чуючи під собою ніг,— коли ти недавно прийшов до мене й розповів про своє призначення та запропонував свої послуги, я й не думав, що так скоро потребуватиму їх.

Пті-Кло роздивлявся обличчя чоловіка, який сидів у кріслі навпроти нього — то було прекрасне обличчя мислителя. Він не слухав, як шкільний товариш розповідав про свою справу, відому Пті-Кло в усіх подробицях краще, ніж тому, хто її викладав. Побачивши схвильованого Сешара на порозі своєї контори, він сказав собі: "От і клюнуло!" Такі сцени нерідко відбуваються в кабінетах стряпчих. "Чому Куенте його переслідують?" — запитував себе Пті-Кло. Стряпчі прагнуть проникати і в душу своїх клієнтів, а не тільки в душу їхніх супротивників: вопи повинні так само добре знати підспідок судової кляузи, як і її лице.

— То ти хочеш вигадати час? — запитав Пті-Кло, коли Сешар закінчив.— Скільки тобі треба? Три-чотири місяці вистачить?

— О-о! Чотири місяці! Тоді я врятований! — вигукнув Давід, якому Пті-Кло уявився добрим ангелом.

— Ну що ж! Протягом трьох-чотирьох місяців твого майна не чіпатимуть і тебе самого не заарештують... Але це обійдеться тобі дорого,— сказав Пті-Кло.

— Мені байдуже! — вигукнув Сешар.

— Ти чекаєш якоїсь виплати? Ти певен, що в тебе будуть гроші? — запитав стряпчий, здивований, що клієнт так легко вскочив у розставлені сіті.

— Через три місяці я буду багатий,— відповів Давід із упевненістю винахідника.

— Твій батько ще не на цвинтарі,— сказав Пті-Кло,— він воліє колупатись на своєму

винограднику.

— Та невже ж я розраховую на смерть свого батька?..— мовив Давід.— Я близький до відкриття, яке дасть мені змогу без жодного волокна бавовни виготовляти папір не менш міцний, як голландський, і при тому він буде вдвічі дешевший, аніж тепер обходиться сама тільки бавовняна маса...

— Та це ж ціле багатство! — вигукнув Пті-Кло; який тепер збагнув заміри Куенте-великого.

— Величезне багатство, друже, бо через десять років паперу зпадобиться вдсятеро більше, ніж сьогодні. Журналістика стане манією нашого сторіччя!

— Ти комусь відкрив свою таємницю?..

— Нікому, крім дружини.

— Ти не розповідав про свій задум, про плани... ну, скажімо, Куепте?

— Я їм про це щось казав, здається... Але дуже туманно.

Спалах великодушності зблиснув у затруєній жовчю душі Пті-Кло, і він зробив спробу все примирити: жадібні зазіхання Куенте, власну вигоду й інтереси Сешара.

— Послухай, Давіде, ми з тобою шкільні товариші, і я беруся тебе захищати; але знай, що захист у обхід закону коштуватиме тобі п'ять, а то й шість тисяч франків!.. Не ризикуй своїм майбутнім багатством. Чи не краще було б розділити прибутки від твого винаходу з кимсь із наших фабрикантів? Сам подумай, чи так просто тобі купити або збудувати паперову фабрику?... Та й патент на винахід доведеться брати... На все це потрібен час і потрібні гроші. А судові пристави, попри всі викрути, до яких ми з тобою вдамося, можуть усе-таки наскочити надто рано...

— Я вже розгадав таємницю! — відповів Давід з наївною самовпевненістю вченого.

— Ну що ж! Твоя таємниця — твій єдиний якір порятунку,— сказав Пті-Кло, трохи збентежений тим, що зазнав невдачі у своїй першій і щирій спробі уникнути судової тяганини за допомогою мирової угоди.— Я не бажаю знати її, але послухай мене уважно: постарайся заховатися зі своїми дослідями в надра землі, щоб ніхто тебе не бачив і не довідався, як і з чим ти працюєш, інакше твій якір вислизне з твоїх рук... Винахідники так часто бувають розтелепами! Ви надто багато думаєте про свої дослідження, щоб подумати про все інше. Кінець кінцем твою таємницю розкриють, адже ти оточений фабрикантами! Скільки фабрикантів, стільки й ворогів! Ти наче бобер, на якого повсюди чатують мисливці, побережи ж свою цінну шкуру...

— Дякую, любий друже! — вигукнув Давід.— Я вже про це подумав, та однаково я вдячний тобі за увагу й турботу!.. Я працюю не задля себе. Мені вистачило б і ренти в тисячу двісті франків, а рано чи пізно батько залишить мені утричі більше... Я живу коханням і наукою!.. Я витаю в небесах... А якщо й прагну здобути багатство, то тільки для Люсьєна та своєї дружини...

— Гаразд, підпиши ось це доручення, в якому ти довіряєш мені вести твої справи, і спокійно працюй над своїм винаходом. Якщо виникне загроза твого арешту, я тобі скажу, щоб ти заховався: адже треба передбачити все. І послухай доброї поради: не пускай до себе в дім жодної людини, в якій ти не був би певен, як у самому собі.

— Серізе не захотів поновити угоду на оренду друкарні — через те нам тепер так сутужно з грішми. При мені залишилися тільки Маріон та ельзасець Кольб, вірний мені, як пес, дружина й теща...

— Не довіряй псу...— сказав Пті-Кло.

— Ти не знаєш Кольба! — вигукнув Давід.— Я вірю йому, як самому собі.

— А хочеш, я випробую його?

— Випробовуй,— сказав Сешар.

— Ну то бувай. Але пришли до мене свою красуню папі Сешар, вона теж повинна видати мені доручення. І пам'ятай, друже, твої справи досить-таки заплутані,— сказав Пті-Кло товаришеві, остерігаючи його цими словами про судову тяганину, яка мала звалитись йому на голову.

"Ох я ж і спритник! Одна нога в Бургундії, а друга — в Шампані",— сказав собі Пті-Кло, після того як провів Давіда Сешара до дверей контори.

Змучений турботами, пов'язаними з безгрошів'ям, переживаючи за дружину, вбиту ганебною поведінкою Люсьєна, Давід, одначе, й на мить не забував про свої досліди. Ось і тепер, ідучи від Пті-Кло додому, він неухважно жував бадилінку кропиви, яку перед тим розмочив у воді, маючи намір застосувати розм'яклі волокна як сировину для паперової маси. Він шукав потрібну йому дешеву сировину, беручи різні волокнисті речовини, що подрібнювалися після вимочування, і пробуєчи обробляти їх тим способом, яким звичайно обробляли прядиво, ганчір'я, матерію. Отож Давід ішов додому, майже заспокоєний розмовою зі своїм приятелем Пті-Кло, й раптом помітив, що у нього в роті перекочується ніби кулька з тіста. Він поклав її на долоню, розкачав і побачив паперову масу, що переважала всі суміші, які досі щастило йому отримати, бо головна вада мас, виготовлених із рослин,— це слабка в'язкість. Так, із соломи виходить ламкий папір, що шарудить, наче фольга. Несподівані відкриття ипадають лише на долю впертих і відважних дослідників природи! "Я здійснию за допомогою машинної та хімічної обробки те, що я відкрив несамохіть!" — сказав собі Давід. І він з'явився перед дружиною, сповнений радісного передчуття перемоги.

— Янголе мій, не хвилюйся! — сказав Давід, побачивши, що дружина плакала.— Пті-Кло обіцяє нам кілька місяців спокою. Правда, доведеться змиритись із судовими видатками, але як сказав він мені на прощання: "Кожен француз має право відтягувати скільки завгодно сплату боргу, аби тільки потім він чесно сплатив заборговані гроші, проценти й судові видатки!.." То й нехай! Сплатимо!..

— А па що будемо жити? — запитала бідолашна бва, яка думала про все.

— Справді...— мовив Давід, почухавши за вухом,— рух цілком несвідомий і властивий усім, хто опиняється у скрутному становищі.

— Моя мати догляне малого Люсьєна, а я знову працюватиму,— сказала Єва.

— О моя кохана! — вигукнув Давід, пригортаючи дружину до грудей.— О люба Єво! За два кроки звідси, в Сенті, в шістнадцятому столітті жив один з найславет— ніших людей Франції, бо він не тільки винайшов емаль, а й став славним попередником Бюффона, Кюв'є, бо цей простодушний чолов'яга ще задовго до них заклав початок

геології! Бернар де Паліссі був одержимий пристрасстю досліджень, але проти нього повстали дружина, діти, всі жителі містечка. Дружина продавала його інструменти... Він блукав полями, і ніхто його не розумів!.. Його цькували, показували на нього пальцями!.. А от я — я знаю, що мене кохають!..

— Палко кохають,— підтвердила Єва з лагідним виразом жінки, упевненої в своїх почуттях.

— Тоді я витерплю все, що витерпів бідолашний Бернар де Паліссі, творець екуанського фаянсу, мислитель, якого пощадив у Варфоломіївську ніч Карл Дев'ятий і який згодом, будучи вже старим, багатим і шанованим, читав по всій Європі публічні лекції, присвячені науці про земні надра, як він називав ще ненароджену геологію.

— Поки мої руки зможуть утримувати праску, ти не знатимеш нестатків ні в чому! — вигукнула бідолашна жінка в пориві безмежної відданості.— В ті часи, коли я служила в пані Прієр і була там кращою прасувальницею, я дружила з однією розумною дівчиною, з кузиною Постеля Базіною Клерже.. Так от, недавно Базіна приносила мені з пральні мою тонку білизну й сказала, що заступає на місце пані Прієр. Я піду працювати до неї!..

— Працювати тобі доведеться недовго,— сказав Давід.— Я відкрив...

Уперше ця глибока віра чоловіка в успіх своїх досліджень, віра, яка підтримує винахідників і дає їм силу мужньо пробиватися крізь первісні хащі країни нерозгаданих таємниць, змусила Єву всміхнутися майже сумно. Вражений у саме серце, Давід похнюпив голову.

— О мій друже, я не сміюся, я не глузую, я не засумнівалася в тобі! — вигукнула прекрасна Єва, падаючи перед чоловіком навколішки.— Але я зрозуміла, як слух— но ти робиш, огорнувши глибокою таємницею свої дослідження та надії. Авжеж, мій любий, винахідник повинен ховати свою народжувану в муках славу від усіх, навіть від своєї дружини!.. Жінка завжди лишається жінкою. Твоя Єва не змогла втриматися від усмішки, почувши, як ти кажеш: "Я відкрив...", бо ці слова вона чує від тебе уже всімнадцяте за цей місяць.

Давід почав підсміюватися з себе так добродушно, що Єва взяла його руку і поцілувала її із святобливим хвилюванням. То була одна з тих чудових хвилин, коли на узбіччі кам'янистих доріг убогості, а часом і в глибині провалля розквітають троянди любові й ніжності.

Мужність Єви зростала в міру того, як зростали їхні нещастя. Велич Давіда, його наївність, притаманна справжнім винахідникам, сльози, які вона іноді помічала на очах цього щирого чоловіка з поетичною вдачею,— усе це розвивало в ній незламну силу опору. Вона спробувала ще раз удатися до засобу, який колись так добре їй допоміг. Вона написала панові Метів'є й попросила дати оголошення про продаж друкарні, пообіцявши заплатити борг із виторгуваних у цей спосіб грошей і благаючи не розоряти Давіда зайвими судовими видатками. На цього зворушливого листа Метів'є відповів гробовою мовчанкою, а старший прикажчик фірми повідомив, що з огляду на відсутність пана Метів'є він не може взяти на себе сміливість припинити стягнення по

суду, бо "це не входить у звички його хазяїна". Тоді Єва запропонувала переписати векселі, взявши на себе всі видатки, і прикажчик погодився, але він поставив умову, щоб батько Давіда Сешара дав поруку по векселях. Єва разом із матір'ю й Кольбом пішки вирушила в Марсак. Вона сміливо увійшла в дім старого виноградаря, вона зачарувала його, вона зуміла розгладити зморшки на його старечому обличчі; та коли із завмиранням серця вона обмовилася про поруку, вираз того сизого від надмірної, любові до спиртного обличчя миттю змінився.

— Та якби я дозволив синові лиш доторкнутися до мого гаманця, він запустив би туди всю лапу й геть-чисто вительбушив його! — вигукнув він.— Діти полюбляють лупити гроші зі свого батька. А як жив я сам? Я своїм батькам і ліара не коштував. Ваша друкарня стоїть порожня. Тільки миші та пацюки залишають там свої відбитки... Ви красунечка, і вас я люблю; ви жінка працювита й ощадлива — але мій син!.. Та чи знаєте ви, хто він такий, Давід?.. Вчений ледацюга, ось він хто! Якби я ото держав його в шорах, як мене держали, та не послам у науку, то став би він Ведмедем, як його батько, і призбирав би вже грошенят... Ох, то не син, а мій хрест тяжкий! І на лихо ж, один-однісінький, другого примірника я вже не видрукую! Він і вас зробив нещасливою...— (Єва рішучим порухом висловила свою цілковиту незгоду).— Ет, облиште! — вів далі старий у відповідь на її жест.— Адже від турбот і горя у вас навіть молоко пропало, годувальницю довелось узяти. Я все знаю, все! Вас потягли до суду й пустили про це славу по всьому місту. Я простий Ведмідь, різних там наук не навчався, у панів Дідо, друкарських знаменитостей, не працював, а в та— кій-от халепі не був ніколи. Що таке гербовий папір, мені тільки з чуток відомо! Знаєте, що я кажу собі, коли працюю на винограднику, доглядаю його, збираю врожай або пораюся по господарству?.. Я кажу собі: "Трудися, старий, гаруй, бідолахо, насаджуйся, складай монету до монети, збивай статок — а що далі? А далі все піде прахом: на судових приставів, на стряпчих, на всякі там химери... на пустопорожні фантазії... Годі вам, дочко! Ви ж мати, у вашого малюка на мордочці стримить такий самий трюфель, як і в його діда,— так мені здалося, коли я брав його на руки після купелі разом з пані Шардон. Отож киньте перейматися Давідом і краще подумайте про цього малого розбишаку... На вас уся моя надія... Ви не дозволите розтягти моє добро... моє нещасне добро...

— Любий татусю Сешар, та ваш син незабаром прославить ваше ім'я! Він стане багатий, а в його петлиці ви побачите орден Почесного легіону...

— І як це йому вдасться? Що він такого зробить? — запитав виноградар.

— Потерпіть, побачите!.. А тим часом тисяча екю невже вас розорить?.. А маючи тисячу екю, ми могли б припинити судову справу... Ну гаразд, якщо не довіряєте синові, позичте гроші мені, я поверну вам борг; візьміть у заставу мій посаг, мій заробіток...

— То Давід Сешар під судом? — вигукнув виноградар, здивований, що чутки, які він пояснював обмовою, виявилися правдою.— Ось до чого призводить уміння підписувати своє прізвище!.. І чим він мені тепер заплатить за оренду приміщення?.. Так, так,

сходжу я, мабуть, до Ангулема, дочко, дам лад справам і пораджуся з метром Кашаном, моїм повіреним... Добре, що ви прийшли... Ви

мене попередили, а за одного вченого двох певчених дають!

Дві години умовляла Єва старого і все ж таки змушена була відступити, переможена незламним доводом: "Жінки нічого не тямлять у справах". Ідучи в Марсак, Єва мала бодай слабку надію на успіх, а поверталася звідти майже зовсім розбита. Вона прийшла додому якраз тоді, коли принесли повідомлення про ухвалу суду, згідно з якою Ссшар повинен був виплатити Метів'є весь борг і судові видатки. У провінції поява судового пристава біля дверей чийогось дому — це завжди подія; а Дублон віднедавна приходив аж надто часто, тож не дивно, що серед сусідів почалися пересуди. Єва не зважувалася тепер вийти з дому, вона боялася, що вслід їй шепотітимуться.

— О брате мій, брате! — вигукнула сердешна Єва, вбігаючи в сіни свого дому й підіймаючися сходами.— Я не можу простити тобі, навіть якби йшлося про...

— На жаль, йшлося про те, жити йому чи накласти на себе руки,— сказав Давід, виходячи їй назустріч.

— Не будемо більш про це,— тихо мовила Єва.— Жінка, що затягла його в те паризьке болото, вчинила злочин!.. А твій батько, любий Давіде, не має жалю!.. Страждатимемо удвох мовчки.

Обережний стук у двері не дав Давідові сказати ніжпі слова, вже готові зірватись у нього з уст. З'явилася Ма— ріон, а слідом за нею — високий і товстий Кольб.

— Ласкава пані,— сказала Маріон,— ми з Кольбом знаємо, що вам зараз дуже сутужно, а в нас обох тисяча сто франків заощаджень, ну ми й подумали: доручимо ми свої гроші вам, пані, адже краще і надійніше ми піде їх не прилаштуємо...

— Ніге не прилаштуємо! — збуджено повторив Кольб.

— Дякую, Кольбе! — вигукнув Давід Сешар.— Ми з вами не розлучимося ніколи! Біжи-но ти до Кашана, до стряпчого, і віддай йому у рахунок боргу тисячу франків, але не забудь узяти розписку. Решту ваших грошей ми поки що прибережемо. І дивись, Кольбе, щоб ніяка сила не примусила тебе прохопитися про те, що я роблю, чому я відлучаюся з дому, що приношу з собою, коли повертаюся. А коли я посилаю тебе збирати трави, то пам'ятай: жодне людське око не повинне тебе бачити... Можливо, мій добрий Кольбе, тебе спробують спокусити, запропонують тобі тисячу, а то й десять тисяч франків, аби тільки ти розповів...

— Хай мільйони мені тають, я слофа їм не скашу! Хіпа я не снаю фійськофі статут?

— Ну, я тебе застеріг. А зараз іди й попроси пана Пті-Кло бути присутнім при врученні грошей метру Кашанові.

— Хараст,— сказав ельзасець.— Але хотіф пи я колись запахатіти, щоп тати топрого попу тому сутофікофі. Не потопається мені його пика!

— Мій Кольб — дуже добрий чоловік, папі,— сказала! гладуха Маріон.— Він дужий, як турок, і добрий, паче ягня. З таким жінка може почуватися щасливою. До речі, це йому спало на думку отак прилаштувати наїїіі, як він каже, хрошіІ Бідолаха! Хоч і

недоладно він говорить, зате думає доладно, і я завжди його зрозумію. Він хоче найнятися працювати до когось, щоб нічого вам не коштувати...

— Далєбі, хотілося б забагатіти хоч би для того, щоб винагородити цих славних людей,— сказав Сешар, глянувши на дружину.

бві вчинок Кольба та Маріон здався цілком природним, вона не дивувалася, зустрічаючи душі благородні, як і її душа. Спостерігаючи, як ставиться вона до людей, навіть людина тупа або байдужа відчула б усю шляхетність її вдачі.

— Ви ще забагатієте, ласкавий пане, у вас б надійний шматок хліба! — вигукнула Маріон.— Ваш батько купив нещодавно ферму. Ось побачите, у вас буде добра рента...

Сказані за таких обставин з метою применшити значення її вчинку, ці слова хіба не свідчили про дивовижну чуйність Маріон?

Як і всі людські установи, французьке судочинство мав свої вади; а проте воно годиться не тільки для нападу, а й для захисту — паче двосічна зброя. І от що цікаво. Коли два стряпчі погодяться діяти заодно (а вони можуть змовитися, не сказавши один одному і двох слів, порозумівшись у ході розгляду справи), тоді судовий процес стає схожий на військові маневри у дусі маршала Бірона, який під час облоги Руана відповів синові, що запропонував спосіб узяти місто за два дні: "Ти, мабуть, квапишся на відпочинок — вирощувати капусту". Два полководці можуть вести війну до нескінченності, уникаючи рішучих баталій і зберігаючи армію, згідно з тактикою австрійських генералів, які воліють відмовитися від ви-

гідного маневру, але нагодувати солдатів супом, і державна рада ніколи не ставить їм цього за провину. Метр Кашан, Пті-Кло та Дублон перевершили й австрійських генералів, вони брали за приклад "австрійця" з античного Риму, Фабія Кунктатора!

Хитрий, як мул, Пті-Кло скоро збагнув усі вигоди свого становища. Як тільки Куенте-великий поручився за сплату судових видатків, молодий стряпчий сповнився рішучості обхитрувати Кашана й похизуватися перед паперовим фабрикантом своїми талантами, штучно створюючи труднощі, які важким тягарем лягали на Метів'є. Але, на шкоду славі того юного Фігаро від судової братії, побутописець зможе тільки похапцем пробігти по арені його подвигів, як ото біжать, коли доводиться ступати по розжареному вугіллю. Та, зрештою, самого рахунку судових видатків у дусі складеного в Парижі цілком вистачить для того, щоб подати історію звичайв сучасного суспільства. Отож спробуємо писати у стилі військових зведень наполеонівської армії, бо чим коротший буде виклад подвигів і діянь Пті-Кло, тим більше виграв сторінка, суціль присвячена тонкощам судочинства, і тим яснішою для читача видається наша розповідь.

Отримавши виклик до ангулемського комерційного суду на 3 липня, Давід туди не з'явився; 8 липня йому було вручено копію судового рішення. 10 липня Дублон пред'явив виконавчий лист, а 12-го спробував накласти арешт на майно, проти чого Пті-Кло висунув заперечення й домігся двотижневої відстрочки. Такий термін видався Метів'є надто довгим, і вже на другий день він зажадав розгляду своїх претензій у терміновому порядку; 19 липня віп домігся постанови, що відхилила заперечення

Сешара. 21-го було оголошено рішення суду, 22-го видано виконавчий лист, 23-го вручено повістку про арешт за борги, а 24-го складено протокол опису майна. Судову бурю Пті-Кло втихомирив, подавши апеляційну скаргу в королівський суд. Ця скарга, поновлена після 15 липня, змусила Метів'є виїхати до Пуатьє. "Приємної прогулянки! — сказав Пті-Кло. — А в нас поки що знайдуться справи й тут". Відвернувши грозу на Пуатьє, Пті-Кло, цей дволикий захисник, передав свої обов'язки одному зі стряпчих королівського суду, а сам у терміновому порядку учинив позов від імені пані Сешар проти Давіда Сешара про розподіл майна. Пті-Кло, як то кажуть судовики, одним духом виграв справу, і вже 28 липня суд ухвалив відповідне рішення, яке Пті-Кло негайно на^ друкував у "Віснику Шаранти", потім, як годиться, повідомив сторони, і 1 серпня в присутності нотаря було проведено виділ особистого майна пані Сешар, що стала позикодавцем свого чоловіка на круглу суму в десять тисяч франків, яку закоханий Давід визнав у шлюбному контракті за посаг і в забезпечення якої він тепер надавав їй обладнання друкарні та домашню обстановку. Вбезпечивши в такий спосіб домашнє майно, Пті-Кло воднораз відстояв у Пуатьє свої претензії, на яких була заснована апеляційна скарга. Згідно з його тлумаченням, Давід ніяк не міг відповідати за судові видатки у справі Люсьєна де Рюбампре в Парижі, оскільки цивільний суд департаменту Сени своєю постановою відніс їх на рахунок Метів'є. Королівський суд у Пуатьє прийняв до уваги ці міркування; він підтвердив постанову ангулем— ського комерційного суду про сплату позовної суми Се— шаром-сином, проте виключив звідти шістсот франків паризьких видатків, віднесених на рахунок Метів'є і на підставі апеляційної скарги поклав деякі витрати на обидві сторони. 17 серпня це рішення було оголошено Сеша— рові-сину, 18-го йому пред'явили виконавчий лист на всю суму боргу, проценти та судові видатки, а 20 серпня надійшов і протокол про накладення арешту на майно. Отут Пті-Кло й виступив від імені пані Сешар, зажадавши вилучення з опису загального рухомого майна її особистої власності, виділеної окремим рішенням ангу— лемського суду. Крім того, Пті-Кло залучив до справи й Сешара-батька, який теж став його клієнтом. І ось чому.

Другого дня після відвідин невістки виноградар прийшов до свого ангулемського повіреного, метра Кашана, порадитись, яким чином стягти з сина, що потрапив у таку халепу, плату за оренду приміщення.

— Я не можу вести справу батька, оскільки виступаю проти сипа,— сказав йому Кашан.— Зверніться до Пті— Кло, віп надзвичайно здібний адвокат і, можливо, зуміє прислужитися вам краще, ніж я...

В суді Кашан сказав Пті-Кло:

Я послав до тебе Сешара-батька. Займися ним, але не забудь: послуга за послугою!

У провінції, як і в Парижі, стряпчі нерідко обмінюються такими послугами.

Старий Сешар видав Пті-Кло доручення на ведення своїх справ, а вже другого дня Куенте-великий прийшов побачитися зі спільником і сказав йому:

— Провчіть-но Сешара-батька! Чоловік такого гарту ніколи не простить синові, коли з його вини втратить тисячу франків. Це знищить у його серці останні рештки

великодушності, якщо вони взагалі там були!

— Вертайтеся на свій виноградник,— порадив Пті-Кло новому клієнтові.— Вашому синові й так несолодко, тож принаймні не об'їдайте його. Я викличу вас, коли буде треба.

Виступивши тепер від імені Сешара-батька, Пті-Кло заявив, що верстати, прикріплені до підлоги, є за своїм призначенням майном нерухомим, тим більше, що цей будинок ще в часи Людовіка XIV відвели під друкарню. Кашан, як захисник інтересів Метів'є, вкрай обуреного тим, що в Парижі Люсьєнове майно виявилось власністю Коралі, а в Ангулемі Давідове майно виявилось власністю його дружини й батька (чимало теплих слів було сказано в суді з цього приводу!), викликав у суд батька й сина, щоб відкинути ці необгрунтовані претензії. "Ми хочемо,—виголошував він,— викрити недостойну поведінку цих добродіїв, які вдаються до негідних засобів захисту, спотворюють найочевидніші, найясніші статті кодексу й ховаються за ними, наче за рогатками! І заради чого? Заради того, щоб ухилитися від сплати якихось нещасних трьох тисяч франків! Трьох тисяч, узятих у кого?.. У бідолахи Метів'є. І після цього ще сміють звинувачувати позикодавців!.. В які часи ми живемо!.. Я запитую вас, чи це не одне й те саме, що пограбувати ближнього?.. Невже ви підтримуєте ці аморальні претензії, що завдають удару в саме серце правосуддя?.." Ангулемський суд, схвилюваний блискучою захисною промовою метра Каша— на, розглянув вимоги сторін і визнав право власності тільки за пані Сешар, відхилив клопотання Сешара-батька і присудив його до сплати судових видатків у сумі чотириста тридцять чотири франки шістдесят п'ять сантимів.

— Ну й дядечко Сешар! Оце влип так влип! — підсміювалися стряпчі.— Пішов по шерсть, а вернувся й сам острижений!..

26 серпня цю постанову суду було оголошено — вона давала право накласти 28 серпня арешт на верстати та обладнання друкарні. Розклеїли оголошення!.. Висунули клопотання і здобули дозвіл продати майно на місці. Оголошення про продаж помістили в газетах, і Дублон сподівався вже 2 вересня розпочати перевірку майна аа описом і розпродаж. На той час Давід Сешар, згідно з останньою постановою суду, що увійшла в законну силу, та за виконавчими листами був винен Метів'є уже п'ять тисяч двісті шістдесят п'ять франків двадцять п'ять сантимів, не рахуючи процентів. Він заборгував Пті-Кло тисячу двісті франків та ще винагороду за успішне ведення справи — у цьому повірений, уподібнюючись до візника, котрий хвацько прокатав їздця, цілком покладався на щедрість клієнта. Пані Сешар була винна Пті— Кло близько трьохсот п'ятдесяти франків, крім винагороди. Сешар-батько мав сплатити свої чотириста тридцять два франки шістдесят п'ять сантимів, і Пті-Кло вимагав від нього сто екю винагороди. Загальна сума всіх боргів досягала десяти тисяч франків. Не кажучи вже про корисність цих відомостей для інших народів, які з них можуть судити про потужність французької судової артилерії, необхідно, щоб законодавець,— якщо, правда, в законодавця знайдеться час для читання,— знав, до якої міри можуть доходити зловживання казуїстикою судочинства. Чи не слід було б негайно видати

принагідний закон, який забороняв би повіреним перевищувати в судових видатках суму позову? Бо хіба не безглуздо обтяжувати однаковими видатками того, хто позивається за земельну ділянку площею в один сантиар, і власника маєтку, який коштує мільйони? Думаю, що з цього досить сухого переліку всіх стадій судової тяганини читач дістане належне уявлення про значення слів формальності, правосуддя, видатки, над яким більшість французів зовсім не замислюється. Ос* > що на суддівському жаргоні називається узаконеним крутіством! Друкарський шрифт вагою в п'ять тисяч фунтів ішов по ціні брухту — за дві тисячі франків. Три верстати були оцінені в шістсот франків. Решта обладнання розцінювалася як старе дерево й іржаве залізниччя. Від продажу домашньої обстанови можна було виторгувати щонайбільше тисячу франків. Отже, майно, яке належало Сешарові-сину й оцінювалося приблизно в чотири тисячі франків, дало Кашанові та Пті-Кло привід витратити сім тисяч, не кажучи вже про подальші видатки, а квіточки, як ми ще побачимо, обіцяли чималі ягоди. Немає сумніву, що судова братія Франції та Наварри і навіть Нормандії віддасть данину захвату й шани своєму спритному колезі Пті-Кло; але хіба люди посправжньому щирі не будуть зворушені до сліз мужністю Кольба та Маріон?

Поки йшла ця війна, Кольб, якщо Давідові не потрібна була ного допомога, сидів на стільці біля дверей дому й виконував обов'язки сторожового собаки. Він приймав судові оповіщення — правда, під пильним наглядом одного з помічників Пті-Кло. Не встигав службовець суду наклеїти оголошення про розпродаж друкарського устаткування, як Кольб зразу ж таки зривав їх, потім біг у місто, зривав їх там і кричав:

— Негітники! Са що снусяються с такий слафний чоловік! І це фони насифають прафосуттям!

Маріон щоранку працювала па паперовій фабриці; вона крутила там ручку машини й отримувала за це десять су, які витрачала на повсякдепні потреби. Пані Шардон, не ремствуєючи, знову взялася за стомливу роботу доглядальниці хворих і в кінці тижня приносила дочці свій заробіток. Вона вже відбула дві дев'ятини, дивуючись, чому бог залишається глухий до її молитов і сліпий до саява свічок, які вона йому поставила.

Другого вересня Єва отримала нарешті від Люсьєна листа, бо того листа, в якому брат повідомляв Давіда про підробку векселів, чоловік приховавав від неї.

"Ось третій лист після його від'їзду в Париж", — мовила подумки бідолашна сестра, не зважуючись розпечатати конверт.

У цю хвилину вона годувала дитину з соски, бо злидні змусили її відмовитися від годувальниці. Можна уявити собі, як подіяв цей лист на неї, а також і на Давіда, якого вона звеліла розбудити. Бо винахідник заснув тільки вдосвіта, провівши всю ніч за виготовленням паперу.

"Парижу 29 серпня

Люба сестро!

Два дні тому о п'ятій ранку я почув останнє зітхання найпрекраснішого божого створіння, єдиної жінки, котра любила мене, як любиш ти, як люблять мене Давід і мати, і разом, із цим некорисливим почуттям давала мені те, чого ні мати, ні сестра

дати не можуть: ні з чим незрівнянне щастя кохання! Пожертвувавши заради мене всім, сердешна Коралі, можливо, й померла з моєї вини! А я навіть не маю за що поховати її!.. Вона була моєю втіхою в житті, й тільки у вас, любі ангели, можу я знайти розраду в її смерті. Сподіваюся, господь простив цьому невинному створінню всі гріхи, бо померла вон\$ по-християнському. О Париж!.. Париж, моя Єво,— це вод—, ночас і слава, і ганьба Франції! Я втратив тут уже чимало ілюзій і, либонь, утрачу останні, поки, як милостиню, канючитиму гроші, щоб зібрати мізерну суму, без якої я не зможу віддати святій землі останки ангела!

Твій нещасливий брат Люсьєн

Р. Б. Мабуть, багато горя зазнала ти через мою легковажність; згодом ти про все довідаєшся і простиш мене. А проте, можеш бути спокійна: один добрий чоловік, торговець Камюзо, котрому я завдав чимало прикрощів, знаючи, як ми з Коралі мучилися, взявся, як він сказав, залагодити цю справу".

— Лист іще вологий від сліз! — сказала Єва Давідові й у її сповненому жалості погляді промайнуло щось від колишньої любові до Люсьєна.

— Бідолаха, як він, мабуть, страждав, якщо його любили так, як він пише! — вигукнув щасливий чоловік бви.

І Давід, і його дружина забули про всі свої знегоди перед цим зойком неvtішного горя. У цю хвилину вбігла Маріон із криком:

— Пані, ось і вони!.. Ось і вони!..

— Хто?

— Дублон зі своїми людьми, нечистий їх приніс! Кольб там воює з ними! Зараз вони вивезуть...

— Не хвилюйтеся, нічого вони не вивезуть! — почувся із сусідньої кімнати лункий голос Пті-Кло.— Я щойно подав апеляційну скаргу. Ми не можемо погодитися з постановою, яка звинувачує нас у несовісності. Я й не думав захищатись у місцевому суді. Щоб виграти для вас час, я дав Кашанові змогу тішитися базіканням. Я певен, що знову здобуду перемогу в Пуатьє.

— І скільки ж коштуватиме ця перемога? — спитала пані Сешар.

— Винагорода, якщо виграєте справу, і тисяча франків — якщо програєте.

— О боже! — вигукнула бідолашна Єва.— Чи не страшніші від хвороби такі ліки?..

Почувши цей крик невинності, яка прозріла при світлі правосуддя, Пті-Кло збентежився — такою прекрасною здалася йому Єва. Та в цю мить увійшов Сешар-батько, якого викликав Пті-Кло. Присутність старого у спальні його дітей, біля колиски онука, що всміхався нещастю, надала всій сцені завершеного характеру.

— Дядечку Сешар, ви заборгували мені сімсот франків за виступ у суді по вашій справі,— сказав молодий стряпчий.— Ви, звичайно, стягнете їх з вашого сина, разом з платою за оренду майстерні.

Старий виноградар зауважив дошкульну іронію в голосі та у впрязі обличчя Пті-Кло.

— Вам вигідніше було б поручитися за сина! — сказала Єва, відійшовши від

колиски, щоб поцілувати старого.

Давід, пригнічений видовищем натовпу роззяв, що з'юрмилися перед його домом повітрішатися на те, як Кольб воює з Дублоном та його людьми, подав батькові руку, не сказавши йому "добридень".

— А як це я міг заборгувати вам сімсот франків? — запитав старий у Пті-Кло.

— Ну, по-перше, я опікувався вашою справою. А що йдеться про стягнення плати за оренду, то ви в боргу переді мною разом з вашим боржником. Якщо ваш син не покриє видатків, доведеться покрити їх вам... Але це пусте, тут є дещо куди серйозніше. Не мине й кількох годин, як ваш Давід може опинитись у в'язниці. Невже ви до цього допустите?..

— А великий у нього борг?

— Та десь п'ять чи шість тисяч франків, не рахуючи того, що він винен вам і своїй дружині.

Сповнений глибокої недовіри, старий окинув підозріливим поглядом зворушливу картину, що постала перед його очима в цій білій та голубій кімнаті: прегарна жінка, уся в сльозах, схилена над колискою, засмучений Давід, стряпчий, який, мабуть, заманив його сюди, наче в пастку... Ведмідь подумав, що тут збираються зіграти на його батьківських почуттях, і побоявся вскочити в халепу. Він підійшов до колиски й приголубив дитинча, яке простигло до нього рученята. Серед стількох тривог малого доглядали, наче спадкоємця англійського пера, і на голівці в нього красувався гаптований чепчик на рожевій підкладці.

— Ет, нехай Давід виплутується як знає, а з мене досить і турбот про онука, — сказав цей люблячий дід. — І мати малого мене підтримає. А Давід — чоловік учений. Зумів у борги залізти, зуміє й розрахуватися.

— Я зараз перекладу ваші почуття на чисту французьку мову, — сказав стряпчий з уїдливою посмішкою. — Так от, татусю Сешар, ви просто заздрите своєму синові. Хочете знати правду? Це через вас Давід опинився в такій скруті, адже ви продали йому друкарню втридорога, ви розорили його доценту цією лихварською обладункою. Так, так, і не хитайте головою, ви ж поклали до своєї кишені гроші за продану Куенте газету, а то була єдина цінність вашої друкарні... Ви ненавидите сина не тільки за те, що пограбували його, а й за те, що з нього вийшла людина, на голову вища від вас. Ви прикидаєтеся, ніби палко любите онука тільки для того, щоб приховати свою цілковиту байдужість до сина та до невістки, любов до яких обійшлася б вам недешево *hic et nunc*, : тоді як онук потребуватиме вашої прихильності тільки *in extremis*. Ви вдаєте любов до малого, а то ж люди можуть сказати, що ви людина бездушна і не любите нікого зі своїх близьких. Ось яка підкладка ваших почуттів, дядечку Сешар...

— То ви для того мене покликали, щоб усе це мені викласти? — запитав старий з погрозою в голосі, по черзі поглядаючи то на свого повіреного, то на невістку, то на сина.

— Невже, добродію, ви заприсяглися згубити нас? — вигукнула нещасна бва, звертаючись до Пті-Кло. — Ніколи, ніколи мій чоловік не скаржився на батька... —

Виноградар похмуро зиркнув на Єву.— Сто разів Давід повторював мені, що по-своєму ви його любите,— сказала вона старому, розуміючи причини його недовіри.

Ну, а Пті-Кло виконував наказ Куенте-великого і намагався остаточно посварити батька з сином, щоб старий, бува, не надумався допомогти Давідові вибратися з халепи, в якій той опинився.

"Як тільки ми запроторимо Давіда до в'язниці,— сказав адвокатові напередодні Куенте-великий,— я відрекомендую вас пані де Сенонш".

Властива коханням здогадливість, завдяки якій Єва колись відчула зраду Серізе, тепер підказала їй, звідки походить ця куплена ворожість Пті-Кло. Легко уявити собі розгубленість Давіда — він просто не міг збагнути, з яких джерел Пті-Кло так добре знає вдачу старого Сешара та їхні з батьком справи. Простодушний винахідник і подумати не міг про зв'язок свого повіреного з паперовим фабрикантом і тим більше не міг знати, що за спиною Метів'є ховаються брати Куенте. Давідова мовчанка здалася старому Сешарові образливою. А стряпчий скористався з розгубленості свого клієнта і визнав за краще відкланятись.

— Прощайте, любий Давіде. Я вас остеріг: апеляційна скарга не може врятувати вас від арешту. А вашим кредиторам іншого виходу не лишається, й вони не заважаються вдатися до цього крайнього заходу. Отож ховайтеся!.. А ще краще, послухайтесь моєї поради, зустріньтеся з братами Куенте, це люди з грішми, і якщо ваш винахід готовий, якщо він справді обіцяє великі прибутки, увійдіть із ними в ділову спілку. Зрештою, вони славні хлопці...

— Який винахід? — запитав Сешар-батько.

— Невже ви думали, ваш син такий йолоп? Ні сіло ні впало занедбав друкарню і більш ні про що не думає? — вигукнув стряпчий.— Давід на порозі відкриття — він хоче винайти дешевий спосіб виробництва паперу. Стопа у нього коштуватиме не десять, а лише три франки, він сам мені про це казав...

— То чого ж ви мене морочите! — вигукнув Сешар— батько.— Ви всі тут змовились, як злодії на ярмарку. Якщо Давід зробив таке відкриття, навіщо я йому потрібен? Тоді він мільйонер! Прощайте, діти мої, на добраніч!

І старий почав спускатися сходами.

— Захуйтеся де-небудь,— сказав Пті-Кло Давідові й кинувся слідом за старим Сешаром, щоб роздратувати його ще дужче.

Стряпчий наздогнав виноградаря, який досі щось бурчав собі під ніс, на майдані Мюр'є, провів його аж до Умо, а на прощання пригрозив, що стягне видатки по виконавчому листу, якщо старий не заплатить їх протягом тижня.

— Я вам заплачу, але спершу знайдіть засіб, як мені позбавити сина спадщини без шкоди для онука й невістки!..— сказав старий Се шар і кинувся навітки від Пті-Кло.

— Як добре вивчив Куенте-великий своє оточення!.. Він як у воду дивився, коли сказав: через ці сімсот фраз— ків судових витрат старий відмовиться заплатити за сина сім тисяч боргу! — вигукнув миршавий адвокатик, повертаючись у Ангулем.— Одначе я не дозволю, щоб той иройда-фабрикант перехитрував мене. Пора вже зажадати від

нього чогось істотнішого за обіцянки.

— Давіде, любий, що ж нам тепер робити?..— спитала Єва в чоловіка, коли Сешар-батько і стряпчий пішли.

— Постав на вогонь найбільший чавун, голубонько,— вигукнув Давід, звертаючись до Маріон.— Здається, я відкрив...

Почувши ці слова, Єва з гарячковою поквапністю взула черевики, наділа капелюшок, накинула на плечі шаль.

— Одягайтесь і ви, друже,— сказала вона Кольбові.— Ви проведете мене. Треба ж довідатися, чи є якийсь вихід із цього пекла...

— Пане, будьте розважливі, а то ваша жінка помре з розпуки! — вигукнула Маріон, коли Єва пішла.— Роздобудьте грошей, заплатіть борги, а тоді вже шукайте собі на втіху свій скарб...

— Замовкни, Маріон! — відповів Давід.— Мені залишилось подолати останню перешкоду. Я зразу отримаю патент на винахід і патент на вдосконалення.

У Франції патент на вдосконалення — це найдошкуль— піше місце для винахідника. Людина років десять працює над якимсь відкриттям у галузі промисловості; вона винаходить машину або спосіб виробництва, вона бере патент і вважає себе хазяїном своїх досягнень. Та якщо винахідник прогавив бодай дрібничку, суперник удосконалює його винахід якимсь одним гвинтиком — і забирав у нього всі права. Тому винайти дешеву суміш для виробництва паперу було ще далеко не все! Хтось інший міг би вдосконалити процес виготовлення тієї суміші. Давід Сешар хотів передбачити геть усе, щоб уже ніхто не зміг вихопити у нього з рук багатство, здобуте серед таких знегод. Голландський папір (ця назва збереглася за папером, виготовленим із самого лляного ганчір'я, хоча Голландія більше не виробляє його) злегка проклеєний, але проклеюють його ручним способом, аркуш за аркушем, що здорожує виробництво. Якби пощастило проклеювати папір у чані й за допомогою не дуже дорогого клею (що вже робиться нині, хоч далеко не бездоганно), то про якесь дальше вдосконалення не доводилося б думати. І протягом останнього місяця Давід шукав спосіб проклеювання паперової маси ще в чані. Він хотів розв'язати водночас дві проблеми.

Єва пішла до матері. За щасливою випадковістю пані Шардон саме доглядала дружину старшого товариша прокурора, яка щойно народила сина, спадкоємця роду Міло де Невер. Хоч Єва і втратила всяку довіру до службових осіб, вона, проте, вирішила порадитися про свою скруту з цим законним заступником удів і сиріт, запитати в нього, чи не вдасться їй вирятувати Давіда, якщо вона візьме на себе його обов'язки і продасть свої права; сподівалася вона також щось довідатися про підозріливу поведінку Пті-Кло. Вражений красою пані Сешар, судовий урядовець був з нею не тільки поштивий, як і належить обходитися з жінкою, а й по-світському люб'язний, до чого Єва зовсім не звикла. Бідолашна жінка зауважила в очах судовика той вираз, який після свого одруження вона помічала хіба тільки в Кольба і за яким такі вродливі жінки, як Єва, складають свою думку про чоловіків. Коли пристрасті, корисливі наміри або вік погасять у очах чоловіка вогонь самовідданого поклоніння, що

так яскраво палахкотить у юності, такий чоловік починає викликати в жінки недовіру, й вона уже придивляється до нього з великою осторогою. Брати Куенте, Пті-Кло, Серізе, усі ті, в кому Єва вгадувала ворогів, дивились на неї очима сухими й холодними, і тому тепер вона відчула себе навдивовижу легко з товаришем прокурора, який прийняв її так люб'язно. А проте, слово за словом, він зруйнував усі її надії.

— Я не думаю, пані,— сказав він,— щоб королівський суд змінив своє рішення, а воно обмежило домашньою об— ставою те майно, яке було дозволено перевести па ваше ім'я вашому чоловікові з тим, щоб забезпечити ваші права при розподілі. Ваш привілей не повинен служити для прикриття обману. Та оскільки ви як позикодавець маєте право на свою частку від виторгу за продаж описаного майна й оскільки ваш свекор теж користується таким привілеєм у розмірі боргу за оренду майстерні, у вас є можливість, уже після того як суд ухвалить свій вирок, порушити іншу претензію щодо своєї, як ми висловлюємося юридичною мовою, "участі в погашенні боргу".

— Виходить, Пті-Кло розоряє нас? — вигукнула Єва.

— Поведінка Пті-Кло,— сказав товариш прокурора,— відповідає дорученню, яке дав йому ваш чоловік, адже він, за словами його повіреного, хоче вигадати час. Як на мене, то, можливо, вам вигідніше було б відмовитися від апеляційних скарг і разом зі свекром скупити при розпродажі майна найцінніше друкарське устаткування: вам

у розмірі вашої частки при розподілі, йому — в межах суми орендної плати... Але це наблизило б розв'язку... Отож стряпчі вас і грабують!..

— В такому випадку ми опинилися б у цілковитій залежності від Сешара-батька! Ми лишилися б винні йому за оренду майстерні та за виіайм житла! І це однаково не врятувало б мого чоловіка від судового переслідування за позовом Метів'є, адже йому не дісталось б майже нічого...

— Ви маєте слухність, пані.

— І наше становище тільки погіршилося б...

— Закон, ласкава пані, в кінцевому підсумку завжди підтримує позикодавця. Ви взяли три тисячі франків — їх слід повернути...

— О, невже ви думаєте, ми здатні на...

бва змовкла, збагнувши, що, виправдовуючи себе, вона наражає на небезпеку брата.

— О, я добре розумію,— відповів товариш прокурора,— що в цьому ділі багато темного, бо ж очевидно, що боржники — люди порядні, совісні й навіть благородні, а позикодавець, по суті, підставна особа...— Налякана бва розгублено втупилась у співрозмовника.— Не дивуйтеся,— сказав він, скинувши на неї проникливим поглядом.— Адже поки ми сидимо й вислуховуємо промови адвокатів, нам нічого не лишається, як міркувати про те, що відбувається перед нашими очима.

Єва повернулася додому, охоплена почуттям безпорадності. О сьомій вечора Дублон приніс постанову про арешт Давіда. Отже, судове переслідування досягло межі своїх можливостей.

— Від завтрашнього дня,— сказав Давід,— я зможу виходити на вулицю тільки

вночі.

Єва й пані Шардон залилися слізьми. Ховатися здавалось для них ганьбою. Довідавшись, що хазяїнові загрожує позбавлення волі, Кольб і Маріон неабияк стривожились, тим більше, що вони віддавна вважали його вкрай простодушним. Вони так хвилювалися за нього, що прийшли поговорити з пані Шардон, бвою та Давідом і запитати, чи не можуть вони чимось допомогти. Кольб і Маріон з'явилися саме в ту хвилину, коли ці троє людей, чиє життя досі минало без особливих ускладнень, плакали, збагнувши, що Давідові доведеться переховуватись. Але як одурити таємних шпигів, адже відтепер вони пильно стежитимуть за кожним порухом цієї, на жаль, такої неухважної людини?

— Якщо фи, пані, зачвайт шферть готини, я роплю росфітка у фороиий тапір,■— сказав Кольб,— і фи пере— конається, що я росумійсь на цьому, бо хоч іс фигляту я й німець, але в туші я спрафшні францус або й хитріший са француса.

— Ох, пані,— втрутилась Маріон,— пустіть ви його, хай спробує, адже в нього тільки й на думці, як уберегти хазяїна! Це тільки з вигляду Кольб ельзасець. Насправді ж він, як отой... ну, як там його?., ну, як справжнісінький ньюфаундлендець!

— Іди, мій добрий Кольбе,— сказав Давід.— Ми ще маємо час подумати.

Кольб подався прямо до судового пристава, де Давідові вороги зійшлися на нараду й обмінювалися думками з приводу того, як схопити його.

Арешт боржника в провінції, якщо таке буває,— це подія рідкісна і надзвичайна. По-перше, всі знають одне одного надто добре, щоб хтось наважився вдатись до такого негідного засобу. Позикодавці й боржники живуть там усе життя поруч. А коли якийсь місцевий комерсант,— банкрутій, як кажуть у провінції, де аж ніяк не миряться з цим узаконеним злодійством,— оголосить себе неспроможним, притулком для нього стає Париж. Для провінції Париж — та сама Бельгія: банкрути знаходять там сховок, майже недосяжний для провінційного пристава, чиї повноваження втрачають силу за межами його округи. Ну, а що стосується арешту боржника в своєму містечку, то й тут перешкоди майже неподоланні. Так, закон про недоторканність житла у провінції ніхто й ніколи не порушує; пристав не має там права, як у Парижі, проникнути у власний дім третьої особи, щоб затримати боржника. Законодавці визнали за потрібне зробити виняток лише для Парижа на тій підставі, що там у одному будинку часто живуть по кілька родин. Але в провінції порушити недоторканність житла навіть самого боржника судовий пристав може тільки в присутності мирового судді. До того ж мировий суддя, якому підлягають судові пристави, має цілковиту волю погодитися чи відмовити у дозволі на арешт. Слід віддати належне мировим суддям — цей обов'язок їх гнітить, і вони не бажають служити сліпим пристрастям або помсті. Існують і інші труднощі, не менш серйозні, що загалом сприяють пом'якшенню безглузлого у своїй жорстокості закону про поябаплення боржника волі; ось так впливають на закон

звичаї, які нерідко змінюють його до невпізнання або,у й зовсім скасовують. У великих містах завжди знайдеться досить нікчемних негідників, людей без сорому й совісті, охочих служити шпигами; але в малих містечках усі знають одне одного надто

добре, щоб хтось осмілився піти в прислужники до пристава. Будь-яка людина, навіть із найнижчих шарів суспільства, що погодилася б на таку ганьбу, була б змушена покинути місто. Тому в провінції, на відміну від Парижа або великих промислових центрів, арешт боржника — це не просто собі справа з тих, які входять у службові обов'язки виконавців комерційного су— У ду,— там він надзвичайно ускладнюється, перетворюється на хитромудрий поєдинок між боржником та судовим приставом, і їхні виверти дають поживу для кумедних оповідок на сторінці розмаїтостей паризьких газет. Куен— те-старший волів залишитись у тіні. Але Куенте-гладкий, заявивши, що Метів'є доручив цю справу йому особисто, прийшов до Дублона разом із Серізе, який став його фактором і чию співучасть було куплено обіцяним йому білетом у тисячу франків. Дублон міг завжди розраховувати на двох своїх агентів. Отже, брати Куенте мали принаймні трьох надійних винюхувачів для стеження за своєю жертвою. Крім того, при арешті боржника Дублон міг звернутися до жандармів, які, згідно з судовими правилами, повинні подавати допомогу судовому приставу. Оці-от люди, котрі мали брати безпосередню участь у до^ люванні на Давіда, й радилися в ту мить у кабінеті метра Дублона, що був на першому поверсі, зразу за конторою.

До контори вів досить широкий, вимощений плитками коридор, що правив ніби за вестибюль. У дім заходили крізь хвіртку; по обидва її боки виднілися позолочені мідні таблички з гербом судового відомства, на яких чорними літерами було викарбувано: Судовий пристав. Обидва вікна контори виходили на вулицю й були заграбовані товстими залізними штабами. Вікна кабінету дивилися в сад, де судовий пристав, поклонник Помони, з великим успіхом вирощував шпалерні плодові дерева. Навпроти контори містилася кухня, а за кухнею були сходи на другий поверх. Дім стояв у вузькій вуличці, за новим будинком суду, який тоді ще тільки починали споруджувати,— він був закінчений аж після 1830 року. Ці подробиці тут не зайві, вони допоможуть нам краще уявити, що стається з Кольбом. Ельзасець надумав з'явитися до судового пристава нібито з пропозицією зрадити за певну

плату свого хазяїна, сподіваючись у такий спосіб довідатись, які пастки налаштовують на Давіда, й остерегти його. Двері відчинила служниця, і Кольб сказав, що хоче бачити пана Дублона у важливій справі. Роздратована тим, що її відірвали від миття посуду, служниця сказала Кольбові, людині їй незнайомій, щоб він почекав тут, поки хазяїн закінчить розмову з відвідувачами в кабінеті. Потім вона пішла повідомити метра Дублона, що його запитує там якийсь. Слово "якийсь" із такою очевидністю вказувало на селяка, що Дублон відповів: "Хай почекає!" Кольб сів біля дверей до кабінету.

— То що ви збираєтеся вчинити? Якби нам пощастило схопити його уже завтра вранці, ми вигадали б час,— сказав Куенте-гладкий.

— Нема нічого простішого! Недарма ж його звуть Простак! — вигукнув Серізе.

Упізнавши голос Куенте-гладкого, а головне, почувши дві останні фрази, Кольб збагнув, що йдеться про його хазяїна, і ще дужче здивувався, коли впізнав і голос Серізе. "Хлопчисько, що їв його хліб!" — подумав він, обурений до глибини душі.

— Друзі мої, ось як ми з вами вчинимо,— сказав Дублон.— Починаючи з вулиці Больє та майдану Мюр'є, ми поставимо наших людей якомога далі один від одного, але в усіх напрямках, щоб уже напевне вистежити Простака. А ви знаєте, ця кличка подобається мені! Причому ми поставимо їх так, щоб він не помітив, що за ним стежать. І не спускатимемо з нього очей, аж поки вистежимо, в якому домі він збирається заховатись. Потім на кілька днів дамо йому спокій, а там якось уранці або надвечір ніби випадково перестрінемо його.

— Що він там робить зараз? Чи не вшиється він од нас? — сказав Куенте-гладкий.

— Він у себе вдома,— сказав метр Дублон.— Якби він кудись вийшов, я про це знав би. Один з моїх помічників чатує на майдані Мюр'є, другий — на розі, біля будинку суду, а третій — за тридцять кроків від мого дому. Як тільки наш хлопець поткнеться на вулицю, пролунають їх умовні свистки, і не встигне він трьох кроків ступити, а я вже знатиму про те, що він вийшов, завдяки своєму вуличному телеграфу.

Судові пристави дають своїм шпигам почесне найменування: помічники. •

Кольб і не сподівався на таку сприятливу нагоду. Віїв тихенько вийшов з контори й сказав служниці:

— Пан Туплон, мапуть, сфільниться не скоро, то я при— йту сафтра вранці.

Як колишньому кавалеристові, ельзасцю спала одна думка, що її він вирішив негайно здійснити. Він побіг до свого знайомого, який давав унайми коней, вибрав там коня, попросив осідлати його, а сам пішки повернувся до хазяїна, де він застав пані бву в цілковитому розпачі.

— Що сталося, Кольбе? — запитав Давід, дивлячись на злякане і водночас веселе обличчя ельзасця.

— Фас оточують негітники. Трепа топре захофати ха— сяїн. Фи, пані, знаєте, кути мошна його хофати?

Коли чесний Кольб розповів про зраду Серізе, про те, що дім звідусіль оточено, про участь у цій справі Куенте— гладкого, коли він змалював усі підступи, що їх обмірковують проти його хазяїна ті люди, становище Давіда постало у найзловіснішому світлі.

— Це Куенте тебе переслідують! — вигукнула нещасна Єва, приголомшена цією звісткою.— Ось чому Метів'є був такий неблаганний... Адже вони фабриканти, виробники паперу, вони хочуть заволодіти твоїм винаходом.

— Але як же врятуватися від них? — вигукнула пані Шардон.

— Якщо пані снає місце, кути мошна сахофати хасяїн, я фітфесу його туті так, що ніхто не попачить,— сказав Кольб.

— Ідіть до Базіни Клерже, але тільки, коли споночіє,— відповіла Єва.— А я навідаюся до неї зараз і про все домовлюся. За таких обставин я можу покластися на Ба— зіну, як на саму себе.

— Шпиги вистежать, куди ти пішла,— сказав Давід, який уже зібрався трохи з духом.— Треба знайти спосіб попередити Базіну так, щоб ніхто з нас не заходив до неї.

— Фам, пані, мошна піти,— сказав Кольб.— Ось мій сатум: я фийту с тому расом с

хасяїн, і сфистуни поше— нуться са нами. Са фами, пані, стежити путе нікому, й фи скоренько пішіть до матмуасель Клерше. Я маю кінь, я сатофлю хасяїн на круп і... шукай фітра ф полі, тияфоль пи їх сапраф!

— Ну що ж! Прощавай, мій любий! — вигукнула бідолашна жінка, кидаючись чоловікові в обійми.— Ніхто з нас не повинен з тобою бачитись, інакше тебе вистежать. Ми прощаємося з тобою на весь час, поки триватиме твоє добровільне ув'язнення. Ми будемо листуватись. Базіна опускатиме твої листи до поштової скриньки, а я писатиму тобі на її ім'я.

Вийшовши з дому, Давід і Кольб почули свистки і повели шпигів за собою аж до застави Пале, де жив чоловік, який давав унайми коней. Тут Кольб стрибнув на коня, посадовив хазяїна позад себе і сказав, щоб той тримався за нього міцно.

— Сфистіть, сфистіть, мої люпі трусії Плюфати я хотіф па фас! — крикнув Кольб.— Хіпа фам упіймати старий кафалерист!

І старий кавалерист ударив коня острогами й помчав у поле, на превелику досаду шпигів, які не могли ні погнатися за ними, ні простежити, куди вони поскакали.

Єва пішла до Постеля, вигадавши для цього дотепний привід: просити в нього поради. Вона терпляче вислухала базікання, сповнене образливого співчуття, щедрого тільки на слова, а тоді попрощалася з подружжям Постелів і спокійно дійшла до дому Базіни, не зустрівши жодної живої душі; Єва розповіла подрузі про свої прикрощі й попросила в неї допомоги та захисту. З остороги Базіна зачинилася з Євою у своїй спальні й, відімкнувши двері, показала їй суміжну кімнатку, куди світло проникало крізь слухове віконце в даху і куди не могло зазирнути нічиб око. Подруги прочистили невеликий камін, димар якого прилягав до димаря каміна, що був у майстерні,— в ньому дівчата підтримували вогонь для прасок. Єва й Базіна застелили підлогу грубими старими ковдрами, щоб заглушити брязкіт, якби Давід щось неумисне впустив із рук; вони поставили для нього розкладне ліжко, плитку для дослідів, стіл і стілець, щоб він міг сидіти й писати. Базіна пообіцяла, що їсти приноситьиме йому вночі; а що до її спальні ніхто, крім неї, не заходив, то Давід міг почувати себе тут у безпеці від будь-яких ворогів і навіть від поліції.

— Нарешті я зможу бути за нього спокійна,— сказала Єва, обіймаючи подругу.

Покинувши дім Базіни, Єва вдруге зайшла до Постеля, нібито бажаючи прояснити деякі сумніви, що, мовляв, змусили її знову звернутися до такого досвідченого члена комерційного суду, і дозволила провести себе додому, вислухавши по дорозі його нарікання. "Вийшли б за мене заміж, хіба мучилися б ви так?" Ця думка прозирала крізь усі фрази куценького аптекаря. Повернувшись додому, Постель наразився на прикру сімейну сцену, бо жінка приревнувала його до дивовижної краси пані Сешар і була розлючена, що чоловік зустрів гостю так люб'язно; та, зрештою, Леоні втішилася, повіривши запевненням аптекаря, що, як на нього, то маленькі руді жіночки куди кращі, ніж високі брюнетки, котрі, на його думку, як і породисті кобили, годяться тільки на те, щоб красуватись у стайні. Він, безперечно, дав їй докази своєї щирості, бо вже наступного дня пані Постель манірно лашилась до чоловіка.

— Ми можемо бути спокійні,— сказала Єва матері й Маріон, котрі, як висловилося служниця, досі тіпалися зі страху.

— Вони вже поїхали,— повідомила Маріон, коли Єва мимохіть заглянула до спальні.

— Кути ми тепер? — запитав Кольб, проскакавши близько одного льє по великому паризькому шляху.

— В Марсак,— відповів Давід.— Якщо ти вже вивіз мене на цю дорогу, я хочу востаннє випробувати батьківське серце.

— Легше атакувати патарея, по фаш патько не має серця.

Старий друкар не вірив у свого сина; він судив про нього, як судять люди,— за його успіхами. Насамперед йому й на думку не спадало, що він пограбував Давіда. Не розумів старий і того, що часи змінилися, отож він казав собі: "Я дав йому друкарню, з якою сам чудово справлявся, а він, хоч і вченіший від мене в тисячу разів, а не зміг дати їй ради!" Нездатний зрозуміти сина, він осуджував його і, втішаючися своєю вдаваною вищістю над цією високообдарованою натурою, міркував: "Я для нього ж таки приберігаю шматок хліба". Ніколи ревні поборники моралі не дійдуть до повного розуміння того, який вплив мають почуття на розрахунок. Цей вплив не менш сильний, ніж вплив розрахунку на почуття. Давід розумів батька і, як людина великодушна, прощав його.

Давід і Кольб прискакали в Марсак о восьмій годині, коли Сешар-батько уже кінчав вечеряти, а після вечері він мав звичай зразу лягати спати.

— Ага, з'явився! — сказав старий.— За це я маю дякувати правосуддю,— докинув віп з ехидною посмішкою.

— Ну як мій хасяїн міг пачитися с фами? Фін фитаф у непесах, а фи сафшти тлупафся у финогратник!...—

обурено вигукнув Кольб.— Плати, плати! Ось така {},аша патькіфська люпоф.

— Гаразд, гаразд, Кольбе, відведи-но коня у стайню до пані Куртуа, щоб не турбувати батька, і не забувай, що з батьками не Сперечаються.

Іюльб пішов, буркочучи собі під ніс. Так ото гарчить пес, коли хазяїн нагрімає на нього за надмірну запопадливість,— скоряючись і все ж виявляючи незгоду. Давід, пе звіряючи батькові таємницю свого винаходу, пообіцяв дати найочевидніший доказ свого відкриття і запропонував старому стати пайовиком у ділі в розмірі тієї суми, яка була потрібна йому, Давідові,— почасти для того, іщоб негайно відкупитись від судового переслідування, почасти — для якнайскорішого запровадження ви 11 :і ходу у виробництво.

— Ану, подивімось, як ти зможеш мені довести, що ти майстер виготовляти з нічого першосортний папір, який нічого пе коштує,— мовив старий друкар, втупившись у сина п'яним, але пильним, доскіпливим і жадібним поглядом. Той погляд можна було порівняти з блискавкою, яка сяйнула з грозової хмари. Річ у тім, що ста— ріії Ведмідь, вірний своїм звичаям, ніколи не вкладався спати, пе зарядившись на ніч. Заряджався він із двох пляшок доброго старого вина, яке він, за його висловом, цмулив.

— Це простіше простого,— відповів Давід.— Звичайно, при собі паперу в мене нема,

адже я опинився тут мимохідь, утікаючи від Дублона. Але по дорозі до Мар— сака мені раптом спало на думку, що ви ж можете виручити мене на тих умовах, на яких виручив би, скажімо, лихвар. Як бачите, приїхав я сюди з порожніми руками— зі мною лише та одіж, що на мені. Замкніть мене в надійному місці, куди ніхто не зміг би увійти, куди жодне чуже око не могло б зазирнути, і...

— Що, що? — сігозав старий, кинувши на сипа злісний погляд.— Ти не дозволиш мені поглянути, як воно у тебе все вийде?..

— Батьку,— відповів Давід,— ви самі довели мені, що коли йдеться про справи, то нема ні батьків, пі дітей...

— Я дав тобі життя — а ти мені не довіряєш? '

— Ви ж мене й позбавили засобів до життя...

— Кожен дбає сам 8а себе, ти правду кажеш! — погодився старий.— Ну гаразд, замкну тебе в коморі.

— Замкніть мене там разом з Кольбом і дайте казан — я приготую в ньому паперову масу,— сказав Давід, не помітивши, яким поглядом глипнув на нього батько.— Потім принесіть мені стебла артишока, заячого холодку, кропиви жалючої та очерету — його можна нарізати на берегах вашої річечки. Завтра вранці я винесу з комори папір найвищого гатунку...

— Якщо це не вигадки...— скрикнув Ведмідь, пересмикнувшись від гикавки,— я тобі, може, й дам... там побачимо, дам чи ні... е-е... двадцять п'ять тисяч франків, але пам'ятай: я повинен заробляти стільки ж щороку...

— Випробуйте мене, я згоден! — вигукнув Давід.— Сідлай коня, Кольбе! Поїдь у Манль, купи там у бондаря велике волосяне сито, купи клею у бакалійника і чимдуж назад.

— Випий-но...— сказав батько, ставлячи перед сином пляшку вина, хліб і рештки холодного м'яса.— Підживись, а я піду припасу тобі зеленого ганчір'я. Бо воно таки зелене, твоє ганчір'я! Боюся навіть, чи не надто воно зелене.

Через дві години, близько одинадцятої вечора, старий замкнув сина й Кольба в суміжній із льохом комірчині, критій черепицею, де було приладдя, потрібне для перегонки ангулемських вин, що з них, як відомо, виготов— люють усі різновиди виноградної горілки, йменованої коньяком.

— О, та тут ціла гуральпя! Ось і дрова, і казани! — вигукнув Давід.

— Отже, до завтра,— сказав Сешар-батько.— Зараз я замкну вас і спущу з ланцюга своїх двох собак. Я хочу напевне знати, що ніхто вночі не принесе вам сюди паперу. Завтра покажеш мені, що ти тут виготовив. Коли справді папір буде добрий, я увійду з тобою до паю. Але щоб усе було мені гладесенько-рівнесенько...

Старий замкнув Давіда й Кольба в комірчині, й години дві вони товкли там і розминали стебла за допомогою двох дерев'яних товкачів. Палахкотів вогонь, булькотіла вода. Десь о другій ночі Кольб, не такий заклопотаний роботою, як Давід, почув зітхання, схоже на гикавку п'яного. Він узяв одну з двох лійових свічок і став розглядатись по комірчині; ось тут Кольб і побачив лілову пику татуса Сешара, що

затулила собою квадратне віконечко над дверима, крізь які гуральня сполучалася з льохом і які були завалені порожніми бочками. Старий хитрун завів сина

й Кольба до гуральні знадвору — там, де викочували барильця з коньяком на продаж. Другі, внутрішні двері давали ^могу вкочувати бочки з льоху до гуральні, не витягуючи їх на подвір'я.

— Еге, татусю! Це фам не іграшки, фи хочете опшахру— фать фаіі син... Снаете, що фи ропите, коли фипивайт топре фино? Фи напуфайт шахрая.

— Ох, батьку! — сказав Давід.

— Я прийшов довідатися, чи вам чогось не треба,— мовив впоградар, майже протверезівши.

— То фи тля нас приносиф оцей трапина?..— сказав Кольб, коли, відкотивши бочки, він відчинив двері й побачив старого в нічній сорочці,— той стояв на короткій драбині, приставленій до стіни.

— Ви хоч би своє здоров'я поберегли, батьку! — докірливо кинув Давід.

— Чи ти ба, я, мабуть, став сновидою,— сказав присоромлений виноградар, злізаючи з драбини.— А все через тебе! Рідному батькові не довіряєш, от мені й почало казна-що верзтися. Думаю, а що, як мій синок і справді злигався з чортом? Бо як інакше зробиш із трави папір?

— Самі фи протались чортофі за черфіщі! — огризнувся Кольб.

— І чіть спати, батьку,— сказав Давід.—Замкніть нас, якщо бажаєте, але не завдавайте собі клопоту повертатись. Кольб стоятиме на чатах.

Другого дня о четвертій пополудні, знищивши усі сліди своєї роботи, Давід вийшов з гуральні і показав батькові аркушів із тридцять паперу, топкого, білого, цупкого і міцного — кращого годі було й бажати. За філігрань на ньому правив відбиток волосяного сита. Старий узяв зразки п лизнув їх, як то й належить Ведмедеві, ще змолоду привченому визначати якість паперу на смак; він обмацував папір, жмакав, згортав, тобто піддавав усім випробуванням, до яких удаються друкарі, коли перевіряють якість паперу, і, хоч прискіпатись не було до чого, він не хотів визпати себе переможеним.

— Треба ще подивитись, чи годиться він для друку! — сказан Сешар-батько, аби тільки не хвалити сина.

— Тифак! — вигукнув Кольб.

Старий споважнів, прикриваючи виразом батьківської суворості свої нещирі вагання.

— Я не стану обманювати вас, батьку. Цей папір, як мепі здається, обійдеться все ж таки надто дорого... Крім того, я хочу знайти спосіб, як проклеювати його в чані... Мені лишилося здолати тільки цю одну перешкоду...

— Ага! То ти хотів мене ошукати!

— Скажу вам чисту правду. Проклеювання в чані йде успішно, але поки що клей розчиняється, в масі нерівномірно, й папір виходить дуже шорсткпн.

— Ну що ж! Удосконали проклеювання в чані, а тоді вже проси грошей.

— Фсе отно мовму хасяїну не пачити фаїіх грошей яп сфоїх фух!

Певне, старий хотів помститися Давідові за ганьбу, яку йому довелося пережити вночі, тому він обходився з ним більш ніж холодно.

— Я ніколи не осуджував вас, батьку,— сказав Давід, відіславши Кольба,— ні за те, що ви оцінили вашу друкарню втридорога, ні за те, що продали її мені за цією вигаданою розцінкою. Я завжди шанував вас як батька. Я казав собі: "Старий скуштував чимало горя в своєму житті, він дав мені освіту, кращу, ніж можна було сподіватись у моєму становищі, тож хай він мирно і по-своєму втішається здобутками своєї праці. Я навіть відступив вам посаг матері й, не ремствуючи, погодився нести тягар боргів, на які ви мене прирекли. Я дав слово, що здобуду собі багатство, не надокучаючи вам. І ось я зробив відкриття, працюючи як проклятий, відмовляючи собі в шматку хліба, змучений боргами, що їх наробив не я... Я боровся вперто, до цілковитого виснаження. Можливо, вам усе-таки слід би допомогти мені!.. Але подумайте вже не про мене, подумайте про нещасливу матір, про свого малого онука!..— Тут Давід не зміг стримати сліз.— Потурбуйтеся за них, заступіться! Невже Маріон і Кольб добріші за вас — адже вони віддали мені всі свої заощадження! — в розпачі вигукнув син, бачачи, що батько його лишається холодним, як мармур друкарського верстата.

— А тобі все мало! — вигукнув старий, не почувавши найменшого сорому.— Та якби твоя воля, ти розорив би й Францію!.. Красно дякую! Куди вже мені, невігласові, пхатися до розробки винаходу, вся суть якого в тім, щоб видурити в мене гроші. Мавпа не з'їсть Ведмеда,— сказав він, натякаючи на їхні друкарські прізвиська.— Я, зрештою, виноградар, а не банкір... І ти сам бачиш, що справи між батьком і сином не доведуть до добра. Ходімо краще обідати. От ти й не скажеш, ніби я нічого тобі не даю!..

Давід був із тих добродішних людей, які воліють страждати мовчки, не засмучуючи близьких, і якщо вони вже виливають горе в сльозах, значить, сили їхні вичерпались. Єва розуміла цю благородну натуру. Але батько вбачав у тому потоці скорботи, що вирвалася із глибини душі, звичайне скигління дітей, котрі намагаються розжалобити батьків, і пригнічений стан Давіда він пояснив почуттям сорому від невдачі. Батько й син розлучились у сварці. Давід і Кольб близько півночі повернулися в Ангулем: вони прокралися в місто пішки і з такою обережністю, що їх можна було прийняти за злодіїв, які вийшли на промисел. Десь о першій годині ночі Давід, ніким не помічений, увійшов у дім Базіни Клерже й оселився в надійному притулку, що його приготувала для нього дружина. Увійшовши туди, Давід віддався під опіку співчуття, найбільш винахідливого: співчуття гризетки. Наступного ранку Кольб похвалявся, що врятував хазяїна, вивізши з міста верхи на коні, а потім, мовляв, посадив його в тарадайку, яка прямувала кудись у околиці Ліможа. В льоху Базіни заздалегідь склали досить великий запас сировини, отож Кольбові, Маріон, пані Сешар та її матері не було потреби ходити до панни Клерже.

Через два дні після розмови з сином старий Сешар, у якого лишалося до збирання винограду ще днів двадцять вільних, прибіг до невістки, підштовхуваний жадібністю.

Він не міг спати, йому не терпілося довідатись, чи винахід подав надії на багатство. Старий хотів, як він висловлювався, промацати перші паростки. Він оселився в матгсарді, над помешканням невістки, в одній з двох кімнаток, які залишив за собою, і жив там, заплющуючи очі на те, як тяжко бідує синова родина. Хіба ж вопи не заборгували йому за оренду майстерні? Ну, значить, повинні годувати його! Старий не бачив нічого дивного в тому, що до столу подавались олив'яні ложки.

— Я сам так починав,— сказав він невістці, коли вопа вибачилася, що не може подати срібних приборів.

Маріон була змушена найматись до крамарів і відробляти харчі, які брала для всієї родини. Кольб працював муляром за двадцять су на день. Та, незважаючи на їхню безкорисливу допомогу, в бідолашної Єви незабаром лишилося гсього десять франків, бо задля дитини й Давіда вона жертвувала останніми грішми, аби краще пригостити виноградаря. Вона все сподівалася, що її ласкаве поводження, її шаноблива ніжність, її покірливість розчулять старого скнару, проте він лишався пезворушпо байдужим. Його холодний погляд, який завжди відчувала на собі Єва, нічим не відрізнявся від погляду Куенте, Пті-Кло, Серізе, і тоді Єва спробувала бодай збагнути, що ж він усе-таки за людина і що в нього на думці. Та дарма! Старий Сешар був вічно під хмелем і здавався непроникним. Хміль — це подвійна завіса. Прикриваючися сп'янінням, частіше вдаваним, ніж справжнім, дідуган намагався вирвати у Єви Давідову таємницю. Він то влещав невістку, то залякував її. Коли Єва відповідала старому, що їй нічого не відомо, він казав: "Усе своє добро проп'ю, усе вкладу в довічну ренту..." Ця принизлива боротьба геть змучила бідолашну жінку, і вона, боячись образити свекра, кінець кінцем стала відповідати йому мовчанкою. Якось, утративши терпець, Єва відрубала:

— Ех, батьку! Чи ж так важко усе залагодити? Заплатіть Давідові борги, він повернеться додому, й ви з ним порозумієтесь!

— Ага! Он чого вам від мене треба! — вигукнув старий. — Так і будемо знати!

Не вірячи у свого сина, татусь Сешар вірив у Куенте. Брати фабриканти, до яких він прийшов порадитись, умисне розпалювали його жадібність, сказавши йому, що досліди його сина обіцяють мільйони.

— Нехай Давід доведе, що він домігся своєї мети, і я, не вагаючись, увійду з ним до паю. Моїм внеском стала б моя паперова фабрика. Винахід вашого сина, як на мою думку, має не меншу ціну,— сказав йому Куенте-великий.

Випиваючи по чарочці з майстровими, недовірливий дідуган зібрав чимало потрібних йому відомостей; прикинувшись дурником, він досить хитро допитав Пті-Кло і зрештою здогадався, що за спиною Метів'є ховаються Куенте. Він вирішив, що їхня мета — розвалити Сешарову друкарню і вони умисне морочать його принадою відкриття, щоб змусити заплатити синові борги. Хіба міг старий простолудин здогадатися про співучасть Пті-Кло, про те, що справжньою метою лукавих підступів Куенте було рано чи пізно заволодіти спокусливою промисловою таємницею? Кінець кінцем татусь Сешар, утративши надію зламати впертість мовчазливої невістки й випитати в неї, де ховається Давід, вирішив проникнути в майстерню для відливання

валків, бо йому якось пощастило пронюхати, що син робив свої, досліди там. Одного ранку, прокинувшись удосвіта, він вийшов на подвір'я й почав зривати замок.

— Е, е, що ви там робите, дядечку Сешар?..— вигукнула Маріон, підбігаючи до мочильні; вона теж устала рапо— вранці, збираючись па фабрику.

— Хіба я не у себе вдома, Маріон? — відповів старий, збентежившись.

— Отакої! Чи не красти ви збираєтеся на старості літ?.. І начебто тверезий поки що... Зараз же піду розповім хазяїни.

— Цить, Маріон! — сказав старий, витягуючи з кишені дві монети по шість франків.— На ось, візьми...

— Гаразд, я мовчатиму, але не здумайте поткнутися сюди вдруге! — сказала Маріон, насварившись на нього пальцем.— А то зчиню шарварок на весь Ангулем.

Коли старий пішов, Маріон зайшла до господині.

— Беріть, пані! Я видурила у вашого свекра дванадцять франків...

— Як тобі вдалося?..

— Та зібрався він стромити носа в чани хазяїна — оглянути і'юго припаси, видно, хотів... Ну ви ж знаєте, вся ота морока з відкриттям... Я-то добре знала, що в кухоньці вже пічого нема. Але нагнала на нього страху, кажу, ви хочете обікрасти сина, тож він і тицьнув мені дві монети, аби я мовчала...

У цей час прийшла Базіна і з веселою усмішкою нишком передала подрузі Давідового листа, написаного на чудовому папері.

"Моя кохана бво, тобі першій пишу я на першому аркуші паперу, виготовленого за моїм способом. Я розв'язав проблему проклеювання в чані! Фунт паперової маси обійдеться всього в п'ять су, навіть якщо треба буде вирощувати потрібні мені культури в полі й обробляти для цього ґрунт. Отже, для виготовлення стопи паперу вагою дванадцять фунтів піде лише на три фрапки проклеєної маси. Я пелен, що наполовину зменшу вагу кпижок. Папір для конверта, листа, зразків — усе це я виготовив різними способами. Обіймаю тебе й цілую. Ми будемо дуже щасливі, бо єдине, чого нам бракувало,— це багатства".

— Погляньте-но,—сказала Єва свекрові, показуючи йому зразки Давідового паперу.— Віддайте синові виторг з вашого врожаю, допоможіть йому забагатіти, і він удеся-

теро поверне вам те, що ви йому дасте, бо він домігся свого!..

Татусь Сешар зразу побіг до Куенте. Там вони ретельно оглянули й випробували кожен аркуш: на кожному стояла ціна — від трьох до десяти франків за стопу; одні були проклеєні, інші — без клею; одні відсвічували металевим блиском, інші — м'яким відтінком китайського паперу; тут були всі різновиди білості. У лихварів, коли вони роздивляються діаманти, так не світяться очі, як засвітилися вони в Куенте та у старого Сешара.

— Ваш син на правильному шляху,— сказав Куенте* гладкий.

— У такому разі заплатіть його борги,— сказав старий друкар.

— Охоче, якщо він прийме нас у компаньйони,— відповів Куенте-великий.

— Ви душогуби! — вигукнув колишній Ведмідь.— Ви судитеся з моїм сином під вивіскою Метів'є, а що в нього грошей нема, то ви хочете, щоб замість нього заплатив я, у цьому весь фокус. Так я вам і піддамся! Знайшли дурного!..

Брати фабриканти переглянулись, але зуміли приховати подив, який викликала в них здогадливість старого скнари.-

— Ми ще не такі мільйонери, щоб забавлятися дисконтом векселів,— відповів Куенте-гладкий.— Ми були б щасливі, якби могли платити готівкою бодай за ганчір'я, а нам досі доводиться видавати своєму постачальнику векселі.

— Треба поставити досліди на широку ногу,— холодно сказав Куенте-великий.— Те, що виходить у чавунці, вазнає краху в промисловому виробництві. Визволяйте сина.

— Ну, гаразд, я визволю його. Але чи прийме він мене в компанію, коли опиниться па волі? — запитав старий Сешар.

— Це нас не стосується,— сказав Куенте-гладкий.— Невже ви думаєте, чоловіче, що ось дасте ви синові десять тисяч і на цьому кінець? Патент на винахід коштує дві тисячі франків — і не раз доведеться з'їздити до Парижа. Потім не завадило б, як каже мій брат, виготовити пробну тисячу стоп, ризикнути спершу кількома великими чанами маси, щоб дістати точне уявлення про цінність винаходу,— а вже тоді вкладати гроші у справу. Ви ж

повніші розуміти: довіряти винахідникам слід з великою обережністю.

— Щодо мене,— сказав Куенте-великий,— то я віддаю перевагу уже спеченому хлібові,

Старші Сешар не спав цілу ніч, міркуючи, як йому вчинити. "Якщо я заплачу Давідові борги, він вийде па волю, а тоді яка йому буде потреба ділити зі мною прибутки? Він добре розуміє, що я обшахрував його, втягнувши тоді в лілову спілку зі мною. Обпікшись раз, він не захоче обпектись удруге. Отож мені вигідніше тримати його в тюрмі... у безвиході".

Куенте надто добре знали старого Сешара і розуміли, що в полюванні на Давіда він буде з ними заодно. Власне, усі троє міркували так: "Щоб заспувати комерційну спілку для запровадження у виробництво таємного винаходу, необхідно провести низку досліджень, а щоб провести дослідження, треба визволити Давіда Сешара. Але Давід, опинившись на волі, вислизне від нас". Крім того, кожен мав ще якусь задню думку. Пті-Кло міркував: "Ось одружуся і тоді плювати я хотів на Куенте. Але поки що треба їм догоджати". Куенте-великий думав: "Ліпше я триматиму Давіда під замком і буду хазяїном становища". Старий Сешар твердив собі: "Заплачу я борги сина, а він мені подякує та й по всьому!" Тим часом бва, незважаючи на доскіпливі розпитування старого виноградаря, незважаючи на погрози вигнати її з дому, не хотіла ні відкрити свекрові притулок свого чоловіка, ні навіть влаштувати їм де-небудь зустріч. Вона не була певна, що вдруге пощастить так добре заховати Давіда, як тепер, і вперто відповідала старому: "Виручіть сина і про все довідаєтесь". Ніхто з чотирьох зацікавлених осіб, що зібралися тут мовби за накритим столом, не наважувався доторкнутись до страв, так усі боялися, що його випередять; і всі тільки стежили за

суперниками, остерігаючись один одного.

Через кілька днів по зникненні Давіда Пті-Кло навідав Куенте-великого на його фабриці.

— Я зробив усе від мене залежне,— сказав він йому.— Давід добровільно запроторив себе до якоїсь невідомої нам в'язниці і там спокійно вдосконалює свій винахід. Якщо ви його не досягли мети, я в тому не винен. Виконуйте свою обіцянку.

— Залюбки, коли ми доб'ємося успіху,— відповів Куен— те-великий.— Сешар-батько ось уже кілька днів, як тиняється тут. Він заходив до нас, цікавився виробництвом паперу. Старий скнара пронюхав про синове відкриття і хоче мати з нього зиск. Отож є надія заснувати спілку. Ви повірений батька і сина...

— І святого духа, що віддасть їх у наші руки,— докинув Пті-Кло з посмішкою.

— Авжеж,— відповів Куенте.— Посадіть Давіда до в'язниці або віддайте його в наші руки, домігшись, щоб він підписав зобов'язання про утворення комерційної спілки з нашою участю, і ви одружитесь з мадмуазель де Ляе.

— Це ваш ультиматум? — запитав Пті-Кло.

— Уе?!,—сказав Куенте,— якщо ми вже говоримо з вами по-іноземному.

— Так послухайте, що я скажу вам чистісінькою французькою мовою,— сухо кинув Пті-Кло.

— Ну що ж! Послухаємо,— мовив Куенте із зацікавленим виразом.

— Відрекомендуйте мене завтра ж пані де Сепонш, добийтеся для мене якогось відчутного результату, одне слово, здійсніть свою обіцянку, або я сам заплачу Давідові борги, продавши свою контору, й увійду з ним до паю. Я не бажаю пошитися в дурні. Ви розмовляли зі мною навпростець, і я теж буду з вами відвертий. Я виконав свої зобов'язання, тепер викопуйте ви. Ви маєте все, я — нічого. Якщо ви не підтвердите слова ділом, я теж зумію зіграти з вами лихий жарт.

Куенте-великий надів капелюха, взяв парасольку, прибрав властивого йому езуїтського виразу і вийшов, запропонувавши Пті-Кло йти за ним.

— Зараз ви пересвідчитесь, любий друже, протоптав я для вас стежечку чи ні...— сказав фабрикант стряпчому.

Своїм лукавим і топким розумом фабрикант миттю збагнув усю небезпеку становища; з такими людьми, як Пті-Кло, слід було грати у відкриту гру. Втім, він уже якось, про всяк випадок і для очистки совісті, прошепотів кілька слів на вухо колишньому генеральному консулові, вдавши, ніби його вельми турбує добробут мадмуазель де Ляе.

— У мене є дещо на прикметі для Франсуази. Адже з тридцятьма тисячами франків посагу,— додав він, по— сміхнувшись,— як на нинішні часи, дівчині не слід надто вередувати.

— Ми ще повернемося до цієї розмови,— відповів франсис дю Отуа.— Після від'їзду папі де Баржетоп еталони ще пані де Сенонш круто змінилося, і ми маємо надію видати Франсуазу за дворянина — якого-небудь підстаркуватого поміщика.

— І вона погано закінчить,— сказав паперовий фабрикант, споважнівши.—

Послухайтеся мене, видайте її ліпше за здібного й шанобливого молодика, якому ви протегуватимете і ЯКИЙ здобуде для своєї дружини високе становище.

— Побачимо,— знову ухилився ВІД прямої їїДПОВІДІ франсіс.— Так чи так, треба ще спитати, якої про це думки її хрещена мати.

Після смерті Баржетона Луїза де Негрпеліс продала будинок на вулиці Мінаж. Пані де Сенонш, вважаючи своє помешкання надто тісним, умовила чоловіка купити цей дім, колиску шанобливих мрій Люсьєна і місце зав'язки цієї історії. Зефіріна де Сенонш поставила собі за мету успадкувати своєрідну королівську владу, яку мала тут пані де Баржетон, завести свій салон, одне слово, стати вельможною дамою. У вищому ангулемському товаристві після поєдинку де Баржетона з де Шандуром стався розкол; одні обстоювали невинність Луїзи де Негрпеліс, інші вірили наклепам Станіслава де Шандура. Пані де Сенонш висловилася за Баржетонів і негайно завоювала симпатії їхніх прихильників. Потім, переїхавши в особняк Баржетонів, вона скористалася зі звички багатьох ангулемських дворян віддавна збиратись у цьому домі за картярським столом. Пані де Сенонш приймала гостей щовечора і завдяки цьому здобула рішучу перемогу над Амелі де Цандур, котра очолювала ворожу партію. Після цього надії Франсіса дю Отуа, який опинився в самому осередді ангулемської аристократії, зайшли так далеко, що він запалився бажанням видати Франсуазу за старого де Севрака, котрого так і не змогла вполювати для своєї дочки пані дю Броссар. Повернення Луїзи де Баржетон, тепер уже дружини ангулемського префекта, збільшило надії Зефіріни щодо своєї улюбленої хрещениці. Вона сподівалася, що графиня Сікст дю Шатле використає свій вплив і гідно віддячить тій, яка свого часу мужньо виступила на її захист. Паперовий фабрикант, знаючи Ангулем як свої п'ять пальців, умить оцінив, наскільки знизились його шанси на успіх, але вирішив здолати труднощі за допомогою сміливого й зухвалого маневру, на який зважився б тільки Тартюф. Миршавий адвокатик, здивований чесністю свого спільника по крутістьству, не заважав йому віддаватись цим нелегким роздумам, поки вони йшли від паперової фабрики до будинку на вулиці Мінаж. Лле в передпокої непроханим гостям довелося зупинитись, коли лакей заявив: "Пані снідають".

— І все & повідомте про наш прихід,— сказав Куенте— великий.

Святеттпка-фабриканта прийняли, тільки-но було названо його ім'я. Адвоката відрекомендували манірній Зе— фіріпі, яка снідала у вузькому колі — з Франсісом дю Отуа та мадмуазель де Ляе. Де Сенонша, як і завжди, не було вдома — цього разу його запросили на відкриття мисливського сезону до папа де Пімантеля.

— Дозвольте, ласкава пані, відрекомендувати молодого адвоката, про якого я вам уже казав. Він потурбується про те, щоб увести в права вашу чарівну вихованку.

Колишній дипломат роздивлявся Пті-Кло, а той і собі нишком поглядав на чарівну вихованку. Щодо Зефіріни, якій пі Куенте, ні Франсіс досі й словом не прохопилися про ймовірного жениха, то її здивування було таке велике, аж виделка випала в неї з рук. Мадмуазель де Ляе, похмуру дівичю сварливої вдачі, досить незграбпу, худу, з бляклим волоссям, було дуже важко видати заміж, незважаючи па її аристократичні претензії.

Проставлені в метричному свідоцтві слова "батьки невідомі", по суті, заступали їй дорогу до вищого світу, куди люблячі хрещена мати та Франсіс так хотіли її ввести. Папна де Ляо не здогадувалася про своє справжнє становище і була вельми вибаглива: вона відкинула б домагання і пайба— гатшого комерсанта з Умо. Та сама виразна гримаса, що скривила губи дівчини, коли вона побачила миршавого адвоката, пересмикнула, як помітив Куенте, й обличчя Пті-Кло. Пані де Сенопш і Франсіс, здавалося, запитували одне в одного, як би їм скоріше вирядити геть Куенте та його підопічного. Фабрикант, від чия уваги ніщо не сховалося, попросив пана дю Отуа віділити йому хвилинку для бесіди і пройшов разом з колишнім дипломатом до вітальні.

— Пане, батьківське почуття вас засліплює,— сказав він йому навпростець.— Вам було б дуже нелегко видати свою дочку заміж, і у ваших же інтересах я поставив вас у безвихідь, бо я люблю Франсуаза, як люблять дитину, що виросла па твоїх очах. Так от, відступати вам немає куди — Пті-Кло знає все!.. Він шанобливий аж надміру, і це запорука того, що ваша люба крихітка буде щаслива. Крім усього, Франсуаза крутитиме своїм чоловіком, як захоче. А ви, з допомогою префектової дружини,— адже вона ось-ось приїде,— виклопочіть для зятя посаду прокурора королівського суду. Пан Міло, як кажуть, має дістати призначення в Невер. Пті-Кло продасть свою контору, ви легко влаштуєте його попервах другим товаришем прокурора, а там і незчується, як він стане прокурором, головою суду, депутатом...

Вернувшись до їдальні, Франсіс повівся надзвичайно люб'язно із претендентом на руку своєї дочки. Віп подивився на пані де Сенонш промовистим поглядом і закінчив сцену оглядин, запросивши Пті-Кло прийти до них завтра на обід, па яким вони, до речі, поговорять і про справи. Потім увічливо провів фабриканта й адвоката аж до виходу, сказавши Пті-Кло, що він, а заодно і пані де Сенонш, довіряють похвальному слову Куенте і схильні прпстати па будь-яку пропозицію опікуна панни де Ляе, якщо це принесе щастя їхньомулюбому ангелові.

— Яка ж вона бридка! — вигукнув Пті-Кло.— Я вклепався!..

— У неї аристократичні манери,— відповів Куенте.— Ну, а якби вона була гарна, невже б її за вас видали?.. Ніколи, мій друже, бо знайшовся б не один підупалиїї дво—ряпин-поміщик, котрому б ой як згодилися тридцять тисяч посагу, прихильність пані де Сенонш та ще п високе заступництво графині дю Шатле; а тим більше, коли взяти до уваги, що пан Франсіс дю Отуа, звісно, вже не одружиться, і ця дівчина — його спадкоємиця... Але вам пощастило — Франсуаза, вважайте, ваша...

— Ви певні?

— Певен. Я зробив ось що...— І Куенте-великий розповів адвокатові про свій сміливий маневр.— Так от, друже, ходять чутки, ніби пана Міло призначають у Невер прокурором. Продавайте контору, й років через десять вп вже будете міністром юстиції. А чого б і ні? Ви хлопець відчайдушний і не заважаєтеся, хай там яких послуг зажадав би від вас королівський двір...

— Ну, то будьте завтра о пів па п'яту на майдані Мюр'є,— сказав стряпчий, схвилюваний надією на таке блискуче майбутнє.— Я переговорю із старим Се шаром, і

ми skleпаємо товариство, в якому батько й син потраплять до рук святого духа Куенте.

У той час як старий кюре з Марсака підіймався на ангу— лемський пагорб, щоб сповістити Єву, в якому стані він знайшов її брата, Давід уже одинадцять днів переховувався па два кроки від того дому, звідки щойно вийшов статечний священнослужитель.

Коли абат Маррон з'явився на майдані Мюр'в, він побачив там трьох чоловіків; кожен з них був по-своєму особою визначного, і кожен міг занапастити майбутнє і теперішнє бідолашного винахідника, що прирік себе на добровільне ув'язнення. То були Сешар-батько, Куенте— великий і миршавий адвокатик. Троє людей — три втілення жадібності. Але жадібності настільки ж неоднакової, наскільки неоднаковими були ті люди. Один надумався продати власного сина, другий — свого клієнта, а третій — Куенте-великий — виступав у ролі покупця, тішачи себе надією, що обшахрує обох своїх спільників. Було близько п'ятої години пополудні, й більшість ангу— лемців, котрі йшли додому обідати, зупинялись і якусь мить дивилися на тих трьох. "Що за чортівня? Про що можуть розмовляти між собою старий Сегпар і Куенте-великий?.." — дивувалися найцікавіші. "Звичайно ж, ідеться про того бідака-невдачу, якпй залишив свою жінку, тещу й дитину без шматка хліба",— відповідали інші. "От і посилай дітей навчатися ремесла в Париж!" — глибокодумно зауважив якийсь провінційний мудрець.

— Ба! Яким вітром занесло вас сюди, пане кюре? — вигукнув виноградар, помітивши абата Марропа, тільки-но той вийшов на майдан.

— Я прийшов сюди заради вашої рідні,—відповів старий священник.

— Знову якісь витівки мого синочка?..— запитав татусь Сешар.

— Вам недорого обійшлося б їх усіх ошчасливити,— мовив кюре, показуючи на вікна, де за фіранками видні— лася прегарна голівка пані Сешар.

У цю мить Єва заколисувала на руках заплакане дитинча, наспівуючи йому пісеньку.

— Чи не принесли ви мені, бува, звістку від сина? — запитав батько.— А може, й того краще — принесли гроші?

— Ні,— сказав добродій Маррон,— я приніс сестрі звістку від брата.

— Від Люсьєеа?..—вигукнув Пті-Кло.

— Атож. Бідолашний хлопець прийшов із Парижа пішки. Я бачив його в Куртуа, він помирає від перевтоми, від голоду,— відповів священник.— О, який він нещасний!

Пті-Кло розкланявся зі священником і, взявши Куенте— велпкого під руку, сказав голосно:

— Ми сьогодні обідаємо в пані де Сеношп, треба встигнути перевдягнутися.— Потім відвів фабриканта на два кроки вбік і прошепотів йому на вухо: — Зав'яз пазурець — і пташці кінець. Давід у наших руках...

— Я вас висватав, висватайте і ви мене,— сказав Куенте-великий з лицемірною посмішкою.

— Люсьєп мій товариш по колезу, ми з ним шкільні приятелі!.. За тиждень я напевне щось довідаюся від нього. Добийтеся церковного оголошення про шлюб, і я

беру на себе засадити Давіда до в'язниці. Коли і'юго візьмуть під варту, моя місія буде закінчена.

— Ех! — проворкотів Куенте-великий.— От би взяти патент на наше ім'я!

Почувши останні слова, миршавенький адвокат здригнувся.

У цю саму мить абат Маррон, який щойно одним своїм словом довів до розв'язки судову драму, і свекор увійшли до Єви.

— ■ Це наш кюре, пані Сешар,— сказав старий Ведмідь, звертаючись до невістки.— Ви тільки послухайте, які історії розповідає він про вашого братика.

— Ох! — скрикнула бідолашна Єва, вражена в самісіньке серце.— Що з ним там іще сталося?!

У її вигуку прорвалося стільки пережитих страждань, стільки страху, що абат Маррон поквапився сказати:

— Заспокойтеся, пані, він живий!

— Будьте ласкаві, тату,— сказала Єва, звертаючись до старого виноградаря,— сходіть покличете мою матір. Хай вона теж послухає, які вісті про Люсьєна приніс нам пан абат.

Старий Сешар зайшов до пані Шардон і сказав їй:

— Там абат Марроп прийшов побалакати з вами. То чоловік непоганий, хоч він і піп. З обідом, звісно, буде затримка, я повернуся через годину.

І, байдужий до всього, що не дзвеніло або не яскріло золотом, старий пішов, навіть не подумавши про те, який удар чекає цю стару жінку. Нещастя, що звалились на обох її дітей, крах надій на блискучі успіхи Люсьєна, несподівана зміна в його характері, який досі здавався матері мужнім і чесним,— тобто всі події, що сталися за осталих півтора року, змінили пані Шардон до невпізнання. Вона не тільки була благородного походження, вона мала ще й благородне серце і боготворила своїх дітей. Отож за останні півтора року сердешна жінка вистраждала більше, ніж за весь час свого вдівства. Люсьєн мав нагоду здобути за королівським указом шляхетне прізвище де Рюбампре, повернути до життя старовинний рід, воскресити його титул і герб, стати дворянином-аристократом. А він натомість упав у багнюку! Мати судила сина суворіше, ніж його сестра, і вважала, що Люсьєн загинув уже відтоді, як їй стала відома історія з векселями. Іноді матері самохіть обманюють себе; але вони аж надто добре знають своїх дітей, яких вигодували, з якими ніколи не розлучались, і коли Давід та його дружина починали сперечатися з приводу Люсьєнових успіхів у Парижі, пані Шардон, котра нібито цілком поділяла Євині ілюзії щодо брата, в душі тремтіла від страху за сина, адже Давід казав те саме, що нашіптувала їй материнська совість. Пані Шардон знала вразливу душу дочки і тому остерігалась ділитися з нею своїм горем — вона терпіла його мовчки, на що здатні лише матері, які по-справжньому люблять своїх дітей. Єва, зі свого боку, з жахом спостерігала, як згубно впливали страждання на її матір, як швидко підбиралась до неї старість, як з кожним днем підупадала вона на силі. Мати й дочка втішали одна одну, вдаючись до тієї благородної брехпії, яка нікого не обманює. І слова бездушного старого виноградаря були для нещасливої матері

останньою краплею, яка переповнила чашу її страждань; аані Шардон відчула, що удар влучив у саме серце.

Тому, коли Єва сказала священникові: "Панотче, ось моя мати!", коли абат подивився на це обличчя, обрамлене зовсім білим волоссям, змарніле, як у старій черниці, але втихомирепе виразом доброти і смирення, притаманного глибоко побожним жінкам, котрі в усьому, як то кажуть, віддаються на волю господню, йому раптом відкрилося все життя цих двох бідолашних істот. Священик не відчував більше жалості до їхнього ката, до Люсьєна. Він здриг— пувся. уявивши собі, які муки витерпіли його жертви.

— Мамо,—сказала Єва, втираючи заплакані очі,—мій безталапий брат перебуває пині недалеко від пас, у Марсаку.

— А чому він не прийшов сюди? — запитала пані Шардон.

Абат Маррон переказав усе, що Люсьєн розповів йому про свою нележку подорож, про нещастя, які спіткали його в Парижі. Священик змалював болісну тривогу, що опанувала поета, коли він довідався про згубні для родини наслідки свого легковаїкйого вчинку, розповів, як він тепер хвилюється, не знаючи, чи захочуть бачити його в Ангулем і.

— Невже він і в нас утратив віру? — спитала пані

Шар дон.

— Сердега від самого Парижа йшов пішки, тяжко бідуючи в дорозі. Він повернувся з наміром жити скромно... спокутувати свою провину.

— Панотче,— сказала сестра,— хоч брат і наробив нам багато лиха, я ще люблю його, як люблять останки близької людини; а це означає, що я досі люблю Люсьєпа дужче, піж люблять своїх братів чимало сестер. Він довів нас до злиднів. Та якщо він прийде, ми розділимо з ним остатнії шматок хліба — одне слово, те, що він пам залишив. Ох, якби він нас не покинув тоді, панотче, ми зберегли б найдорожчі свої скарби!

— Виходить, він приїхав каретою жінки, яка забрала його від нас! — вигукнула пані Шардон.— Подався до Парижа разом з пані де Баржетон, а повернувся на зап'ятках її ж таки екіпажа!

— Чим я можу прислужитися вам у тяжкому вашому горі? — запитав добрий кюре, аби сказати щось па прощання.

— Ох, панотче,— відповіла пані Шардон,— безгрошів'я — це, кажуть, хвороба не смертельна. А вилікувати від неї може один тільки лікар — сам хворий.

— Якщо ви маєте хоч якийсь вплив на мого свекра, умовте його допомогти синові, й ви врятуєте нашу родину,— сказала пані Сешар.

— ЇЗіп вам не довіряє і, як мені здалося, дуже настроєний проти вашого чоловіка,— сказав священик, який з ухильних висловлювань виноградаря зрозумів, що справи Сешара — то осине гніздо, куди краще не пхатися.

Викопавши доручення, кюре пішов обідати до двоюрідного онука Постеля, і той розвіяв останні рештки доброї волі старого дядька, виступивши, як і весь Ангулем, па

захист Сешара-батька проти Сешара-сина.

— З марнотратниками ще якось можна боротися,— сказав на завершення коротун Постель.— Але тільки зв'яжись із любителями робити досліди — і ти розоришся до цурки.

Свою цікавість марсакський кюре задовольнив, а саме цікавість живить співчуття до ближнього у французькій провінції. Увечері старий священник розповів поетові про те, що відбувається в родині Сешарів, подавши свою подорож до Ангулема як місію, взяту ним на себе з чисто християнського милосердя.

— Ви втягли вашу сестру й зятя в борги, що становлять чи то десять, чи то дванадцять тисяч франків,— сказав кюре на закінчення.— Це така дрібничка, добродію, якої в Аигулемі їм ніколи ніхто не позичить. У нашій провінції немає багатіїв. Я думав, що йдеться про значно меншу суму, коли ви обмовилися про векселі.

Подякувавши старому священникові за співчуття й допомогу, поет сказав:

— Ви принесли мені слова прощення — а це для мене справжній скарб.

Другого дня ще вдосвіта Люсьєн вирушив з Марсака в Ангулем. До міста він увійшов близько дев'ятої ранку, спираючись на костур; на ньому був пошарпаний у дорозі коротенький сюртучок і чорні, але витерті аж до білого панталони. Стоптані чоботи незаперечно свідчили про приналежність подорожнього до нещасливого племені пішоходів. Звісно, поет аж ніяк не тішив себе ілюзіями щодо того, яке враження справить на земляків його повернення до рідного міста, таке несхоже на його від'їзд. Люсьєнове серце калатало від докорів сумління, пробуджених у ньому розповіддю старого священника, і в ту мить він вирішив смиренно прийняти цю кару, мужньо витримати цікаві погляди тих, хто йому зустрінеться. Він твердив собі: "Я тримаюся по-геройському!" Всі поети однакові — за будь-яких обставин вони схильні дурити себе. Поки Люсьєн ішов через Умо, в його душі точилася боротьба між почуттям сорому за свою поразку та хвилюванням, яке розбуджували в ньому спогади. Його серце забилося ще частіше, коли він проминав крамничку Постеля, але, на його щастя, там була одна тільки Леоні Маррон з дитиною. Він відчув неабияку радість (так сильно ще озивалося в ньому марнолюбство), побачивши, що батькового прізвища на вивісці вже не було. Одружившись, Постель заново пофарбував крамничку і зробив над дверима короткий, як у Парижі, напис: АПТЕКА. Підіймаючись на ангулемський пагорб від брами Пале, Люсьєн на аовні груди вдихав рідне повітря, він наче скинув із себе тягар нещастя і радісно повторював подумкп: "Я знову побачу їх!" Поет дійшов до майдану Мюр'є, не зустрівши жодної живої душі: то було щастя, про яке він і не мріяв — він, котрий колись ходив у рідному місті з виглядом переможця! Маріон і Кольб, які стояли на варті біля дверей, кинулися вгору по сходах із криком: "Прийшов!" Люсьєп знову побачив стару майстерню і старе подвір'я. Підіймаю^ лея сходами, він зустрів сестру й матір, і всі троє обнялися, на мить забувши про свої прикрощі. Майже в кожній родині люди миряться з бідною, і надія допомагав бачити втішні сни на твердому ложі нещастя. Якщо Люсьєн являв собою образ розпачу, він являв і образ поезії горя: сонце далеких доріг позолотило йому шкіру; глибокий смуток, відбитий у рисах

обличчя, відкидав тінь па високе чоло поета. Така переміна свідчила про пережиті страждання, і кожен, хто бачив це обличчя, на якому горе залишило свій карб, міг спізнати одне тільки почуття: жалість. Уява, що витала далеко від лопа родни, ПІІІ зіткнулася із сумною дійсністю. Єва всміхалась радісно, але то була радість мучениці, яка приймає тортури. Печаль одухотворяє лице молодой вродливої жінки. Серйозність цього колись по-дитячому наївного обличчя, яким пам'ятав його Люсьєн перед від'їздом до Парижа, говорила поетові дуже багато й не могла не справити па нього гнітючого враження. Ось чому за першим поривом почуттів, таким безпосереднім і природним, настала мить ніяковості: кожен боявся озватися. Люсьєн несамохіть шукав поглядом того, хто був відсутній під час цієї зустрічі. Єва перехопила братів погляд і залилася слізьми, а за пою заплакав і Люсьєн. Що ж до пані Шар дон, то вопа була бліда і зовні незворушна. Єва підвелась і вийшла, щоб пе дорікнути братові лихим словом.

— Моя люба,— сказала вона, звертаючись до Маріон,— Люсьєп так любить полуниці, слід би пригостити його!..

— Я так і подумала, що ви захочете почастувати панича Люсьєна. Будьте спокійні, я потурбувалася про сніданок та й на обід зготую чогось смачненького.

— Люсьєне! — сказала пані Шардон синові.— Тобі багато чого треба спокутувати. Ти поїхав у Париж, щоб стати нашою гордістю, а довів нас до злиднів. Ти майже вибив у Давіда з рук знаряддя, яким він хотів забезпечити добробут своєї пової родини. І ти винен не тільки в цьому...— ніби через силу промовила мати. Запала гнітюча пауза, і мовчанка Люсьєпа свідчила, що він визнав справедливість материнського докору.— Почни трудове життя,— тихо провадила пані Шардон.— Я не дорікаю тобі за те, що ти хотів відновити шляхетний рід, з якого я вийшла. Але щоб така спроба була успішною, потрібне багатство і почуття власної гідності: а ти не маєш ні того, пі того. Ми вірили в тебе — ти розбив нашу віру. Ти порушив спокій працьовитої і скромної родини, чие життя і так складалось нелегко... Перші гріхи прощаються тільки раз. Не повторюй їх більше. Ми в дуже важких обставинах — будь розважливий, слухайся сестри. Лихо — мудрий учитель, і його нещадні уроки не минули для Єви марно. Вопа збагатилася життєвою мудрістю, вона мати, вона несе на собі весь тягар господарства — з любові до нашого дорогого Давіда. Коротко кажучи, вона, з твоєї вини,— моя єдина втіха.

— Ви могли б поставитись до мене й суворіше,— сказав Люсьєн, обіймаючи матір.— Я приймаю ваше прощення, більш мені не доведеться його бламати.

Повернулася Єва; зі смиренної пози брата вона зрозуміла, що пані Шардон поговорила з ним. Добра усмішка з'явилась на її устах, і Люсьєн відповів на неї здушеними риданнями. Особиста присутність має чародійні властивості, вона пом'якшує і найворожіші почуття коханців, і розбрат у родині, хоч які сильні будуть причини взаємного невдоволення. Може, любов прокладає у серці стежки, на які людина завжди прагне повернутись? Чи не пояснюється подібне явище магнетизмом? А може, то тверезий глузд підказує нам, що треба або навіки розлучитись, або простити? І хай то буде голос розуму, якась фізична причина чи порух душі, але кожен,

гадаю, мав нагоду переконатися, що погляди, жести, вчинки улюбленого створіння пробуджують колишню ніжність навіть у душі смертельно ображеної, скривдженої або приниженої людини. Хай розум і не схильний забувати, хай особистий інтерес досі страждає, серце, незважаючи ні на що, знову іде в неволю. Отак і бідолашна Єва, вислуховуючи до самого сніданку братові звірвання, не могла приховати ні лагідного виразу очей, коли дивилась на нього, ні тремтіння в голосі, коли озивалась її душа. Зрозумівши стихію паризького літературного життя, вона зрозуміла й те, чому Люсьєн не вистояв у боротьбі. Радість пестити малюка сестри й утішатись його дитячими витівками, щастя знову опинитись на батьківщині, серед своїх близьких, щастя, змішано з гірким смутком на думку, що Давід змушений ховатися, слова пбчалі, які злітали з Люсьєнових уст, його розчулення, коли Маріон подала на стіл полуниці, цей зворушливий зн&ік того, що серед життєвих тривог сестра не забула про виїбдобання Люсьєна, і навіть турботи про влаштування блудного брата й сина — усе це створювало в родині святковий настрій. То був наче перепочинок на шляху горя. Та Сешар-батько не пропустив нагоди вилити цебро холодної води на почуття жінок:

— Ви приймаєте його, неначе він привіз вам казна-які гроші!..

— А чого б і не відсвяткувати зустріч з моїм братом? Хіба він у чомусь завинив перед нами?..— вигукнула папі Сешар, ревниво приховуючи ганьбу Люсьєна.

Однаке перший порив ніжності минув, і невблаганна дійсність проступила назовні. Люсьєн незабаром помітив, як змінилося до нього ставлення Єви, як відрізнялося воно від тієї любові, що її вона колись до нього почувала. Да— віда глибоко шанували, тоді як Люсьєна просто любили, любили, незважаючи ні на що, любили, як, буває, люблять коханку попри всі прикрощі, яких вона завдає. У ставленні папі ІНардон до сина і сестри до брата бракувало пошани — твердої основи наших почуттів, яка надає їм спокійної упевненості й незрушної ваги. Люсьєн відчував, що його позбавлено довіри — бо бін утратив честь. Думка про Люсьєна, що її висловив у своєму листі д'Артез, стала думкою і його сестри; вона просвічувала у її погляді, в голосі, в рухах. Люсьєна жаліли! Але колишні мрії, що він стане славою і гордістю родини, героєм домашнього вогнища, усі ті чудові сподівання загинули безповоротно. Його легковажність лякала сестру й матір настільки, що від нього приховували, де знайшов собі притулок Давід. Єва, байдужа до ласкавих умовлянь, якими доймав її цікавий Люсьєн,— бо ж йому край хотілося побачити брата! — була вже не колишньою Євою з Умо, для якої досить було одного погляду Люсьєна, і вона скорялася безвідмовно! Люсьєн обіп'яв залагодити свою провину, похвалявся, що врятує Давіда. Єва відповідала йому: "Не втручайся краще! Не тобі змагатися з такими пройдисвітами та крутіями, як наші противники!" Люсьєн хитав головою, ніби кажучи: "Я змагався з парижанами..." — "І зазнав поразки!" — поглядом відповідала йому сестра.

"Мене більше не люблять,— думав Люсьєн.— Значить, і рідня — а не тільки світ — любить лише тих, хто домігся успіху". Минув тільки день, як поет повернувся додому, а він уже. намагаючись пояснити собі, чому мати і сестра ставляться до нього з очевидною недовірою, віддався якщо й не ворожим, то все ж таки гірким роздумам. Він

міряв це патріархальне провінційне життя паризькою міркою, забуваючи, що через нього ж таки ця терпляча й порядна родина скотилася до такого убогства. "Вони міщани, вони не можуть мене зрозуміти", — казав собі Люсьєн, подумки відокремлюючи себе від сестри, матері та Давіда, яких він більше не міг збити з пуття ні винятковістю своїх обдарувань, ні обіцянками.

Єва й пані Шардон з притаманною їм проникливістю, що загострилася під ударами стількох нещасть, вгадували пайпотаємніші думки Люсьєна, вони відчували, що він осуджує їх, що віп од них оддаляється. "Як змінив його Париж!" — казали вони в розмовах між собою. Власне, вони пожинали плоди його себелюбства, яке самі ж таки й виплекали. І з того боку, і з того ця закваска мала зашумувати, і вона зашумувала, а надто в Люсьєпа, хоч тепер він і почував себе винним. Що ж до Єви, то вопа була з тих сестер, які ладні сказати провинному братові: "Прости мені твої гріхи..." Коли душі поєднуються в такій досконалій гармонії, як це було на світанку життя між Євою та Люсьєном, усяка рана, завдана цьому ідеальному союзу почуттів, — смертельна. Якщо душоуби здатні помиритись навіть після того, як поб'ються на ножах, то ті, хто любить одне одного, навіки розлучаються через один погляд, через одне слово. У спогадах про нічим не затьмарене єднання сердець і криється таємниця розривів, часто непояснених. Можна жити з недовірою в серці, якщо минуле не являє картину чистого й незахмареного почуття; але для двох істот, раніше поєднаних у глибокій душевній злагоді, спільне життя стає нестерпним, коли кожне слово, кожен погляд вимагають обережності. Тому великі поети примушують помирати своїх Поля та Віржинію ще в ранній юності. Чи ви можете уявити собі Поля й Віржинію у сварці?.. Відзначимо, — і це робить честь Єві та Люсьє — нові, — що матеріальні інтереси, які зазнали такої шкоди, не роз'ятрювали їхніх ран. І в бездоганної сестри, і в провинного брата усе засновувалось на почуттях; отож найменше непорозуміння, будь-яка дрібна сутичка, нова помилка з боку Люсьєна могли уже навіки роз'єднати їх або призвести до однієї з тих сварок, що непоправно розколюють родину. З грішми все якось залагоджується, ало почуття невблаганні.

Наступного дня Люсьєн отримав номер ангулемської газети і зблід від утіхи, побачивши, що його особі присвячено одну з передовиць тієї достойної газетки, схожій на провінційні академії, котрі, за висловом Вольтера, як ото добре вихована дівиця, ніколи не дають приводу для розмов про себе.

"Хай Франш-Конте пишається тим, що він дав життя Вікторові Гюго, Шарлю Нодьє та Кюв'є; Бретань — Шато — бріанові та Ламенне; Нормандія — Казимірові Делавіню; Турень — авторові "Елоа". Віднині Ангума, де вже за Людовіка XIII проживав, будучи нашим співвітчизником, знаменитий Гез, більше відомий під прізвищем де Бальзака, не доведеться заздрити ні тим провінціям, ні Ліму — зену, де народився Дюпюїтрен, ні Оверні — батьківщині Монлозьє, ні Бордо, якому випало щастя бачити народження стількох великих людей! Тепер і ми маємо свого поета! Автор прекрасних сонетів під назвою "Стокротки" поєднав славу віршотворця зі славою прозаїка, бо це йому ми завдячуємо знаменитий роман "Лучник Карла IX". З часом наші онуки пишатимуться

своїм земляком Люсьєном Шардоном, суперником Петрарки!!! (У тогочасних провінційних газетах знаки оклику скидались на *hugra*, якими публіка вітає *speech* на *meeting* у Англії). Здобувши в Парижі блискучу славу, наш юний поет, проте, згадав, що дім де Баржетонів був колискою його тріумфу, що ангулемська аристократія перша аплодувала його поезіям, що дружина графа дю Шатле, префекта нашого департаменту, заохочувала його перші кроки на ниві служіння Музам, і ось він знову серед нас!.. Усе передмістя Умо схвилювалося, коли вчора з'явився наш Люсьєн де Рюбампре. Звістка про його повернення повсюди викликала напжжавіший інтерес, і, звичайно, Ангулем не дозволить Умо випередити себе в ушануванні, що, як кажуть, чекає па того, хто так славно представляв наше місто у паризькій пресі та в літературі. Люсьєн — поет католиків і роялістів — кинув виклик шаленству партій; кажуть, він повернувся в рідні краї відпочити від нещадної боротьби, яка виснажила б і атлета, а вони ж люди куди витриваліші, ніж натури, схильні до замріяності та поетичного світосприймання.

Ми вітаємо надзвичайно мудру й політично далекоглядну думку, подану, як кажуть, графинею дю Шатле, повернути нашому уславленому поетові титул і прізвище шляхетного роду де Рюбампре, єдиною спадкоємицею якого є пані Шардон, поетова мати. Омолодити блиском нових талантів і нової слави стародавні аристократичні роди, близькі до згасання, якнайкраще відповідає високому прагненню безсмертного творця хартії — невтомно запроваджувати в життя девіз, виражений у словах: "Єднання і забуття".

Наш поет зупинився у своєї сестри, пані Сешар".

У відділі ангулемської хроніки було вміщено таке повідомлення:

"Наш префект, граф дю Шатле, уже призначений камергером двору його величності, щоішо дістав звання державного радника для особливих доручень.

Учора всі представники влади відвідали пана префекта.

Графиня дю Шатле приймає у себе щочетверга.

Мер Ескарба, пан де Негрпеліс, представник молодшого пагона д'Еспарів, батько пані дю Шатле, нещодавно вша— новапіш графським титулом, званням пера Франції й командора королівського ордену Людовіка Святого, згідно 8 чутками, отримає посаду голови великої виборчої колегії на найближчих виборах у Ангулемі".

— Поглянь-но,— сказав Люсьєн, подавши сестрі газету.

Єва уважно прочитала статтю і з замисленим виразом повернула газету братові.

— Ну, що ти про це скажеш?..—Запитав Люсьєн, здивований стримапістю Єви, можна навіть сказати, байдужістю.

— Мій друже,— відповіла вона,— ця газета належить Куепте, і тільки вони вирішують, яку статтю дати, а яку ні. Лише префектура або єпископство можуть щось надрукувати в ній усупереч їхній волі. Твій недавній суперник, а сьогодні префект, навряд чи настільки великодушний, щоб співати тобі хвалу — невже ти припускаєш таку можливість? А Куенте переслідують нас, прикриваючись ім'ям Метів'є, і,

безперечно, хочуть притиснути Давіда, щоб скористатися вигодами його відкриття,— хіба ти про це вже забув?.. Хай там від кого походить ця стаття, вона тривожить мене. Досі до тебе ставилися тут із ненавистю й заздрістю. Тебе обмовляли й паплюжили, виправдовуючи відоме прислів'я: "Немає пророка на своїй батьківщині", і ось раптом усе змінюється, мов за помахом чарівної палички.

— Ти не знаєш, які марнославні провінційні міста,— відповів Люсьєн.— В одному південному містечку городяни вчисто зустрічали біля міської брами юнака, що всього-на-всього дістав першу нагороду на конкурсному іспиті, вітаючи в ньому майбутню знаменитість.

— Послухайся мене, любий Люсьєне. Я не хочу надокучати тобі повчаннями, але одне скажу: не довіряй тут нікому й нічому.

— Ти маєш рацію,— відповів Люсьєн, прикро вражений, що сестра анітрохи не поділяє його захвату.

А сам поет умлівав від блаженства, побачивши, що його принизливе, безславне повернення в Ангулем раптом обернулося на тріумф.

— Ви не вірите у крихту слави, що обходиться нам так дорого! — вигукнув Люсьєн після довгої мовчанки, яка тривала майже годину і протягом якої у нього в грудях шаленіла гроза.

Замість відповіді Єва тільки подивилась на брата, і цей німий докір змусив його присоромлено замовкнути.

Перед самим обідом посильний із префектури приніс листа, адресованого панові Люсьєпу Шардопові; той лист нібито виправдовував гордість поета, якого світ прагнув відібрати в родини.

Це було запрошення на обід:

Граф Сікст дю Шатле і графиня дю Шатле просять пана Люсьєна Шардона зробити їм честь і завітати до них на обід п'ятнадцятого вересня цього року.

До листа було прикладено візитну картку:

ГРАФ СІКСТ ДЮ ШАТЛЕ Камергер двору його величності, префект Шарапти, державний радник.

— Ви в пошані,— сказав Сешар-батько.— У місті про вас тільки й мови, наче про якусь поважну персону... Ангулем і Умо сперечаються за честь покласти вам па голову віпок...

— Моя люба Єво,— прошепотів Люсьєн на вухо сестрі.—* Я зараз у тому самому становищі, як тоді, коли збирався ; їхати до Парижа з пані де Баржетон: я хочу прийнятні запрошення префекта, але в мене немає фрака.

— Ти хочеш прийняти це запрошення? — з жахом вигукнула папі Сешар. і

З приводу того, йти чи не йти Люсьєнові на обід до пре^і фекта, між сестрою й братом виникла суперечка. Твере-ї зий глузд провінціалки підказував Єві, що у світському^ товаристві слід з'являтися тільки з веселим обличчякі у елегантному сюртуці, бездоганно вдягненим. Але своэд .справжні думки вона вголос не висловила: "Куди заведе^ Люсьєна цей обід у префекта? Чого хоче від нього вищні" світ Ангулема?

Чи не снують проти нього якогось підступу?"

Скіпчилося тим, що Люсьєп сказав сестрі, перше ніж лягти спати:

— Ти не знаєш, який великий мій вплив; префектова дружина остерігається журналістів, а крім того, графиня дю Шатле — це та ж таки Луїза де Негрпеліс! Жінка, що домоглася стількох милостей, може врятувати Давіда! Я розповім їй про братів винахід, і для неї нічого не варто виклопотати урядову допомогу в десять тисяч франків.

Об одинадцятій вечора Люсьєна, його сестру, матір, старого Сешара, Маріон і Кольба підняв на ноги міський оркестр, до якого приєднався гарнізонний; майдан Мюр'є вирував пародом. Ангулемська молодь виконувала серенаду на честь Люсьєна Шардона де Рюбампре. Люсьєн підійшов до вікна у спальні сестри і посеред глибокої; мовчанки, що запала після того, як відлунав останній куплет серенади, сказав:

— Дякую землякам за виявлену мені шану і постараюся бути гідним її. Дозвольте, я на цьому закінчу, бо Я надто хвилююсь і не в спроможності говорити.

— Слава авторові "Лучника Карла Дев'ятого"!.. Слава авторові "Стокроток"!.. Слава Люсьєнові де Рюбампре!

Після цього триразового вигуку привітань, викрикнутих кількома голосами, у вікно влетіли з вулиці три вінки і букети квітів. Через десять хвилин майдан Мюр'є був уже порожній, і там запанувала тиша.

— Я волів би, щоб мені кинули десять тисяч франків,— сказав старий Сешар, з ехидною посмішкою перевернувши та оглянувши з усіх боків вінки й букети.— Але ви під— несли їм стокротки, а вони віддячили вам букетами; ви провадите комерцію, платячи одне одному квітами замість грошей.

— Ось як цінуєте ви пошесті, що ними вшанували мене земляки! — вигукнув Люсьєн, і вираз його обличчя свідчив, що він забув усі свої знегоди: воно так і сяло самовтіхою.— Якби ви краще знали людей, дядечку Сешар, ви зрозуміли б, що такі хвилини в житті не повторюються. Тільки щирий захват може вилитись у подібне величчя!.. Такі події, мої любі матусю й сестро, змушують забути і невдачі, й горе.— Люсьєн поривчасто обняв сестру й матір, як обіймають у ті хвилини, коли радість паростає в душі могутньою хвилею і хочеться перелити її в серця друзів. ("А як нема поруч друга,—сказав одного разу Біксіу,— то сп'янілий від успіху автор обіймає свого лакея").— Ну, ну, люба моя дитино,— мовив він до Єви,— чого ти плачеш?.. А, розумію... від радості...

— Гай-гай! — сказала Єва матері, коли вони залишилися в кімнаті самі й вона стала роздягатися, щоб лягти в постіль.— У характері нашого поета є щось від гарненької жінки найпущого гатунку...

— Ти маєш рацію,— відповіла мати, хитаючи головою.— Люсьєн уже забув не тільки про свої прикрощі, а й про наші.

Мати й дочка розлучилися, не зважуючись висловити свої думки до кінця.

У країнах, де панує почуття суспільного непослуху, прикритого словом "рівність", кожен тріумф є одним з тих чудес, котрі, як і деякі власне чудеса, не можуть відбутися

без певних підготовчих заходів. Скажімо, коли славлять знаменитих людей, які здобувають визнання у себе па батьківщині ще за життя, то з десяти таких випадків, дев'ять пояснюються причинами, що не стосуються увінчаного генія. Хіба тріумф Вольтера на сцені французького театру не був тріумфом філософії того сторіччя? У Франції слава приходить лише в тому разі, коли, кладучи вінок на голову переможця, кожен подумки увінчує самого себе. Отож Єва і пані Шардон мали усі підстави тривожитись. Бучне вшанування провінційного генія надто суперечило застояним звичаям Ангулема і вочевидь було влаштоване невідомим режисером з корисливою чи якоюсь іншою метою; у будь-якому випадку воно свідчило про лукавий підступ. Єра — втім, як і більшість жінок — жила почуттям, а не розумом, і тому їй важко було збагнути причину своєї недовіри. Засинаючи, вона міркувала: "Хто ж тут так любить брата, щоб розбуркати усе місто?.. "Стокротки" досі не видані... Хіба можна вітати з успіхом книжки, якої ніхто не читав?.."

І справді, весь цей гармидер підняв Пті-Кло. Того са- мого дня, коли мароакський кюре сказав йому про повер-; нення Люсьєна, стряпчий уперше обідав у пані де СеноншЛ і мав офіційно просити руку її вихованки. Це був один*} з тих сімейних обідів, урочистість якого виражаєтьсяV більше в уборах, ніж у великому напливі гостей. Хоч усе: було влаштовано по-сімейному, кожен знав, що йдеться;1 про оглядіти і намагався показати себе з найкращого,/ боку. Франсуаза була виряджена, як на виставку. Пані | де Сенонш виступала під знаменами свого найвишуканіг| шого убрання. Пан дю Отуа вдягнув чорний фрак. Пан "I де Сеїгонш, якого дружина повідомила в своєму листі, що ■< графиня дю Шатле, приїхавши до Ангулема, має вперше/ з'явитись перед очі місцевого світського товариства в їхньому домі, на вечірці, де буде відрекомендовано гостям ^ нареченого Франсуази, визнав за потрібне покинути пана З де Пімантеля і прибути на знаменні оглядини. Куентен прийшов у своєму святковому коричневому сурдугі, схо-, жому па сутану, а в його маніжці красувався, приваблюючи погляди, діамант ціною шість тисяч франків —'і помста багатого купця занепалій аристократії. Пті-Кло, ви-", •митий з милом, чисто поголений, акуратно причесаний^ пе міг, одначе, позбутися властивої йому кислої міни. Мимохіть виникало бажання порівняти цього миршавеньг;* кого, затуляного в сюртук стряпчого із замороженою' гадюкою; але в його сорочачих оченятах, пожвавлених* надією, світилася така гордість, від усієї його постаті віяло; таким холодом, і тримався він з такою поважністю, щої й справді був схожий на сповненого честолюбних мрій: новоспеченого королівського прокурора. Пані де Сенопп# аж надто наполегливо просила своїх близьких друзів не; обмовитися пікому й словом ні про першу зустріч її вихованки з паречеїшм, ні про сподіваний приїзд префектом вої дружи тій, ОТОЖ вона могла не сумніватися, що її салон буде повен гостей. Бо ж досі пан префект із дружиною робили тільки офіційпі візити,— тобто завезли декому— свої візитні картки,— приберігаючи честь дружніх відвідин тільки для обраних осіб і як засіб впливу. Тому не дивно, що апгулемське дворянство знемагало від цікавості, й навіть деякі люди з табору Шандурів мали намір з'явитись у домі де Баржетонів, бо вперто не бажали пазивати цеп особняк домом Сепоншів. Балачки про

впливовість графині дю Шатле розбудили чикало шанобливих сподівань; крім того, ходили чутки, ніби вона змінилась на краще, і кожен хотів переконатись у цьому на власні очі. Коли по дорозі до Сеноншів Куейте розповів Пті-Кло, що префектова дружина поставилася до Зефіріни надзвичайно прихильно, дозволивши відрекомендувати своїй особі нареченого любі Фрапсуази; в адвоката виник зухвалий задум здобути користь із дражливого становища, в якому опинилася Луїза де Негрпеліс унаслідок повернення Люсьєліа до рідного міста.

Пай і пані де Сенонш так витратилися, купуючи дім Баржетонів, що, як справжні провінціали, й не думали вносити в нього бодай якісь зміни. Коли оголосили про приїзд Луїзи де Негрпеліс, і Зефіріна вийшла їй назустріч, перше, що вона сказала, було: "Моя люба Луїзо, гляньте... Тут ви у себе вдома!" — І показала на невеличку люстру з підвісками, па дерев'яну обшивку стін, на меблі, на все те, що колись так зачарувало Люсьєна.

— Про це, моя дорога, мені найменше хотілося б згадувати,— люб'язно відповіла префектова дружина, окинувши поглядом товариство, яке зібралося в Сеноншів.

Всі гості визнали, що Луїза де Негрпеліс змінилася до невпізнання. Паризький світ, у якому вона оберталася півтора року, добродійний вплив перших днів заміжжя, яке перемінило жінку не менше, ніж Париж перемінив провінціалку, гідність великосвітської дами, наділеної високою владою, усе це перетворило графиню дю Шатле на жінку, схожу на пані де Баржетон, як ото дівчина років двадцяти буває схожа па свою матір. Вона носила прегарний чепчик, оздоблений мереживом і прикрашений квітами, що були недбало приколоті шпилькою з великим діамантом. Зачіска на англійський штиб молодила її, пом'якшуючи риси обличчя. На ній була фулярова сукня з гарними торочками — творіння знаменитої Вікторини; корсаж, викроєний мисом, чудово вирізняв її стан. Прикриті блондовою косинкою плечі ледь просвічували крізь серпанок тканини, елегантно обвинутої навкруг занадто довгої шиї. Вона напрочуд мило забавлялася гарненькими дрібничками, обходитися з якими — справжня мука для провінціалок: флакончик із парфумами звисав на лапцюжку з браслета; в руці вона тримала віяло і згорнутий носовичок, що анітрохи їй не заважало. Вишуканий смак, відбитий у найменших подробицях вбрання, постава й манери, запозичені в маркізи д'Еспар, свідчили, що Луїза пройшла високу школу Сен-Жерменського передмістя і була там здібною ученицею. Що ж до старого чепуруна часів Імперії, то після весілля він якось одразу подався і став схожий на перестиглу диню, зелену ще вчора й пожовклу за одну ніч. Гості пов'язували розквіт Луїзиної краси з утраченою свіжістю Сікста й нашіптували одне одному на вухо сласні провінційні жарти, і тим охочіше, що всі жінки нетямались від цього нового злету колишньої ангулемської королеви; отож чіпкому вискочневі доводилось розплачуватися за дружину. За винятком пана й пані де Шандурів, небіжчика Баржетопа, пана де Пімаителя та Растіньяків, у вітальні зібралося майже те саме численне товариство, що й того дня, коли Люсьєн, читав тут вірші; прийшов навіть єпископ зі своїми вікаріями. Пті-Кло, приголомшений блиском ангулемської аристократії, в чиєму колі ввій ще чотири місяці тому і не мріяв себе

побачити, відчув, як ущухає його ненависть до вищих класів. Графиня дю Шатле здалась йому чарівного, і він сказав собі: "Ось та жінка, яка може зробити мене товаришем прокурора!" В самому розпалі вечірки, поговоривши з усіма дамами,— кожній вона приділяла ті самі кілька хвилин, проте змінювала топ бесіди, залежно від того, наскільки впливова була співрозмовниця і як свого часу вона поставилась до її втечі з Люсьєном,— Луїза пішла в будуар з його преосвященством. Тоді Зефіріна взяла Пті-Кло за руку — серце в адвоката забилося частіше — й завела його до того самого будуара, де почалися всі Люсьєпові нещастя і де їм судилося знайти своє завершення.

— Дозволь відрекомендувати тобі пана Пті-Кло, моя люба. Не обійди його своїм заступництвом, бо все, що ти для нього зробиш, буде па користь і моїй вихованці.

— Ви стряпчий, добродію? — запитала велична дочка Негрпелісів, змірявши Пті-Кло поглядом.

— На жаль, графине.— Ще ніколи в житті синові кравця з Умо не доводилося проказувати такий титул, і це слово мало не застрягло йому в горлі.— Але,— провадив він,— від вас, ласкава папі, залежить, чи вдасться мені прилаштуватись у прокуратурі. Кажуть, пан Міло переїздить до Невера...

— А хіба не слід спершу послужити молодшим, а тоді вже старшим товаришем прокурора? — запитала графиня.— Хоч я, власне, не заперечую, щоб ви зразу стали старшим товаришем прокурора... Та перш ніж приділити вам увагу її виклопотати для вас таку ласку, я хотіла б переконатись у вашій відданості законній королівській династії, релігії, а надто панові де Віллелю.

— О графине,— сказав Пті-Кло, нахилиючись над самим її вухом,— я відданий королю душею й тілом.

— Ось це нам і потрібно нині,— відповіла вона, відхиляючись назад і тим самим даючи зрозуміти, що не хоче, аби їй нашіптували щось на вухо.— Якщо й надалі вами опікуватиметься пані де Сенонш, розраховуйте на мене,— додала вона, завершивши свої слова царственным жестом руки, що тримала віяло.

— Графине,— сказав Пті-Кло, помітивши краєчком ока Куенте, який підійшов до дверей будуара,— Люсьєп повернувся.

— Ну то й що, добродію?..— запитала Луїза де Негрпе— ліс таким тоном, що будь-яка відповідь застрягла б у горлі людини не такої лукавої, як Пті-Кло.

— Ви не так зрозуміли мене, ласкава пані,— відказав адвокат, намагаючись уживати якомога ввічливіші слова та звороти.— Я хотів тільки дати доказ своєї відданості вашій особі. Чи не будете ви ласкаві вказати, графине, як належить зустріти в Ангюлемі поета, котрому ви створили ім'я й славу? Тут нема вибору: його слід або знеславити, або звеличити.

Луїза де Негрпеліс досі не замислювалася над цим питанням, у розв'язанні якого вона, звичайно ж, була зацікавлена якщо не задля теперішнього, то задля минулого. А тим часом від того, які почуття зберегла вона до Люсьє— на, залежав успіх задуму, що його віроломний стряпчий виплекав із метою прискорити арешт Давіда.

— Добродію Пті-Кло,— сказала графиня дю Шатле, прибираючи гордовиту й

величну позу,— ви бажаєте служити урядові, тож знайте головне його правило: піколи не визнавати своїх помилок. Ну, а жінкам ще в більшій мірі, ніж урядам, притаманний інстинкт влади і почуття власної гідності.

— Я так і думав, ласкава пані,— жваво відповів адвокат, пильно, але потай спостерігаючи за графинею.— Люсьєн з'явився сюди майже жебраком. Та якщо буде треба, я влаштую йому бучне вшанування, а потім, завдяки тому ж таки вшануванню, він буде змушений покинути Апгулем, де його сестра та зять Давід Сешар нині зазнають нещадного судового переслідування...

На гордовитому обличчі Луїзи де Негрпеліс промайну*^ миттєвий вираз затамованої втіхи. Вражена здогадли-| вістю стряпчого, вона уважно глянула па нього поверх'* розгорнутого віяла, а що до будуара саме заходила Фрай-? суаза де Ляе, то в графині знайшовся час, щоб обмірку— [вати відповіді,. З

— Добродію,— скавала вона ві значущою усмішкою,—\$ ви скоро будете прокурором...

Чи не означало не сказати все, пе принизивши свовгі гідності? І

— О пані! — вигукнула Франсуаза, підходячи до пре-і| фектової дружини, щоб подякувати їй.— Вам я будз\$| зобов'язала щастям свого життя.— І з чисто дівочою без^с посередністю, нахилившись до своєї заступниці, вона^ прошепотіла їй на вухо: — Я згоріла б на повільному! вогні, якби мені довелось бути друнашою провінційної^ стряпчого... І

Якщо Зефіріпа так зразу зверпулася до Луїзи з про— ? ханням про допомогу, то наштовхнув її на цю думку£ Франсіс, трохи обізнаний з чиновним світом. ^

— У перші дні приходу до влади, хай то буде префек-? тура, монархія чи просто велика фабрика,— сказав ко*^ лишній генеральний консул своїй подрузі,— люди горятіг бажанням робити послуги; але дуже скоро вони байду-?, жіють, зрозумівши, що бути покровителем — це тільки' вайвий клопіт. Сьогодні Луїза зробить для Пті-Кло те,, чого через три місяці вона не захоче зробити навіть для; вашого чоловіка... ^

— А ви подумали, графине,— запитав Пті-Кло,— прої ті обов'язки, що їх накладе на вас громадське вшануванням нашого поета? Вам доведеться приймати Люсьєна іонай^ менше днів десять, поки не вистигне паш запал. *

Префектова дружина кивком голови відпустила Пті-Кло| й підвелася, щоб погомоніти з пані де Пімантель, яка; ваглянула у двері будуара. Маркіза Щойно з подивом вислухала новину про підвищення старого Негрпеліса в пери Франції і визнала за потрібне виявити увагу до' жінки, яка так спритно скористалася зі своїх гріхів, щоб пабутк великого впливу.

— Скажіть-по, моя любя, навіщо вам знадобилося завдавати собі клопоту й домагатися призначення вашого батька у верхню палату? — ваптала маркіза під час довірчої розмови зі своєю любою Луїзою, перед високими перепагами якої вона схиляла коліна.

— Мені охоче виявили таку ласку, моя дорога маркізо, тим більше, що синів у мого батька нема, а він сам до могили залишиться вірний короні; та якщо в мене народяться

хлопчики, то, я певна, старший успадкує від діда титул, герб і звання пера...

Пані де Пімантиль засмутилася, зрозумівши, що їй уже не вдасться здійснити свою заповітну мрію — вивести папа де Пімантиля в пери; адже годі було сподіватись на допомогу матері, чиї шанобливі прагнення поширювалися на дітей, які ще й не народилися.

— Префекторша у мене в руках,— сказав Пті-Кло Куенте-великому, коли вони вийшли,— і я обіцяю, що ви матимете омріяну угоду про заснування комерційної спілки... Черев місяць я буду старшим помічником прокурора, а ви станете хазяїном Сешара. Тепер тільки допоможіть мені знайти наступника для моєї контори, адже за якісь п'ять місяців вона стала першою в Ангулемі.

— Вас треба було тільки підсадити на коня,— сказав Куенте, майже заздрячи своєму висуванцеві.

Тепер кожен легко зрозуміє, чому з таким захватом вітали Люсьєна в рідному місті. За прикладом французького короля, який не мстив за герцога Орлеанського, Луїза воліла забути про кривди, що їх витерпіла в Парижі пані де Баржетон. Вона хотіла протегувати Люсьє— пові її розчавити його своїм заступництвом, вона хотіла позбутись його пристойно. Добре обізнаний, завдяки пліткам, з усіма паризькими інтригами, Пті-Кло правильно зробив ставку на живучу ненависть жінки до чоловіка, який не захотів покохати її тоді, коли їй цього бажалося.

Назавтра після вшанування поета, що виправдало минуле Луїзи де Негрпеліс, Пті-Кло, аби остаточно заморочити Люсьєпові голову і прибрати його до рук, з'явився в дім пані Сешар у супроводі шістьох молодиків, колишніх товаришів Люсьєна по апгулемському коледжу. Від імені випускників коледжу депутація запросила автора "Стокроток" та "Лучника Карла IX" відвідати врочистий банкет, який вони влаштовують на честь генія, що вийшов із їхніх рядів.

— То це вое ти придумав, Пті-Кло? — вигукнув Люсьєн.

— Твоє повернення на батьківщину,— сказав адвокат,— розбудило наше самолюбство, зачепило в нас почуття честі, отож ми склались і готуємо для тебе розкішну учту. Будуть присутні наші вчителі й директор; а судячи з того, як розвиваються події, прийдуть і представники влади.

— І якого дня відбудеться банкет? — запитав Люсьєн.

— Наступної неділі.

— На жаль, не зможу,— сказав поет.— От якби днів через десять... Тоді я залюбки...

— Ну що ж! Твоє побажання для нас закон,— сказав Пті-Кло.— Отже, через десять днів.

Звертаючись до колишніх товаришів по коледжу, Люсьєн розмовляв із чарівливою невимушеністю, а вони дивилися на нього майже із святоблким захватом. Мало не півгодини розбалакував поет, хизуючись дотепністю, бо ж він почувався на п'єдесталі й прагнув виправдати високу думку земляків про себе. Заклавши руки в кишені жилета, він промовляв як людина, що дивиться на події з височини, куди його піднесли співгромадяни. Він був скромний, приязний — такий собі гепій у піжамі. То були

нарікання атлега, виснаженого паризькими змаганнями, а передусім — розчарованого. Він палко вихваляв товаришів за відданість рідній провінції і таке інше, і таке інше. Він усіх зачарував. Потім, відвівши Пті-Кло вбік, він зажадав від нього правдивої розповіді про становище Да— віда й покартав адвоката за те, що той допустив до ухвалення вироку про арешт. Люсьєн надумав перехитрувати Пті-Кло. А той усіляко намагався навіяти своєму колишньому товаришеві думку, що він, Пті-Кло, всього-на— всього нікчемний провінційний стряпчий, хлопець простакуватий і недалекий. Устрій сучасного суспільства, набагато складнішого за свою організацією, ніж суспільство стародавнє, призвів до розподілу здібностей. Колись видатні люди мусили бути всебічно обізнаними, і тому траплялися вони рідко, сяючи, мов смолоскипи, серед народів стародавнього світу. Згодом здібності спеціалізувались, але загальні якості людського розуму виявлялись у будь-яких вчипках. Так, "великий хитрун", як прозвали Людовіка XI, умів послугуватися своїм лукавством за всіх обставин. Але нині навіть загальні якості думки стали відрізнятися. От, скажімо: скільки професій — стільки й різновидів хитрості. Перший-ліпший провінційний стряпчий, перший-ліпший селянин обхитрує в житейських справах найдосвідченішого дипломата. Найпролаз— ливіший газетяр може виявитися цілковитим простаком у торгових справах, отож і Люсьєн повинен був стати і став іграшкою в руках Пті-Кло. Лукавий адвокат, звичайно, сам написав статтю, в якій Ангулем, сперечаючись за що честь зі своїм передмістям Умо, зобов'язувався вшанувати геній Люсьєна. Поетові співгромадяни, які прийшли на майдан Мюр'є, були майстровими з друкарні та паперової фабрики Куенте; їх супроводжували конторські службовці Пті-Кло, Кашапа та кілька товаришів по коледжу. Знову ставши шкільним приятелем поета, стряпчий слушно розраховував, що рано чи пізно ного товариш мимохіть викаже таємницю Давідової схованки. А якщо Давіда схоплять з Люсьєпової вини, поет буде змушений покинути Ангулем.

Тим-то, щоб остаточно підкорити Люсьєна своєму впливу, стряпчий тримався з пим, як нижчий з вищим.

— Хіба ж не намагався я зробити все, що в моїх силах? — сказав Пті-Кло Люсьєнові.— Адже йшлося про сестру мого односума; але становище в суді склалося безвихідне — більш я вже нічого вдіяти не міг. Зрештою, Давід просив мене забезпечити йому спокій на три місяці; ця розмова відбулася першого червня, а справжня загроза виникла аж у вересні, та й то я зумів урятувати майно від позикодавців. Бо в окружному суді я справу виграю; я доб'юся визнання привілеєвого права дружини, яке в цьому випадку не прикриває ніякого обману... Щодо тебе, то ти повернувся, переживши чимало горя, але, хай там як, а людина ти геніальна...— Люсьєн підняв долоню, наче йому занадто вже близько до носа піднесли кадило з фіміамом.— Так, так, мій друже,— провадив Пті-Кло,— я прочитав "Лучника Карла Дев'ятого" і скажу, що це навіть більше ніж роман, це справжня книжка! А таку передмову могли написати тільки двоє людей: Шатобріан або ти!

Люсьєн прийняв хвалу, не сказавши, що передмову написав д'Артез. Із ста французьких письменників дев'яносто дев'ять повелися б так само, як він.

— І уяви собі, ніхто тут і знаку не дав, що йому відомо про твій приїзд,— вів далі Пті-Кло, вдаючи глибоке обурення.— Коли я виявив цю загальну байдужість, мені спало па думку розворушити паш сонпий закутень. Я написав статтю, яку ти прочитав...

— Невже справді ти? — вигукнув Люсьєн.

— Авжеж я!.. І ось тепер Ангулем і Умо сперечаються за право па тебе. Я зібрав молодь, твоїх односумів по колегі, й учора ми проспівали тобі серенаду; ну, а почавши, ми захопились і вирішили скинутися на святковий обід. "Хай Давід змушений переховуватися, зате Люсьєна ми увінчаємо лаврами!" — сказав я собі. Більше того,— провадив Пті-Кло,— я мав розмову з графинею дю Шатле і дав їй зрозуміти, що в своїх же інтересах вона повинна врятувати Давіда — вона може, вопа зобов'язана визволити його! Якщо Давід справді зробив відкриття, про яке він мені казав, то уряд не розориться, падавши йому підтримку. А яка честь для префекта стати мовби причетним до важливого для країни винаходу, зробивши протекцію винахідникові! Він прославився б як освічений урядовець!.. Твоя сестра налякана нашою судовою перепалкою. А вона ж іще по-справжньому й не нюхала пороху... Війна в суді обходиться не менш дорого, ніж на полях битви. Але Давід утримує позиції, він хазяїн свого відкриття. Його не можуть заарештувати і не заарештують!

— Дякую, друже, я бачу, що можу довірити тобі свій задум, і ти мені допоможеш здійснити його.— Пті-Кло втупив погляд у Люсьєна, і його схожий на штопор ніс прибрав форму знака "питання".— Я хочу врятувати Давіда,— сказав Люсьєн із підкресленою значущістю.— Я виїжджаю у його нещастях, і я все залагоджу... Я маю вплив на Луїзу...

— Яку Луїзу?

— На графиню дю Шатле!..— Пті-Кло зробив невиразний порух.— Я маю на неї більший вплив, ніж вона думає,— провадив Люсьєн.— Але, мій друже, хоч я й можу вплинути на тих, хто тут у вас при владі, в мене немає фрака...

Пті-Кло знову зробив невиразний порух, ніби хотів запропонувати свій гаманець.

— Дякую, друже,— сказав Люсьєн, потиснувши Пті-Кло руку.— Днів через десять я відвідаю префектову дружину й поверну візит тобі.

І вони розлучилися, обмінявшись міцним потиском рук,

"А він і справді поет,— сказав собі Пті-Кло.— Адже вія божевільний".

"Правильно таки кажуть,— думав Люсьєн, ідучи до сестри.— Твої справжні друзі — тільки друзі зі шкільної лави".

— Люсьєне, що там тобі обіцяв Пті-Кло? — запитала бва.— Ти розмовляв з ним аж надто по-приятельському і стережися його!

— Його? — вигукнув Люсьєн.— Послухай-но, Єво,— провадив він, ніби скоряючись якійсь думці, що тільки-но

промайнула в нього,— ти втратила віру в мене, ти мені не довіряєш, не дивпо, що ти не довіряєш і Пті-Кло. Але не мине й двох тижнів, як ти зміниш свою думку,— додав він із хвалькуватим виглядом.

Люсьсті піднявся до себе в кімнату й написав такого листа Лусто:

"Мій друже, з пас двох тільки я, мабуть, пам'ятаю про позичений тобі білет на тисячу франків. Та ба! Я аж надто добре уявляю, як тобі ведеться тепер, коли ти читаєш мого листа, і тому кваплюся додати, що не вимагаю сплатити мені борг ні золотою, ані срібною монетою. Ні, я прошу тебе повернути цей борг у вигляді послуги, як хто-нобудь просив би у Флоріпп любовних утіх на від— шкодунання позичених грошей. У нас із тобою спільний кравець, отже, саме ти можеш негайно замовити для мене повний комплект вбрання. Не скажу, що я розгуляю в костюмі Адама, проте у світському товаристві з'явитись не можу. Тут, на мій превеликий подив, мене чекають почесні. що їх віддають у провінції паризьким знаменитостям. Мене вшановують банкетом — достоту як депутата лівих. Тепер ти зрозумів, нащо мені потрібен чорний фрак? Займись-но цією справою, пообіцяй заплатити, напусти туману, коротше, розіграй яку-небудь невидану сценку між Дон Жуаном і добродієм Діманшем, бо вирядитися по-святковому мені треба край! На мені одне лахміття: затям це собі! Надворі вересень, погода стоїть пречудова, ergo¹ потурбуйся, щоб на кінець тижня я отримав чарівливе вранішнє вбрання: легкий сюртук темцо— зеленого кольору з бронзовим полиском; три жилети — один кольору сірки, другий картатий, на шотландський штиб, третій цілком білий; далі три пари панталон смерть жінкам — одні з білої англійської фланелі, другі панкові, треті з тонкого чорного казимиру; і нарешті вечірній чорний фрак із чорним атласним жилетом. Якщо ти знайшов собі яку-небудь Флоріну, доручаю їй вибрати на свій смак дві строкаті краватки. Це, зрештою, дрібниці, і я розраховую на тебе, на твою спритність; кравець турбує мене найменше. Але пам'ятаєш, друже, як ми з тобою не раз нарікали, що винахідливість злиднів — цієї, безперечно, найстрашнішої отрути (а надто для парижанина!) — винахідливість, що здивувала б і самого сатану,

досі, одначе, не вигадала способу діставати в борг капелюха! Коли у моду ввійдуть капелюхи вартістю в тисячу франків, вони стануть більш-менш доступні, але поки що в нас у кишнях має подзеленькувати золото, щоб було чим заплатити за капелюх готівкою. Ох, скільки шкоди наробив нам театр Комедії, адже завдяки йому став широко відомим отой вигук: "Лафлер, пасип-ио золота в мої кишні!" Отож я добре розумію, як важко буде тобі виконати моє наступне прохання: доклади до пакунка від кравця пару чобіт, бальні черевики, капелюх, шість пар рукавичок. Я вимагаю неможливого, знаю! Але хіба життя літератора не є неможливістю, піднесеною на рівень правила?.. Скажу тобі тільки одне: сотвори це чудо, написавши велику статтю або вчинивши маленьку підлоту, і ми будемо квити, я подарую тобі твій борг. А це ж борг честі, мій друже, й ось уже рік, як він за тобою; ти почервонів би, якби міг червоніти. Але облишмо жарти, мій любий Лусто, я справді у тяжкій скруті. Поміркуй сам: Чапля вилізла вгору, вона стала дружиною Чорногуза, а Чорногуз нині — префект Ангулема. Це гидке подружжя може багато зробити для мого зятя, який потрапив через мене майже у безвихідь: його переслідують за борги, він переховується, над ним тяжіють несплачені векселі!.. Я мушу з'явитись перед очі пані префекторової й будь-що

поновити свій колишній вплив на неї, бодай почасті. Хіба не жахливо усвідомлювати, що доля Давіда Сешара залежить від пари зграбних чобіт, від сірих шовкових ажурних панчіх (не забудь про них!) і від нового капелюха!.. Я прикинувся тяжкохворим, я ляжу в постіль, як Дювіке, щоб на час звільнити себе від обов'язку відповідати на палкі привітання співгромадян. А мої співгромадяни, друже, вшанували мене прегарною серенадою. Правда, згодом я довідався, що бурхливий захват столиці Ангумуа розбудили кілька моїх приятелів по коледжу, і тоді я неабияк зацікавився питанням: скільки ж треба скласти докупи йолопів, щоб утворити поняття "співгромадяни"?

Якби ти помістив у паризьку хроніку кілька рядків про те, який урочистий прийом влаштували мені в Ангюлемі, ти підніс би мене тут на кілька вершків угору. Крім того, я дав би відчути Чаплі, що я досі маю коли не друзів, то принаймні вплив у паризькій пресі. Я не зрікаюся жодної зі своїх надій і сподіваюся віддячити тобі за послугу. Якщо тобі потрібна серйозна вступна стаття для тієї або тієї книжки, я маю тут досить часу, щоб обміркувати її.

Отож іще раз кажу тобі, дорогий друже: я розраховую на тебе, як ти можеш розраховувати на завжди твого

Люсьєна де Р.

Надішли посилку дпліжапсом до запптапня".

Цей лист, у якому Люсьєн знову заговорив тоном вищості,— завдяки успіху в Ангюлемі до нього повернулася самовпевненість,— нагадав йому про Париж. Після шести днів тихого провінційного життя поетова думка знов полинула до таких любих його серцю злигоднів, невиразний жаль заповонив його душу, і цілий тиждень він думав про графиню дю Шатле; нарешті Люсьєн став надавати такої ваги своєму поверненню у вищий світ, що коли надвечір віп пішов в Умо — довідатися в конторі диліжансів, чи пе надійшла йому посилка з Парижа,— він пережив дорогою всі муки непевності, як ото жінка, котра останні свої надії покладає на туалет і вже не сподівається мати його.

<Ю Лусто! Я прощаю твоє лукавство і зраду!"—по— думки вигукнув Люсьєн, отримавши кілька пакунків і побачивши по їхніх розмірах та формі, що там було все, чого він просив.

У капелюшній коробці поет знайшов такого листа:

"Вітальня Флоріни

Мій любий хлопче!

Кравець повівся вельми по-людському. Але, як ти сам мудро передбачив, кинувши погляд у минуле, пошуки краваток, капелюха, шовкових панчіх сповнили паті серця тривогою, бо в наших гаманцях тривожити було вже нічого. Ми з Блопде дійшли висновку: можна було б збити собі багатство, відкривши магазин для молодих людей, Де все коштувало б дуже недорого. Бо кіпець кінцем ми аж надто дорого розплачуємося за свою звичку брати все в борг. До речі, великий Наполеон,— коли мусив відмовитися від походу в Індію через те, що бракувало пари чобіт,— слушно промовив: "Легкі справи ніколи не ладяться!" Отож у нас усе йшло гаразд, але

бракувало чобіт. Я бачив тебе у фракці, проте без капелюха! У жилеті — й босого! І тоді я подумав, чи не послати тобі мокасини, Що їх якийсь американець подарував Флоріні на згадку про себе. Флоріна виділила нам аж сорок франків, я, Па— тан та Блонде зробили ставку на твоє щастя, і нам — власне, тобі — воно випало. Ми виграли ціле багатство і навіть змогли пригостити вечерею Міногу, колишню мишу де Люпо. Вечерю ми заслужили — завдяки своїм подвигам у Фраскаті. Флоріна взяла покупки на себе, до твоїх замовлень вона ще додала три чудові сорочки. Натан дарує тобі ціпок. Блонде, який виграв триста франків,— золотий ланцюжок. Миша падсилає тобі золотого годинника розмірами в сорокафранкову монету, що його їй подарував якийсь йолоп. Правда, годинник зіпсований. "Це така ж погап, як і те, що він одержав!" — сказала вона нам. Біксіу — він цілком випадково натрапив па* нас у "Роше де Канкаль" — побажав докласти в посилку, яку тобі шле Париж, флакоп португальського одеколону. "Якщо це дасть йому щастя, хай буде так!" — проголосив паш перший комік густим баритоном і з тією міщанською пихою, яку він так майстерно вмів зображувати. Усе це, мій хлопче, доведе тобі, як люблять друзів, коли вопп потрапляють у біду. Флоріна, яку я, по своїй слабості, простив, просить тебе надіслати статтю про останню книжку Натана. Прощай, мій сипу! Сумую, що довелося тобі повернутись у глушину, звідки ти вже був вибрався, коли здобув собі вірного товариша, яким і нині вважає себе

твій

Етьєн Лусто"

"Бідолахи! Вони грали, ставлячи на моє щастя!" — подумав глибоко схвилюваний Люсьєн.

Іноді навіть зі смердючої трясовини, з тих місць, де ми тільки мучилися, підіймаються випари, які п'янять нас, мов райські пахощі. Коли життя сіре й безвиразне, спогади про пережиті страждання дають невимовну втіху.

Ева була вражена, коли брат з'явився перед нею в новій одежі; вона не впізнала його.

— Тепер я нарешті можу прогулятися по Больє! — вигукнув поет. — Ніхто вже не скаже про мене: "Він повернувся в лахмітті!" Ось візьми годинника, дарую його тобі — він справді мій. До того ж він па мене схожий — він зіпсований.

— Яка ти ще дитина!.. — сказала бва. — Неможливо на тебе сердитись.

— Невже ти думаєш, моя люба дівчинко, що я роздобув усю цю бутафорію заради дурного бажання похизуватись перед ангулемцями, чия думка потрібна мені не більше, аніж оце! — сказав він, змахнувши в повітрі ціп— ком з карбованою золотою головою. — Я хочу залагодити сподіяне мною зло, і ось я при зброї.

Успіх поета в ролі чепуруна був його єдиним справжнім успіхом — і успіхом величезним. Якщо заздрість розв'язує язики, то захват їх сковує. Жінки були в нестямі від Люсьєпа, чоловіки лихословили на його адресу, і він міг би вигукнути разом з автором відомої пісеньки: "Який я тобі вдячний, о мій фрак!" Він заніс дві візитні картки до префектури і відвідав Пті-Кло, якого, проте, не застав удома. Назавтра, в день бапкету, в усіх паризьких газетах, па ПІ пальтах провінційної хроніки, з'явилися

такі рядки:

"Ангулем. Повернення на батьківщину молодого поета, що з таким блиском заявив про себе в красному письменстві, автора "Лучника Карла IX", єдиного французького історичного роману, в якому автор не паслідує Вальтера Скотта і передмова до якого стала справжньою літературною подією, ознаменувалося бурхливими виявами захоплення й шани. То була зустріч настільки ж радісна для самого міста, як і для пана Люсьєпа де Рюбампре. Місто поквапилося влаштувати на честь свого поета патріотичний банкет. Новий префект, який тільки-но обійняв посаду, приєднався до громадської думки, щиро привітавши автора "Стокроток", чий талант від самого початку здобув палке визнання графині дю Шатле".

У Франції досить тільки дати почуттям поштовх, і вже піхто не здатен зупинитися. Начальник місцевого гарнізону прислав свій оркестр. Влаштувати обід доручили хазяїнові готелю "Дзвін", знаменитому рестораторові з Умо, чия начинена трюфелями індичина відома навіть у Китаї, де її розсилають замовникам у гарному порцеляновому посуді. Він прикрасив свою велику залу сук— пами, на тлі яких лаврові вінки упереміш із букетами квітів створювали чудове враження. На п'яту годину тут зібралися сорок гостей, усі у вечірніх фраках. Натовп жителів міста числом десь понад сотню, приваблених насамперед оркестром, представляв захоплених співгромадян.

— Та тут весь Ангулем! — вигукнув Пті-Кло, підходячи до вікна.

— Нічогісінько не розумію! — казав Постель, звертаючись до дружини, яка захотіла прийти послухати музику.— Ти тільки глянь! Префект, начальник податкового управління, начальник гарнізону, директор порохового заводу, наш депутат, мер, директор коледжу, директор Рюельської ливарні, голова суду, прокурор, пан Міло — та тут усі представники влади!..

Коли сідали за стіл, військовий оркестр викопав варіації на мотив пісні "Слава, слана королю, слава Франції!", яка так і не стала популярною. Була п'ята година вечора.

О восьмій подали десерт (фрукти й солодоші шістдесяти п'яти різновидів), примітний цукровим Олімпом, який увінчувала шоколадпа Франція. Поява цього кулінарного дива стала сигналом для проголошення тостів.

— Панове! — сказав префект, підводячись.— За короля! За законну династію! Бурбони принесли нам мир, завдяки якому й виникло покоління мислителів та поетів, що утримують у руках Франції скіпетр красного письменства...

— Хай живе король! — дружно вигукнули гості, у своїй більшості прихильники уряду.

Підвівся старий директор коледжу.

— За юного поета! — проголосив він.— За героя нинішнього дня, за того, хто обдарований талантом Петрарки у жанрі, що його Буало вважав найскладнішим, і водночас високим хистом прозаїка!

— Браво! Браво!

Підвівся полковник — начальник гарнізону.

— За рояліста, панове! Бо герой нашого торжества мав сміливість захищати добрі давні принципи!

— Браво! — вигукнув префект, зааплодувавши і тим подавши знак до оплесків.

Підвівся Пті-Кло.

— Ми, Люсьєпові товариші, хочемо підняти тост за славу ангулемського колежу, за нашого глибокошаповно— го, нашого дорогого директора, якому ми завдячуємо всі свої успіхи!

Старпн директор, який не сподівався такої шани, утер сльозу. Підвівся Люсьєн. Запала глибока тиша. Поет зблід. У цю мить директор колежу, що сидів ліворуч від нього, поклав йому па голову лавровий вінок. Загриміли оплески. У Люсьєна набігли на очі сльози, його голос зривався від хвилювання.

— Він п'яний,— сказав, нахилившись до Пті-Кло, майбутній прокурор Невера.

— П'яний, але не від вина,— відповів адвокат.

— Дорогі мої земляки, любі друзі,—заговорив нарешті Люсьєн,— я хотів би закликати у свідки цієї події всю

Францію. Ось як у нашій країні вшановують людей, ось як надихають їх на великі діяння й великі задуми. Але, знаючи, як я мало досі зробив, я збентежений сьогоднішніми почеснями і тішу себе надією, що бодай у майбутньому зможу виправдати вашу віру в мене. У спогадах про ці врочисті хвилини я знаходитиму снагу для пових звершень. Дозвольте ж мені віддати належне тій, хто була моєю першою музою та заступницею, і припагідно виголосити тост за рідне місто! Отож слава прекрасній графині дю Шатле і хай живе шляхетне місто Ангулем!

— Непогано викрутився,— сказав королівський прокурор, схвально киваючи головою.— Адже ми заздалегідь обміркували свої тости, а він імпровізував.

О десятій вечора учасники банкету почали розходитись.

Почувши незвичайну музику, Давід Сешар запитав у Ба зі ни:

— Що там відбувається в Умо?

— Дають банкет на честь вашого шуряка Люсьєна...

— Я певен, віп жалкує, що не бачить мене там,— сказав Давід.

Опівночі Пті-Кло провів Люсьєна до майдану Мюр'є. Тут поет сказав стряпчому:

— Чоловіче, ми з тобою друзі до могили.

— Завтра в пані Сенонш я підписую шлюбний контракт із Франсуазою де Ляе, її вихованкою,— сказав адвокат.— Зроби мені приємність, прихोдь. Пані де Сенопш просила, щоб я привів тебе. Там ти побачиш і префек— торшу. Звісно, їй розкажуть про твій тост, і, гадаю, вона буде щиро втішена.

— Я мав на те свої міркування,— сказав Люсьєн.

— О! Ти врятуєш Давіда!

— Яв цьому впевнений,— відповів поет.

У цю саму мить, мов чарами, перед ними з'явився Давід. Одначе, що ж сталося? Річ у тім, що Давід опинився в досить-таки скрутному становищі. Дружина рішуче забороняла йому не тільки бачитися з Люсьєном, а й відкривати шалапутному поетові

таємницю своєї схованки; тим часом Люсьєн писав братові сповнені почуття най— щирішої дружби листи й обіцяв уже найближчими днями залагодити сподіяне зло. От і сьогодні панна Клерже, пояснивши Давідові причину торжества, відлуння якого дійшло до його слуху, водночас передала своєму постояльцеві два листи.

"Мій друже, поведься так, немовби Люсьєна тут не було. Ні йро що не турбуйся, любий, і твердо затям: ми в безпеці тільки доти, доки наші вороги не знають, де ти переховуєшся. Таке моє лихо, що я більше довіряю Кольбові, Маріон і Базіні, аніж братові. На жаль, мій бідолаїїШий Люсьєн уже не той щирий і ніжний поет, яким ми знали його. Саме через те, що-він хоче втрутитись у твої справи і самовпевнено береться заплатити наші борги (з марнославства, Давіде!), саме через те я його й боюся. Він отримав із Парижа франтівську одіж і п'ять золотих у красивому гаманці. Гроші він дав мені, й тепер ми па них живемо. Нарешті у нас стало на одного ворога менше: твій батько повернувся до Марсака. Ми спекалися його завдяки Пті-Кло, який розгадав підступні наміри татуса Сешара і* пегайно поклав їм край, заявивши, що надалі ти без його дозволу нічого розпочинати не будеш і що він, Пті-Кло, не дозволить тобі відступити право на свій винахід, доки ти не отримаєш як аванс винагороду в тридцять тисяч франків: п'ятнадцять тисяч для сплати всіх боргів, а на додачу ще п'ятнадцять, незалежно від того, що тебе чекає — успіх чи невдача. Пті-Кло незбагненний для мене. Обіймаю тебе, як тільки любляча дружина може обняти свого нещасливого чоловіка. Наш малий Люсьєн почуває себе добре. Це справжнє диво — бачити, як росте й розпускається серед наших домашніх бур ця квіточка! Мати, як завжди, молить за тебе бога й обіймає тебе майже так само ніжно, як і я,

твоя Єва"

Остерігаючися селянського лукавства татуса Сешара, Пті-Кло й брати Куенте, як видно з бвиного листа, зуміли його позбутись, і тим легше, що настав час збирання винограду й старому треба було повертатись до свого маєтку.

Люсьєнів лист, укладений у лист Єви, був такого змісту:

"Мій любий Давіде, усе йде прекрасно. Я озброєний 8 голови до ніг; сьогодні я виступаю в похід, а вже днів за два сподіваюся просунутися далеко. З якою радістю обійму я тебе, коли ти будеш на волі й розквітаєшся з моїми боргами! Але я смертельно ображений тією недовірою, яку досі виявляють до мене сестра й мати. Хіба я не знаю, що ти переховуєшся в Базіпі? Щоразу як Базіна до нас приходить, я визнаю новини про тебе і дістаю відповідь на свої листи. Та й без того очевидно, що моя сестра могла довіритися тільки своїй подрузі по майстерні. Сьогодні я буду зовсім близько від тебе, і мені страшенно прикро, що я не зможу привести тебе на учту, яку дають на мою честь. Марнославству ангулемців завдячую я цей скромний тріумф, про який незабаром усі забудуть, і тільки ти один щиро порадіє би за мене. А тепер скажу тобі головне: зачекай ще кілька днів, і ти простиш тому, хто, хоч і завдав тобі горя, але вище за всю славу світу цінує честь бути твоїм братом.

Люсьєн"

В Давідовому серці точилася боротьба двох почуттів, хоч і неоднакових за силою, бо

дружину він обожнював, а його прихильність до Люсьєна ослабла, коли він утратив до нього повагу. Але в самотині всі уявлення цілком змінюються. Людина, відірвана від сім'ї, змучена турботами, такими, як ті, що терзали Давіда, поступається думкам, яким вона змогла б опертись у звичайних умовах життя. Отож Давід пережив глибоке хвилювання, коли під звуки музики такого несподіваного для нього торжества він читав лист від Люсьєна, сповнений щирого каяття. Ніжні душі не здатні протистояти цим жалюгідним звирянням, бо прикладають до них міру власних почуттів. Та й зрештою, хіба не крапля води переповнює чашу? Тим-то коли настала північ, ніякі умовляння Ба— зіни не могли утримати Давіда від зустрічі з Люсьєном.

— В цю пізню годину,— сказав він,— на вулицях Ангулема немає жодної живої душі. Ніхто мене не побачить та й заарештувати мене вночі не зможуть. Ну, а якщо я й зустріну когось, то скористаюся з маневру, який вигадав Кольб, і повернусь до своєї схованки. Я так змудьгувався за дружиною і малим І

Базіна, зрештою, поступилася перед цими досить переконливими доводами і випустила Давіда, який з'явився на майдані Мюр'є саме в ту мить, коли Люсьєн і Пті-Кло прощалися.

— Люсьєне! — вигукнув Давід, і брати в сльозах кинулись у обійми один одному.

В житті не часто випадають такі хвилини. Люсьєн був зворушений цим поривом некорисливої дружби, з якою ніколи не рахуються і обманювати яку — злочин. Давід відчував потребу все простити. Великодушний і благородний винахідник збирався лише трохи покартати Лю— съєна — йому хотілось розігнати хмари, що затьмарили колишні ніжні взаємини між сестрою й братом. Опанований такими почуттями, Давід забув про всі небезпеки, що виникли через нестачу грошей.

— Біжіть скоріше додому,— сказав Пті-Кло своєму клієнтові.— Принаймні скористайтеся зі свого необачного вчпнку й поцілуйте жінку та дитину. І глядіть, щоб ніхто не побачив вас!

"Ну й невдача! — сказав собі Пті-Кло, залишившись сам-один на майдапі Мюр'є.— От якби Серізе був тут!..."

Отак розмовляючи сам із собою, стряпчий ішов попід парканом, що обгороджував ділянку, де нині гордо височіє будинок суду. Ащ раптом позад нього хтось постукав пальцем по дошці, як стукають у двері.

— Я тут,— прошепотів крізь щілину між двома нещільно прибитими дошками Серізе.— Я бачив, як Давід вийшов з Умо. Я вже й так здогадувався, де він ховається, тепер я знаю це напевне і знаю, як його схопити. Але ви дарма дозволили їм піти — мені треба було довідатись про Люсьєнові задуми, щоб якнайліпше налаштувати на цього пастку. Принаймні зачекайте їх тут під якимсь приводом. Коли Давід і Люсьєн вийдуть, спрямуйте їх у мій бік. Вони думатимуть, піби поблизу нікого нема, і я підслухаю, що вони скажуть один одному на прощання.

— Ти сам сатана! — тихо сказав Пті-Кло.

— Тут мимоволі обернешся чортом! — відповів Сері— се.— Чого не зробиш заради того, що ви пообіцяли мені!

Пті-Кло відійшов від загорожі й став прогулюватися майданом, поглядаючи на вікна кімнати, в якій тепер зібралася вся родина; щоб піднести собі настрій, він почав міркувати про своє майбутнє, бо завдяки спритності Серізе він дістав тепер змогу завдати останнього удару. Пті-Кло був з породи тих глибоко зіпсутих, лукавих і двоєдушних людей, які не дадуть спіймати себе на жодну принаду, обминуть усі спокуси особистої прихильності, бо вони надто добре вивчили непостійність людського серця та стратегію інтересів. Отож спочатку стряпчий остерігайся надто розраховувати на Куенте. На випадок, якби його одруження не відбулося й він не мав би підстав звинуватити Куенте-великого в обмані, Пті-Кло заздалегідь обміркував спосіб, як дошкулити фабрикантові;

але після свого успіху в домі Баржетонів адвокат вирішив грати у відкриту гру. Його таємний задум став тепер йому непотрібний і навіть небезпечний з огляду на політичну кар'єру, якої він прагнув. У чому ж полягав задум Пті-Кло, за допомогою якого він сподівався здобути вплив? Ганнерак і декотрі багаті торговці захотіли утворити в Умо ліберальний комітет, пов'язаний діловими взаєминами з верховодами опозиції. Утворення міністерства Віллеля, яке допустив Людовік XVIII незадовго до своєї смерті, дало опозиції привід змінити тактику; зрештою, по смерті Наполеона ніхто вже не покладав надій на такий небезпечний засіб боротьби, як змова. Ліберальна партія створила в глушині провінцій цілу систему легального опору: вона тепер прагнула залучити на свій бік маси й забезпечити собі перемогу на виборах. Уродженець Умо й затятий ліберал, Пті-Кло був заводієм, душею і таємним радником опозиції нижнього міста, яке аристократія верхнього міста всіляко принижувала. Він перший звернув увагу на небезпеку повного засилля Куенте в пресі департаменту Шаранти і дійшов висновку, що опозиція повинна мати тут свій друкований орган, щоб не відставати від інших міст.

— Нехай кожен із нас принесе Ганнеракові по п'ятсот франків, і ми зберемо понад двадцять тисяч на купівлю Сешарової друкарні. Тоді ми станемо її хазяями, а офіційним власником зробимо підставну особу.

Адвокатові пощастило схилити до цієї думки місцевих лібералів, і таким чином він укріпив своє подвійне становище як щодо Куенте, так і щодо Сешара, а підшукуючи підставну особу, він, природно, зупинив свій вибір на пройдисвіті такого гатунку, як Серізе, певний, що за відповідну плату з нього легко зробити людину, віддану ліберальній партії.

— Якщо виявиш, де ховається твій колишній хазяїн і видаси його мені,— сказав Пті-Кло колишньому факторові Сешара,— тобі дадуть позичку в двадцять тисяч франків на купівлю Сешарової друкарні, й, можливо, ти станеш на чолі газети. Отож дій!

Знаючи, що такий розбишака, як Серізе, здатний на більшу кмітливість, ніж усі Дублони світу, Пті-Кло пообіцяв Куенте-великому, що він улаштує арешт Сешара. Та відтоді як миршавий стряпчий почав тішити себе надією пролізти в прокуратуру, він зрозумів, що тепер йому доведеться відвернутись від лібералів. Але ж гроші на купівлю друкарні були вже зібрані — настільки йому вдалося розворушити лібералів із

передмістя! І тоді Пті— Кло вирішив: нехай події розвиваються своїм плином.

"Ет! — сказав він самому собі.— Рано або пізно Серізе, будучи видавцем, порушить який-небудь закон про пресу, і я скористаюся з нагоди показати свої таланти..."

Він підійшов до друкарні й мовив Кольбові, що вартував біля дверей:

— Ідп-но скажи Давідові, що пора йому вертатись, поки ніде нікого нема. І будьте обережні. Я йду звідси, вже годппа ночі...

Як тільки Кольб покинув свій пост, на його місце стала Маріон. Люсьєн і Давід вийшли з дому; Кольб ішов за сто кроків попереду них, Маріон за сто кроків позаду. Коли брати проходили повз дощаний паркан, Люсьєн із запалом викладав Давідові свої міркування. .

— Мій задум, друже, надзвичайно простий,— сказав він.— Але хіба я міг говорити про це при бві? Вона ніколи не зрозуміла б моєї тактики! Я певен, що в глибині серця Луїза зберігає потяг до мене, і я хочу розбудити в ній колишні почуття, бодай для того, щоб помститися тому йолопові префектові. Якщо кохання "поєднає час хоч на тиждень, я умовлю її виклопотати для тебе урядову субсидію в двадцять тисяч франків. Завтра я зустрінуся з цією жінкою в тому самому будуарі, де починалася паша любовна гра і де, як запевняє Пті-Кло, нічого не змінилось. Отам і розіграю я комедію. А післязавтра вранці я тебе повідомлю — передам через Базіну коротеньку записку,— вийшло щось у мене чи ні. Хто знав, може, зовсім скоро ти будеш на волі... Тепер ти зрозумів, навіщо я замовив собі в Парижі фрак? Чи ж годиться грати роль першого коханця в обносках?

О шостій ранку Серізе прийшов до Пті-Кло.

— Завтра опівдні Дублон хай буде наготові. Він зловить пашого приятеля, я за це ручаюся,— сказав парижанин.— Одна з майстринь панни Клерже упадає за мною. Зрозуміли?..

Вислухавши Серізе, Пті-Кло побіг до Куенте.

— Добийтеся, щоб сьогодні ж увечері пан дю Отуа погодився передати Фрапсуазі право власності на свій маєток без права користуватися прибутками з нього; і через два дні ви підпишете із Сешаром договір про заснування комерційної спілки. Я одружуся не раніше як через тиждень після укладення шлюбного контракту.

Отож у нас буде час повністю виконати умови нашої невеличкої угоди: послуга за послугу. Але ми повинні простежити, що відбудеться сьогодні ввечері в пані де Се— НОНІІ між Люсьєпом і графінею дю Шатле, у цьому вся суть... Якщо Люсьєп справді розраховує на допомогу пре— фекторші, Давід у мене в руках!

— Ви будете міністром юстиції, повірте,— сказав Ку— енте.

— Чом би й ні? Став же пан де Пейронне міністром, пу, а я нічим не гірший за нього,— сказав Пті-Кло, який ще не зовсім скинув із себе шкуру ліберала.

Сумнівне становище панни де Ляе стало причиною того, що на церемонію підписання її шлюбного контракту прийшла більшість ангулемського дворянства. Бідність майбутнього подружжя, те, що не було весільного кошика з дарунками жениха,— усе це викликало загальне співчуття, яке так любить виявляти вищий світ, бо й у справах добродійництва, і під час урочистостей люди насамперед тішать своє

марнолюбство. Отож маркиза де Пімантель, графиня дю Шатле, пан де Сенонш і двос— троє завсідників дому зробили Франсуазі такі-сякі дарунки, про що було багато розмов у місті. Ці гарненькі дрібнички у поєднанні з посагом, який протягом року готувала Зефіріна, подаровані хрещеним батьком коштовності й традиційні підношення жениха втішили Франсуазу й пробудили цікавість у кількох матерів та їхніх дочок. Пті-Кло й Куенте не забарились помітити, що ангулемське панство терпіло їх на своєму Олімпі як сумну необхідність: фабрикант був управителем майна, другим опікуном Франсуазі, а стряпчий був потрібен для підписання шлюбного контракту, як ото потрібен вішальник для шибениці. Але якщо пані Пті-Кло зберігала за собою право відвідувати хрещену матір, то для її чоловіка уже наступного дня по весіллі приходити в дім Се— ноншів було б непросто, проте він пообіцяв собі, що змусить цей бундючний світ визнати його за свою людину. Соромлячись убогої рідні, стряпчий звелів матері залишитись у Манлі, де вона жила, і, прикинувшись хворою, надіслати йому письмовий дозвіл на шлюб. Не маючи зі свого боку ні родичів, ні покровителів, ні свідків, Пті-Кло почував себе досить ніяково, і для нього було щастям відрекомендувати своїм другом знаменитого поета, що його хотіла бачити сама графиня дю Шатле. Тому він заїхав по Люсьєна в кареті. Задля цієї знаменної вечірки поет так вирядився, що, поза всяким сумнівом, забезпечив собі цілковиту перевагу над усіма чоловіками. Пані де Сенонга широко оголосила, що її домашнє торжество вшанує своєю присутністю герой дня, а зустріч посварених коханців — це одне з видовищ, які над усе полюбляє провінція. До того ж Люсьєна піднесли до звання паризького лева. Казали, ніби він дуже змінився, став справжнім красенем і франтом, тому лсі ангулемські аристократки загорілися бажанням побачити цє диво на власні очі. Згідно з тогочасною модою, на примху якої замість старовинних коротких бальних штанів почали носити бридкі сучасні панталони, Люсьєн з'явився в чорних панталонах у обтяжку. В ту пору чоловіки ще підкреслювали свої форми на прикрість людям худим і незграбним, а Люсьєн був збудований, як Аполлон. Ажурні сірі шовкові панчохи, бальні черевики, чорний атласний жилет, краватка — усе на ньому було бездоганне, усе наче зливалося з ним. Густий і хвилястий чуб відтінював білосніжне чоло, обрамлюючи його красою руських кучерів. Очі поета сяяли гордістю. Маленькі, майже жіночі руки здавались особливо гарними в рукавичках, і, знаючи про це, Люсьєн не збирався знімати їх. У манері триматися він наслідував де Марсе — знаменитого паризького франта: в одній руці в нього були ціпок і капелюх, з якими він не розлучався, а другою він час від часу робив вишукані жести, супроводжуючи ними свої слова. Люсьєн волів би прослизнути до вітальні зовсім непомітно, як оті знаменитості, що з удаваної скромності готові низько нахилитись, проходячи під брамою Сен-Дені. Але Пті-Кло мав тільки одного друга, і він зловжив його дружбою. Вечірка була в самому розпалі, коли адвокат майже з помпезною урочистістю підвів Люсьєна до пані Сенонш. Проходячи поміж гостей, поет чув, як шепочуться йому навздогін, і колись у нього пішла б обертот голова, але тепер він поставився до свого успіху байдуже — настільки був певен, що він один вартий усього ангулемського Олімпу.

— Ласкава пані,— сказав він, звертаючись до господині дому,— я вже мав приємність привітати свого друга Пті-Кло. Він належить до тих людей, з яких виходять міністри; і ось тепер йому всміхнулося щастя породичатися з вами, хай які там слабкі узи, що поєднують хрещену матір із хрещеницею (це було сказано досить-таки насмішкуватим тоном, і його чудово зрозуміли всі дами, які дослухалися до розмови, не подаючи, проте, знаку). Щодо мене, то я благословляю випадок, який дає мені нагоду висловити вам свої поздоровлення.

Все це було сказано невимушено і тоном вельможі, який зволив ушапувати своїм візитом людей нижчого стану. Слухаючи плутану відповідь Зефіріни, Люсьєн обводив поглядом вітальню, готуючись до дальших дій. Вельми граційно і надаючи своїй усмішці різних відтінків, уклонився він Франсісові дю Отуа та префектові, й ті відповіли йому поклоном. Після цього він нарешті підійшов до пані дю Шатле, вдавши, ніби тільки зараз її помітив. Їхня зустріч до такої міри була головною подією вечора, що всі зовсім забули про шлюбний контракт, на якому, до речі, найвизначніші гості мали поставити свій підпис — але ж для цього їм треба було покинути вітальню й піти до суміжної кімнати в супроводі або нотаря, або Франсуази! Люсьєн ступив кілька кроків до Луїш де Негрпеліс і з чисто паризькою вишуканістю, яка перетворилася для неї на далекий спогад, відколи вона приїхала до Ангулема, досить голосно сказав:

— Це вам, ласкава пані, завдячую я втіху отримати запрошення на обід у префектурі?..

— Ви завдячуєте це, добродію, тільки своїй славі,— сухо відповіла Луїза, прикро вражена іронією, що ховалася в змісті фрази, яку Люсьєн сказав із таким розрахунком, щоб поранити гордість своєї колишньої покровительки.

— О графіпе! — сказав Люсьєн з лукавою і ледь визивною усмішкою.— Навряд чи я зважуся пав'язувати вам товариство людини, яка потрапила до вас у нелас— ку.— Не чекаючи відповіді, він обернувся і, побачивши єпископа, вклонився йому з шанобливою гідністю.— Ваша превелебносте, ви майже пророк,— сказав Люсьєн голосом, сповненим чарівливої лагідності,— і я докладу всіх зусиль, щоб ви виявилися пророком справжнім. Я щасливий, що прийшов сюди сьогодні, адже це дало мені нагоду зустріти вас і висловити вам свою глибоку пошану.

Люсьєн почав з єпископом розмову, яка тривала десять хвилин. Усі жінки дивились на поета, мов на якесь диво, його несподівана зухвалість відібрала в графині дю Шатле дар мови. Вона бачила, що Люсьєном захоплені всі жінки; вона чула перешіптування й розуміла, що з уст в уста переказують дошкульні слова, якими вони щойно обмінялись і які Люсьєн явпо зневажливим тоном кинув їй просто в обличчя. Серце її стислося від почуття ображеного гонору.

"Якщо він не прийде на обід у префектуру, це буде скандал! — подумала вона.— Звідки в нього стільки гордості? Може, в нього закохалася мадмуазель де Туш?.. Він такий вродливий! Казали, ніби вона примчала до нього другого дня по смерті актриси!.. Може, він повернувся сюди тільки, щоб урятувати свого зятя? Може, якась дорожня пригода змусила його добиратися до Мап— ля на зап'ятках нашої карети? Того райку

Люсьєн так дивно подивився па Сікста й на мене".

То був вихор думок, і, на своє лихо, Луїза віддавалася їм, водночас дивлячись на Люсьєна, який розмовляв з єпископом так, ніби був королем салону; він нікому перший не кланявся і' чекав, поки до нього підійдуть; його неуважний погляд ковзав по вітальні, він умів надати своєму обличчю будь-якого виразу з невимушеністю, гідною його навчителя де Марсе. Він не урвав бесіди з прелатом навіть для того, щоб привітатися з де Сенон— шем, який підійшов і зупинився неподалік.

Не минуло й десяти хвилин, як Луїза геть утратила самовладання. Вона підвелась, підійшла до єпископа і сказала йому:

— Що вам таке розповідають, превелебносте? З ваших уст не сходить усмішка.

Люсьєн чемно відступив, даючи графині дю Шатле змогу поговорити з єпископом.

— Який дотепний цей молодий чоловік, графіне!.. Він сказав мені, що все завдячує вам...

— Мені не властива невдячність, ласкава пані! — сказав Люсьєн, кинувши на графиню докірливий погляд, що зачарував її.

— Послухаємо, що ви скажете,— мовила вона, порухом віяла запрошуючи Люсьєна підійти ближче.— Хо— діть-но сюди, з монсеньйором. Його превелебність буде нашим суддею.

І вона пішла в будуар, повівши з собою єпископа.

— Вона накидає його преосвященству досить-таки кумедну роль! — сказала одна дама з табору Шандурів умисне голосно, щоб її почули.

— Нашим суддею? — перепитав Люсьєн, поглядаючи то на прелата, то на префектову дружину.— А хто ж підсудний?

Луїза де Негрпеліс сіла на диван у своєму колишньому будуарі. Посадивши Люсьєна по один бік від себе, а єпископа по другий, вона почала розмову. І тут Люсьєн виявив найвищу честь своїй колишній подрузі, він здивував її і потішив: він зовсім не слухав, що вона казали! Поет наслідував жести й позу Пасті в "Танкре— ді", коли вона співає: "О раїгіа!" А його обличчя співало знамениту каватину Ріццо. До того ж здібний учень Коралі зумів зронити сльозу.

— О Луїзо! Як я тебе кохав! — прошепотів він їй на вухо, не звертаючи уваги ні на єпископа, ні на розмову, тільки-но побачив, що графиня похмітпла його сльози.

— Витріть сльози! Невже ви хочете згубити мене ще раз? — тихо сказала вона йому, обернувшись до єпископа сипною, що вкрай збентежило його превелебність.

— О, досить і одного разу! — жваво відповів Люсьєн. (Благальний тон кузини маркізи д'Еспар осушив би сльози і в Марії Магдалини)Боже, боже!.. На мить ожили мої спогади, мої мрії, мої двадцять років!.. І ви!..

Єпископ підвівся й поквапився вийти до вітальні, зрозумівши, що його гідність може постраждати в товаристві колишніх коханців. Усі, ніби змовившись, залишили префектову дружину та Люсьєна на самоті. Але за чверть години Сікст, якого почали дратувати перешіптування та смішки гостей, що походжали біля дверей будуара, увійшов туди із стурбованим виразом обличчя й побачив, що Люсьєн та Луїза

захопились розмовою.

— Пані, — сказав Сікст дружині на вухо, — ви краще, ніж я, знаєте Ангулем, тож чи не слід вам потурбуватися про добру славу префектової дружини і про гідність представника уряду?

— Мій друже, — відповіла Луїза, змірявши свого цензора таким гордовитим поглядом, аж той здригнувся, — я розмовляю з паном де Рюбампре про справи, які безпосередньо стосуються й вас. Ідеться про те, щоб урятувати одного винахідника, бо він стоїть на краю загибелі, ставши жертвою нищих підступів, і ви, звичайно, нам допоможете... Що ж до дам, чия думка про мене так вас обходить, то ви зараз побачите, як я змушу їх по— прикусувати язика.

І графиня вийшла з будуара, спираючись на руку Люсьєна. Гординя великосвітської дами спонукала її кинути товариству ще зухваліший виклик, і вона повела поета підписувати шлюбний контракт.

— Підпишемо разом, гаразд? — мовила вона, подаючи Люсьєнові перо.

Люсьєн попросив її розписатися так, щоб він міг поставити свій підпис поряд.

— Пане де Сенонш, невже ви не впізнали папа де Рю— бампре? — сказала графиня, і гоноровитому мисливцеві довелося вклонитись Люсьєнові.

Луїза дю Шатле повернулася з поетом до вітальні, вона посадила його між собою та Зефіріною на фатальну канапу посеред кімнати. І, сидячи там, мов королева на троні, тихим голосом почала розмову, сповнену іронічних випадів, яку підтримали дехто з її колишніх друзів та кілька дам, котрі складали її почет. Незабаром Люсьєн став героєм гуртка; він підхопив розпочату графинею розмову про Париж і з надзвичайною дотепністю тут-таки склав сатиру на паризьке життя, пересипаючи її анекдотами про всяких знаменитостей — справжніми ласощами для жадібних до таких оповідок провіпціалів. Усі захоплювалися розумом Люсьєна не менше, ніж його вродою та ошатністю вбрання. Графиня дю Шатле так вочевидь торжествувала перемогу поета, вона так майстерно грала на всіх його струнах (наче музикант, зачарований своїм інструментом), так доречно підказувала йому слушні репліки, вона кидала на гостей такі промовисті погляди, ніби вимагаючи від них захоплених слів на адресу юного красеня, що декотрі дами уже вбачали в одночасному поверненні Луїзи та Люсьєна глибоке кохання, яке стало жертвою взаємного непорозуміння. І чи не досада призвела до злочасного шлюбу з Сікстом дю Шатле? Чи не кається вона тепер, що вчинила так нерозважливо?

— Отже, до післязавтра, — тихо сказала Луїза Люсьєнові о першій годині ночі, перед тим як підвестися з канапи. — Прошу вас, приходьте неодмінно...

Префектова дружина надзвичайно люб'язно попрощалася з Люсьєном, ледь схиливши голову в поклоні, потім підійшла до графа Сікста, який шукав свого капелюха, й сказала йому кілька слів.

— Якщо те, що зараз повідомила мені пані дю Шатле, дорогий Люсьєне, правда, розраховуйте на мене, — сказав префект, кидаючись навздогін за дружиною, котра, як і в Парижі, рушила до виходу, не чекаючи його. —

З нипіїшнього вечора ваш зять може вважати себе в безпеці.

— Ви заборгували мені цю послугу, графе,— відповів Ліосьєн з усмішкою.

Куенте і Пті-Кло були свідками цього прощання.

— Гм!.. А нас таки пошили в дурні!..— сказав фабрикант.

Пті-Кло, вражений успіхом Люсьєна, приголомшений блиском його розуму, вишуканістю манер, дивився на франсуазу де Ляе, чиє негарне личко сяяло захватом і, здавалося, казало, миршавому нареченому: "От якби ви були схожі на свого друга!"

Аж раптом промінчик радості ковзнув по обличчю стряпчого.

— Але ж обід у префекта відбудеться тільки післязавтра,— сказав віп.— У нас ще цілий день попереду, і я ручаюся за успіх.

— От бачиш, друже,— сказав Люсьєн, коли о другій годині ночі вони з Пті-Кло пішки повертались додому.— Прийшов, побачив, переміг! Ще кілька годин, і Сешар буде щасливий.

"От і все, що мені треба знати",— подумав Пті-Кло, а вголос промовив:

— Я думав, ти тільки поет — ти ж іще й Лозен. А отже, двічі поет.

І вони обмінялися потиском рук, якому судилося стати останнім.

— Моя люба Єво,— сказав Люсьєн, розбудивши сест-. РУ>— У мене добрі вісті! Не мине й місяця, як Давід звільниться від боргів!..

— Але як?

— А от послухай. Під оболонкою графині дю Шатле ховається моя колишня Луїза. Вона кохає мене дужче, ніж колись, і вона змусить свого чоловіка доповісти у міністерстві внутрішніх справ про наш винахід і подати його у схвальному світлі!.. Отож постраждаймо ще якийсь місяць, термін достатній, щоб я помстився префектові і зробив його найщасливішим із чоловіків.— Єва, слухаючи брата, думала, що все це мариться їй уві сні.— Коли я знову побачив маленьку сіру вітальню, де два роки тому я тремтів, як дитина, коли я роздививсь як слід меблі, картини, обличчя, мов полуда спала з моїх очей! Як змінює Париж наші уявлення!

— Хіба в цьому щастя? — спитала Єва, зрозумівши нарешті брата.

— Гаразд, гаразд... Ти ще спиш. Поговоримо завтра, після сніданку,— сказав Люсьєн.

Задум Серізе був надзвичайно простий. Хоча до подібних хитрощів удаються всі провінційні судові пристави, коли їм треба зловити боржника, й успіх такого заходу завжди сумнівний, Серізе мав усі підстави сподіватися, що йому пощастить, бо він готував свою пастку, враховуючи характери Люсьєпа й Давіда — адже обох він чудово знав. Узяв він до уваги також їхні надії. Будучи допжуаном у середовищі молодих майстринь, новоспече— ний фактор братів Куенте робив з дівчатами все, що хотів, сіючи між ними ворожнечу, і тепер, коли йому знадобились особливо важливі послуги, він зупинив вибір на одній з прасувальниць Базінп Клержо на ім'я Анрієт— та Сіньюоль, дівчині, яка своєю красою могла позмагатися з пані Сешар. Анрієттині батьки, дрібні виноградарі, жили на своїй фермі, за два льє від Ангулема, біля дороги на Сент. Сіпьюолі, як і всі селяни, не вважали себе досить багатими, щоб залишити єдину дочку

при собі, й постановили влаштувати її покоївкою до заможних панів. У провінції від покоївки вимагають, аби вона вміла прати й прасувати тонку білизну. Добра слава пані Прієр, чий заклад тепер перейшов до Базіни, сприяла тому, що Сіньюолі віддали дочку до неї в науку і платили за її харчування й житло. Пані Прієр належала до тієї породи старих провінційних господинь, які беруть на себе обов'язки матерів. Вона жила з ученицями по-сімейному, водила їх до церкви й сумлінно наглядала за ними. Анрієтта Сіньюоль, вродлива, ставна чорнявка із сміливим поглядом, з густими довгими косами, відзначалася тією особливою білістю шкіри, притаманною дочкам півдня, яку можна порівняти тільки з білістю пелюсток магнолії. Тож не дивно, що Серізе відразу накинув на Анрі— єтту оком, і вона мала стати чи не першою з його жертв; але будучи дочкою чесних фермерів, вона довго чинила опір і поступилася йому тільки під впливом ревнощів, поганих прикладів і звичайної обіцянки спокусників: "Я одружуся з тобою", а Серізе не забарився сказати їй це, тільки-но став молодшим фактором у братів Куенте. Довідавшись, що Сіньюолі володіють виноградниками вартістю в десять або дванадцять тисяч франків і досить пристойним будиночком, парижанин поквапився позба-

вити Анрієтту змоги впити заміж за іншого. Такі були амури справи красуні Анрієтти та Серізе, коли Пті-Кло пообіцяв зробити його власником Сешарової друкарні, створивши нібито товариство на вірі з капіталом у двадцять тисяч франків, яке, по суті, мало зв'язати Серізе гю руках і ногах. Таке майбутнє, одначе, засліпило фактора, голова в нього пішла обертом, панна Сіньюоль видалася йому тепер перешкодою на шляху здійснення шанобливих задумів, і він став нехтувати бідолошною дівчиною. Помітивши, що юний фактор має намір її покинути, Анрієтта вдарилась у розпач і прихилилася до зрадливого коханця дедалі дужче. Та коли паризький шалапут виявив, що Давід переховується в панни Клерже, у нього виник новий намір щодо Анрієтти, проте своєї поведінки він не змінив, вирішивши обернути собі на користь той відчай, який охоплює дівчину, коли їй не лишається іншого виходу, як прикрити свою ганьбу одруженням. Вранці того самого дня, коли Люсьєн готувався знову завоювати серце своєї Луїзи, Серізе відкрив Анрієтті таємницю Базіни і сказав, що їхнє одруження та їхній добробут залежать від того, чи пощастить їй знайти Да— відову схованку. Діставши від Серізе такі розпорядження, Анрієтта досить легко з'ясувала, що друкар може ховатися тільки в туалетній кімнаті панни Клерже; дівчина не вбачала нічого поганого в цьому шпигуванні, але, умовивши її допомагати йому, Серізе тим самим прилучив Анрієтту до своєї підлої зради.

Люсьєн ще спав, коли Серізе прийшов до Пті-Кло розпитати про наслідки вчорашньої вечірки і вислухав у. кабінеті стряпчого розповідь про великі події, які, певне, схвилювали весь Ангулем.

— А Люсьєн надіслав вам бодай одну записочку після того, як повернувся сюди з Парижа? — запитав колишній паризький безпритульник, задоволено кивнувши головою, коли Пті-Кло закінчив розповідати.

— Одну надіслав, ось вона,— сказав стряпчий і подав Серізе коротенького листа від Люсьєна, написаного на* аоштовому папері, яким звичайно користувалася Єва.

— Чудово! — сказав парижанин.— Нехай-но хвилин за десять до заходу сонця Дублон із жандармами влаштує засідку біля брами Пале та розставить повсюди своїх підглядачів, і ми схопимо нашого молодця.

— А ти певен, що все вийде, як ти задумав? — спитав Пті-Кло, змірявши Серізе пильним поглядом.

— Я покладаюся на випадок,— сказав колишній паризький сирота.— А випадок — то велика шельма, він не любить порядних людей.

— Треба добитись успіху,— сухо кинув стряпчий.

— Доб'юся,— сказав Серізе.— А ви заляпали мене багном, то дали б хоч кілька банкових білетів, щоб я ними обтерся... І зважте, добродію,— сказав парижанин, помітивши на обличчі Пті-Кло вираз, який йому не сподобався,— якщо ви мене одурите, якщо на тижні не купите мені друкарню... Глядіть, щоб ваша дружина не залишилась молодою вдовою,— майже пошепки закінчив паризький шибеник, кинувши на співрозмовника погляд, у якому зблиснула смерть.

— Якщо на шосту вечора ми посадимо Давіда в холодну, приходь на дев'яту до пана Ганнерака, і ми владнаємо твою справу,— твердо пообіцяв адвокат.

— Отже, домовились. Я вас обслужу, хазяїне! — сказав фактор братів Куенте.

Серізе вже опапував мистецтво виводити чорнило з паперу (нині такі таланти розмножились і становлять неабияку загрозу для державної скарбниці). Він витравив чотири рядки, написані Люсьєном, і замінив їх іншими, підробивши почерк з досконалістю, що обіцяла в майбутньому мало втішного для Серізе.

"Дорогий Давіде, ти можеш без страху з'явитися до префекта, твою справу залагоджено. Виходь негайно, я зустріну тебе і навчу, як ти повинен розмовляти з префектом.

Твій брат Люсьєн"

Опівдні Люсьєн написав Давідові листа, де розповів про свій успіх на вечірці й пообіцяв йому заступництво префекта; мовляв, граф дю Шатле сьогодні ж таки напише доповідну міністрові про відкриття, від якого він у захопленні. В той час як Маріон передавала панні Ба— зіні листа, вдаючи, ніби принесла в прання Люсьєнову білизну, Серізе — до речі, попереджений Пті-Кло про ймовірність такого листа — викликав дівчину Сіньюль і пішов прогулятися з нею по березі Шаранти. Мабуть, не обійшлося без суперечки, й Анрієттина порядність поступилася не зразу, бо прогулянка тривала аж дві години. На карту були поставлені не тільки інтереси ди-

тини, а усе їхнє майбутнє, щастя, багатство, а те, чого просив Серізе, здавалося такою дрібничкою! До того ж він остерігся сказати Анрієтті, які будуть наслідки її вчппку. Та одне бентежило чесну дівчину: падмірно висока плата, що її пообіцяли Серізе за таку дрібничку. Хай там як, а, зрештою, молодик умовив свою коханку взяти участь у його задумі. О п'ятій годині Анрієтта мала вийти з дому, потім повернутись і сказати хазяйці, що пані Сешар просить її негайно прийти. А через чверть години після того, як Базіна піде, дівчина мала піднятися нагору, постукати до туалетної кімнати й передати Давідові підробленого листа від Люсьєна. В усьому іншому Серізе покладався

на випадок.

Уперше за цілий рік Єва відчула, що сталеві лещата, в яких її затисла нужда, трохи ослабли. У неї зродилася надія. І вона — вона теж! — захотіла похвалитися своїм братом, з'явитися на вулиці попідруч із поетом, якого вшановувало рідне місто, обожнювали жінки і кохала горда графиня дю Шатле! Вона причепурилась і надумала після обіду прогулятися з братом по Больс. О цій годині, у вересні, туди вибирається подихати свіжим повітрям весь Ангулем.

— Гляньте! Та це ж красуня Сешар! — почувлися голоси при появі бви.

— Такого я від неї не сподівалася! — сказала якась жінка.

— Чоловік ховається, а дружина виставляє себе напоказ! — мовила пані Постель умисне голосно, щоб бідолашна жінка почула.

— О, вертаймося! Даремно я вийшла,— сказала Єва братові.

Сонце вже торкалося обрію, коли від схилу, по якому спускаються в Умо, почувся гомін — так буває, коли збирається натовп. Люсьєн і його сестра, охоплені цікавістю, попрямували туди, бо їм почулося, ніби люди, які йшли з Умо, говорили між собою про вчинений там злочин чи щось таке.

— Спіймали там одного... Напевне, злодій... Блідий, як мрець,— сказав один перехожий сестрі й братові, побачивши, що вони біжать туди, де збиралася дедалі більша юрма.

Ні Люсьєн, ні Єва не відчували найменшої тривоги. Назустріч їм бігли дітлахи, йшло кілька старих жінок та майстрів, що поверталися з роботи — всього чоловік з

тридцять; далі за ними, посеред темного гурту людей, зблискували обшиті галуном капелюхи жандармів. А за жандармами, наче грозова хмара, сунув натовп, де було із сотню людей.

— О боже! — зойкнула Єва.— Та то ж мій чоловік!

— Давід! — скрикнув Люсьєн.

— Це його жінка! — почувлись голоси, і люди розступилися.

— Що тебе спонукало вийти? — запитав Люсьєн.

— Твій лист,— відповів Давід, блідий і розгублений.

— Я це передчувала! — сказала Єва і впала непритомна.

Люсьєн підняв сестру, двоє перехожих допомогли віднести її додому, де Маріон уклала її в постіль. Кольб побіг по лікаря. Коли лікар прийшов, Єва все ще була без тями. Люсьєн мусив признатися матері, що Давіда заарештували з його вини, бо йому й уві сні не могло наснитися, що причиною лиха був не той лист, якого він написав, а підроблений.

У погляді матері Люсьєн прочитав прокляття, яке вбило його. Він піднявся до своєї кімнати і там зачинився.

Вночі, то хапаючись за перо, то кидаючи його, Люсьєн написав листа, і кожен, хто прочитає цей набір безладно нанизаних одна на одну фраз, збагне, який глибокий і безнадійний розпач опанував нещасного поета.

"Кохана сестро, сьогодні ми бачилися з тобою востаннє. Моє рішення непохитне.

Зараз я поясню тобі, як я до нього прийшов. У багатьох родинх бувають фатальні істоти, для своїх близьких вони — як хвороба. Ось таким фатальним створінням і був для вас я. Це спостереження не моє, воно належить одному дипломатові, який бачив багато світу. Якось ми вечеряли в приятельській компанії в "Роше де Капкаль". Розмова, пересипана тисячею дотепів, торкнулася однієї молоді особи, котра, на загальний подив, залишилась у дівчатах, і той дипломат раптом сказав нам, що вона "хвора своїм батьком". І тут він розвинув перед нами свої міркування Щодо таких сімейних захворювань. Мовляв, така-то родина процвітала б, якби в ній була інша мати, а в тій родині — син розорив батька, а там — батько занапастив майбутнє і добру славу своїх дітей. Хоча наш співрозмовник обґрунтовував свої висновки в жартівливій формі, але за десять хвилин він навів стільки прикладів, що я був просто вражений. Ця істина була варта всіх пустих, хоч і дотепно побудованих, парадоксів, якими любляють розважатися журналісти в своєму колі, коли поруч немає сторонньої людини, що її вони задля розваги могли б містифікувати. Так от, у нашій сім'ї таке фатальне створіння — я! Моє серце сповнене любові до вас, а поводжусь я, наче ворог. За вашу щиру відданість я платив злом. І ось сьогодні — зпову ж таки неумисне! — я завдав останнього, найтяжчого удару... Тоді як я жив у Парижі життям недостойним, сповненим нищих утіх і неми— пучпх знегод, вважаючи легкі приятельські взаємини за дружбу і пориваючи зі справжніми друзями заради людей, котрі прагнули тільки визискувати мій талант в інтересах своєї вигоди; тим часом як я зовсім не згадував про вас або згадував тільки для того, щоб завдати вам зла, ви скромно йшли по стежці нелегкої праці, повільно, але впевнено наближаючись до того щастя, за яким я так нерозважливо гнався. Поки ви вдосконалювались, я вносив у своє життя зачатки погибелі. Атож, гординя моя незмірна, і вона не дозволяє мені змиритися зі скромною долею. Я маю ниці нахили та вподобання, і спогад про те, як мені щастило задовольняти їх, отруює доступні тепер для мене радощі, а колись же я щиро втішався ними. О моя люба Єво, я суджу себе суворіше, ніж будь-хто, вирок мій нещадний і остаточний. Життя в Парижі вимагає постійних зусиль, а моя воля проявляється лиш поривами: мабуть, у мене лихоманка мозку. Майбутнє жахає мене, і тому я не хочу для себе ніякого майбутнього, а теперішнє я не годен витерпіти. Я дуже хотів із вами побачитись, але краще було б мені покинути рідний край навіки. Проте поїхати кудись, не маючи засобів до існування — безумство, а я й так накоїв чимало безумств. Смерть приваблює мене більше, аніж неповноцінне життя, адже хай би в якому становищі я опинився, моя надмірна гординя прирікає мене на нерозсудливі вчинки. Деякі люди наче нулі: вони пічогісінько не означають, але приставиш до них попереду одиницю — і їхнє нікчемство набуває десятикратної цінності. Я міг би набути такої цінності, лише одружившись із жінкою сильною і непохитною волі. Такою дружиною могла б стати для мене пані де Баржетон, і я занапастив своє життя, не розлучившись заради неї з Коралі. Ти й Давід були б для мене чудовими керманичами, але ви не досить сильні, щоб приборкати мою слабку вдачу, яка наче мимохіть вислизає з-під будь-якого впливу. Я люблю життя безтурботне, веселе; я уникаю труднощів і тому здатний на

легкодухість, яка може завести мене далеко. Я народився принцом. Розум у мене навіть гостріший, аніж треба для успіху, але він тільки зблискує і швидко гасне, а перемога на арені, де змагаються стільки марнославнох волю, дістається тому, хто витрачає сили помірковано і в кого паприкінці дня лишається достатній запас. Я можу вчинити зло,— як щойно його вчинив,— керуючись найкращими намірами. 6 люди — дуби, я ж, мабуть, тільки тоненький пруттик, а хочу здаватися кедром. Ось я й підвів свій баланс. Неузгодженість між засобами й бажаннями, брак душевної рівноваги завжди зводитиме панівець усі мої зусилля. Серед освічених людей такі натури зустрічаються нерідко, і причина цьому у вічному розладі між розумом і вдачею, між волею і бажанням. Яка доля мене чекає? Я бачу її вже тепер, коли згадую деяких паризьких знаменитостей, усіма забутих уже за моєї пам'яті. На порозі старості я здаватимуся дряхлігим за свій вік, не маючи ні засобів до життя, ні імені. Все моє ество повстає проти такої старості: я не хочу стати непотребом, опинитися на смітнику суспільства. Люба сестро, за твою теперіншго суворість до мене я люблю тебе ще дужче, ніж за колишню ніжність. Хоч ми й дорого заплатили за радість, яку принесла мені зустріч з тобою й Давідом, але згодом — хто знає? — ви, можливо, скажете, що навіть така ціна не була надто висока — адже в цей спосіб куплено кілька останніх щасливих хвилин для бідолахи, котрий так вас любив!.. Не розшукуйте мене, не намагайтесь дізнатися, що зі мною стало. Сподіваюся, мій слабкий дух послужить мені бодай раз у житті, і я таки зроблю те, що намислнті. Покірливість своїй долі, мій ангеле,— це щоденне самогубство, але в мене таке почуття не триватиме довше одного дня, і я потайно повинен ним скористатися...

Друга година ночі

Так, я вирішив твердо. Отож прощай навіки, моя люба Єво. Мені навіть радісно думати, що віднині я житиму тільки у ваших серцях. Там буде моя могила... Іншої я не хочу. Дозволь ще раз сказати тобі: "Прощай!" — останнє "прощай" від твого нещасливого брата.

ЛюсьбН"

Написавши листа, Люсьєн нечутно зійшов униз і поклав його в колиску племінника; обливаючпся слізьми, він востаннє поцілував сплячу сестру в чоло і вийшов. Він погасив свічку, вже у сутінках кинув прощальний погляд на старий дім і відчинив хвіртку, щоб вийти на вулицю. Та хоч Люсьєн намагався ступати зовсім нечутно, Кольб, який спав у майстерні на постеленому на підлозі матраці, прокинувся.

— Хто пішоф?..— гукнув Кольб.

— Це я,— сказав Люсьєн.— Я йду геть, Кольбе.

— Фам не сліт пуло п сюти і с'яфляться— пробурчав Кольб сам до себе, але так, щоб Люсьєн почув.

— Краще б мені і на світ не з'являлись,— відповів Люсьєн.— Прощай, Кольбе, я не гніваюся на тебе, адже я сам думаю, як і ти. Скажеш Давідові, що й у останню свою хвилину я жалкуватиму, що пе обняв його на проща ния.

Поки ельзасець вставав і одягався, Люсьєп причинив за собою хвіртку й по

бульвару Больє пішов до Шаранти, виряджений, як на свято, бо він захотів, щоб поховальним саваном стало для нього паризьке вбрання — яскрава оболонка світського франта. Вражений тоном і змістом останніх слів Люсьєна, Кольб хотів був піднятися до хазяйки і спитати, чи знає вона про те, що її брат пішов з дому, і чи попросилася вона з ним. Але дім був занурений у тишу й сон. "Мабуть, вони ще вчора домовилися про те, що він піде",— подумав Кольб і знову вклався спати.

Про самогубство, гз огляду на важливість 'цієї теми, досі написано дуже мало, це явище, по суті, зовсім не вивчене. Адже ця хвороба майже недоступна для спостереження. До самогубства призводить почуття, яке ми назвемо, коли хочете, самоповагою, щоб не змішувати його з поняттям честь. Того дня, коли людина перейметься презирством до себе, того дня, коли вона відчує, що усі її зневажають, в ту мить, коли дійсність заходить у суперечність із її сподіванням, вона вбиває себе і тим самим віддає шану суспільству, не бажаючи з'являтися перед ним позбавленою своїх чеснот і доброї слави. Хай там що кажуть, а серед безвірників (для християнина самогубство неприйнятне) лише боягузи миряться зі зганьбленим життям. Є три різновиди самогубства: самогубство як заключний напад тривалої хвороби, і цей випадок, звичайно, слід віднести до патології; потім

самогубство з розпачу і, нарешті, самогубство заздалегідь обмірковане. Люсьєн хотів заподіяти собі смерть від розпачу і він обміркував усе заздалегідь — і тому, й тому самогубству можна запобігти, бо не можна уникнути тільки самогубства на ґрунті патологічних відхилень. Але буває й так, що до купи об'єднуються всі три причини, як сталося з Жаном-Жаком Руссо. Отож Люсьєн свідомо прийняв рішення, а тоді почав обмірковувати засоби його здійснення і, будучи поетом, захотів померти поетично. Спершу він думав просто кинутись у Шаранту; але тепер, востаннє спускаючись по бульвару Больє, він уявив собі весь той гармидер, який спричинить його самогубство, уявив бридке видовище свого спотвореного трупа, коли він спливе на поверхню і стане предметом судового розслідування; одне слово, в ньому заговорив, як то буває в декотрих самогубців, посмертний гонор. Коли Лю- сьєн провів цілий день у домі мірошника Куртуа, вщ запримітив, прогулюючись по березі, округле плесо, які бувають на малих річках і про величезну глибину яких, свідчить незвичайно спокійна гладінь. Вода там ні зеленава, ні синя, ні прозора, ні жовтава — вона як дзеркало з полірованої сталі. Ту чашу не обрамлювали ні косарики, ні голубі ірис, ні широкі листки латаття; береги плеса поросли невисокою густою травою, а навкруг досить мальовничо посихлялись плакучі верби. Зразу ставало очевидно, що перед вами заповнена водою безодня. Той, хто мав би мужність накласти собі в кишені каміння, знайшов би тут певну смерть, і його тіло навіки залишилося б на дні. "Ось місце, де так і вабить утопитися",— подумав тоді поет, Милуючись надивовижу гарнім краєвидом.

Цей спогад зринув у його пам'яті, коли він уже підходив до Умо. І Люсьєн рушив дорогою на Марсак, заглиблений у передсмертні думки, твердо постановивши забрати з собою таємійцю своєї смерті, вберегти своє тіло від судової експертизи, від поховання, щоб ніхто й ніколи не побачив його у страшному вигляді потопельника,

якими вони бувають, коли труп спливає на поверхню води. Незабаром він опинився біля підніжжя одного з пагорбів, що так часто трапляються на французьких дорогах, а надто між Ангулемом і Пуатьє. Здалеку швидко наближався диліжанс, що їхав рейсом з Бордо в Париж. Пасажири мали скоро повиходити — на цей досить високий пагорб треба було підійматися пішки,— і Лю-

сьєн, якпй не хотів, щоб його побачили, звернув на бічну стежку, спустився у виярок і став збирати у чиємусь винограднику квіти. Коли поет знову вийшов на шлях, він тримав у руці великий букет зейиш — ця жовта квітка росте у виноградниках між камінням. Поперед себе він побачив подорожнього у всьому чорному, з напудреним волоссям, у черевиках а орлеанської шкіри, застебнутих на срібні пряжки, з обличчям смаглявим і змережаним шрамами, так наче десь у дитинстві він упав у вогонь і обпікся. Цей подорожній, чиї манери й одяг указували на священнослужителя, ішов повільно й курих сигару. Коли Люсьєн вибрався із виноградника на дорогу, незнайомиць почув шарудіння й обернувся; певне, його вразило затьмарене глибоким смутком вродливе обличчя поета, його символічний букет і ошатне вбрання. Подорожній у ту мить, здавалося, стрепенувся, наче мисливець, який зненацька натрапив на дичину, що на неї полював довго й марно. Він уповільнив ходу і задивився в далечінь, давши Люсьєнові зблизитись із собою, якщо висловитися морським жаргоном. Простеживши за його поглядом, Люсьєн побачив невеличку карету, запряжену парою коней. Кучер ішов пішки поруч із екіпажем.

— Ви відстали від диліжанса, добродію, і ви втратите своє місце в ньому, якщо не будете ласкаві сісти в мою карету, бо поштові екіпажі їздять швидше, ніж пасажирські,— сказав подорожній Люсьєнові надзвичайно люб'язним тоном і з помітним іспанським акцентом.

Не чекаючи відповіді, іспанець дістав із кишені сигарницю, відкрив її і запропонував Люсьєнові закурити.

— Я не подорожній,— відповів Люсьєн,— і я надто близький до кінця свого шляху, щоб утішатися сигарою...

— Ви надто суворі до себе,— відповів іспанець.— Хоч я й почесний канонік Толедського собору, проти вряди— годи дозволяю собі викурити сигару. Господь дарував нам тютюн для присипляння наших пристрастей і страждань... Мені здається, ви пригнічені горем, принаймні ви тримаєте в руках його емблему, мов засмучений бог Гіменей. Закуріть... Усі ваші прикрощі розвіються з димом...

І священник з виразом лукавого спокусника внову про— стяг Люсьєнові солом'яну сигарницю, кинувши на нього співчутливий погляд.

— Пробачте, панотче,— сухо відказав Люсьєн.— але нема такої сигари, яка розвіяла б мої прикрощі...

На ці слова в очах у Люсьєна заблищали сльози.

— Еге, юначе, а чи не само божественне провидіння спонукало мене вийти з екіпажа, трохи розім'яти ноги та розігнати сонливість, що опановує вранці подорожнього? Завдяки цьому мені випала нагода втішити вас

і таким чином бодай почасті виконати своє земне призначення... І які такі страшні прикροщі могли спіткати вас у такому юному віці?

— Ваші втішання, панотче, будуть марними. Ви — іспанець, а я — француз. Ви віруєте у святе письмо, а я — безбожник.

— Santa Virgen del Pilar!.. Ви безбожник! — вигукнув священнослужитель, з материнською турботливістю беручи Люсьєна під руку.— Ось одна з дивовиж, що їх я постановив собі вивчити в Парижі. В Іспанії ми не віримо в існування безбожників... Це тільки у Франції дев'ятнадцятирічний юнак може мати подібні погляди.

— О, я навіть більше, ніж безбожник! Я не вірю ані в бога, ані в людей, ані в щастя! Роздивіться мене добре, панотче; бо через кілька годин я вже буду мертвий. Це мій останній світанок!..— не без пишномовності виголосив Люсьєн, показуючи на небо.

— Отакої! Чого ж ви накоїли, щоб піти з життя? Хто засудив вас на смерть?

— Найвищий суд! Я сам!

— Дитя! — вигукнув священнослужитель.— Ви когось убили? Вас чекає ешафот? Ану, поміркуймо. Якщо ви, згідно з вашими словами, бажаєте провалитись у небуття, то, значить, тут, на землі, ніщо вас уже не хвилює й не цікавить? — Люсьєп ствердно кивнув головою.— Ну, тоді ви можете розповісти мепі про своє горе, хіба не так?.. Ідеться; очевидно про якісь любовні невдачі?..— Люсьєн промовисто знизав плечима.— Ви хочете накласти на себе руки, щоб уникнути ганьби? Чи ви просто розчарувались у житті? Хай там яка у вас для цього причина, ви з однаковим успіхом можете заподіяти собі смерть у Пуатьє, як і в Ангулемі, в Турі, як і в Пуатьє. Сипучі піски Луари не повертають своїх жертв...

— Ні, панотче,— відповів Люсьєп.— Я все обміркував,

і моє рішення остаточне й безповоротне. Тижнів три тому мені трапилася на очі прегарна гавань, звідки дуже зручно відплисти на той світ людині, якій остогидло жити на світі цьому.

— На той світ?.. А кажете, ви безбожник.

— Авжеж, кажу. Під "тим світом" я розумію своє майбутнє перетворення в тварину або рослину...

— Ви невиліковно хворі?

— Так, панотче...

— А, он воно що,— сказав священник.— І як зветься ваша хвороба?

— Бідність.

Іспанець подивився на Люсьєна і сказав йому з вишуканою люб'язністю та з майже іронічною посмішкою:

— Діамант не знає собі ціни.

— ■ Тільки священник може так лестити бідоласі, який хоче вмерти!..— вигукнув Люсьєн.

— Ви не помрете,— владним голосом сказав священнослужитель.

— Мені доводилося чути,— заперечив Люсьєн,— що на великій дорозі людей грабують, але щоб їм давали там багатство — такого я не чув.

— То почувте,— сказав священнослужитель, глянувши, яка відстань відділяє їх від екіпажа,— йому хотілося пройти ще кілька кроків наодинці з Люсьєном.— Послухайте мене,— сказав він, пожевуючи сигару,— бідність — це не причина, щоб накладати на себе руки. Мені потрібен секретар, мій колишній секретар недавно помер у Барселоні. Я зараз у тому самому становищі, в якому був барон Герц, знаменитий міністр Карла Дванадцятого, котрий, їдучи до Швеції, як я оце їду до Парижа, опинився в одному містечку... А секретаря тоді в нього теж не було. І ось барон зустрічає там сина майстра-золотаря, що відзначався дивовижною вродою, яка, безперечно, поступалася вашій... Барон Герц бачить, що той юнак — хлопчина вельми розумний, як я оце бачу на вашому чолі ознаки поетичного дару, і він садить його до своєї карети, як я зараз посаджу вас до своєї; і я хлопця, приреченого все життя полірувати столові прибори та шліфувати дорогоцінні камені в провінційному містечку, такому, як Ангулем, він робить свого улюбленця, як я зроблю із вас свого. Приїхавши до Стокгольма, він влаштовує свого секретаря на державну службу й завалює його роботою. Юний секретар сидить і пише цілими ночами і, як і в усіх великих трудівників, у нього розвивається погана звичка — він починав жувати папір. (А от, скажімо, небіжчик пан де Мальзерб, так той любив пускати дим із вгорнутого в рурочку й підпаленого паперу, й одного разу він несамохіть устругнув такий жарт із чоловіком, що приніс доповідь, від якої вележав успіх його справи). Наш юний красень почав з чистого паперу, але незабаром утратив до нього смак і приохотився до списаного — як до витонченіших ласощів. Тоді ще не курили, як курять тепер. Згодом юний секретар барона Герца усе більше входить у смак і починає жувати й пергаменти. В ті часи між Швецією та Росією відбувалися переговори про мирний договір, що його парламент збирався нав'язати Кардові Дванадцятому, як у тисяча вісімсот чотирнадцятому році хотіли примусити до мирних переговорів Наполеона. Основою переговорів між Швецією та Росією була угода, підписана обома державами з приводу Фінляндії. Перший примірник тієї угоди Герц довірив своєму секретареві, та коли виникла потреба подати документ на розгляд парламенту, барон зіткнувся з несподіваним ускладненням: угоди ніде не могли знайти. У парламенті поширюється чутка, ніби міністр, прагнучи догодити вподобанням монарха, мав зухвалість знищити документ. Проти барона Герца порушують справу, і тоді його секретар зізнається, що він з'їв угоду... Починають судові розслідування, злочин доведено, і секретаря засуджують до смертної кари. Але ви до цього ще не дійшли, ото ж візьміть сигару і закуріть, поки ми не сіли в карету.

Люсьєн узяв сигару і припалив її, як заведено в Іспанії, від сигари свого супутника. "Він правду каже, я завжди встигну накласти на себе руки",— подумав поет.

— Аж надто часто буває,— провадив іспанець,— що саме в ту мить, коли молода людина остаточно втрачає надію на краще майбутнє, отут їй і усміхається доля. Саме це я й хотів вам сказати, але визнав за краще довести на прикладі. Становище красеня секретаря, засудженого на смерть, було тим розпачливіше, що король Швеції не міг помилувати його, адже вирок був ухвалений парламентом; проте король заплющив очі на його вте* чу. Вродливий молодик утікає через море човном, маючи в кишені всього

кілька монет, і з'являється до герцога Курляндського з рекомендаційним листом від Герца, в якому шведський міністр розповів про лихі пригоди та злочасну пристрасть свого улюбленця. Герцог призначав вродливого юнака в секретарі до свого управителя. Герцог

був марнотратник, він мав гарненьку дружину й управителя — три причини, яких досить, щоб розоритись. Якщо ви гадаєте, ніби той красень, засуджений на смерть за з'їдену угоду, де йшлося про Фінляндію, подолав свою пристрасть, то ви погано уявляєте собі, яку владу має лиха звичка над людиною. Коли йдеться про заборонену втіху, не злякає і смертна кара! Звідки походить така могутність згубної звички? Чи то від прихованої в ній сили, чи від людської слабості? А може, є вподобання, які споріднені з божевіллям? Я сміюся з поборників моралі, котрі намагаються здолати подібні хвороби красивими фразами!.. Одного разу герцог, наляканий відмовою управителя видати потрібну йому суму грошей, зажадав звіту. Яка дурість! Нема нічого легшого, як скласти звіт, труднощі не в цьому. Управитель передав своєму секретареві усі рахунки, щоб той підготував звіт по видатках на утримання герцога Курляндського. Десь опівночі, вже закінчуючи роботу, наш юний паперожер помічає, що жує герцогову розписку, видану на чималу суму. Його опановує страх — підпис наполовину з'їдено! Він біжить до герцогині, кидається їй у ноги, розповідає про свою манію і просить у своєї владарки заступництва — і все це посеред глупої ночі! Краса юного чиновника справляє на герцогиню таке враження, що, овдовівши, вона виходить за нього заміж. Отак у самій середині вісімнадцятого століття в країні, де панувала геральдика, син май— стра-золотаря стає самодержавним герцогом... Але то був тільки початок!.. Він зробився регентом по смерті Катерини Першої, він правив усією величезною державою за імператриці Анни, він, по суті, став російським Рі— шельє. Так от, юначе, я хочу сказати вам одну річ: знайте, що ви вродливіший за Бірона, а я, простий канонік, могутніший за барона Герца. Ну ж бо сідайте в карету. В Парижі ми добудемо для вас Курляндське герцогство, а як не герцогство, то щонайменше герцогиню.

Іспанець узяв Люсьєна під руку і майже силоміць примусив його сісти в карету. Кучер зачинив дверці.

— А зараз розповідайте, я вас слухаю,— сказав то— ледський канонік приголомшеному Люсьєнові.— Я чоловік уже літній і до того ж священнослужитель — мені ви можете звіритися в усьому, нічого не боячись. Ну звичайно, ви проїли батьківську спадщину або гроші своєї матусі, не більше. Ви наробили боргів і впали в розпач.

Бо ж ми просякнуті уявленням про честь аж до самих носаків наших вишуканих чобіт... Ану, розповідайте, зізнавайтесь, мов на сповіді, це буде так, ніби вп в усьому зізналися самому собі.

Люсьєн опинився в становищі, уже не пригадую якого рибалки, ле пам'ятаю з якої арабської казки, котрий, захотівши втопитися в морі, потрапляє до підводного царства і там стає царем. Співчуття іспанського каноніка здавалося невдавано щирим, і поет, не

вагаючись, відкрив йому душу; отож, поки вони їхали від Ангулема до Рюффека, він розповів йому про себе геть усе, не пропустивши жодного зі своїх гідних осуду вчинків і закінчивши останнім лихом, що сталося з його вини. Коли він уже завершував свою розповідь, викладену тім поетичніше, що за останні три тижні Люсьєн повторював її уже втретє, вони доїхали до того місця, де біля самої дороги, неподалік від Рюффека, був родовий маєток Растіньяків. Коли Люсьєн уперше назвав це прізвище, іспанець стрепенувся.

— Ото звідти,— сказав поет,— походить молодий Ра— стіньяк. Далєбі, він не вартий мене, а таланить йому більше.

— А-а!

— Атож, ота занедбана поміщицька садиба — маєток його батька. Він, як я вам уже казав, став коханцем баронеси де Нусінген, дружини знаменитого банкіра, Я вдарився в поезію; він виявив куди більше розважливості й зайнявся справами...

Священнослужитель звелів кучерові зупинити коней. Він захотів пройтися по алеї, яка вела від шляху до садиби, й пильно все оглянув. Така поведінка здалася Люсьєнові дивною. Що могло тут зацікавити іспанського каноніка?

— То ви знаєте Растіньяків? — спитав поет.

— Я знаю весь Париж,— сказав іспанець, сідаючи в карету.— Отже, через якихось десять-двадцять тисяч франків ви надумались заподіяти собі смерть. Ви ще зовсім дитина, ви не знаєте ні людей, ні життя. Життя людини варте якраз того, у що вона його оцінить, а ви оцінили своє у дванадцять тисяч франків. Ну що ж, я залюбки куплю вас дорожче. І навряд чи варто так перейматися арештом вашого брата. Якщо шановний пан Сетлар зробив відкриття, він стане багатим. А багатіїв за борги ніколи ще до в'язниці не садовили. Мені здаєть

ся, ви слабо знаєте історію. Власне, є дві історії: історія офіційна й брехлива, яку викладають у школі, історія ай ивиш (ієірііпі), й історія таємна, яка пояснює справжні причини подій, історія правдива й ганебна. Дозвольте мені в кількох словах розповісти випадок із цієї невідомої вам історії. Один молодий священник, який прагнув слави і бажав прилучитися до державних справ, знаходить собі високого заступника — фаворита самої королеви; фаворит виявляє прихильність до юного честолюбця, робить із нього міністра, вводить його до державної ради. Якось увечері один з тих людей, що полюбляють бути послужливими (ніколи не робить послуги, коли вас не просять!) пише шанобливому священникові, що життя його покровителя в небезпеці. Король розлютований, він не бажає, щоб ним помахали, і фаворита вб'ють, тільки-но він з'явиться у палац. Ну так от, юначе, як би ви повелись, отримавши подібного листа?..

— Я негайно остеріг би свого добродійника! — жваво вигукнув Люсьєн.

— Ви таки дитина, про що свідчить і повість вашого життя,— мовив іспанець.— Наш молодий священник сказав собі: "Якщо король готовий навіть на злочин, мій покровитель приречений. Доведеться вдати, ніби я отримав цього листа надто пізно!" І він проспав аж доти, доки його розбудили і сказали, що фаворита вбили...

— Страховище! — вигукнув Люсьєн, запідозривши свого супутника в намірі

випробувати його.

— Усі знамениті люди — страховища,— ^відповів іспанець.— Молодий священик, про якого я розповів,— це майбутній кардинал Рішельє, а його високий заступник— маршал д'Анкр. Ось бачите, ви таки справді не знаєте історії Франції. Хіба не мав я рації, коли сказав, що історія, яку вивчають у школах, це тільки перелік дат і подій, поперше, вельми сумнівних, а по-друге, жодна з них не має анінайменшої ваги. Чи багато вам дає знання того факту, що існувала така собі Жанна д'Арк? Чи робили ви коли-небудь із цього висновок, що якби тоді Франція прийняла анжуйську династію Плантагене— тів, два наші народи, об'єднавшись, сьогодні владарювали б над усім світом, а два острови, де нині заварюються всі політичні чвари материка, були б тепер двома французькими провінціями?.. А чи цікавились ви коли— небудь, якими засобами Медічі з простих купців вибились у великі герцоги тосканські?

— У Франції поет не зобов'язаний бути бенедиктинцем,— відказав Люсьєн.

— Ну так от, юначе, вони стали великими герцогами в той самий спосіб, у який Рішельє став міністром. Якби ви, вивчаючи історію, намагалися проникнути в суть подій, а не просто роздивлялися наклеєні на них етикетки, ви знайшли б у надрах нашого минулого готові правила поведінки. Скажімо, приклади, взяті мною навмання в безлічі подібних випадків, дозволяють вивести такий закон: убачайте в людях, а надто в жінках, тільки знаряддя свого успіху, але дійте так, щоб вони про це не здогадувались. Шануйте, як бога, того, хто стоїть над вами і може стати вам у пригоді, й не кидайте його, аж поки він щедро віддячить за ваше низькопоклонництво. У світі, де всі гендлюють, будьте жадібним і ницим, як лихвар; щоб пробитися нагору, вдавайтесь до тих самих засобів, до яких він удається заради грошей. І не опікуйтеся тим, хто впав,— він уже для вас не існує. Знаєте, чому ви повинні так поводитись? Бо ви прагнете владарювати у вищому світі — хіба я не вгадав? Так от, спершу слід підкоритися світові й уважно вивчити його. Вчені вивчають книжки, а політики людей, їхні прагнення, спонукальні причини їхніх вчинків. Річ у тім, що світ, суспільство, тобто люди, взяті в своїй сукупності,— фаталісти; вони схиляються перед випадком. А знаєте, чому я прочитав вам цю коротеньку лекцію з історії? Бо мені здається, ви аж занадто прагнете слави...

— Так, панотче!

— Я це зразу побачив,— сказав священнослужитель.— Але зараз ви кажете собі: "Цей іспанський канонік вигадує анекдоти й умисне перекручує історію, щоб переконати мене, ніби я поведився надміру доброчесно..." — Люсьєн аж усміхнувся — так добре вгадав співрозмовник його думки.— Ну що ж, юначе, тоді розгляньмо загальновідомі події,— сказав іспанець.— Колись Франція бура майже завойована англійцями, у короля залишилася тільки одна провінція. І тоді з гущі народу вийшло двоє людей: бідна дівчина — та сама Жанна д'Арк, про яку ми вже згадували,— і городянин на ім'я Жак Кер. Дівчина приносить меч і принади невинності, городянин приносить золото: королівство врятоване. Але дівчина потрапляє в полон. І король, який міг би викупити бранку, дозволяє, щоб її спалили живцем! Що ж до сміливого

гордянина, то король не перешкоджає своїм лаку— зам звинуватити його в тяжких злочинах і привласнити його майно. Пограбувавши того невинного купця,— обложеного, зацькованого, знищеного правосуддям,— збагатилися п'ять аристократичних родів... І батько архієпископа Буржського мусив утікати з королівства, щоб уже ніколи туди не вернутися; він утратив у Франції весь свій статок до останнього су, і йому пощастило зберегти тільки ті гроші, які він колись довірив арабам та сарацинам у Єгипті. Ви можете сказати: "Ці приклади людської цевдячності аж надто давні, ось уже триста років, як вони не сходять зі сторінок шкільних підручників, і привиди того далекого століття давно перетворилися на легенду". Ну, гаразд, юначе, а чи вірите ви в останнього напівбога Франції, у Наполеона? Один з його генералів був у нього в постійній неласці, імператор надав йому звання маршала, тільки згнітивши серце, і користувався з його послуг вельми неохоче. Я говорю про маршала Келлермана. А знаєте, чому так ставився до нього Наполеон?.. Під Маренго Келлерман урятував Францію та її першого консула навальною кавалерійською атакою, що викликала оплески посеред шквалу вогню та потоків крові. Про ту сміливу атаку не було сказано жодного слова у зведенні про битву. Причина холодного ставлення Наполеона до Келлермана — як і причина неласки, в якій опинилися Фуше та князь Талей— ран — невдячність! Невдячність короля Карла Сьомого, невдячність Рішельє, невдячність...

— Але якщо й справді ви врятуєте мене від смерті, отче, й допоможете мені домогтись успіху та слави,— сказав Люсьєн,— яка вам вигода наперед звільнити мене від обов'язку вдячності?

— Жартівник! — мовив абат, усміхнувшись, і потяг Люсьєна за вухо з майже царською невимушеністю.— Та якби ви виявилися невдячним до мене, ви довели б, що людина ви сильна, і в такому разі я схилився б перед вами. Але вам до цього далеко, бо ви тільки простий учень і надто рано захотіли уявити себе професором. Ця вада властива всім сучасним французам. Усі вони розбещені прикладом Наполеона. Ви вирішили подати у відставку, бо вам не пощастило здобути омріяних еполетів... Але чи підкорили ви всі ваші помисли, всі ваші ьчинки одній-єдпній меті?..

— На жаль, ні! — відповів Люсьєн.

— Ви були, як кажуть англійці, inconsistent з усмішкою мовив канонік,

— Хіба не однаково, чим я був, якщо я більше нічим не буду! — відповів Люсьєн.

— Хай тільки за вашими чудовими зовнішніми якостями ховається внутрішня снага *semper virens* ,— сказав священнослужитель, ніби прагнучи показати, що він добре обізнаний із латиною,— і ви здолаєте всі перешкоди, і світ схилиться перед вами. Я вже вас полюбив...— Тут Люсьєн недовірливо посміхнувся.— Так, так,— провадив незнайомиць у відповідь на ту посмішку,— ви викликаєте у мене співчуття, начебто ви мій син, а я людина досить рішуча, щоб говорити з вами відверто, як ви оце говорили зі мною... А знаєте, що мені найдужче у вас подобається?.. Ви очистились від свого минулого і готові тепер сприйняти науку моралі, якої ніхто, крім мене, вас не навчить; бо коли люди збираються у стадо, йменоване суспільством, вони поводяться ще

лицемірніше, ніж тоді, коли умисне розігрують якусь комедію з корисливих міркувань. Отож чи не більшу частину життя кожному з нас доводиться викорчувувати із серця те, що пустило там паростки у дитинстві та в юності. Ця болюча операція називається набуттям життєвого досвіду.

Слухаючи свого супутника, Люсьєн думав: "Мабуть, це якийсь знуджений політик. Він просто зрадив нагоді потішитись у дорозі. Розважається собі, морочачи бідолашного парубійка, близького до самогубства, і покине мене, тільки-но навітшається досхочу... Але він сильний у парадоксах і, мабуть, не поступиться в цьому ні Блон— де, ні Лусто". Незважаючи на такі тверезі думки, згубний вплив дипломата глибоко проникав у Люсьєнову душу, надто схильну до розтління, й спустошив її тим успішніше, що посилався на знамениті приклади. Зачарований цією цинічною розмовою, Люсьєн уже почав чіплятися за життя і щиро радів, відчуючи, як могутня рука витягує його з безодні самогубства на світло. Отже, священнослужитель домігся явного успіху. Усвідомлюючи це, він час від часу супроводжував лукавою усмішкою свої дошкульні зауваження з приводу мало кому відомих історичних подій.

— Якщо ви ставитеся до моралі так само, як до історії,— сказав Люсьєн,— то мені було б цікаво знати, звідки походить ваше, либонь, удаване милосердя.

— На ваше запитання, юначе, я відповім наприкінці своєї проповіді. А поки що дозвольте мені про це змовчати, а то ще вам закортить сьогодні ж таки мене покинути,— сказав священнослужитель із лукавим самовдоволенням людини, якій вдалася її хитрість.

— Ну, гаразд, розкажіть мені про мораль,— мовив Люсьєн, подумавши: "Дам йому нагоду похизуватись".

— Мораль, юначе, залежить від закону,— сказав канонік.— Причому, якби йшлося тільки про мораль релігійну, закони були б зайві: народи, які щиро вірують у бога, не схильні обтяжувати себе законами. Тут важливо, що закон державний стоїть вище від закону цивільного. А хочете знати, які закони визначають поведінку державного діяча у вашому дев'ятнадцятому сторіччі? Тисяча сімсот дев'яносто третього року французи надумали запровадити народну владу, яка дуже швидко перейшла в необмежену владу імператора. Ось така ваша національна історія. А ваші звичаї? І пані де Богарне, і пані Тальєн поводитись однаково, проте з однією Наполеон одружився і зробив її вашою імператрицею, а Другу не хотів навіть приймати, хоч вона й стала принцесою. Санкюлот у тисяча сімсот дев'яносто третьому році, Наполеон увінчує себе залізною короною в тисяча вісімсот четвертому. Палкі прихильники рівності або смерті в тисяча сімсот дев'яносто другому році стають з тисяча вісімсот шостого спільниками аристократії, що її згодом узаконив сам Людовік Вісімнадцятий. А давня аристократія, яка нині владарює у своєму Сен-Жермен— ському передмісті, та, навпаки, живучи за кордоном, захиріла й здрібніла: вона лихварювала й була торговкою, вона пекла там пиріжки і була кухаркою, вона сіяла хліб і пасла овець. Отож у Франції закон державний і закон моральний — обидва разом і кожен зокрема — дуже скоро відійшли від своєї первісної суті: свої переконання французи спростували поведінкою, а

поведінку — переконаннями. Логіки не було ні в діях правителів, ні у вчинках приватних осіб. Виходить, у Франції немає більше моралі. Сьогодні успіх — найвища у вас оцінка вчинків, хай би якими вони були. Зроблене більше нічого не означає само по собі, його вартість цілком залежить від думки, яку складуть про нього інші. Звідси, юначе, можна виснувати друге правило: будьте зовнішньо бездоганим! Ховайте підспідок вашого життя, виставляйте напоказ тільки те, що блищить. Обачність — цей девіз усіх, хто прагне слави, девіз нашого ордену, хай стане і вашим девізом. Великі люди роблять майже стільки підлоти, як і затяті негідники; але роблять вони її потай і напоказ виставляють лише чесноти — тому ніхто не бере під сумнів їхньої величі. Люди маленькі роздають свої чесноти потай, а напоказ виставляють саме нікчемство — ото ж усі зневажають їх. Ви приховували свою велич і оголяли свої виразки. Ви відверто взяли в коханки актрису, ви жили в неї і з нею. Власне, ви не вчинили нічого вартого осуду, ніхто не став би заперечувати, що й ви, # вона вільні поводитись, як вам заманеться; але ви кинули виклик забобонам вищого світу, і ви втратили пошану, яку світ виявляє до тих, хто скоряється його вимогам. Залишили б ви Коралі панові Камюзю, не виставляли б напоказ своїх взаємин із нею — і ви одружилися б із пані де Баржетон, стали б ангулемським префектом та маркізом де Рюбампре. Чи готові ви змінити поведінку? Хизуватися тільки своєю красою, грацією, дотепністю, поетичним хистом? А якщо вам і не пощастить обійтися без дрібної підлоти, то хай про це знають лише чотири стіни. І тоді ніхто більше не звинуватить вас у тому, що ви темна пляма на декораціях великого театру, йменованого вищим світом. Наполеон називав подібну тактику: прати вдома брудну білизну. З другого правила випливає висновок* уся суть у формі. Зараз я спробую вам розтлумачити, що саме я розумію під формою. Скажімо, темна, придавлена нуждою людина силоміць відбирає у когось гроші; таких бідолх називають злочинцями і правосуддя полює на них. А в іншому випадку талановитий бідняк робить відкриття, запровадження якого у виробництво обіцяє неоціненні вигоди; ви позичаєте йому три тисячі франків (на зразок отих Куенте, до чийх рук потрапили ваші три тисячі і які ладні шкуру злупити з вашого зятя), а тоді починаєте доцікаїФ йому так, що він, зрештою, погоджується цілком або почасти відступити вам своє право на відкриття; і ось за такий очевидний злочин ви відповідаєте тільки перед своїм сумлінням, а ваше сумління ніколи не потягне вас у суд присяжних. Вороги суспільного ладу користуються з цих суперечностей, щоб ганьбити правосуддя й від імені народу висловлювати обурення несправедливістю закону.

Мовляв, якого-небудь дрібного злодія, котрий украде курку з курника, засилають на каторгу, а шахрая-бан— крута, що грабує не одну сім'ю, лише садовлять до в'яз—пиці, та й то хіба на два-три місяці! Але ті лицеміри чудово знають, що, ухвалюючи суворий вирок дрібному злодієві, судді тим самим зміцнюють перепону між багатими й бідними — адже її падіння призвело б до краху всього суспільного ладу! У той час як банкрут, або спритний викрадач спадщин, або банкір, котрий задля власної вигоди розоряє цілі підприємства, лише переміщують багатства з одних рук у інші. Отож суспільство, сину мій, у своїх же інтересах мусить виявляти певну гнучкість, і вам я

раджу робити те саме — задля вашої ж таки вигоди. Суть у тому, щоб уміти пристосовуватися до вимог суспільства, в якому вам доводиться жити. Наполеон, Рішельє, Медічі вміли пристосовуватися до вимог своєї епохи! А ви оцінили своє життя в дванадцять тисяч франків!.. Ваше суспільство поклоняється вже не істинному богові, а золотому теляті! Така релігія вашої хартії, бо нинішня політика зважає тільки на одну суспільну установу — на власність. Чи це не те саме, що сказати усім своїм підданим: "Збагачуйтеся!"? Коли ви цілком законно набудете собі маєтність, станете багатієм > маркізом де Рюбампре, ви зможете дозволити собі розкіш подбати і про —свою честь. Ви будете тоді настільки бездоганним з погляду моралі, що ніхто не зважиться звинуватити вас у тому, ніби ви коли-небудь погрішили проти цієї самої моралі, навіть якби ви, цаживаючи багатство, і справді знехтували нею, чого я вам аж ніяк не раджу робити,— сказав священнослужитель, поплескавши Люсьєна по руці.— Яку ж думку хотів би я вкласти в оцю прегарну голову?.. Одну-однісіньку думку: поставте перед собою високу мету і приховуйте, як саме ви збираєтесь її досягти, підбирайтесь до неї потайки. Ви поводитись, як дитина, станьте ж чоловіком, станьте мисливцем, почувайте себе у паризькому світському товаристві, наче в засідці, чатуйте на здобич і на щасливу нагоду, не Шкодуйте ні себе, ні того почуття, яке називають гідністю, бо всі ми, зрештою, скоряємося, коли треба, або порокові, або необхідності. А головне, дотримуйтесь найвищого закону: бережіть таємницю!

— Ви мене лякаєте, панотче! — вигукнув Люсьєн.— Па-моєму, це філософія рицарів з великої дороги!

— Ви маєте слухність,— сказав канонік,— але цю філософію створив не я. Так міркували всі вискочні, всі узурпатори престолу як австрійської, так і французької крові. Зараз у вас нема за душею нічого, і ви в становищі Медічі, Рішельє, Наполеона, коли ті були ще на світанні їхніх шанолюбних сподівань. Ці люди, мій хлопчику, оплачували своє майбутнє ціною невдячності, зради і найжорстокіших суперечностей. Щоб усім володіти, треба йти на ризик у кожному окремому випадку. Поміркуйте й погодьтеся: коли ви сідаєте грати в бульйот, невже ви сперечаєтесь про правила гри? Ви приймаєте їх такими, які вони є.

"Оце так! — подумав Люсьєн.— Він ще й картяр!"

— Як поводитесь ви за картярським столом? — сказав священнослужитель.— Невже ви дотримуетесь там най— прекраснішої з чеснот — відвертості? Ви не тільки приховуєте свої карти, ви ще й намагаєтесь вдати, ніби неминуче програєте, тоді як ви впевнені у виграші. Тобто ви прикидаєтесь, чи не так? Ви брешете, щоб виграти п'ять луїдорів!.. Що сказали б ви про великодушного гравця, який попередив би суперників, що в нього на руках самі козири? Так от, якщо у своїй боротьбі іпано—люб захоче дотримуватись правил доброчесності, знехтуваних його супротивниками, він поставить себе у становище малої дитини, і будь-який досвідчений політик скаже йому те саме, що кажуть досвідчені картярі гравцеві, який не користується зі своїх козирів: "Добродію, ніколи не сідайте за картярський стіл..." Чи вами запроваджено правила у гри шанолюбств? Чому я радив вам пристосовуватися до вимог суспільства?.. А тому,

юначе, що сьогодні суспільство непомітно привласнило собі стільки прав над особистістю, що особистість змушена шукати способу відвойовувати у суспільства свої ж такі права. Немає вже ніяких законів, є тільки звичаї, тобто облудне прикидання, позбавлена змісту форма.— Люсьєн жестом висловив свій подив.— Ех, мій хлопче,— сказав священнослужитель, побоюючись, чи не пробудив він обурення в щирій душі Люсьєна,— невже ви сподівалися зустріти архангела Гавриїла в особі абата, обтяженого всім беззаконням суперечливої дипломатичної гри двох монархів (я-бо посередник між Фердинандом Сьомим і Людовіком Вісімнадцятим, двома великими... королями, які обидва здобули корону за допомогою прихованих... комбінацій)?.. Я вірую в бога, але ще більше вірую в наш орден, а наш орден вірить тільки у світську владу. Прагнучи зробити світську владу всесильною, наш орден підтримує апостольську римсько-католицьку церкву, тобто сукупність поглядів, які дають змогу тримати народ у покорі. Ми сучасні рицарі-тамплієри, у нас одне з ними вчення. Як і орден тамплієрів, наш орден свого часу загинув — і внаслідок тієї самої причини: ми надто вподібнилися до мирян. Якщо ви захочете стати солдатом, я буду вашим командиром. Підкоряйтеся мені, як дружина підкоряється чоловікові, як дитина підкоряється матері, і я обіцяю вам, що менше ніж через три роки ви будете маркізом де Рюбампре і візьмете собі за дружину одну з найвельможніших дівчат Сен-Жерменського передмістя, а з часом і сидітимете в палаті перів. Ну, чим були б ви оце тепер, якби я не розважив вас бесідою? Трупом, що лежав би на мулистому дні річки. Ану, напружте свою поетичну уяву! — Тут Люсьєн з цікавістю глянув на свого несподіваного покровителя.— Молодик, який сидить у цій кареті поруч абата Карлоса Еррери, почесного каноніка Толедського капітулу, таємно посланого його величністю Фердинандом Сьомим до його величності короля французького з листом, у якому, можливо, сказано: "Коли ви визволите мене, то звеліть повісити всіх, хто нині перебував у мене в ласці, й насамперед мого посланця, щоб його посольство справді залишилося, таємницею". Так от, цей молодик,— сказав незнайомиць,— не має вже нічого спільного з поетом, який прагнув померти і таки помер. Я виловив вас із річки, повернув до життя, і тепер ви належите мені, як творіння належить своєму творцеві, як ефрит у арабських казках належить генію, як чоглан належить султанові, як тіло належить душі! Могутньою рукою я підтримуватиму вас на шляху до влади і разом з тим я обіцяю вам життя, сповнене насолод і почестей, не життя — а вічне свято!.. Ніколи вам не бракуватиме грошей... Ви вражатимете усіх красою, ви житимете безтурботно й привільно, а я тим часом, длубаючись у багнюці, закладатиму підмурок осяйної будівлі вашого щастя. Я люблю владу заради самої влади! Я втішатимуся вашими радощами, забороненими для мене. Тобто я перевтілюсь у вас!.. Ну, а коли ця угода людини з дияволом, хлопчика з дипломатом перестане задовольняти вас, ви завжди зможете знайти собі тиху гавань, про яку ви мені казали, й відчалити на той світ. Якщо ви почуватимете себе тоді — може, трохи більше, ніж сьогодні, може, трохи менше — нещасливим або збезчещеним...

— Це аж ніяк не проповідь архієпископа Гранадсько— го! — вигукнув Люсьєн, коли

карета під'їхала до поштової станції.

— Мені байдуже, як назвете ви моє коротке напучення, сину мій, бо я всиновлю вас і зроблю своїм спадкоємцем, але знайте, що я виклав вам статут шанолюбства. Обранців божих не так багато, і вибору для них немає: їм треба або йти в монастир (а там ви знайдете той самий світ, тільки в зменшеному вигляді!), або прийняти цей статут.

— Мабуть, краще не бути таким ученим,— сказав Люсьєн, якому хотілося б заглянути в душу цього страшного церковнослужителя.

— Пусте! — вигукнув канонік.— Адже досі ви грали, не знаючи правил гри, й ось тепер, тільки-но у вас з'явилася надія на успіх і з'явився надійний союзник, ви хочете вийти з гри і навіть не бажаєте відігратись! Невже у вас нема охоти добре віддячити тим, хто вигнав вас із Парижа?

Люсьєн здригнувся, немовби в його вуха і по його нервах ударили моторошні звуки невідомого бронзового інструмента, схожого на китайський гонг.

— Я тільки смиренний служитель церкви,— сказав Люсьєнів супутник, і страшна гримаса спотворила його обличчя, обпалене сонцем Іспанії.— Та коли б мене так принизили, скривдили, замучили, зрадили, продали, як учинили з вами оті негідники, що про них ви розповіли мені, я повівся б, як дикий бедуїн із пустелі!.. Я б і душею, і тілом віддався помсті! Мене не злякали б ні шибениця, ні гарота, ні гостра паля, ні ваш французький винахід — гільйотина!.. Але я не віддав би своєї голови доти, доки не розчавив усіх своїх ворогів!

Люсьєн мовчав, у нього пропало всяке бажання заохочувати до розмови цього служителя віри.

— Одні люди походять від Авеля, інші — від на,— сказав канонік, закінчуючи свою думку.— В мені тече змішана кров: для друзів я — Авель, для ворогів — Каїн. І горе тому, хто розбудить у мені Каїна!.. А втім, ви ж француз, а я іспанець, та ще й канонік!..

"Яка натура! Оце справді дикий бедуїн!" — подумав Люсьєн, придивляючись до рятівника, якого йому послало пебо.

Абат Карлос Еррера анітрохи не скидався на єзуїта, він не був схожий навіть на духовну особу. Невисокий, кремезний, з великими руками, з широкими грудьми, збудований, як Геркулес, він ховав під машкарою смирення погляд, здатний навіяти жах. Засмагле, наче бронзове, непроникне обличчя радше викликало відразу, ніж приваблювало. Тільки довге гарне волосся, напудрене, як у Талейрана, надавало цьому незвичайному дипломатові вигляду єпископа та синя, облямована білим стрічка, на якій висів золотий хрест, показувала, що перед вами служитель церкви високого рангу. Чорні шовкові панчохи обтягували ноги силача. Вишукана охайність у вбранні свідчила про ретельний догляд за собою, що далеко не завжди властиво простим священикам, а надто в Іспанії. Трикутний капелюх лежав на передньому сидінні карети, прикрашеної іспанським гербом. Різкі, але водночас скрадливі манери трохи пом'якшували прикре враження від досить-таки неприємних рис обличчя і зовнішності; тим паче, що канонік вочевидь намагався сподобатись Люсьєнові, він був з ним надивовижу привітний, він

лащився до нього майже по-котячому. Глибоко стурбований, поет ловив кожне слово свого супутника, кожен порух. Він відчував, що в цю мить ідеться про те, жити йому чи не жити, бо вони вже під'їздили до другої станції після Рюффека. Останні слова іспанського церковнослужителя торкнулися багатьох струн Люсьєнової душі; і слід відзначити,— на прикрість і Люсьєнові, і канонікові, котрий проникливим поглядом вивчав прекрасне обличчя поета,— то були струни найпо— ганіші, ті, які бринять від дотику нищих почуттів. Люсьєн знову побачив Париж, він знову вхопився за віжки влади, що були вислизнули з його слабких рук, він мстився! Зникла головна причина, яка штовхала поета на самогубство,— зіставлення життя провінційного і життя паризького. Він знову потрапить до свого середовища, але тепер він буде під захистом політика, підступнішого* ніж Кромвель!

"Я був сам, тепер нас буде двоє",— подумки повторював собі Люсьєн. І ось що дивно. Слухаючи Люсьєнову сповідь, служитель церкви тим прихильніше дивився на свого співрозмовника, чим більше гріхів знаходив поет у своєму минулому. Співчуття абата Еррери зростало в міру того, як він довідувався про нові й нові прикroщі та похибки Люсьєна, і ніщо його не дивувало. І все ж таки поет не міг не запитувати себе про причини, які рухали поведінкою цього виконавця королівських підступів. Спочатку Люсьєн задовольнився найпростішим поясненням: іспанці великодушні! Авжеж, іспанці так само великодушні, як італійці заздрісні та мстиві, як французи легковажні, як німці простосерді, як євреї ниці, як англійці благородні. Правда, можна подивитись на ці властиві різним народам риси і з протилежного боку. Чи в такий спосіб ми не наблизимося до істини? Скажімо, євреї заволоділи золотом, вони створили "Робера-диявола", вони грають "Федру", співають "Вільгельма Телля", замовляють картини, споруджують палаци, пишуть "ЙеізеґіМег" і чудові вірші, вони тепер могутніші, ніж будь-коли, їхню релігію визнано, і, нарешті, в них у боргу сам папа! В Німеччині з найменшого приводу запитують у чужоземців: "А ви маєте контракт?" — настільки там розвинена дріб'язкова прискіпливість. У Франції ось уже півстоліття захоплено плескають у долоні, споглядаючи на сцені історії виставу національного глупства, там досі носять неймовірні капелюхи, а уряди змінюються тільки за умови, що все лишиться, як і раніш!.. Англія відзначилася перед лицем усього світу підступним лукавством, що може зрівнятися тільки з її зажерливістю. Іспанці, які колись загарбали золото обох Індій, нині залишилися ні з чим. У світі нема країни, де так рідко вдавалися б до отрути як до засобу помсти, де були б такі легкі звичаї і такі люб'язні люди, як у Італії. Іспанці довгий час жили за рахунок доброї слави маврів.

Коли іспанець знову сів у карету, він прошепотів кучерові на вухо:

— Женіть, як і належить гнати поштових, плачу три франки за прогін.

Люсьєн вагався, сідати йому в екіпаж чи ні.

— Прощу вас! — сказав священнослужитель, і Люсьєн сів у карету, вирішивши розбити свого супутника доводами асі ґотіпет .

— Отче,— звернувся він до іспанця,— людина, яка щойно з дивовижною холоднокрівністю розвивала міркування, що їх більшість міщан знайшла б глибоко

аморальними...

— Такими води і є,— сказав канонік,— і саме тому

Ісус Христос захотів, сину мій, щоб спокуса увійшла в світ. І через те світ так жахається спокус.

— ...людина вашого гарту, думаю, не здивується, почувши запитання, яке я хочу поставити вам!

— Запитуйте, сину мій!..— сказав Карлос Еррера.— Ви ще мене не знаєте. Невже ви думаєте, я взяв би собі секретаря, не упевнившись спершу, чи досить міцні в ньому моральні засади, чи здатний він сприйняти мою науку? Вами я цілком задоволений. Ви ще не втратили невинності, властивої тому, хто хоче накласти на себе руки у двадцять літ. Яке ж ваше запитання?..

— Мене дивує, що з такими поглядами на світ, і ви раптом перейнялися співчуттям до мене. Яку ціну візьмете ви за мій послух?.. Чому обіцяєте ви мені золоті гори? Яка вам з цього вигода?

Іспанець глянув на Люсьєна і посміхнувся.

— Зачекаймо, поки почнеться узвіз. Там ми пройдемося пішки й поговоримо на свіжому повітрі. Стіни — і навіть стінки карети — можуть мати вуха.

На якийсь час запала мовчанка, і від швидкої їзди в Люсьєна ще дужче — як то кажуть — пішла обертом голова.

— Панотче, ось і узвіз,— сказав Люсьєн, мовби пробуджуючись зі сну.

— Ну що ж, прогуляймося,— відповів священнослужитель.

Він голосно крикнув кучерові, щоб той спинив коней,
і вони вийшли на дорогу.

— Хлопчику мій,— сказав іспанець, узявши Люсьєна за лікоть,— чи замислювався ти коли-небудь над "Врятованою Венецією" Отвея? Чи зрозумів ти всю глибину чоловічої дружби, що поєднувала П'єра і Джаф'єра? Дружби, яка в їхніх очах позбавила жінку всякої принадливості й примусила їх обох зовсім інакше дивитись на всі суспільні взаємини? То що скаже про це поет?

"Канонік обізнаний і з театром",—подумав Люсьєн.

— Ви читали Вольтера? — запитав він у співрозмовника.

— Більше того,— відповів служитель церкви.— Я втілюю в життя його погляди.

— То ви не віруєте в бога?

— Ну от, мене й записали в безвірники,— сказав абат Еррера усміхнувшись.— Але вернімось до суті справи, мій хлопчику,— провадив він, обіймаючи Люсьєна за стан.— Мені сорок шість років, я позашлюбний син одного аристократа. У мене немає родини, але я не позбавлений серця... Так от, зятям собі, закарбуй це у своєму ще такому сприйнятливому мозку: людина боїться самотності. А з усіх видів самотності найстрашніша самотність душі. Перші відлюдники щодня спілкувалися з богом, вони жили у найнаселенішому світі — у світі духовному. Скнари, у яких навіть їхнє чоловіче ество зосереджене в мозку, знаходять собі втіху, існуючи в уявному світі, де владарюють гроші. Найперша потреба кожної людини — хай то навіть буде прокажений

або каторжник, нікчема або каліка — знайти товариша по долі. Щоб погамувати це прагнення — а в ньому весь сенс життя — людина віддає всі свої сили, всі здібності, весь запал своєї душі. Без цього високого прагнення чи знайшов би Сатана спільників?.. Тут можна було б написати цілу поему, такий собі вступ до "Втраченого раю", твору, в якому поетичними засобами виправдовується заколот.

— Така поема стала б Іліадою розбещування,— сказав Люсьєн.

— Отож і я почуваю себе самотнім, живу один. Хоч я ношу сутану, душа в мене не попівська. Я люблю жертвувати собою, ось моя вада. Я живу самозреченням — може, це й привело мене в лоно церкви. Я не боюся невдячності, але за добро віддаю добром. Церква для мене ніщо, звичайне собі поняття. Я вірно служу королю Іспанії, але не можна ж любити короля! Він ставиться до мене прихильно, він ширяє наді мною. Я хочу любити своє творіння, що його я обтесав би, сформував за своїм образом і подобою і любив би, як батько сина. Я подумки їздитиму в твоєму екіпажі, хлопчику мій, я радітиму твоїм успіхам у жінок, я казатиму собі: "Цей юний красень — я сам! Маркіза де Рюампре створив я, і я ж таки ввів його до аристократичного світу; його велич — це моя велич, він мовчить або розмовляє, скоряючись моїй волі, він радиться зі мною у всьому". Таку саму роль відігравав при Марії-Антуанетті абат де Вермон.

— І привів її на ешафот!

— Він не любив королеву! — відповів іспанець.— Він любив лише абата де Вермона.

— Чи зможу я позбутись того, що тяжко мене пригнічує? — запитав Люсьєн.

— Я багатий, черпай із моєї скарбниці.

— У цю мить чого я тільки не зробив би, аби звільнити Сешара,— відповів Люсьєн голосом, у якому вже не відчувалося розпачу самогубці.

— Скажи одне тільки слово, сину мій, і вже завтра він отримає суму, потрібну для його звільнення.

— Невже справді ви дасте мені дванадцять тисяч франків?..

— Ти хоч помічаєш, хлопче, що ми долаємо по чотири льє па годину? Будемо обідати в Пуатьє. Там, якщо ти захочеш, ми складемо нашу угоду. Ти даси мені один тільки доказ своєї покори, це серйозний доказ, і я зажадаю його від тебе, ну, а тоді бордоський диліжанс доставить твоїй сестрі п'ятнадцять тисяч франків...

— Де ж вони?

Іспанський канонік нічого не відповів, і Люсьєн подумав: "От я його й зловив, він сміявся з мене". За мить обидва вони мовчки сіли в карету. Так само мовчки абат Еррера сунув руку в кишеню, припасовану до стінки карети, і витяг звідти добре знайому подорожнім шкіряну торбину, на зразок мисливської сумки, з трьома відділеннями; він тричі занурював туди руку і дістав три повні жмені монет — десь із сотню португальських червінців.

— Отче, я ваш! — сказав Люсьєн, засліплений блиском цього золотого потоку.

— Хлопче, це лише третина золота, яке зберігається у мене в торбині,— сказав абат, ніжно цілуючи Люсьєпа в чоло.— Там тридцять тисяч франків, не рахуючи грошей на дорожні витрати.

— І ви подорожуєте сам-одип! — вигукнув Люсьєн.

— Пусте! — сказав іспанець.— Зі мною більше ніж на сто тисяч екю переказних векселів па Париж. Дипломат без грошей — це як поет без волі, яким ти щойно був...

У той час, коли Люсьєн сідав у карету з удаваним іспанським дипломатом, Єва встала, щоб нагодувати сина. Вона знайшла фатального листа і прочитала його. Холодний піт змінив ті крапельки, що проступили в неї на чолі від уранішнього сну. В очах у Єви потемніло, й вона покликала Маріон та Кольба.

— Мій брат пішов? — запитала пані Сешар у слуг.

— Так, хасяйко, ще то сфітання,— відповів Кольб.

— Бережіть у глибокій таємниці те, що я вам зараз відкрию,— сказала бва слугам.— Мій брат, мабуть, вирішив пакласти на себе руки. Біжіть-но обоє, обережна розпитайте людей і огляньте береги річки.

бва залишилася одна — в такому заціпенінні, аж страшно було на неї дивитись.

Вона ще не опам'яталася від розпуки, коли о сьомій годині ранку з'явився Пті-Кло. Він прийшов поговорити про справи. В такі хвилини життя людина здатна вислухати кого завгодно і що завгодно.

— Пані, наш бідолашний Давід у в'язниці,— сказав стряпчий.— Сталося те, про що я остерігав вас, коли тільки взявся за ваші справи. Я вже тоді радив Давідові в інтересах якнайскорішого промислового запровадження винаходу увійти в ділову спілку зі своїми суперниками Куенте. Адже вони мають усі засоби для розробки відкриття, яке ваш чоловік тільки обмірковує. Отож учора ввечері, тільки-но я довідався про його арешт, ви знаєте, що я зробив? Я відразу побіг до панів Куенте з наміром домогтися від них умов, які б вас задовольнили. Якщо ви упиратиметесь і берегтимете своє відкриття в таємниці, вам і далі доведеться животіти, як ви животієте нині; безперервна судова тяганина доконає вас, замучить до смерті, зажене в безвихідь, і кінець кінцем ви мимоволі підете на угоду з якимсь багатієм, можливо, собі на шкоду; а тим часом я вам уже сьогодні й на досить вигідних умовах пропоную договір із панами Куенте. В такий спосіб ви уникнете нестатків і тривог, пеминучих у боротьбі винахідника з жадібністю капіталіста та байдужістю суспільства. Самі поміркуйте: якщо панове Куенте заплатять ваші борги... атож, заплатять ваші борги і, крім того, запропонують вам певну винагороду за відкриття, незалежно від його промислової цінності, від того, можна чи не можна буде запровадити його у виробництво, і при тому відступлять вам якусь частку в прибутках, невже ви не будете задоволені?... Ви особисто, пані, станете власницею друкарні з усім обладнанням, і ви, звичайно, продасте її. За друкарню вп матимете певних двадцять тисяч франків — я обіцяю вам знайти покупця, який дасть таку ціну. І якщо, уклавши договір про заснування ділового товариства на паях із панами Куенте, ви ще отримаєте п'ятнадцять тисяч винагороди за відкриття, то у вас набереться невеличкий капітал у тридцять п'ять тисяч франків, що за нинішнім курсом ренти дасть вам дві тисячі річного прибутку. А на дві тисячі франків у провінції можна прожити.

І завважте, пані, участь у діловому товаристві з братами Куенте дав вам надії на

нові прибутки в майбутньому. Я кажу "надії", бо слід передбачити і можливість невдачі. Отже, чим я можу вам прислужитися? По-перше, я доб'юся, щоб Давіда негайно звільнили; по-друге,— щоб вам виплатили п'ятнадцять тисяч франків як винагороду за відкриття, причому брати Куенте ні під яким приводом не зможуть вимагати від вас повернення цієї суми, навіть якби винахід виявився неприбутковим; і, нарешті, щоб між Давідом і братами Куенте було укладено ділову угоду на розробку поки що не запатентованого нппаходу після таємного і спільного його випробування в промислових умовах, причому всі витрати візьмуть на себе Куенте. Давідовим внеском у справу буде патент,

і йому належатиме четверта частина прибутків. Ви розумні й розважливі, а це якості вельми рідкісні у вродливої жінки; обміркуйте ці пропозиції, і, я певен, ви знайдете їх прийнятними...

— Ох, добродію! — в розпачі вигукнула нещасна бва

ії залилася слізьми.— Чому ви не прийшли учора ввечері з цими вашими пропозиціями? Ми уникнули б ганьби і... ще гіршого...

— Мої переговори з братами Куенте, що, як ви, мабуть, здогадалися, ховаються за спиною Метів'є, закінчились тільки опівночі. Але що гірше могло трапитись із учорашнього вечора, ніж арешт бідолахи Давіда? — запитав Пті-Кло.

— Ось яка жахлива новина чекала мене, коли я прокинулась,— відповіла Єва, подавши адвокатуві Лю— сьєнового листа.— Ви оце довели, що переймаєтесь нашою долею, ви друг Давіда й Люсьєна, і мені не треба просити вас про збереження таємниці...

— Не хвилюйтеся, пані,— сказав Пті-Кло, повертаючи листа, після того як його прочитав.— Люсьєн не накладе на себе руки. Почуваючи себе винуватцем Давідового арешту, він просто шукав приводу, щоб покинути вас. Його лист — це такий собі прощальний монолог актора, виголошений перед тим, як піти зі сцени.

Брати Куенте досягли своєї мети. Піддавши винахідника та його родину катуванням, вони точно вловили ту мить, коли бідолахи вичерпали всі свої сили і жадали відпочинку. Не кожен-бо винахідник має хватку бульдога, який сконає, але не випустить із зубів здобичі, п Куенте добре ВІВЧИЛИ норів і вдачу своїх жертв. Для

Куенте-великого арешт Давіда був заключною сценою першої дії цієї драми. Друга дія починалася з пропозиції, яку щойно зробив Пті-Кло. Як справжній майстер своєї справи, стряпчий побачив у розпачливій витівці Люсьєпа одну з тих сприятливих випадковостей, які визначають результат гри. Єва була така приголомшена цією подією, що Пті-Кло вирішив скористатися з її відчаю і втертися до неї в довіру, бо він нарешті зрозумів, який сильний вплив мала дружина на чоловіка. Тому він не став роз'ятрювати горе пані Сешар, а навпаки, спробував заспокоїти її, відвернути від похмурих думок, дуже спритно перевівши розмову на те, що може влаштувати їй зустріч із Давідом у в'язниці; адвокат слушно вважав, що в тому душевному стані, в якому перебувала Єва, вона сама схилить Давіда увійти в ділову спілку з братами Куенте.

— Давід казав мені, що мріє про багатство тільки заради вас, пані, й заради вашого брата. Але, гадаю, ви вже переконалися, що бажання збагатити Люсьєпа — чисте безумство. Цей хлопець уміє розтринькає і три маєтності.

Пригнічений вигляд бви досить переконливо свідчив, що її останні ілюзії щодо брата розвіялись, і стряпчий умисне зробив перерву в розмові, вдаючи, ніби сприймав мовчанку своєї клієнтки за вияв цілковитої згоди.

— Отож у цій справі йдеться, власне, тільки про вас і вашу дитину,— вів далі Пті-Кло.— Вам ліпше знати, чи досить для вашого добробуту двох тисяч франків ренти в чеканні на спадщину після Сешара-батька. Ваш свекор давно вже має річний прибуток у сім-вісім тисяч франків, не рахуючи процентів на капітал. Таким чином, вас однаково чекав чудове майбутнє. Навіщо ж вам мучитись?

І стряпчий розлучився з пані Сешар, давши їй нагоду поміркувати над своїм майбутнім, яке вчора в усіх подробицях обдумав і наперед визначив Куенте-великий.

— Подайте їм надію на можливість отримати певну суму,— сказав ангулемський хижак стряпчому, коли той прийшов повідомити його про арешт Сешара.— І коли вони звикнуть до думки, що в них будуть гроші, ми приберемо їх до рук. Ми поторгуємось, як годиться, і помалу— малу змусимо їх погодитись на ту ціну, яку ми самі бажаємо дати за винахід.

Ця фраза передавала саму суть другої дії цієї фінансової драми.

Коли пані Сегаар, змучена страхом за життя брата, вдяглась і вже спустилася вниз, щоб іти до в'язниці, її раптом опапувала болісна тривога — вона просто не могла собі уявити, як ітиме одна вулицями Ангулема. І тут знову з'явився Пті-Кло. В душі, звичайно, байдужісінький до горя своєї клієнтки, він, проте, повернувся й запропонував провести її до в'язниці; стряпчим рухала суто макіавеллівська підступність, але його фальшига чуйність надзвичайно зворушила бву. Адвокат сприйняв її вдячність як належне і, звісно, не став відкривати їй очі. Подібна уважність з боку людини досить різкої н грубої, та ще в таку хвилину, змінила колишню неприхильну думку пані Сешар про Пті-Кло.

— Я веду вас найдовшою дорогою,— сказав він,— али тут ми не зустрінемо нікого.

— Уперше, добродію, я відчуваю, що не маю права йти з високо піднесеною головою. Вчора я дістала жорстоку науку...

— То було вперше й востаннє.

— О, я нізащо не залишуся жити в цьому місті...

— Якщо ваш чоловік погодиться на умови, про які я майже домовився з братами Куенте,— сказав Пті-Кло Єві, коли вони підійшли до воріт в'язниці,— дайте мені одразу знати. Я негайно візьму в Кашана дозвіл на те, щоб Давіда випустили з тюрми. І, гадаю, більш він туди не повернеться...

Подібна фраза, сказана біля самих тюремних ґрат, була тим, що італійці називають комбінацією. У них це слово означає дію, яка не піддається чіткому означенню; вона об'єднує в собі елементи шахрайства і права — тобто це такий собі дозволений обман,, майже законна і добре обміркована хитрість. Згідно з їхнім розумінням, то й

Варфоломіївська ніч була лише політичною комбінацією.

З причин, яких ми торкнулися вище, арешт за борги настільки рідкісне явище у провінційній судовій практиці, що в більшості французьких міст немає навіть боргових тюрем. Боржника садовлять до в'язниці, де утримують усіх обвинувачуваних, підслідних, підсудних і засуджених. Такі різні найменування, що їх послідовно застосовує закон до тих, кого народ без розбору називав злочинцями. Давіда тимчасово помістили в одну з нижніх камер ангулемської тюрми, звідки, можливо, відсидівши свій термін, щойно вийшов який-небудь злодюжка. Коли Сешара занесли до тюремних списків і призначили йому місячне грошове утримання, яке закон виділяє арештантові на харчування, Давід опинився віч-на— віч із гладким чоловіком, котрий для ув'язнених утілює в собі владу чи не вищу, аніж королівська,— з тюремником! Провінція не знає худих тюремників. По-перше, посада в нього така, що роботою він не обтяжений; по— друге, тюремник — це ніби хазяїн заїзду, який до того ж не мусить платити за оренду приміщення і дуже добре харчується коштом в'язнів, що їх він, звичайно, утримує надголодь і, подібно до хазяїна заїзду, розселяє згідно з їхніми статками. Хто такий Сешар, тюремник знав,— адже Дав і дів батько був добре відомий у всій окрузі,— ото ж хоч у Давіда й не було жодного су, він виявив новому в'язневі неабияку довіру, добре влаштувавши його на ніч. Ангулемська в'язниця збудована в середні віки і пізніше її переробляли так само мало, як і кафедральний собор. Будинок в'язниці, поставлений упритул до будинку колишнього суду, досі зберіг за собою назву "дім правосуддя". Низькі й міцні на вигляд, але досить струхлявілі двері, оббиті цвяхами, цілком заслуговували називатися циклопічними, хоча б тому, що класичне вічко, крізь яке тюремник міг роздивитись відвідувача, перш ніж його впустити, скидалось на око в лобі циклопа. Вздовж фасаду будівлі тягся коридор, куди виходили двері цілого ряду камер; денне світло проникало в них із внутрішнього двору крізь вікна, прорізані майже під стелею і затінені до того ж дашками. Тюремник жив у помешканні, відокремленому від камер склепінням, яке розділяло нижній поверх на дві половини; в самому кінці того склепінчастого коридора крізь вічко у дверях можна було бачити ґратчасту хвіртку, що замикала внутрішній двір. Тюремник провів Давіда в камеру, двері якої виходили під склепіння і були якраз навпроти дверей його помешкання. Тюремник хотів мати за сусіда такого в'язня, котрий, з огляду на своє особливе становище, міг скласти йому компанію.

— Найкраща камера,— сказав він, помітивши, що вигляд того приміщення прикро вразив Давіда.

Стіни камери були кам'яні й досить вологі. На прорізаних під стелею вікнах виднілися залізні ґрати. Від кам'яних плит підлоги віяло крижаним холодом. Чутно

було розмірені кроки вартового, що ходив туди-сюди коридором. Кроки відлунювали під кам'яним склепінням, вони скидалися на одноманітний гуркіт морського прибою, знов і знов нагадуючи тобі: "Тебе стережуть! Ти в неволі!" Всі ці подробиці, все це поєднання гнітючих обставин надзвичайно впливають на свідомість чесної людини. Давід побачив огидний тапчан; але люди, котрі попадають до в'язниці,

спочатку настільки збуджені, що хіба тільки на другу ніч помічають, яке тверде в них ложе. Тюремник повівся люб'язно — він запропонував своєму в'язневі погуляти аж до смеркання у внутрішньому дворі. Отож справжні муки Давіда почалися тільки тоді, коли спочіло й хоч-не-хоч довелося лягати спати. Видавати в'язням свічки суворо заборонялося; потрібен був дозвіл прокурора, щоб для арештованого за борги зробити виняток із правила, явно запровадженого тільки для людей, які відбували покарання за вироком суду. Тюремник дозволив Давідові посидіти біля свого вогнища, але па ніч він усе-таки мусив замкнути його в камері. Бідолашний Євин чоловік спізнав тоді всі жахи в'язниці та брутальність її звичаїв, що здалися йому огидними. Але завдяки рисі характеру, притаманній усім мислителям, він замкнувся в своїй самотності, він віддався мріям, яким поетичні душі здатні віддаватися за всіх обставин життя. Кінець кінцем нещасливець став думати про свої справи. В'язниця надзвичайно сприяє бажанню поговорити з власним сумлінням. І Давід запитав себе, чи викопав він свій обов'язок щодо своєї сім'ї? В якому розпачі, мабуть, його дружина! Правду казала йому Маріон, треба було спочатку заробити грошей, щоб дати родині засоби для прожиття, а вже потім собі на втіху винаходити хай там що!

"Як після такої ганьби залишатися в Ангулемі? — думав Давід. — Хай навіть я скоро, вийду на волю — а що з нами буде далі? Як ми житимемо?" Його опанували сумніви, чи правильно він ставив досліди. То були муки, врозуміти які може тільки винахідник. Терзаючись непевністю, Давід зрештою ясно усвідомив своє становище і сказав собі те саме, що Куенте говорили татусеві Се — шару і що Пті-Кло сказав Єві: "Припустімо, з дослідями все буде гаразд, але як я запроваджу винахід у виробництво? Доведеться брати патент, а на це потрібні гроші!.. Тільки на фабриці зможу я провести досліди в умовах промислового виробництва, а це означав розкрити таємницю винаходу! О дарма я не послухався тоді Пті — Кло!" (У найпохмуріших в'язницях народжуються най — ясніші думки). "Ну, нехай, — сказав собі Давід, засинаючи на жалюгідній подобі похідного ліжка, застеленого шматинною грубої повсті. — Завтра вранці я, звичайно, побачуся з Пті-Кло".

Отже, Давід був цілком готовий вислухати пропозиції з ворожого табору, що їх принесла йому дружина. Обнявши чоловіка, Єва сіла на краєчок ліжка, бо в камері був лише один дерев'яний стілець, на який бридко було й дивитись. І тут її погляд упав на огидне цебро в кутку камери, на стіни, змережані повчальними висловами та іменами Давідових попередників. І тоді з почервонілих від плачу Євиних очей знову закапали сльози. Побачивши чоловіка у камері, призначеній для злочинців, вона не могла стримати їх, хоча, здавалось, уже всі виплакала.

— Ось до чого призводить гонитва за славою!.. — вигукнула вона. — Мій любий, кинь свої досліди... Підемо з тобою пліч-о-пліч протоптаним шляхом і не будемо ганятися за багатством... Після стількох страждань мені мало треба, щоб почувати себе щасливою... І ти ж не все знаєш!.. Твій ганебний арешт — ще не найтяжче лихо!.. Ось читай!

Вона подала йому Люсьєнового листа, і Давід швидко його прочитав. Щоб утішити чоловіка, Єва розповіла, який нещадний вирок Люсьєнові виніс Пті-Кло.

— Накласти на себе руки Люсьєн міг тільки зопалу,— сказав Давід.— Трохи згодом у нього вже не стало б на це духу. Його мужності, як він сам тут пише, вистачав не більш®, як на один ранок...

— Але жити в такій тривозі?..— вигукнула Єва.

На саму думку, що Люсьєн уже мертвий, вона майже простила братові всі гріхи.

Єва переказала чоловікові умови договору, які Пті-Кло нібито виторгував у Куенте і які Давід відразу ж прийняв із видимою полегкістю.

— У нас буде на що прожити в селі десь під Умо, неподалік від фабрики Куенте. Мені хочеться тільки спокою! — вигукнув винахідник.— Якщо Люсьєн покарав себе смертю, у нас вистачить коштів, щоб дочекатись батькової спадщини, а якщо бідолашний хлопець живий, йому доведеться пристосуватися до наших скромних достатків... Куепте, звісно, наживуться на моєму відкритті;

але, зрештою, що я таке порівняно з моєю країною?.. Звичайна собі людина. Якщо мій винахід послужить добробуту співвітчизників, я буду щасливій! Ти сама розумієш, моя люба Єво, що ні я, ні ти не годимось у комерсанти. Нам бракує і пристрасті до наживи, і тієї жадібності до грошей, коли чіпляються за кожний сантим, затримуючи навіть найзаконніші виплати. А в цьому, мабуть, і полягають головні переваги торговця, бо ті два різновиди скупості звуться: розважливість і комерційний геній!

Щаслива їхнім цілковитим взаєморозумінням, цим най— чудовнішим даром кохання, бо в двох люблячих істот далеко не завжди збігаються думки й інтереси, бва передала через тюремника записку Пті-Кло, в якій вона просила визволити Давіда, оскільки обоє вони, мовляв, згодні на запропоновані умови договору. Через десять хвилин Пті-Кло зайшов до бридкої Давідової камери і сказав бві:

— Ідіть, пані, додому, ми прийдемо слідом за вами...

— Ну, приятелю, як же ти вклепався? — спитав Пті— Кло.— І навіщо тобі знадобилося виходити?

— Таж хіба я міг не вийти? Ось прочитай, що мені написав Люсьєн.

Давід подав Пті-Кло листа, що його підробив Серізе. Пті-Кло взяв листа, прочитав, обдивився з усіх боків, помацав пальцями папір і, заговоривши про справи, мовби неуважно згорнув аркушик і сунув його собі до кишені. Потім стряпчий узяв Давіда під руку і вивів його в'язниці, бо, поки вони розмовляли, тюремникові принесли дозвіл судового пристава на звільнення арештанта. Прийшовши додому після тритижневого ув'язнення, останні години якого, згідно з провінційними звичаями, вкрили його ганьбою, Давід почував себе на сьомому небі. Зайшовши до своєї спальні, він заплакав, як дитина, й почав палко цілувати свого малого Люсьєна. Тим часом повернулися Кольб і Маріон. Маріон довідалася в Умо, що Люсьєна бачили за Марсаком на паризькій дорозі. Він ішов пішки, і його франтівське вбрання привернуло увагу селян, які їхали до міста на базар. Сівши на коня й проскакавши шляхом аж до Манля, Кольб довідався там від пана Маррона, який упізнав поета, що Люсьєн проїхав у кареті на поштових.

— Ну, що я вам казав? — вигукнув Пті-Кло.— Цей хлопець не поет, а якийсь

суцільний роман.

— На поштових,— повторила Єва.— І куди ж він міг податися цього разу?

— А зараз,— сказав Пті-Кло Давідові,— ідіть до панів Куенте, вони чекають вас.

— Ох, добродію! — вигукнула прекрасна пані Сешар.— Благаю вас, чесно захищайте наші інтереси, все наше майбутнє у ваших руках!

— Може, пані, вам зручніше, щоб переговори відбулися тут, у вас? Хай тоді Давід залишається вдома. А ті панове самі завітають сюди ввечері, й ви навіч переко— навтєсь, добре захищаю я ваші інтереси чи ні!

— Не знаю, як і дякувати вам, добродію,— сказала Єва.

— Отже, домовилися,— сказав Пті-Кло.— Сьогодні о сьомій вечора, у вас удома.

— Дякую вам,— знову сказала Єва, і з її погляду та голосу адвокат легко міг зрозуміти, як зросла до нього довіра клієнтки.

— Не бійтеся нічого! Як бачите, я мав рацію,— додав він.— Ваш брат уже за три десятки лье від самогубства. Крім того, можливо, уже сьогодні ввечері ви матимете невеличкий статок. Знаходиться серйозний покупець на вашу друкарню.

— Якщо так,— сказала Єва,— то чи не краще нам зачекати і не зв'язувати себе договором із братами Куенте?

— Ви одне забуваєте, пані,— відповів Пті-Кло, відчувши, що поквапився зі своєю відвертістю.— Поки ви не розплатитеся з Метів'є, продати ви нічого не зможете. Адже все обладнання друкарні описане.

Повернувшись до себе, Пті-Кло викликав Серізе. Коли фактор увійшов до кабінету, стряпчий відвів його в нішу вікна.

— Завтра ти станеш власником Сешарової друкарні й дістанеш достатню підтримку, щоб домогтися передачі патенту на твоє ім'я,— сказав він йому на вухо.— Але тобі ж не хочеться потрапити на каторгу?

— Що?.. На каторгу?..— перепитав Серізе.

— Твій лист Давідові — фальшивка, і він у мене... Коли почнуть допитувати Анрієтту, що вона скаже? Ну, ну, заспокойся, я не хочу тебе губити,— швидко додав Пті-Кло, побачивши, як вблід Серізе.

— Чого вам від мене ще треба? — вигукнув парижанин.

— А ось чого,— сказав Пті-Кло.— Слухай мене уважно.

Через два місяці ти станеш друкарем у Ангулемі... але друкарню ти придбаєш у борг і навряд чи розквітаєшся й за десять років!.. Довго доведеться тобі працювати на своїх капіталістів! А крім того, ти ще й будеш підставною особою ліберальної партії... Правда, твою угоду з Ганнераком складатиму я, і я складу її в такому дусі, що згодом ти таки станеш повноправним хазяїном друкарні... Але якщо вони захочуть видавати газету і призначать тебе відповідальним редактором, а я па той час буду старшим товаришем прокурора, ти зобов'язуєшся, домовившись про це з Куенте-великим, надрукувати такі статті, щоб газету вилучили з обігу й закрили... Куенте щедро заплатять тобі за цю послугу... Звісно, тебе судитимуть, і ти скуштуєш в'язниці, зате

здобудеш славу людини неабиякої і при тому переслідуваної. Ти станеш визначним діячем ліберальної партії на зразок сержанта Мерсьє, Поля-Луї Кур'є, Манюеля в зменшеному розмірі. А я, зі свого боку, не допущу, аби ти втратив патент. І, нарешті, того дня, коли газету закриють, я спалю цього листа-фальшивку в тебе на очах... Отож життєвий успіх обійдеться тобі не так і дорого...

Простолюдини мають перебільшене уявлення про карну відповідальність за різні види фальшувань, і Серізе, який уже бачив себе на лаві підсудних, зітхнув з полегкістю.

— Через три роки я стану королівським прокурором у Ангулемі й ще не раз можу тобі згодитися,— вів далі Пті-Кло.— Отож добре обміркуй мою пропозицію!

— Я згоден,— сказав Серізе.— Але ви погано мене знаєте. Спаліть листа зараз же,— провадив він,— покладіться на мою вдячність.

Пті-Кло зміряв Серізе пильним поглядом. То був один 8 поєдинків, коли погляд того, хто дивиться, нагадує скальпель, яким він намагається розітнути душу, а очі того, хто, так би мовити, виставляє напоказ свої чесноти, скидаються на шибки вітрини.

Нічого не відповівши, Пті-Кло засвітив свічку й спалив листа. "Треба ж йому збити собі статок!" — сказав він подумки.

— Вважайте, що я продав вам душу,— мовив фактор.

Давід чекав зустрічі з братами Куенте, охоцлений невиразною тривогою. І турбувала його не потреба обстоювати свої інтереси, не майбутня суперечка про умови договору, а те, яку думку складуть фабриканти про його

винахід. Він був у становищі драматурга, який чекав вироку театральних критиків. Усі інші почуття зблякли перед самолюботвом винахідника і тривогою за майбутню долю свого відкриття. І ось о сьомій вечора, саме тоді, коли графиня дю Шатле під приводом мігрені лягла в постіль, полишивши на чоловіка приймати запрошених на обід гостей — так була вона схвильована суперечливими чутками про Люсьєна! — Куенте-великий і Куенте — гладкий з'явилися в супроводі Пті-Кло до свого суперника, спутаного по руках і ногах і готового здатись на їхню ласку. Вже на самому початку переговорів виникла перешкода: як укласти ділову угоду з Давідом, не ознайомившись із технічною стороною винаходу? А якби Давід, відкрив свою таємницю, він, звичайно, зразу опинився б у цілковитій залежності від братів Куенте. Пті— Кло все ж таки зажадав, щоб угоду було складено заздальгідь. Тоді Куенте-великий попросив Давіда показати йому зразки своїх виробів, і винахідник виклав кілька недавно виготовлених ним аркушів, поручившись за правильність розцінки їх за собівартістю.

— Ну от вам і підстава для укладення договору,— сказав Пті-Кло.— Ви можете увійти до спілки, взявши на віру оці зразки й обумовивши собі право розірвати угоду, в разі якщо оговорений у патенті спосіб виявиться нездійсненним у фабричному виробництві.

— Одне діло, добродію, виготовляти зразки паперу в малій кількості, у себе в кімнаті, у невеличкій формі,— сказав Куенте-великий Давідові,— й зовсім інше — організувати виробництво на фабриці. Можете судити про це хоча б із такого прикладу. Ми виробляємо кольоровий ггапір, і для його фарбування закуповуємо партії

абсолютно однакової фарби. Скажімо, індиго, щоб підсинювати наші мушлі; ми отримуємо його в ящиках, де всі бруски одного виробництва. І що ж? Нам жодного разу не пощастило домогтися, щоб бодай у двох чанах паперова маса була однакового відтінку... При обробці сировини відбуваються якісь незбагненні для нас явища. Кількість і якість паперової маси зразу ж відбиваються на кінцевому результаті. Коли ви закладали в таз зовсім трохи сировини — я не запитую, якої саме — ви не випускали її з-під свого нагляду, ви могли однаково обробляти всі її складові частини, поєднувати їх, перемішувати, розминати, як вам заманеться, доводити масу до однорідного стану... Але звідки ви можете бути певні, що в чані на п'ятсот стоп паперу відбуватиметься те саме і запропонований вами спосіб виробництва дасть сподіваний результат і виправдає себе?..

Давід, Єва і Пті-Кло промовисто переглянулись.

— Візьмімо який-небудь схожий приклад,— сказав Ку— енте-великий, помовчавши.— Ви накопили на лузі оберемків два сіна і, добре його згнітивши, склали у себе в кімнаті. Причому сіно у вас не зіпріло, як кажуть селяни; бродіння хоч і відбувалось, але принаймні до пожежі не дійшло. Виходячи з цього досвіду, чи наважитесь ви скласти дві тисячі оберемків сіна у велику дерев'яну повітку?.. Ви чудово розумієте, що сіно спалахне і ваша повітка згорить, як сірник. Ви людина освічена,— сказав Куенте-великий, звертаючись до Давіда,— отож зробіть звідси висновок... Ви поки що накопили тільки два оберемки сіна, і ми боїмось, як би наша фабрика не згоріла, коли ми складемо в неї дві тисячі оберемків. Іншими словами, ми можемо втратити не тільки вміст одного чана, а й набагато більше — тобто зазнати великих збитків й залишитися з порожніми руками, затративши чималі гроші.

Давід був приголомшений. Своєю діловою мовою Практика розбивала Теорію, яка завжди заглядає в майбутнє.

— Чорта лисого я підпишу таку угоду! — грубо вигукнув Куенте-гладкий.— Можеш викидати свої грошенята на вітер, Боніфасе, як тобі хочеться, а я свої притримаю... Я пропоную сплатити борги пана Сешара і дати йому ще шість тисяч... Тобто три тисячі франків,— поправився він,— векселями на рік... ну, на рік і там кілька місяців... І це вже досить ризиковано... Нам доведеться зняти дванадцять тисяч з нашого рахунку в Метів'є. Ось вам і п'ятнадцять тисяч! Ні, більше я не згоден платити за цей хтозна-який там винахід, і то тільки за умови, що розроблятиму його сам. А ти мені, знай, торочив, Боніфасе: "Відкриття, велике відкриття!.." Я думав, у тебе більше олії в голові. Ні, в таку халепу я не полізу...

— Питання для вас зводиться ось до чого,— сказав Пті-Кло, анітрохи не збентежений цією вихваткою Ку— енте-гладкого.— Хочете ви чи не хочете ризикнути двадцятьма тисячами франків, щоб купити таємницю винаходу, який може збагатити вас? Без ризику, панове, як відомо, не матимеш великого зиску... Це та сама азарти а гра, де ставка в двадцять тисяч може принести цілу маєтність. Гравець в рулетку ставить луїдор, сподіваючись виграти тридцять шість луїдорів, але він готовий цей свій луїдор утратити. Зробіть те саме.

— Мені треба поміркувати,— сказав Куенте-гладкий.— Я не такий обізнаний у справах, як мій брат. Я чоловік простий і поступливий, я тямлю тільки одне: обійшовся тобі молитовник у двадцять су, продавай його за сорок! У винаході, як слід не випробуваному, я бачу одне розорення. З першим чаном пощастить, а з другим — ні, тобі закортить спробувати ще й ще... А відомо ж: як запхаєш руку між триби, то й голову одірве...

І Куенте-гладкий розповів історію про якогось купця з Бордо, що послухав одного вченого й захопився обробіткою цілих земель. Він згадав про шість подібних випадків, які мав нагоду спостерігати сам, у департаментах Шаранти й Дордоні, у промисловості та в рільництві. Він розпалився, не хотів нічого слухати, й заперечення Пті-Кло не тільки не заспокоювали його, а ще дужче дратували.

— Як па мене, то я волію заплатити дорожче, але придбати щось надійніше, ніж цей винахід. Ліпше одержувати невеликий, зате певний прибуток,— сказав він, поглядаючи на брата.— По-моєму, справа ще не досить просунулася, щоб засновувати ділове підприємство,— заявив він на закінчення.

— То заради чого ж ви сюди прийшли? — запитав Пті-Кло.— Що ви пропонуєте?

— Визволити пана Сешара з тюрми і забезпечити йому в разі успіху тридцять процентів від прибутку,— жваво відповів Куенте-гладкий.

— Е, добродію, а на що ж ми житимемо, поки провадитимуться досліди? — сказала бва.— Мій чоловік уже пережив ганьбу арешту, він може й повернутися до в'язниці. Втрачати йому більше нема чого, а свої борги ми якось та сплатимо...

Пті-Кло, дивлячись на Єву, притулив пальця до губів.

— Ви міркуєте нерозважливо,— мовив він, звертаючись до братів Куенте.— Зразки паперу ви бачили, старий Сешар уже казав вам, що він замикав сина на ніч у комору, і той виготовив там із зовсім дешевої сировини пречудовий папір... Ви прийшли сюди, щоб купити право на розробку винаходу. Бажаєте ви купити його? Так чи ні?

— От що,— сказав Куенте-великий.— До вподоби це моєму братові чи не до вподоби, а я візьму на себе ризик і заплачу борги папа Сешара; крім того, я дам йому шість тисяч франків готівкою, і він матиме тридцять процентів від прибутку. Але вислухайте мене уважно: якщо протягом року пан Сешар не виконав умов, які сам запише до угоди, він зобов'язується повернути нам ці шість тисяч, причому патент лишиться за нами, і ми вже якось та викрутимось!..

— Ти впевнений у собі? — запитав Пті-Кло, відвівши Давіда вбік.

— Звичайно,— сказав Давід, одурений хитрою тактикою братів і тремтячи від страху на думку, що Куенте-гладкий зірве переговори, від яких залежало його майбутнє.

— То я йду складати угоду,— сказав Пті-Кло братам Куенте і Єві.— Увечері кожен з вас отримає копію документа, завтра вранці ви матимете досить часу, щоб іще раз обміркувати умови договору, ну, а о четвертій пополудні після закінчення судового засідання ви підпишете його. Ви, панове, викупите у Метів'є векселі. Я подам клопотання про припинення справи в окружному суді, й ми підпишемося про взаємну

відмову від претензій.

Ось які були зобов'язання Сешара.

"Ми нижчепідписаніу й таке інше...

Пан Давід Сешар-син, друкар у Ангулемі, запевняє, що винайшов спосіб рівномірно проклеювати папір у чані, а також спосіб знизити собівартість виготовлення усіх різновидів паперу більше ніж на п'ятдесят процентів за рахунок використання в паперовій масі рослинних речовин, як підмішуючи їх до досі застосовуваного в такому процесі ганчір'я, так і вживаючи їх у чистому вигляді, а тому пан Сешар-син і панове брати Куенте уклали між собою ділову угоду з метою запровадження винаходу у виробництво на підставі пижченаведених умов і статей..."

За однією зі статей угоди Давід Сешар цілком позбувався своїх прав у випадку, якби не викопав умов, викладених у цій редакції документа, ретельно продуманого Куенте-великим і прийнятого самим Сешаром.

Другого дня о пів на восьму ранку Пті-Кло приніс текст угоди й повідомив Давіда та його дружину, що Се— різе пропонує їм двадцять дві тисячі франків готівкою ва друкарню. Купчу можна буде підписати увечері.

— Але,— сказав він,— якщо Куенте довідаються про цю оборудку, вони ще відмовляться підписати угоду. Від них можна чекати будь-яких неприємностей, навіть розпродажу вашого майна.

— Невже Серізе заплатить такі гроші? — запитала Єва, здивована цією несподіваною розв'язкою справи, на якій вона давно поставила хрест. "Якби це сталося місяців зо три тому, ми були б урятовані",— подумала вона.

— Гроші при мені,— коротко відказав адвокат.

— Та це ж чари! — вигукнув Давід і почав розпитувати Пті-Кло, звідки їм звалилося таке щастя.

— Усе дуже просто. Купці з Умо хочуть видавати свою газету,— пояснив адвокат.

— Але ж мене позбавлено права видавати газету! — сказав Давід.

— Тебе позбавлено... Але не твого наступника... А втім,— провадив він,— це не ваш клопіт. Продавайте друкарню, кладіть гроші до кишені, й нехай Серізе виплутується як знає. Він викрутиться.

— Ще б пак! — сказала Єва. 7

— Вам заборонили видавати газету в Ангулемі,— вів далі Пті-Кло.— Ну що ж, люди, які дали Серізе гроші на купівлю друкарні, видаватимуть її в Умо.

Засліплена надією одержати тридцять тисяч франків і вибитися нарешті зі злиднів, Єва дивилася тепер на ділову угоду з Куенте як на щось другорядне. І зрештою подружжя Сешарів поступилось у тому пункті угоди, що спричинився до останньої суперечки. Куенте-ве— ликий поставив вимогу, щоб патент було взято на його ім'я. І без особливих зусиль йому пощастило домогтися свого. Мовляв, права Давіда й так чітко обумовлені в тексті угоди, то чи не однаково, на кого з учасників підприємства буде взято патент? А його брат заявив: "Бо— ніфас дає гроші на купівлю патенту, він витратиться на поїздку до Парижа, от іще дві тисячі добувай із кишені! Хай хоч патент

він візьме на себе... А інакше... Та тут і балакати нічого!" Отож хижакі здобули перемогу в усіх відношеннях. Угоду Сешар і Куенте підписали о пів на п'яту пополудні. Після чого Боніфас галантно підніс пані Сешар шість дюжин столового срібла і чудову кашемірову шаль, бажаючи, як він висловився, загладити цими дарунками їхні бурхливі суперечки! Тільки-но сторони встигли обмінятися копіями угоди, тільки-но Ка— гтіен передав Пті-Кло розписки, квитанції, а також і три фатальні векселі, підроблені Люсьєном, як слідом за гуркотом поштового воза, що зупинився біля дому, на сходах пролунав голос Кольба:

— Хасяйко! Хасяйко! П'ятнадцять тисяч франків!..— кричав він.— Хотіфкою! С Пуат'є, фіт пана Люсьвна!..

— П'ятнадцять тисяч франків! — вигукнула бва, сплеснувши руками.

— Отримуйте, пані,— сказав поштар, заходячи до кімнати.— П'ятнадцять тисяч франків, доставлені бордоським диліжансом. Добрячий вантаж, скажу я вам! Двоє наших службовців тягнуть сюди мішки. Гроші надійшли від пана Люсьєпа Шардона де Рюампре... Візьміть ще оцю шкіряну торбинку. Тут для вас п'ятсот франків золотом і, здається, лист.

Єва думала, що марить, читаючи ось цього листа:

"Моя люба сестро, посилаю тобі п'ятнадцять тисяч франків.

Замість накласти на себе руки, я продав своє життя. Я більше собі не належу. Мало того, що я секретар одного іспанського дипломата, я — його раб.

Для мене знову починається моторошне існування. Можливо, було б краще, якби я утопився.

Прощай! Давід вийде на волю, а за чотири тисячі франків він, звичайно, купить собі невеличку фабрику і наживе багатство.

Не думайте більше про свого нещасливого брата.

Я так хочу!

Люсьєн"

— Бідолашний мій син! — вигукнула пані Шардоп, яка прийшла глянути на мішки.— Доля обертає його у знаряддя зла, як він сам писав, навіть тоді, коли він творить добро.

— Нам пощастило! — сказав Куенте-великий, коли брати опинились на майдані Мюр'є.— Через якусь годину відблиск цього золота впав би на угоду, й наш хлопець міг би вислизнути від нас... Ну, а через три місяці ми подивимось, як він виконає свої ж обіцянки...

Того ж таки вечора о сьомій годині Серізе купив друкарню. Він віддав готівкою гроші й зобов'язався оплатити оренду приміщення за останню чверть року. Наступного дня Єва внесла головному збирачеві податків сорок тисяч франків для купівлі на ім'я свого чоловіка ренти у дві з половиною тисячі. Потім вона написала свекрові, просячи підшукати їй у Марсаку невеличкий маєток тисяч за десять франків, у який вона побажала вкласти свій особистий статок.

Задум Куенте-великого був страхітливо простий. Він зразу вирішив, що

проклеювання в чані — справа неможлива. Єдиний і надійний засіб збагачення він бачив у здешевленні паперової маси шляхом домішування туди рослинних речовин. Тому він прикинувся, ніби не надав великої ваги здешевленню сировини і всі надії покладає на проклеювання в чані. А привід для цього був. Бо в ті часи ангулемські фабрики виробляли майже виключно папір для письма, відомий під товарними назвами: екю, курча, школяр, мушля,— тобто папір саме тих гатунків, які вимагають проклеювання. Паперова промисловість Ангулема здавна славилася виробництвом таких сортів паперу. Оскільки з давніх-давен ангулемськими промисловцями була освоєна саме ця галузь виробництва, Куен— те-великий нібито мав підстави для своїх вимог; але проклеєний папір, як ми далі побачимо, не входив у його розрахунки. Попит на папір для письма надзвичайно вузький, тоді як потреба в друкарському непроклеєному папері необмежена. Коли Куенте-великий поїхав до Парижа, щоб узяти патент на своє ім'я, він вирішив водночас укласти ділові угоди, що сприяло б докорінним змінам у його виробництві. Зупинившись у Метів'є, Боніфас Куенте доручив йому перехопити у фабрикантів, що обслуговували паризькі газети, постачання друкарського паперу, спустивши ціну за стопу до рівня, неприйнятної для жодної фабрики, й обіцяючи постачати папір, що своєю білістю та якістю переважав навіть найвищі відомі на той час гатунки. Але договори з газетами укладаються на певний термін і завоювати панівне становище в цій галузі комерції не можна було зразу — потрібен був час на таємні переговори з редакціями. Куенте розраховував, що, поки Метів'є укладатиме угоди з найголовнішими паризькими газетами, чия потреба в папері на той час вросла до двохсот стоп на день, він якраз устигне позбутися Сешара. Куенте, звичайно, зацікавив Метів'є у справі, зобов'язавшись сплачувати йому певний процент із поставок і таким чином здобув у його особі досвідченого представника фірми на паризькому ринку, звільнивши себе від необхідності самому їздити до Парижа. Своє теперішнє багатство Метів'є, нині один з найвідоміших торговців папером, нажив саме на цьому ділі. Протягом десяти років він був єдиним постачальником паризьких газет, не знаючи суперників.

Забезпечивши собі ринок збуту, Куенте-великий повернувся до Ангулема саме напередодні весілля Пті-Кло; стряпчий уже продав свою контору й тепер чекав призначення наступника, щоб самому обійняти посаду пана Міло, обіцяну йому з ласки графині дю Шатле. Молодшого товариша ангулемського прокурора теж перевели до іншого міста — старшим товаришем прокурора в Лі— мож, і міністр юстиції прислав до ангулемської прокуратури одного зі своїх висуванців, адже там уже два місяці була вільною посада старшого товариша прокурора. Саме на той проміжок часу припав і медовий місяць Пті-Кло. Поки Куенте-великий їздив до Парижа, Давід приготував перший чан маси для непроклеєного паперу; папір у нього вийшов набагато кращий, піз той, на якому звичайно друкувалися газети. Другий чан пішов на виготовлення чудового веленевого паперу, що призначався для розкішних видань — друкарня Куенте надрукувала на ньому замовлені єнархією молитовники. Сировину для обох чанів Давід приготував власноручно, таємно від усіх, бо він не брав собі інших помічників, крім

Кольба та Маріон.

Після повернення Куенте-великого усе пішло по-іншо— му. Фабрикант оглянув зразки виготовленого паперу й не виявив особливого захоплення.

— Любий друже,— сказав він Давідові,— спеціальність Ангулема — це папір "мушля". Насамперед треба виготовити "мушлю" найвищого гатунку, причому вдвічі дешевше за її нинішню собівартість.

Давід спробував приготувати в одному з чанів проклеєну паперову масу для "мушлі", але папір вийшов у нього дуже шорсткий, і клей ліг па аркуші грудками. Того дня, коли Давід так невдало завершив свій дослід, він із аркушем бракованого паперу в руках пішов у куток майстерні — йому хотілося пережити своє горе на самоті. Але Куенте-великий підійшов до свого компаньйона і по-приятельському почав утішати його.

— Не занепадайте духом,— сказав фабрикант,— продовжуйте дослідні Я чоловік добрий, я розумію вас і доведу справу до кінця!

— А знаєш,— сказав Давід дружині, прийшовши додому обідати,— ми маємо справу з порядними людьми. Ніколи я не думав, що Куенте-великий такий лобряк.

І він переповів дружині свою розмову з підступним компаньйоном.

Три місяці минули в дослідженнях. Давід днював і ночував па фабриці, спостерігаючи за процесами, що відбувалися в різних сполуках паперової маси. То він приписував свою невдачу домішці ганчір'я до рослинних речовин і ставив досліди, користуючись тільки складом сировини, яку сам винайшов. То пробував проклеювати ганчір'яну масу без інших домішок. Бідолаха домагався споеї мети з дивовижною наполегливістю на очах у Ку— енте-келикого, якого більше не остерігався; він переходив від однієї речовини до іншої, аж поки перепробував чи не всі можливі сполуки в поєднанні з різними сортами клею. Перші шість місяців 1823 року Давід Сешар, власне, прожив на фабриці удвох із Кольбом, якщо можна назвати життям цілковите нехтування їжі, одягу та самого себе. Він так розпачливо боровся з труднощами, що люди іншого гатунку, ніж Куенте, дивилися б на нього з глибокою шанобою, бо жодна корислива думка не керувала цим відважним борцем. Були хвилини, коли він жадав лише одного — перемоги! З мудрою проникливістю спостерігав він дивовижні перетворення речовин, з яких людина навчилася виготовляти продукти для свого вжитку, ті перетворення, де природа мовби поступається людині у своїх таємничих проявах; з багатьох таких спостережень Давід вивів переконливі технічні закони, зрозумівши на підставі дослідів, що домогтися творчого успіху можна, тільки скоряючись глибинному взаємозв'язку явищ, який він називав другою природою речей. Нарешті десь на початку серпня йому пощастило виготовити проклеєний у чані папір, достоту такий, який виготовляють нині,— його використовують у друкарнях на коректури,— але папір цей не завжди виходить однієї якості й часто буває не досить рівномірно проклеєний. Одначе 1823 року, враховуючи тодішній стан паперової промисловості, то було високе досягнення; воно обійшлося в десять тисяч франків, і Давід уже сподівався здолати останні труднощі свого завдання.

А тим часом у Ангу— лемі та в Умо поширились дивні чутки. Давід Сешар, мовляв, розоряє братів Куенте. Витративши тридцять тисяч на досліди, він, як казали, кінець кінцем отримав зовсім поганий папір. Стривожені цими чутками, інші фабриканти ще міцніше трималися за давно перевірені способи виробництва і, з заздрощів до Куенте, самі розповсюджували чутки про близький крах цієї шанобливої фірми. А Куенте-великий уже випишував машини для виготовлення рулонного паперу, даючи ангулемцям привід думати, ніби ці машини потрібні Давідові Сешару для його дослідів. Але, й далі заохочуючи Давіда займатися виключно дослідями проклеювання паперу в чані, езуїт часу не гаяв і почав домішувати до ганчір'яної маси рослинні речовини, які вказував йому Давід, та надсилати Метів'є тисячі стоп газетного паперу.

У вересні Кунте-великий якось відвів Давіда вбік для довірчої розмови і довідавшись, що той задумав поставити дослід, який обіцяв повний успіх, почав відмовляти його від дальшої боротьби.

— Мій любий Давіде, їдьте-но ви в Марсак, побачитеся там з дружиною і відпочинете від трудів. Знаєте, ми боїмось розоритися,— по-приятельському сказав він йому.— Те, що ви розглядаєте як великий успіх, насправді лише відправна точка. Ми хочемо зробити перерву з дослідями. Самі поміркуйте, чого ми з вами досягли? Зрештою, ми не тільки виробники паперу, ми ще й друкарі, банкіри, а вже пішли чутки, що ви розоряєте нас...— Давід зробив зворушливий за своєю наївністю порух, ніби запевняючи компаньйона в своїй добросовісності.— Звичайно, нас не розорять якісь півсотні тисяч франків, викинутих у Шаранту,— провадив Куенте-великий, відповідаючи на Давідів жест,—але поширювані про нас наклепницькі чутки підривають довіру до платоспроможності фірми, і нам, либонь, скоро запропонують за все розплачуватися готівкою, і тоді ми будемо змушені припинити торгові операції. Термін нашої угоди доходить кінця, треба обом сторонам серйозно подумати.

"Він має рацію!" — сказав собі Давід. Заглиблений у свої досліди, поставлені на широку ногу, він зовсім не помічав змін, які останнім часом сталися на фабриці.

І він повернувся в Марсак, куди протягом останніх півроку їздив щосуботи — побачитися з бвою (а повертався звідти на фабрику у вівторок уранці). За порадою старого Сешара, Єва купила садибу під назвою Бербері, яка межувала з маєтком її свекра,— три арпани землі під садом та обгородженим виноградником, що клином заходив у володіння старого. Єва жила там із матір'ю та Маріон вельми ощадливо, адже їй треба було заплатити за цю чудову садибу — найгарнішу в усьому Марсаку! — ще п'ять тисяч франків. Будинок, який стояв між подвір'ям і садом, був вмурований з білого пісковика, критий шифером і прикрашений простими скульптурами, вирізьбленими з того самого пісковика, що легко піддається різцеві й не вимагає при обробці особливих затрат. Гарні меблі, привезені з Ангулема, здавалися тут у селі ще гарнішими, бо в той час у цьому краї ніхто не дозволяв собі анінайменшої розкоші. В саду перед будинком росли врод гранатові й помаранчеві дерева та рідкісні рослини, посаджені ще колишнім власником, старим генералом, який загинув від руки пана Маррона. Під одним з тих помаранчевих дерев Давід, Єва і Сешар— батько гралися

якось з малим Люсьєном, коли судовий пристав із Манля власноручно приніс повістку, якою брати Куенте викликали свого компаньйона на третейський суд, оскільки з огляду на закінчення терміну угоди необхідно було розглянути взаємні претензії. Брати Куенте вимагали відшкодування шести тисяч франків та передачі патенту й Давідової частки прибутків від дальшої розробки винаходу в їхню повну власність на покриття величезних затрат на досліді, які не принесли сподіваного результату.

— Кажуть, ти розоряєш їх! — сказав виноградар синові.— Ну, синку, хоч раз у житті ти потішив старого батька!

Другого дня о дев'ятій ранку Єва й Давід сиділи у приймальні пана Пті-Кло, що вже став на той час оборонцем вдів та опікуном сиріт, а для них лишився єдиним радником, якому вони довіряли. Чинovníк прокуратури прийняв своїх колишніх клієнтів дуже приязно

і наполіг, щоб подружжя Сешар зробили йому приємність ; залишилися з ним поснідати.

— Куенте вимагають від вас шість тисяч франків? — перепитав він з усмішкою.— А скільки ви ще повинні заплатити за Вербері?

— П'ять тисяч франків, добродію, але дві тисячі у мене вже є,— відповіла Єва.

— Прибережіть свої дві тисячі,— сказав Пті-Кло.— Отже, п'ять тисяч... Тисяч десять вам ще знадобиться на те, щоб улаштуватися там як слід... Ну що ж, через дві години Куенте виплатять вам п'ятнадцять тисяч франків...

Єва здивовано подивилась на нього.

— ...у тому разі, якщо ви добровільно відмовитесь від усіх прибутків за угодою, яку ви розірвете полюбовно. Це вас влаштовує?

— І все буде законно? —■ запитала бва.

— Цілком законно,— відповів товариш прокурора, усміхаючись.— Куенте завдали вам чимало горя, і я хочу покласти край їхнім зазіханням. Бачите, тепер я урядова особа і повинен відкрити вам правду. Знайте ж, Куенте вас обманюють, але ви в їхніх руках. Якби ви зараз прийняли бій, ви могли б і виграти судовий процес, що його вони вам нав'язують. Та хіба ви захочете позиватися з ними? Адже ця тяганина триватиме років десять. Почнуться нескінченні експертизи та третейські суди, і вам не раз доведеться стати жертвою суперечливих рішень... А крім того,— з усмішкою сказав Пті-Кло,— я не бачу адвоката, який міг би вас захистити. Мій наступник — нездара. Думаю, поганий мир усе таки краще, ніж добра сварка...

— Я пристану на будь-яку угоду, що принесе нам спокій,— сказав Давід.

— Полю! — гукнув Пті-Кло свого служника.— Сходино вапроси сюди пана Сего, мого наступника. Поки ми тут снідатимемо, Сего навідається до Куенте,— сказав віп Єві й Давідові,— і через кілька годин ви повернетесь до Марсака розорені, але спокійні. Десять тисяч забезпечать вам ще п'ятсот франків ренти, і ви заживете щасливо на своїй прекрасній садибі.

Через дві години, як і пообіцяв Пті-Кло, метр Сего справді повернувся, принісши складені за всіма правилами закону папери, підписані братами Куенте, і п'ятнадцять

тисяч франків банковими білетами.

— Ми багато тобі завдячуємо,— сказав Давід Пті-Кло.

— Але ж я щойно вас розорив! — відповів колишній адвокат здивованим клієнтам.— Авжеж, розорив, і з часом ви це зрозумієте. Та я вас знаю: розоритися для вас краще, ніж ганятися за багатством, яке прийде, можливо, занадто пізно.

— Ми, добродію, люди не користолюбні, і ми вдячні вам за те, що ви дали нам засоби жити щасливо,— сказала Єва.— І ми вам дякуватимемо довіку.

— О боже! Тільки не здумайте ще благословляти мене!..— сказав Пті-Кло.— Ви розтривожили мою совість. Але сьогодні, сподіваюся, я свою провину спокутував. Якщо я с'гав товаришем прокурора, то тільки завдяки вам. І не ви мені, а я повинен дякувати вам довіку... Прощайте,..

З часом Кольб змінив свою думку про татуса Сешара, котрий і собі прихилився до ельзасця, переконавшись, що той, як і він, не вміє ні читати, ні писати і не цурається чарки. Колишній Ведмідь навчив колишнього кірасира доглядати виноградник і виробляти та продавати вино. Він забрав собі в голову, що повинен залишити дітям тямущого чоловіка, бо в останні дні життя його мучив дитячий страх за долю свого маєтку. В повірники він вибрав собі мірошника Куртуа.

— От побачите,— казав він йому,— як мої діти пустять усе за вітром, коли я ляжу в могилу. О господи, я аж тремчу, коли подумаю, що з ними буде.

В березні 1829 року старий Сешар помер, залишивши майже на двісті тисяч франків земель. Приєднані до Вер— бері, вони склали чудовий маєток, яким уже два роки надзвичайно дбайливо управляв Кольб.

Давід та його дружина знайшли в батька близько ста тисяч екю золотом. Поголос, як завжди, дуже перебільшив скарби старого Сешара, і вся Шаранта оцінювала їх у мільйон. Доклавши до спадщини свій невеликий статок, Єва й Давід забезпечили собі близько тридцяти тисяч ренти, бо вони ще якийсь час вичікували, перш ніж прилаштувати свій капітал, і обернули його на державні папери вже після Липневої революції. Тільки тоді жителі департаменту Шаранти й Давід Сешар зрозуміли, яким величезним багатством володів Боніфас Куенте. Власник кількох мільйонів, обраний депутатом, Куенте-великий став згодом і пером Франції і, кажуть, націляється в міністри торгівлі за найближчої зміни уряду. В 1842 році він узяв собі за дружину дочку одного з найвпливовіших державних діячів монархії, пана Ансельма Попіно, депутата від міста Парижа, мера округу.

Винахід Давіда Сешара став жити французьку промисловість, як харчі живлять величезне тіло. Завдяки використанню в сировині не лише ганчір'я, а й інших речовин, Франція може виготовляти папір набагато дешевше, ніж будь-яка інша країна Європи. А голландський напір, як і передбачив Давід, зник із ринку. Рано чи пізно треба буде, звичайно, заснувати королівську паперову фабрику, як свого часу були засновані Гобелени, Севр, Савонрі та королівська друкарня, що й нині протистоять ударам, яких їм завдають буржуазні вандали.

У Давіда Сешара, батька двох сипів і однієї дочки, вистачило здорового глузду

ніколи не згадувати про свої

досліди. Щиро люблячи чоловіка, Єва зуміла переконати його відмовитися від жахливого покликання винахідників, цих Мойсеїв, спалюваних на попіл купиною Хориво. Маючи тепер багато вільного часу, він займається літературою і живе лінивим та спокійним життям поміщика, який дбає про добрий лад у своєму маєтку. Безповоротно розпрощавшись із славою, Давід Сешар відважно вступив до лав мрійників та колекціонерів: він захоплюється ентомологією, досліджує таємниці перетворення комах, досі відомих науці лише в їхньому останньому втіленні.

Усі чули про великі успіхи Пті-Кло на посаді прокурора судової палати. Він суперник знаменитого Віне з Провена, і його честолюбна мрія — стати головою королівського суду в Пуатьє.

Серізе, не раз засуджений за політичні злочини, здобув широку відомість. Найвідчайдушніший із блудних синів ліберальної партії, він дістав прізвисько Відважного Серізе. Коли наступник Пті-Кло примусив його продати друкарню в Ангулемі, він обрав за поле своєї діяльності провінційну сцену, і неабиякий акторський хист обіцяв йому блискучий успіх. Але з вини однієї актриси на перших ролях йому довелось поїхати до Парижа — шукати в науці забуття від кохання,— і нині він там намагається обернути на дзвінку монету прихильність ліберальної партії.

Що ж до Люсьєна, то про його повернення до Парижа ми ще розповімо у "Сценах паризького життя".

1835-1843 рр.